

Doğumunun 60. Yılında Mehmet Ölmez Armağanı

Bilge Biliglig Bahşı Bitigi

Yayına Hazırlayanlar:

Özlem Ayazlı - Tümer Karayak - Uğur Uzunkaya

Paradigma Akademi

**Bilge Biliglig Bahşı Bitigi:
Doğumunun 60. Yılında Mehmet lmez Armağanı**

Yayına Hazırlayanlar
Özlem Yazlı – Tümer Karaayak – Uğur Uzunkaya

ISBN: 978-625-6957-97-8

Paradigma Akademi Yayınları
Sertifika No: 69606

Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım
Fetvane Sokak No: 29/A
ANAkkALE
e-mail: fahrigoker@gmail.com

Yayın Sorumlusu
Nevin SUR

Tasarım&Kapak
Himmet AKSOY

Kapak Görseli
Kutadgu Bilig'in Viyana (Herat) nüshasının 7. sayfasından alınmıştır.

Matbaa
Meydan Baskı Fotokopi
Sertifika No: 70835

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığından alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Mart 2023
Paradigma Akademi

Mehmet Ölmez

Doğumunun 60. Yılında Mehmet Ölmez Armağanı

Bilge Biliglig Bahşı Bitigi

Yayına Hazırlayanlar:

Özlem Ayazlı - Tümer Karaayak - Uğur Uzunkaya

Çanakkale, 2023

İçindekiler

Sunuş	9
Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ'in Öz Geçmişi	11
Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ'in Yayınları	13
<i>Düzenleyenler: Özlem Ayazlı & Tümer Karaayak & Uğur Uzunkaya</i>	
Die Herkunft des türkischen Genitivs	33
<i>Milan Adamović</i>	
Türkçe İlgi Durumunun Kökeni	35
<i>Milan Adamović</i>	
Derleme Sözlüğü'nde -(X)ntX Yapılı İsimler	37
<i>Faysal Okan Atasoy & Ahmet Isparta</i>	
Eski Uygurcada Tibetçe Bir Sözcük: <i>çodpa</i>	55
<i>Özlem Ayazlı</i>	
Türkçede +LİK Ekinin İşlevleri Üzerine	69
<i>Nesrin Bayraktar</i>	
Bir daha BEROBANA eğlencesine katılalım	79
<i>Uwe Bläsing</i>	
Kamus-ı Türkî'de 'Türkî-i Kadîm' Sözcükler	91
<i>Engin Çetin</i>	
Karaycannın Eskicilliği Üzerine	115
<i>Tülay Çulha</i>	
Eski Türk yazıtlarında Tölis ve Tarduş'lar	131
<i>Mihály Dobrovits</i>	
Sibirya Çalışmalarına Polonyalı Sürgün Feliks Yakovleviç Kon'un Katkısı	137
<i>Muvaffak Duranlı</i>	
Eski Uygurca Abhidharma Metinlerinde Kod Değişirme	155
<i>Murat Elmalı</i>	
'Rind' teriminin beklenmedik kaynağı	173
<i>Marcel Erdal</i>	

Çağatay Türkçesi Söz Varlığında Geçen Türkçe Kumaş Terimleri Üzerine Bir Değerlendirme.....	179
<i>Sevim Erdem Yıldız</i>	
Eski Uygurca <i>matırçet nom</i>'un Bilinen Son Yaprağı.....	201
<i>Zemire Gulcalı</i>	
Küli Çor Yazıtı'ndaki Tartışmalı İfadeler Üzerine.....	209
<i>Emine Gürbüz</i>	
18. Yüzyıla Ait Kırgızlardan Kalma Uygurca Belgeler	225
<i>Mihrigül Helil</i>	
On final nasals in Ghilyak and their areal connections	241
<i>Juha Janhunnen & Ekaterina Gruzdeva</i>	
Old Turkic <i>-b, -b-</i> versus <i>-w, -w-</i> and its implication for the periodization of Old Turkic.....	249
<i>Henryk Jankowski</i>	
Âşık Mehmed'in <i>Menâzırü 'l- 'Avâlim</i>'inde hayvan adları	267
<i>Mustafa S. Kaçalın</i>	
Eski Uygurcadaki Bazı Moğolca Unsurlar II	277
<i>Tümer Karaayak</i>	
Chinese Sentence Structures in the Old Uyghur Biography of Xuanzang.....	299
<i>Yukiyo Kasai</i>	
Uygurca Altun Yaruk Üzerinde Düzeltmeler (1)	313
<i>Ceval Kaya</i>	
Vergleichende Analyse von Metaphern in der <i>Xuanzang-Biographie</i>	319
<i>Siglinde Dietz & Arzu Kaygusuz</i>	
Some etymological notes on the words for <i>ground squirrel</i> in Buryat.....	343
<i>Bayarma Khabtagaeva</i>	
Noch einmal zur Frage einer manichäischen Präsenz in Süd-Sibirien	353
<i>Michael Knüppel</i>	

11. Yüzyıldaki Türk Lehçeleri ile İlgili Kâşgarlı Mahmud Verilerinin Bazı Özellikleri Üzerine	363
<i>Igor V. Kormuşin</i>	
Neues zum 18. Kapitel des altuigurischen Maitreyasamiti-Sūtra (Maitrisimit nom bitig). Teil 2: Buddha Maitreyas Lehren über das religiöse Verdienst des Almosengebens	369
<i>Jens Peter Laut & Ablet Semet</i>	
On the Second Sentence of line 11 on the South Side of the Bilgä Kagan Inscription	401
<i>Yong-Söng Li</i>	
Intricate Materials: Turkic *ātag Latin insula Celtic enistī Greek vḗσοσ, vḗσοσ Luwian kursawar, etc.....	413
<i>Alexis Manaster Ramer</i>	
An Old Uigur Contract in the Pelliot Collection	433
<i>Dai Matsui</i>	
Gülşehri'nin “Kuduri Tercümesi” Var Mı?	439
<i>Aziz Merhan</i>	
Görmedim tanımyorum bile: Mulla Bağı Yüzbaşı'nın övgü şiiri	447
<i>Aysima Mirsultan</i>	
Eski Türkçe /ŋ/ Ünsüzünün Kazakça ve Yakutçadaki Durumu	457
<i>Rauf Mustafaoğlu</i>	
Çağataycadaki Moğolca Söz Varlığına Katkılar I	467
<i>Zühal Ölmez</i>	
11-17. Yüzyıl Orta Asya Türkçesinin Söz Varlığı İçerisinde Kıpçakça Ögeleri	491
<i>Ceyda Özcan</i>	
Turkic and Mongolic lexical treasures in Northern Mongolia	509
<i>Elisabetta Ragagnin</i>	
Neue Spuren der altuigurischen Xuanzang-Biographie in Berlin ..	517
<i>Simone-Christiane Raschmann</i>	
Alttürkische Verben mit zwei Bedeutungs-Phasen	539
<i>Klaus Röhrborn</i>	

Berlin’de Üç Osmanlı Seyyahu.....	545
<i>Börte Sagaster</i>	
*j- in Altai. A preliminary report.....	551
<i>Kamil Stachowski</i>	
Gagavuzcanın üç tabakası sorunu	571
<i>Marek Stachowski</i>	
Osmanlı Dönemine ait İslami terminoloji ile yazılmış bir Hristiyanlık kitabı: İlm-i Nâfi’	579
<i>Funda Şan</i>	
Sözlükten Edebî Metine: Dîvânu Lugâti’t-Türk’ten Kutadgu Bilig’e Süz- Fiili.....	597
<i>İbrahim Taş</i>	
Altun Yaruk Sudur 4. Tegzinç’teki ‘A’ Harfi ile Başlayan Sanskritçe Kelimelerin Çince Denklikleri Üzerine	605
<i>Hacer Tokyürek</i>	
Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nın Söz Varlığı Üzerine	621
<i>Uğur Uzunkaya</i>	
Grammaticalisation and lexicalisation of the Old Turkic verb <i>ur-</i>. 643	
<i>Jens Wilkens & Hans Nugteren</i>	
Yılmaz Karakoyunlu’nun Rubâîleri Üzerine Bir Değerlendirme .. 665	
<i>S. Dilek Yalçın Çelik</i>	
İrk Bitig’in 27. İrki Üzerine Bir Okuma ve Anlamlandırma Önerisi	679
<i>Hülya Yıldız</i>	
Orta Asya Türk ve Moğol Halklarında Yılbaşının Kutlanması.....	685
<i>Zhanna Yusha</i>	
Bir Garşuni-Türkçe Antolojisinin Dokuz Pasajı	701
<i>Peter Zieme</i>	
Fotoğraflar	713

Sunuş

Elinizdeki, *Bilge Biliglig Bahşı Bitigi* adını verdiğimiz bu çalışma, hocamız gibi bir bilim insanını tanımlarken sıkça kullandığımız *bilge*, *bilgili* gibi vasıfların bir kitabın ismine dönüşmüş şeklidir. Bir akademisyen, bir hoca için hazırlanan her armağan kitabı özel, bir o kadar da anlamlıdır; çünkü içerisinde vefa, sevgi, birliktelik, dostluk, yaşanmışlık gibi pek çok duyguyu barındırır. İşte bu çalışma da bütün bu duyguların bir neticesi olarak ortaya çıkmış ve hocamız Prof. Dr. Mehmet Ölmez'in doğumunun 60. yılı münasebetiyle hazırlanmıştır.

Bir bilim insanı olarak Mehmet Ölmez, başta Orhon yazılı metinler, Eski Uygurca, İslami Orta Asya edebî dili, Anadolu ağızları ve yeni Türk yazı dilleri olmak üzere Türk dilinin hemen her sahasına ilişkin derin bir bilgi birikimine sahiptir. Bu sahalarda kaleme aldığı çalışmaların odak noktasını metin neşirleri, filolojik ve leksik incelemeler oluşturmaktadır. Bitmek bilmeyen enerjisi ve her meselenin esasına yönelik tarafsız bakış açısıyla kaleme aldığı bütün çalışmalarında üretkenliği, ulusal ve uluslararası literatüre hâkim oluşu ve titiz bir bilim ahlakı kolayca gözlemlenebilmektedir. Sabırlı ve hoşgörülü bir eğitimci olan Mehmet Ölmez, Orhon Türkçesinden Eski Uygurcaya, Kıpçakçadan Çağataycaya, Anadolu ağızlarından Türkiye Türkçesine ve yeni Türk yazı dillerine kadar Türk dilinin muhtelif sahalarına katkı sağlayan bilim uzmanları yetiştirmiştir. Her zaman öğrencisi olmaktan kıvanç duyduğumuz hocamıza, yalnızca bizlere öğrettiği şeyler için değil bununla birlikte öğrencisi olsun olmasın kapısını çalan herkese önemli bir rehber olduğu için şükranlarımızı ifade etmek isteriz. Bu vesileyle doğumunun 60. yılında sağlıklı, mutlu ve başarılı bir ömür geçirmesini en içten dileklerimizle arzu ediyoruz.

Bu çalışma, hocamız Mehmet Ölmez'in dostları, meslektaşları ve öğrencilerinin son derece kıymetli yazılarıyla oluşmuştur. Her biri alana yeni bir bakış açısı ve yorum getiren bu yazılar konusu itibarıyla tarihî ve çağdaş Türk dilleriyle alakalıdır; bunun yanında iki yazı da edebiyatla alakalıdır. Bu bağlamda her biri birbirinden kıymetli bu çalışmaların odak noktasını dil bilgisi, söz varlığı metin neşirleri ve edebî incelemeler oluşturmaktadır. Yazılarıyla bu çalışmaya katkı sunan hocalarımıza ve meslektaşlarımıza teşekkürü yerine getirilmesi gereken keyifli bir borç biliriz. Bu çalışmaya bir yazıyla katkı sunacağımı belirten, ancak armağan hazırlıkları sürerken aramızdan ayrılan Prof. Dr. Alexander Vovin'i de

rahmetle anıyoruz. Öte yandan armağana katkı sunmak isteyip de muhtelif sebeplerden ötürü katılamayan, ancak tebriklerini ileten aşağıda isimleri yer alan hocalarımıza ve meslektaşlarımıza da şükranlarımızı sunarız.

Özlem AYZALI – Tümer KARAAYAK – Uğur UZUNKAYA

Şubat 2023

Tabula Gratulatoria

Prof. Dr. Mark KIRCHNER
Prof. Dr. Nicholas SIMS-WILLIAMS
Prof. Dr. Rysbek ALİMOV
Prof. Dr. Alexander VOVIN
Prof. Dr. Stefan GEORG
Prof. Dr. Dieter MAUE
Prof. Dr. Zsuzsanna GULACSI
Assoc. Prof. Dr. Michal NEMETH
Assoc. Prof. Dr. CHEN Hao
Doç. Dr. Marzanna POMORSKA
Dr. Pavel RYKIN
Dr. Öğr. Üyesi Fikret YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Hakan AYDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Ebrar AKINCI
Dr. Öğr. Üyesi Iryna DRIGA
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren TOR
Dr. Öğr. Üyesi Berker KESKİN
Dr. Liu ZHAO
Dr. Tursujan IMIN
Dr. Yorgos DEDE
Dr. Astrid MENZ
Dr. Borjiqitai MUREN
Öğr. Gör. Gönül ARİS
Arş. Gör. Zeynep Pınar CAN

Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ'in Öz Geçmişi

31 Mart 1963'te Uçhisar'da (Nevşehir) doğan Mehmet Ölmez, ilk ve orta öğrenimini Uçhisar'da tamamladı. 1985'te Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü Nevşehir ağız üzerine hazırladığı *Nevşehir İli Uçhisar Kasabası Ağız: İnceleme-Metinler-Sözlük* adlı çalışması ile tamamladı. Aynı yıl bitirdiği bölümde yüksek lisans eğitimine başladı. 1985 yılında girdiği sınav sonucu Türk Dil Kurumu'nda uzman yardımcılığını kazandı, 1987'de mezun olduğu bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başlayana değin bir yıl Türk Dil Kurumu'nda çalıştı. 1988'de Eski Uygurca üzerine hazırladığı *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)* adlı metin çalışmasıyla yüksek lisans çalışmasını tamamladı. 1988'de başladığı doktora öğrenimi sırasında Alman Akademik Değişim Programı'ndan (DAAD) aldığı bursla Almanya'ya gitti. Burada kaldığı üç yıllık süre içerisinde Prof. Dr. Klaus Röhrborn'un gözetiminde ve Prof. Dr. Talat Tekin'in danışmanlığında doktora çalışması olan *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm* adlı çalışmayı hazırladı. Aynı anda Mongolistik ve İndoloji bölümlerinde, Prof. Dr. H. Bechert'in yanında Sanskrit, Prof. Dr. G. Doerfer'in yanında Klasik Moğolca eğitimini tamamladı. 1994'te Doktor, 1995'te Doçent, 2001'de de Profesör unvanını aldı.

1998 yılına değin Hacettepe Üniversitesi'nde çalışan Mehmet Ölmez 1998-2000 yılları arasında Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi, Türkoloji Bölümü'nde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı. 2000-2001'de Mersin Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı. 2001-2018 yılları arasında Yıldız Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışan Ölmez, söz konusu tarihlerde Boğaziçi Üniversitesi'nde de Asya Çalışmaları Merkezi'nde, Türk Dili ve Edebiyatı ve Çeviribilimi Bölümü'nde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı. 2018 Şubat ayında İstanbul Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü'ne atandı ve hâlen bu bölümde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Evli ve bir çocuk babası olan İngilizce, Almanca bilen; Rusça, Japonca, Çince gibi dillere ait kaynakları rahatlıkla kullanabilen pek çok Türk diline (özellikle Tuvaca ve Yeni Uygurca) yalnız dil bilgisi konusunda değil konuşma düzeyinde de hâkim olan Ölmez, akademik kariyeri boyunca çok sayıda kitap, makale yayınladı, bildiriler sundu ve çok sayıda kitaba, dergiye editörlük yaptı. Lisans ve lisansüstü düzeyde pek çok öğrenci yetiştiren Ölmez'in öğrencileri, bugün Türkiye'nin ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde görev yapmaktadır. Çalışmalarını özellikle Eski Uygurca, runik harfli metinler, Sibir grubu Türk Dilleri, Moğolca

üzerinde yoğunlaştıran Ölmez, akademik faaliyetlerini gerçekleştirirken pek çok idari görevde de bulundu:

- 1992 yılında Societas Uralo-Altaica üyeliğine seçildi.
- 2001-2003 tarihleri arasında Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanlığı görevini üstlendi.
- 2001-2012 tarihleri arasında Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı Başkanlığı görevini yürüttü.
- 2003-2010 tarihleri arasında Yıldız Teknik Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı Türk Dili Bölümü'nde Bölüm Başkanlığı yaptı.
- 2006-2010 tarihleri arasında Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne tekrar Bölüm Başkanı olarak atandı.
- 2013-2016 tarihleri arasında Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu üyeliği yaptı.
- 2013-2016 tarihleri arasında Türk Dil Kurumu Sözlük Başkanı olarak çalıştı.
- 2014-2018 tarihleri arasında Türk Dili Araştırmaları Belleten Dergisinin editörlüğünü üstlendi.
- 2017 yılında Academia Europa üyeliğine seçildi.
- 2018 yılında İstanbul Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanlığı görevini üstlendi, hâlen bu göreve devam etmektedir.
- 2019 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Rektörlük birimine bağlı Moğol Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin Müdürü ve yönetim kurulu üyesi olarak seçildi.
- 2020 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisinin Bilim Kurulu üyeliğine seçildi.
- 2022 yılında Uluslararası Moğol Dili Araştırmaları Cemiyeti kurucu üyesi olarak seçildi.

Bilge Biliglig Bahşı Bitigi
Doğumunun 60. Yılında Mehmet Ölmez Armağani
Ö. Ayazlı – T. Karaayak – U. Uzunkaya 2023: 13-31

Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ'in Yayınları*

			Kitaplar / Books
AA	001	1991	<i>Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)</i> [(Old Uighur) Golden Light Sūtra, 3rd Book (= 5th Chapter)]. TDAD 1, Ankara 1991.
AA	002	2007	<i>Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen - Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle</i> : Wiesbaden 2007, XII+516. s. Harrassowitz Verlag Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica - Band 72.
AA	003	2012	<i>Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük</i> [Old Turkic Inscriptions from Mongolia / Turkic and Uighur Kaghanate / Text – Translation - Glossar], BilgeSu yay., Ankara. (revised, 4th edition is from 2021; 2nd 2013, 3rd 2015)
AA	004	2017	<i>Köktürkçe ve Eski Uyğurca Dersleri</i> , Kesit yay., İstanbul 2017. (revised, 3rd edition is from 2021; 2nd 2019)
AA	005	2019	<i>Uygur Hakanlığı Yazıtları</i> [Inscriptions from Uyghur Khaghanate], BilgeSu yay., Ankara 2019.
			İki yazarlı veya çok yazarlı ortak kitaplar / Joint books
AB	001	1995	<i>Türkmence-Türkçe Sözlük</i> [Turkmen – Turkish Dictionary]. TDAD 18, Ankara 1995 T. Tekin başkanlığında, Z. Ölmez, E. Ceylan, S. Eker ile birlikte.
AB	002	1995	<i>Türk Dilleri. Giriş</i> [Turkic Languages - Introduction]. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, İstanbul 1999, 200 s. + 1 harita. (with updated new editions; last edition is from 2015).
AB	003	2001	<i>Die alttürkische Xuanzang-Biographie III</i> [Old Turkic Xuanzang Biography, 3rd Book]. <i>Nach der Handschrift von Leningrad, Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von A. v. Gabain</i> . Hrsg., über. u. komm. von Mehmet Ölmez

* Bu yayın listesinde tanıtımlar, editörlükler ve vefayat türünden yazılar yer almamaktadır.

			und Klaus Röhrborn. Otto Harrassowitz · Wiesbaden 2001.
AB	004	2008	Li, Yong-Söng, Lee Ho-young, Choi Hyong-won, Kim Geon Sook, Lee Dong Eun, Mehmet Ölmez, <i>A Study of the Middle Chulym Dialect of the Chulym Language</i> , Seoul National University Press, Seoul 2008.
AB	005	2015	<i>Die alttürkische Xuanzang-Biographie V</i> , Siglinde Dietz, Mehmet Ölmez, Klaus Röhrborn, Wiesbaden 2015.
AB	006	2019	Mahmûd el-Kâşgarî, <i>Dîvânu lugâti't-turk</i> , Çeviren: Mustafa S. Kaçalın, Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez, Kabalcı Yayıncılık.
AB	007	2021	Yong-Söng Li, <i>Türk Dil ve Lehçelerinin Okul Kitaplarından Seçmeler / Selected Texts from school Books of Turkic Languages and Dialects</i> , 1-2, BilgeSu, Ankara 2021.
AB	008	2022	<i>Die alttürkische Xuanzang-Biographie IV. Nach der Handschrift von Paris sowie nach dem Transkript von A. v. Gabain</i> . Hrsg., über. u. komm. von Ablet Semet, Mehmet Ölmez und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag · Wiesbaden 2022, VI + 225. ISBN: 978-3-447-11822-4
			Çeviri / Translations
AC		2021	Domiy T., Gurragçaa T., <i>Moğolcanın 'Phags-pa Yazısıyla Yazılmış Eserleri</i> , çev. Ölmez M., Chimeddorj G., BilgeSu, Ankara 2021.
AC		2022	Domiy T., Gurragçaa T., <i>Moğolcanın 'Phags-pa Yazısıyla Yazılmış Eserleri</i> , çev. Ölmez M., Chimeddorj G., BilgeSu, Ankara 2022, 2. baskı.
			Makaleler / Articles
C	001	1991	"Ana Altayca Sözbaşı *d-." [Proto Altaic Initial *d-], <i>Türk Dilleri Araştırmaları 1991</i> : 167-190.
C	002	1992	"Uygurca üçük 'kürk' " [Old Uighur üçük 'fur'], <i>Türk Dilleri Araştırmaları 1992</i> : 47-52.
C	003	1993	"Ein weiteres alttürkisches <i>Pañcatantra</i> -Fragment" [One more Old Turkic <i>Pañcatantra</i> fragment], <i>UAJb NF</i> , vol. 12, 1993: 179-191 + 2°.
C	004	1993	"Eski Uygurca Xuanzang Biyografisine Ait Bir Okuyucu Kaydı" [A colophon in Old Uighur Xuanzang Biography], <i>Türk Dilleri Araştırmaları 3</i> , 1993: 159-166.
C	005	1994	"Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü" [Dictionaries of Turkic Languages and Turkic

			Lexicology], <i>Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü</i> , Dil Derneği yay., Ankara 1994: 88-100.
C	006	1994	“Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar” [Chinese Loanwords in Old Uighur Xuanzang Biography], <i>Türk Dilleri Araştırmaları 4</i> , 1994: 109-143.
C	007	1995	“Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri” [Kutadgu Bilig Translations in Modern Turkic Languages], <i>Kebikeç 1</i> , 1995: 43-52.
C	008	1995	“Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (1)” [Foreign Elements in Old Turkic Inscriptions], <i>Türk Dilleri Araştırmaları 5</i> , 1995: 227-229.
C	009	1995	“Halaçlar ve Halaçça” [Chaladj Language and Chaladjs], <i>Çağdaş Türk Dili</i> , sayı / Nr. : 84, Şubat 1995: 15-22.
C	010	1996	“Chinesische Lehnwörter in uigurischer Xuanzang-Biographie (II) (Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar. II)” [Chinese Loanwords in Old Uighur Xuanzang Biography (II)], <i>Türk Dilleri Araştırmaları 6</i> (1996): 131-166.
C	011	1996	“Hakaslar ve Hakasça” [Khakas Language and Khakasses], <i>Çağdaş Türk Dili</i> , sayı / Nr. : 96, Şubat 1996: 6-21.
C	012	1996	“Sarı Uygurlar ve Sarı Uygurca” [Yellow Uighur Language and Yellow Uighurs], <i>Çağdaş Türk Dili</i> , sayı / Nr. : 98, Nisan 1996: 31-37.
C	013	1996	“Tuvalar ve Tuvaca” [Tuva Language and Tuvans], <i>Çağdaş Türk Dili</i> , sayı / Nr.: 95, Ocak 1996: 10-17.
C	014	1996	“Über die Sanskrit- und Chinesisch-Kenntnisse der Uiguren” [On Sanskrit and Chinese Knowledge of Uighurs], <i>Turfan, Khotan und Dunhuang. Vorträge der Tagung “Annemarie von Gabain und die Turfanforschung“, veranstaltet von der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12.12.1994)</i> (ed.) R. E. Emmerick, W. Sundermann, I. Warnke u. P. Zieme, Akademie Verlag, 1996: 245-253.
C	015	1996	“Ülkü ve Dil Yazıları” [The Journal Ülkü and Language Articles (in Ülkü)], <i>Kebikeç 3</i> , 1996: 143-160.
C	016	1997	“Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2)” [Foreign Elements in Old Turkic Inscriptions (2)], <i>Türk Dilleri Araştırmaları 7</i> (1997): 175-186.

C	017	1997	“Kurzer Überblick über die Buddhistische-Übersetzungsliteratur in Alttürkisch (Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Kısa Bir Bakış)” [A Short Overview on Buddhist Translation Literature in Old Turkic], <i>Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış: Nevin Önberk Armağanı</i> , yay. M. Ölmez, Ankara 1997: 225-256.
C	018	1997	“Radloff Sözlüğünün Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?” [How Should be a new Edition of Radloff’s Dictionary?], <i>VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Kurultayı, 7-9 Ağustos 1996 // VIIIth International Conference on Turkish Linguistics, August 7-9</i> , Yayınlayanlar: K. İmer, N. E. Uzun, Ankara 1997: 365-377 + 3°.
C	019	1998	“Eski Türkçenin Sözlükleri” [Dictionaries of Old Turkic], <i>Kebikeç</i> , sayı / Nr. 6: 1998: 119-123.
C	020	1998	“Eski Uygurca <i>odug sak</i> İkilmesi Üzerine” [On Old Turkic Binomial <i>odug sak</i>], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 8 (1998): 35-47.
C	021	1998	“Etimoloji Sözlükleri” [Etymological Dictionaries of Old Turkic], <i>Kebikeç</i> , sayı / Nr. 6: 175-183.
C	022	1998	“Potanin’s Yellow Uigur Material and its Importance Today”, <i>Language and Culture of Turkic Peoples</i> , ed. M. Stachowski, <i>Studia Turcologica Cracoviensia</i> 5, Kraków 1998: 149-182.
C	023	1998	“Şingko Şeli Tutung ve Eski Uygurcanın Sözcüğüne Katkıları” [Şingko Şeli and His Contribution to Old Uighur language], <i>Doğan Aksan Armağanı</i> , Ankara 1998: 107-110.
C	024	1998	“Sözcüğü Açısından Fu-yü Kırgızları ve Dilleri” [Fuyu Kirgis People and their language from its lexical side], <i>XII. Dilbilim Kurultayı, 14-16 Mayıs 1998, Mersin Üniversitesi</i> , yay. Y. Aksan, M. Aksan, Mersin 1998: 187-196.
C	025	1998	“Tarihî Türk Dillerinin Sözlükleri” [Dictionaries of Historical Turkic Languages], <i>Kebikeç</i> , sayı / Nr. 6: 1998: 109-110.
C	026	1998	“Tibet Buddhizmine Ait Eski Uygurca <i>Bahşı Ögdisi</i> ” [An Uighur Lamaist Text related with ‘praise for the master’], <i>Bahşı Ögdisi: Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı</i> . Herausgegeben von / Yayına Hazırlayanlar: Jens

			Peter Laut / Mehmet Ölmez, Freiburg/İstanbul 1998: 261-293 + 3 resim.
C	027	1998	“W. Radloff’tan Gagauzca İki Nasrettin Hoca Fıkrası” [Two Nasrettin Hodja Anecdotes from Wilhelm Radloff’ Gagauz Literature], Pertev Naili Boratav’a Armağan, yay. haz. Metin Turan, Ankara 1998: 197-204.
C	028	1998	“Eski Türk yazıtları ve Bugünkü Durumu” [Old Turkic Inscriptions and their current situation], <i>Çağdaş Türk Dili</i> , sayı / Nr. : 120, Şubat 1998: 2-6.
C	029	1999	“Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3)” [Foreign Elements in Old Turkic Inscriptions (3)], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 9 (1999): 59-65.
C	030	1999	“Günümüz Türk Dilleri ve Sözlükleri (Ek: Halaçça ve Salarca Hakkında Bir Kaç Söz)” [Modern Turkic Languages and their Dictionaries], <i>Kebikeç</i> , sayı / Nr. 7-8: 1999:149-152.
C	031	1999	“Sibir Çevresi Türk Dilleri ve Sözlükleri” [Turkic Languages from Siberia and their Dictionaries], <i>Kebikeç</i> , sayı /Nr. 7-8: 1999: 141-148.
C	032	1999	“Süryani Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni” [An Old Uighur Medicine text Written with Syriac Letters], 3. <i>Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996</i> , Ankara 1999: 815-820.
C	033	2000	“Dil Devrimi Sonrası Ad ve Soyadlarımız” [Turkish Personal Names and Surnames after the Turkish Language Reform], <i>Türklük Bilgisi Araştırmaları / Journal of Turkish Studies</i> [In Memoriam Ağâh Sırrı Levend, guest editor G. Kut], vol. 2/II4, 2000: 107-117.
C	034	2000	“Tuvacanın Eskiliği Üzerine” [On the Archaic Side of Tuvan Language], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 10 (2000): 133-138-214.
C	035	2001	“Eski Türk Şiirine Kısa Bir Bakış” [A Short Overview on Old Turkic Poetry], <i>Hece Dergisi, Türk Şiiri Özel Sayısı</i> , Nr. 53-54-55, Mayıs-Haziran-Temmuz 2001: 7-14.
C	036	2001	“Fu-yü Kırgızcası ve Akraları” [Fuyu Kirgis Language and its Relatives], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 11 (2001): 137-152.
C	037	2002	“Chinesische Lehnwörter in uigurischer Xuanzang-Biographie, Kapitel III” [Chinese Loanwords in Old Uighur Xuanzang Biography, Chapter III], <i>Studies on the Inner Asian Languages</i> , papers in Honour of

			Professor Masahiro SHOGAITO on his 60th Birthday, vol. XVII, (2002): 171-188.
C	038	2002	“Die alttürkische Xuanzang-Biographie II” [The Old Uighur Xuanzang Biography, Chapter II], in: <i>Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags</i> . Hrgg. von M. Ölmez / S.-C. Raschmann, İstanbul · Berlin:199-242
C	039	2002	“Eski Türkçe Etimolojiler (1)” [Old Turkic Etymologies (1)], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 12 (2002): 189-198.
C	040	2003	“Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine” [Archaic Elements in Chaghatai Turkic], <i>Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003: Mustafa Canpolat Armağanı</i> , yay. Aysu Ata, Mehmet Ölmez, Ankara 2003: 135-142.
C	041	2003	“Türkçe'nin ve Türk Dillerinin Yaşı Konusu” [On the topic of the age of Turkish and Turkic Languages], <i>Toplum ve Bilim</i> , 96 Bahar 2003, 62-74.
C	042	2004	“Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri” [Kutadgu Bilig Translations in Modern Turkic Languages], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 14, 2004: 103-125. [[Reviewed edition of Nr. 8]]
C	043	2004	“Kaşgarlı Mahmut'un Kabri ve Yurdu” [The Tomb of Mahmud al-Kaşghari and his hometown], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 14, 2004: 207-239
C	044	2004	“Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebî Çevreleri: Nesir” [Buddhist and Manichean Turkic Literature: Prosa], <i>Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyat Tarihi</i> , vol. IV, Ankara 2004: 129-135.
C	045	2005	“Türkçede Dinî Tabirler Üzerine” [On the religion terms in Turkic], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 15, 2005: 213-218
C	046	2006	“Türkiye'deki Ağız Çalışmalarının Sözlükleri ve İlk Ağız Sözlükleri” [Glossaries of Dialectological Studies in Turkey and first Dialectological Dictionaries in Turkey], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 16, 2006: 205-210.
C	047	2006	“Mançurya'daki Fuyu Kırgızları ve Dilleri” [Fuyu Kirgis people from Manchuria and their Language], <i>Büyük Türk Dili Kurultayı, Bilkent Üniversitesi</i> , Ankara 2006: 753-758.
C	048	2006	“Fuyu Kırgızcasında Geçmiş Zaman biçimleri” [Past tense forms in Fuyu Kirgis Language], <i>Sibirische Studien / Sibirya İncelemeleri</i> , 1.1., 2006: 117-124

C	049	2006	“The Vocabulary of Mongolian in South Siberian Turkic Languages”, <i>Contact des langues, II, Les mot voyageurs et l’Orient</i> , ed. M. Bozdemir, S. Bosnalı, Boğaziçi Üniversitesi yay., İstanbul 2006: 63-76.
C	050	2007	“Kırgızca ve Eski Türkçe Arasında Sözlüksel Karşılaştırmalar” [Lexical Comparisons between Kirgiz and Old Turkic], <i>II. Uluslar arası Büyük Türk Dili Kurultayı (İhsan Doğramacı’ya Armağan)</i> , Ankara, 2007: s. 423-430.
C	051	2007	“On Mongolian <i>asara</i> - “to nourish” and Turkish <i>aşa</i> - “to eat” From Middle Mongolian to Modern Turkic Languages”, <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 17 , 2007, 237-247.
C	052	2007	“Wilhelm Radloff’un Gagauz Halk Edebiyatı Metinleri ve Yeniden Yayımlı Konusu” [Gagauz folk literature from Wilhelm Radloff and their re-edition], <i>XIV. Kıbatek Edebiyat Sempozyumu (Gagauz Kültürü ve Edebiyatı)</i> , 6-10 Ekim 2007 Moldova, Hazırlayan: Metin Turan, Lübv Cimpoş, Emiliya Bankova, Chişinau, 2007: 347-348.
C	053	2007	“Fuyu Kırgızcası Hakkında Yeni Bilgiler ve Türkolojiye Katkıları” [New Findings on Fuyu Kirgis Language and its Contributions to Turcology], <i>Sibirische Studien / Sibirya İncelemeleri</i> , 2.1., 2007: 65-70.
C	054	2008	“Eski Türk Yazıtlarındaki <i>eşük</i> , <i>kedimlig</i> ve <i>teve</i> Üzerine” [On <i>eşük</i> , <i>kedimlig</i> and <i>teve</i> in Old Turkic Inscriptions], <i>Festschrift in Honor of Talat Tekin / Türk Dilleri Araştırmaları</i> 18 (2008) : 333-340.
C	055	2008	“ <i>Divanü Lugati’t-Türk</i> ’teki Atasözleri Üzerine” [On Proverbs in <i>Dīvānu Luğāti’t-Turk</i>], <i>Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi</i> , TDK, sayı / Nr. 683: 525-527, Kasım 2008.
C	056	2008	“Alttürkische Etymologien (2)” [Old Turkic Etymologies (2)], <i>Aspects of research into Central Asian Buddhism. In Memoriam Kōgi Kudara</i> , Ed. Peter ZIEME, Brepols yayınevi, Turnhout 2008: 229-236.
C	057	2008	“ <i>Dīvānu Luğāti’t-Turk</i> ’teki Tek Örnekler Üzerine” (1) [On Hapax legomenon in <i>Dīvānu Luğāti’t-Turk</i>], <i>Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu, 17-19 Ekim 2008, Rize, Bildiri Metinleri</i> , Editör: Muhsin Kalkışım, Rize 2008: 295-297.

C	058	2008	“Türkçenin Etimoloji Sözlükleri ve Soyağacı” [Etymological Dictionaries on Turkish and the Genealogy of Turkish], <i>Journal of Turkish studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları, In Memoriam Şinasi Tekin, III</i> , vol. 32/1, 2008: 405-414.
C	059	2009	“Türkiye’deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri” [Dialectological Studies in Turkey and their Glossaries], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 19, 2009: 223-304.
C	060	2009	“Kulturelle und sprachliche Identität unter den zentralasiatischen Türken nach osmanischen Reiseberichten” [Cultural and Linguistics Identity of Central Asian Turks according to Ottoman Travel Reports], <i>突厥语文学研究 —— 耿世民教授 80 华诞纪念文集 / Studies in Turkic philology. Festschrift in honour of the 80th birthday of Professor Geng Shimin</i> , Edited by Zhang Dingjing and Abdurishid Yakup, Beijing 2009: 377-386.
C	061	2009	“Oğuzların En Doğu’daki Kolları: Salırlar ve Dilleri (1)” [The most Eastern Branch of Oghuz Language: Salırs and their Language], <i>IV. Uluslararası Büyük Türk Dili kurultayı, 26-28 Eylül 2009, Kırım Simferopol (Akmescit) 2009</i> , 436-438. [[repeated at 075]]
C	062	2009	“Tuva Atasözlerinden Seçmeler” [Selected Tuvan Proverbs], <i>Sibirische Studien / Sibirya İncelemeleri</i> , 4.1., 2009: 51-128.
C	063	2009	“Soyurgal” [Soyurgal], <i>TDVİA</i> , cilt / vol.37, 2009: 388-389.
C	064	2010	“Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir yayımı nasıl Olmalıdır?” [How Should be a new Edition of the Old Turkic Inscriptions?], <i>I. Uluslar arası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009 Afyonkarahisar</i> , 2010, 211-219.
C	065	2010	“Anadolu Ağızları Sözlüğü’ne Ekler Projesinin 2006’daki Durumu” [On the Project ‘Additions to Anatolian Dialect Dictionaries’], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 10, 2010: 187-192.
C	066	2010	“Dil Verileri Işığında soyurgal ve Kökeni” [<i>soyurgal</i> and its origin according to Linguistic materials], <i>Trans-Turkic Studies. Festschrift in Honour of Marcel Erdal</i> , edited by Matthias Kappler, Mark Kirchner and Peter Zieme with the editorial

			assistance of Raihan Muhamedowa, Istanbul 2010: 167–175.
C	067	2010	“Az Bilinen Tuvaca Bir Sözlük Üzerine” [On a less known Tuvan Dictionary], <i>Tuvinskaya pis'mennost' i voprosı issledovaniya pismennostey i pismennih pamyatnikov rossii i tsentral'no-aziatskogo regiona. Materialı mejdunarodnoy konferentsii, posvyaşçennoy 80-letiyu tuvinskoy pis'mennosti 1-4 iyulya 2010 g. g. Kızıl, I çast'</i> , Kızıl: 133-137.
C	068	2011	““Tek Örnek” Tek Örnek Değildir: Eski Türkçe üz “sağır” Sözü Hakkında” [“Hapax legomenon” is not Hapax legomenon: On Old Turkic üz “deaf”], Maħmūd al-Kāşğarî'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası <i>Divānu Luğāti't-Turk</i> Sempozyumu 5-7 Eylül 2008, İstanbul / <i>The Divānu Luğāti't-Turk International Symposium: In Commemoration of Maħmūd al-Kāşğarî's 1000th Birthday 5th-7th September 2008, Istanbul</i> , Yayına hazırlayanlar: Hayati Develi, Mustafa S. Kaçalın, Filiz Kırıl, Mehmet Ölmez, Tülay Çulha, İstanbul 2011: 245-252.
C	069	2011	“Türkçe'de Ezgi ve Kopuz Hakkında” [On Turkish <i>ezgi</i> ‘melody’ and <i>kopuz</i>], <i>Türkiye'de Müzik Kültürü</i> , Editörler: Oğuz Elbaş, Dr. Mehmet Kalpaklı, Okan Murat Öztürk, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2011: 481-484.
C	070	2011	“Kutadgu Bilig'in Sözcükleri ve <i>adaqşu</i> “birlikte, beraber, yanyana” Üzerine” [Vocabulary of Kutadgu Bilig and <i>adaqşu</i> “together, side by side”], <i>Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildiriler</i> , 26-27 Ekim 2009, Ankara 2011: 399-406.
C	071	2011	“R.M. Dawkins ve Anadolu'da Rumca-Türkçe İlişkileri” [Anatolian Greek and Turkish Contact and R.M. Dawkins], <i>Between Religion and Language: Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire</i> , Edited by Evangelia Balta and Mehmet Ölmez, İstanbul 2011: 215-224.
C	072	2011	“Eski Türk Yazıtları ve Sonrası” [Old Turkic Inscriptions and After], Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) 3-5 Aralık 2010, İstanbul, Bildiriler / <i>From Ötüken to Istanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010) 3rd-5th December 2010, Istanbul, Papers</i> , Yayına Hazırlayanlar / Edited by

			Mehmet Ölmez, Erhan Aydın, Peter Zieme, Mustafa S. Kaçalın, İstanbul 2011: 453-458.
C	073	2011	“Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları” [Toponyms and Personal Names in Orkhon Inscriptions in the Light of Old Uighur and Chinese Sources], <i>Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı</i> , ed. Ülkü Ç. Şavk, 2. cilt, Ankara 2011: 629-640.
C	074	2011	“Eski Uygurca <i>basruk</i> ve Altayca <i>pazırık</i> Hakkında” [On Old Uighur <i>basruk</i> and Altai/Oyrot <i>pazırık</i>], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> 21, sayı / Nr. 2, 2011: 293-306.
C	076	2012	“Eski Uygurca Xuanzang Biyografisinin II. Bölümündeki Çince Alıntılar” [Chinese Loanwords in Old Uighur Xuanzang Biography 2nd Chapter], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> , 22, sayı / Nr. 1, 2012: 99-108.
C	077	2012	“Sarı Uygurcanın Yeri ve Zhong Jinwen’in Sarı Uygurca İncelemeleri” [Position of Yellow Uighur Language and Studies of Zhong Jinwen (on Yellow Uighur)], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> , 22, sayı / Nr. 2, 2012: 143-164
C	078	2012	“Etimolojinin Kısa Tanımı ve r-’li Yabancı Kelimelerin Türkçeye Giriş Yolları”, <i>Atilla Jorma Armağanı</i> , yay. Erol Cihangir, Sevil İrevanlı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012: 351-354.
C	079	2012	“Oğuzların En Doğudaki Kolu: Salırlar ve Dilleri” [The Most Eastern Branch of Oghuz Language: Salırs and their Language], <i>Türk Dili</i> , cilt / vol.: CII, sayı / Nr. : 732, Aralık 2012: 38-43. [[Same as 061; 061 was published just as xerox material for a symposium]]
C	080	2013	“Çin’deki Türk Dilleri ve Bugünü” [Turkic Languages from China and their current situation], <i>Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Topulukları, 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri</i> , editörler: Marcel Erdal, Yunus Koç, Mikail Cengiz, Ankara 2013: 397-422.
C	081	2013	“Eski Türkçe ile Tuvaca Arasındaki Paralellikler” [Parallel forms between Old Turkic and Tuvan Language], <i>Tyurkskiya Runika: Yazık, İstoriya, Kultura, I</i> , Abakan 2013: 21-25.

C	082	2013	“Sözlerin Soyağacı (2)” [Genealogy of Words (2 nd part of 059)], <i>FSM İLMÎ ARAŞTIRMALAR İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi / FSM SCHOLARLY STUDIES A Journal of Humanities and Social Sciences</i> , Sayı / Number 1, 2013 Bahar / Spring: 264-270.
C	083	2013	“Ermenice Torun’un Türkçesi Var mıydı?” [Was there a genuine Turkic word in Armenian <i>torun</i> ‘grandson’?], <i>Derin Tarih</i> , Nr. 15, 2013: 88-89.
C	084	2013	“Moğolların Gizli Tarihi ve Sözcükleri Üzerine” [Secret History of Mongols and its Vocabulary (from Turcological side)], <i>Bengü Belâk. Ahmet Bican Ercilasun Armağani</i> , ed. Bülent Gül, Ankara 2013: 377-384.
C	085	2013	“Eski Uygurca <i>etiñiri</i> Üzerine” [On Old Uighur <i>etiñiri</i> (a scream, squeak or chirp)], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> , 23, sayı / Nr. 1, 2013: 97-106.
C	086	2013	“Some Notes on Altaic Languages and Common Altaic *d*”, <i>A Festschrift for Professor Emeritus Seong Baeg-in on his 80th Birthday, Current Trends in Altaic Linguistics</i> , ed. by Kim Juwon and Ko Dongho, Altaic Society of Korea, Seoul 2013: 599-611.
C	087	2014	“Karamanlılardan Uçhisar’a Kalanlar” [What Remained from Karamanlis to Uçhisar (a neighbour / my home town to Karamanlis at Cappadocia)], <i>Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire</i> , yay. hazırlayan, Evangelia Balta, İSİS yayınları, İstanbul 2014.
C	088	2014	“Türklerin Kayıp 150 Yılı” [Lost / Dark 150 Years of Turks], <i>Atlas</i> , sayı / Nr. 261, 2014 Aralık: 122-128.
C	089	2015	“Some Specific Features of the Language of Siberian Runic Inscriptions”, <i>Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus</i> , Irina Nevskaya / Marcel Erdal (eds.), Berlin 2015: 122-130.
C	090	2015	“Hoten Ağzının Leksik Hususiyetleri” [Lexical Specialities of Khotan Dialect], <i>Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya, Mirsultan Osman’ın Doğumunun 85. Yılına Armağan</i> , Ed.: Aysima Mirsultan – Mihriban Tursun Aydın – Erhan Aydın, Konya, 2014: 189-193.

C	091	2015	“İlk Türk Kağanlığından Günümüze Ne Kaldı?”, <i>XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri, 11-13 Kasım 2014</i> , Cilt 1, İstanbul 2015: 477-484.
C	092	2015	“İpek Yolu Türk Dilleri” [Turkic Languages from the Silk Road], <i>İpek Yolu</i> , ed. Ahmet Taşağıl, TKHV, İstanbul 2015: 435-447, 526.
C	093	2015	“What Should a new Edition of the Old Turkic Inscriptions Look Like”, <i>International Journal of Eurasian Studies / 歐亞學刊</i> , II, 2015: 80-93. [[English version of Nr. 0065]]
C	094	2015	“Türkçede <i>ama</i> ‘hala’ ve <i>hala</i> ‘teyze’ Hakkında” [<i>ama</i> ‘paternal aunt’ and <i>teyze</i> ‘maternal aunt’ in Turkish], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> , 25, 2, 2015: 177-182.
C	095	2016	“ <i>Dīvānū Lūgati’t-Türk</i> ’te Geçen <i>sug-</i> Fiili ve Türevleri” [The verb <i>sug-</i> which occurs in <i>Dīvānū Luḡāti’t-Turk</i> and its derivations], <i>Türk Dilleri Araştırmaları</i> , 26, 1, 2016: 149-156.
C	096	2016	“Çin Tuvacası ve Çin Tuvacası Üzerine Çalışmalar” [Tuvan from China and Recent Publications], <i>ЗАГРОЖЕНІ МОВИ. КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ТА ІНШІ ТЮРКСЬКІ МОВИ В УКРАЇНІ (Zahrojeni movi. Krimskotatarska ta inşi tyurkski movi v Ukraini)</i> , (Редакційна колегія) О. В. Богомолов, І. М. Дрига, О. С. Мавріна, Д. А. Радівілов, Н. С. Сейтяг’яєв, О. О. Хамрай, Г. М. Яворська, Київ 2016: 93-105.
C	097	2016	“Notes on the Old Turkic Script System and New Runic Inscriptions”, <i>The Journal of Northern Cultures Studies / 北方文化研究</i> , 2016.12: 1-9. [South Korea]
C	098	2017	“Endangered Turkic Languages from China”, <i>Endangered Languages of the Caucasus and Beyond</i> , ed. by Ramazan Korkmaz and G. Doğan, Brill: 135-150. [[English version of Nr. 084]]
C	099	2017	“Evliya Çelebi ve Çağdaşı Meninski’nin Söz Varlığı” [Vocabulary of Evliya Chelebi and his Contemporary Meninski], <i>Doğumunun 400. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Evliya Çelebi ve Seyahatname’si Toplantısı Bildirileri, İstanbul, 26-30 Eylül 2011</i> , TDK, Ankara 2017: 199-202.
C	100	2017	“One More Mongolian Word from the Turkish Dictionary <i>urgan</i> ‘a Stout Rope’”, <i>Essays in the History of Languages and Linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th</i>

			<i>birthday</i> . Edited by M. Németh, B. Podolak, M. Urban. Kraków 2017. Pages 457–461.
C	101	2017	“Appendix to the “The Beginning of Turkish Philology and Linguistics in Japan””, <i>Japan on the Silk Road. Encounters and Perspectives of Politics and Culture in Eurasia</i> , ed. by Selçuk Esenbel, Brill 2017: 287-303.
C	102	2017	“Moğolistan’da Yeni Bulunan Eski Türkçe ‘Dongoyın Şiree’ Yazıtları Üzerine Notlar”, <i>Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi</i> , Cilt: 57, Sayı: 57, 2017 161-178.
		2017	“Eski Uygurca İkillemeler Üzerine”, <i>Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten</i> , Sayı: 63, 2017, Haziran: 243-311.
		2017	“Uygurca yöleñü ve -ng-’li Yapılar”, <i>Dîvânu Lugâti’t-Türk’ten Senglah’a Türkçe (Doğumunun 60. Yılında Mustafa S. Kaçalin Armağanı)</i> , İstanbul 2017: 505-512.
C	103	2018	«Исследования и преподавание тувинского языка турции (краткий обзор) // Türkiye’de Tuvaca Çalışmaları ve Tuvacanın Öğretimi Üzerine Tecrübelerim”, <i>Noviye issledovaniye Tuvi / The New Research of Tuva</i> , 2018, no 1: 61-70. (2018, № 1. URL: https://nit.tuva.asia/nit/article/view/760 (дата обращения: дд.мм.гг.). DOI: 10.25178/nit.2018.1.5)
C	104	2018	“The Khüis Tolgoi Inscription: On the Discovery, Whereabouts, Condiiton of the Stones, and an on-the-spot Visit”, <i>Journal Asiatique</i> , 306.2 (2018): 287-289.
C	105	2018	“Preliminary Readings and Notes on the Ancient Turkic Inscription from the <i>Hirgisiyn Owoo</i> Area in Mongolia”, <i>Rossiyskaya Tyurkologiya</i> , Committe of Russian Turcologists Russian Academy of Sciences Institut of Linguistics Department of Historical and Philological Sciences. No:3-4 (20-21), 2018: 24-32.
C	106	2018	“About <i>qwy</i> and <i>qwni sāñünüg</i> from Old Turkic Inscriptions”, <i>Türk Dilleri Araştırmaları // The Proceedings of the 58th Annual Meeting of the PIAC</i> , cilt 28-2, 2018: 101-107.
C	107	2018	“Şinasi Tekin ve Omeljan Pritsak Yazışmaları- Kiev Pritsak Arşivine Göre”, <i>Âb-ı Hayât’ı Aramak- Gönül Tekin’e Armağan</i> , haz. Ozan Kolbaş, Orçun Üçer, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018: 469-542
C	108	2018	“On Old Uygur <i>Sıkiğ ~ Sikiş</i> And <i>Taiğı ~ Taiş</i> ”. <i>Language, Society, and Religion in the World of the</i>

			<i>Turks, Festschrift for Larry Clark at Seventy-Five.</i> Brepols Publishers n.v., Turnhout, Belgium, 2018: 89-98.
C	109	2018	“Uyghurism in ‘Phags-pa Documents (According to Tumurtogoo)”, <i>The Journal of Northern Cultures Studies / 北方文化研究</i> , Dankook University, Cheonan / Korea, Vol. 12, 2018: 1-18.
C	110	2019	“Etimoloji Sözlükleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme, Tanımı ve r’li Yabancı Kelimelerin Türkçeye Giriş Yolları”, <i>Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi</i> , Cilt: 59, Sayı:1, 2019: 119-130.
C	111	2019	“A Short History of the Bugut Inscription”, <i>Journal Asiatique</i> , 307.1 (2019): 91-96.
C	112	2019	“Eski Uygurca <i>körşi</i> ’nin Günümüz Türk ve Moğol Dillerindeki Karşılığı <i>körşi</i> ‘komşu’”, “ <i>Sözüm munda qalir, barir bu özüm...</i> ” <i>Scripta in memoriam D.M. Nasilov. Коллективная монография</i> , Moskva (2019): 268-276.
C	113	2020	“Türklerden Kalma En Eski Yazıtların Dili Çözüldü...”, <i>Yüksek Öğretim Dergisi</i> , 15, 2020: 25-31.
C	114	2020	“Üç Kuşak Uygurca Bir Söz: <i>yörgey</i> ‘sarmaşık’”, <i>International Journal of Old Uyghur Studies</i> , 2-1 (2020): 61 – 88.
C	115	2020	“Uygurca <i>tönürge</i> , Moğolca <i>dönge</i> , Anadolu Ağzıları <i>tönge</i> Hakkında”, <i>Dil ve Edebiyat Araştırmaları</i> , Güz, 2020; (22) 37-51.
C	116	2020	“Mongolian Elements in Uyghur Documents of the 13th-14th Centuries”, <i>The Fourth International Conference on Mongolic Linguistics, Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. Yazık Literatura Kul'tura</i> , Ulan-Ude, 2020/3: 8-14. [ВЕСТНИК БУРЯТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА - ЯЗЫК. ЛИТЕРАТУРА. КУЛЬТУРА]
C	117	2021	“Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü ile Uygurcannın Sözlüğü üzerine Notlar”, <i>International Journal of Old Uyghur Studies</i> , Volume 3, Issue 1, 2021: 95 – 122.
C	118	2021	“Eski Türkçeden Bugüne çayıt ‘casus; müfteri’ Sözü Hakkında”, Orhon’dan Lena Kıyılarına Türkçe, Geçmişten Günümüze Uluslararası Türk Dili Öğrenci Çalıştayı, 2021 Mart 22, Bildiriler, ed. Zeynep Ü. Sinanoğlu, 2021: 209-214.
C	119	2021	“En Eski Türkçedeki <i>biti-</i> , <i>bitig</i> ve <i>bitigüçi</i> Sözlere Hakkında”, <i>Esengü Bitig. Doğumunun 60. Yılında</i>

			<i>Zühal Ölmez Armağanı</i> , ed. Uğur Uzunkaya, Tümer Karaayak, İstanbul: Kesit Yayınları: 619-629.
C	120	2021	“Some Notes on Old Uyghur <i>mayaq</i> and <i>ügi</i> ”, <i>Ancient Texts and Languages of Ethnic Groups along the Silk Road</i> , Johannes Reckel and Merle Schatz (Eds.), Universitätsverlag Göttingen: 153-158.
C	121	2021	“Chinese Loanwords in Chapter 10 of the Old Uyghur Xuanzang Biography”, <i>Studies in Asian Historical Linguistics, Philology and Beyond: Festschrift Presented to Alexander V. Vovin in Honor of His 60th Birthday</i> , editörler: John Kupchik, José Andrés Alonso de la Fuente, Marc Hideo Miyake, Leiden: Brill, 2021, ss.181-201.
C	122	2021	“Eski Türkçenin Sözlükleri ve Bugünü”, <i>Yunus Emre – Mehmet Akif Armağanı, Türk Dili Araştırmaları – 1</i> , editörler: Ü. Hunutlu, Gül Yılmazçal, S. Ekşioglu, E. Gürbüz, Ankara: Akçağ Yayınları, 2021: 349-358.
C	123	2022	“Eski Uygurcada İkillemeler Üzerine – 2”, <i>International Journal of Old Uyghur Studies</i> , 4-1 (2022): 38-94.
C	124	2022	“Şinasi Tekin’in Altun Yaruk Sudur Üzerine Olan Çalışmaları”, <i>Altun Yaruklug Ceval Beg Bitigi</i> , editörler Murat Elmalı, Hacer Tokyürek, Elazığ: Asos, 207-215.
			Ortak yazılar / Joint articles
C2	001	1994	(together Z. Kargı Ölmez &) “Türkçenin Diğer Türk Dil ve Lehçeleriyle Olan İlişkilerine Kısa bir Göz Atış” [A Short Overview About Relation Turkish to Other Turkic Languages and Dialects], <i>Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü</i> , Dil Derneği yay., Ankara 1994: 28-41.
C2	002	2007	Li, Yongsöng, Mehmet Ölmez and Kim Juwon, “Some Newly Identified Words in “Fuyu Kirghiz” (Part 1)”, <i>Ural-Altaysche Jahrbücher</i> , Neue Folge, 2007, cilt 21, 141-188.
C2	003	2010/2011	Li, Yongsöng, Mehmet Ölmez and Kim Juwon, “Some Newly Identified Words in “Fuyu Kirghiz” (Part 2)”, <i>Ural-Altaysche Jahrbücher</i> , Neue Folge, 2010/2011, cilt 24, 165-188.
C2	004	2011	Özlem Ayazlı ile, “Eski Uygurca Metinlerin Transkripsiyonunda kullanılan Yöntemler ve İşaretler” [The Methods and transcription letters used for the transcription of Old Uighur Texts], Özlem Ayazlı ile, <i>Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler 29-30 Mayıs 2007, Eskişehir, Bildiriler</i> , Yayımlayanlar:

			Mehmet Ölmez, Fikret Yıldırım, İstanbul 2011: 43-83.
C2	005	2016	Zeynep Pınar Can - Mehmet Ölmez: “Dunhuang Uygur Metinlerinden Seçmeler”, <i>Yılduz Uluslararası Türk Dili Sempozyumu, 2016 Nisan 25, İstanbul, Bildiriler</i> , editör: Mehmet Ölmez, Ankara 2016: 85-96.
C2	006	2016	Ayşe Şeyma Fındık - Mehmet Ölmez: “Tuva Çocuk Edebiyatı ve Tuvacanın Söz Varlığı”, <i>Yılduz Uluslararası Türk Dili Sempozyumu, 2016 Nisan 25, İstanbul, Bildiriler</i> , editör: Mehmet Ölmez, Ankara 2016: 377-383.
C2	007	2016	Uğur Uzunkaya – Mehmet Ölmez: “Eski Uygurcada mudrâlar”, <i>Türkiyat Mecmuası</i> , c. 26/2, 2016, 293-306.
C2	008	2017	Ölmez, Mehmet ve Uğur Uzunkaya, “Eski Uygurcada Tibet Budizmi”, <i>Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten</i> , 65-1, 2017: 61-89.
C2	009	2017	Mehmet Ölmez – Tümer Karaayak: “Pekin’de Bulunan Abitaki Fragmanlarına Ait Örnekler (I)”, <i>Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten</i> , cilt 65, sayı 2, 2017: 323-340.
C2	010	2018	A. Vovin ile: “İstanbul Fragment in ’Phags-pa and Old Uyghur Script Revisited”, <i>Journal Asiatique</i> , 306.1 (2018): 148-155.
C2	011	2019	Gönül Aris ile: “Eski Uygurca Ölüler Kitabı’ndaki İkillemeler Üzerine”, <i>Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten</i> , Sayı: 67, 2019, Haziran: 39-64.
C2	012	2019	Simge Sevim ile: “Kşanti Kılguluk Nom Bitig’e Özgü İkillemeler”, <i>Türkiyat Mecmuası</i> , 29,2 (2019): 499-524.
C2	013	2020	Zeynep Pınar Can ile, “Eski Uygurca Abhidharma Metinlerindeki İkillemeler”, <i>International Journal of Old Uyghur Studies</i> , 2-2 (2020): 211-238.
C2	014	2020	F. Yelda Şahin ile, “Yazıtlar Dönemi Türkçesinde Nesne”, <i>Dilbiliminde Güncel Tartışmalar</i> , Dilbilim Derneği yay., Ankara, s. 115-122.
C2	015	2021	Zeynep Pınar CAN ile, “Eski Uygurca Abhidharmakośabhāṣya-ṭikā-tattvārthā Nüshaları Üzerine”, <i>Orhon’dan Lena Kıyılarına Türkçe, Geçmişten Günümüze Uluslararası Türk Dili Öğrenci Çalıştayı, 2021 Mart 22, Bildiriler</i> , ed. Zeynep Ü. Sinanoğlu, 2021: 183-196.

C2	016	2022	Şeyma Tokat, Mehmet Ölmez. “Kazakçadaki Moğolca Sözcükler”, International Scientific and Theoretical Conference «The Diachronic Paradigm In Turkology» Dedicated to the 90th Anniversary of the Birth of the Outstanding Turkologist, Doctor of Philological Sciences, Professor M. Tomanov. (Almaty, 3 March, 2022). Ed. Ж. Түймебаев; А. Салқынбай; Ж. Абитжанова, Б. Каспихан. 67-71. Алматы «Қазақ университеті». 2022: 67-71.
			Yürütülen Tezler / Advising Theses
YLT	01	2003	[Haz. Neslin Eriha GENÇ] Süheyl ü Nev-Bahar'daki ikilemeler, Mersin.
YLT	02	2003	[Haz. Fatma Nur TALU] Kıyasü'l-Enbiya'da ikilemeler, Mersin.
YLT	03	2005	[Haz. Gökmen BOZTILKI] Velayetname'de ad yapımı, İstanbul.
YLT	04	2005	[Haz. Özlem CİVELEK] Dindışı eski Uygurca metinlerin karşılaştırmalı sözcüğü, İstanbul.
YLT	05	2006	[Haz. Hayat ARAS TOKTAŞ] Tuvaca Alday-Buuçu Destanının dil yönünden incelenmesi: Metin-çeviri-açıklamalı sözlük, İstanbul.
YLT	06	2006	[Haz. Özlem ÖZTUNCER] Uygur şiveleri sözlüğü (A'dan Z'ye kadar transkripsiyonlu metin), İstanbul.
YLT	07	2006	[Haz. Okan KONT] Uygur şiveleri sözlüğü (S'den Y'ye kadar transkripsiyonlu metin), İstanbul.
YLT	08	2007	[Haz. Serap ALPER] Kırgızca sözlüğün ç, e, ı, i harfleri ve etimolojileri, İstanbul.
YLT	09	2007	[Haz. Hülya YILDIZ] Orhon Türkçesi ile Yakutçanın sözcüğü ve sözyapımı bakımından karşılaştırılması, İstanbul.
YLT	10	2007	[Haz. Özlem YİĞİTOĞLU] Radloff sözlüğünün e maddesinin eski Türkçe açısından incelenmesi, İstanbul.
YLT	11	2007	[Haz. Abide TOZAK] Kırgızca sözlüğün c-d harfleri ve etimolojileri, İstanbul.
YLT	12	2009	[Haz. Zemire AHMET] Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" öyküsü (metin-çeviri-açıklamalar-sözlük), İstanbul.
YLT	13	2009	[Haz. Uran APAK] <i>Sait Faik'in eserlerinin Türkçe sözcüğü açısından incelenmesi</i> , İstanbul.
YLT	14	2010	[Haz. Betül ÖZBAY] Maniheist Uygur metinlerinin envanterinin hazırlanması, İstanbul.
YLT	15	2013	[Haz. Nurcemal MEHMETALİ] Kutadgu Bilig'in sözcüğü açısından açıklamalı sözlüğü, İstanbul.

YLT	16	2014	[Haz. Ceyda ÖZCAN] Eski Uygurca Kuanşi-im Pusar. incelemesi-metin-çeviri-açıklamalar-sözlük, İstanbul.
YLT	17	2014	[Haz. Ekrem GÜL] Türkçe sözlük'e halk ağzından girmiş kelimeler ve kökenleri (a-g), İstanbul.
YLT	18	2015	[Haz. Emine MOZİOĞLU] Runik harfli Dağlık Altay Bölgesi yazıtları, İstanbul.
YLT	19	2016	[Haz. Ayşe Şeyma FİNDİK] Tuvaca Kiji-Bürüs adlı hikâyenin yazı çevirimi, Türkçe çevirisi ve sözlüğü, İstanbul.
YLT	20	2016	[Haz. Zeynep Pınar CAN] Dunhuang Uygur metinleri üzerine açıklamalı kaynakça, İstanbul.
YLT	21	2017	[Haz. Muharrem TEKNE] 15. YY.da yazılmış bir şiir mecmuası gramer-metin-dizin, İstanbul.
YLT	22	2017	[Haz. Tümer KARAAYAK] Eski Uygurca Abitaki metinlerinin söz varlığı, İstanbul.
YLT	23	2018	[Haz. Gönül ARİS] Eski Uygurca Ölüler Kitabı üzerine bir çeviri denemesi, İstanbul.
YLT	24	2018	[Haz. Habibe Özge ÖZVEREN] <i>Kazak anlatıları çerçevesinde Kazakçanın söz varlığı</i> , İstanbul.
YLT	25	2019	[Haz. Simge SEVİM] Kşanti kılguluk nom bitig ve daşakarmapathāvadānamālā'da ikilemeler, İstanbul.
YLT	26	2019	[Haz. Yelda Fatma ŞAHİN] Orhon Türkçesinde nesne, İstanbul.
YLT	27	2020	[Haz. Emine GÜRBÜZ] Türkiye'de yapılan çalışmalarda Orhon Yazıtları'nı okuma ve yorumlama farklılıkları (1936-2016), İstanbul.
YLT	28	2020	[Haz. Kübra ÖZÇELİK] Eski Türk Şiiri'nin sözlüğü, İstanbul.
YLT	29	2022	[Haz. Sevinç KABACA] Moğolca-Azerbaycan Türkçesi söz denklikleri, İstanbul.
DT	01	2009	[Haz. Özlem AYAZLI] Altun Yaruk Sudur VI. kitap, İstanbul.
DT	02	2011	[Haz. Özlem YİĞİTOĞLU] Köñül Tözin Ukitdaçı Nom ve salt-bilinç öğretisi, İstanbul.
DT	03	2013	[Haz. Fikret YILDIRIM] Irk Bitig ve runik harfli metinlerin dili, İstanbul.
DT	04	2015	[Haz. Zemire GULCALI] Altun Yaruk Sudur X. kitap (Metin-çeviri-açıklamalar-sözlük), İstanbul.
DT	05	2015	[Haz. Hülya YILDIZ] Eski Türkçe ile Yakutçanın sözvarlığının ünlüyle başlayan sözcükler bakımından karşılaştırılması, İstanbul.

DT	06	2015	[Haz. Elife BOZKURT] Klasik öncesi Uyğur Türkçesi metinlerinden Maitrisimit'in paleografik özellikleri, İstanbul.
DT	07	2015	[Haz. Servet ERTEKİNOĞLU] Ahlat Ağzı, İstanbul.
DT	08	2016	[Haz. Betül ÖZBAY] The paleographical analysis of the manichaen script for middle Iranian and old Uyghur texts, İstanbul.
DT	09	2016	[Haz. Kulixila ZHAMALİHAN] <i>kıpçakçanın söz varlığı</i> , İstanbul.
DT	10	2017	[Haz. Uğur UZUNKAYA] Son Dönem Budist Uyğur Edebiyatından iki örnek (Metin-çeviri-açıklamalar-dizin), İstanbul.
DT	11	2019	[Haz. Emin OBA] Eski Türkçeye göre Kazakçanın söz varlığı, İstanbul.
DT	12	2019	[Haz. Ceyda ÖZCAN DEVREZ] 11-17. yüzyıl orta Asya Türkçesinin söz varlığı, İstanbul.
DT	13	2019	[Haz. Nuerjamali MAIMAITIAILI] Çağdaş Uyğurcanın ağızları ve söz varlığı, İstanbul.
DT	14	2022	[Haz. Ahmad SHAFIQ SHAFI] Mukaddimetü'l-Edeb'in Çağatayca ve Moğolca sözvarlığı, İstanbul.

Düzenleyenler: Özlem AYAZLI – Tümer KARAAYAK – Uğur UZUNKAYA

Milan ADAMOVIĆ* (Göttingen)

Die Herkunft des türkischen Genitivs

Nach einer Theorie, die auf den Altaisten Ramstedt zurückgeht, soll der türkische Genitiv ein uralter Kasus sein, der mit dem mongolischen und tungusischen Genitiv identisch war und ursprünglich **-n* lautete. In der weiteren Entwicklung soll sich dieser gemeinsame Kasus auf türkischem Sprachboden zu *-ıŋ* bzw. *-nıŋ* gewandelt haben. Auf den Lautwandel *n > ıŋ* bzw. *n > nıŋ* ging Ramstedt nicht ein.¹

In turkologischen Fachkreisen fand diese rudimentäre Theorie Ramstedts wenig Anklang. Ein Turkologe, der die Ramstedts Ansicht teilt und zu untermauern versucht ist Talat Tekin.² Um zu beweisen, dass Ramstedt mit der Annahme eines Urkasus **-n* auf dem richtigen Weg war, exzerpierte Tekin aus den alttürkischen Inschriften des 8. Jahrhunderts die beiden possessiven Syntagmen

<i>kağan-ıŋ-ın sabı</i>	die Worte deines Khans
<i>kağan-ıŋ-ın eli</i>	das Reich deines Khans

in denen das Suffix *-ın* den von Ramstedt supponierten uralten Genitiv **-n* vertreten soll.

Diese Argumentation Tekins ist jedoch weder neu, noch überzeugend. In Wirklichkeit geht die possessive Funktion des Suffixes *-ın* nicht auf den Genitiv, sondern auf den possessiven Ablativ *-dın* zurück, der in den beiden zitierten Syntagmen sein anlautendes *d* eingebüßt hat:

<i>kağanıŋ[d]ın sabı</i>	die Worte von deinem Khan
<i>kağanıŋ[d]ın eli</i>	das Reich von deinem Khan

* Prof. Dr. (em.), Georg-August-Universität Göttingen.

¹ M. Räsänen 1957. *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki: 56-57. (Studia Orentalia, 21).

² T. Tekin 1996. 'On the Origin of the Turkic Genitiv Suffix.' *Symbolae Turcologicae*. Stockholm: 227-229. (Swedish Research Institute in Istanbul. Transactions Vol. 6)

Diese zwei Syntagmen vertreten eine alte Sprachstufe, in der der Genitiv noch nicht etabliert war, sondern durch den possessiven Ablativ (ablativus possessivus) vertreten wurde. Diese zwei Kasus stimmen in Bezug auf die Funktion weitgehend überein, sind aber nicht gleichen Alters. Der possessive Ablativ geht dem Genitiv zeitlich voraus.

Der türkische Genitiv ist, entgegen der Behauptung Ramstedts, ein junger Kasus, der in den alttürkischen Inschriften des 8. Jahrhunderts erst ein paarmal vorkam und dabei auf Nomina beschränkt war, die Menschen bezeichnen. Der Werdegang des türkischen Genitivs lässt sich relativ zuverlässig rekonstruieren.

Aus der Verbindung des Deiktikums *an* mit dem possessiven Ablativ *-dın* und der Relativpartikel *-kı* ist zunächst das Relativadjektiv *an-dın-kı* 'der dorthin Gehörende, der Seinige' entstanden.

Das Relativadjektiv *andınkı* hat sich durch Wegfall des Auslauts und Assimilationen im Inlaut zu *annıḡ* und weiter zu *anıḡ* 'dessen, seiner' entwickelt und die Funktion des Genitivs für die 3. Person des Pronomens übernommen.

In der nächsten Phase wurde das Genitivsuffix vom Pronomen *anıḡ* isoliert und per Analogie auf Substantiva übertragen, wobei das Sprachgefühl in einem Fall von der etymologischen Trennung *an-ıḡ*, und in einem anderen Fall von der prosodischen Trennung *a-nıḡ* ausging, so dass einige Turksprachen bei ihren Substantiva den Genitiv in der Form *at-ıḡ* 'des Pferdes' und die anderen Turksprachen in der Form *at-nıḡ* 'des Pferdes' benutzen. Bei den Substantiva, die auf einen Vokal ausgehen hat sich generell die längere Suffixvariante *-nıḡ* durchgesetzt, z.B. *ata-nıḡ* 'des Vaters'.

Die übrigen Pronomina haben ihren Genitiv nach dem Vorbild des Deiktikums angebildet, z.B.

<i>biz-din-gi</i>	>	<i>bizziḡ</i>	>	<i>biziḡ</i>	'unser'
<i>siz-din-gi</i>	>	<i>sizziḡ</i>	>	<i>siziḡ</i>	'euer'
<i>bän-din-gi</i>	>	<i>bänniḡ</i>	>	<i>bäniḡ</i>	'meiner'
<i>sän-din-gi</i>	>	<i>sänniḡ</i>	>	<i>säniḡ</i>	'deiner'
<i>bun-dın-ḡi</i>	>	<i>bunniḡ</i>	>	<i>bunıḡ</i>	'dessen'

Das Fehlen der Labialharmonie bei *bunıḡ* ist mithin etymologisch bedingt und geht auf den possessiven Ablativ *-dın* zurück. Dieser alte Kasus und die Partikel *-kı/-ki* bilden, wie gesehen, die Grundlage des türkischen Genitivs.

Milan ADAMOVIĆ* (Göttingen)

Türkçe İlgı Durumunun Kökeni**

Altayist Ramstedt'e [Gustav John Ramstedt, 1873-1950] uzanan kurama göre Türkçe ilgi durumu Moğolca ve Tunguzca ilgi durumuyla benzer olup aslen *-n biçiminde olan en eski ad durumudur. Sonraki gelişme aşamasında bu ortak ad durumu Türkçenin kullanıldığı coğrafyada -ıŋ ve aynı zamanda -nıŋ biçimine dönüşmüş olmalı. Ramstedt, $n > ıŋ$ ve aynı zamanda $n > nıŋ$ ses değişimine değinmez.¹

Ramstedt'in bu eksik kuramı Türkoloji alanında çok az ilgi görür. Onun görüşünü paylaşan ve onu desteklemeye çalışan bir Türkolog olmuştur, o da Talat Tekin'dir.² Tekin [1927-2015], Ramstedt'in *-n ad durumunu ilk biçim olarak kabul etmiş olmasıyla doğru yolda olduğunu kanıtlamak için 8. yüzyıla ait Eski Türkçe yazıtlarından iki belirtili ad tamlamasını alıntılamıştır:

<i>kağan-ıŋ-ın sabı</i>	kağanın sözü
<i>kağan-ıŋ-ın eli</i>	kağanın ülkesi

Bu örneklerdeki -ın ekinin Ramstedt tarafından varsayılan en eski *-n ilgi durumunu temsil ettiği kanısındadır.

Tekin'in bu savı yeni olmadığı gibi ikna edici de değil. Gerçekte -ın ekinin iyelik işlevi ilgi durumuna dayanmaz, aksine iyelik belirten ayrılma durum eki olan -dın ekine dayanır. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere ekin başındaki *d* sesi düşmüştür:

* Prof. Dr. (em.), Georg-August-Universität Göttingen.

** "Die Herkunft des türkischen Genitivs" başlıklı Almanca makalenin çevirisidir. Çevirmen: Aziz MERHAN.

¹ M. Räsänen [Martti Räsänen, 1893-1976] 1957. *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki: 56-57. (Studia Orientalia, 21).

² T. Tekin 1996. 'On the Origin of the Turkic Genitiv Suffix.' *Symbolae Turcologicae*. Stockholm: 227-229. (Swedish Research Institute in Istanbul. Transactions Vol. 6).

<i>kağanıñ[d]ın sabı</i>	kağanın sözü
<i>kağanıñ[d]ın eli</i>	kağanın ülkesi

Bu iki örnek ilgi durumunun henüz oluşumunu tamamlamadığı, bununla birlikte iyelik belirten ayrılma durumunun (ablativus possessivus) onun yerini aldığını gösterir. Her iki ad durumun işlevsel olarak büyük oranda örtüşmesine karşın aynı yaşta değiller. İyelik belirten ayrılma durumu ilgi durumundan zaman bakımından daha eskidir.

Türkçe ilgi durumu, Ramstedt'in iddiasının aksine ilk kez 8. yüzyıla ait Eski Türkçe yazıtlarında birkaç yerde geçen ve aynı zamanda insanı niteleyen adlarla sınırlı olan yeni bir durum ekidir. Türkçe ilgi durumunun gelişimi oldukça güvenilir biçimde yeniden kurulabilir.

İşaret zamiri *an*'ın iyelik belirten ayrılma durumu *-dın* ve ilgi edatı *-kı* ile birleşmesinden ilk olarak ilgi sıfatı *an-dın-kı* 'onunki, oradaki' ortaya çıkmıştır.

İlgi sıfatı *andınkı* son sesin düşmesi, iç sesin *anınğ* biçimine benzeşmesi ve ardından *anıñ* 'onun' biçimine dönüşmesiyle gelişmiş olup 3. kişi zamirin ilgi durumu işlevini üstlenmiştir.

Sonraki aşamada ilgi durumu eki, *anıñ* zamirinden ayrılmış ve benzeşme yoluyla adlara aktarılmıştır. Bu arada dil duygusu bir yandan *anıñ* biçimindeki etimolojik (kökenbilimsel) ayrışmaya ve öte yandan *a-nıñ* biçimindeki prozodik (bürünbilimsel) ayrışmaya yol açtığı için bazı Türk dillerindeki adlarda ilgi durumu *at-ıñ* 'atın' ve diğerlerinde *at-nıñ* 'atın' biçiminde kullanılmaktadır. Ünlü ile biten adlarda genel olarak ekin uzun varyantı olan *-nıñ* biçimi yerleşmiştir, örneğin *ata-nıñ* 'babanın'.

Diğer zamirler, ilgi durumlarını işaret zamirini örnek alarak oluşturmuşlardır, örneğin:

<i>biz-din-gi</i>	>	<i>bizziñ</i>	>	<i>biziñ</i>	'bizim'
<i>siz-din-gi</i>	>	<i>sizziñ</i>	>	<i>siziñ</i>	'sizin'
<i>ben-din-gi</i>	>	<i>benniñ</i>	>	<i>beniñ</i>	'benim'
<i>sen-din-gi</i>	>	<i>senniñ</i>	>	<i>seniñ</i>	'senin'
<i>bun-dın-ğı</i>	>	<i>bunniñ</i>	>	<i>bunıñ</i>	'bunun'

Örnekteki *bunıñ* zamirindeki küçük ünlü uyumunun eksik olması bu arada etimolojik nedenle olup iyelik belirten ayrılma durumu *-dın* ekine dayanmaktadır. Bu eski ad durumu ile *-kı/-ki* edatı, yukarıda görüldüğü gibi, Türkçe ilgi durumunun temelini oluşturmaktadırlar.

Faysal Okan ATASOY* (Isparta)
Ahmet ISPARTA** (İstanbul)

Derleme Sözlüğü'nde -(X)ntX Yapılı İsimler

0. Giriş

Bu çalışmada *-(X)ntX* yapıları fiillerin şekil ve anlam bilgisi bakımından incelenmiştir. Çalışmanın amacı, kelime türetmede yaygın olarak kullanılan *-(X)ntX* birleşik ekinin kök-anlam ilişkisini tespit etmek ve bu ekle türetilmiş kelimeleri şekil bilgisi ve anlam bilgisi incelemesine tabi tutmaktır. Çalışma *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'nde* (DS) ve *Türkçe Sözlükte* (TDK 2011) geçen kelimelerle sınırlıdır. Çalışmada tarama yöntemiyle adı geçen sözlüklerden kelimeler taranmış ve toplam 455 kelime, incelenmek üzere malzeme havuzunu oluşturmuştur. Ekle ilgili olarak yapılan önceki çalışmalar zaman sırası ile değerlendirilmiş ve araştırmacıların ekin yapısı ve anlamıyla ilgili tespitleri veri havuzundaki kelimelerin yapı ve anlam incelemesinde kıstas olarak kullanılmıştır. Sonraki aşamada *Derleme Sözlüğü'nden* taranarak tespit edilen kelimelerin anlamları tahlil edilmiş, ekin türetme imkânı ile köke kattığı anlamlar tespit edilmiş; ortak özellikleri dikkate alınarak başlıklar belirlenmiş; kelimeler bu başlıklar altında tasnif edilmiştir. Sonuç ve tartışma bölümünde ekle ilgili önceki tespitler ve tarama sonucu elde edilen tespitler dilbilgisi çalışmalarında değerlendirilmek üzere tartışmaya açılmıştır.

1. -(X)ntX ekinin tarihi, işlevi ve yüklediği anlamlar

-(X)ntX eki, fiilden fiil yapım eki olan ve aslı olarak dönüşlülük bildiren (ancak bazı fiillerin ses yapısı veya anlamı sebebiyle dönüşlülük yerine edilgenlik çatısı kuran) *-n-* eki ile fiilden isim yapan *-DI* ekinin birleşik kalıplaşmış şeklidir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde az sayıda

* Doç. Dr., Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, faysalatasoy@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0348-3151.

** Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, ahmet.isparta@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2761-7943.

örnekte rastlanan ek, Karahanlı Türkçesi dönemi eseri DLT’de yirmi kelimedede görülür. Kâşgarî’ye göre ekin işlek olduğunu aktaran Erdal, ekin geçtiği *yerinti~yerindi* ‘iğrenç’; *erintisiz etözlüg* ‘kusursuz bir vücuda sahip olmak’; *yerindi ajunug süründike kod* “denî (aşağılık, iğrenç) dünyayı burada sürgünlere bırak” ve *munturtun turmuş bir ikintişke örletişmek öçlüg uruntu* “böylece biri diğerine eziyet için hınçla saldırdı” örneklerini vererek DLT’de $-(X)ndX$ şeklinde /d/li iken Eski Uygur Türkçesi metinlerinde /t/li şekli olan $-(X)ntX$ ’nın görüldüğünü belirtir. Ayrıca +*lig* sıfat yapım ekiyle genişlemiş şekli olan *isindilig* ‘sıcak, ısıtılmış’ kelimesini zikreder. Erdal, Türkiye Türkçesindeki *akıntı* ve *süprüntü* kelimelerinin DLT’de *akındı* ve *süpründi* olarak görüldüğünü belirterek DLT’de ünsüzden sonra gelen /d/lerin /t/ye dönüşmemiş olmasına dikkat çeker (Erdal 1991: 339). Türkiye Türkçesinde *-DI* ekindeki /d/ sesinin ünsüz uyumu gereği *-n-* dönüşlülük ekinden sonra /t/’ye dönüşmesini Zülfikar, ekin kalıplaşmış olmasına delil saymıştır (Zülfikar 1991: 133-34).

Taş, Karahanlı Türkçesi dönemi eseri olan *ĶutadĶu Bilig*’deki örnekleri sıralayarak ekin soyut isimler türettiği bilgisini verir: *süründi* ‘serseri’ [*<sür-* ‘sürmek, kovmak, sürgün etmek; devam etmek’ *<*sür-* ‘sürmek’]; *üdründü* ‘seçilmiş’ [*<üdür-* ‘seçip ayırmak’]; *yerindi* ‘iğrenç, kötü, alçak, değersiz, bayağı’ *< yer-* ‘yermek, beğenmemek, hakir görmek’ *< ér-* ‘yermek, kötülemek, iğrenmek’] (Taş 2009: 161); bu eserde de ek *-nDI* şeklinde /d/li olarak yer almıştır. Taş’ın incelemesinde yer alan *ögdi* ‘alkış, övgü’ kelimesinin yapımında *-n-* eki bulunmadığı için elinizdeki çalışmada değerlendirme dışında bırakılmıştır.

Deny, eki $-(i)ntI$ şeklinde bütün olarak değerlendirir ve ekin bünyesindeki $-(I)n-$ ekinin dönüşlü fiillerdeki ek ile akraba görüldüğünü söyler. Anlamını da “çeşitli anlamları hep bir sebat, devam ve toplanma veya saçılıp dağılma fikrine bağlı adlar” türetir şeklinde açıklar. *Ķarpıntı*, *Ķarpıntı*, *Ķalkantı*, *ırgantı*, *sarsıntı*, *salıntı*, *tapıntı*, *gezinti* ‘ayakta çığneme; gidip geliş’, *Ķevrinti* veya *kazıntı*, *akıntı* ‘cereyan’; *birikinti*, *irkinti*, *Ķiysinti*, *derinti*, *koşuntu* ‘güruh’, *üşüntü* ‘kalabalık’, *yağıntı*, *sızıntı*, *girintiler*, *Ķıkıntılar* ‘arızalık’, *böküntü*, *geyinti*, *kuşantı* ‘tereke’, *yeyinti* kelimelerini “devamlı heyecan, hareket belirten adlar”; *sıkıntı*, *ezinti*, *üzüntü*, *bıkıntı*, *iyrinti*, *bulantı*, *boğuntu*, *buruntu*, *kusuntu*, *ıkıntı*, *kıyıntı*, *silkinti*, *ürküntü*, *kuruntu*, *sarkıntı* ‘taciz eden, musallat olan kimse’, *basıntı* ‘ısrar ve ibram’ kelimelerini tazyik veya zahmetli duygu, çeşitli huzursuzluk; *kesinti*, *kırıntı*, *kırkıntı*, *kırpıntı*, *kazıntı*, *yıkıntı*, *brağıntı*,

döküntü, saçıntı, tozuntu... kelimelerini “her çeşitten kalıntı¹” başlıkları altında sınıflandırır. Ekin öbür kelimelerde görülen anlam özelliklerini daha az yansıttığı örnekleri şöyle sıralar: *saklantı, söküntü, ilinti, uyuntu, arındı*. Öbür dilticilerin dikkat çekmediği bir hususa da ilk kez Deny dikkat çekerek, ekin isimlere getirildiği örnekleri de incelemiştir: *eyinti* (*eye*'den) ‘eğelemekten çıkan tozlar’; *ufantı* ‘ufalanmaktan çıkan kırıntılar’, *selinti* ‘yağmur suyundan açılan hendek (*sel*'den)’, *baygıntı*. Ancak bu bahiste saydığı öbür örneklerin fiile geldiği görülür: *artındı* (<*art-*>), *asıntı* (<*as-*>), *kaşıntı* (<*kaşı-*>), *silinti* (<*sil-*>), *bozuntu* (<*boz-*>), *sepinti* (<*serpinti* <*serp-*>), *süzüntü* (<*süz-*>), *aşıntı* (<*aş-*>). Deny, DLT’de ekin Arapça “her çeşitten artık ve kalıntıyı ifade eden kelimeler türeten *fu`ālet* kipindeki kelimelerle aynı anlamda olduğunu da hatırlatır (Deny 2012: 489-90). Çalışmasında Deny, *-DI* ekini ele aldığı bölümde de *-(i)ntI* eki ile ilgili olabilecek *öründü*² kelimesini örnek verir. Bu kelimeye görülen *-di*'ye “acaba *i-di* mi?” şeklinde şüphyle yaklaşır; Elöve tercümesinde bu bölüme *pinti*³ kelimesini de eklemiştir⁴ (Deny 2012: 526-27); ancak bu kelime Türkçe değildir.

Banguoğlu ekin “*-i*n- ekiyle uzatılmış dönüşlü fiil tabanına fiilden ad yapan *-tI* ekinin gelmesi ve öncekiyle kaynaşması mahsulü” olarak görüldüğünü; dönüşlü anlatımının eke geçtiğini ve birleşik ekin *-tI* ekinden aldığı “parçalılık” anlatımını koruduğunu söyler. Buna göre de ekin yalın tabanlara geldiğinde *-(X)ntX* (*üz-üntü, birik-inti*), dilde dönüşlülüğü yaşayan tabanlara gelmiş görüldüğünde de *-tI* (*kaşın-tı, çırpın-tı*) sayılabileceğini ve her ikisinde de anlamın aynı olduğunu belirtir. Banguoğlu ekle ilgili olarak daima kılış ve adlandırdığı üründe bir eksiklik

¹ Deny, bunların Fransızca *-ure* eki karşılığında kullanıldığını söylemiştir (bk. Deny 2012: 489).

² *öründilemek* ‘eligere, seligere (=seçmek, seçip ayırmak) (~öğürtlemek)’, *öründilenmiş* ‘selectus (=seçilmiş) (~öğürtlenmiş)’ (Meninski 1680: 506).

³ Ermenice *pin* ‘gübre, pislik’ kelimesinden gelen ‘pis, menfur’ anlamındaki *pinti* (Nişanyan 2018: 415^a) kelimesi Türkçe zannedilerek burada anılmış olmalıdır.

⁴ Bu kelimelerde geçen ek, isme doğrudan gelen *+tI* eki olarak düşünülebilir. *r-l-n* nöbetleşmesi için *karaltı* kelimesi dikkat çekicidir. Bu kelimeye görülen *+IDI* eki *Kitābu 'l-idrāk*'te (1312) *karaldu* kelimesinde *ldu* şeklinde geçerken, *Bābüsu 'l-vāsi'*'ta (1555) *+ntı* şeklinde (*karantı*), Vefik Paşa'nın *Lehce-yi 'oimāni'*sinde (1876) *+rtı* (*karartı* ‘kara görünen şey, sevad’) olarak geçer (Nişanyan 2018: 415^a). *Türkçe Sözlük*'te geçen *karaltı DS*'de Türkiye'nin değişik bölgelerinde yaygın bir şekilde “ev, yapı; ev eşyası; yağmur, rüzgâr ve güneşten korunan kuytu yer, gölgelik; siyah yeldirme; kara yağmur bulutu; sıkıntı; dikiş; yapı; sakınılacak yer; mal, mülk, varlık; in; gölge” anlamlarıyla kaydedilmiştir; sözlükte kelimenin *karaldı* ve *karaldu* şekilleri de maddebaşı olarak yer alır (*DS* VIII-2650^b; XII-4536^a); örnekteki *+ntu* şekli *Tarama Sözlüğü*'nde kayıtlı *karantı* (*karantu* “karartı, karaltı, bir şeyin belli belirsiz görünen heyeti”) kelimesi *Bābüsu 'l-vāsi'*'tan alınmıştır (*TTS* 2270).

ve dağınıklık ayrılması verdiğini, ekin yaygın olduğunu ve anlam bakımından da “parçalı ve sürekli kılış gösteren adlar”, “parçalı ürün ve artıklara verilen adlar”, “elemli duygu adları” ile “kılış ve kılıcı hakkında aşağılayıcı anlamda adlar” türetme şeklinde öbeklere ayrılabilceğini söyler (1995: 258-59, §224).

Ergin, *-ntI* ekini, esas itibarıyla *-n-* yapılı dönüşlü fiillere getirilen *-tI* eki olarak kabul eder ve ekin bütün hâlinde değil, *-tI* eki olarak fiilden isim yapma ekleri içerisinde düşünülmesi gerektiğini söyler. Ayrıca, tabiat taklidi seslere (isim) gelerek bunlardan yine isimler türeten *+tI* eki ile şekil olarak benzese de *-bu* ek isimden isim yapan ek olduğu için-karıştırılmaması gerektiğini belirtir. Ergin, fiilden isim yapım eki *-tI*'nin eskiden beri kullanılan işlek bir ek olduğunu da kaydeder. Ergin'e göre bu ekle kurulan isimler “yapan, olan veya yapılan çeşitli nesnelere” karşılar: *ak⁻¹n-ti*, *salla-n-ti*, *bula-n-ti*, *çalka-n-ti*, *kes⁻¹n-ti*, *il⁻¹n-ti*, *gir⁻¹n-ti*, *sil⁻¹n-ti*, *gez⁻¹n-ti*, *boğ^{-u}n-tu*, *kur^{-u}n-tu*, *boz^{-u}n-tu*, *dök^{-u}n-tü*, *üz^{-u}n-tü*, *süpür^{-u}n-tü*, *çök^{-u}n-tü*, *özen-ti*, *çık⁻¹n-ti*, *gör⁻¹n-tü*, *sık⁻¹n-ti*, *öde-n-ti* gibi. (1995: 183, § 282).

Gencan, eki bütün hâlinde *-(I)ntI* şeklinde alır ve “önemsiz sayılan, küçümsenen varlıkların adı”, “sevimsiz hâllerin adı” ve “önemsizlik, sevimsizlik anlamından sıyrılmış adlar” türetme şeklinde üç anlam öbeğine ayırır (Gencan 2001: 241, §208). Ediskun da eki bütün hâlinde almış, “rahatsızlık adları”, “sürekli eylem adları”, “yığınak adları”, “azlık adları” ve “somut adlar” şeklinde anlam öbeklerine ayırmıştır; ‘uyuşuk, miskin’ anlamındaki *uyu-ntu* kelimesinde de sıfat türettiğini belirtmiştir (Ediskun 1996: 126-27).

Korkmaz, eki *-tI / -(I)ntI < -(I)n- + -tI* olarak ele almış, somut ve soyut adlar türeten çok işlek bir ek olduğunu söylemiştir. Birleşik ek sayılıp sayılmayacağı ile ilgili kendinden önceki görüşleri (Deny 2012, Gencan 2001, Ergin 1995, Erdal 1991, Banguoğlu 1998) inceleyen Korkmaz, ekin aslen *-tI* olduğunu, *-n-*, *-l-* ve *+r-* ekleriyle kurulmuş geçişsiz çok heceli fiillere geldiğini; asıl ek *-tI* olduğu hâlde dönüşlü olmayan fiil çatılarına, *benzetme* (Fr. *analogie*) yoluyla türetme sırasında *-n-* eklenmesiyle dönüşlülük anlamı yüklenerek *-(I)ntI* şeklinde görüldüğünü belirtmiştir. *-tI* ve *-(I)ntI*'yı aynı maddede (§157) göstermesine *ağartı*, *bağırıtı*, *belirti*, *kabartı*, *bunaltı*, *sızılı* gibi geçişsiz fiillere getirilmesini delil saymıştır. Burada Erdal'ın (1991) da kendisiyle aynı görüşte olduğunu belirtir. Ekin kelimeye yüklediği anlamları “aralıklı olarak tekrarlanan işi veya sürekli kılış gösteren adlar”, “bir işin sonucu olan adlar”, “bir işin sonucu olarak ortaya çıkan kalıntı, ürün, parça, bölüm, artık anlamı veren adlar”, “insan sağlığı ile huyu ve tabiatı ile ilgili adlar”

başlıkları ile tasnif etmiş; doğu ve batı kaynaklı kelimelere karşılık olarak başarılı örnekler türetmede kullanıldığı belirtmiştir (Korkmaz 2009: 101-104).

Vural ve Böler; Deny, Gencan ve Zülfikar ve başka bazı dilcilerin *çarpıntı*, *çöküntü* gibi fiillerin dönüşlü biçimlerinin bulunmamasını göz önünde tutarak eki -(I)ntI biçiminde verdiklerine; dönüşlü şekilleri bulunduğu bakanların da eki -tI olarak kabul ettiklerine dikkat çekmiş; eki hem -tI hem de -(I)ntI olarak aynı başlık altında ele almışlardır. Ekin anlamlarını “fiilin gösterdiği işin sonucu ve ürünü olan isimler”; “fiilden aralıklı olarak tekrarlanan işi veya sürekli kılışı gösteren isimler”, “bir işin sonucu olan isimler”; “bir işin sonucu olarak ortaya çıkan kalıntı, ürün, parça, bölüm, artık anlamı veren isimler türetme” başlıkları ile tasnif edip örneklemişlerdir (Vural ve Böler 2011: 189). Demircan, eki bütün hâlinde -ntI olarak alır ve ekin kattığı anlamla ilgili herhangi bir açıklama yapmadan örnekleri sıralar (Demircan 1977: 92).

Yaptığı çalışmada *Türkçe Sözlük*'teki -tI ekiyle türetilmiş isimlerin yapılarını ve anlamlarını inceleyen Mungan, incelediği örneklerde -n-'li şekillerin (ve bazı örneklerde görülen -l-'li şekiller de dâhil) esas itibarıyla dönüşlülük anlamı taşıdığını; kelimenin anlamı ve ses yapısı sebebiyle aldığı -l-'li şekillerin de edilgenlik değil dönüşlülük ifade ettiğini belirtir; ekin anlam öbeklerini de “kılışın veya kılınışın ürününü veya sonucunu gösteren soyut isimler”, “aynı anlamdaki somut isimler”, “topluluk isimleri”, “yer isimleri” ve “kılıcı isimleri” şeklinde ayırır (Mungan 2002: 58-61 ve 149-150).

Birleşik Ekler adlı ayrıntılı çalışmasında Keskin, eki birleşik ekler içinde sayarak, yukarıda özetlenen çalışmalara, tarihî lehçelerdeki (Kıpçak, Harezmi ve Çağatay sahası ile Eski Anadolu sahaları) görünüşüne ve çağdaş Türk dillerindeki kullanılışlarına yer vererek inceler; ne var ki ele aldığı çalışmalardaki bazı Türkçe olmayan kelimelerin (ör. *sındır*⁵) bu ekin altında incelenmesine itiraz etmez (bk. Keskin 2020: 222-226).

Okta, yapım ekleri üzerine yaptığı çalışmada ekin kökeni ve yapısı ile ilgili olarak yukarıda anılan kaynaklardaki görüşlere ilaveten Eker (2006), Çotuksöken (2011), Önler (2010), Paçacıoğlu (2016) ve Serebrennikov-Gadjieva (2011)'nın görüşlerine dayanarak ekin bütün hâlinde değerlendirilmesi yönünde kanaat bildirir (Okta 2022: 413-16); çalışmasında Türkçe tarihî yazı dillerinde ekin kullanıldığı örnekleri inceler; ekin işlevinin anlatıldığı bölümde de tarihî dönemlerde ekin gördüğü işi ve anlamları tespit eder. Okta ekin, Eski Uygur Türkçesi

⁵ < Çin. *jian* 剪 ‘makas’ *dao* 刀 ‘bıçak’ (Ölmez 2009: 270-71).

dönemi metinlerinde “özellik, durum bildiren sıfatlar” türettiğini; Karahanlı Türkçesi metinlerinde “kişinin karakter özelliği veya durumunu anlatan adlar” ve soyut anlamlı sıfatlar türettiğini; Harezmi Türkçesi metinlerinde “işin neticesinde ortaya çıkan ürünü gösteren isimler” ve başka bazı sıfatlar türettiğini; Kıpçak Türkçesi dönemi metinlerinde sıfatlar türettiğini; Eski Anadolu Türkçesi döneminde sıfatlar türettiğini, “süreklilik gösteren fiillerin bildirdiği işin ismi olan kelimeler” ve somut isimler türettiğini; Osmanlı Türkçesinde de “zayıflık, güçsüzlük” anlamı baskın olan aralıksız sürdürülen fiillerin adını; his ve duyguları anlatan isimleri türettiğini; yine bu dönem metinlerinde eylem sonucunda ortaya çıkan sonucu gösteren isimler türettiğini; Türkiye Türkçesinde duygu bildiren isimler; belirli aralıklarla görülen bir işin ya da sürekli yinelenen bir hareketin adı olan kelimeler; karakter özelliği belirten isimler ve yapılan işin sonucunda ortaya çıkan ürün anlamlı isimler türettiğini tespit etmiştir (Okta 2022: 416).

1.2. -(X)ntX ekinin yapısı

Ekin yapısı, işlevi ve anlamı üzerine yapılan bütün bu incelemeler toplu olarak değerlendirildiğinde; ekin yapısı ile ilgili olarak iki ayrı görüşün ortaya çıktığı görülür. Birinci görüş iki ayrı ekten (-n- dönüşlülük anlamı katan fiilden fiil yapım eki ve fiillerden isimler türeten -tI eki) oluştuğu ve ekin aslen -tI olduğu yönündedir. Bu görüşe göre de “parçalılık, süreklilik, değersizlik” anlamlarını birleşik ekin aslî unsuru olan -tI eki taşır. İkinci görüş ise ekin (-°ntX) şeklinde değerlendirilmesi gerektiği yönündedir. İkinci görüşün esas dayanağı -tI ekinin getirildiği dönüşlü fiillerin (ve az sayıda edilgen fiilin) -tI ekini almamış şekillerinin Türkçede kullanılmıyor olmasıdır: *akın-*, *çıkın-*, *ayrın-*, *birikin-*, *çökün-*, *kurun-*, *boun-*, *ürkün-*, *yıkın-*, *kısın-*, *üzün-*, *sıkın-* gibi. İkinci görüşün ikinci dayanağı da ünsüz uyumuna göre ekin Eski Türkçe devrinden beri kullanılan /d/’li şeklinin (-°ndX) yerine Türkiye Türkçesinde /t/’li şeklinin (-°ntX) yerleşmiş olmasıdır. Bu son dayanağa örnek olması için tercih edilen kelimeler *Türkçe Sözlük*’ten (TDK 2011 ve önceki baskılar) alınmıştır; bir kısmı da yeni kelimedir. *Derleme Sözlüğü*’ndeki örnekler incelendiğinde burada da ekin /t/’li şeklinin (birkaç kelime⁶ hariç) yaygın bir şekilde kullanıldığı görülür.

⁶ Bu kelimelerdeki /d/’lerin korunmuş olması ağız özelliğinin yansıtıldığını düşündürmektedir. Sözlüğü hazırlayanlar hem /d/ hem /t/’li şekli bulunan kelimelerin anlamlarını /t/’li maddebaşında vermişler; /d/’li şekilden gönderme yapmışlardır: **gırındı** [→**gırıntı** (I)]: Kesilen odun parçaları. DS. III-2058^a, ***tırındı** DS. V-3922^b; **yepindi** DS. VI-4251^a; **yepinti** [yepindi-1, yerpinti] Koyu ve yağlı süttten kaynatılarak yapılan tatlı bulamaç. DS. VI-4251^a; **kerenti** [→ **kerendi**, **kerimti**, **kerindi**, **kerinti**] 1.

Sonuç olarak bugün ekin yapısının bütün olarak -^ontX şeklinde değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bazı ağızlarda ekin son sesindeki dar ünlü yerine geniş ünlü kullanıldığı görülür: bk. *gezenti* ~ *gezente*; *salmanta*; *saymanta* gibi.

1.3. -(X)ntX ekinin yüklediği anlamlar

Yukarıdaki çalışmalarda ekin türettiği isimlere yüklediği anlamlarla ilgili olarak tespit edilenler şöylece sıralanabilir:

- Soyut isimler türetir (Taş 2009). Soyut anlamlı sıfatlar türetir (Okta 2022). Kılışın veya kınışın ürününü veya sonucunu gösteren soyut isimler türetir (Mungan 2002).
- Sebat, devam ve toplanma veya saçılıp dağılma fikrine bağlı adlar türetir (Deny 2012).
- Devamlı heyecan, hareket belirten adlar türetir (Deny 2012).
- Yer isimleri türetir (Deny 2012, Mungan 2002).
- Parçalı ve sürekli kılış gösteren adlar türetir (Banguoğlu 1998).
- Parçalı ürün ve artıklara verilen adlar türetir (Banguoğlu 1998).
- Elemlî duygu adları türetir (Banguoğlu 1998).
- Kılış ve kılıcı hakkında aşığılayıcı anlamda adlar türetir (Ergin 2011).
- Yapan, olan veya yapılan çeşitli nesnelere karşılık gelen isimleri türetir (Ergin 2011).
- Önemsiz sayılan, küçümsenen varlıkların adını türetir (Gencan 2001).
- Sevimsiz hâllerin adını türetir (Gencan 2001).
- Önemsizlik, sevimsizlik anlamı taşımayan adlar türetir (Gencan 2001).
- Rahatsızlık adları türetir (Ediskun 1996).
- Sürekli eylem adları türetir (Ediskun 1996).
- Yığınak adları türetir (Ediskun 1996).
- Topluluk isimleri türetir (Mungan 2002).
- Azlık adları türetir (Ediskun 1996).
- Somut adlar türetir (Ediskun 1996). Kılışın veya kınışın ürününü veya sonucunu gösteren somut isimler türetir (Mungan 2002, Okta 2022).
- Alışkanlık sıfatları türetir (Ediskun 1996).

Tırpan. 2. İki ağızlı orak. *DS*. IV-2754^b; **serendi** [→ **seren (III)-2, serenti**]: 1. Dört direk üstüne yapılmış tahıl, meyve, sebze kurusu saklanan kiler. *DS*. V-3589^a; **gatundu** [→ **gatıntı -2**] *DS*. III-1935^b; **yundu** [→ **yuntu**] (muhtemelen *yuntu* < *yuyuntu*) Bulaşık suyu. *DS*. VI-4322^a; **okundu** [→ **okumak**] Küçük armağanlarla yapılan düğün çağırısı. *DS*. V-3277^b; **girindü** [→ **gelinti**] Göçmen. *DS*. III-2083^b.

- Kişinin karakter özelliği veya durumunu anlatan adlar türetir (Okta 2022).
- Kılıcı isimleri türetir (Mungan 2002).
- Özellik, durum bildiren sıfatlar türetir (Okta 2022).
- Süreklilik gösteren fiillerin bildirdiği işin ismini türetir (Okta 2022).
- Zayıflık, güçsüzlük anlamı baskın olan aralıksız sürdürülen fiillerin ismini türetir (Okta 2022).
- His ve duyguları anlatan isimler türetir (Okta 2022).
- Aralıklı olarak tekrarlanan işi veya sürekli kılışı gösteren adlar türetir (Korkmaz 2009). Belirli aralıklarla görülen bir işin ya da sürekli yinelenen bir hareketin adı olan kelimeler türetir (Okta 2022).
- Bir işin sonucu olan adlar türetir (Korkmaz 2009).
- Bir işin sonucu olarak ortaya çıkan kalıntı, ürün, parça, bölüm, artık anlamı veren adlar türetir (Korkmaz 2009).
- İnsan sağlığı ile huyu ve tabiatı ile ilgili adlar türetir (Korkmaz 2009).

2. İsme getirilen -(X)ntX eki

*Derleme Sözlüğü*ndeki taramada tespit ettiğimiz *irinti*⁷ ve *başıntı*⁸ kelimelerindeki +*tI* ekine de değinmekte yarar vardır. Bu örneklerde ekin isme getirildiği görülmektedir. Burada isimden isim yapan +*tI* ve +*ntI* ekinin yanlış *kıyas* (Fr. *analogie*) yoluyla fiilden isim türeten -*ntI* eki anlamında kullanıldığı düşünülebilir. Eski Türkçede *amtı* ‘şimdi’, *edgüti* ‘iyice’, *katıgtı* ‘sıkıca’ ve *ekinti* ‘ikinci’ kelimelerinde görülen isimden isim yapan +*ti* eki (Tekin 2003: 85) yanlış *kıyasa* (Fr. *analogie*) konu olmuştur denebilir. Ancak, ağızlardaki *başıntı* kelimesine yakın anlamda kullanılan bir *başbaşı* kelimesi vardır. Kelime ‘bulgur, buğday ve benzerleri kalburdan geçirildiği zaman kalburun üstünde kalan iri kısım; iri bulgur’ anlamında kullanılmaktadır. Bu kelimenin anlam bakımından *başıntı* kelimesi ile aynı olduğu görülmektedir. Ek olarak türemiş olan *başıntı* kelimesi *ikinti* kelimesinde görülen ve ‘+inci’ anlamında sıra sayı sıfatları türeten, isimden isim yapan +^o*ncI* ekini mi almıştır? Aynı eki almış kelimelere daha önce Deny’nin değindiği yukarıda söylenmişti: *eyinti* (*eye* ‘eğe’, +*nti*) ‘eğelemekten çıkan tozlar’; *ufantı* ‘ufalanmaktan çıkan kırıntılar’ (<*ufa_k*, +*nti*), *selinti* ‘yağmur suyundan açılan hendek (*sel*,

⁷ **İrinti** [→*ilmik* (II), *irmik*-1, 2; *irimük*, *irmik* -1, 3; *irmuk*]: 1. Kalbur ve elek üzerinde kalan iri taneler, kalburüstü. 2. Hayvanların beğenmeyerek yemedikleri iri saman. *DS*. IV-2552^a.

⁸ **Başıntı** (I): Kaba, iri, kalburun üstünde kalan. *DS*. VI-4450^a.

+inti)', *baygıntı* (*baygın, +tı*) (Deny 2012: 489-90). Bu örneklerde ekin sıra sayı sıfatı türetmediği görülmektedir. Benzer örneklere halk ağzında da rastlanmaktadır. Bunlar ekin anlamlarının tasnif edildiği bölümde yıldızla (*) işaretlenmiştir.

3. -(X)ntX eki almış kelimelerin anlamlarına göre tasnifi

DS'deki kelimeler arasından tarama sonucunda elde edilen -(X)ntX yapılı isimler aşağıda anlamlarına göre tasnif edilmiştir. Bazı kelimelere anlamı itibarıyla birden fazla başlık altında yer verme ihtiyacı duyulmuştur. Başlıklar tespit edildikten sonra o başlık altında, ilgili en az beş kelime anlamlarıyla birlikte verilmiştir. Burada ekin günümüzde ölçünlü (*standart*) dildeki kullanılışı ile ilgili karşılaştırma yapmayı kolaylaştırmak üzere *Türkçe Sözlük*'teki kelimelere de yer verilmiştir. Beşten fazlasına anlamları yazılmamış, sadece *Derleme Sözlüğü*'ndeki sayfa numaralarına gönderme yapılmıştır. Bazı kelimelerin başına tek yıldız (*), bazılarının önünde iki yıldız (**) işareti kullanılmıştır: Tek yıldız işareti (*) kökü isim olup doğrudan fiilden isim yapan -ntX ekini alan kelimelerin önüne konmuş; kökü tespit edilemeyen kelimelerin önüne ise iki yıldız işareti (**) konarak bunlara dikkat çekilmiştir.

3.1. Aynı türden, fakat dağınık yerlerdeki su, toprak vb. şeylerin bir mekâna toplanmasıyla oluşan hacim birikintilerine ad olurlar:

atıntı (I): 1. İki tarlanın sınırını belirten toprak yığını. DS. I-369^b

atıntı (II) [→atık (VI)]: Rüzgârla bir çukura yığılan kar. DS. I-369^b

birakıntı (I): Deniz ve kara sularının kıyılarda biriktirdiği birikinti. DS. I-668^b

derinti: 4. Rüzgarın, suyun sürükleyip getirdiği birikinti. DS. II-1434^a

özenti (IV): Akarsuyun getirdiği birikinti. DS. V-3373^b

bügenti [→böğet-1] DS. I-813^a; cırantı DS. II-925^b; çerpinti DS. II-1147^b; ilkinti (I) [→irkinti (I)]: Birikinti, toplantı. DS. IV-2531^a; **irkinti (I) [→ilkinti (I), ilköntü, irkilti] DS. IV-2553^b; selinti [→selenti, sellöğü, selüntü] DS. V-3578^b; yığıntı [→ yığmak] DS. VI-4823^a; yığıntı TS. 2178^a**

3.2. Farklı türden küçük parçaların bir araya gelmesiyle oluşan hacim birikintilerine ad olurlar:

çatıntı (III): Çalı çırpı. DS. II-1089^b

derinti: 2. Şurdan burdan toplanmış (eşya, şey). DS. II-1434^a

kırıntı (II): Süprüntü. DS. VI-4557^a

***selinti** [→**selenti, selüntü**]: 1. Sel sularının sürüklediği çer çöp. *DS. V-3578^b*

silinti: Selin getirdiği ağaç, kütük vb. *DS. V-3637^a*

üfrüntü (I): Çalı çırıpı. *DS. VI-4794^a*

3.3. Bir şeyi üretirken kullanılacak nitelikli veya lâzım olan miktardaki malzemeyi oluşturan parçalara ad olurlar:

elenti (I) [→**elemük, elenik, elentü**]: Arpa, buğday ve benzerlerinin kalburdan geçirilmiş kısmı. *DS. III-1710^a*

geçinti (I): Tahılın kalbur altına geçen kısmı. *DS. III 1963^a*

3.4. Bir şeyi üretirken kullanılabilir nitelikte olmayan veya lâzım olan miktardaki malzemedan artan parçalara ad olurlar:

***başıntı (I)**: Kaba, iri, kalburun üstünde kalan. *DS. VI-4450^a*

depelenti (II): Üzümün suyu sıkılıp, sırası alındıktan sonra geriye kalan ve hayvanlara yedirilen posası, küspe. *DS. II-1427^b*

***dırmıntı**: Ürün toplandıktan sonra geriye kalan ve tırmıkla toplanan döküntüler. *DS. II-1471^b*

sıyrıntı (I) [sıyrık (III)]: Kumaş kıyılarından kesilen ensiz, uzun parça. *DS. V-3629^b*

***şıptantı**: Pekmez tortusu. *DS. V-3773^b*

arıntı *DS. I-322^a*; **corkuntu** [→**cork (II), çork (I)**] *DS. II-1155^a*; **çörüntü**: Buğday, arpa elentisi. *DS. II-1295^a*; **daşlantı (II)** *DS. II-1376^b*; **direnti** *DS. II-1514^a*; **dişenti** [→**dişengi (II)-2, dişentü, dişlenti**] *DS. II-1523^a*; **dişlenti** [→**dişenti-2**] *DS. II-1525^a*; **elpinti** *DS. III-1728^a*; **erinti (II)** *DS. III-1771^a*; **ezinti (II)** *DS. III-1827^b*; **galıntı (II)** *DS. III-1901^b*; **gavzantı** *DS. III-1942^b*; ***gabalantı** *DS. III-1883^b*; **irinti** (*ér-* ‘ulaşmak, ermek, yetişmek’ *EDPT* 194^a) [→**ilmik (II), irimik -1, 2; irimük, irmik- 1, 3; irmuk**] *DS. IV-2552^a*; ***salmanta** *DS. V-3531^a*; **seçinti** *DS. V-3566^a*; **sıkıntı** *DS. V-3608^a*; **süzüntü (I)** *DS. V-3733^b*; **taşlantı (II)** *DS. VI-4743^b*; **ufantı (I)** *DS. VI-4026^b*; **üğüntü** [→**üğüntü**] *DS. VI-4063^a*

3.5. Bir şeyin üretilmesi esnasında malzemedan fire olarak ayrılan parçalara ad olurlar:

***eginti** [→**eğinti**]: Eğinin ağzından dökülen demir ufakları. *DS. III-1672^b*

gavzanti: 2. Ağaç talaşı. *DS.* III-1942^b

kırpıntı: Halı artıkları. *DS.* VI-4558^a

****pereventi:** Ağaçtan toplanırken dağılan zeytin taneleri, döküntü. *DS.* V-3432^a

yonuntu [→**yonga**]: Yontulmuş, küçük odun parçaları, talaş. *DS.* VI-4297^a

***horuntu** *DS.* III-2415^a; **üğrüntü** [→**üğüntü -1**] *DS.* VI-4062^b;
üğüntü [→**üğrüntü**] *DS.* VI-4063^a

3.6. Bir şeyi tükettikten ya da kullandıktan sonra artan parçalara ad olurlar:

biranti: [< **ırağıntı**] Bırakılmış, terkedilmiş, eskimiş, beğenilmeyip atılmış, artık. *DS.* I-669^a

çalkantı (II) [→**çalhantu (II)-1**]: Bulaşık suyu. *DS.* II-1057^b

****pespente (II)** [→**pespenti, pesvende (II)**]: Döküntü, artık. *DS.* V-3436^b

ufanti (VI) [→**ufak**]: 1. Ekmek kırıntısı. *DS.* VI-4026^b

yıkıntı (I): 2. Yıkılan evden çıkan kereste, toprak vb. *DS.* VI 4266^a

***yuhuntu:** 1. Telve. 2. Yemek kalıntısı, bulaşık. *DS.* VI-4315^a (**yok:** Leke, iz, kalıntı, bulaşık: *Bu kapta pekmez yoku var.* *Boyabat, -Sinop -Samsun *Merzifon köyleri -Amasya Yerkuzu *Erbaa -Tokat. -Ordu-Giresun)

3.7. Bir nesnenin kullanılabilecek ebatlar hâlinde küçültülmüş parçalarına ad olurlar:

gırında [→**gırıntı (I)**]: Kesilen odun parçaları. *DS.* III-2058^a

kesmenti: Kesilmiş odun parçaları. *DS.* VI-4550^a

kırıntı (I): Kurumak üzere kesilip, yerde bırakılmış odun parçaları. *DS.* IV-2827^b

ufanti (IV) [→**ufak**]: 2. Küçük odun parçaları. *DS.* VI-4026^b

yelenti: Kesilmiş odun dalı. *DS.* VI-4235^b

3.8. Bir nesneden kopmuş küçük parçalara ad olurlar:

kirinti (I) [→ **kirtik (I)-1**]: Ufalanmış sabun parçası. *DS.* IV-2879^b

söküntü (II): İplik ve kumaş parçaları. *DS.* V-3678^b

3.9. Bir nesnenin zamanla küçülmüş hâline ad olurlar:

sürüntü (I): Kullanılarak küçülmüş sabun. *DS. V-3726^a*

3.10. Tabîî nesnelere kopmuş / koparılmış küçük parçalara ad olurlar:

***horuntu:** 1. Çalı çırpı, yaprak kırıntısı. *DS. III-2415^a* [→**horun (I)**
Biçildikten sonra balya ya da deste haline konulmuş ot]

kayıntı: Ağaç parçası. *DS. IV-2701^b*

****perenti (II):** Parça: *Koskoca tarla kaç perentiye ayrılmış. DS. V-3431^b*

sıyrıntı (V): 1. Derinin iç yanından kazınan et parçaları. *DS. V-3629^b*

3.11. Yağmur, rüzgâr gibi bir tabiat olayının meydana geliş biçimlerine ya da türlü hâllerine ad olurlar:

bozantı (I) [→**bozamık (II)**]: Gelip geçici yağmur, bulutlu hava. *DS. I-749^a*

çisenti: İnce yağmur. *DS. II-1239^b*

erüntü: Kar suyu. *DS. III-1771^a*

pisenti [→**pisen**]: Az yağış, çisenti. *DS. VI-4652^a*

savruntu: 1. Tipi. 2. Savrulan şey. *Savruntudan göz açılmıyor. DS. V-3537^a*

sepinti (I) [→**sepenek (II)**, **sepgin**, **serpinti (I)**, **serpüntü**] *DS. V-3586^b*; **sepinti (II)** [→**sepenek (II)**, **sepgin**, **serpinti (I)**, **serpüntü**] *DS. V-3579^b*; **serpinti (I)** [→**sepinti (I)**] *DS. V-3593^a*; **sıyrıntı** *DS. V-3619^a*; **siyinti** 1. [→**sivik-1**] *DS. V-3654^a*

3.12. Bir ürünün olmama, bozulma, çürüme gibi menfi bir hâline ad olurlar:

çürüntü (I): Pişerken kesilmiş süt. *DS. II-1309^a*

çürüntü (II): Çürük şeylerin döküntüsü. *DS. II-1309^a*

döküntü: Rüzgâr ya da olgunluk nedeniyle dalından düşen meyveler. *DS. II-1574^b*

3.13. Toplumun ayıpladığı, kınadığı davranış özellikleri gösteren veya olumsuz görülen bir niteliğe sahip kimseleri küçümseyen yahut aşağılayan sıfat ve adlar yapar

birakıntı (II) [→burakıntı]: 1. Piç. 2. Bırakılmış kadın. *DS.* I-668^b

galıntı (I) [→galuk (I)]: Evlenmemiş kız. *DS.* III-1901^b

kalıntı: Olduğu yerde geceleleyen, eve gelmeyen kimse. *DS.* VI 4533^a

oyuntu: Tembel. *DS.* VI-4620^b

****türmüntü:** Beceriksiz, aptal. *DS.* V-4016^a

asıntı (V) *DS.* I-343^b; **askıntı** *TS.* 131^b; ***azgıntı** *DS.* I-438^a; **azıntı** *DS.* I-440^b; **beslenti** [→beslek -1] *DS.* I-640^b; **büzüntü** [→büz büz -1] *DS.* I-831^a; **çirpinti (II)** *DS.* II-1237^b; **gezenti (I)** *DS.* III-2022^b; **kakıntı (II)** *DS.* IV-2604^a; **kakıntı** *TS.* 1038^a; ***mısmıntı** *DS.* IV-3192^b; ***mıymıntı** *DS.* VI-4598^a; ***mıymıntı** *TS.* 1391^b; ***saymanta** *DS.* V-3562^b; **sığıntı** *TS.* 1749^b; ***soymantı** *DS.* VI-4678^b; **sürüntü (IV)** [→sürüsat] *DS.* V-3726^a; ****şırfıntı** *TS.* 1865^b; **tezinti** *DS.* V-3909^a; **uyuntu (I)** [→uynuk (II), uyuntulu] *DS.* VI-4053^a; **uyuntu (I)** *DS.* VI-4792^a; **uyuntu (II)** *DS.* VI-4053^b; **yamantı** 1. Sığıntı. 2. Hizmetçi, işçi. *DS.* VI-4155^b; **yapıntı** *DS.* VI-4180^a; ****zoymantı** [zoymanta, zoypantı] *DS.* VI-4398^a.

3.14. Menfi duygu ve tutum adları yapar

çekinti (I): Çekinme, sakınma. *DS.* II-1113^b

erinti (III): Üzüntü, tasa. *DS.* III-1771^a

irkinti (III): Kuruntu. *DS.* IV-2553^b

****hoşuntu:** 1. Öç alma isteği, hınç. 2. Birinin arkasından atıp tutma. 3. Güceniklik. *DS.* III-2417^b

bıkkıntı *TS.* 260^a; **kıvrantı** *TS.* 1171^b; **saplantı** *TS.* 1701^a; **sıkıntı** *TS.* 1752^a.

3.15. Vücutta oluşan çeşitli araz (semptom) ve hastalık adları yapar

dikilenti [→dikilgen]: Yel, sancı. *DS.* II-1487^a

ıkıntı [→ıgınık -1]: İshal hastalığı, dizanteri. *DS.* IV-2463^b

irkinti (IV): Mide bozukluğunda geçirince boğaza gelen acı su. *DS.* IV-2553^b

öğrüntü: Kusma, mide bulantısı. *DS.* VI-4624^a

söküntü: Bedende yara ya da çıban oluşturan, geçici, ateşli hastalıkların tümü. *DS.* VI-4707^b

akıntı (IV) DS. I-152^b; **baygıntı TS.** 226^b; **bulantı TS.** 322^a; DS. I-799b ; **buruntu [→buri]** DS. VI-4468^b; **buruntu [buri]** DS. VI-4468^b; **ıkıntı [→ıgımk -1]** DS. IV-2463^b; **iyindirik [ıgık, ıgınik, ıgık, iyinik, iynik]** DS. IV-2575^b; ***püsentı [→püsen-2]** DS. V-3504^b; **sıyrıntı (II)** DS. VI-4696^a; **sıyrıntı (v)** DS. V-3629^b; **usantı TS.** 226b.; **üğüntü (I)** DS. VI-4794^b; **ürküntü DS.** VI-4071^b; **ürküntü DS.** VI-4796b.

3.16. Coğrafi şekil adları yapar

ayhıntı: Toprağı akan yer. DS. I-415^b

eslenti: Küçük vadi. DS. III-1785^b

gırintı (III): Denize doğru uzanmış kara parçası. Burun. DS. III-2084^a

***selinti (II):** Deniz kıyısı, sahil. DS. VI-4683^b

***yirinti:** 1. Çatlak. 2. [→yirim]: Küçük iki sırt arasındaki su yarıntısı. DS. VI-4282^a

3.17. Hayvanlardaki olumsuzluğu gösteren adlar yapar

azmantı (I) [→azman (I)]:1. Beş yaşını geçmiş davar. DS. I-442^b

bırağıntı: 1. Düşük yavru (hayvanlar hakkında): *Bu yıl çok bırağıntı oldu.* DS. I-668^b

gezenti (I) 1. [→gezeğen (II)]: İki yaşından sonra doğurmayan kısır, keçi ya da koyun. DS. III-2022^b

gezenti (II) [→gezente (II), gezinti (II)]: Sebzelerde, en çok baklada bulunan bir çeşit böcek. DS. III-2022^b

ilinti (III): Zayıf arıların balını yemek için saldıran yabancı arı: *Kovana ilinti düştü.* DS. IV-2527^a

kaçıntı TS. 1024^b; **kaçıntı DS.** IV-2588^a; ****pereenti [→pereğenti]** DS. V-3430^a; ****perenti (III)** DS. V-3431b.

gatıntı [gatundu]: 2. Bir sürüye dışardan katılan koyun ya da keçi. DS. III-1935^b

3.18. Yiyecek adları yapar

****apanti:** Gelin almaya gelenlere verilen tatlı ekmek. DS. I-283^b

bozuntu: Bağ bozumundan sonra toplanan üzüm. DS. VI-4466^a

çalıntı (I):Yoğurt yapmak için, içine maya konulmuş süt. DS. II-1056^a

****davrantı:** 2. Ölülerin ruhu için verilen yemek. DS. II-1381^a

döküntü: Rüzgâr ya da olgunluk nedeniyle dalından düşen meyveler.
DS. II-1574^b

****diblanti** DS. II-1480^a; **fırlanti** DS. III-1856^b; **gazıntı** DS. III-1954^b;
gırıntı (III) DS. III-2058^a; **kırıntı (I)** DS. VI-4557^a; **kırıntı (II)** DS. IV-
2827^b; **kırıntı (III)** DS. IV-2827^b; **kızarantı (II)** DS. IV-2863^a;
****kirinte** DS. IV-2879^b; **pişinti** [→**pişmiş**] DS. V-3464^b; **uyuntu (II)**
DS. VI-4792^a; **yepindi** DS. VI-4251^a; ***yepinti** [**yepindi-1**, **yerpinti**]
DS. VI-4251^a; **yeyinti (I)**: 1. [→**yeygi (I)-1**] DS. VI-4263^a; **yeyinti (I)**:
Hayvan yemi. DS. VI-4823^a; **yyiinti (I)** 1. [→**yeygi (I)-1**] DS. VI-4282^b

3.19. Araç-gereç adları yapar

çalıntı (IV): Eski süpürge. DS. II-1056^a

esinti (I): İçinde hamur yoğrulacak bir çeşit küçük tekne. DS. III-1782^a

gırıntı (IV): 1. Ağaç dallarını kesmeye yarayan, ağaca benzer bir araç.
2. [→**giriftiri**] Orak. DS. III-2084^a

kakıntı (I): Ateş küreği. DS. IV-2604^a

kösenti [→**köseği-1**]: Ateş karıştırmaya yarayan bir ucu yanmış odun,
tahta. DS. IV-2973^b

eysinti DS. 1827^b; **ezinti (I)** DS. III-1830^a; ****kerenti** [→**kerendi**,
kerimti, **kerindi**, **kerinti**] DS. IV-2754^b; ****kerenti** DS. VI-4548^a;
kirinti (I) DS. VI-4562^a; **kirinti (II)** DS. IV-2879^b; **pişinti** [→**pişmiş**]
DS. V-3464^b; ***tabantı** DS. V-3799^b; ***yabantı** [→**yabaltı-1**] DS. VI-
4115^a.

3.20. Mimarî unsurlarla ilgili adlar yapar

***çevrenti (II)**: Tarlaları gübrelemek için yapılan geçici ağıl. DS. II-
1147^b

***kerpenti**: Yağmur ve rüzgârdan korunulacak yer. DS. IV-2757^b

***serende** [→**seren (III)-1**]: Meyve, sebze, tarhana vb. kurutmaya
yarayan genişçe, üstü açık balkon. DS. V-3589^a

***serendi** [→**seren (III)-2**, **serenti**]: 1. Dört direk üstüne yapılmış tahıl,
meyve, sebze kurusu saklanan kiler. DS. V-3589^a

****tirindi**: Pencerenin alt ve üstündeki kirişler. DS. V-3940^a

aklantı DS. I-158^a; **asıntı (I)** DS. I-343^a; **çalıntı (II)** DS. II-1083^b;
***tırındı** DS. V-3922^b

4. Sonuç

Bu ekle ilgili olarak yapılan çalışmalarda Türkçe halk ağzındaki $(X)ntX$ yapılı kelimelerin pek fazla ele alınmadığı görülmektedir. Bu çalışmada *Derleme Sözlüğü* ile sınırlı kalmak kaydıyla halk ağzındaki $(X)ntX$ ekiyle türetilmiş isimlerin yapısı incelenmiş, anlamları tespit edilmiş, belirlenen anlamlar tasnif başlıklarını oluşturmuş ve bu başlıklar altında kelimeler anlamlarıyla birlikte sıralanmıştır. Tasnifte *Türkçe Sözlük*'te de (TDK 2011) yer alan ağız kelimelerine yer verilmiştir.

Ekin yapısıyla ilgili olarak araştırmacıların esasta aynı olmakla birlikte iki ayrı görüşe sahip oldukları görülür. Ekin fiilden fiil yapan dönüşlülük eki $-n$ ile fiillerden isim yapan $-tX$ ekinin birleşmesinden oluştuğu her iki grubun da ortak görüşüdür. Bazıları eki yalnızca $-tX$ olarak kabul edip ekin dönüşlü çatılı fiillere getirildiğini ileri sürer. Bazıları da eki $(X)ntX$ olarak kabul eder. Bugün ekin $-tI$ başlığı altında ikincil bir türeme olarak $-ntI$ şeklinde incelenmesi ikilik doğurmaktadır. Kanaatimizce ekin bütün hâlinde kabul edilmesi, $(X)ntX$ şeklinde incelenmesi ve öğretilmesi doğru olacaktır.

Ekin anlamları ile ilgili olarak 1.3. sayılı bölümde sıralanan anlamlara ilaveten bu çalışmanın veri havuzunu oluşturan kelimeler üçüncü bölümde anlamlarına göre tasnif edilmiştir. Bu kelimelerin bir kısmı halk ağzında hâlen varlığını sürdürmektedir ve yazı diline de geçenler *Türkçe Sözlükte* yerini almıştır. Bu ekle türetilmiş bazı kelimeler bugün ölçünlü dilde bulunmamaktadır; belki ağızlarda da kaybolmaya yüz tutmuştur. İncelenen kelimeler şehirlere, ilçelere ve köylere göre ses ve anlam bakımlarından değişiklik gösterebilmektedir fakat elinizdeki çalışma ekin yapısını inceleme ve asıl olarak da ağızlardaki türemelerde anlamları tespit etme üzerine kurulduğu için bu farklılıklara yer verilmemiştir.

5. Kısaltmalar

bk.	bakınız.
Çin.	Çince
DS	<i>Türkiye 'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü</i>
krş.	Karşılaştırınız.
TS	<i>Türkçe Sözlük</i> (TDK 2011)
TTS	<i>XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü.</i>

6. Kaynaklar

Banguoğlu, Tahsin (1998). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Caferoğlu, Ahmet (1931). *Abû-Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*: İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Clauson, Sir Gerard, (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*: Oxford: Oxford University Press.
- Çotuksöken, Yusuf (2011). *Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesi'nin Ekleri*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- Demircan, Ömer (1977) *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Deny, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi*, (Çev. Ali Ulvi Elöve. Günümüz Türkçesine uyarlayan: Ahmet Benzer), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- DS (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ediskun, Haydar (1996). *Türk Dil Bilgisi -Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi-* İstanbul: Remzi Kitabevi (5. Baskı).
- Eker, Süer (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, I-II: Wiesbaden: Turcologica 9.
- Ergin, Muharrem (2011). *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Gencan, Tahir Nejat (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- GTS (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu.
- Keskin, Esra Gül (2020). *Türkçede Birleşik Ekler*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Meninski, F. à Mesgnien (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Areicae-Persicae*, I-VI: (Yayımlayan: Mehmet Ölmez): İstanbul: Simurg. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 32.
- Nişanyan, Sevan (2018). *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, İstanbul: Liber Plus Yayınları.
- Okta, Gökçe (2022). *Göktürkçeden Günümüze -Köken, Biçim ve İşlevleriyle-Türkiye Türkçesi Yapım Ekleri*, Ankara: Pegem Akademi.
- Ölmez, Mehmet (2009). “Türkiye’deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri”, *Workshop on Turkish Dialects II Orient-Institut İstanbul, 18-19 November 2005, Türk Dilleri Araştırmaları*, 19: 223-304.
- Önler, Zafer (2010). “Türkçede -DI Ad Yapım Eki ve Türevleri”. *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı. 01-02 Aralık 2010*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Paçacıoğlu, Burhan (2016). *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Serebrennikov, Boris Aleksandrovič - Gadjeva, Ninel' Zeynelovna (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*. (Çevirenler: Tevfik Hacıyev - Mustafa Öner), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Taş, İbrahim (2005). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*: İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi.
- Tekin, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*: Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- TTS (2009): *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanımlarıyla Tarama Sözlüğü*, I-VIII: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 212 [1]-8.
- Vural, Hanifi - Böler, Tuncay (2011). *Ses ve Şekil Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Zülfikar, Hamza (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özlem AYAZLI* (Sivas)

Eski Uygurcada Tibetçe Bir Sözcük: *çodpa*

0. Giriş

Nāropa okuluna bağlı *Tibet'in Ölüler Kitabı*'nın Uygurca çevirisi günümüze kadar ulaşmıştır (Ölmez, 1997: 237). Dunhuang'da bulunan bu el yazması, bugün Sir Aurel Stein'in British Library Doğu El Yazmaları ve Basılı Kitaplar Bölümü'ndeki el yazması koleksiyonunda Or. 8212 (109) arşiv numarası ile muhafaza edilmektedir (Tot. 7). Söz konusu yazma, kursiv yazı ile yazılmış 63 varaktan oluşmaktadır. Dört farklı metinden oluşan çalışmanın, ilk üç metnin aynı elden, dördüncü metnin ise başka bir elden çıktığı ifade edilmektedir (Elverskog, 1997: 117). Uygurca çevirinin ilk metni (A metni), Tibetçe *Bar do thos grol*¹ (Tibet'in Ölüler Kitabı) ölüm ve yeniden doğum arasındaki ara durumda olan on beş *antarābhavas*'ın sistematik tanımını içermektedir. Tibetçe orijinalinin yazarı bilinmemesine rağmen Nāropa'nın öğrencilerinden Stan-gcip-pa'nın olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Uygurca çevirmenin de adı verilmemekte, ancak üçüncü kitabının çevirmeni ile aynı kişi olabileceği düşünülmektedir (Elverskog, 1997: 118). 1a-11b sayfalarını ve 1-236 satırlarını kapsayan A metninin her bir sayfası on bir satırdan oluşmaktadır. Metnin başlığı, *tümgä indrilig tınlıglarka eyin kızıgçä bışurunup tuyunguluk nom* “anlayışsız duyusal yetilere sahip varlıklara sırasıyla uygulanan ve anlaşılın öğreti”² şeklindedir. Çalışmanın ikinci metni olan B metni, 11b-46b sayfaları ve 236-1011 satırları arasında yer almaktadır. Bu bölümde, Nāropa ekolüne göre *Cakrasamvara-mulāntra*'da

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, civelek.o@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4981-6900.

¹ Ayrıca Eski Uygurca *Bar do thos grol* ve buna ilişkin diğer eserlerle ilgili bk. Uzunkaya, 2020: 77-78, Ölmez, 1997: 237.

² Wilkens (2021: 772b) tarafından bu bölüm başlığı “Budala duyu organlı varlıklara sırasıyla uygulanan ve anlaşılın metin (metin başlığı)” şeklinde çevrilirken, Elverskog tarafından ise “temel duyusal yetilere sahip varlıklar tarafından sırasıyla gerçekleştirilebilen ve anlaşılabilen *dharmā*” olarak çevrilmiştir.

Dharmamūdra öğretisi açıklanmaktadır. B metninde yer alan sayfalar da A metninde olduğu gibi on bir satırdan oluşmaktadır. *Caṅdali*'nin Altı *Dhyāna* ritüelinin nasıl yerine getirileceğinin anlatıldığı üçüncü metin C metni ise 47a-58b sayfaları ve 1012-1297 satırları arasında yer almaktadır. C metnindeki sayfaların satır sayısı on bir ila on üç arasında değişmektedir. Daha önce tarafımdan söz konusu çalışmanın C metninde geçen Tibetçe *bumpa* (Ayazlı, 2021: 69-82) sözcüğü üzerinde durulmuştu. C metni ile ilgili bazı bilgilere söz konusu çalışmadan da ulaşılabilir. Bu çalışmada ise D metninde³ geçen bir başka Tibetçe sözcük, *çodpa* üzerinde durulmaktadır.

Çodpa sözcüğü, dört bölüm altında incelenmektedir. Giriş bölümünde sözcüğün geçtiği eser, kısaca tanıtılmakta; birinci bölümde Eski Uygurcada *çodpa* sözcüğünün geçtiği D metninin içeriği hakkında bilgi verilmekte ve sözcüğün Eski Uygurcadaki kullanımı metin eşliğinde gösterilmektedir. Çalışma, sözcüğün kaynak dildeki biçim ve anlamlarına yer verildiği ikinci bölüm ile devam etmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise *çodpa* sözcüğünün varlığını sürdürdüğü Sarı Uygur Türkçesindeki anlam ve türevleri aktarılmakta ve yazı, çıkarımların yer verildiği Sonuç bölümü ile sonlanmaktadır.

1. Eski Uygurcada *çodpa*

Eski Uygurcada *çodpa* sözcüğü, yukarıda içeriği hakkında kısaca bilgi verilen Zieme ve Kara tarafından yayımlanmış “*Ein Uigurisches Totenbuch, Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109) / Uygurca Ölüler Kitabı, Dunhuang’dan British Museum’a [Or. 8212 (109)] Toplu El Yazması (ve) Nāropa Öğretisine Dayalı Tibetçe Dört Dinî Metnin Uygurca Tercümesi*” adlı çalışmanın dördüncü ve son metni olan D metninde yer almaktadır.

D metni, söz konusu eserin 1298-1430. satırlarını kapsamakta ve çalışmanın arkasında yer alan tıpkıbasımında ise 59a-63b sayfalarına denk gelmektedir. Eser, Tantrik bir tanrı olan *cakrasaṃvara*'ya altı *Gçod-pa* sunusunu/kurbanını içermektedir. Aslında 1336-1331 satırları arasında altı kurbanın adının yazıldığı görülmektedir. Ancak, yazmanın dördüncü kurbandan sonrası olmadığı için son iki kurbanın, çalışmada yer almadığı görülmektedir (Tot. 30). Dolayısıyla, D metninde yalnızca dört *Gçod-pa* sunusu/kurbanı yer almaktadır. *Cakrasaṃvara Kurbanı* olarak adlandırılan (Tot. 41) bu metnin içeriği şu şekildedir: Gerçek bahşılara (*gurulara*) saygıyla başlayan (1298-1299) metni, kurban hazırlığın anlatıldığı satırlar

³ D metninin içeriği ile ilgili bk. Eski Uygurcada *çodpa* bölümü.

(1299-1310) takip eder. Söz konusu satırlarda, Gçod-pa kurbanının Devatâlara ve diğer budalara sunulduğu ve bu esnada *çan*, *vajra*, *közüngü* (*ayna*), *mañdala*, *kapāla*, *damaru* gibi nesnelere ve sekiz kurban (*säkiz tapıg*), üç kâse et kurbanı⁴ (*üç tepsi ädlig sisi*) gibi malzemelerin de hazırlandığı görülmektedir. Ayrıca *közüngü* (ayna)-*mañdala* üzerinde çiçeklerin düzenlenip soylu kadın ve erkeklere dağıtıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Metin, Tantrizm'e ait koruma tekerleği (*küzädig çakir*) oluşturup, *dhāraṇī*⁵ söylenmesinin (1311-1312), üç mücevhere inanılıp Bodhi (aydınlanma) zihniyeti (*bodhi köñül*) oluşturulmasının ve üç kez *suvabaha dhāraṇī* denmesinin gerektiğini anlatan (1312-1315) satırlarla devam etmektedir. 1315-1322. satırlarda ise her şeyin boş (*yok kurug*) olduğunun düşünülüp meditasyon (*dhyāna*) sürecine girilmesinin ve *dhāraṇī*'yi söyleyip ondan sonra da üç kez *suvabaha dhāraṇī* denmesi gerektiği anlatılmaktadır. Böylece o boşlukta *poroñ*⁶ denildiğinde (*dhāraṇī*'nin yardımıyla evin) dört mücevherle süslü saray olduğunun düşünülmesi gerektiği dile getirilmektedir. 1322-1328. satırlarda, ritüel sırasında kalıp ifade *om padma vimala stvaṃ* denildiğinde ise nilüfer tahta (*lenhualig oron*) oturduğunun düşünülmesi ve *çanın*, *damarunun* çalınıp Aisvarasthāna'daki budalara yalvarılmasının gerektiği açıklanmaktadır. 1328-1335. satırlarda Guru ve Devatâların nilüfer tahta oturduklarının düşünülmesi ve onlara *közüngü* (ayna)-*mañdalanın* sunulması, ondan sonra da altı türlü kurban (*altı törlüg tapıg*) ile saygı gösterilmesi anlatılmaktadır. 1336-1341. satırlarda ise bu altı kurbanın neler olduğu aktarılmaktadır: Birinci (*añilki*) kurban: *Dhāraṇī* kurbanı (*darnilig tapıg*), İkinci kurban: Dış kurban (*taş tapıg*), Üçüncü kurban: İç kurban (*iç tapıg*), Dördüncü kurban: Sevindirme kurbanı (*ögirdürmäklig tapıg*), Beşinci kurban: Gönülle gerçekleştirilen, tamamlanan kurban (*köñül üzä bütürgülik tapıg*), Altıncı kurban: Övgü kurbanı (*ögdi sözlämäklig tapıg*). 1342. satırdan 1440. satıra kadar da ilk dört kurbanın (*Dhāraṇī* kurbanı, Dış kurban, İç kurban, Sevindirme kurbanı) nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiler aktarılmaktadır. Metnin içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Tot. 30-42.

Yukarıda içeriği hakkında bilgi verilmeye çalışılan Totenbuch adlı eserde sözcük, toplam iki kez geçmektedir. Sözcüğün geçtiği bölümlerde, Tanrılar ve azizlere kurbanlar sunulurken onların onurlandırıldığı

⁴ Tokyürek (2021: 209), Budist uygulamalarda et sunumu mümkün görünmemekle birlikte Tantrik Budizmde et yemenin yasak olmadığını da dile getirir. Ayrıca *Gcod* ritüeli için de bk. Tokyürek, 2021: 207-209.

⁵ *darni ~ d(a)rni* Skr. *dhāraṇī* "sihirli söz, sihirli formül, büyü formülü" (Wilkens, 2021: 245b).

⁶ *poroñ* < Skr. *phroṃ* "mistik bir hece" (Wilkens, 2021: 558b).

görülmektedir. Sözcüğün ilk geçtiği satır 1301, ikinci kez geçtiği satır ise 1307'dir. Söz konusu bölüm ve çevirisi şu şekildedir:

çın kertü bahşınıñ adakında yükünür m(ä)n kim kayu burhan kutı küsüşlüg yogaçarel(i)g şiri çakirasavara bölökintä çodpa⁷ tapıg kılayın tesär on y(a)ñı beş otuz öñi ymä künlärtä binsunta ulaşı burhanlarıg yarlıkap çan, vaçir⁸ közüngü mantal⁹ kapala¹⁰ tamaru¹¹ säkiz tapıg üç tepsi ädlig sisi bir tepsi ünürgü sisi çodpanıñ¹² yevgin anuklap¹³ sisi ünürü[p] tangarıgka tükällig erkäk tişi tözünlärkä çäçäk ülöp yığıp közüngü mandalka tizä urup mandal ötüngül “Gerçek bir öğretmenin, Guru'nun ayakları önünde eğiliyorum. Yogācaryalar arasında Budalığı (Buda kutsallığını) arzulayan kişi, śri çakra-saṃvara bölümünde (ortaya konan) mchod pa kurbanını (sunusunu) gerçekleştirmeyi arzu ettiğinde onuncu, yirmi beşinci veya diğer günlerde Devataların ve diğer budaların görünmesi için yönlendirip çan, vajra, ayna, maṇḍala, kapala, tamaru, sekiz kurban, üç kâse et kurbanı, bir kâse kurban (gibi) mchod pa kurban malzemelerini hazırlayıp, kurban edip, yemine/adağa katılan erkek ve kadın soylulara çiçek dağıtıp, (onları) ayna mandala üzerinde toplayıp dizili bir şekilde yerleştirerek ayna mandalayla hediye etmeli/sunmalıdır (Tot. 1298-1310)¹⁴.

⁷ Tıpkıbasım Tot. 59a-4 çwdp' / çodpa.

⁸ v(a)çir ~ vaç(i)r ~ v(a)ç(i)r Soğ. Bz'yr < Skr. vajra “Vajra, yıldırım şeklinde bir silah (Skr. kaṅkaṭa'nın da eş değeri = filleri harekete geçirmek için bir kanca)” (Wilkens, 2021: 835b).

⁹ mantal < TohA maṇḍal / < TohB maṇḍāl < Skr. maṇḍala “büyü dairesi, ritüel dairesi, daire; teker; beş vücut bölgesinden biri (avuç içi, diz, alın)” (Wilkens, 2021: 467b).

¹⁰ kapala < Skr. kapāla “kafatası kâsesi” (Wilkens, 2021: 332a). Kapala, Tibet Budizminde görülen üç dinî tören (khaṭvāṅga, ḍamaru, kapāla) objesinden birinin adıdır. Wayman (2019: 122), (8. yüzyıl Tibet büyücüsü) Padmasambhava'nın sol kolunda tuttuğu asanın (khaṭvāṅga) ve Tibet'teki eski gezginlerin bahsettiği Chöd adlı gizemli ritüelde kullanılan (çeşitli büyüklüklerde) ḍamaru adı verilen davul ve sert bir figür tarafından tutulan kanla dolu kafatası kâsesi (kapāla) objelerinin Tibet ikonografisinde sık sık tasvir edildiğini ifade eder. Ayrıca kapāla için bk. Tokyürek, 2022: 153-171.

¹¹ tamaru < Skr. ḍamaru “bir ritüel trampeti (el veya çingirak trampeti)” (Wilkens, 2021: 667b).

¹² Tıpkıbasım 59a-10 çwdp' nynk / çodpanıñ.

¹³ anuklap sözcüğü Tot. 1307. satırda metin yayıncıları tarafından aruglap olarak

okunmuştur. Doğru okuyuş ''nwlq'p / anuklap olmalıdır. bk. Tıpkıbasım 59a-10.

¹⁴ Metindeki bazı okuyuşlarda değişiklik yapılmıştır. Tot.'daki bölüm şu şekildedir: çin kirtü baxşınıñ adaqında yükünür mn kim qayu burxan quñi küsüşlüg yogaçarilg şiri

Ayrıca, Eski Uygurca sözlüklerde ve çalışmalarda sözcük, şu şekilde yer almaktadır: Zieme-Kara (1978: 216b), *çodpa* sözcüğüne “Tib. *gçod-pa*, Gçod Opfer; Gçod-Opferpriester (oder ~ Tib. *mçod-pa*, Opferpriester) / Gçod¹⁵ kurbanı; Gçod¹⁶ kurban rahibi” anlamlarını vermekte ve sözcüğü, Tibetçe *gçod-pa* veya *mçod-pa* sözcüklerine bağlamaktadırlar. Wilkens (2021: 236b) de sözcüğü, *çodpa* < Tib. *mchod pa* “Opfergabe / kurban,

çakira sanbara bölükintä çodpa tapig qılayın tisär ong yngi biş otuz öngi ymä künlärtä pinsunta ulağı burxanlarig yarlıqağıp çan, vaçir köşüngü mandal kapa'la tamaru säkiz tapig üç tipsi ağlıg sisi bir tipsi ündürgü sisi çodpaning yivgin aruqlap sisi ündürü[p] tangarığqa tükällig irkāk tişi tözünlärkä çäçäk ülöp yigip köşüngü mandalqa tizä urup mandal ödüngül (Zieme-Kara, 1978: 182-184).

¹⁵ Sorenson (2013:1), Tibet Budizminded *chöd* geleneği ile ilgili hazırladığı doktora tezinde Tibetçe *gcod* kelimesinin Tibet ağızlarında *chö* veya *chöd* olarak telaffuz edildiğini ifade etmekte ve şunları aktarmaktadır: Tibet Mahāyāna Budizminded ait *Chöd* (*gcod*; *chedikā*) uygulamasının şefkat, bilgelik ve aydınlanma ruhunun gelişimi için çeşitli teknikler içeren ve “kesmek, ayırmak” anlamına gelen Tibetçe *chöd* fiilinden gelen sözcüğün “kesme, ayırma” anlamında isim biçimleri de bulunur. *Chöd*'de varlığın dönüşümünden (doğum ölüm) (*'khor ba*; *samsāra*) kaynaklanan varoluşsal ıstıraptan kurtulma teknikleri olarak kişinin, egoya olan içgüdüsel bağlılığını meditasyon yoluyla “kesme” uygulamaları kullanılır. Eliade'nin (2003: 309, dipnot: 35) Blondeau'dan aktardığı bilgiye göre ise, *Gcod* uygulaması ancak uzun bir manevi hazırlığın sonucu olabilir, sadece psişik açıdan çok güçlü müritlerin bunu yapmasına izin verilir, aksi takdirde kendi kendine yarattığı halüsinasyonlara yenik düşen kişi aklını yitirebilir. Eliade (2008: 530), Tibetçe *çoed* (*gtchod*) adı verilen açıkça şamancıl yapıdaki Tantrik ritini kendi etini yesinler diye ifritlere vermek olarak ifade eder ve bu ritin ilginç biçimde sırra-erme sırasında şaman adayının “ifritler” ve ata ruhları tarafından parçalanmasını anımsattığını ifade eder. Ayrıca Eliade, R. Bleicsteiner'dan şunları aktarır: İnsan kafataslarından yapılmış davulla bir kaval kemiğinden oyulmuş ‘zurna’nın eşliğinde dans edilir ve ruhlar yemeye içmeye çağrılır. Meditasyonun yoğunluğu ve gücüyle, kılıcını çekmiş bir tanrıça ortaya çıkar, kafasını keser, vücudunu parçalara ayırır. O zaman ifritler ve yırtıcı hayvanlar hâlâ seçiren bu insan parçalarının üstüne atılıp etlerini yer kanlarını içerler. Bu sırada söylenen sözler bazı Jataka’lara değinir; bunlarda Buddha’nın eski bedenleşmelerinde (incarnation) kendi etini aç kalmış hayvanlara ve insan yiyen ifritlere nasıl kendi eliyle dağıttığı anlatılır. Bleichsteiner bütün bu Budist masal görünümüne karşın, anlattığı ritin çok daha ilkel zamanlara çıkan ürkütücü bir giz töreni olduğunu anlatarak sözü bağlar. Eliade (2018: 531), *çoed*'un ürkütücü yanının daha çok görünüşte olduğunu; aslında bir ölme ve dirilme deneyimi söz konusu olup, bu sınıftan bütün deneyimler gibi, doğal olarak korkutucu olduğunu ve Hint-Tibet Tantrizmi bir sırra-erme şeması olan “ifritler tarafından öldürülme” olayını daha kökten manevileştirdiğini ifade etmektedir.

¹⁶ Ayrıca bk. *gcod* [tenses] *gcad*;/ *gcod*;/ *bcad*;/ *chod*/, [translation-san] {C} *ucchiti*, [translation-san] {C} *chinatī* (= *chinatti*), [translation-san] {C} *vyaparopayati*, [translation-san] {C} *chindati*, [translation-san] {MV} *pariccheda*, [translation-eng] {Hopkins} *cut*; *decide*; *judge*; *condemn*; *eliminate*; *progress*; *exorcism*; a form of Tantric meditation started by female siddha Ma *gcig lab sgron ma*, which involves offering one's body to demons in order to exorcise them [translation-eng] {C} *cessation*; *annihilation*; *cut off*; *rob of* (e.g.: *jīvitād*); *cut off* (Hopkins, 2011: 451).

çodpa tapıg “das mchod pa-Opfer / *mchod pa* kurbanı” şeklinde anlamlandırmaktadır. Sözcük için ayrıca bk. ETKS *çodpa* maddesi.

2. Kaynak Dil Tibetçede *çodpa*

Eski Uygurca sözlük ve çalışmalarda sözcüğün kökü olarak gösterilen Tibetçe *mchod pa* ile ilgili şu tanımlarla karşılaşılmaktadır: İngilizce-Tibetçe Sözlük’ün *offering* “sunulan şey, hediye olarak sunulan şey” (Goldstein-Narkyid, 1999: 212b) maddesinde Tibetçe *mchod pa* sözcüğü görülürken bir başka Tibetçe-Sanskrit ve İngilizce hazırlanmış sözlükte sözcük, şu anlamlarıyla verilmektedir: Tib. *mcod pa* “offering; offer; revere; honor; please through offering; worship / sunulan şey, hediye olarak sunulan şey; sunu, adak; saygı gösterme, onurlandırma, sunum yoluyla memnun etme; ibadet etme” için bk. Hopkins, 2011: 528. Ayrıca bk. TibEngD 89.

Tibetçe *mchod pa* sözcüğünün Sanskrit dilindeki denkliği ise *pūjana* sözcüğüdür. *Pūjana* “reverencing, honouring, worship, respect, attention, hospitable reception / hürmet etme, saygı gösterme, şeref verme, ibadet etme, ihtimam, özen, misafirperver karşılama” için bk. MW 641a. *mchod pa* sözcüğünün Sanskrit dilindeki diğer denklikleri Hopkins tarafından *pūjā*, *pūjanā* (Hopkins, 2011: 528) şeklinde verilmektedir. Sanskritçe *pūjā* sözcüğünün Hirakawa (1973: 238) tarafından verilen Çince denkliği 供養¹⁷ *gòngyǎng* ise şu anlamdadır: Çin. 供養 *gòngyǎng* “to make presents to superiors or to temples / üstün kimselere veya tapınaklara hediyeler sunmak” G 6572_{831a}, “to nourish, to support; to make presents to superiors / beslemek, gıda vermek, destek olmak; üstün kimselere hediyeler sunmak” Mathews’ 3710_{545c}. Wogihara’nın Sanskritçe-Çince-Japonca sözlüğünde ise *pūjā* sözcüğü Çince 尊敬 *zūnjìng*, 尊重 *zūnzhòng*, 供養 *gòngyǎng* (1979: 984a) ile karşılanmaktadır: Çin. 尊敬¹⁸ *zūnjìng* “to reverence, to respect, to esteem, to adore / hürmet etmek, saygı göstermek, yüceltmek, tapınmak” için bk. Mathews’ 6884_{1013b}. Çin. 尊重 *zūnzhòng* “to respect, to hold in reverence / saygı göstermek, hürmet etmek” için bk. Mathews’ 6884_{1013b}.

Bütün bunlara ek olarak, Tibetçe *mcod pa* ile ilgili yapılan araştırma sonucunda bazı verilere de ulaşılmıştır. Wayman (2009: 71) *The Buddhist Tantras: Light on Indo-Tibetan Esotericism* adlı çalışmasının Tantrik Budizmin esaslarını anlattığı sekizinci bölümünde Tanrılara adanan

¹⁷ Skr. *pūjanā* sözcüğü de Wogihara’nın (984b) çalışmasında Çin. 供養 *gòngyǎng* ile açıklanmıştır.

¹⁸ Skr. *pūjana* sözcüğü de Wogihara’nın (1979: 984b) çalışmasında Çin. 尊敬 *zūnjìng* ile açıklanmıştır.

sunu/kurban malzemeleri ve onların anlamları üzerinde durmakta ve Tantrik kültürlerde, ritüel malzemelerin oldukça fazla olduğunu ancak bunlar arasında sunu araçlarının en önemlisi olduğunu dile getirmektedir. “Sunu/kurban” için Skr. *pujā*, “yiyecek sunusu” için Skr. *bali*, “yakılmış sunu” için ise Skr. *homa* sözcüklerinin kullanıldığını ifade etmektedir. Yukarıda yer alan Eski Uygurca metinde geçen *iç tapıg* “iç sunu/kurban” söz öbeğinin Tibetçe denkliği olan *nañ gi mchod pa* ve *taş tapıg* “dış sunu/kurban” söz öbeğinin Tibetçe denkliği olan *phyi’i mchod pa* ilgili bilgiler de aktarmaktadır. Wayman¹⁹ (2009: 72), iç sunuyu (Tib. *nañ gi mchod pa*) Tanrılar aracılığıyla ve meditasyon yoluyla sunular yaratılması ve bunların kişinin zihninde büyük bir hediye, bağış biçiminde ortaya çıktıktan sonra kişinin onları teker teker yüce tanrılara sunması olarak tanımlamakta ve mandala, tütsü, çiçek, parfümlü sular, kandil, müzik gibi unsurların dış sunu (Tib. *phyi’i mchod pa*) araçları olduğunu ifade etmektedir.

Dış sunu unsuru olan müzik ile ilgili Monhart (2017: 93), “Listening with the Gods: Offering, Beauty and Being in Tibetan Ritual Music” adlı Tibet ritüelinde müziğin rolünü açıkladığı makalesinin “*Mcod pa*: Ritüel Bir Sunu Olarak Müzik” bölümünde şunları belirtmektedir: Tibet manastır ritüellerinde duyulan müzik, belirli bir ritüel tanrısına sunulan bir dizi sunudan biridir. Bu sunular genellikle yedi (*mchod pa bduñ*) ve sekiz (*mchod pa brgyad*) sunu²⁰ olarak açıklanır ve her iki durumda da bu sunu yelpazesi tüm duyuları memnun etmeyi amaçlar. Örneğin, çiçekler güzel bir görüntü, tütsü ise hoş bir koku olarak sunulur. Müzik tanrının kulaklarına yöneliktir; ancak zihinsel bir bileşene de sahiptir. Müzik, ritüellerde kullanılan ve sonunda Phursang’ın ifade ettiği gibi kişinin kendisini bir tanrı olarak görselleştirmesine yol açan tüm duyulara hitap eden sunulardan biridir (Monhart, 2017: 93). Eski Uygurca Tot. adlı eserin D metninde yer alan *çañ tamaru täprätip* ifadesi *mcod pa* Tibet ritüelinde yer alan müzik sunusuna işaret etmektedir. Söz konusu söz öbeğinin geçtiği Uygurca bölüm şu şekildedir:

ol ordo karşınıñ içindä oom padma vimala isdom temıştä üküş talim lenhualıg oronlar bolmuşın sakıngu ol. anta basa çañ tamaru täprätip yüräktäki huñ użiktin yaruk ünüp barıp ayışvarastantaki burhanlarig

¹⁹ Wayman (2009: 72), çalışmasında bazı lamaların metne dayanan bir kaynak göstermeksizin Tibet alfabetiyle bir sunu/kurban sınıflandırması yazdığını belirtir ve söz konusu eserde kendi çevirisini aktarır. Dış (outer offering) ve iç sunular (inner offering) ve secret offering (*gsañ ba’i mchod pa*), goal offering (*don gyi mchod pa*), symbolic offerings (*rtags kyi mchod pa*), illustrative offerings (*mtshon pa’i mchod pa*) gibi sunular için bk. Wayman, 2009: 72.

²⁰ “Sekiz sunu” Eski Uygurcada *säkiz tapıg* ile karşılanır. bk. Tot. 1305. ve 1307. satır.

ötüngül “o saray₂ içinde *om padma vimala stvaṃ* dendiğinde nilüfer tahta olduğunu düşünmeli. Ondan sonra *čan, ḍamaru* çalıp yürekteki *huṃ* hecesinden ışık yükselip Aiśvarasthāna’daki budalara yalvarmalı” (Tot. 1322-1328)²¹.

Ayrıca *mchod pa* sözcüğü ile ilgili olarak “Tibet Ritüel Edebiyatında Sunu (*mchod pa*)” başlıklı makaleye de bakılabilir. bk. Makransky, 1995: 312-330.

3. Sarı Uygurcada *çodpa*

Sözcük, Tibet Budizmini (Lamacılığı) benimseyen Sarı Uygurların dilinde de varlığını sürdürmektedir. Malov (1957: 144b), *çotpa* sözcüğünün sonundaki *pa* parçacığının söz uzatımı için kullanılan bir yapı gibi görüldüğünü belirtmekte ancak sözcüğün Tibetçe olduğuna dair bir not düşmemektedir. Tenişev (1976: 177a) ise sözcüğün Tibetçeden ödünçleme olduğunu savunmaktadır.

Roos’un çalışmasında ise *ç^hot* ve *ç^hotta*- sözcüklerine rastlanmaktadır: *ç^hot* “Tanrılara kurban (süt, şarap vb.) sunarken söylenen ünlem”, krş. *ç^hol^h* “bir tanrı için şarap ve süt serpmeye (ay yılının ilk ayında, sabahın erken saatlerinde bir adam, bir kâse sütlü veya tereyağlı çayı alır, evinin etrafında üç kez dolaşır tanrılardan koruma ve kutsama ister. Sonra yüksek sesle bağırırken yemek çubuklarını çaya daldırır ve serper)”, krş. *çöt* “(bir şeyi Tanrıya kurban ederken şamanın çıkardığı) çığlık”, *ç^hotta*- “tanrıların onuruna şarap dökmek, şarap sunmak” (WestY 294). Roos, bu Tibetçe sözcükleri, edebî dildeki Tib. *mçod-pa* “mallar sunarak Tanrıları ve azizleri onurlandırmak” ile karşılaştırır.

Sözcüğün, Sarı Uygurca sözlüklerde şu biçim ve anlamları tespit edilmiştir: *çotpa* sunma, adama, serpmeye (*pa* sözcüğü söz uzatımı için kullanılan bir yapı gibi görünüyor) (Malov, 1957: 144b), *çotpa* Amdo Tib.²² *č’o-ka, č’o-pa, č’o-ka* “offrande, sacrifice / adak, bağış, kurban”, ed. Tib. *mčod-pa*, Lhasa Tibetçesi *č’ō-pa, č’ō-pa* (Roerich²³, 119) “кропление, возлияние / sunma, adama, serpmeye, adak, kurban, tanrılara şarap kurban etme” (Tenişev, 1976: 177a). Ayrıca Sarı Uygurca Çince Sözlük’te *çotba* maddesinde 祭奠 *jìdiàn* (YuÇinS 296a) tanımı

²¹ Metindeki bazı okuyuşlarda değişiklik yapılmıştır. Tot.’daki bölüm şu şekildedir: *ol ordu qarşinïng içindä oom padma vimala isdom temištä üküş talim linxualig orunlar bolmişin saqınqu ol. Anta basa çang tamaru täprätip yüräktäki xung uşiktin yaruq ünüp barip ayişvarasantaqi burxanlarig ödüngül* (Tot. 184).

²² Amdo Tibetçe, bir Tibetçe lehçesi olup Çin’in Sichuan eyaletinin Kuzey bölgesinde; Gansu eyaletinin güneyinde ve Qinghai eyaletinde konuşulur (Mehmet, 2018: 639).

²³ Söz konusu kaynağa tarafımdan görülmemiş, Tenişev’den aktarılmıştır.

yapılmaktadır. Çin. 祭奠 *jìdiàn* “sacrifices and libations; to offer sacrifices / kurban, kurban etme ve içilen içkinin bir kısmının mabutların şerefine yere dökülmesi; kurban etmek, kurban sunmak” için bk. Mathews’ 465_{61b}.

Ayrıca sözcüğün *tut-* yardımcı fiili ile oluşturduğu bileşik fiil öbeği ve varyantları şu şekildedir: *cutpa tut-* “sunmak, adamak, serpmek” (Tenişev, 1976: 114) / *çotpa tut-* “sunmak, adamak, serpmek” (Malov, 1967: 38) / *çotba tut-* “tanrılara ve ifritlere kurban etmek, kurban sunmak”²⁴ (YuÇinS 296a).

Malov’un (1967), Sarı Uygurlar üzerine yaptığı saha çalışmasına dayanan kitabında *çotpa* sözcüğünün geçtiği bazı bölümler ise şöyledir:

O kara yerniŋ pağarta altı yaŋzı (< yaŋza) mal var er-ne! Malniŋ yertînesı nî tîr, dese! Malniŋ yertînesı ak koy mî-dro. Yunun alo pozğa kezgek-tro. Sutun alı çotpa tutkak-tro. Pozınıŋ sımıkın alo, köp kisege as tutkak-tro. Türt yaŋzı yertînesı anda putılıp par ere! “Ay! kara toprağın bağrında altı türlü hayvan vardır. Hayvanın en paha biçilemezi, değerlisi nedir dese (derseniz)! Hayvanın en paha biçilemezi, ak koyundur. Yününü alıp bedenine (üzerine) giyiyor. Sütünü alıp kurban veriyor, sunuyor. Onun (etini) kemiğini alıp pek çok kişiye ziyafet veriyor. Dört tür mücevher burada tamamlanıyor” (Malov, 1967: 38).

çotpa unşıp-tro “*çotpa* (Tanrılara şarap kurban etme) sırasında dua okumuş”²⁵ (Malov, 1957: 84b).

sokanıŋ içinge çanıŋ çotpa tütkaŋ²⁶ nimi-dro “tümseğin içine (arasına) çay serpiştiriyorlar (sunuyorlar)”²⁷ (Malov, 1957: 144b).

Sarı Uygurcada, muhtemelen *çotpa* sözcüğü ile ilgili *çot/çöt*, *çotka* isimleri ve *çötla-/çotta-/çötta-* fiilleri tespit edilmiştir: *çot/çöt* “Tanrılara sunma, adama, serpme” (Malov, 1957: 144b), *çotka* “sunma, adama, serpme, içki içme” (Malov, 1957: 144b), *çötla-* “1. (Tanrılara) serpmek, kurban etmek, 2. Hediye vermek (Malov, 1957: 144b)”, *çotta-* “Tanrılara serpme töreni düzenlemek” (Malov, 1957: 144b), *çötta-* “Tanrılara (bir şeyi) serperken (kurban ederken) *çöt* diye haykırmak” (Malov, 1957: 145b).

²⁴ Sarı Uygurca Çince sözlükte *çotba tut-* için 祭奠鬼神 *jìdiànguǐshén* tanımı yapılmış, yukarıda Türkçe çevirisi aktarılmaya çalışılmıştır.

²⁵ Söz konusu örnek cümle, Malov’un sözlüğünün *pa* maddesinde yer almaktadır.

²⁶ Malov’un sözlüğünde *tütkaŋ* olarak geçmektedir. krş. *çotpa tut-*

²⁷ Söz konusu örnek cümle, Malov’un sözlüğünün *çotpa* maddesinde yer almaktadır.

4. Sonuç

Eski Uygurca Totenbuch metninde yer alan Tibetçeden ödünçleme *çodpa* sözcüğü üzerine yapılan çalışma sonucunda şu çıkarımlara ulaşılmıştır:

- *Çodpa*; Tanrılara saygı göstermek, hürmet etmek amacıyla onlara, sunu/kurban sunma diğer bir deyişle kurban sunulmak suretiyle gerçekleştirilen içerisinde tütsü, çiçek, parfümlü sular, kandil, müzik gibi dış sunu unsurlarını da barındıran Tantrik Budizme ait dinî bir ritüeldir.

- Sözcük, Eski Uygurcada iki kez Uygurca Ölüler Kitabında kaydedilmiştir. Nāropa öğretisine dayalı Tibetçe dört dinî metnin Uygurca tercümesini içeren Uygurca Ölüler Kitabı (*Ein uigurisches Totenbuch*) adlı çalışmanın dördüncü ve son metni olan D metninde yer alan *çodpa* sözcüğü, “kurban, sunu” anlamına gelmekte ve *çodpa tapıg* “*mchod pa* kurbanı”, *çodpanıy yevgi* “*mchod pa*’nın malzemeleri” şeklinde söz öbekleri oluşturmaktadır.

- *Çodpa* sözcüğü, Tibetçe *mchod pa* sözcüğünden ödünçlemedir. Tib. *mcod pa* “sunulan şey, hediye olarak sunulan şey; sunu, adak; saygı gösterme, onurlandırma, sunum yoluyla memnun etme; ibadet etme” anlamındadır.

- Sözcüğün Sanskrit dilindeki denklikleri ise *pūjā*, *pūjanā*, *pūjana*’dır. Skr. *pūjā* ve *pūjanā* “üstün kimselere veya tapınaklara hediyeler sunmak”, Skr. *pūjana* ise “hürmet etme, saygı gösterme, şeref verme, ibadet etme, ihtimam, özen, misafirperver karşılama” anlamındadır.

- Sözcüğün Çince denklikleri ise 供養 *gòngyǎng*, 尊敬 *zūnjìng* ve 尊重 *zūnzhòng*’tur: Çin. 供養 *gòngyǎng* “üstün kimselere veya tapınaklara hediyeler sunmak; beslemek, gıda vermek, destek olmak”, Çin. 尊敬 *zūnjìng* “hürmet etmek, saygı göstermek, yüceltmek, tapınmak” ve Çin. 尊重 *zūnzhòng* “saygı göstermek, hürmet etmek” anlamındadır.

- Eski Uygurcada *çodpa* biçiminde görülen bu Tibetçe sözcük, *çotpa/cotpa/çotba* biçimleriyle ve “sunma, adama, serpmek; adak, bağış, kurban, kurban etme, içilen içkinin bir kısmının mabutların şerefine yere dökülmesi” anlamlarıyla Sarı Uygurcada varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Sarı Uygurcada *çotpa* sözcüğünün Türkçe *tut-* “tutmak” yardımcı fiili ile birleşik fiil öbeği oluşturduğu görülmektedir: *çotpa/cutpa/çotba tut-* “sunmak, adamak, serpmek, kurban vermek; tanrılara ve ifritlere kurban etmek, kurban sunmak”. Bunun dışında Sarı Uygurcada tespit edilen *çot/çöt*, *çotka* isimleri ve *çötila-* /*çotta-*/*çötta-* fiilleri bu sözcükle ilgili olmalıdır.

• Sözcüğün Uygurca tıpkıbasımındaki biçimi, harf-yazı çevrimi ve tespit edilen bazı denklikleri aşağıda tablo hâlinde aktarılmaktadır.

Uyg. Yazma	Uyg. Harf Çevrimi	Uyg. Yazı Çevrimi	Tib.	Çin.	Skr.	Anlam
	çwdp ²⁸	<i>çodpa</i>	<i>mchod pa</i>	供 養 gòngyǎng 尊 敬 zūnjìng, 尊 重 zūnzhòng	<i>pūjā,</i> <i>pūjanā,</i> <i>pūjana</i>	kurban, sunu

Kısaltmalar

bk.: bakınız, **çev.:** çeviren, **Çin.:** Çince, **ed.:** edebî, **ETKS:** Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü, bk. Ölmez, Mehmet, **G:** Giles, **MW:** bk. Monier-Williams, **Skr.:** Sanskrit dili, **Soğ.:** Soğudca, **Tib.:** Tibetçe, **TibEngD:** Tibetan-English Dictionary, bk. Zhaxi Huadan vd., **TohA:** Toharca A lehçesi, **TohB:** Toharca B lehçesi, **Tot.:** Totenbuch, bk. Zieme-Kara, **Tü.:** Türkçe, **Uyg.:** Uygurca, **WestY:** Western Yugur bk. Roos, Martina Erica, **YuÇinS:** bk. Lèi, Xuānchūn.

Kaynaklar

- Ayazlı, Özlem 2021. ‘Eski Uyurlarda Dinî Ritüel Bir Objeye ‘Bumpa’ Üzerine İnceleme’. *Eski Türkçe Üzerine Filolojik Araştırmalar*. Editörler: İbrahim Taş, Zemire Gulcalı, Tümer Karaayak, Çanak kale: Paradigma Akademi, 69-82.
- Eliade, Mircea 2003. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (Cilt III). *Muhammed’den Reform Çağına*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Kabcacı.
- Eliade, Mircea 2018. *Şamanizm. İlk Ekrime Teknikleri*. (Çev. İsmet Birkan). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Elverskog, Johan 1997. *Uygur Buddhist Literature*. Turnhout: Brepols.
- Giles, Herbert A. 1912. *A Chinese-English Dictionary*. Second Edition, Revised & Enlarged. Shanghai, China and London.
- Goldstein, C. Melvyn, Ngawangthondup Narkyid 1999. *English-Tibetan Dictionary of Modern Tibetan*. 3 bs. Dharamsala: Library of Tibetan Works & Archives.
- Hirakawa, Akira, Hirai Shunei, Takahashi So, Hakamaya Noriaki, Yoshizu Geiei 1973. *Index to the Abhidharmakośabhāṣya. Part One Sanskrit-Tibetan-Chinese*. Tokyo: Daizo Shuppan Kabushikikaisha.

²⁸ Tot. tıpkıbasım 59a-4.

- Hopkins, Jeffrey 2011. *Tibetan-Sanskrit-English Dictionary. Digital Archive Section, Library and Information Center of Dharma Drum Buddhist College. Taipei: Dharma Drum Buddhist College.*
- Lèi, Xuānchūn 1992. *Xībù Yùgù Hàncídián (Batı Uyğurca-Çince Sözlük). Chéngdū.*
- Makransky, John 1995. 'Offering (mchod pa) in Tibetan Ritual Literature'. *Tibetan Literature: Studies in Genre*: 312-330.
- Malov, Sergey Yefimoviç 1957. *Yazık jyoltıh uygurov: slovar i grammatika. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazaxskoy SSR.*
- Malov, Sergey Yefimoviç 1967. *Yazık jyoltıh uygurov: Teksti i perevodı. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.*
- Mathews, Robert Henry 1975. *Mathews' Chinese-English Dictionary. (A Chinese-English Dictionary compiled for the China Inland Mission by R.H. Mathews, Shanghai and Presbyterian Mission Press, 1931) Revised American Edition with Revised English Index, Massachusetts.*
- Mehmet, Gülsün 2018. 'Bir Bölgesel Dominant Dil Olarak Amdo Tibet Dili'. *Turkish Studies*, 13/28: 639-649.
- Monhart, Michael 2017. 'Listening with the Gods: Offerings, Beauty in Tibetan Ritual Music'. *Revue d'Etudes Tibetaines*. no: 40, juillet, 92-102.
- Monier-Williams 1899. *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Ölmez, Mehmet 1997. 'Kurzer Überblick über die Buddhistische-Übersetzungsliteratur in Alttürkisch (Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Kısa Bir Bakış)'. *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış: Nevin Önberk Armağanı*. (Yay. M. Ölmez). Ankara: Simurg, 225-256.
- Ölmez, Mehmet. *Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü*. Baskıda.
- Roos, Martina Erica 2000. *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language, Grammar, Text, Vocabulary*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Leiden: Rijks Üniversitesi.
- Sorenson, Michelle Janet 2013. *Making the Old New Again and Again: Legitimation and Innovation in the Tibetan Buddhist Chöd Tradition*. Columbia University: Doctor of Philosophy in the Graduate School of Arts and Sciences.
- Tenişev, E. Rahimoviç 1976. *Stroy sarıg-yugurskogo yazıkı*. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.
- Tokyürek, Hacer 2021. *Eski Uyğur Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Tokyürek, Hacer 2022. 'Skull Bowl / Kapāla and Inner Offering In Old Uyghur'. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 14: 153-171.
- Uzunkaya, Uğur 2020. *Budist Uyğur Edebiyatından İki Metin (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizinler)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Wayman, Alex 2009. *The Buddhist Tantras: Light on Indo-Tibetan Esotericism* London and Newyork: Routledge Taylor & Francis Group.
- Wilkins, Jens 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, (Eski Uyğurca – Almanca –*

- Türkçe*). Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Universitätsverlag Göttingen.
- Wogihara, U. 1979. *Sanskrit-Chinese-Japanese Dictionary*. Tokyo: Suzuki Research Foundation.
- Zhaxi, Huadan, Kevin Stuart, Rinchen Dorji, Gesang Norbu, Dorji Zhaxi, Rinchen Khar, Gongbu Caireng and Sandra Benson 1999. *Tibetan-English Dictionary*. Gansu: Nationalities Press.
- Zieme, Peter, Georg Kara 1978. *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109)*. [Bibliotheca Orientalis Hungarica XXII] Budapest: Akadémiai Kiadó.

Nesrin BAYRAKTAR* (Ankara)

Türkçede +LİK Ekinin İşlevleri Üzerine**

0. Giriş

Türkçenin dil bilgisini ele alan kitaplarda addan ad yapım ekleri arasında yer alan +LİK eki, başka bir deyişle biçim birimi (morpheme), +LİK, +LİK, +LİK ve +LİK olmak üzere dört alt biçim birimine (allomorphe) sahiptir. Türkçenin en eski yazılı kaynakları olan Orhon Yazıtlarından bu yana her eserde kullanımı görülen ek, geçen zaman içinde pek çok işlev kazanmıştır. Soyut adlar ve sıfatlar yapma görevinde yaygın olarak kullanımı dışında da somut adlar, yer adları, eşya adları oluşturma gibi işlevleri de mevcuttur. Ekin, sıfat yapımı ve soyut ad yapımı işlevleri Orhon Yazıtlarında da görülmektedir. Sözü edilen bu işlevler de kendi içlerinde çeşitli kategorilere ayrılabilir. Sözelimi *eşya adı* başlığıyla ele alınabilecek gecelik, gelinlik gibi sözcükler; giysi adı iken sütlük, tuzluk, anahtarlık gibi sözcükler; eşya adıdır. Bu ekle yapılmış pek çok sıfat da bulunmaktadır: gelinlik (kız), kiralık (daire), dolmalık (biber) gibi. Aynı ek; gelinlik, gençlik, ihtiyarlık, bebeklik gibi insan hayatının çeşitli dönemlerini gösteren ad ya da sıfatlar da yapmaktadır. Ekin Bademlik, Odunluk İskelesi gibi özel ad yapımı kategorisinde değerlendirilebilecek kullanımları da mevcuttur. +LİK eki, genellikle soyut düzlemde sözcükler yaparken analık “üvey anne”, varlık örneklerinde somut düzlemde adlar yapmıştır.

+LİK eki, başka eklerle birleşerek çeşitli anlamlar türetmeye de uygundur. Ekin -mAzLİK, -mAzLİktAn gibi kullanımları, buna örnek niteliğindedir. Bu ekin +sLİK eki ile de bir arada kullanımı vardır: susuzluk, anlayışsızlık, görgüsüzlük, yüzüsüzlük gibi.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bnesrin@yahoo.com, 0000-0001-8923-445X.

** Bu çalışma X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı’nda (28 Eylül-1 Ekim 2015 Saraybosna) sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve büyük ölçüde değiştirilmiş biçimidir.

Bu çalışmada, ekin çeşitli kaynaklardaki tanımlarına ve değerlendirilmelerine yer verildikten sonra işlevleri edim bilimsel (pragmatics) bir bakış açısıyla değerlendirilecektir..

1. +Iık Eki Hakkında: +Iık eki, Türkçenin en işlek ve en uzun ömürlü eklerinden biri olarak Türkçenin dil bilgisini ele alan bütün kaynaklarda kendisine yer bulmuştur.

Orhon Yazıtlarından itibaren görülen ek, Yazıtlarda sıfat işlevinde kullanılmıştır: *beglik ırı ogulın kul boltı eşilik kız ogulın küñ boltı* “bey olmaya layık erkek evlatların kul oldu, hanım olmaya layık kız evlatların cariyeye oldu.” (KT D 7).

Türkçenin tarihsel dönemlerinde eklerin değişik alt biçimlerinin benimsenmesi ya da eklerin biçimsel değişiklikler göstermesi sık karşılaşılan bir durumken +Iık eki, Eski Anadolu Türkçesi metinleri dışında /+lık, +lik, +luk, +lük/ olmak üzere dört alt biçimiyle kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesindeyse ekin yalnızca düz dar ünlülü alt biçimleri olan /+lık/ ve /+lik/ tercih edilmiştir. Ek, Türkiye Türkçesinde de dört alt biçime sahiptir..

1.1. Türkçe Dil Bilgisi Kaynaklarında +Iık Eki: +Iık eki, Türkçenin en işlek eklerinden biri olarak Türkçe dil bilgisi kitaplarının tümünde kendine yer bulmuştur.

Gencan, “çok işlektir; anlam gerektirirse bütün adlara, sıfatlara gelir; adlar ve sıfatlar türetir. (2001: 221)” açıklamasını vermiş ve ekin işlevlerini addan ve sıfattan türeyenler olarak ayırmış ve her ikisi için de beşer işlev belirlemiştir. Eker, “En yaygın eklerdendir. Sıfat ya da ad kategorisinde sözcükler yapar. Sözcükler anlamca soyut/somut olabilir. Sözcüklere kazandırdığı kimi anlam ilgileri şöyledir: araç (ağzılık), topluluk (gençlik), nitelik (dirilik), meslek (askerlik), rütbe ve makam (başkanlık). (2011: 330)” açıklamasını vermektedir. Ergin, bu ek hakkında “bu ek başlangıçtan beri Türkçenin belli başlı isimden isim yapma eklerinden biri olarak kullanıla gelmiştir. Geçici olduğu gibi kalıcı isimler de yapar. Yani bir nesnenin bir vasfını bildirerek sıfat gibi kullanılan isimler yaptığı gibi nesne adı olarak kalıcı isimler de teşkil eder. Kullanış bakımından tam bir umumilik vasfına sahiptir. Başlıca fonksiyonları isimlerden yer, âlet, topluluk isimleri, mücerret isimler ve sıfatlar yapmaktır. (2004: 155)” açıklamasını vermiştir. Banguoğlu, ekin çekim ekini andıran bir kullanılışa sahip olduğunu ve adlara gelip için takısı anlatımında bir içinlik hali (destinatif) meydana getirdiğini (elli kuruşluk bilet, üç günlük iş, Yarınlik çay şekeri var.) belirtmiş ve 9 işlevine yer vermiştir (2011: 193-196). Karaağaç, “Kavram ekidir. Genel oluş ve bol bulunuş bildirir. Varlık adı

olan kök ve gövdelere getirilerek, somut varlık adlarını soyutlaştırır. Bu ek, başlangıçtan beri Türkçenin belli başlı eklerinden biri olarak kullanıla gelmiştir (2013: 256)” biçiminde bir açıklama getirmiştir. Korkmaz ise eki “Genellikle adlardan ve sıfatlardan adlar türeten +Iık/+IUk eki çok işlek ve kapsamlı bir ektir. Asıl işlevi eklendiği kelimeye “tahsis, bir şey için” anlamı veren adlar türetmektir. Ekteki kullanım işlekliliği ve geldiği kelimenin yapısı ona, ana işlevine koşut yeni bir takım işlevler daha kazandırmıştır. Böylece ekin görevi dallanmış ve kapsamı genişlemiştir. (2014: 135)” biçiminde tanımlamıştır.

Dil bilgisi kitaplarında ek hakkında yer alan açıklamalarda *sıfatlaştırma, genellik, topluluk, soyutluk* ve *işleklilik* ön plana çıkmıştır.

Ekin asıl işlevi konusunda Ergin “Bu ekin asıl fonksiyonu sıfatlardan isim yapmak, sıfat olarak da kullanılan isimlerden mücerret isimler teşkil etmektir. Bu mücerret isimler mücerret mefhumları karşılayan mânâ isimleri olup sıfat gibi kullanılmazlar. Bütün müşahhas nesne isimlerinden bu şekilde mücerret isimler yapılabilir (2004: 155).” açıklamasını getirmektedir. Karaağaç ise ekin ana işlevi konusunda şu düşüncededir: “Ekin temelde topluluk bildirmesinden kaynaklanan ana işlevi, somutu soyutlaştırmak olduğu için, bütün nitelik ve özellik adları, bu ekle kavramlaştırılır. Bütün sıfatlar bu ekle kavramlaştırılır (2013-257)”. Korkmaz da ekin asıl işlevini “Asıl işlevi, eklendiği kelimeye “tahsis, bir şey için” anlamı veren adlar türetmektir (2014: 135)” biçiminde açıklamaktadır.

Banguoğlu ve Korkmaz ekin –iyet ve nispet î’si ile yapılan sözcüklerin Türkçeleştirilmesinde de büyük katkısı olduğunu belirtmektedirler (Banguoğlu 2004: 196, Korkmaz 136-137). Muafiyet= muaflık, yevmî= günlük vb. gibi..

2. +Iık Ekinin İşlevleri

+Iık ekinin sıfat ve ad soylu sözcük tabanlarına gelerek çeşitli işlevlerde sözcükler türettiği görülmektedir. Ergin ekin pek çok işlevi olmasını şöyle açıklamaktadır: “Bütün müşahhas nesne isimlerinden bu şekilde mücerret isimler yapılabilir. Onun için bu tipteki misaller sayılmayacak kadar çoktur. Bu misallerin çokluğu, eskiden beri bu ekle en çok böyle kelimeler yapılması, bugün de en çok bu yolla işlek bulunması –lık, -lik, -luk, -lük ekinin asıl fonksiyonunun bu olduğunu, başlangıçta bu mânâsı ile kullanım sahasına çıktığını göstermektedir. Diğer fonksiyonları sonradan müşahhaslaşarak nesne isimleri hâline gelmeleri ile ortaya çıkmıştır. Bu genç-lik, Türk-lük, ana-lık, gece-lik, güneş-lik gibi iki mânâyâ gelen misallerden de açıkça anlaşılmaktadır. Esasen bir ekin

başlangıçta tek vazifesi olmuş bulunması tabiidir. Yeni nüanslar çeşitli kelimelerle kullanıla kullanıla sonradan ortaya çıkar. Bilhassa topluluk, âlet ve isimlerden soyut sıfat yapma fonksiyonları sonradan ortaya çıkmıştır. (2004: 156)”. Korkmaz ise ekin işlevlerinin çokluğu konusunda “Ekteki kullanım işlekliliği ve geldiği kelimenin anlam yapısı ona, ana işlevine koşut yeni bir takım işlevler daha kazandırmıştır. Böylece ekin, görevi dallanmış ve kapsamı genişlemiştir (2014: 135)” düşüncesindedir..

2.1. +Iık Ekinin Sıfat Tabanından Türettiği Sözcüklerin İşlevleri:

+Iık eki; sıfat tabanlı sözcüklere eklendiğinde soyut adlar, niteleme sıfatları ve ikilemeler yapma işlevinde sözcükler türetmektedir.

a. Soyut adlar: +Iık eki, sıfatlara eklendiğinde çoğunlukla soyut düzlemde adlar oluşturur. Bu işlevini Gencan ve Banguoğlu da ele almıştır.

Esriklik, eskilik, güzellik, uzunluk, yücelik, çokluk, bolluk, tembellik, terbiyesizlik, başkalık gibi örneklerde sıfat tabanından soyut anlamlı adlar türetmiştir.

b. Niteleme sıfatları: +lık eki, sayı ad ya da sıfatlarına geldiğinde niteleme sıfatları oluşturur. Bu işlevine Gencan da değinmiştir.

Seksenlik (ihtiyar), kırkılık (ampul), yüzlük (banknot) gibi örnekler bu türdendir. Ayrıca +Iık eki, +Ar/+şAr üleştirme sayı sıfat yapım ekinden sonra da gelerek bu nitelikte sıfatlar oluşturabilmektedir: ellilerlik (banknotlar, diziler), otuzarlık (desteler), beşerlik (kümeler) örneklerinde görüldüğü gibi. Bu durumda birlikte kullanılan ve nitelenen ad için çokluk eki gerekmektedir.

c. İkileme işlevi: Birbirleriyle zıtlık ilişkisi içinde olan ya da yakın anlamlı olan sıfatlardan oluşmuş ikilemelere getirilerek soyut ad ikilemeleri oluşturur. Bu işlevine Korkmaz (2013: 136) da yer vermektedir.

Açlık tokluk, azlık çokluk, üstlük astlık, güllük gülistanlık, iyilik sağlık, günlük güneşlik, çayırılık çimenlik, dirlik düzenlik gibi ikilemelerde bu işlev bulunmaktadır.

2.2. +Iık Ekinin Ad Tabanından Türettiği Sözcüklerin İşlevleri:

+Iık eki, ad tabanından soyut adlar, eşya, mekân, topluluk adları, özel adlar, meslek adları, rütbe ve makam adları, sıfat işlevli sözcükler, bağılılık bildiren adlar, zaman kümesi bildiren adlar, somut adlar, giysi adları, hayatın dönemlerini bildiren adlar, yiyecek ve hastalık adları olmak üzere 15 farklı işlevde sözcük türetmektedir.

a. Soyut Adlar: +Iık ekinin, ad soylu sözcük tabanlarından soyut nitelikli adlar türettiği pek çok örnek mevcuttur. Bu sözcükler sıfat işlevi

taşımaktadır. Banguoğlu, Gencan ve Karaağaç da bu işlevine yer vermişlerdir.

Annelik, arkadaşlık, dostluk, sırdaşlık vb. gibi örneklerde ek; ad soylu sözcük tabanlarından soyut adlar türetmiştir

b. Eşya Adları: +İlk eki, çeşitli ad soylu sözcük tabanlarından eşya adları türetmektedir. Bu işlevine Banguoğlu “bu sıfatlar yoğun anlamları ile geniş ölçüde isimleşirler ve nesneye mahsus nesneyi gösterirler, bazı aygıt adları olurlar: başlık, gözlük, kulaklık.. (2011: 194)” açıklamasıyla değinmiştir. *Aygıt, araç adı* başlığı altında gözlük, ağızlık, kulaklık gibi örneklere yer veren Gencan, sütlük, biberlik gibi örnekleri; “bunların bulunduğu yer” anlamıyla *yer adı* başlığı altında incelemiştir (GENCAN, 2001: 221). Ergin, Eker ve Karaağaç da bu işleve yer vermiştir.

Gözlük, sütlük, tuzluk, biberlik, anahtarlık, kitaplık, suluk, kulaklık, korkuluk, güneşlik, sabunluk, allık “yanaklara kırmızı renk vermek için kullanılan makyaj malzemesi, düzgün” gibi örneklerde ek; eşya adı işlevinde sözcükler türetmiştir. Bu tür sözcüklerden *parmaklık*, diğerleri gibi “+A mahsus” anlamı vermemekte, insan parmağı ile benzerlik ilişkisinden ortaya çıkmış yan anlam izlenimi vermektedir. Korkmaz bu işlevin kaynağına dair “ “bir şey için” anlamıyla tahsis işlevli alet adları yapar (2013: 135)” açıklamasını vermiştir.

c. Mekân adları: Banguoğlu bu işlevine “içinlik anlamlarından ötürü belirtilmiş mekân adları (nom de place) olurlar (2011: 194)” biçiminde değinmiştir. Ergin bu işlevle ilgili olarak “Bu ekle yapılan yer isimleri yapıldıkları ismin gösterdiği nesnenin bulunduğu yeri ifade ederler. Bu yer ya o nesne ile doludur, yani o nesnenin çok bulunduğu yerdir veya o nesnenin sadece mekânıdır (2004: 155)” açıklamasını getirmiştir. Aynı işleve Gencan, Karaağaç ve Korkmaz da yer vermişlerdir.

Oduluk, kömürlük, cephanelik, fidanlık, mezarlık, haremlik, selamlık, samanlık, taşlık gibi sözcükler; mekân adı işlevinde örneklerdir.

d. Topluluk adları: Ergin, Eker, Banguoğlu, Karaağaç ve Korkmaz’ın değindiği işlevlerden biridir. Doğada birden fazla, ya da topluluk hâlinde bulunan nesnelere gösteren sözcükler türetir. Mezarlık, ağaçlık, ormanlık, kumluk, çalılık gibi örneklerde bu işlev bulunmaktadır. Türklük, insanlık gibi özel kullanımları da mevcuttur. Ergin “Bu ekle yapılan topluluk isimleri de yapıldıkları isimle ilgili topluluk ifade eder: gençlik “gençlerin bütünü”, Türkler “Türklerin bütünü” misallerinde olduğu gibi. Bu misallerin sayısı fazla değildir ve bunlar yakın zamanda ortaya çıkmış yeni örneklerdir (2004: 155).” açıklamasını vermiştir.

e. Özel adlar: Bu işlev, topluluk anlamlı adlarla bağlantılı olmakla birlikte, “bir yerde bulunma” anlamını da vermektedir. Banguoğlu ve Korkmaz bu işlevin “toplu hâlde bir yerde bulunma” anlamından kaynaklandığına dikkat çekmektedir.

Arnavutluk, Ayvalık, Susurluk (< su sığırlık), Yumurtalık, Etlik, İncirlik, Güllük, Çamlık gibi pek çok ülke, il, ilçe, semt bu yolla türemiştir.

f. Meslek adları: Meslek adı bildiren sözcüklere eklenen +IIk eki, meslek adları yapar. Bu adlarda belli ölçüde bir soyutluktan söz etmek mümkündür. Banguoğlu, Korkmaz, Gencan ve Eker de bu işleve yer vermiştir.

Doktorluk, öğretmenlik, ebelik, çobanlık örneklerinde yalın hâldeki adlara getirilirken; balıkçılık, kitapçılık, odunculuk, demircilik, pıdicilik gibi örneklerde meslek bildiren +CI ekinin üzerine gelmiştir.

g. Rütbe ve makam adları: Ad nitelikli sözcüklere getirilen +IIk eki, bu adlarla ilişkili rütbe ve makam adları türetir. Banguoğlu, Eker ve Korkmaz da bu işleve yer vermiştir.

Ağalık, kaymakamlık, müdürlük, valilik, generallik, profesörlük, rektörlük, dekanlık, bakanlık örneklerinde görüldüğü gibi.

h. Sıfat İşlevinde Sözcükler: Ekin ad soylu tabanlardan en yaygın olarak türettiği sözcükler, sıfat işlevindedir. Bu işlevine Banguoğlu “çekim eki anlatımına uygun olarak adlara gelip içinlik sıfatı yapar: yazlık şapka, baharlık elbise, tohumluk, müsveddelik, kiralık ... (2011: 193-194)” biçiminde yer vermiştir. Aynı işleve Gencan da değinmiştir (2001: 222). Karaağaç ekin bu işlevi için “Nitelik adları yapar. Asıl işlevinin tam tersine, genel varlık adlarına gelerek onları sıfatlaştırır ve bir sıfat eki gibi işlev görür. Bu kullanımlarında, getirildiği kök ya da gövdeye yakışırılık, uygunluk, tutar ve ölçü gibi anlamlar katar: adamlık (elbise), babalık (davranış), bayramlık (elbise), kiralık (ev) vb. (2013: 258)” açıklamasını vermiştir.

Elbiselik (kumaş), köftelik (bulgur, kıyma), sünnetlik (kıyafet, çocuk), sofralık (zeytin, üzüm), ibretlik (hikâye, olay, manzara) örneklerinde +IIk eki, sıfat tabanından sıfat işlevli sözcükler türetmiştir.

Sıfat işlevindeki sözcüklerin bir kısmında zaman bildiren sözcüklerden türetilme söz konusudur: yazlık (ev, elbise, ayakkabı), günlük (iş), haftalık (çalışma düzeni), saatlik (ücret) gibi. Ekin bu işlevine Gencan ve Korkmaz da değinmiştir.

Korkmaz benzer bir kullanımı “hacim, ağırlık, alan, uzunluk gösteren adlardan yine “ağırlık, ölçü, alan, uzunluk” bildiren adlar türetir: (500)

adımlık, (20) dönümlük, litrelik, (100) mumluk, tonluk, kilometrekarelik” biçiminde açıklamaktadır.

i. Bağlılık adları: +IIk eki; ad tabanlarından dinî, siyasî, felsefî düşünce ve inancı; genel olarak bağlılığı bildiren adlar türetir. Korkmaz ve Banguoğlu da bu işleve yer vermiştir.

Mevlevîlik, Müslümanlık, Hurufilik, Hıristiyanlık, Musevîlik örneklerinde görüldüğü gibi.

+IIk eki, +CI ekiyle yapılmış ve siyasî, felsefî meslek ya da inanışları gösteren ad nitelikli sözcüklerin üzerine gelerek aidiyet ya da taraftarlık bildiren sözcükler türetme işlevinde kullanılır. Atatürkçülük, milliyetçilik, halkçılık, akılcılık, faydacılık gibi.

j. Zaman kümesi: +IIk eki, zaman bildiren adlara eklenerek bir küme ya da yığın olarak zamanı gösteren sıfatlar türetir. Bu işlevine Korkmaz da yer vermiştir.

Asırlık (çınar), yüzyıllık (yalnızlık, süreç), haftalık (işler, rapor), günlük (harcama, ücret, gazete), aylık (dergi, iş, maaş) gibi örnekler; bu işleve sahiptir.

k. Somut adlar: Ekin ad tabanlarından yine ad işlevli olarak türettiği somut nitelikli adların sayısı sınırlıdır: kimlik “kişilerin kişisel bilgilerini gösteren resmi belge” varlık, analık “üvey anne”, ahretlik < ahiretlik “gerçekte kardeş olmayan kişilerin birbirlerini kardeş olarak tanımlamaları” örnekleri bunlardandır. Ekin bu işlevine dil bilgisi kitaplarında yer verilmemiştir.

l. Giysi adı: +IIk eki, çeşitli ad soylu sözcükten giysi adları türetmiştir. Bu işlevi dil bilgisi kitaplarında genellikle *alet adı* başlığı altında yer almaktadır.

Gecelik, sabahlık, önlük, gelinlik, damatlık, başlık, dizlik, ellik “eldiven” vb. gibi örneklerde ek; giysi adları oluşturmuştur.

m. Hayatın dönemleri: +IIk ekinin dil bilgisi kitaplarında yer almayan işlevlerinden biri de çocukluk, gençlik, ihtiyarlık, yaşlılık, bebeklik, ilkgençlik, delikanlılık örneklerinde görülen ve hayatın dönemlerini gösteren sözcüklerdeki işlevdir. Bu işlev dil bilgisi kitaplarında kendisine yer bulmamıştır.

n. Yiyecek adı: Dil bilgisi kitaplarında ayrı başlık altında verilmeyen işlevlerden biridir ve salatalık, yeşillik, yolluk “nevale” gibi kısıtlı sayıda örnekte görülmektedir.

o. Hastalık adı: Dil bilgisi kitaplarında yer verilmeyen işlevlerden biri de +IIk ekiyle türemiş hastalık adlarıdır. Bu hastalık adları renk adlarından türemiştir. *Morluk* “levaditie”, *sarılık*, *akşınlık* “albino” bu türden örneklerdir.

3. Sonuç

Sıfatlar ve zarflar arasındaki bağ nedeniyle sıfat türeten eklerin genellikle zarf işlevine de sahip olduğu görülür. Ancak +IIk ekinin bu özelliğın aksine adlardan ve sıfatlardan ad ve sıfat işlevli sözcükler türetirken; zarf işlevli sözcük türetmemesi ilgi çekicidir. Türkçede yapım ekleri ve çekim eklerinin bir sözcük tabanına eklenmesinde yapım ekleri önceliğı alır, çekim ekleri bu ekleri takip ederken +IIk ekinde de +sIz ekine benzer bir şekilde ender durumlarda ekin çekim ekinden sonra gelebildiğı görülmektedir:

Tam annemlik bir elbise.

Babanlık bir iş.

İşte bu perdeler tam evinizlik. vb. “+A uygun, +A göre” anlamı veren bu kullanım, ekin bir başka ilgi çekici yönüdür. Aynı şekilde ek, farkındalık örneğinde de görüldüğü gibi bulunma durumu ekinin üzerine de gelmektedir. Ergin bu durumu “Bu ek bazı misallerde çekim ekinden sonra gelmek gibi hususî bir kullanışa sahiptir: gün-de-lik, on-da-lık misallerinde olduğu gibi. Bir yapım ekinin bir çekim ekinden sonra gelmesi, normal değildir. Burada artık, bir isim çekim eki olan –da, –de’nin çekim eklığı adetâ kaybolmuş ve –lık, -lik, -luk, -lük ile birleşerek –dalık, –delik şeklinde tek bir ek gibi ayrılmaz bir bütün meydana getirmiştir. (2004: 156)” biçiminde açıklamaktadır.

Bu çalışmada +IIk ekinin toplamda 18 işlevi tespit edilmiştir. Bunlardan üçü sıfat nitelikli tabanlardan on beşi ise ad nitelikli tabanlardan türemektedir. Burada sözü edilen işlevlerden altısına herhangi bir dil bilgisi kitabında yer verilmediğı anlaşılmıştır.

Kaynaklar

- Banguoğlu, Tahsin 2011. *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 9. Baskı.
- Eker, Süer 2011. *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Baskı.
- Ergin, Muharrem 2004. *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayın Tanıtım.
- Gencan, Tahir Nejat 2001. *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Karaağaç, Günay 2013. *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı.
- Korkmaz, Zeynep 2014. *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı.

Türkçede +Lık Ekinin İşlevleri Üzerine

Tekin, Talat 2003. *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.

Büyük Türkçe Sözlük, www.tdk.gov.tr (Erişim tarihi: 03.10.2022).

Güncel Türkçe Sözlük, www.tdk.gov.tr (Erişim tarihi: 03.10.2022).

Uwe BLÄSING* (Leiden)

Bir daha BEROBANA eğlencesine katılım**

Duyup duymayan kalmasın! Uçhisarlı Ölmez Mehmet'in bugün özel bir günü kutlarız, arkadaşlar. Dolayısıyla bayram ederek bol bol eğlenelim, haydi dostlar, haydi ...

* Prof. Dr., Leiden Üniversitesi.

** Akademik hayattan bir masal: Bir varmış, bir yokmuş. Bir zamanlar, Hollanda'nın Leiden kentinden kalkıp T.C.nin hâlihazırdaki 'paytahtı' olan Ankara'da düzenlenen bilimsel bir kurultaya katılmış oldum. Senesini, toplantının adı, konusu vesairesini unuttum çoktan. Fakat kış zamanıydı, bunu hiç unutamam, zirâ Kızılay Meydanı'nda taksiden indiğimde hafif, ince bir kar yağışına tutuldum. Kendime sıcak bir yer ararken gösterişli bir kitap evinin önünden geçer geçmez, vitrin penceresinde üzerine büyük harflerle KAR kelimesi yazıldığı bir cilt gözüme çarptı. Sanki kardan kurtuluş yoktu o gün. Hemen dükkana girip kitabı istedim. Orhan Pamuk'un, kış gecesi kar fırtınası içinde geçen bir Kars yolculuğu motifiyle başlayan bir romanıdır. Kitabı, tabii ki, aldım. Hâlâ kendi seyahat yorgunlukları çeken vücudumu yakınlarda lüks bir pastaneye atıp rahat rahat kahvaltı yaptıktan sonra konferans merkezine geçtim. Orada günlerden bir gününde yukarıdaki metnin seçilmiş bir parçası bildiri olarak sundum. Konferansın son çay ikramından sonra sorumlulara teşekkür edip yazımı usulca ellerine bıraktım. Nihayetle makalem bir *Dornröschen*, yani bir *Uyuyan Güzel* oldu. Bir gün ise yıllar sonraki bir bilgi şöleni sırasında bir iş arkadaşım yanıma gelip 'Uwe abi, bu *berobana* ile alakalı yazını çok sevdim' bana dedi. 'Berobana mı? Onu vermiş miydim sana?' 'Hayır, genel ağda, daha açıkçası <chveneburi.net>'te buldum'. Hayret! Makalemin Türkiye'de yaşayan Gürcülerin web portalına nasıl uçtuğunu (hâlâ) çıkaramadım. Gerçi zamanında *berobana* yazımı sağa sola dağıtmıştım. Her nasıl olursa olsun, Çveneburi redaktörleri küçük eserimi kendilerin genel ağ sayfasına layık görmüşler. Sevindim, güzel bu hareket için teşekkür ederim. Şu anda esas ismi *Türkiye'nin Kuzey-Doğu Ucunda Oynanan bir Halk Oyununa Geçici Bir Bakış* olan makalem sadece genel ağda bulunur (<https://www.chveneburi.net/kultur/berobana-h463.html>; 27 Kasım 2022). Genel ağ, kuşkusuzdur, yaşadığımız asırların en çok şahane yeniliklerden biridir, fakat oldukça da kaprislidir, bazen tıpkı hafif, geçici bir aşk macerası gibi olur. Unutulmaz *Hep Yaşın 19* adındaki şarkıda MFÖ'nün (Mazhar, Fuat, Özkan) söylediği gibi "Bugün var, yarın yokuz"; sadece biz değil, verilerimiz de. Bu sebepten yazımın basılmasını da hep arzu ettim. Elinizdeki düzenli kağıt biçimi hem kalıcı bir hatıra, hem de özel yaş gününe yönelik ufacak bir hediyem olarak bana daima aziz ve sadık bir kardeş olan Mehmet Ölmez'e ithaf ediyorum.

Evet, işte öyle, öyle işte! Mehmetçiğim, aziz kardeşim, demek ki, bugün sıra sende! Bugün sen de bilim adamlarının Süper Lig'ine çıkacaksın, tebrikler! En şahane, en fevkalade lig zaten budur. Kümeden düşmek bile yok, tam liderlerin ligidir işte. Yaş meselesi mi diyorsun? Ne yaş? Yoksa kendini şimdiden mi yaşlı hissediyorsun, aman be, birader. Tabii ki, zamanla kaporta biraz cizilmiş, göçükenmiş olabilir, çünkü Türkoloji sporu bazen boks, hokey kadar oldukça sert bir spor türüdür, hele Türkiye'de! Ama bir bak aynaya, sakın, azizim, 'karşımda gördüğüm yansıması bir delikanlının değıldir', deme bana. Böylesi bir lafı hiç düşünme bile ..., sakın!

Bugünkü özel yaş gününü gerekence kutlamak üzere sana aslında taze taze fırın sütlacı hazırlayacaktım (hatırlıyorum, senin için sütlaçsız gün, gün sayılmaz), ama, ne yazık ki, sevgili annen kadar bu sanatı beceremiyorum. Dolayısıyla, bunca yıl geçtikten sonra birlikte bir daha berobana eğlencesine katılalım. Ne dersin? Hazır mıyık?

Pekâla., öyleyse Artvin istikametiyle düştük yola ...

Türk medeniyetinden bahsederken—tarih olsun, edebiyat olsun, siyaset olsun—aklımıza hemen her alanı kapsayan çok ilginç konular gelir ve böylece Türkiye'nin kültürel varlığının zenginlik hem de çeşitliliğini tümüyle yansıtan somaki mermere benzeyen bir resim gözümüze çarpar. Fakat hiç bir kültürel hayat, bunun gibi üstün ve ehemmiyetli mevzulardan başlamamaktadır. Çünkü medeniyet her şeyden önce, ona şekil veren kişilerle onların kişiliğinden doğan bir sonuç olarak nitelendirilebilir. Bu şahısların toplamına halk denir ve bu halk—bana göre—Türkiye'de yaşayan halk, daha doğru bir deyişle bu halkı oluşturan çeşitli topluluklardır. Umumî bir kültüre sahip olmasına rağmen bu topluluklar yöreye göre temel kültüre çok özel damgalarını vurmuş olabilir.

Öyle bir yörenin, yani özgül kültürel niteliklere sahip bir yörenin mikrokosmosuna dalmak üzere sizinle birlikte bugün bir taşra gezintisine çıkmaya kararlıyım. Gideceğimiz yer Anadolu'nun uzak kuzey-doğu ucunda bulunan Şavşat bölgesidir. Bu gezeceğimiz topraklar sadece Gürcüstan'a sınırdaş bir arazi değıldir, uzun zamanlar Gürcüstan'ın sabit bir parçasıydı. XV. yüzyılda ilk olarak Türk hâkimiyetine giren bu ormanla kaplı dağlık bölgeyi tam elde etmek için Türkler önce İran, sonra Rusya ile sürekli güreşmek mecburiyetinde kaldılar. Türkler geldiğinde yörenin nüfusu çoğunlukla Gürcülerle Ermenilerden ibaretti. Ve onların geride bıraktıkları—örneğin kale, manastır, kilise gibi—mimarî eserler günümüze dek o devrenin bir simgesi olan sezgisel tanıklardır. Fakat o yörenin kültürel esasları “eski taşlarla” sınırlı değıldir, çünkü daha önceki medeniyetlerden arta kalan miraslar içeren biri Hıristiyanlığa, biri İslamiyete ait iki mükemmel uygarlık orada birbirine karışarak olağanüstü

bir senteze yol açmıştır.

Bu bireşim süreci sırasında kendini gerçekleştiren kültürel alış veriş, hayatın bütün alanlarını etkileyerek hem maddî hem de manevî kültürde yine bir miras olarak bitmez tükenmez izler bırakmıştır. Bugün dikkatlerinize bunun ilginç bir örneğini, eski bir halk geleneği olarak sınıflandırılabilen *berobana*'yı sunmak istiyorum. Bu *berobana* dediğimiz olay Artvin taraflarında artık neredeyse ortadan kalkmaya yakın bir durumda yaşayan bir halk oyunudur. *Derleme Sözlüğü*'ne göre ise Şavşat'ta "bir çeşit deve oyunu"dur (DS 636a). Bu tarif maalessef çok kıt ve ilk bakışta hiç de açıklayıcı değildir. Oysa daha geniş bilgi, Hayrettin Tokdemir tarafından hazırlanmış olan *Artvin Yöresi Folkloru* adlı kapsamlı kitapta (1993: 187) yer almaktadır. Buna göre *berobana*'nın yılbaşı sırasında oynanan eğlendirici bir şenlik olduğunu öğrenmekteyiz.

Adı geçen şenliğin özelliklerini incelemeyen önce sözcüğün etimolojik kökenini incelemek faydalı olacaktır, çünkü *berobana* kelimesine bakınca yabancı bir dile ait kelime olduğu hemen anlaşılmaktadır. Yörenin hem tarihsel hem de dilsel altyapısı dikkate alındığında—tam da beklendiği gibi—dil kaynağı olarak Gürcüceyi teşhis etmekteyiz. Gürcü dilinde 'bir karnaval oyunu, maskaralar alayı' anlamındaki *berobana* sözcüğü ancak yöresel ve dialekt (Mesheti) seviyesinde geçen bir terimdir. Yani yazı dilinde bu sözcük kullanılmaz. Onun yerine orada çok benzeri bir sözcüğü bulmaktayız: *berikaoba* 'paganlık zamanından kalma bir gelenek; karnaval zamanında hayvan maskeleri takan bir maskara' (Tschenkéli 79a; KEGL 1: 1034). Söz konusu olan iki sözcüğün biçimsel analizi oldukça kolaydır. İlki, yani *berobana* iki parçaya bölünür: a) 'ihtiyar adam' yada 'rahip' manasına gelen ve taa eski Gürcüceye kadar götürülebilen GÜRCÜCE *ber-i* (Abulaşe 1973: 31a) ve b) bileşik bir ek olan *-obana* (~ *-obina*). Bu ek ile genellikle isimlerden oyun adları türetilir (b. Şorbenaze e.a. 1988: 341, 343), işte birkaç örnek daha:

kor-i 'atmaca' → *kor-obana* 'atmaca oyunu'¹ (Tschenkéli 1576; KEGL 7: 349),

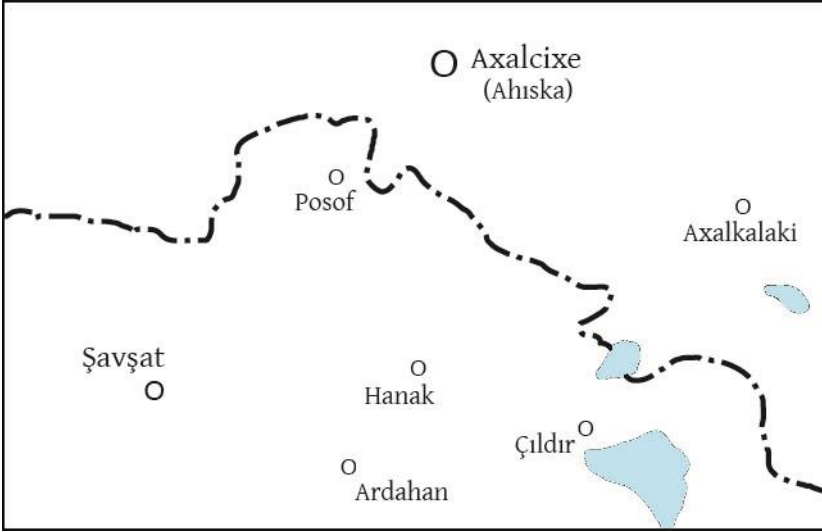
şar-i 'ordu' → *şar-obana* 'bir savaş oyunu' (Tschenkéli 2432; KEGL 8: 1564) ve

om-i 'savaş, kavga' → *om-obana* 'çocukların bir savaş oyunu' (Tschenkéli 976-977; KEGL 6: 26).

İkinci sözcük, GÜRCÜCE *berikaoba* da *ber-i*'nin bir türevidir. Geri

¹ *Korobana* oyununda atmaca rolünü oynayan bir çocuk, bir tavuğun civcivlerini kapmağa çalışır. Fakat tavuk yavrularını koruyarak ona karşı çıkar.

kalan *-iķaoba* bölümü de yine iki ekten kuruludur: küçültme eki olan *-iķa* ile soyut adları oluşturan *-oba* eki (b. Žorbenaze e.a. 1988: 230, 339).

Türkiye–Gürcüstan, Şavşat–Axalcice

Artık oyunun özelliklerine geçebiliriz. Berobana ile ilgili üzerinde durmak istediğim iki kaynağım var, biri az önce zikrettiğim folklor kitabında yer alır, öbürü ise 1932 senesinde Karpet Dondua tarafından yapılmış olan bir alan çalışmasıyla ortaya konan Gürcüce bir metindir.

Peki, önce Türkiye’de kalalım. Dünyanın her tarafında olduğu gibi Şavşat’ın dağlarında da yılbaşı çok neşeli ve curcunalı bir hava içinde geçirilir. Hemen hemen bütün Doğu Pontus’un kırsal bölümlerinde olduğu gibi yılbaşı Ocak ayının 13’üncü gününü 14’üncü güne bağlayan geceye rastlar. Halk arasında “eski hesap” ya “köy hesabı” diye tanınmış olan Rumi (Julian) takvimine göre o gecede başlayan yeni yılın ilk ayı yöresel ağızlarda *Zemheri* (Borçka, Yusufeli), *Boyuk ay* (Hemşin), *Yeni yıl* (Güneysu, İkizdere) yada *Kalandar* (Akçaabat, Tonya, Maçka) biçiminde adlandırılır (b. Öztürk 2005: 358-359).

Yılın son gününde halk ailece toplanır ve hem yılbaşı gecesi için hem de yılbaşının ertesi gününe yönelik gerekli hazırlıkları yapar. Tabî ki, beraberce namaz kılma, dua etme ve Kur’an-ı Kerim okuma gibi kutsal vazifelerin yanı sıra yılbaşı gecesinde ekseriyetle dünyevî eğlenceler ön plana geçer. Maddî imkânlarına göre bol miktarda lezzetli yemek ve çok çeşit tatlılar yenir. Ayrıca börek ile baklava altına madenî paralar saklanır. Kim kendine düşen dilimde öyle bir sikkeye rastlarsa kısmetli bir kişi sayılır. Eski yılın son gününde *hedik* denilen geleneksel bir yemek de

hazırlanır. Artvin bölgesinde *hedik*—en basit yapılış tarzıyla—tuzlu mısır haşlamasıdır,² eğer evde varsa ceviz, nohut gibi başka malzemeler de ilave edilebilir.

Yılbaşı günü aile erken kalkar. Kadınlardan biri, sabah namazını takiben güğümleri alır, birkaç şeker ve akşamdan hazırlanmış olan hediği alıp pınara gider. Hedik ile şekerin bir kısmını suya attıktan sonra güğümlerine su doldurup eve döner. Döndükten sonra hediğin gerisini evin önüne serper ve ahıra iner, çünkü yılbaşı sırasında hayvanlara da daha iyi bakılır, daha çok yem verilir. Kadıncağız oradaki işlerini bitirdikten sonra kalan şekerleri evdekilere dağıtır ve nihayet pınardan getirdiği suyu ev ile ahırdaki hayvanlara serper. Yılbaşı günü evin ayaklanması önemli sayıldığından dolayı, eve daha dışarıdan birileri gelmeden önce aileden biri sabah kahvaltısından sonra yörenin ağzında *köm* (*kom*)³ denilen koyun ahırına gider. Oradan bir koç—mümkünse beyaz bir koç—getirir ve sene boyunca uğur getirsin diye hayvanı evin içine sokup ev ayaklatırılır.

Fakat yılbaşının en sevinçli ve eğlendirici olayı, adetâ onun ışıldayan incisi, *berobana* şenliğidir. Bu şenliği hazırlamak üzere yılbaşı yaklaşınca köydeki “delikanlıların başı” arkadaşlarını kendi yanına çağırır. Gönüllü oyuncular bulduktan sonra aralarından başrolleri oynayacak kişiler seçilir. Oyuna sadece köyün erkekleri katılabilir, dolayısıyla bir tane bile kız katılamadığı için gelinin rolünü oynayan çocuk da, sadece bir gelinlik kıyafeti giydirilmiş bir oğlan çocuğudur. Zaten aktörlerin şatafatı berobananın en önemli özelliklerinden biri sayılır. Oyunun başarılı sayılabilmesi için uygun maske ve kıyafetler ile bir de bir deve aldatmacası lazımdır. Bütün bu şeyleri zamanında yapabilmek için gençlere sık sık anababalarının hemde köydeki tecrübeli ustaların yardımı gerekir. Tabii, berobana güzel bir eğlence olsun diye herkes de elinden geleni yapar. Oyuncu topluluğu umumiyetle altı soytarı, yapmacık deveyi canlandıran iki-üç genç ile bir deveci, *cindar* dedikleri bir müneccim,⁴ bir kâtip ve nihayet bir gelin ile *cilimli* denilen çok gösterişli ve komik kıyafetlere

² TÜRKÇE *hedik* (~ *hadik*, *hatik*, *hedük* vs.) “haşlanmış buğday, bulgur, mısır, nohut vb. şeyler” (DS 2327). Türkçenin Anadolu ağızlarında çok yaygın olan bu terimin etimolojisine bakınca Ermeniceden kaynaklı olduğunu görmekteyiz: < ERMENİCE *hatik*, *hadig* ‘tane, habbe’ (bk. Bläsing 1992: no. 65; Dankoff 1995: no. 415).

³ TÜRKÇE *kom* (~ *gom*, *köm*, *göm* vs.) “(küçük) hayvanların barındıkları yer, ağıl” (DS 2099, 2146, 2221, 2913). Daha önceki *hedik* gibi bu terim de Ermeniceden bir alıntıdır: < ERMENİCE *gom*, *kom* ‘ağıl’ (bk. Bläsing 1995: no. 43; Dankoff 1995: no. 109).

⁴ = GÜRCÜCE (Acarca ve Inebolu-Türkiye) *zindar-i* ‘falci’ (Nižaraže 1971: 445a; Puțkaraze 1993: 685a). Bu terim esasen TÜRKÇE *cin* (< ARABCA *ğinn*) ile *-dar* (< FARŞÇA *dār* ‘malik olan, tutan’)’dan ibarettir (~ *cinder*; bk. Tietze 2002: 448b).

giydirilen beş altı daha küçük çocuktan ibarettir.

Berobana oyunu çok sahneli bir alaydır, demek ki kadromuzun belirli küçük gruplar halinde bütün köyü kapı kapı gezmesi gerekecektir. Bir eve vardıklarında kapının önünde hemen şamata, kahkaha başlar. Gelin “efendi” mesela davul-zurna havalarıyla oyun oynar, dans eder. Aynı zamanda soytarılar da kendilerine en yakışan biçimde soytarılıklarına başlarlar, hem de en “ciddi” vazife olarak gelini korurlar. Çünkü gelin dışarıya kaçırılırsa oyunculardan ceza olarak büyük bir “haraç” istenir.

Müneccim de sırasıyla köyün evlerini gezip kapıların önünde ev sahiplerinin falına bakar. Arkasında duran ve uzun bir iple hem kendisine hem de kendi kendilerine bağlı olan *cilimili* takımına arada bir “Öyle değil mi ya cilimili?” diye sorar. Onlar da “Beli ... Belii” diye patronuna hak vererek yanıt verirler. Şimdi sıra kâtipte. *Cindar*’ın ev sahibinden istediklerini yazar. Bu talepler çok yüksek ve aykırı şeylerdir. Örneğin müneccim onüç okka yağ, üçyüz tane yurmuta, bir çift çarık, yedi tavuk, “onyedi *çiçhol furuç*”, “üç *god kak*”⁵ gibi kalemler yazdırır ve her talebinin ardından “onu yazdın mı?” diye sorunca kâtip usulca “yazdım” der. Belig *cindar*’ın tuhaf ve abartılı taleplerini kimse yerine getiremez, zaten oyunun amacı da bu değildir. Fakat ev sahipleri genellikle oyunculara bahşiş olarak ya para ya un ve şeker gibi gıda malzemeleri verirler.

Şimdi de deveye gelelim! İki-üç oğlan bu gizemli deve aldatmacasını omuzlarına alarak taşırlar. Deveyi evden eve gezdiren deveci, deveye binmek isteyenleri kovmaya çalışır. Ancak “köyün hatırı sayılır kişilerine”, âdeta onları şerefleştirmek amacıyla deveye binme hakkını tanır. Onlar da karşılık olarak biraz harçlık verirler.

⁵ Yöre ağzına ait olan sözcüklere (*italik yazı*) tek tek bakalım: TÜRKÇE *çiçhol* ‘ceviz, armut, incir gibi meyvelerin ipliğe dizilmiş hali’ (Tokdemir 1993: 637a) < GÜRCÜCE {?}; TÜRKÇE *furuç* (~ *furunç, firuç*) ‘fırında kurutulmuş armut’ (DS 1880a, 1855a; Tokdemir 1993: 642a) krş. GÜRCÜCE (Acarca) *puruş-i* ‘kış zamanında hoşaf yapılacak armut ve başka meyvelerin kakı’ (Nižaraže 1971: 349a); TÜRKÇE *god* (~ *kod*) ‘onaltı kilo buğday alabilecek büyüklükte tahtadan yapılan kulpsuz külek’ (Tokdemir 1993: 652b) < GÜRCÜCE *kod-i* ‘tahil ölçęği’ (Bläsing 1995: 78).

S. Burhanettin AKBAŞ fotoğraflarından “Deve oyunu”

(www.fotograf.web.tr/user.php?nick=659832)

Ayrıca soytarılar rast geldikleri bir kişinin önünde özel ve çok kurnaz bir temsil verirler. İlk önce aptalca hareket ederler, sonra onlardan biri baygınlık numarası yaparak kendini tam o kişinin önünde yere atar. Ahbapları onu görünce koşarak yaklaşır ‘n’oldu, niçin arkadaşımızı bayılttın’ şeklinde sorarak olaya karışır. Ne de olsa, maksat biraz para koparmaktır. Çünkü sonraki kişi, bayılmış yatan soytarının ağzına biraz para sıkıştırınca, o—sanki bir şey olmamış gibi—ayağa kalkar ve “bahşiş veren kişiyi kendi, özgü biçimde selamlar”.

Delikanlılar, oyundan kazandıkları para ve öbür kazançlarla oyun sonuna doğru kebab, *bişi*,⁶ lokum gibi lezzetli ve tatlı yiyecek alarak kendi aralarında *harafana*⁷ dedikleri başka bir eğlence düzenlerler.

Hayrettin Tokdemir’in verilerine göre Şavşat’taki bir berobana budur.

Şavşat’tan hava yoluyla yaklaşık 20 kilometre uzaklıkta olan Axalcixe bölgesini ziyaret etmek üzere şimdi Gürcüstan’a geçeceğiz. Daha önce yukarıda kısaca zikrettiğim gibi tanınmış Gürcü bilim adamı Çarpet Dondua 1932 senesinde Aralı köyünde dil malzemesini toplarken berobana

⁶ TÜRKÇE *bişi* ‘çörek, bayramlarda yapılan yağlı, tatlı ekme, saç ekmeği’ (DS 705); bk. Tietze 2002: 356b).

⁷ TÜRKÇE (mahallî) *harafana* ‘şölen’ (DS 2282b).

ile ilgili bir parçayı bir köylünün ağzından duyarak kaydetmiştir. Köylünün eğitimi olmadığından anlattıkları bayağı karışık ve oldukça zor anlaşılır. Yine de Gürcüce bu metnin serbest hem de köylünün lâubali ağzının özelliklerini azca yansıtan bir çevirisini size şurada sunmak istiyorum (Dondua 1967: 347-348):

(Bizim papaz) “Haftaya büyük perhiz zamanı (başlar)” diye ilan etti. Peki, şu anda karnaval (maslenica). Karnaval haftasında *kada*,⁸ ... işte biliyorsun, salam ve jambon gibi şeyler yeriz. *Kada* pişiriyoruz, *nazuki*⁹ ve başka bir şey (de vardı) ... eeh işte, *şakarlama* da pişirilir. Tabii, bu olmadan olamaz. Altı gün bol bol keyif. Akrabalar birbirlerini ziyaret eder, yemek hazırlar ve kutlarlar: Keşke tanrı bize rahat bir yıl verse ve keşke biz bu sene zarar görmeden geçirsek!

O altı gün geçti mi, herkes *berobina* için süslenir püslenir. Berobina demek, herkes *Laz* gibi giyinir. Biri kadı olur, biri moruk. Moruk’a bir şey konmuş, *gagalları* (yumurtaları) görünür. Elinde kamçısı var, halkı kovarak kimseyi kendisine yaklaştırmıyor. Kadı’nın giysisi ... onlar gibi, yani eski zamanlarda bekçibaşı vardı yaa, işte! Sakal da bırakır, Ruslar gibi. Sırtında güzel şeyler, başında bir fiçî, sanki reis imiş. *Cari-sepetine*¹⁰ oturtulur. Biri önüne getirilirse “Çarçabuk, bu kadar *marçili* getir, bu kadar *kuruşi*,¹¹ yoksa esir alıyorum seni!” diye emreder.

Fakat ona (yani kadıya) ne olur? ... Başına su dökülür ki, sanki bir yağmur kopar. Nihayet, oyun sona erdiğinde filan, ona banyo yaptırırlar ve sular sel gibi akar. Gizlice ona yaklaşırlar, o görmeden suyu kafasına dökerler. Hepsini kabullenmesi gerekir, böylece yıl uğurlu sona erer, barış içinde, tabii bunlara hiç kızmaması da lazımdır.

Onların beraberinde Acarlar da olur, üç-dört kişi. Bunlar çırılçıplak ve kömürle karalanmış. Çamurda dururlar. Tüfikle çakıltı yapar, “Çabuk, para, Allaha yemin ederim, seni geberteceğim, yok edeceğim seni” diye

⁸ GÜRCÜCE *kada* “Art Gebäck mit einer Füllung aus Mehlschwitze” (Tschenkéli 1531a; KEGL 7: 237).

⁹ GÜRCÜCE *nazuk-i* ‘tandırda pişirilen tereyağı ve süt katarak hazırlanan bir ekmek çeşidi’ (Tschenkéli 907b; KEGL 5: 1290).

¹⁰ GÜRCÜCE *zar-i* ‘mısır, üzüm gibi ürünleri nakletmek için arabalara konan büyük bir sepet türü’ (Dondua 1967: 381a; Tschenkéli 2056b).

¹¹ İki eski para birikiminin adları: GÜRCÜCE *marçil-i* ‘değeri 30 ile 100 kopek arasında bulunan bir para’ (Dondua 1967: 373b; Marr 1911: 82b; Tschenkéli 722a) ve *çuruş-i* ‘değeri 40 kopek olan Türk para birimi (*kuruş*)’ (Dondua 1967: 379b; Tschenkéli 1741b).

tehdit ederler. Biri bir *abazi*¹² verir (Acarlara), başkası istediği kadar hem de güler. Zaten hemen vermezler, eziyet görür, biraz eğlenelim diye düşünürler, çünkü. Acarlar her türlü şey ile pullanmış: mesela ölü bir saksığan kuşu, ıvır zıvır, deri sandalları, yırtık sandallar ve hançer gibi şeylerle. Acarlardan üç-dört herif *boşa* gibi giyinmiş. Un da toplarlar, her çeşitten. Erkekler kadın kılığına girmiş. Bir *taşharbuli* (eleği)¹³ yoksa, ekmek pişirilmez.¹⁴

Artık bu iki tasvire dayanarak berobananın kısa ve geçici bir değerlendirmesine geçmek istiyorum. Az önce tanımladığım berobana şenlikleri ilk bakışta birbirine hiç benzememektedir. Fakat daha ayrıntılı baktığımızda bazı benzerlikler ortaya çıkmaktadır. Metin And'ın köy oyunları ile ilgili bir tasnif denemesine göre berobananın, mevsime bağlı ve belirli günlerde oynanan bir oyun olarak “Yılbaşı ve Yılsonu Oyunları” kümesine konması mümkündür. Axalcixe’de bu şenlik günümüzdeki yılbaşı ile denk gelmemesine karşın “Keşke tanrı bize rahat bir yıl verse” vb. dilek ve kutlamalar yılbaşıyla bir ilişkisi olduğunu sezdirmektedir.

¹² GÜRCÜCE *abaz-i* ‘değeri 20 kopek olan eski gümüş para’ (Tschenkéli 1a; KEGL 1: 52).

¹³ GÜRCÜCE (mahallî) *taşharbul-i* ‘tahil taneleri ve onların arasındaki taşlar ayırmağa yarayan bir elek çeşidi’ (Dondua 1967: 377a); bu sözcüğün esası TÜRKÇE *taş kalburu*’dur.

¹⁴ **berobina** [Gürcüce metnin orijinalı; Dondua 1967, 347-348]

...gamoacxadams: marxva amomaval kvirašia. qverieli... im ert kviraši kada. xo ici, küpeşi, apoxti... gamoacxamt kadas, nazuk, kido sxva rame... imasa, şakarlamas gamoacxoben... diax, ar şeizleba [igulisxmeba: umisoba]. im ekvs dyesi keipi, ertmanettan tavisi moqetiebi mivlen da sadil gaaqçoben da mouloceben: ymertma şüidobis çeliçadi dagvibrunos, uzianot dagvasçroso.

ekvsi dye romdatavdeba, maşin şeikmazebian berobinas. berobina is aris, roma lazurat moiqmazebian. qadi ikneba, berei ikneba. bersa şeçqobili akvs şignidan kaçlebi, ... tul akvs dagrexili da xalx reşams, ar uşobs. qadi çaicvams imata... çinçin rom deseñikebi iqñnen... ese çver gaişveben (sic) rusebevit. qarkataa çacmulu da tavze qasri axuria, vitamc rom, raya, umprosia. zarze daažduneben. kaç ro miiqvaneben: “male amdeni marçili unda moiñanoo, amdeni çuruşi (tatruli paraa), tvarem dagatqviebo”. masgas imas izmonen... gadaasxeben çqal kaç (qad) tavze, rom içumoso. bolo xanebşi rom datavdeba seiri, rame, abaneben—ru ikmneba. mieparebian, is ver uqurams, da tavze gadaasxeben çqal. i sekme unda içurtos, ar unda gabrazdes, rom qarka gatavdes, şüidobianat dabrunes çeliçadi. tan magattan açarlebic ikmnebian sami-otxi. ikmnebian sul şişvelebi da saltat (şül) gamuruli ikmnebian naşxerit. tlapoşi arian. top açxaqunebs (“açxaqunebs”—metkü!): «male puli memecit, tvara, vallaj-billaj, moqlamo, gagzgibamo». zogi abaz micems, zogi tavisi sürüilit—da tan icinis. uceb ar miscems, ayamams (= açuxeb), rom paçara vixadiloo.

“açarlebs” akvanan çamokiduli kaçkaçi (kvdari), zvelebi, kalamnebi, çxanki (glaxa kalamania), xanžali. sami-otxi boşat ikmneba açarlebtan, isinic kbil-mil hkrepen; kaçebi arian kalurat çacmulu. taşharbuli tu ar aris, pürs ar gaaketams, süptaa (taşharbuli saceria, me gaçvenam).

Gregorian takvimine dayalı bugünkü yılbaşımız ne kültürel ne de dinî kökenlere bağlı olmayan, tamamen istemli bir tarih belirlemenin sonucudur. Taa paganlık zamanlarına ait bazı kültürlerde olduğu gibi Hıristiyan dünyasında da çeşitli yılbaşı uygulanma gelenekleri ve üslupları vardı. Kimi takvimlerde yılbaşı güze ya da Noel zamanına düşmekte, kimilerinde ise bahara düşmektedir. Türkiye'nin geleneksel hayatında da bir tek yılbaşı olmuyor, çünkü “özellikle toprağa ve hayvancılığa bağlı köylü için, birçok takvimler ve dolayısıyla birçok yılbaşları ve yıl sonları bulunmaktadır” (And 1985: 114). Zaten ilkbahar çok tılsımlı bir dönemdir: Durgun ve hareketsiz geçen soğuk kış mevsiminin sonu ile doğanın yeniden uyanmasına bağlı olan köylü hayatının canlanması arasında bir sınır taşındır. Yani, ilkbahar nasıl olursa olsun yeni bir başlangıç demektir. Gürcüstandaki berobana olayı—sadece mevsim bakımından değil—tam Rusların Mart ayında kutlanan ‘maslénitsa’ (“yağ haftası”) dedikleri karnaval şenliklerine denk gelen bir törendir. Maslenitsa geleneği de esasen paganlık zamanından kaynaklanan, sonra da Hıristiyanlığa uyarlanan bir törendir; 14üncü yüzyıla değin de Rusya’da Yeni yıl Mart ayında kutlanmıştır. Yılbaşının ya da ilkbaharın gelmesiyle coşkunlaşan hayat mutluluk içinde başlarsa, bu mutluluğun yıl boyunca kalıcı olacağına inanılır. Ona göre herkes yılın başlangıcında eğlenmeye çalışır ve oyunlar da ona yardımcı olur.

Berobananın oyunun bir başka özelliğinin de çok değişik temsillerden ibaret oluşunda görüyoruz. Bu temsillerin çoğu bize pek yabancı gelmez. Orta Doğu'nun hemen hemen her yöresinde *Kadı Oyunu*, *Deve Oyunu*, *Efe Oyunu*, *Kız Kaçırma Oyunu* gibi köylü oyunları bulunur. Fakat bunların bizim berobana şenlikleriyle uyan ya uymayan unsurlarını burada ince ince tartışmak mümkün değildir. Yine de, örnek olarak bir-iki motifi vurgulamak istiyorum. Ayrıca *Köse Oyunu* ile berobananın arasındaki bazı benzerlikler göze çarpmaktadır, mesela:

Motiv 1: *Kadı ilk başta emreder, hükmeder, sonra aşağılanır.*

Metin And'ın incelemesine göre (1985: 129) kral, şah, emir, kadı gibi karakterler burada eski yılın bir simgesidir, öyle bir kişinin “geçici bir süre için her dediği yerine getirilir ... ama süresi dolunca aşağılanır, kovulurlar”. Yani, “simgesel eylem eski yılın kovulması, yeni yılın gelişinin sağlanmasıdır”. Ve yeni yılın uğurlu olacağını sağlanması için bizim kadı başına gelen bütün eziyetleri sezisizce ve fedakâr bir şekilde kabul etmelidir.

Gürcüstan'daki berobana umumiyetle İran ve Azerbaycan'da temsil olunan köse oyunlarına daha çok benzer: Köse orada—tam bizim kadı veya Acarlar gibi—acayip şeyler giyer. Kafasına örneğin “uzun süslü bir

başlık” (And 1985: 130) veya “yarım metre boyunda bir keçe külâh geçirir. Üzerinde ziller asılıdır, göğsüne ıvır zıvır oyuncaklar koymuştur”. Elinde sopa olur ve “pantolonuna erkeklik organının önüne yumurtalarını belirtecek iki yuvarlak soğan ve bunların ortasına da bir hortum gibi yün? bükülerek yapılan bir nesne konur” (137).

Motiv 2: *Bayılan soytarı para ile uyandırılır.*

Bu olay, dünyanın bir çok kültüründe yaygın olan *ölüp-dirilme* türü oyunlarının çok basit bir çeşididir. Hem üzüntü hem de sevinç yaratıcı bu oyunların kökenleri de en eski uygarlıkların mitolojik dünyasında yatmaktadır. Berobananın Şavşat türüne yakın temsillere yine İran’da rastlıyoruz. Orada soytarı değil, köse bir kapıya geldiğinde bayılmışçasına yere yatar. Evin sahibi un, pirinç, fındık gibi ürünler ya da para verdikten hemen sonra köse canlanıp dirilir (bk. And 1985: 137).

Kaynaklar

- Abulaze, Ilia (1973), *3veli kartuli enos leksikoni* ‹Slovar’ drevnegruzinskogo jazyka›, Tbilisi.
- And, Metin (1985), *Geleneksel Türk tiyatrosu, köylü ve halk tiyatrosu gelenekleri*, Ankara.
- Bläsing, Uwe (1992), *Armenisches Lehngut im Türkeitürkischen am Beispiel von Hemşin*, Amsterdam & Atlanta.
- Bläsing, Uwe (1995), *Armenisch - Türkisch, Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*, Amsterdam & Atlanta.
- Dankoff, Robert (1995), *Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden.
- Dondua, Karpez (1967), “Mesxskij govor gruzinskogo jazyka”, *Rčeuli našromebi* (1, 341-383), Tbilisi.
- DS (1963-82), *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*, I- XII, Ankara.
- KEGL (1950-64), *Kartuli enis ganmarēbiti leksikoni* ‹Tolkovyj slovar’ gruzinskogo jazyka›, 1-8, Tbilisi.
- Marr, Nikolaj J. (1911), *Dnevnik poezdki v Şavşetiju i Klardžetiju*, S. Peterburg.
- Nižaraze, Ş. (1971), *Kartuli enis açaruli dialekti, leksika* ‹Adžarskij dialekt gruzinskogo jazyka, leksika›, Batumi.
- Öztürk, Özhan (2005), *Karadeniz ansiklopedik sözlük*, 2 cilt, İstanbul.
- Putçaraze, Şuşana (1993), *Čveneburebis kartuli* ‹The Georgian Language of “Chveneburebi” in Turkey›, Batumi.
- Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* ‹Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen›, I (A-E), İstanbul & Wien.
- Tokdemir, Hayrettin (1993), *Artvin yöresi folkloru*, Ankara.
- Tschenkéli, Kita (1965-74), *Georgisch-Deutsches Wörterbuch*, I-III, Zürich.

Žorbenaze e.a. (1988), *Kartuli enis morpemebis da modaluri elementebis leksikoni*, Tbilisi.

Engin ÇETİN* (Adana)

Kamus-ı Türkî’de ‘Türkî-i Kadîm’ Sözcükler

0. Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısındaki ilk çalışmalarla kıyaslandığında Türklük bilimi çalışmalarının günümüzde hayli yol katettiği söylenebilir; ancak söz konusu dönemin günümüzle kıyaslanamayacak derecede bilgi yoksunluğuna rağmen ortaya koyulan eserler ve üretilen fikirler göz önünde bulundurulduğunda 19. yüzyılın Türk diliyle de uğraşan aydınları takdirle karşılanmalıdır. Türkçe metinlerin ortaya çıkarılmasının ardından söz konusu metinleri ve Batılı bilim adamlarının çalışmalarını takip eden Osmanlı aydınları bu eserleri ele alan çalışmalar yapmış, eserleri tanıtma ve Türk dilinin tarihî dönem gramerini tasvir işine girişmişlerdir. Bu dönemde Türk dili çalışmalarıyla ilgili olarak iki Osmanlı aydını öne çıkmaktadır: Ahmed Vefik Paşa ve Şemseddin Sami.

Ahmed Vefik Paşa, 1863-1864 yıllarında Ebûlgazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türk* adlı eserini Çağataycadan Türkiye Türkçesine çevirerek tefrika hâlinde eserin ilk üç bölümünü (Akün 1989: 150, 151; Ölmez 2001: 24) ve 1873’te Ali Şir Nevayi’nin *Mahbûbü’l-Kulûb* adlı eserini yayımlamıştır. Ahmed Vefik Paşa’nın son olarak Çağatayca sözlük hazırlığı içinde olduğu, 9000 civarında söz içeren bu eserini tamamlayamadığı bilinmektedir (Akün 1989: 150, 155). Tüm bu çalışmaların kazandırdıklarının sonucu olarak Ahmed Vefik Paşa *Lehçe-i Osmanî*’ye “Türkî” kaydıyla birçok sözcük almıştır. Yazarın “Türkî” ifadesiyle Doğu Türkçesini, Osmânî tabiriyle de Türkçenin batı kolunu kastettiği düşünülebilir. Levend, bu noktada şunları söylemektedir: “*Lehçe-i Osmanî*’nin ‘aslı Arabî ve Farisî olmayan’ kelimelerden toplanmış I. cildinde, öteki lehçelerden alınmış kelimeler de vardır; ‘aslı Arabî ve Farisî olan’ kelimelerden toplanmış II. cildi ise, öteki Osmanlıca sözlüklerden farksızdır. Demek ki Vefik Paşa, ‘Lehçe-i Osmanî’ adını

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ecetin@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5720-9126.

rastgele başkalarına uyararak kullanmıştır” (1969: 88).). F. A. Tansel ise Ahmed Vefik Paşa'nın Türk dilinin şubeleri ve Oğuz Türkçesinin oluşumuyla ilgili verdiği bilgilerden hareketle şunları söylemektedir: “Vefik Paşa'nın, mukaddime'de Oğuz dili, Uygur dili, Çağatay lisanı gibi ta'birler kullanmakla beraber, zamanla Oğuz dilinin Lehçe-i Osmânî'yi meydana getirdiğini söylemesi Türkoloji bilgisinin çağdaşlarından çok ileri olduğunu gösterir” (252-253).

Şemseddin Sami'nin de Batılı Türkologların çalışmalarını takip ettiği bilinmektedir. Yazar, Doğu'dan ve Batı'dan elde ettikleriyle dönemin Türk Dili teorisyenlerinden biri olmuştur. Türk dilinin şubelerini, Türkiye Türkçesinin Türk dili içindeki yerini tartıştığı, belirlemeye çalıştığı birçok yazı kaleme almıştır. Şemseddin Sami, Doğu Türkçesini daha asli saymaktadır: “Çağatayca ism-i sakimine mukabil, Osmanlıca namıyla şöhet bulan, ve Garp Türkçesi namıyla Şark Türkçesinden tefriki daha münasip olan lisanımız Türkçenin bu şubesidir, ki söylendiği yerlerin, Asya-yı vasatı ve şimâliye nispeten, terakki ve temeddüne olan isti'dâd-ı mevki'î ve tabî'isi saikasıyla, şive-i telâffuz ve ifade cihetine pek çok zarafet ve letafet peyda etmiş ise de, Arabî ve Fârisiden ve Rumca ve İtalyanca gibi elsine-i ecnebiyyeden ahz ve istiare ettiği kelimât ve ta'birâta karşı, kendi kelimatından birçoğunu terk ve fevt etmiş, ve bu lisanların şivesine tebaiyetle, şive-i asliyye-i Türkiyyesinden bir dereceye kadar ayrılmıştır” (2010: 10). Yazar, yukarıda ifade ettiklerine ek olarak “İfâde-i Merâm”da Türk dilinin bu iki büyük şubesi arasındaki benzerlik ve farklılıklara değinmekte, söz varlığının büyük ölçüde ortak olduğunu ama Batı Türkçesinin birtakım sözcükleri kullanmayı yakın tarihlerde bıraktığını belirtmektedir (2010: 11). Daha önce birçok kez belirtildiği gibi *Osmanî* tabirini değil *Türkî* terimini tercih etmektedir. Levend, Şemseddin Sami'nin eserine *Kamus-ı Türkî* adını vermesini o dönem için büyük bir yenilik olarak kabul etmektedir (1969: 88). Şemseddin Sami, ayrıca sözlüğündeki birtakım maddelerde Türk dili ile ilgili bilgilerini de okuyucularla paylaşmıştır. Eserde yer alan *Türk* maddesinde “Esasen Asya kıt'asının şimâl-i garbî cihetinde münteşir bir büyük ümmet ki oradan tevârîh-i muhtelifede cihangirlikle ve kişver-küşâlıkla cenup ve garba doğru yayılarak Avrupa'nın dahi şark-ı cenûbî cihetlerine sokulmuşlardır. Şu'ubât-ı muhtelifeye münkasım olup, kable'l-islâm (Uygur) ve el-yevm (Çağatay) ve (Osmanlı) şubeleri lisân-ı edebîye nail olmuşlardır” denmekte, Türk dilinin İslamiyet öncesinde Uygurca, günümüzde ise Çağatayca ve Osmanlıca şubelerinin olduğu belirtilmektedir. *Uygur* maddesinde de Uygurca ile ilgili bilgiler yer almıştır: “Büyük bir Türk kabilesi ki Maveraünnehir'in şimal ve şark cihetlerinde münteşir olup en evvel temeddün eden ve hat istimal ederek Türkçeyi yazan bunlar olmakla, Eski Türkçe Uygur lisanı ve yazısı Uygur hattı namıyla şöhet bulmuştur. Cengiz Han'dan sonra İslâm'a gelen Moğollarla

karışıp (Çağatay) namını almıştır. Sözlüğün *Çağatay yahut Çağatay; Çağatayca yahut Çağatayca* maddelerinde “Çağatay lisanı, Şark Türkçesi, eski Uygur lisanı, yeni Uygur lisanı” ifadelerinin kullanıldığı görülür. Buna ek olarak sözlüğün *aldatmak* maddesinde “Türki-i kadimde ve Çağataycada” sözlerini kullanmakla Şemseddin Sami'nin Eski Türkçe ile Çağatayca'yı ayrı tuttuğu anlaşılmaktadır. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*'yi yayımladıktan kısa bir süre sonra Vambery'nin eserinden faydalanarak 1902'de *Kutadgu Bilig* (Xhafçe 2017: 174); 1903'te de *Orhun Abideleri* (Balcı 2011: 111) üzerine eserini tamamlamıştır.

Şemseddin Sami'nin başyapıtı *Kamus-ı Türki* hak ettiği şekliyle birçok araştırmacının odak noktasını oluşturmuştur. Eserin söz varlığı ve sözlüğün hazırlanış yöntemi farklı bakımlardan ele alınmıştır. 1901 yılında yayımlanan eser birçok yeniliği de beraberinde getirmiştir. Eser, Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlük'ünün hazırlanması esnasında da çokça başvurulan bir sözlük olmuştur.

Bu çalışmada *Kamus-ı Türki*'de (تُرکِی) kısaltmasıyla gösterilen “Türki-i kadim” sözcükler üzerinde durulmuştur. Şemseddin Sami, sözlüğünde “Türki-i kadim” işaretini iki amaç için kullanmıştır: 1) Türkçenin tarihî dönemlerine ait eskicil yapı veya anlam özelliği barındıran sözcükleri göstermek için; 2) Ele alınan madde başı sözcüğün eski şeklini göstermek, sözcüğün tabanının eski şekline işaret etmek veya eski anlamını vermek için. Şemseddin Sami bu ikinci durumda söz konusu kısaltmayı köşeli parantez içinde vermiştir. Eserde madde başı olan *boncuk, bugünlemek, çanta, çiğnemek, ciroz, darı, deli, dün, dürtmek, düz, hotoz, kavzamak, palaz, pire, satın, serin, sölpük, sungur, tay, tekerlek, tüm, uçkur* sözcükleri bu şekilde gösterilmiştir. *Kamus-ı Türki*'de *tğ* kısaltmasının kullanımıyla ilgili dikkat çekici bir özellik de kısaltmanın madde başından hemen sonra kullanıldığında sözün veya yapının bütününe yönelik; çok anlamlı madde başlarında anlam numarasından sonra kullanıldığında ise sadece o kullanıma yönelik bilgi içermesidir. Böylece Şemseddin Sami'nin sözlük bilimi açısından ayrıntılı yöntemler kullandığı gözler önüne serilmektedir.

Kamus-ı Türki'de “Türki-i kadim” açıklaması yanında Abik'in belirttiği gibi çok sayıda sözcüğün açıklaması olarak “eski Türkçe ve asıl Türkçe” ifadeleri yer almaktadır (2009: 111). “Asıl Türkçe” açıklaması sözcüğün *kaftan* örneğinde olduğu gibi kimi zaman madde başı sözün veya şeklin kökenine işaret etmek üzere kullanılmışken *lânetlemek* maddesindeki açıklamada olduğu gibi madde başında açıklanan sözün Türkçedeki karşılığını göstermek üzere de kullanılmıştır. Benzer şekilde sözlükte *koca* ve *kaş* maddelerinde tespit ettiğimiz, madde başı sözcüğün anlamını açıklamaya yönelik “asıl Türki-i kadim” tanımlamasına da

rastlanır. Eserdeki “asıl Türkçesi” ifadesi ise kimi zaman “asıl Türkçe” tanımlamasında gördüğümüz gibi madde başı sözün veya şeklin kökenine gönderme yapmayı Türkçedeki karşılığını göstermeye yönelik açıklamadır. Bunun yanında “halis Türkçe” açıklamasına da az da olsa rastlanır. Bu ibare sözlükteki *inanmak*, *karavaş* ve *kez* sözcüklerinde karşımıza çıkar. Eserdeki “asıl Türkçe” ve “halis Türkçe” tanımlamalarının birbirinin dengi olarak kullanıldığını düşünmek mümkündür. Sözlükteki *ihitiyar* maddesinde yer alan “[Arabî muhtar ve sâhibü’l-ihitiyâr tabirinden me’hûz olsa gerektir.] Yaşlı adam, koca, pir, şeyh. (...) [Esası galat olduğu için vaktiyle lisân-ı edebîde kullanılmayıp, *koca* ve *kocamak* gibi halis Türkçe ta’birât tercih olunurdu. (...)]” ifadelerinden de bu anlaşılmaktadır. Zira Şemseddin Sami, *koca* maddesinde sözcüğü “asıl Türkî-i kadîm” olarak tanımlamıştır. *İhtiyar* maddesinde de *koca* sözcüğüne “halis Türkçe” diyerek iki tanımlamayı birbirine denk tuttuğunu göstermektedir.

Eserdeki Türkî-i kadîm ifadesi ilk bakışta eskicilik kavramını akla getirmektedir. Türkçe eskicil sözcüğü Fransızca kökenli *arkaik* (< Fr. *archaïque*) sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak kullanılmaktadır. Eskicil sözcük ve yapılar dilin tarihî dönemlerinde var olup söz konusu dönemde bulunmaması gerekirken istisnai olarak varlığını sürdüren yapılar olarak tanımlanabilir. Şemseddin Sami’nin *Kamus-ı Türkî*’de “Türkî-i kadîm” işaretiyle etiketlediği sözcük ve anlamlar ilk bakışta bu bakış açısının sonucu olarak düşünülebilir ancak, eserdeki bu sözcükler incelendiğinde sözcüklerin (veya sözcüklerin barındırdığı anlamların) tamamının gerçekte eskicil olmayıp bazılarının eserin hazırlandığı dönemde Türkiye Türkçesinde kullanılıyor olduğu görülmektedir.

1. İnceleme

Kamus-ı Türkî’deki “Türkî-i kadîm” sözcük ve yapılar yukarıda da belirtildiği gibi iki amaç için kullanılmıştır. Burada eserde Türkçenin tarihî dönemlerine ait eskicil yapı veya anlam özelliği barındıran sözcükleri göstermek için kullanılan ifade esas alınarak bir liste oluşturulmuştur. “Türkî-i kadîm” ifadesine ek olarak “Eski Türkçe” olarak tanımlanan sözcükler de listeye dâhil edilmiştir. Oluşturulan bu liste hem verilen sözcüklerin eskicil olup olmadıklarını görmek / göstermek hem de Şemseddin Sami’nin yararlanmış olması muhtemel kaynaklarını tespit edebilmek amacıyla Meninski’nin *Thesaurus*’u, Pavet de Courteille’in *Dictionnaire Turk-Oriental*’i (PC), Ahmet Vefik Paşa’nın *Lehce-i Osmânî*’si, Şeyh Süleyman Efendi’nin *Lugat-i Çagatay ve Türkî-i Osmânî, Tarama Sözlüğü* (TarS) ve *Derleme Sözlüğü* (DS) incelenmek yoluyla karşılaştırılmıştır.

§ 1. **ası** s. *Tk.* Fayda, kâr, temettü, nef. [Ç: *asıg.*]

asılanmak fl. *Tk.* Kâr ve temettü etmek, faydalanmak, müstefit olmak. [Ç: *asıglanmak.*]

asılı ş. [«*ası*»dan] *Tk.* Kârlı, müfit, temettülü, nafi. [Ç: *asıglıg.*]

Meninski Sözlüğü'nde *assı*, *assı etmek*, *assı etmez*, *assilü* maddeleri bulunmaktadır (2000: 259, 261, 3191; 2011: 293, 294). PC'de *asıg* maddesinde sözcüğün “fayda, kâr; askıya alınmak” (1870: 21) anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. Sözcük *Lehce-i Osmani*'de de *assı* “rih, nef, temettü, ticaret, kâr, fayda, menfaat, semere, â'ide, sûd, fercâm” olarak yer almıştır. Eserde ayrıca *asılanmak* ve *asılı* maddeleri de bulunmaktadır (2000: 24). Sözcüğe *asıg* şeklinde ŞSL'de (1882: 13) de rastlanır. Sözcüğün *assı* şekli 13. yüzyıldan başlayarak Anadolu sahasındaki çeşitli metinlerde tespit edilmiştir: Tar.S *assı* “1. Fayda, kâr, kazanç, menfaat. 2. Faiz” (I: 247); DS *assı* (II) “Fayda”, *ası* (III) “Fayda” (I: 342).

§ 2. **aşık**mak fl. *Tk.* Acele ve şitâb etmek. – aşkırtmak= Tacil etmek. [Ç: *aşukmak*, *aşukturmak* müstameldir.]

Meninski Sözlüğü'nde ve *Lehce-i Osmani*'de bulunmayan sözcük PC'de *aşukmak* “acele etmek, telaş” (1870: 23) olarak tanımlanmıştır. Sözcük hem TarS'de *aşık-*, *aşih-* (I: 265); DS'de *aşık-* (1882: 354) şeklinde tespit edilmiştir. Sözcük ŞSL'de de *aşukmak* (1882: 14) şeklinde yer almıştır.

§ 3. **aşlık** s. [«*aş*»tan] *Tk.* Yiyinti, me'kûlât, erzak, zahire. [Ç: *aşlıg.*]

aşlıkçı s. *Tk.* Erzak müteahhidi. [Ç: *aşlıgçı.*]

Meninski Sözlüğü'nde bulunmayan sözcük PC'de “tahıllar, yenilebilir (şeyler)” (1870: 23); *Lehce-i Osmani*'de “me'kûl, kazgan havâyici” şeklinde tanımlanmıştır (2000: 25). Sözcük hem TarS'de (I: 266) hem de DS'de *aşlık* (I: 360) şeklinde tespit edilmiştir. Sözcük, Şemseddin Sami'nin de Çağatayca olduğunu belirterek atıf yaptığı gibi ŞSL'de *aşlıg* “me'kûlât, havâyic, levâzım, zahire” şeklinde yer almıştır. Eserde *aşlıgçı* maddesi de bulunur (1882: 14).

§ 4. **aymak** mız: ayar. fl. *Tk.* 1. Üste çıkıp ağmak, su'üd etmek. 2. Dolaşıp devretmek. 3. Çekilip ayrılmak.

Meninski Sözlüğü'nde ve PC'de yer almayan sözcük *Lehce-i Osmani*'deki *aymak* maddesinde “ay gibi üste çıkıp ağmak, dolanıp aylanmak, yan çekilip aralık olmak, ayak sürümek, yüksek dolanmak” olarak tanımlanmıştır (2000: 31). ŞSL'de Çağatayca şekliyle *ağmak* (1882: 15) olarak kaydedilen sözcük TarS'de ve DS'de bulunmamaktadır.

§ 5. bağmak ft. 1. *Tk.* Bağlamak. 2. [*baymak* gibi] büyü ve sihir etmek, efsunlamak: Göz bağmak.

Sözcük, *Meninski Sözlüğü*'nde ve PC'de yer almamıştır. *Lehce-i Osmâni*'deki *bağmak* sözcüğü “manen bağlamak, iğfal sihir etmek” şeklinde tanımlanmıştır (2000: 36). Sözcük ŞSL'de ve Tars'de bulunmaz. DS'de yer alan *bağmak* sözcüğü “büyülemek, aldatmak” anlamındadır. *Bağmak* (II) ise *bağlamak* (1882: 483) maddesine gönderilmiştir.

§ 6. barımak ft. *Tk.* Korumak, muhafaza ve himaye etmek [El-yevm *barındırmak* müstameldir.] = fl. Siper altına girmek, muhafaza olunmak. [El-yevm *barınmak* müstameldir.]

Meninski Sözlüğü'nde ve PC'de bulunmayan sözcük için *Lehce-i Osmâni*'deki *barımak*, *barumak* maddesinde “hıfz, vikâye etmek, fukarayı sıyânet etmek. Bârûya girmek, tahaffuz, tahassun etmek, barınmak, mülteci.” Anlamları verilmiştir (2000: 41). ŞSL'de barınmak şeklinde karşımıza çıkan sözcük “varmak, muhafaza etmek, gitmek, sülük etmek” anlamlarıyla kaydedilmiştir (1882: 17) TarS'de de tespit edilemeyen sözcük DS'deki *barımak* maddesinde “1. Bakmak, korumak, hizmet etmek. 2. Kuvvetlenmek, kendine gelmek, gelişmek. 3. Kökleşmek, tutmak.” (II: 532) şeklinde tanımlanmıştır.

§ 7. başlık s. 1. Riyaset, sergerdelik, âmiriyyet. 2. *Tk.* [Ç: *başlıg*] Reis, amir.

Kamus-ı Türki'de olduğu gibi *Lehce-i Osmâni*'de de benzer şekilde “riyaset, ser-i kâr” (2000: 44) şeklinde tanımlanan sözcük bu anlamda başka bir eserde tespit edilememiştir. Sözcük PC'de *başlıg* “şef, kumandan; kafalık” (1870: 151) olarak kaydedilmiştir. Sözcük, ŞSL'de de Çağataycada olması gerektiği gibi *başlıg* şeklindedir ve Çağataycaya uygun olarak fail anlamı ile kaydedilmiştir. Şemseddin Sami Çağataycadaki *başlıg* sözcüğüyle başka bir yapı barındıran (ET +*llk*, +*lUk*) *başlık* sözünü aynı kabul etmiştir. TarS.'de ve DS'de bu anlamda tespit edilememiştir.

§ 8. beктаş ş. *Tk.* Akran, küfüv, muadil. ||Hacı Bektaş tuzu= Hacı Bektaş-ı Velî (kuddise sirruhu) türbesi civarlarında çıkan berrak ve billür bir cins kaya tuzu.

Meninski Sözlüğü'nde *beктаş* maddesi bulunmazken *Lehce-i Osmâni*'de “muadil, küfüv” anlamıyla tespit edilmiştir (2000: 47). Sözcük ŞSL'de tespit edilememiştir. TarS'deki *beктаş* (I: 485) maddesi *beñdeş* maddesine gönderilmiş, sözcük burada “eş, benzer” (I: 503) olarak tanımlanmıştır. DS'deki *beктаş* (II: 604) sözcüğü de “akran, eş” anlamındadır.

§ 9. **bel** s. *Tk.* Zahirlik, aşikârlık, bedahet. [Bizce bugün metruk ise de, belli, belirlemek, bellemek gibi müştakkâtı müstamel bir kelime-i esâsiyyedir.]

Sözcük *Thesaurus*'ta, PC'de ve *Lehce-i Osmâni*'de bulunmamaktadır. ŞSL'de ve TarS'de de bu anlamda tespit edilemeyen *bel (I)* sözcüğü DS'de "işaret, nişan" (II: 604) anlamındadır.

§ 10. **berk** ş. *Tk.* 1. Pek, katı, sert. 2. Sağlam, metin, muhkem. = h. Pek, sağlam olarak. [«pek» lafzı bunun muhaffefi olsa gerektir.]

berkişmek fl. *Tk.* Pekişmek, katılaşmak.

berkitmek ft. *Tk.* Pekitmek, katılaştırmak, takviye ve tahkim etmek.

berklik s. *Tk.* Peklik, katılık, sertlik.

Thesaurus'ta *berk*, *berkit-*, *berkitle-*, *berklik*, *berk etmek* (2000: 779-783; 2011: 406-407) türeveri bulunan sözcük PC'de "kuvvetli, sağlam" (1870: 157) şeklinde anlamlandırılmıştır. *Lehce-i Osmâni*'de de "katı, sert, salb, sald, saht, menî, muhkem, kavi, üstüvar, düşvâr" anlamlarıyla yer almıştır. Eserde ayrıca sözcüğün *berkişmek*, *berkitmek*, *berklik* türevleri de mevcuttur (2000: 50). ŞSL'de de *berk* (1882: 74) şeklinde kaydedilen *berk (perk)* sözcüğü Tar.S'de "1. Sağlam, sıkı, muhkem, kuvvetli, 2. Katı, sert. 3. Sert, şiddetli. 4. Süratli." (I: 513) ve DS'de *berk (I)* sözcüğü "Sert, katı, sağlam, kuvvetli" (II: 635) anlamlarında tespit edilmiştir.

§ 11. **biti** s. *Tk.* Yazı, tahrir, kitabet.

bitik s. *Tk.* Mektup, yazılmış şey, muharrerât, name.

bitikçi s. *Tk.* Yazıcı, kâtip, muharrir, münşi, mektupçu. [Beylikçi bundan galat olsa gerektir.]

bitimek ft. *Tk.* Yazmak, ketb ve tahrir etmek. [El-yevm Çağataycada müsta'meldir. Asıl *ketb* ve *tahrir* manasına bu lügat mevzu olup, *yazmak* ise aslı *yaymak* ve *bast* ve *tebsit* etmek manasına mevzu, ve isti'âreten *tahrir* manasıyla müstameldir.]

Meninski Sözlüğü'nde *biti* sözcüğü "kâğıd, mektûb (ç. mekâtib), nâme, ruk'at, veraka, mürselet, kitâb, vesika, vesikat, sikât sifr" olarak tanımlanmıştır. Eserde *bitici* şekli de yer almıştır (2000: 710; 2011: 444). PC'deki *biti* maddesinde sözcüğe "mektup, yazılı" (1870: 181) anlamı verilmiştir. Eserde ayrıca *bitik*, *bitimek*, *bitgüçi* ve *bitigüçi* maddeleri de yer almıştır. Sözcüğe ve türevlerine *Lehce-i Osmâni*'de rastlanmamıştır. ŞSL'de *biti*- "yazu yazmak, tahrîr, tarkîm etmek"; bitig "mektûb, varaka, pusua (...)" (1882: 72) ve *bitigüçi* "kâtib, yazucu, hattât, (...)" (I: 88) türevleri kaydedilmiştir. Tar.S'de tespit edilen *biti*, (*bitik (I)*) sözcüğü "1.

Mektup, yazılmış şey. 2. Defteriamal. 3. Senet, belge.” (I: 615); DS’deki biti (I) maddesi de “1. Defter. 2. Mektup. 3. Kitap. 4. Forma, kitap parçası. 5. Muska. 6. Vesika, vekâletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere.” (II: 710) anlamındadır.

§ 12. boğak s. *Tk.* Boğaz hastalığı.

Sözcüğe ve türevlerine *Thesaurus*’ta ve *Lehce-i Osmâni*’de rastlanmamıştır. PC’deki *boğak* maddesinde sözcüğün “boğuk nefes, boğaz iltihabı” (1870: 172) anlamlarını taşıdığı belirtilmiştir. ŞSL’de aynı şekilde *boğak* “hafakan, ihtinak, göñül sıkılmak (...)” (1882: 82) olarak kaydedilen sözcük Tar.S’de ve DS’de bulunmamakla birlikte TS’de hlk. kısaltmasıyla yer almıştır. Sözlükte sözcüğe “anjin” karşılığı verilmiştir (2011: 370).

§ 13. börk s. *Tk.* Yuvarlak ve kürksüz baş kapı, kalpak. ||bey börkü= Katmerli horoz ibiği (çiçek).

Meninski, eserinde *börk* sözcüğünü “külâh” olarak tanımlamıştır. Eserde ayrıca *bürk* maddesi de yer almıştır (2000: 915; 2011: 454, 470). PC’de *börk* maddesi “doldurulmuş şapka” (1870: 166) olarak tanımlanmıştır. *Lehce-i Osmâni*’de *börk* sözcüğü “müdevver baş kabı, postsuz kalpak, büyük sarkık fes, külâh, papak” şeklinde tanımlanmıştır (2000: 65). ŞSL’de sözcük için “külâh, töpi, kalpak ve külâh kış, kakum” (1882: 78; 1995: 169) anlamları verilmiştir. TarS’deki *börk* (*börke*, *börki*) maddesinde sözcük için verilen karşılık “Başa giyilen külâh, kalpak gibi şeyler”dir (I: 667). Sözcük DS’de de temel anlamından hareketle kazandığı yeni anlamlarda tespit edilmiştir (II: 770).

§ 14. Bürkat yahut **burkat** s. *Tk.* 1. Heykel, put, sanem. 2. Büt-hâne, nigâr-hâne.

Sözcük *Meninski Sözlüğü*’nde ve PC’de sözcük tespit edilememiştir. ŞSL’de “heykel, puthâne (...)” (1882: 74) anlamları verilen sözcük *Lehce-i Osmâni*’deki *burkat* maddesinde “Türkîde heykel ve puthane manasına. Hind’te pâgûd denir, *bürkat* dahi yazılır” şeklinde tanımlanmıştır (2000: 69). Sözcük TarS ve DS’de de tespit edilememiştir.

§ 15. cangı s. *Tk.* Müşavere, kengeş. mr.

Sözcük, *Thesaurus*’ta ve PC’de yer almamıştır. ŞSL’de *cankı* sözcüğü “iş, kâr, maslahat, müşâvere, istişâre (...)” şeklinde tanımlanmıştır (1882: 140). *Lehce-i Osmâni*’de “Türkîde müşavere, muhavere, kengeş” şeklinde tanımlanmıştır (2000: 75). TarS’de bulunmayan sözcük DS’de *cangı* şeklinde ve “danışma, karşılıklı sorma” (XII: 4469) anlamıyla tespit edilmiştir. Eserde sözcüğün Antakya / Hatay’dan derlendiği bildirilmiştir.

§ 16. **cılav** s. 1. *Tk.* Ön, ileri. mr. 2. Atın başlığı, yuları.

Şemseddin Sami, *Lehce-i Osmâni*'dekine benzer şekilde sözcüğün "ön, ileri" anlamını Türkî-i kadîm olarak işaretlemiştir. *Thesaurus*'ta ve PC'de tespit edilemeyen *cılav* sözcüğü *Lehce-i Osmâni*'de "Türkî'de ön, ileri manasına. Atın cılavı başı yuları" olarak tanımlanmıştır. Eserde ayrıca *cılavdar* sözüne de yer verilmiştir (2000: 78). ŞSSL'deki *cılav* maddesinde sözcüğün "ilerü, evve, yular, gem, yügen, sâyis, cılavdâr, pîş-rû" (1882: 143; 1995: 289) anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. Sözcüğün eski olduğu iddia edilen "ön, ileri" anlamı Anadolu sahasına ait malzemeyi içeren sözlüklerde tespit edilememiştir.

§ 17. **çıdam** s. *Tk.* 1. Sabır, tahammül. 2. Sebat, karar.

çıdamak fl. *Tk.* Sabır ve tahammül etmek, acıya dayanmak, katlanmak.

çıdamlı ş. *Tk.* Sabırlı, dayanıklı, mütehammil.

Sözcük, *Meninski Sözlüğü*'nde bulunmaz. PC'deki *çıdamak* maddesinde sözcüğe "sabretmek" (1870: 302) anlamı verilmiştir. *Lehce-i Osmâni*'deki *çıdam* maddesinde sözcük "sabır, karar, sebat, rüsûh. Türkîde çıdamak sabır ve tahammül etmek. Acıya dayanmak, katlanmak" anlamlarıyla verilmiştir. Eserde ayrıca sözcüğün *çıdamlı* türevi de yer almıştır (2000: 95). ŞSSL'de "sebât, rüsûh, sabr, tahammül, karâr, çidemek" anlamlarında görülmektedir (1882: 160; 1995: 324). TarS'de (II: 886) "sabır" olarak kaydedilen sözcük DS'de bulunmamaktadır. Şemseddin Sami, Çağataycada kaydedilmiş olması nedeniyle sözcüğü Türkî-i kadîm olarak nitelendirse de bugün sözcüğün Moğolca kökenli olduğu bilinmektedir.

§ 18. **çiçe** yahut **çiçe** s. *Tk.* Peder hemşiresi, hala. [Hatırda tutulması elzem metrukâttandır, zira «hala» lafzı hem Türkçe değildir. Hem de Arabîde bizim kullandığımız manaya gelmeyip, *teyze* demektir.]

Thesaurus'ta geçmeyen *çiçe* sözcüğü için PC'de şu açıklama yapılmıştır: "Semerkant, teyze; Harezmi'de, abla" (1870: 302). Sözcük *Lehce-i Osmâni*'de şu şekilde tanımlanmıştır: "Türkîde hala manasına. Çiçe dahi denir" (2000: 98). ŞSSL'de ise "amme, hala, küçük hemşire, deyze, içe" olarak görülmektedir (1882: 161; 1995: 323). TarS'de tespit edilemeyen sözcük DS'deki *çiçe* (I) maddesinde "1. Abla. 2. Hala. 3. Teyze." (III: 957) anlamlarıyla yer almıştır.

§ 19. **çığremek** yahut **çığrimek** fl. *Tk.* Uyku kaçmak, uyuyamamak, sehre veya eraka uğramak. [İhyası arzu olunur yeri boş kalmış metrukâttandır.]

Thesaurus'ta ve *Lehce-i Osmânî*'de bulunmayan sözcük PC'de *çiğremek* olarak yer almış, sözcüğe “soğuk algınlığı nedeniyle bulanık görme; gece gözlerini kapatamama” (1870: 308) anlamı verilmiştir. ŞSL'de “uyku ve hâb kaçmak, givşemek, uyuyamamak, uykusuzluga mübtelâ olmak, bîdâr-ı hâb” şeklinde tanımlanmıştır (1995: 329). Sözcük TarS'de ve DS'de de yer almamıştır.

§ 20. çopra s. 1. *Tk.* Balık kılıçığı. 2. Sık çalılık vesair sarmaşık şeyler. ||çopra balığı= Taş balığına müşabih kılıçığı çok bir yuvarlak balık.

Sözcük *Meninski Sözlüğü*'nde, PC'de, *Lehce-i Osmânî*'de ve ŞSL'de yer almamıştır. Sözcük DS'de yer almaz. TarS'de geçen *çopra* sözcüğü “çorba” (II: 942) olarak tanımlanmıştır. Buradan hareketle TarS'deki *çopra* sözcüğünün burada ele alınan sözcük olmayıp *çorba* sözcüğü olduğu ve göçüşmeyle *çopra* biçimini aldığı düşünülebilir. TarS'de *çorba*¹ maddesi bulunmamakla birlikte 17. yüzyıl söz varlığında *çorba* sözcüğüne rastlanır (2011: 536).

§ 21. çoyan yahut **çoygan** veya **çöygen** s. *Tk.* Dövülmemiş dökme demir.

Thesaurus'ta bulunmayan sözcük PC'deki *çoyan* maddesinde “ham demir; yanlış, yalancı” (1870: 300) olarak tanımlanmıştır. *Lehce-i Osmânî*'deki *çoyan* maddesinde “çöygen, çöyken. Türkîde dövülmemiş düğme, demir umumen ham demir” (2000: 103). ŞSL'de *çöyen* maddesinde “çöğen, cuyan, dökme timür” açıklaması görülmektedir (1995: 322). Sözcüğe TarS'de ve DS'de rastlanmaz.

§ 22. çukmak ft. *Tk.* Derin kazmak. [Çukur bundandır.]

Meninski Sözlüğü'nde ve PC'de bulunmayan sözcük *Lehce-i Osmânî*'de “Türkîde derin kazmak” şeklinde tanımlanmıştır (2000: 105). ŞSL'de ise *çokmak* maddesinde “derin kazmak; bir yere ictimâ' itmek” tanımı görülmektedir (1995: 316). Sözcük TarS'de ve DS'de tespit edilememiştir.

§ 23. çumur s. *Tk.* Şalgam.

Sözcük *Meninski Sözlüğü*'nde, PC'de ve *Lehce-i Osmânî*'de tespit edilememiştir. ŞSL'de *çomur* / *çumur* maddesinde “şalgam, çoğundur; leblebi” (1995: 321) anlamlarında görülen sözcüğe TarS'de ve DS'de rastlanmaz.

§ 24. don s. 1. *Tk.* Alelîtlak ruba, sevb, libas, câme: Kara don. 2. Belden aşağı giyilen ve bacakları örten libas, şalvar, tuman, dizlik: Ayağında donu yok; iç donu= Tenin üzerine ve pantolon ya şalvarın

¹ Sözlükte *şorva* (*şorba*) “çorba” (V: 3681) maddesi bulunur.

altında giyilen bir libas ki çamaşırdan ma'düddur. 3. At tonun rengi: Bu atın donu güzel; doru donunda; açık don. ||donsuz= mc. Hiç bir şey olmayan, pespaye, şillik.

Meninski Sözlüğü'nde *don* sözcüğü "iç kaftan, kabâçe, kabâ, kabây (ç. akbây), kurdmân, kapama, kürte" şeklinde tanımlanmıştır (2000: 2191; 2011: 608). PC'deki *ton* maddesinde sözcüğün "önü açık tunik" (1870: 427) anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Şemseddin Sami, yukarıda da görüldüğü gibi sözcüğe verdiği ilk anlamın Türkçenin eski dönemlerine ait olduğunu bildirmektedir. Ondan önce Ahmet Vefik Paşa, sözcüğün bu özelliğine dikkat çekmiştir. *Lehce-i Osmânî*'de "Türki'de mutlaka libas, urba, câme manasına. Şalvar, tuman, dizlik (2000: 122). ŞSL'de ötümsüz olarak *ton* maddesinde "ton, libâs, urba, câme" açıklaması görülmektedir (1882: 127; 1995: 259). Sözcük *Kamus-ı Türki*'deki 1. anlamıyla TarS'de (II: 1211) ve DS'de (IV: 1557) tespit edilmiştir.

§ 25. **es** s. *Tk.* 1. Akıl, zekâ, us. 2. His, duygu. 3. Sağlamlık, sıhhat, saffet. 4. Koku, rayiha. mr.

Meninski'nin *Thesaurus*'unda yer almayan *es* sözcüğü, PC'de "zekâ, koku, koku duyusu, pas" (1870: 109) olarak tanımlanmıştır. *Lehce-i Osmânî*'de "Türki'de is, akıl, zekâ, his ve isen, zeki, sağlam, saf demektir. Sahih, salim, sağ, sağlam, kanlının yekpare dingili" şeklinde tanımlanmıştır. ŞSL'deki *es* maddesinde "koku, râhiya, 'itr, nükhet" (1882: 12; 1995: 41); *ês* maddesinde ise "hûş, akl, koku, rayihâ, ternek zeng, bûy (1882: 51; 1995: 116) tanımları görülmektedir. Sözcüğe TarS'de ve DS'de rastlanmaz.

§ 26. **gen** ş. *Tk.* Geniş, vasi. ba: geniş.

Meninski Sözlüğü'nde *gen* maddesi bulunmamaktadır. *Geñ* maddesinde sözcük *geyñ* maddesine gönderilmekte, *geyñ* maddesinde ise aynı şekilde *geñ* maddesine gönderme yapılmaktadır; ancak sözcüğün *geñiş* ve türevleriyle bağlantılı görüldüğü anlaşılmaktadır (2000: 3986, 4120; 2011:747-748). Sözcük, PC'de *kêñ* ve *kêñiş* şeklinde karşımıza çıkar. Burada sözcük için "geniş" (1870: 489) anlamı verilmiştir. *Lehce-i Osmânî*'de "ariz, fesih, pehn, vüs'atli, mebzul, ferah" olarak tanımlanmış, sözcüğün aslının gey olduğu iddia edilmiştir (2000: 156). Sözcük TarS'deki *geñ*, (*giñ*) maddesinde "1. Geniş. 2. Boş yer, hali arazi, sürülmemiş işlenmemiş arazi." (III: 1630) ve DS'deki *gen* (I) ve *gen* (II) (VI: 1989) maddesinde benzer anlamlarıyla yer almıştır.

§ 27. **göyök** s. 1. Yanmış şey. 2. Kaynayan şeyin köpüğü. 3. mc. Yanık, keder, yeis, sûz u güdâz. 4. *Tk.* Sıtma, humma, nöbet. mr.

Thesaurus'da olmayan *göyük* sözcüğü PC'deki köyük maddesinde sözcük için “yanmış, yanık, yas” (PC: 481) anlamı verilmiştir. Eserde sözcüğün “ateş, sıtma” anlamı bulunmamaktadır. *Lehce-i Osmâni*'de “yanmış şeyler, kül, kaynayan şeyin köpüğü, yanık, keder, ateş, yes” olarak tanımlanmış, sözcüğün “Türkîde humma ve nöbet” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir (2000: 165). Sözcük, ŞSL'de *köyüg* maddesinde “yanmış ve mahrûk olan şeyler” (1995: 536) olarak tanımlanmış, “ateş, sıtma” anlamı eserde verilmemiştir. *Lehce-i Osmâni*'de “Türkî” ifadesiyle açıklanan, *Kamus-ı Türkî*'de de benzer şekilde “Türki-i kadim” olarak gösterilen, sözcüğün “sıtma, humma ve nöbet” anlamı TarS'de ve DS'de bulunmamakla birlikte TS'deki *göyük* (2011: 976) maddesi için verilen 2. anlam hlk. kısaltmasıyla “hastalık ateşi” şeklindedir.

§ 28. gürgen ya ş. *Tk.* 1. Görklü, güzel, gösterişli. 2. Hânedân-ı Hakanîye sıhriyetle müntesip olan. [Timurlenk Hanedanına lâkap olması bu mana ile yani Hânedân-ı Çingizîye intisabı münasebetyledir.]

Thesaurus'ta bulunmayan, PC'de “Cengiz Han soyundan bir kızla evlenen Timur prensi. Bir kralın kızıyla evlenen han ırkının prensi. Bir hakanın kızıyla evlenen hanların soyundan gelen anne babadan doğan prens. Timur'un lakabı bilgili, yakışıklı, kibar.” (PC: 466); *Lehce-i Osmâni*'de *gürgân* şeklinde yer alan sözcük “Türkîde güzel, cemil ve hanedan-ı hâkana sıhriyetle müntesip. Timur-ı gürgân. Kadimde Esterabat vilayeti, Cürcan.” şeklinde tanımlanmıştır (2000: 169-170). ŞSL'de de *gürgen* biçiminde tespit edilen sözcük “cemil, güzel, hüsnli, cândan; hakan; irân ile Türkmân bâdiyeleri arasındaki nehriñ ismidir; gürgân türkmenleri, esterâbâd cıvârlarında meskûn Türkmenlere dinur; gören ve dîden ma'nîsine dahi gilür.” olarak açıklanmaktadır (1995: 551). Sözcük TarS'de ve DS'de bulunmamaktadır.

§ 29. ır s. Tk. Lahn, nağme.

Meninski Sözlüğü'nde ve PC'de yer almayan *ır* sözcüğü *Lehce-i Osmâni*'de “lahn, nağme” olarak tanımlanmış, sözcükle ilgili olarak “yır fiilinden yırlamak dahi caizdir” denmiştir. Eserde sözcüğün *ırlamak* türevine de rastlanır (2000: 184). ŞSL'de rastlanmayan sözcük TarS'deki *ır*, (*ıru*, *yır*) maddesinde “Nağme, hava.” (III: 1952) ve DS'deki *ır* (*I*) maddesinde “Türkü, şarkı” (VII:2480) anlamlarıyla yer almıştır.

§ 30. ırmak ft. *Tk.* Ayırıp dağıtmak, akıtıp dağıtmak, perakende ve perişan etmek: Ey Huda sen doğru yoldan ırmagıl. mr.

Thesaurus'ta, *Lehce-i Osmâni*'de ve ŞSL'de *ırmak* fiili bulunmamaktadır. PC'de sözcük için “ayırarak” (1870: 105) anlamı verilmiştir. Sözcük TarS'de “1. Ayırarak, cüda kılmak. 2. Ayrılmak,

geçmek, uzaklaşmak.” (III: 1969) anlamındadır. Sözcük DS'de aynı anlamda tespit edilmiştir: *ırmak (I)* “1. Uzaklaştırmak, ayırmak, kovmak. 2. Kapı, pencere vb. şeyleri açmak.” (VII: 2488).

§ 31. *id Tğ.* 1. Koku, rayiha, bûy. 2. İs, sis, duman, duhân: *id ağacı*= Tütsü için ve güzel rayiha vermek için yakılan maruf ağaç, öd ağacı.

Sözcük, PC'de “koku, parfüm” (1870: 101) olarak tanımlanmıştır. *Lehce-i Osmânî*'de “koku, is, duman, sis, duhan, pusu” olarak tanımlanmıştır (2000: 187). ŞSSL'de *id* maddesinde sözcük “koku, râhiya, 'ıtır, bûy; ıssı gibi sâbih, mâlik” (1882: 48; 1995: 110) olarak açıklanmıştır. Sözcüğe TarS'de ve DS'de rastlanmamıştır.

§ 32. *iğ s. Tğ.* Koku, is, rayiha, bûy.

Meninski Sözlüğü'nde ve PC'de bulunmayan *iğ* sözcüğü *Lehce-i Osmânî*'de “Koku, iy, id, is. Nefz, tenhür” şeklinde tanımlanmıştır (2000: 188). ŞSSL'de *iğ* maddesinde “hiddet, şiddet; tenevvür; bir nev fena hastelik; koku, id; divek, çelik” açıklaması görülmektedir (1882: 54; 1995: 123). Sözcük TarS'de ve DS'de bulunmamaktadır.

§ 33. *ikin d. Tğ.* Acaba, âyâ: Gelir mi ikin?

Meninski Sözlüğü'nde bulunmayan sözcük PC'de *ikin* “çekirdek, tohum, tarla ekimi; her ikisi de, iki kez. Ayrıca sorgulama anlamında (*irken/ irkin*) fiili ile inşa edilmiştir” (1870: 124). Sözcük *Lehce-i Osmânî*'de “Acaba, aya” anlamlarıyla yer alır (2000: 188). ŞSSL'de *ikin* maddesinde “‘acebâ, âyâ; tohm, dâne, ikin, mezzû'ât; sebeb, bâis, 'illet.” (1882: 57; 1995: 129) olarak tanımlanana sözcüğe TarS'de ve DS'de rastlanmaz.

§ 34. *il s. Tğ.* Yıl yerine sene manasıyla müstemeldir. ba: yıl. – *Yılan, yıldırım, yıldırım* gibi lügatlerin de eski imlâsı *ilan, ildırım* vesairedir.

Thesaurus'ta bulunmayan, PC'de “el; insanlar; askerî birlik; yıl, itaatkâr; boyun eğen” (1870: 125) olarak anlamlandırılan *il* sözcüğü *Lehce-i Osmânî*'nin birinci baskısında “sene, sâl” (1876: 156) anlamıyla yer alırken ikinci baskısında bu anlamda yer almamıştır. Şeyh Süleyman Efendi, sözlüğünde sözcüğü “yıl, 'âm, sene, sâl, el, yad, dest, halk, cema'ât, 'âlem, 'el, insan, mutî', tâbi'” (1882: 57; 1995: 129) olarak tanımlamıştır. TarS'de de yer almayan sözcük DS'de Kars'tan derlenmiş bir sözcük olarak “yıl” (VII: 2517) anlamıyla karşımıza çıkar. Söz konusu sözcüğün varlığı Azerbaycan Türkçesi etkisi ile açıklanmalıdır.

§ 35. **im** s. Tğ. İlâç, deva: Kocakarı imi. [*em* gibi.] mr.

PC’de *em* “tedavi, çare” (1870: 35) olarak tespit edilen sözcük *Lehce-i Osmânî*’de bulunmamaktadır. ŞSSL’de *im* “koca karı imi ve devâsı; üns” olarak görülmektedir (1882: 60; 1995: 135). Sözcüğe TarS’de ve DS’de rastlanmaz.

§ 36. **inak** ş. Tğ. 1. Sözüne inanılır, mutemet, mü’temen. 2. Müşavir, müsteşar.= s. Rey, istişare.

Thesaurus’ta tespit edilemeyen sözcük PC’de “refakatçi, yoldaş, kişisel danışman, sırdaş” (1870: 138) şeklinde tanımlanmıştır. *Lehce-i Osmânî*’de *inak* sözcüğü için “Türkîde mü’temen, müsteşar, müşavir ve rey ve irade” açıklaması yapılmıştır (2000: 190). ŞSSL’de *inak* maddesinde sözcük için “rakîk, nedîm, musâhib, mü’temen; müsteşâr, müşâvir, makreb-i pâdişâh; türkistânda büyük bir türbe ismidir; hıdiv” (1882: 62; 1995: 138) açıklaması bulunmaktadır. Sözcük TarS’de de tespit edilmiştir: *inak*, (*inağ*, *inah*, *yinak*) “1. Kendisine inanılır ve güvenilir emin kimse, inal. 2. Kendisini emniyette bilen” (III: 2074).

§ 37. **ıye** . s.Tğ. Sahip, malik. mr.

ıyelemek ft. Tğ. 1. Taht-ı tasarrufuna almak, malik ve mutasarrıfı olmak. 2. Temellük (istimlak) etmek.”

Thesaurus’ta, PC’de, *Lehce-i Osmânî*’de ve TarS’de *ıye* sözcüğü yer almazken sözcük ŞSSL’de *ıye*, *ıyge* maddesinde “asıl, ige, mâlik, ikem, sahib; rabb, tañrı.” (1882: 45; 1995: 104) olarak tanımlanmıştır. Sözcük DS’de *ıye* (II) şeklinde kaydedilmiştir: “1. Koruyan, sahip, 2. Ev sahibi” (VII: 2573).

§ 38. **koca** Asıl Türkî-i kadîmde «ihtiyar» manasıyla sıfattır. Zevceyn birbirine ihtiyar demek her lisanda mutat olduğundan yine bu manada olan «koca» zevce manasını aldığı gibi, bu lügat de zevce manasını alıp, badehu alehlîtlak mer’e ve zen manasıyla kullanılmıştır.

Thesaurus’ta sözcük için “er, zevce” anlamı verilmiştir (2000: 3578; 2011: 1133). PC’de *koça* sözcüğü için “yaşlı adam, harem ağası” (1870: 424) Sözcük, *Lehce-i Osmânî*’de “koca, büyük, ihtiyar, muazzam, müsîn, pîr, hanenin büyüğü, halil, zevç, şevher. Hoca manasına dahi mustameldir” (2000: 241); ŞSSL’de *koça* maddesinde “pîr, iktiyâr, ‘acûz, kempîr, müsinn, karı, kühen-sâl, aksakal” açıklaması görülmektedir (1882: 232; 1995: 474). TarS’de de “ihtiyar” (IV: 2588) anlamı taşıdığı belirtilen sözcük DS’de bu anlamda yer almamıştır ancak, TDK’nin genel ağ adresine yansıyan, Selâhattin Olcay’ın *Doğu Trakya Yerli Ağzı, İnceleme-Derleme-Dizin* adlı

eserinde sözcüğün Doğu Trakya Bölgesi'nde "koca, zevç" anlamı dışında "ihtiyar" anlamı da taşıdığı belirtilmiştir².

§ 39. **koyma** s. 1. Koymak işi. ba: koymak. 2. *Tk.* Odalık, cariyeye.

Sözcük *Meninski Sözlüğü*'nde, PC'de, *Lehce-i Osmâni*'de, ŞSL'de, TarS'de ve DS'de bu anlamda bulunmamaktadır.

§ 40. **kur** s. Eski Türkçede *kuşak* ve *bağ* manasına gelip, uçkur [Aslı: *içkur*], dizkur, *tabkur* [*tabur*] bundan mürekkeptir.

Sözcük *Meninski Sözlüğü*'nde yer almaz. Sözcük PC'de "kemer; silahlı; bekçi, savunma; bir duvar boyunca uzanan bir tür ahşap çıkıntı; yanan kömür; kutlama yapan insanların oluşturduğu çember; benzer, aynı; bir kapağın üzerine konulan altın veya gümüştan yuvarlak biçimli süs; tuzak kurma" (1870: 425) olarak tanımlanmıştır. *Lehce-i Osmâni*'de sözcük "dolaşık, dolam, dizi, kuşk, vişâh, nitak, kılade, kemer, kuşak, silahlık" (2000: 254) olarak tanımlanmıştır. ŞSL'de de "kemer-band, kuşak, futa, bilbag; düğün ve da'vetde halka oturmak; mahut, hâşye; silah; yasak; karavul; mâye; dâm, ağ; tuzak, silahlık." (1882: 233; 1995: 475) açıklaması bulunmaktadır. Sözcük TarS'de ve DS'de de yer almaz.

§ 41. **narın** ş. İnce, zarif, nazik, kaba olmayan: Güzel bir kayık ama pek narin; narin adam, bina. –Eski Türkçede *iç* ve *öte* demektir: *nârîn-i kal'a*= İç hisar; *dağdan narin*= Dağın ötesinde, *mâ-verâ-i cebelde*.

Narin sözcüğü *Thesaurus*'ta yer almamaktadır. PC'de sözcük için "seçkin, özel" (1870: 508) anlamı verilmiştir. Eserdeki *narı* sözcüğü de "aşağı, öte" (1870: 508) olarak tanımlanmıştır. *Lehce-i Osmâni*'de de sözcük için "Türki'de öte ve iç manasınadır" denmiştir (2000: 286). ŞSL'deki *narın* sözcüğü "kal'a, iç hisâr, Türkistan'da bir derya ismidir. Konduz'da dahi bir mevki'dir. Narın serd, tünd, tireng" (1882: 282; 1995: 579) olarak tanımlanmıştır. Eserdeki *narı* sözcüğü de "ve narın, öte, geç, tagdın narısı tagıñ ol tarafı, narırak ol tarafrak" şeklinde açıklanmıştır. Şemseddin Sami, sözcüğün "Eski Türkçede iç ve öte" anlamına geldiğini belirtse de Farsça aracılığıyla alıntılanan Moğolca kökenli *narın* sözcüğünün böyle bir anlamı yoktur. Şemseddin Sami'nin kastettiği sözcük Uygurca *naru* "o tarafa, oraya, öteye, buraya" (Wilkens 2021: 487) sözcüğüdür.

§ 42. **oğuz** s. *Tk.* [Öküz bunun murakkakıdır.] 1. Tosun. 2. Safderun ve bön adam. 3. Köylü, sahrayî, kaba adam. mr. 4. İyi, hüsnühâl sahibi. [Şimdi bazen bu manada kullanılır.] ||Oğuz Han Türklerin en eski

² <https://sozluk.gov.tr/> adresinde *koca* maddesi araması esnasında verilen bilgiye göre bu bilgi 1995'te Türk Dil Kurumunun yayımladığı eserin 92. sayfasında yer almaktadır.

hükümdarı veya eski hükümdarlarının en büyük ve meşhuru olmak üzere tanınmıştır.

Meninski Sözlüğü'nde *oğuz* sözcüğü için “köye mensub, köylü, hoyrat, horyâd, çiftçi, dihkân, ehl-i karye, rûsitâ, nâ-şinâs, bî-edeb, göl, nâ-cins” karşılıkları verilmiştir (2000: 525; 2011: 1409). PC’de sözcük “zeki olmayan, cahil” (1870: 68) olarak tanımlanmıştır. *Lehce-i Osmânî*’de iki farklı *oğuz* maddesi vardır: Birincisi özel isim olarak “Türk silsilelerinin kadimi. Târîh-i Oğuziyân. Arabî telifatta Azkırkız” şeklinde tanımlanmıştır. Diğer *oğuz* maddesinde ise şu açıklamalar yapılmıştır: Muhaffefî uz, tosun. Öküz kelimesi bunun murakkakı olmak gerekdir. Saf, pâk-tînet, mübarek, sâf-derûn, sahraî, taşra adamı, bön.” (2000: 290). ŞSL’de *oguz* maddesinde “sâf, pâk-tıynet, sâf-derun; sahrâî; Hüsrev bin kara hânın ‘alemidir; hânân-ı türk buña mensûb ve kabâ’il-i türke ilk evvel vaz’-ı isim iden bu zât olub târîh-i ertâk dahı anın esâtirinden başlar” (1882: 35; 1995: 87) açıklaması görülmektedir. TarS’de “1. Mübarek, pak, iyi yaradılışlı. 2. Gabi, anlaması kıt, bön, ahmak, sadedil, saf.” (V: 2936) olarak tanımlanan *oğuz* sözcüğü DS’de de “1. Cana yakın olmayan, sevgi ve ilgi çekmeyen (kimse). 2. Anlayışı kıt olan. 3. Uslu.” (IX: 3272) olarak kaydedilmiştir.

§ 43. **om ve oma.** s. *Tk.* Kemiğin vesairenin yuvarlak başı. [*Omuz* vesaire bundan müştaktır.]

Thesaurus’ta sözcük yer almazken PC’de *oma*, *omaca* sözcüğü için “uyluk kemiği” (1870: 80) anlamı verilmiştir. *Lehce-i Osmânî*’de *om* sözcüğü “Oma. Türkîde baş gibi müdevver şeyler. Omuz başı, uca kemiği, kuyruk sokumunun kemiği, as’as. Ucanın başı.” şeklinde açıklanmıştır (2000: 291). Sözcük için ŞSL’deki *oma*, *omaca* maddesinde “oma kemiği, üstühân, mafsâl-rân; müdevver şeylere denür.” (1882: 40; 1995: 96) anlamları verilmiştir. *Om* sözcüğü TarS’de ve DS’de yer almazken TS’de “kemiklerin toparlak ucu” (2011: 1801) olarak tanımlanmıştır. *Oma* sözcüğü ise TarS’de “bacak” (V: 2979); DS’de de “1. Belkemiği. 2. Uylukkemiği. 3. İri kemik. 4. Elmacikkemiği. 5. Sığır, at vb. hayvanların topuk kemiği. 6. Kalça kemiği. 7. Kaba et” (IX: 3279) anlamlarında tespit edilmiştir.

§ 44. **or** s. *Tk.* Hendek, önu hendekli toprak tabya; or beyi= İstihkâm muhafızı; or kazmak= İstihkâma girmek. – Orhan da bundandır.

oramak ft. *Tk.* 1. Topraktan hendek ve tabya yapmak. 2. Ölçüp biçmek. 3. Orakla biçmek, hasat etmek. mr.

Meninski Sözlüğü’nde bulunmayan sözcük PC’de “yükseklik, rüzgârın esme yönü, uzuvlarda oluşan tümör, gökyüzü, hendek, çukur,

yukarı, kaynak” (1870: 52) olarak tanımlandırılmıştır. *Lehce-i Osmânî*’de “hendek, yüksek bârû, toprak tabya ki önü hendek olur.” şeklinde tanımlanmış, eserde sözcük için “orhan, orkapı, or kazmak” örnekleri verilmiştir (2000: 292). ŞSL’de sözcüğün “hendek, şehir ve kal’a virânesi. Öñi hendekli tabya, burç ve bârû” anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir (1882: 28). Sözcük TarS’deki *or (oru)* maddesinde “1. Kale, kale burcu. 2. Hendek.” (V: 3004) olarak kaydedilirken DS’de “Hendek, düşman saldırısına karşı koymak için düzenlenmiş yer.” (IX: 3285) anlamıyla yer almıştır.

§ 45. **oran** s. *Tk.* 1. Biçme, biçim. 2. Ölçü, mikyasa. 3. Biçim, endam, tenasüp, yakışık. 4. Tahmin, keşif. [Terki bâ’is-i te’essüf-i azîm olacak metrukâtandır.]

Meninski Sözlüğü’nde “soñ, uc, âhır, temâm, âkıbet, nihâyet, intihâ, gâyet, encâm, fercâm, itmâm, hatm, hâtimet, ihtitâm” (2000: 496; 2011: 1415) karşılıkları verilen sözcük PC’de “iş, ticaret, toplanma çığlığı, Türk kavimlerinin birbirlerini tanımalarına yarayan ses” (1870: 53) olarak; *Lehce-i Osmânî*’de sözcük “ölçü, mikyasa, biçim, endam, tenâsüb-i tarz. Tahmin, keşif” şeklinde tanımlanmıştır (2000: 292). ŞSL’de *oran* maddesinde “sıfat, pîşe, kesb; mikyâs, ölçi, tenâsüb; oran iki kâ’ideye münhasır olup biri her tâ’ifeniñ kendisine mahsûs olarak bellediği oran, diğeri bütün ordunun intihâb eylediği orandır; muhâbere esnâsında herkes kendi kavmini bununla bilürler imiş.” (1882: 29; 1995: 74) açıklaması görülmektedir. TarS’de “1. Ölçü, nispet, had, derece, miktar, hesap, tahmin. 2. Ölçülü, hesaplı.” (V: 3005) anlamlarını taşıdığı belirtilen sözcük için DS’de “1. Anlayış. 2. El ve göz ölçüsü, yaklaşık olarak kestirme.” (IX: 3286) karşılıkları verilmiştir.

§ 46. **ot** s. *Tk.* Öküz, manda, sığır. ot yılı= Eski Türk takviminde bir devrin ikinci senesi.

Sözcük, *Thesaurus*’ta ve PC’de bu anlamda yer almazken *Lehce-i Osmânî*’de sözcük için şu açıklama yapılmıştır: “Türkîde öküz, sal. Türkânın ikinci yılıdır. Sözcük ŞSL’de, TarS’de ve DS’de tespit edilememiştir.

§ 47. **öget** ş. *Tk.* İyi, salih, münasip, memdûh ve mergup. [«evet» bundan galattır.]

Sözcük, PC’de “sakin, sessiz” (1870: 69) olarak tanımanırken *Meninski Sözlüğü*’nde, *Lehce-i Osmânî*’de, ŞSL’de, TarS’de ve DS’de yer almamaktadır.

§ 48. **ök** s. *Tk.* Göğüs, sine, sadr. [Bugün gayr-i müsta’mel ise de, *öksürük*, *öksüz*, *ögke (öfke)* gibi birçok müştakkâtı kullanılır.]

Thesaurus'ta ve PC'de bu anlamda bulunmayan *ök* sözcüğü *Lehce-i Osmânî*'de "Göğüs, sine. Türkîde *öb* akciğer. Levh, sadr." şeklinde tanımlanmıştır (2000: 300). Sözcük ŞSL'de ve TarS'de tespit edilememiştir. DS'de *ök* (IV) sözcüğü için "1. Göğüs, 2. Öfke" anlamları verilmiştir (IX: 3324).

§ 49. örün s. *Tk.* Yer, mansıp, mevki. mr.

öründelemek ft. *Tk.* 1. Nasıp ve tayin etmek. 2. Tahsis ve tahdit etmek. 3. Seçmek, intihap ve ihtiyar etmek. mr.

Meninski Sözlüğü'nde yer almayan sözcük PC'deki *örin*, *örün* maddesinde "yer, konum; mübadele" (1870: 58); *Lehce-i Osmânî*'de de "yer, mansıp, mevki" olarak tanımlanmıştır (2000: 303). ŞSL'de *örün* maddesinde "ıvaz, bedel, cây, mekan, mahall; rütbe sâhibine mahsûs olan makâm-ı teşrifât." açıklaması görülmektedir (1882: 31). Sözcüğün *orun* mu, *örün* mü okunması gerektiği ŞSL'de karışıktır. Eserde *orun* / *örün* sözcüğünden sonra *örnetmek* ve *ornamak* (1882: 31) maddeleri yer alır. Her ikisi de sözcüğün anlamına uygundur. Sözcük TarS'de ve DS'de de yer almaz.

§ 50. öz 6. *Tk.* Kendi, nefis, zat: özüm= Kendim; özünüz= Kendiniz, zatınız; öz gözüyle= Kendi gözüyle, re'yü'l-ayn; öz özüne= Kendi kendine, bi-nefsihi, bizatihi.

Öz sözcüğü *Meninski*'nin *Thesaurus*'unda "yaradılış, tabi'ât, tab', cibillet, vücûd, zât, sirişt, meşreb, tînet, fitrat, şîmet, nihâd, meniş, sîret," (2000: 508; 2011: 1434); PC'de sözcük için verilen anlamlardan biri "öz, kendi"dir (1870: 60). *Lehce-i Osmânî*'de sözcük "Kendi, zatı, mahsus, halis, yalnız. Kendisi" (2000: 304) şeklinde anlamlandırılmıştır. ŞSL'de *öz* (*uz*) maddesinde sözcüğe "iç, magz, cevher, kalb, fasîh, mâhir; akrabâ, bildik, âşinâ; kat' ve koparmak; tavâi'f-i etrâkden bir kabile ismidir" (1882: 32; 1995: 80) anlamları verilmiştir. Sözcük TarS'de (V: 3153) ve DS'de (IX: 3367) yukarıdakilere paralel anlam içeriğiyle karşımıza çıkmaktadır.

§ 51. satan s. 1. *Tk.* Bacak, fahz, rân. 2. Tekmil but, bütün bacak budu.

Sözcük *Meninski Sözlüğü*'nde yer almamaktadır. PC'deki *satan* maddesinde sözcük "uyluk, yağa kadar olan kısım" (1870: 333) olarak tanımlanmıştır. *Lehce-i Osmânî*'de ise sözcüğün "Türkîde bacak, teknil but ve baldır, çatı" anlamında kullanıldığı belirtilmiştir (2000: 334). ŞSL'de *satan* maddesinde "bacak, teknil but, rân, san, seten" (1882: ; 1995: 358) açıklaması görülmektedir. TarS'de sözcüğe "oyluk" (V: 3324) karşılığı verilmişken DS'de sözcüğün "1. Kalça. 2. Bacak." (XI: 3550) anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir.

§ 52. sirkek s. *Tk.* Uykusuzluk, seher.

PC'deki *sirgek* maddesinde sözcüğün “uykusuz, uyuyamama” (1870: 366) anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Sözcük *Thesaurus*'ta, *Lehce-i Osmânî*'de, TarS'de ve DS'de yer almamaktadır. ŞSSL'de *sirgek* maddesinde “ ‘illet-i seher, uykusuzluk, bî hâb ve bî-dar olmak.” tanımı görülmektedir (1995: 395).

§ 53. şatu s. *Tk.* Düz dam, taraça.

Thesaurus'ta bulunmayan sözcük, PC'de “iskele, merdiven; çatı, teras” (1870: 375) olarak açıklanmıştır. *Lehce-i Osmânî*'nin 2000 yılında neşredilen Recep Toparlı yayınında *şato* şeklinde yer almıştır. Eserde sözcük “Türkîde çatı, merdiven” olarak tanımlanmıştır (2000: 361). ŞSSL'de *şatu* maddesinde “bey‘ ve fûrûht; bâm, tam, sakf, satûh” açıklaması görülmektedir (1882; 177; 1995:359). Eserdeki *şatur şatu* maddesinde de sözcük “nerdbân, çatı, havâze, çatırtı” (1882: 201; 1995: 405) olarak tanımlanmıştır. Sözcük TarS'de ve DS'de bulunmaz.

§ 54. tabkur Taburun aslıdır ki eski Türkçede dört yandan dizilip istihkâm şeklini almış ve araları zincirle bağlanmış arabalar. ba: tabur.

Meninski Sözlüğü'nde *tabkur* sözcüğü bulunmazken *tabor* (2000: 3062; 2011: 16779) şekli yer almıştır. PC'deki *tabkur* maddesinde sözcüğün “birlik, müfreze; tembel” (PC: 192) anlamlarını taşıdığı belirtilmiştir. *Lehce-i Osmânî*'deki *tapkur* maddesinde sözcük için “dapkur dahi yazır. Muhaffefi kur. Dizili, tasnif olunmuş sıra, tavla (...) Kadim Etrâk beyninde arabalar birbirine zincirle kuşatılıp dört yüzlü kale şekline girmiş, istihkâm” (2000: 368) açıklaması yapılmıştır. ŞSSL'de *tapkur* maddesinde sözcük “arabalar bir birine zencîrle koşadılıp dört veçhli kal'a şekline girmiş istihkâm, tabur, müfreze, kâhil, tenbel” (1882: 97; 1995: 205). olarak anlamlandırılmıştır. Sözcük TarS'de ve DS'de bulunmaz.

§ 55. toka (t) s. 1. *Tk.* Raptedecek kavi bağ. 2. Avuç gibi toplu yer, dere içi. [Tokat gibi.] mr. 3. Kemer ve kayış vesaire bağlamaya mahsus telli ve başlı büyük kopça: Kemer tokası, kolan tokası, kılıç kayışı tokası. 4. mc. Kavuşturma= toka etmek= Kavuşturup bağlamak.

Meninski Sözlüğü'nde *toka* maddesinde sözcük için “doka, kopça” (2000: 1327; 2011: 1779) karşılığı verilmiştir. Eserde sözcüğün Türkçenin tarihî dönemlerinden kaldığı iddia edilen “kavi bağ” anlamına rastlanmaz. Sözcük PC'de bulunmazken *Lehce-i Osmânî*'de *toka* sözcüğünün “kopçalı, başlık halka. Türkîde toka, raptedecek kavi bağ. Toplu yer, avuç, dere içi” anlamlarını taşıdığı belirtilmiştir (2000: 382). Sözcük ŞSSL'deki *toka II* maddesinde “makara; rabt idecek kavî bag; bendeg; ‘âşık ve

ma‘şûk” (1882: 123; 1995: 251) anlamlarında görülmektedir. Sözcük TarS’de ve DS’de bu anlamda yer almamıştır.

§ 56. tutum (t) s. 1. Sumak. 2. *Tk.* Kurulmuş turşu vesaire.

Thesaurus’ta *tutum* sözcüğü yer almazken PC’de sözcüğün “turşu; bir şeyin parçaları; sap, parça” (1870: 223) anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. *Lehce-i Osmâni*’de sözcük “Simak. Türkiide turşu vesaire tutulmuş, kurutulmuş şeyler.” olarak tanımlanmıştır (2000: 389). ŞSL’de *tutum* sözcüğü için “ekşi, hâımız, summâk, usûl, kâ’ide, yol, mu‘âmele, hareket, zükûn, kânun, destur, tütme” (1882: 114; 1995: 236) anlamları verilmiştir. Sözcük TarS’de ve DS’de bulunmamaktadır.

§ 57. ura yahut **ora** s. *Tk.* Hudut nişanı, hududa alâmet olmak üzere yükseltile teppe.

Thesaurus’ta sözcük tespit edilememiştir. PC’de “ileri karakol, uzaktaki” şeklinde tanımlanan sözcük *Lehce-i Osmâni*’de *ora* şeklinde yer almıştır. Sözcük burada “Sunî teppe, hudut nişanı, sancak, alem dağı” şeklinde tanımlanmıştır (2000: 292). ŞSL’deki *ora / ura* maddesinde sözcük için “tâlia‘, uzakda kalan kol; hıfz-ı gâlle için, yerde kazılan mahzen ve anbâr zemîni.” (1882: 28; 1995: 73) açıklaması yapılmıştır. Sözcük TarS’de ve DS’de bulunmaz.

§ 58. uyuğmak fl. *Tk.* 1. (Su) durmak, rakit olmak. 2. (Süt) durup koyulaşmak, yoğurt olmak.

Uyuğmak sözcüğü *Meninski Sözlüğü*’nde ve PC’de bulunmazken sözcük için *Lehce-i Osmâni*’de şu açıklama yapılmıştır: “Yuğmak, süt donup yoğurt olmak. Su uyuğmak hareketten kalmak. Türkiide uymak, uygumak, uyganmak, uyanmak bu asıldandır” (2000: 398). ŞSL’de *uyugmak* maddesinde sözcüğün “süti uyutub yoğurt yapmak; katık; mas, çağrat” (1882: 44; 1995: 104) anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. TarS’deki *uyumak*, (*uyunmak*, *uyuşmek (I)*, *uyuşmak*, *üğünmek*) maddesi için verilen karşılık “İçine damızlık karıştırılan yoğurt sütü ve pekmez gibi şeyler katılaşmak, koyulaşmak, kan pıhtılaşmak.” (VI: 4043) şeklindedir. Sözcük DS’de bu anlamda tespit edilmemiştir.

§ 59. ütülmek yahut ötülmek fc. 1. Oyunda yenilmek, mağlûp olmak, kaybetmek. 2. *Tk.* Affolunmak, (kusura) bakılmamak.

Meninski Sözlüğü’nde ve PC’de yer almayan *ötülmek* sözcüğü için *Lehce-i Osmâni*’de “Mağlup olup oyun kaybetmek. Türkiide taksir geçip affetmek, Yenilmek, mağlup, medhul olmak. Oyunda yutulmak.” karşılığı verilmiştir (2000: 303). ŞSL’de sözcüğe rastlanmamakla birlikte eserde geçen yutmak fiiline verilen namlardan birinin “yütmek” (1995: 626)

olması, sözcüğün sözlükte bulunması durumunda *yutulmak* şeklinde olacağını göstergesidir. Sözcük, bu anlamıyla TarS'de ve DS'de tespit edilmemiştir.

§ 60. yal s. *Tk.* 1. Düz, müstevî. 2. Parlak, şu'le-dâr. 3. Çıplak, açık. [El-yevm *yalnız* müştakkâtı müstameldir.]

Meninski Sözlüğü'nde *yâl* sözcüğü için "boy, nihâd, kamet, boy yüceliği" karşılıkları verilmiştir (2000: 5549; 2011: 1858). PC'de tespit edilemeyen sözcük *Lehce-i Osmânî*'de "Türki'de parlak, düz, musattah, düz şeyler, zübane-i âteş, şule. Muhaffefi *yil*. Parlaklık, musaffa, mücellâ, çıplak, sade." olarak tanımlanmıştır (2000: 411). ŞSL'de sözcük "parlak, düz, musattah" (1882: 1995: 611) anlamlarıyla tespit edilmiştir. Sözcük, TarS'de ve DS'de tespit edilmemiştir.

§ 61. yay s. *Tk.* Yaz mevsimi, sayf. [Ortası olan temmuzda şemsin «yay» burcunda bulunması sebebiyle böyle tesmiye olunmuştur; veyahut bu mevsimde sürülerin yaylalarda yayılması ve her şeyin de sıcaktan açılması münasebetiyle «yaymak» fiilinden müştaktır.]

Meninski Sözlüğü'nde *yay* sözcüğü "yaz, sayf, tâbistan" (2000: 5556; 2011: 1878); PC'de "yaz, sıcaklık" (PC: 542) olarak tanımlanmış *Lehce-i Osmânî*'de sözcüğün "Yazın kemali, yay burcu zamanı, mevsim-i sayf, tâbistan" anlamlarını taşıdığı belirtilmiştir (2000: 418). ŞSL'de *yay* maddesi "okun kemânı, kavs, kemân; yazın kemâli, tâb-istân, mevsim-i sayf" (1882: 302; 1995: 622) olarak açıklanmıştır. TarS'de sözcük için "yaz" (VI: 4433) karşılığı verilirken DS'de "1. Yaz. 2. Yaz mevsiminin, 20 Mayıs ile 15 Haziran arasındaki bölümü." (XI: 4208) karşılıkları verilmiştir.

3. Sonuç

Kamus-ı Türki; dönemin şartlarına göre hazırlanmış, Türk sözlükçülüğüne birçok yenilik getiren ve pek çok yönü ile sözlüklere ilham kaynağı olan bir eserdir. Şemseddin Sami döneminin birçok aydını gibi Türk dili ile ilgili görüşleri ile dönemin dil teorisyenleri arasındadır. Eserini hazırlarken doğal olarak yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanmış, bunları sözlüğüne yansıtmıştır. Daha önce çok sayıda araştırmacının belirtmiş olduğu gibi Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmânî*'si onun için önemli bir kaynaklardan biri olmuştur. Bunun yanında Şemseddin Sami, Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lugat-i Çagatay ve Türki-i Osmânî* adlı eserden de yararlandığı bilinmektedir. Eserinde yer verdiği ve "Türki-i kadim" olarak işaretlediği sözcükler içinde sözcüğün ya tamamını ya da birtakım anlamlarını buradan almıştır. Bu çalışmada, *Kamus-ı Türki*'de "Türki-i kadim" ibaresiyle açıklanmış altmış bir sözcük

incelenmiştir. Aslında eserde bu şekilde işaretlenen sözcük sayısı çok daha fazladır. Eserde doksan sekiz sözcük *tk.* kısaltmasıyla işaretlenmiştir. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi sözcüğün eski hâline veya anlamına dair ek bilgi veren, bu yönüyle yazar tarafından eskicil sayılmayan sözcükler çalışmaya dâhil edilmemiştir. Eserde “Türkî-i kadîm” olarak işaretlenen sözcüklerin büyük bölümü *Lehce-i Osmânî*’de yer almaktadır. Ahmed Vefik Paşa’nın “Türkî” olarak açıkladığı sözcüklerin büyük bölümü *Kamus-ı Türkî*’de “Türkî-i kadîm” olarak yer bulmuştur. *Lehce-i Osmânî*’de bulunmayan *aşukmak*, *boğak*, *çiğremek* ~ *çiğrimek*, *çumur*, *ırmak*, *im*, *ie*, *öget* ve *sirgek* sözcükleri ise yine *Kamus-ı Türkî*’nin yayımlanmasından önce tamamlanmış olan Pavet de Courteille’in *Dictionnaire Turk-Oriental* veya Şeyh Süleyman Efendi’nin *Lugat-i Çagatay ve Türkî-i Osmânî* adlı eserinde yer almaktadır. *Dictionnaire Turk-Oriental*’da, *Lehce-i Osmânî*’nin ikinci baskısında ve *Lugat-i Çagatay ve Türkî-i Osmânî*’de tespit edilemeyen *bel*, *çopra* ve *koyma* sözcüklerinden *bel* (1876: 281) ve *çopranın* (1876: 490) *Lehce-i Osmânî*’nin birinci baskısında yer aldığı görülmektedir. Şemseddin Sami’nin *Lugat-i Çagatay ve Türkî-i Osmânî*’den yararlandığı tanımlardan da anlaşılmaktadır. Buna ek olarak Şemseddin Sami’nin yukarıda açıklandığı gibi *Kutadgu Bilig* üzerine çalışma yaptığı, eserini tamamladığı ve dolayısıyla eserin söz varlığına hakim olduğu düşünüldüğünde yazarın *Kamus-ı Türkî*’de *Kutadgu Bilig*’in söz varlığından yararlanmış olduğu düşünülebilir. Şemseddin Sami’nin “İfâde-i Meram”da ve sözlüğündeki birçok sözcükte bizzat ifade ettiği ve daha önceki çalışmalarda da ortaya koyulduğu gibi Türkî adı vererek Türkiye Türkçesine işaret ettiği eserde bu sözcüklere yer vermesinin en önemli sebeplerinden biri şüphesiz “lugât-i asliyye”den saydığı bu sözcüklerin unutulmayıp yeniden canlandırılması düşüncesidir.

Çalışmada incelenen, *Kamus-ı Türkî*’deki birtakım sözcükler konusunda günümüzdeki eskicilik anlayışının dışında hareket edildiği, Çağataycada var olup Anadolu sahasında da varlığını sürdüren birtakım sözcüklerin “Türkî-i kadîm” olarak değerlendirildiği gözlenmektedir. Anadolu sahasının söz varlığına yeterince hakim olunmayışı bu durumun sebeplerinden biri olmalıdır. Şemseddin Sami, sözlüğünde kimi zaman yanlış etimolojiler ve eşleştirmeler de yapmıştır. Yukarıda incelenen *başlık* sözcüğünü Çağataycadaki *başlıg* ile birleştirmesi yapı bakımından uygun değildir. Eserde yer alan *cılav*, *çıdam*, *narın*, *oran* gibi sözcüklerin eski Türkçe olarak gösterilmesi de eserin hazırlandığı yıllarda Türkçenin tarihî eserlerindeki söz varlığına ve bunların kökenine dair ayrıntılı bilgiye sahip olunmamasından kaynaklanmaktadır. Basıldığı dönemden beri aldığı olumsuz eleştirilere, eksiklerine ve yanlışlarına rağmen günümüz dil

bilimi ve sözlük bilimi anlayışı açısından değerlendirildiğinde eserin olumlu yanları olumsuz yanlarından kat kat fazladır.

Kısaltmalar

DS = Derleme Sözlüğü

PC = Pavet de Courteille → Dictionnaire Turk-Oriental

ŞSL = Şeyh Süleyman Efendi → Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmâni

TarS = Tarama Sözlüğü

Tk. = Türki-i Kadim

TS = Türkçe Sözlük

Haz. = Hazırlayan

Kaynaklar

- Abik, D. (2009). Şemsettin Sami'nin canlandırılmasını önerdiği Doğu Türkçesi kelimeleri ve eski kelimeler üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6/2: 98-116. DOI: 10.1501./MTAD.6.2009.2.23.
- Ahmed Vefik Paşa (1876 [1306]). *Lehce-i Osmâni I-II*. İstanbul: Tabhane-i Amire Matbaası.
- Ahmed Vefik Paşa (2000). *Lehce-i Osmâni*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Haz. Recep Toparlı).
- Akün, Ö. F. (2003). *Lehce-i Osmâni. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27: 127-128, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Courteille, P. de (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental*. Paris.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleymân Efendi-i Buhârî Lügati Çağatay ve Türki-i Osmâni (cildi evvel)" adlı eserin transkripsiyonu*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Erbay, F. ve Duyar, H. (2021). Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türki'sindeki Çağatayca kelimeler. *SEFAD*, 46: 69-84. DOI: 10.21497/sefad.1031716.
- Gülsevin, G. (2015). Arkaik-periferik kavramı ve bu kavramın tarihî Batı Rumeli Türkçesi ağızlarının tespitindeki önemi. *International Journal of Social Science* 32: 1-12. DOI: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2771>.
- Levend, A. S. (1969). *Şemsettin Sami*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Meninski, F. à M. (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae - Arabico - Persicum Lexicon I-VI*. (Haz.: Stanislaw Stachowski ve Mehmet Ölmez). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 27-32, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Ölmez, M. (2003). Çağataycada eskicil öğeler üzerine. *Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara: Simurg Yayınları: 135-142.
- Ölmez, Z. (2001). Şecere-i Türk'ün sözcüklerinden örnekler. *Türk Dilleri Araştırmaları 1*: 23-32.
- Redhouse, Sir J. W. (1890). *A Turkish and English Lexicon*, Printed for The American Mission by A. H. Boyajyan. Constantinople.
- Şemseddin Sami (2011). *Kamus-ı Türki*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Haz. Paşa Yavuzarslan).

- Şemseddin Sâmî. (1901 [1317]). *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Şen, M. (2014) Tanzimat aydınlarının “Çağatay Türkçesi”ne bakışı ve Şemseddin Sâmî’nin tesiri. *Turkish Studies*, 9/9: 81-102.
- Şeyh Süleyman Efendi (1882 [1298]). *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*. İstanbul: Mihrân Matbaası.
- Tansel, F. A. (1964). Ahmet Vefik Paşa'nın Eserleri. *Belleten Dergisi*, 28 (110): 249-284.
- Topaloğlu, Y. (2012). *Şemsettin Sami, süreli yayınlarda çıkmış dil ve edebiyat yazıları inceleme – metin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tulum, M. (2011). *17. yüzyıl Türkçesi ve söz varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) [Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)]*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.).
- Xhafçe, M. Z. (2017). Şemsettin Sami'nin “Kutadgu Bilig” çevirisi. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/12: 173-180.

Tülay ÇULHA* (İstanbul)

Karaycanın Eskicilligi Üzerine

0. Giriş

Arkaizm ~ arkaiklik ve eskicillik kelimeleri, son dönemlerde Türkoloji alanında çokça kullanılan kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözlüklerde bu kelimelere ilişkin yapılan tanımlar, son derece yüzeysel ve dilbilimdeki anlamını karşılamaktan oldukça uzaktır. Değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Ölmez tarafından bu kelimelerin sözlük anlamı hakkında yapılan değerlendirme sonunda tanımlamalarda yer verilmeyen dilbilimdeki kullanımına da değinilerek yapılan “*arkaizm ~ arkaiklik ve eskicillik* bir dilde Eski Türkçeye karşılaştırıldığında öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması ve kullanılmasıdır.” tanım oldukça açıklayıcıdır. (Ölmez 2003: 136)

Bu tanımdan yola çıkarak yapılan değerlendirmede, Karaycanın söz varlığı da bünyesinde hatırı sayılır ölçüde arkaik özellikler ve örnekler barındırdığı görülmektedir. Bu örnekler, kimi zaman Çağdaş Türk dillerinde kullanılmayan kelimeler olarak karşımıza çıkarken kimi zaman anlam farklılıkları kimi zaman fonetik özellikler olarak varlığını devam ettirmektedir. Bu makalede, Karaycada Eski Türkçeden itibaren kullanılagelen beş örnek üzerinde durulacak, sonraki kelimeler başka bir makalenin konusu olacaktır. Sınırlı örnek üzerinde yapılacak değerlendirmede kelimeler, öncelikle Clauson’da yer aldığı sayfaya gönderme yapılarak Eski Türkçe, Uygurca ve Orhon Türkçesi’nde yer aldığı şekliyle örneklendirilecektir. Sonrasında kelimelerin, Tarihî Türk dillerinde verilen eserlerden Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lugat’it-Türk’te geçtiği şekline yer verilecek; tespit edilebildiği ölçüde, Kıpçak dillerinde yer aldığı şekli tespit edilecektir. Bu yolla, modern Türk dilleri arasında

* Doç. Dr., culhatulay@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8376-0982.

yer alan Karaycanın bünyesinde barındırdığı örneklerle ne kadar eskiye dayanan bir Türk dili olduğu da ispatlanmaya çalışılacaktır.

Karaycaya ilişkin kelimeler seçilirken, öncelikle Karayca sözlükte (KRPS ve Karayca-Türkçe Sözlük) yer aldığı sayfa numarasıyla verilecek sonrasında, en güncel ve kapsamlı çalışma olan, Karayca Tevrat'ta (CKB) yer aldığı kullanımlar Türkçe ve İngilizce çevirileriyle aktarılacaktır.¹

1. arıĸ ‘zayıf’ anlamına gelen ve Eski Türkçeden itibaren kullanılagelen kelime, bazı çağdaş Türk dillerinde yer almaktadır. Karaycada da kullanılan arkaik kelimelerden biri KTS ve KRPS’de madde başı olarak yer almıştır.

arıq¹ *sf.* ince uzun; cılız; **atlar** ~ cılız atlar (Q 448); **арыкъ** ‘худощавый, худой, исхудалый | szczupły, chudy, wychudły, wychodzony | cılız, sıska’ (KRPS 77-78, III).

Yukarıda verilen kullanıma ilave olarak oldukça zengin bir söz varlığına sahip olan Karayca Tevrat'ta da aynı kelimenin türemiş şekilleri de yer almaktadır:

arıĸla- (CKBI: 81) zayıflamak, incelmek | to lose weight, to get thinner:

a.-di **Psa** 109:24

a.-r **Gen** 41:19

Psa 109:24 ברכי. *Tizlärim süründülär oručdan da etim arıĸladı semizliktän.* ‘My knees trail along weakly through fasting and my flesh has **grown lean**. / Dizlerim titriyor oruç tutmaktan; **bir deri bir kemiğe döndüm.**’

arıĸlıĸ(ġ) (CKBI: 81) zayıflık | thinness, leanness:

a.+im (arıĸlıĸım) **Job** 16:8

Job 16:8 ותקמטני. *Da kestiĸ meni tanıĸka boldı da turdı mendä arıĸlıĸım yüzlärimä tanıĸlıĸ berir.* ‘And you have cut me, which is a witness <against me>; and my **leanness** which is in me bears witness to my face. / Beni sıkıp buruşturdun, bana karşı tanık oldu bu; **zayıflıĸım** kalkmış tanıklık ediyor bana karşı.’

EDPT 214a’da *aruk* (aro:k) şeklinde ‘zayıf; yorgun’ anlamında yer alan kelimenin *ar-* fiilinden türediğini düşünmek zor olmayacaktır:

¹ CKB, Eserin 2. cildi, Karaycadan İngilizceye tercüme olduğu için burada kitapta yer alan tercümenin verilmesinin uygun olduğu düşünülmüştür. Türkçe tercümesi ise İngilizce tercümeden sonra yer almaktadır.

ar- ‘yorulmak, dermansız kalmak’,

er ardı ‘adam yoruldu, dermansız kaldı’ (DLT I:172-11)

Yūsuf ardı ‘Yusuf yoruldu’ KE 69v8,

arsa egniñizge alıj ‘yorulursa omzunuza alın’ KE 69r 18

tegirmen ögümekdin armış ‘değirmen öğütmekten yorulmuş...’ NF 160-17

arıp qāfiladın qalıp turur erdi ‘yorulup kafileden (geri) kalır idi’ NF 258-6

ar- fiilini, ‘zayıflamak’ anlamıyla değerlendirmek de mümkündür.² Yukarıda verilen örneklerde her ne kadar *ar-* fiili ‘yorulmak’ anlamında kullanılsa da tarihî metinlerde kelimenin türemiş şekli olan *arık* (*ar-uk*) yapısı hem ‘yorgun’ hem de ‘zayıf’ anlamında kullanılmaktadır.

‘yorgun’ anlamında:

avınçka arukı yetti ‘yaşlı adamın yorgunluğu üstüne çökmüştü’ (KP XXXVII.1)

siz aruk siz ‘siz yorgunsunuz’ (KP XV.4)

yég a:rok ‘çok yorgun’ (TT VIII N.14)

aruk: aruk er= arık adam, yorgun adam. *Her yirguna da böyle denir.* (DLT I:66.2)

aruk er öklendi= ‘yorgun adam dinlendi’ (DLT I:259.8, 298.10)

aruk tındı= yorgun dinlendi (DLT II.3)

azukluğ aruk ermes= azığı olan adam yorulmaz. (DLT 148.3)

‘zayıf’ anlamında:

bu qoy inğen aruq qoy turur ‘bu koyun çok zayıftır’ NF 22-5

ingen aruq taqı ermez ‘çok zayıf da değil’ NF 23-5

on aruk koy ‘on zayıf koyun’ KE 47r19

yétti aruk sığır ‘yedi zayıf sığır’ KE 90r10

arık: arık, zayıf, cılız. Oğuz Kıpçak dillerinde. (DLT I:66.6)

Radloff’un Türk diyalektleri sözlüğünde ¹**arık** (Rad. I:268) ‘zayıf, hasta, cılız’ anlamına gelen kelime *arı-* fiilinden *-k* eki getirilerek türemiş

² Ezgi Sırtı,2.1.2. az- s.137. *ar-* fiili “zayıflamak” anlamıyla, çağdaş Türk dillerindeki *az-* fiili ile ilişkilendirir.

bir kelime olarak verilmiştir. Çağdaş Türk dillerinde ise bu kelimenin yer aldığı diller ve kullanımları şöyledir:

KTat. (75a) *arıq*¹ ‘sıska, zayıf, cılız’; *~ça kelgen* ‘zarifçe’

Kzk. (71b) *arıq II* ~ *et* ‘yağsız et’, ~ *kışi* ‘zayıf insan’, ~ *qoy* ‘sıska koyun’

Krg. (72b) *arık I açtın toktugu bar, arıktın semizi bar* ‘aç doyar, zayıf semirir’ *arık-turuk*

KMalk. (79a) *arıq I* ‘zayıf, cılız; yağsız; yorgun’ *bek* ~ ‘çok zayıf, sıksa’; ~ *adam*, ~ *bolurga*, ~ *etin şorpası tatımaz*, ~ *cer*, ~ *çiq*...

KKİp. (53b) *arıq II arıq göş, arıq et, aştın toqlığı bar, arıqtın semizi bar*.... Aynı kelimenin türemiş şekli olan *arıqla-*, *arıqlat-*, *arıqlav*, *arıqlıq*, *arıqsın-* şekilleri de madde başı olarak sözlükte yer almaktadır.

2. azaş- (CKBI: 125) ‘azmak, günah işlemek; yoldan çıkmak’ anlamında kullanılan kelimenin *azaşma*, *azaştırma*, *azaştır-*, *azaştırıvçı* şeklinde türemiş biçimleri de yer almaktadır.

azaş- azmak, yolunu yitirmek| to go astray:

a.-aydır Gen 37:15, Exo 23:4

a.-aydırlar Deu 22:1

a.-ir Pro 10:17

a.-irlar Pro 14:22, Job 4:10, 38:41

a.-қан Psa 95:10, Pro 21:16, Job 15:31

Deu 22:1 לא . *Egär körsäñ şol ögüzün qardaşınñıñ ya şol koyın azaşaydırlar da köz yapmağın alardan qaytarma qaytarğın alarnı qardaşına.* “If you see your brother’s ox or his sheep **going astray**, do not ignore them. Take them back to your brother. / Kardeşinin **yolunu yitirmiş** sığırını ya da koyununu görünce, onları görmezlikten gelme. Sığıru ya da koyunu kesinlikle kardeşine geri götüreceksin.”

Neh 4:2 ויקשרו . *Da tandılar barçaları birgä kelmä uruşma Yeruşalaim bilän da kılma añar azaşmaq.* “And they all plotted together to come and fight against Jerusalem and to **cause confusion** in it. / Ve hepsi birlikte gelip Kudüs’e karşı savaşmayı ve onlar arasında **kargaşa çıkarmayı** planladılar.”

a:z- EDPT 279a ‘azmak, yoldan çıkmak’ anlamında kullanılan kelime, KB’de *az-* biçiminde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu kelimedenden türemiş *azaç* *azğır*, *azığlığ*, *azıt-*, *azuk* gibi kullanımlar da

KB'de yer almaktadır. Bu kullanımlar için de en çok dikkat çeken yapı *azaķ* kullanımımızdır. Dizinde 'yolunu şaşırın, nereden geldiği belli olmayan; baştan savan' anlamında kullanılan bu kelime üç örnekte yer almaktadır:

2534. *azaķ yat baz erse ayıtġu kerek*
oduġraķ kim erse yaġutġu kerek

'Nereden geldiği belli olmayan yat ve yabancı varsa, onları soruşturmalı ve aralarında en gözü açık olanları hizmete almalıdır.'

2813. *oduġ saķ kerek keğ kereksiz azaķ*
azaķ bolsa işçi bolur iş uzak

'Hazinedâr çok uyanık ve dikkatli olmalıdır; savsaklamağa lüzum yoktur; hizmetkâr savsaklayıcı olursa, işler sürüncemede kalır.'

İlk örnekte *azaķ* kullanılan kelime, 'nereden geldiği belli olmayan' anlamıyla *yat baz* 'yabancı' ikilemesiyle birlikte kullanılmıştır. İkinci kullanımda ise *azaķ* 'savsaklamak' anlamında kullanılırken *azaķ bol-savsaklayıcı olmak* olarak günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Bu kullanımın EDPT (282b)'de yer alan ve *az-* fiil köküyle ilişkilendirilen ¹*aza:k* kullanımıyla ilişkilendirmek doğru olacaktır. Uygurca metinlerde yer alan *azaġ nomlaġlar* 'sahte rahipler', *kaltı puranı ulatı azak nomluġlar sözleyürler* 'sahte rahipler, Puranalar gibi söylerler' örnekleriyle karşımıza çıkmaktadır. Kumanca sözlükte *azaš-* (CC 46) 'sich verirren / kaybolmak' anlamında karşımıza çıkmaktadır. Aynı kelime Radloff'un Türk dilleri sözlüğünde *azaš-* 'kaybolmak, yoldan çıkmak' (Rad. I:562b) anlamında madde başı olarak yer almakta ve Kumanca ve Karaycanın Trakay diyalektinde yaşadığı gösterilen kelimenin *az+ş* türediği gösterilmektedir.

Kelimenin *az-* fiilinden türediği ve anlam ilgisi olduğu açıktır. Türkiye Türkçesinde sık kullanılmamakla birlikte böyle bir *-a-* eki bulunmaktadır. Fiilden fiil yapma ekleri arasında ilk sırada verilen bu ekin fiillerde pekiştirme yaptığı, ilerleyen dönemlerde ise pekiştirme görevinin aşınarak ortadan kalktığı görülmektedir.

dil- 'kesmek' *dile- II* 'kesmek' DS 1493a

oñ- 'iyileşmek' EDPT 169a **oña-* (see *oñal-*, *oñar-*) EDPT 171b

Çağdaş Türk dillerinde ise bu kelimenin sadece *az-* biçimine rastlanmakta olup *azaš-* kullanımına ilişkin örneğe rastlanmamıştır: Kzk. *az- I* (21b), Krg. *az-* (25a)

3. azgana 'az miktarda, azıcık' anlamına gelen kelime, Eski Türkçede *azkiña:* (EDPT 284b) 'az, çok az' şeklinde karşımıza çıkmaktadır. *az+gina*

< *az+kuña* şeklinde türemiş olan kelime Eski Türkçede yaygın olarak kullanılan kuvvetlendirme, küçültme ve sevgi ifade eden *+kınyā/ +kinyä* (kitabeler), *+kına/ +kinä* (n ağzı), *+kıya/ +kiyä*, *+kıa/ +kiä* (y ağzı) eki ile türetilmiştir:³

Uyg. *ağı barım azkına kıaltı* ‘hazinedeki servet azıcık kaldı’ (KP VII.6)

OT. *ul(u)g irkin : (a)zkuña : (e)r(i)n : t(e)z(i)p : b(a)rdı* : ‘ulu İrkin azıcık erle kaçıp gitti’ (KT D34)

OT. *(a)zk(i)nyā : türk [bod(u)n]* ‘azıcık Türk halkı’ (T G9)

Aynı ekin kullanımına Kutadgu Bilig’de de tek örnekte rastlanmaktadır:

5440. *çıkarđı yigü içgü türlüg aşı*

ayur azkına tat ay eğgü kişi

‘Her türlü yiyecek ve içecek çıkardı: -Ey aziz insan, azıcık bunlardan tat- dedi.’

Aynı anlamda Karaycada da yer alan bu kelime *azğana* ve *azğanaçık* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. *azğana* biçimi, Eski Türkçeden itibaren kullanılan ve *+kina* küçültme eki ile türetilmiş şeklidir. Bu kullanımın yanı sıra *+çık* küçültme eki eklenmiş şeklinin de kullanımı oldukça dikkat çekicidir. Artık kalıplaşmış olarak gövdede kullanılan bu ekin anlamı kelimeye eklenen yeni biçimiyle de pekiştirilmiş sayılır.

azğana *zf.* azıcık; **азгъана** ‘немного, мало | trocheé | azca’ (KRPS 49, III).

azğanaçık *zf.* azıcık; **азгъаначыкъ** ‘немного, немножко, слегка | trocheé, trosezczke, z lekka | azca, azıcık; biraz’ (KRPS 49, III).

Bu kelime, çağdaş Türk dillerinde de sınırlı sayıda kullanılmaktadır: KTat. (24a) *azğana*, Kaz. (23a) *azgana*, Krg. (25a) *azgana*, *azganakay*...

4. emgek ‘emek, zahmet, sıkıntı’ anlamında kullanılan kelime, *emge*-kökünden türemiş olup Karaycada işlek bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir⁴: *emgek* ‘emek, iş, zahmet’ (KTS 160a, KRPS 661), *emgekle*-‘çalışmak, emek harcamak’ (KTS 160a, KRPS 661), *emgekli* ‘zahmetli;

³ Ercan Alkaya, s.51.

⁴ *emge*- kelimesinin kökenine ilişkin birçok değerlendirme yapılmıştır. Bkz. Erol Güngördü, çalışmasında emek kelimesinin kökeni üzerine değerlendirmeler yapmış kelimeyi, em-ig+e- şeklinde çözümlenmiştir.

çetin' (KTS 160a, KRPS 661), *emgen-* 'emek harcamak, çalışmak' (KTS 160a, KRPS 661)

Karaycadaki kullanımına paralel olarak Tevrat'ta da bu kelimenin yaygın bir şekilde kullanıldığı gözlemlenmektedir:

emgäk(g) (CKBI: 345) 'acı, ağrı, eziyet; emek, zahmet| pain, torture; effort'

Gen 3:16 לא. *Ol xatın için ayt<t>i köbäytmä köbäytirmin emgägi{η}ni da hamläligiñni emgäk bilän doğurgaysin oğlanlar da eriñä bolğay kilägiñ da ol erklängäy şaņa.* 'He said to the woman, 'I will surely multiply your **pain** in pregnancy; you will bring forth children in **pain**. Your desire will be for your husband, and he will rule over you.' / Tanrı kadına 'çocuk doğururken sana çok **acı** çektireceğim' dedi. '**Ağrı**yla doğum yapacaksın ve kocana istek duyacaksın ve o seni yönetecek.'

Gen 5:29 ויקרא. *Da atadī šol atin Novaħ demä bu uvutur bizni işimizdän da emgügindän kolumuzniñ ol yerdän ki qarğadi anī H.* 'and called his name Noah, saying, 'This will comfort us in our work and the **toil** of our hands <caused> by the ground that the Lord has cursed.' / Rabbin lanetlediği bu toprak yüzünden çektiğimiz **eziyeti**, harcadığımız emeği bu çocuk hafifletip bizi rahatlatacak diyerek' çocuğa Nuh adını verdi.'

Ecc 1:3 מה. *Nedir artiķsilik adamğa barča emgügi bilän ki emgänir tibiñä ol kuyaşniñ.* 'What profit has a man of all his labour which he toils under the sun? / Ne kazancı var insanın, güneşin altında çektiği zahmetten?'

emgäkli (CKBI: 346) 'sıkıntılı, emek veren, emekçi| labourer'

Pro 16:26 נפשו. *Janī emgäkliniñ emgänir özünä ki eñkäydir üstünä ağzi.* 'The soul of those who labour **labours** for himself; his mouth craves it of him. / **Emekçinin** iştahıdır onu çalıştıran, çünkü ağzı onu iştahlandırır.'

Job 20:22 במלאח. *Tamam bolğanında yetkiligi tar bolur añar barča kolī emgäkliniñ kelir añar.* 'In the fullness of his wealth he will be in straits; every **troublesome** hand will come to him. / Varlık içinde yokluk çekecek, tüm **sıkıntılı** eller ona ulaşacak.'

emgäklik(g) (CKBI: 346) 'acı| pain, suffer'

Job 3:20 למה. *Nuçun berir emgäkligä yariķ da tirlık açi janlılarga.* 'Why is light given to the **suffering** man and life to the bitter in soul, / Niçin **acıya** ışık, acı içindekilere yaşam verir.'

emgän- (CKBI: 346) ‘zahmet çekmek| to suffer’

Ecc 2:18 חַרַּוּנִי. *Da çor ettim men şol barça emgägimni ki emgänäydirmen tibiñ ol kuyaşniñ ki kemişkâymin anı adamğa ki bolur artımdan.* ‘I hated all my toil in which I **toil** under the sun, for I will have to leave it to the man who will come after me. / Güneşin altında **çektüğim zahmetten** bütün emekten nefret ettim. Çünkü her şeyi benden sonra gelecek olana bırakmak zorundayım.’

emgät- (CKBI: 347) ‘yıpratmak| to fret’

Ecc 10:15 עַמְלֵי. *Emgägi ol delilärniñ emgätir anı ki bilmädi barma şähärgä.* ‘The **toil** of a fool wearies him, for he does not know the way to the city. / Akılsızın emeği kendini öylesine **yıpratır** ki, şehre bile nasıl gideceğini bilemez.’

Karaycadaki kullanımı yukarıda örneklendirilen kelime, Eski Türkçede bir çok metinde de aynı anlam ve kullanımlarıyla karşımıza çıkmaktadır: *emge:-* (EDPT 159b) ‘acı çekmek’, *emge:k* ‘emek, çaba, gayret’ anlamlarında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır:

Uyg. *bu ırk başınta āz emgeki bar* ‘bu fal(ın) başında biraz acı var’ (IB 57)

adruk adruk ämgäk ämgä ämgänür ‘çeşit çeşit sıkıntılar çekiyorlar’ (KP II.7)

bu nä ämgäk-lig yer ermiş ‘burası ne kadar acı dolu bir ülke imiş’ (KP IV.7)

anca ämgänip bu yerkä keltiñiz ‘bu kadar acı çekip bu yere geldiniz’ (KP XLVII.3)

OT. *on ok : bod(u)n : (e)mg(e)k : körti* ‘On-ok halkı ızdırıp gördü’ (KTD19)

[y](e)me : ig(i)d(i)ñ : (e)mg(e)tm(e)ñ : tolg(a)tm(a)ñ ‘da (iyi) besleyin ; eza (ve) cefa etmeyin’ (BK K 13)

KB.’de de oldukça yoğun kullanılan kelimeye birkaç örnekle değinmek yerinde olacaktır:

332. *buşaklık bile erke övke yavuz*

bu iki bile tutçı emger et öz

‘Hiddet ve öfke insan için fenadır; bu ikisinin yüzünden vücut daima eziyet çeker.’

432. *teğir boldı künde kör emgek öküş*

erej kılsa emgek tegir ol ülüş

‘O böylece her gün birçok zahmete katlandı. Huzur arayan insan daima zahmetle karşılaşır.’

3961. *kese sözledim söz eşitting anı*

nelük emgetür sen küçeyü mini

‘sana kati sözümü söyledim, sen bunu duydun; neden beni ısrarla bu işe zorluyorsun.’

DLT.’de yaygın bir şekilde kullanılmaya devam eden kelimenin birçok örneği görülmektedir: *emge-* ‘emek çekmek, zahmet çekmek’, *emgek* ‘emek, zahmet’, *emgeklen-* ‘zahmetli saymak’, *emgen-* ‘emenmek, zahmet çekmek’, *emgeş-* ‘birbiri yüzünden zahmet çekmek’, *emget-* ‘yordurmak, emek çektirmek’ (DLT IV:179)

Tarihî Türk dillerinden KE’da *emge-* köküyle birlikte *emgek*, *emgeklik*, *emgeksiz*, *emgen-* *emget-* şekilleriyle oldukça yaygın bir kullanıma sahip olan sözcük, NF’de de *emgek*, *emgeklik*, *emgen-*, *emget-* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır:

emgedim tün kündüzi “gece gündüz zahmet çektim” KE 249v2

kadğu emgek yüklenip “kaygı ve sıkıntı yüklenip” KE 22v10

emgeklik bolup “zahmet edip” KE 228v7

emgeksiz dîdâr köreyin “sıkıntısız yüzünü göreyim” KE 122v15

yawlağ emgenür-men “çok sıkıntı çekerim” KE 18r10

ol ögütüni almayın emgettiler “o öğüdü dinlemeyince eziyet ettiler” KE 158r16

mundağ emgek birle bolsa taqı “bu kadar eziyetle olsa da” NF 28-10

emgek ve meşaaqqat birle “eziyet ve zahmet ile” NF 49-17

seni qatıg emgeklig körer-men “seni çok sıkıntılı görüyorum” NF 142-11

nāhaq yérde nişe meni emgetti “haksız yere bana eziyet etti” NF 185-7

Tarihî Türk dillerinde yaygın bir şekilde kullanılan kelime Çağdaş Türk dillerinde de yakın anlamlarda kullanılmaktadır:

Kzk. (242b) *eñbek* ‘iş, emek’, ~ *etseñ*, *emersin* ‘çalışan yer’; *emgeksiz* ‘işsiz’,

Krg. (451b) *emgek* ‘emek, çalışma, iş’

KMal. (767b) *emgek* ‘acı, eziyet, bela’, *başibiz qara ~ge qalgandı* ‘başımız belaya girdi’

KKlp. (193b) *eñbek* ‘iş, emek’, ~ *etseñ emerseñ* ‘çalışan yer’

Krç. (216) *emek* ‘iş, çalışma’ *emek qoysañ, tašta da gül öser.* ‘Çalışırsan tašta gül yetiştir.’, *emgeklik* ‘eziyet’,

Eski Türkçeden bugüne yaşayan kelimelerden biri olan *emek* çağdaş Türk dillerinin kimisinde Karaycada olduğu gibi ‘emek, zahmet, sıkıntı’ anlamında varlığını sürdürürken birçoğunda anlam değişimine uğramıştır.

5. san ‘sayı’ anlamındaki bu sözcük Karayca da hem yalın hem de türemiş biçimleriyle etkili bir şekilde kullanılmaktadır. Karaycada yer alan üç farklı *san* sözcüğünden biri olan bu örnek, şu şekilde yer almaktadır: **san**¹ *i. sayı; ~ınça oğlanlarınñ Yisrael’niñ* İsrail oğullarının sayısınca (Man 243b); **сан** ‘1. счѣт, число | rachunek, liczba | sayı. 2. значение | znaczenie | önem. 3. мысль, предположение | myśl, przypuszczenie | düşünce’ (KRPS 463, III). Bu sözcüğün Karayca Tevratı da oldukça yaygın kullanılmaktadır:

san (CKBI 827) ‘sayı| number’

Gen 41:49 ויִצְבֹּר *Da çöplädi Yosef aşılkı kumu kibik ol teñzinñ köp asri deginçä ki tiyildi sanamaqtan ki yoqtir san.* “And Joseph gathered food like the sand of the sea, very much, until he stopped counting, for there were not <enough> **numbers**. / Yusuf denizin kumu kadar çok fazla buğday depoladı; öyle ki, ölçmekten vazgeçti. Çünkü buğday ölçülemeyecek kadar çoktu.”

san bilän (CKBI 828) ‘sayıyla| with number’

Deu 25:2 והיה *Da bolğay egär urmaq yäsi esä ol raša ‘da yiğsin anı ol šara ‘atçi da ursin anı aldına raša ‘ligina körä san bilän.* “And it shall be if the wicked deserves to be beaten, the judge shall cause him to lie down and be beaten in his presence **with a number** of stripes according to his wickedness repeatedly. / Eğer suçlu kişi kamçılanmayı hak ettiyse, yargıç onu yere yatartacak ve önünde suçu oranında **sayıyla** kamçılatacak.”

sana- (CKBI 829) ‘saymak| to count’, (KTS 347a, KRPS 464)

Gen 15:5 ויֵצֵא *Da çixardi anı çixari da aytti bakkın endi ol kökkä da sanağın ol yulduzları egär bolay alsañ sanama alarni da aytti añar bulay bolir urluğın.* “And he brought him outside and said, ‘Look toward heaven and **number** the stars, if you are able to number them.’ Then he said to him, ‘So will your offspring be.’ /

Sonra Avram'ı dışarı çıkararak, 'Göklere bak, yıldızları sayabilir misin? İşte, soyun o kadar çok olacak.' dedi,"

sanavčĭ (CKBI 830) 'sayan| counter'

Psa 147:4 מונה. **Sanavčĭ** san yulduzlarğa barčalarına atlar atar. "He counts the number of the stars; he calls them all by their names. / Yıldızların sayısını sayan, her birini adıyla çağırır."

sanal- (CKBI 830) 'sayılmak| to be counted', (KTS 347a, KRPS 464), **sanalğan** (KTS 347a, KRPS 464)

Gen 13:16 רשמתי. *Da koyarmĭn şol urluğĭñni toprağĭ kibik ol yerniñ ki egär bolay alsa kişi sanama şol toprağĭñ ol yerniñ dağĭñ urlĭğĭñ sanalğay.* "I will make your offspring as the dust of the earth so that if one can count the dust of the earth, your offspring also can be counted. / oyunu toprağın tozu kadar çoğaltacağım. Öyle ki, biri çıkıp da toprağın tozunu sayabilirse, senin soyunu da sayabilecek."

sanamağ (CKBI 830) 'sayma, ölçme'

Gen 41:49 ויצבור. *Da čöplädi Yosef aŝliğ kumu kibik ol teñizniñ köp asri deginčä ki tÿyildi sanamağtan ki yoğtĭr san.* "And Joseph gathered food like the sand of the sea, very much, until he stopped counting, for there were not <enough> numbers. / Yusuf denizin kumu kadar çok fazla buğday depoladı; öyle ki, ölçmekten vazgeçti. Çünkü buğday ölçülemeyecek kadar çoktu."

sanli sayılı| with number: **Gen 34:30**, **Num 9:20**, **Deu 4:27**, **28:62**, **33:6**, **Psa 105:12**, **Job 16:22**

sanli el sayıca az| lower in number:

sanli künlär sayılı gün, birkaç gün| counted days:

sanli yıllar birkaç yıl| counted years:

Gen 34:30 ויאמר. *Da ayttĭ Ya 'akov Ŝim 'onğa da Levigä çaypadĭñiz meni sasĭtma meni oturivčĭsina ol yerniñ Kena 'anigä da Perizigä da men sanli el da čöplänirlär üstümä da urarlar meni da tas bolurmĭn men da evim.* "Then Jacob said to Simeon and Levi, 'You have brought trouble on me by making me stink to the inhabitants of the land, the Canaanites and the Perizzites. My numbers are few, and if they gather themselves against me and attack me, I will be destroyed, both I and my household. / Yakup, Ŝimon'la Levi'ye, 'Bu ülkede yaşayan Kenanlılarla Perizlileri bana düşman ettiniz, başımı belaya soktunuz' dedi, 'Sayıca azız. Eğer birleşir, bana saldırırlarsa, ailemle birlikte yok olurum'."

Num 9:20 וַיָּבֹא . *Da bar edi ki bolur edi ol bulut sanli künlär ol mişkan üstünä buyirîği bilän H-niñ qonar edilär da buyirîği bilän H-niñ köçär edilär.* “And it was that the cloud was **a few days** over the tabernacle, and according to the command of the Lord they remained in camp; and according to the command of the Lord they set out. / Bazen bulut konutun üzerinde **birkaç gün** kalırdı. Halk da Rabbin verdiği buyruğa göre ya konakladığı yerde kalır ya da göç ederdi.”

Job 16:22 וַיָּבֹא . *Ki sanli yıllar kelirlär da izgä ki qaytmamdır barirmin.* “For **a few years** will come and I will go the way where I will not return. / Çünkü **birkaç yıl** sonra, dönüşü olmayan yolculuğa çıkacağım.”

sa:n (EDPT 831a) Clauson’ın *sa:-* fiilinden türediği belirtilen sözcük, Eski Türkçede yaygın bir şekilde kullanılmaktadır:

Uyg. *altmış iki koti sanı kum sanınça (gañ ügüz içintäki)* ‘altmış iki koti kadar Ganj Irmağı içindeki kum sayısınca...’ (Kuan 59, 104)

ol näng kişi saninga kirmäz ‘o hiçbir insan ırkına girmez’ (TT V 114)
sansız tümän özlüg ölüür ‘pek çok sayıda yarattığı öldürüyorlar’ (KP I.5)

OT. *kök : t(e)y(e)nin : s(a)ns(i)z : k(e)lür(ü)p : koop : koot(t)ı* : ‘gök sincaplarını sayısız (miktar)da) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.’ (BK G 12)

Orta Türkçede KB’de hem yaygın olarak benzerlik ifadesi olarak ‘gibi, benzer’ anlamlarında kullanılsa da az miktarda ‘sayı’ anlamında da kullanılmaktadır.

211. *kişi köngli tüpsüz tengiz tep turur*
bilig yinçü sanı tüpinde yatur

“İnsan gönülü dibi olmayan bir deniz gibidir; bilgi onun dibinde yatan inciye **benzer**.”

1397. *kanı tüş sanı boldı keçmiş küning*
ökünçte adın yok bu qalmış küning

“Hani, geçen günlerin rüya **gibi** oldu; kalan günlerinde de pişmanlıktan başka bir şey yoktur.”

1213. *kamuğ nengke vakt ol küni belgülig*
nefes tun tokırka sanı belgülig

“Herşeyin bir vakti vardır, günü bellidir; nefes alıp-vermenin **sayısı** bellidir.”

2225. *bitig bilmez erse apa oğlanı*

negü bilgey erdi yıl ay kün sanı

“İnsanoğlu yazı bilmese idi, yıl, ay ve günün sayısını nasıl bilirdi.”

2775. *yıl ay öd bitişe küni belgülig*

açıkluğ adırtlıg sanı belgülig

“Yıl, ay ve günü yazılırsa tarihi belli olur ve sayılar, açık ve vazih olarak bilinir.”

Türemiş olarak kullanımı ise sadece *sansız* örneğinde yer almaktadır:

21 *törüttüñg tümen miñg bu sansız tirig*

yazı tağ teñgiz kötki oprı yirig

“Bu sayısız, yüz binlerce canlıyı, ova, dağ, deniz, tepe ve çukurları sen yarattın.”

DLT.’de “sayı, sayma, addü itibar” anlamında sınırlı kullanımın devam ettiği sözcüğe tek örnekte rastlanmaktadır. (DLT IV: 486)

koy sanı nece “koyunun sayısı ve hesabı nicedir, kaçtır.” (DLT III: 157-16)

Tarihî Türk dillerinde KB’de sayı anlamındaki kullanımında azalma görülmesine karşın NF ve KE’de bu anlamın korunduğu örnekler rastlanmaktadır. Sözcüğün *san* şeklinde kullanımı yanı sıra *san sakış* ikilemesi olarak kullanımı da oldukça yaygındır:

çerig yığıldı sanı sakıştı yok “**sayısız** asker toplandı” KE 44v3

sanı sakıştı yok çerig keldi “**sayısız** asker geldi” KE 180r1

teğme bir kapuğ sanınça “her bir kapı **sayısınca**” KE 80v20

cüftlerimning sanını bilmez-men “eşlerimin **sayısını** bilmem” NF 398-13

kökdeki yıldızlar sanınça “gökteki yıldızların **sayısınca**” NF 62-8

teğme bir adımı sanınça “her bir adımı **sayısınca**” NF 269-16

munça sansız saqışsız érke bardım “bu kadar **sayısız** yere gittim” NF 399-1

Çağdaş Türk dillerinde de yakın anlamlarda kullanılmaktadır:

Kzk. (696b, 697a) *san II* “sayı”, *sana-* “saymak”, *sanagış* “sayan, hesaplayan”, *sanaq* “sayım”, *sanaqşı* “sayımcı, sayım memuru”, *sanal-* “sayılmak, hesaplanmak”, *sanas-* “birlikte hesaplamak, saymak” sayı ve saymak anlamlarına uygun kullanılırken zaman zaman “düşünmek”

anlamına yakın kullanımlar da bulunmaktadır. Örneğin *sanasız* sözcüğü beklenenin aksine “sayısız” anlamında değil “şuursuz, bilinçsiz; merhametsiz, acımasız” anlamında kullanılmaktadır.

Krg. (132a,b) *san II* ‘sayı’, *sana- II* “saymak, hesaplamak”, *sanak* “hesap, sayım”, *sanaluu* “sayılı, hesaplı”, *sanaş-* “birlikte saymak” örnekleri bulunmaktadır.

KMal. (538b, 539b) *san I* “sayı, miktar”, *sanav I* “sayı; hesap”, *sanavçu* “sayıcı, hesaplayıcı”, *sanavsuz*, *sansız* “sayısız, hesapsız” örneklerinde görülmektedir.

KKlp. (562b) *san II* “sayı, numara”, *sana-* “düşünmek; saymak”, *sanaq* “sayım, hesap”, *sanas-* “birlikte saymak”, *sanastır* “saydırmak”, ~ *etseñ emerseñ* ‘çalışan yer’

Krç. (216) *emek* ‘iş, çalışma’ *emek qoysañ, taşta da gül öser.* ‘Çalışırsan taşta gül yetişir.’, *emgeklık* ‘eziyet’

Sonuç olarak yukarıda değerlendirilen beş kelimedden hareketle Karaycanın Orhon yazıtlarının dili ve Uygurca ile örtüşen kimi özellikler bakımından eskicil özellikler taşıdığını söylemek mümkündür. *arık*, *azaş-*, *azgana*, *emgek*, *san* kelimeleri de yukarıda açıklandığı ve örneklendirildiği üzere gerek anlam gerekse kullanım bakımından diğer Türk dillerinde görülmeyen ya da bir iki Türk dilinde sınırlı sayıda kullanım olarak karşımıza çıkan biçimlerdir.

Kısaltmalar:

Dan	Daniel
Deu	Deutronomy (Tesniye / Dvarim / Yasanın Tekrarı)
Ecc	Ecclasiastes (Vâiz)
Est	Esther (Ester)
Exo	Exodus (Huruç / Şemot / Çıkış)
Ez	Ezra
Gen	Genesis (Tekvin / Bereşit / Yaratılış)
JobJob	(Iyov / Eyüb)
Lam	Lamentations (Mersiyeler / Ağıtlar)
Lev	Leviticus (Vayıkra / Levililer)
Neh	Nehemia (Nehemya)
Num	Numbers (Bemidbar / Sayılar)
Pro	Proverbs (Meseller / Sülemanın Deyişleri)
Psa	Psalms (Zemerler / Mezmurlar)
Ru	Ruth (Rut)
Song	Song of Songs (Neşideler Neşidesi / Ezgiler Ezgisi)

Uyg. Uygurca

Kaynaklar

- Alkaya, Ercan, “Eski Türkçe –qıña Ekinin Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies*, V. 3/4, Summer 2008, 43-72.
- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2019.
- CC= Grønbech, K., *Komanisches Wörterbuch*, Vol. I, Kopenhagen 1942.
- CKB= Jankowski, Henryk, Gulayhan Aqтай, Dorota Cegiolka, Tülay Çulha, Michael Nemeth, *Crimean Karaim Bible-Volume I: Critical Edition of the Pentateuch and Five Scrolls*, Volume II: Critical Edition of the Writings, Turcologica 119, Harasowitz, Wiesbaden 2019.
- CKBI= Çulha, Tülay, *The Crimean Karaim Bible-Index*, Turcologica 119,2, Harasowitz Verlag, Wiesbaden 2021.
- DLT Atalay, Besim, *Divanü Lûğat-it- Türk Tercümesi*, tıpkı basım, Ankara: TTK Yayınları, (3. baskı) 1992.
- DS= *Derleme Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları, 1965.
- EDPT= Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Eraslan, Kemal, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, *Kutadgu Bilig III: İndeks*, TKAE İstanbul 1979.
- Güngördü, Erol, ‘Köken Bilimlik Çözümler II: kişne-, işit-, emek, silk-’ *Gazi Türkiyat*, Güz 2017, S. 21, 75-83.
- Güzel, Ferdi, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2019.
- IB= Talat Tekin, *İrk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara 2004.
- KB= Arat, R. R. *Kutadgu Bilig I: Metin*, TDK Yayınları Ankara 1991.
- KE= Rabguzi, Burhanoğlu Kadı Nasırüddin, *Kısasü'l-enbiya (peygamber kıssaları)*, Dizin, Haz. Aysun Ata, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997. 2. c.
- KKlp.= Baskakov, N. A., *Karakalpaksko russkij slovar* Moskva 1958.
- KMal.= Tenişev E.R., Sujunç X. I., *Karaçaevo balkarsko russkij slovar*, Moskva 1989.
- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2017.
- KP= James Russel Hamilton, *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalının Uygurcası*, Çev: Ece Korkut, İsmet Birkan, Simurg Yayınları Ankara 1998.
- KPRS= Baskakov, N. A., A. Zayançkowski, *Karaimsko- Russko- Polskiy Slovar*, Moskva 1974.
- Krç.= Rebi, David, *Krimçakskiy Yazık Krimçaksko-Russkij Slovar*, Simferepol Dolya 2004.
- Krg.= Judaxin K. K., *Kirgizsko russkij slovar*, Moskva 1985.

- KTat.= Garkavec, A., Usenov, S. M., *Krimskotatarskvo-russko-ukranskij slovar'* 1. A–L, Simferopol, Sonat 2002.
- KTS=Jankowski, Henryk, Gulayhan Aqтай, *Karayca Türkçe Sözlük*, Asos Yay. 2020.
- Kuan= Özcan Devrez, Ceyda, *Eski Uygurca Kuanşi İm Pular İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 2020.
- Kzk.= Sızdıkova, R. Gh., *Kazakşa-orysşa sözdik*, Almatı 2001.
- Müller, F.W.K., *Uigurica III*, Berlin: Königl. Akademie der Wissenschaften, 1908.
- OT= Tekin, Talat, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu, Ankara 2003.
- Ölmez, Mehmet, “Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine” *Mustafa Canpolat Armağanı*, Ed: A. Ata, M. Ölmez, Ankara 2003, s.135-142.
- R. R. Arat, *Kutadgu Bilig II: Çeviri*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Rad.= Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I*, St. Petersburg 1893.
- Sırtı, Ezgi, *Kıpçak Lehçelerinde Kök Fiiller (Tarihi-Karşılaştırmalı Söz Varlığı İncelemesi)*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2020.
- T= Tekin, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, BilgeSu Yayınları, Ankara 2020.
- TT AnI= Bang, W., A. von Gabain, *Analytischer Index der Türkischen Turfan-Texte*, Verlag der Akademie Berlin 1931.
- TT V: Bang, W., A. von Gabain, *Türkischen Turfan-Texte V*, Verlag der Akademie Berlin 1931.
- TT VIII= Bang, W., A. von Gabain, *Türkischen Turfan-Texte VIII*, Verlag der Akademie Berlin 1954.

Mihály DOBROVITS* (Budapeşte)

Eski Türk yazıtlarında Tölis ve Tarduş'lar

Bildirimizde Göktürklerin sağ ve sol kollarını teşkil eden *Tölis* ve *Tarduş*'lar hakkında bir denemede bulunacağız. Orhun yazıtlarının verilerini gözden geçirdikten sonra Ongin ve Küli Çor yazıtlarının detaylı incelemesinde bulunacağız. Bu kaynaklardan başka Uygur Şine Usu yazıtının (760/761) verilerini de inceleyeceğiz.

Orhun yazıtlarında aşağıdakileri okuyabiliriz.¹:

tölis tarduş boduniğ anta etmis yabğug şadıg anta bermis (I. E 13-14, II. E 12)

ve de

kisre tarduş begler kül çor başlayu ulayu şadapıt begler öñre tölis begler apa tarkan başlayu ulayu şadapıt begler (II. S 13-14)

Orhun yazıtlarının yanısıra Çin kaynaklarında da *Tarduş*'lardan söz edilir. Bunlardan (*Jiu Tangshu* ve *Xin Tangshu*) *Élteriş kağan* (682-691) tarafından küçük kardeşlerinin biri olan Mechuo'ya *şad* başka bir kardeşi olan, Duoxifu'ya ise *yabgu* ünvanını verdiğini öğrenebiliriz.² *Élteriş kağan*'ın vefatını müteakip Mechuo Türkler'in *kapğan kağan*'ı (691-716) olup, 699'de imparatorluğu yeniden düzenledi. Duoxifu sol *şad* ünvanını alıp,³ *El-teriş kağan*'ın büyük oğlu olan Mo-chü veya Mo-chi-lien sağ *şad* ünvanını almıştır.⁴ Mechuo kendi oğlu Fuqu'ye küçük *kağan* ünvanını

* Prof. Dr., Pázmány Péter Katolik Üniversitesi, dobrovits@gmail.com

¹ Unless otherwise indicated, we usually follow Talât Tekin's translations (Tekin, 1968 : 259-294).

² 乃自立為可汗。以其弟默啜為設，咄悉匐為葉護 (JTS); 乃自立為可汗，以弟默啜為殺，咄悉匐為葉護 (XTS)

³ 默啜立其弟咄悉匐為左廂察 (JTS) 復立咄悉匐為左察 (XTS)

⁴ 骨咄祿子默矩為右廂察 (JTS) 骨咄祿子默矩為右察 (XTS)

verip,⁵ onu her iki *şad*'dan üstün bir yetki vermiştir.⁶ (Liu Mau-tsai, 1959: 158, 163, 213, 218).

Bu olay Orhun yazıtlarında sadece böyle anılır:

eçim kağan olurtuқта özim tarduş bodun üze şad ertim

(I. E 17 – II. E 14-15)."

Sağ *şad* İmparatorluğun batısında bulunan *Tarduş*'ların başında olup doğuda *Tölis*'ler ve merkezde *kağan* olmak üzere Sine Usu yazıtında da geçen (*üç tuğluğ türk bodun*) teşekkül edildi.

kögürde kömür tağda yar ögüzde üç tuğluğ Turk bodun ...

"Am Kögür, Kömür-tag und am Jar-flusse (kempfte ich mit?) dreifahren der Turken... "⁷ (N8)

Böylece Göktürk ordularının güney (yani Çin) tarafına karşı konuşlandırılmış olduğu da belli olur.

Küli çor yazıtına göre *Tarduş*'ların başında *küli çor(lar)* bulunmuştur⁸:

[..... *ışbara bil]ge küli çor tarduş bodunıg éti ayu olurtı.*

Metni neşredenlerinden Clauson ile Tryjarski bu metinde üç *Küli çor*'un yaşam öyküsünün anlatılmış olduğunu kanıtlamaya çalıştılar. Fikirlerine göre yazıt *III Küli çor* diye adlandırdıkları şahsın vefatını müteakip 722 yılında veya ondan biraz sonra dikilmiştir (Clauson-Tryjarski, 1972: 23-28). Biz buna katılamayarak tek kişini mezar taşı ve yazıtı olduğunun tezini daha önce ileri sürdük.

Küli çor yazıtının ilgimizi çeken başka bir özelliği ise kutsal A-shih-na hanedanı ile doğrudan bağlantısı olmayan tek Göktürk yazıtının olmasıdır. *Tarduş*'ların başında bulunan hanedan mensuplarının ikisi de sonradan Kağan ünvanını aldılar. Birinci *Tarduş şad* olan Mechuo veya *kapğan kağan* anısına belirli sebeplerden dolayı hiç yazıt dikilmedi. Bildiğimiz ikinci *Tarduş şad* yani *Bilge kağan* önce *Kül tegin* ünvanını alan küçük kardeşinin hatırasına bir taş diktirmiş olup, sonradan onun hatırası için de *Bilge kağan* yazıtı dikilmiştir. *Bilge kağan* vefat ettikten sonra büyük oğlu I-*jan tegin* onun yerine geçmiştir. 735'te Çin imparatoru

⁵ 又立其子匐俱為小可汗 (JTS); 子匐俱為小可汗 (XTS)

⁶ 位在兩察之上 (JTS); 位兩察上 (XTS)

⁷ Ramstedt (1913-1918: 3); Malov (1959: 30-44); Mert 2009, 195-265; Ölmez 2012, 264-286.

⁸ Samojlovič-Kotwicz, 1926: 60-103; Малов, 1959: 25-30; Tekin, 1968: 257-258; Clauson, Tryjarski, 1972: 7-33; Болд, 2000: 132-153; Ölmez 2012, 198-210.

tarafından ona Teng-li (i.e. *Teñri*) *kağan* (735-740) ünvanı verilmiştir. O da ölünce küçük kardeşi *kutluğ Bilge* tahta çıkarılmış olup, 740'ten sonra ona da *Teñri kağan* II (cca 740-742) ünvanı ihsan edilmiştir.

İmparatorluğun doğu kolunu teşkil eden *Tölis*'lere gelince, onların tarihini Ongin yazıtında öğrenmemiz mümkün (Radloff, 1892: XXVI; Radloff, 1896: LXXXIII; Radloff 1895: 243-244; Orkun, 1938: 127-132; Малов, 1959: 7-11; Clauson, 1957: 178- 192; Tekin, 1968: 255-256; Болд, 2000: 86-131; Aydın 2008; Erdal 2010; Ölmez 2012, 189-197).

Ongin yazıtının Duoxifu *yabğu*'nun ailesine ait olduğu ilk olarak Voytov tarafından ileri sürüldü (Войтов, 1989: 34-50). Kendi makalemizde (Dobrovits, 2000: 147-150); bu ailenin üç kuşağını ayırt etmeğe çalıştık. Bu yazıt *Bilge Işbara Tamğan-tarқан*'ın hatırasına dikilmiştir. Onun babasının ünvanı *El-etmiş yabğu* olmuştur. Büyük kardeşinin ilk ünvanı *Işbara tamğan çor* olup sonradan *yabğu* rütbesine yükselmiştir.

él-étmiş yabğu oğlu [i]şbara tamğan çor yabğu inisi bilge işbara tamğan tarқан (O. F4)

Üçüncü kuşak ise *Bilge Işbara Tamğan tarқан*'ın ismi veya ünvanı bilinmeyip taşın dikilmesine emir veren oğludur (O S1-7).

Él-étmiş yabğu hakkında metinden aşağıdakileri öğrenebiliriz:

[...él] *etmiş atam [...]* *ba[sa] tabğaç[d]a yırıya t'g oğuz ara yeti eren yağı bolmış қаңım teñriken éyin anta yorımış işig küçin [bérmış erti]*

teñrikenke işig bertin teyin yarlıkamış şad atıg anta bermiş boltuқта oğuz t'g yağı ermiş [be]dük ermiş. [teñriken] y[orımış]

yabız bat biz. azıg öküşüg körtüg er[sig]ti süle[li]m ter ermiş matı beglerim e ter ermiş biz az biz teyin қорқ[malum]10 қаңım şad ança ötünmiş teñriken al[қınmazun bodu]n anta [қut] ermezке tas[ulmazun]11

Çince kaynaklarımızın verilerini gözlerimizin önünde tutarsak, Duoxifu (*Él-étmiş*) *yabğu*'nun 699'ten itibaren *şad* ünvanını taşıdığını hatırlayabiliriz.

Bilge Işbara Tamğan tarқан'ın doğum tarihi hakkında metinde somut bir bilgi yoktur. Ne var ki, kendi doğumunu anlatırken *қапған ёлтеіш қаған ёлте қилтım* ifadesinini kullanıyor. Gördüğümüz hükümdarlar tersten sıralanmıştır.

Ömrüne ve vefatına gelince aynı olay söz konusudur.

teñri bilge қағанқа [t]ақı (i)sig küçig бёрsegim бар ermiş (O R2)

kañ yorip elteriş kağanka adrılmaduk yañılmaduk teñri bilge kağanta adrılmalım azmalım (O R3)

Buna göre metnimizde İkinci Göktürk Kağanlığının önemli hükümdarlarının hepsininden söz edilmektedir. Bu sıralamaya göre metinde gördüğümüz *teñri bilge kağan* ibaresi tarihi kohte bildiğimiz Bilge Kağan'ın ünvanı olamaz. Çünkü o ne Türkçe ne Çince kaynaklarında böyle anılmamıştır. Ne var ki, Bilge Kağan'ın haleflerinden Tengri Kağan ünvanını alan iki hükümdarın var olduğunu Çince kaynaklarından öğrenmekteyiz.⁹

Bu hususta karşılaştığımız tek sorun, metnin yeni yayınlarında *Bilge İşbara Tamğan tarқан*'in ölümü koyun yılı olarak gösterilmesidir (*üze teñri koñ yılka yétinç ay küçlüg alp kağanımda adrılı bardıñız*, O R4). Bu okunuşu ilk teklif eden Clauson olup ondan sonra Tekin, Voytov ve Rybatzki tarafından aynen kabul edilmiştir. Radloff'un orijinal estempajlarında ve yayınlarında ise *üze teñri kn¹ l²üi yılka* okunur "ejderha yılı" diye tercüme edilir. Radloff'un öğrencilerinden Malov aynı okuyuşu kabul ederek Radloff'un kullanmış olduğu orijinal estempajı da tekrar yayımlamıştır (Radloff 1894: 250-251; Малов 1959: 8-9). Metni sonradan yayımlananların hiç birisi taşın orijinal halini göremedi, çünkü o taşın 1962'de artık hemen hemen bir parça kalmamıştır (Tryjarski, 1966: 166-168; Ōsawa, 2000: 197-199). Demek, Clauson'un usuli düzeltmelerini kabul etmek zorunda değiliz. Tarihe bakılınca Bilge Kağanın ikinci oğlu Kutluğ Bilge Kağan'a Çin imparatoru tarafından Tengri Kağan ünvanının ihsan edildiği 740 yılı ejderha yılıydı. Bu bağlamda sakınca teşkil edebilecek tek husus Radloff'un *l2üi* diye okuduğu kelimenin daha sonraki Uygurca metinlerinde *luu* şeklinde yazıldığıdır. Bunu herhalde çifte alıntı olarak algılamamız mümkündür. Çince *lung* (龍 EMC luawŋ, LMC lywŋ) kelimesinin eski telaffuzu Radloff'un okuyuşuna zemin yaratmaktadır.

Üzerinde durmamız gereken son soru ise yazıtların coğrafi konumudur. Ongin yazıtının eski yeri Tarduş'ların başında bulunan *Küli çor*'un yazıtının batısındadır. Ne var ki yazıtın kahramanının kendisi Tölis yabğusu olmayıp babası ile büyük kardeşi bu mevkide bulunmuşlar. Bu sebepten taşın nerede bulunduğu konumuz bakımından önemli değildir.

Bildirimize son vererek Ongin yazıtının *Tölis*'lerle ve *Küli çor* yazıtının Tarduşlarla bağlantısı olduğunu kanıtlamaya çalıştık. Aynı zamanda Ongin yazıtı A-shih-na'lara ait olup, *Küli çor* yazıtı ise daha aşağı rütbeli bir kumandanın hatırasına dikilmiştir.

⁹ *Jiu Tangshu* 215b: Zhonghua shuju (yayını), 6054; Pelliot, P.: Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale, *T'oung Pao* XXVI (1929), 234, 236-238.

Kaynaklar

- Войтов, В. Е. 1989. Онгинский памятник, проблемы культуроведческой интерпретации, *Советская тюркология*, 1989/3, pp. 34-50.
- Болд Л. 2000. *Орхон бичгийн дурсгал II*, Улаанбаатар, pp. 86- 131.
- Bombaci, A. 1965. „*ķutluđ bolzun! A contribution to the history of the concept of 'fortune' among the Turks I*”, *Ural-Altajische Jahrbücher XXXVI*, pp. 284-291
- Bombaci, A. 1966. *ķutluđ bolsun! Ural-Altajische Jahrbücher XXXVIII*, pp. 13-43.
- Bombaci, A. 1974a. On the Ancient Turkish Title «Şad», in: *Gururājamañjarikā. Studi Onore di Giuseppe TUCCI*, Napoli, pp. 167-193.
- Bombaci, A. 1974b. On the Ancient Turkish Title *şadapıt*, *Ural-Altajische Jahrbücher* 48, pp. 32-41 8
- Chavannes Éd. 1903. *Documents sur les Tu-kiue (Turcs) occidentaux. Recueillis et commentés par...* St Pétersbourg.
- Clauson, G. 1957. The Ongin Inscription, *Journal of the Royal Asiatic Society*, pp. 178-192.
- Clauson, G., 1972. *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth Century Turkish*, Oxford.
- Clauson, G.; Tryjarski, E. 1972. Inscription of Ikhe Khushotu, *Rocznik Orientalistyczny* 34, pp. 7-33.
- Dobrovits, M. 2000. Ongin yazıtını tahlile bir deneme, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, pp. 147-150.
- Erdal, M. 1991. *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. Turcologica Bd. 7 Wiesbaden.
- Liu Mau-tsai. 1958. *Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kiue) I-II*. Göttinger Asiatische Forschungen 10, Wiesbaden.
- Малов, С. Е. 1959. *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*, Москва-Ленинград.
- Mert, Osman, 2009. *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında Tes-Taryat-Şine Us*, Ankara.
- Mert, Osman 2015. *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*, Erzurum.
- Ögel, B. 1963. Über die alttürkischen Schad (Sü-baschi) - Würde, *Central Asiatic Journal* VIII, pp. 27-42.
- Orkun, H. N. 1938. *Eski Türk yazıtları I.*, İstanbul. (reprint: Ankara 1986)
- Ösawa, Takashi. 2000. „Moğolistan'daki Eski Türk Anıt ve Yazıtlar Üzerine Yeni Araştırmalar”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, pp.197-199.
- Ölmez, Mehmet 2012. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*, İstanbul, 2012
- Pelliot, P. 1929. Neuf notes sur les ķuestions d'Asie Centrale, *T'oung Pao* 26, pp. 244-246 9
- Radloff, W. 1892. *Atlas der Alterthümer der Mongolei I*. Sanktpetersburg.
- Radloff, W. 1895: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* SanktPetersburg
- Radloff, W. 1896. *Atlas der Alterthümer der Mongolei III*. Sanktpetersburg.

- Ramstedt, G. J. 1913-1918. Zwei uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei, *Journal de la Societé Finno-Ougrienne* 30, 3.
- Rybatzki, V. 2000. „The Titles of the Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions”, *Central Asiatic Journal*, 44, pp.209-213.
- Samojlovič-Kotwicz. 1926. Le monument turc d'Ikhe-Khuchotu en Mongolie centrale, *Rocznik Orientalistyczny* 4.
- Tekin, T. 1968. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington.
- Tryjarski, E.1966. „The Recent State of Preservation of Old Turkic Relicts in Mongolia and the Need for their Conservation”, *Ural-Altische Jahrbücher* 38, pp.166-168.

Muvaffak DURANLI* (İzmir)

Sibirya Çalışmalarına Polonyalı Sürgün Feliks Yakovleviç Kon'un Katkısı

Giriş

Sibirya araştırmalarında pek çok Alman ve Rus kökenli bilim insanının yanı sıra Polonyalı bilim insanlarının da katkıları olduğu bilinmektedir. Bu Polonyalı araştırmacıları diğer bilim insanlarından ayıran en önemli nokta ise hemen hemen hepsinin bu topraklara sürgün cezası çekmek için gönderilmiş olmalarıdır. Bu isimler arasında ülkemizde bilinen Etnograf Vatslav Leopoldoviç Seroşevskiy (1858-1945) ve Dilbilimci, Etnograf Eduard Karloviç Pekarskiy'in (1858- 1934) yanı sıra Jeolog Aleksandr Lavrentyeviç Çekanovski (1833- 1876), Paleontolog İvan Dementyeviç Çerskiy (1845- 1892), Dilbilimci, Zoolog Benedikt İvanoviç Dıbovskiy (1833- 1930), Zoolog Viktor Aleksandroviç Godlevskiy (1881- 1900), Etnograf Nikolay Alekseyeviç Vitaşevskiy'in de (1857- 1918) adları yer almaktadır. Elbette sürgün cezalarını Sibirya'nın farklı yerleşim noktalarında tamamlamış Polonyalı sürgünlerin listesi sadece bu adlarla sınırlı değildir. Sibirya'ya sürgüne gönderilen Polonyalıların bir kısmı cezalarını tamamladıktan sonra ülkelerine dönmemişler, bu topraklara yerleşmiş ve kök salmışlardır.

Polonya kökenli sürgünlerin gerek Sibirya coğrafyası gerekse bu toprakları yurt edinmiş halk, topluluklarla ilgili çok yönlü bilimsel çalışmaları günümüzde bu alanda çalışan bilim insanları için en değerli kaynaklar arasında yer almaktadır. Onların çabaları, çalışmaları sadece bilim açısından değil, aynı zamanda yerli halkların kültürle tanışması, bölgenin kültürel yapısının zenginleşmesi için de ayrı bir öneme sahiptir.

Bugün Sibirya şehirlerinde yer alan Polonya kültür dernekleri, bu sürgünlerin torunları, torun çocukları için bir dayanışma ve Polonya kültürünü yaşama/ yaşatma merkezi, yerel yöneticiler için ise bir Avrupa

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, e-posta: m_duranli@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4529-2700>

halkı ile doğrudan bağlantı kurmak için büyük bir şanstır. Sibirya topraklarındaki bu sivil toplum kuruluşları, Sibirya'nın gelişiminde Polonyalı sürgünlerin katkısının azımsanmayacak nitelikte olduğunu göstermektedir.

Sibirya Topraklarında Polonyalı Sürgünler

Sibirya topraklarındaki Polonyalı sürgünler ile ilgili olarak yapılan çalışmalarını genel olarak değerlendiren Evgeniy Vladimiroviç Semenov, bu konudaki ilk çalışmalardan birinin 1884 yılında Lvov'da yayınlanan, Polonya kökenli Rus tarihçi Zygmunt Libroviç'in (1855- 1918) "Sibirya'da Polonyalılar" (Polyakii v Sibiri) adlı çalışması olduğunu belirtir. Sonraki dönemde ise 1928 yılında Krakov'da yayınlanan M. Yanik'in "Sibirya'da Polonyalıların Tarihi" (Dzieje Polaków na Syberii) adlı Lehçe çalışmasının önemini vurgular (Semenov 2013: 66). Ona göre, yakın zamanda bu konuda çalışan önemli adlardan biri Rus tarihçi, Bolislav Sergeyeviç Şostakoviç'dir (1945- 2015). Özellikle Dekabristler ve Polonyalı sürgünler arasındaki dostluk ilişkilerine önem veren Şostakoviç, bu konuda pek çok yazı kaleme almıştır (Semenov 2013: 57).

Günümüzde bu konu üzerinde çalışan araştırmacılardan biri olan Sergey Vladimiroviç Leonçik, Sibirya topraklarında sürgün cezasını tamamlamış Polonyalı sürgünlerin sürgün sonrası kaderlerine değindiği çalışmasında 1822 yılında Mihail Mihayloviç Speranskiy'in¹ reformları ile kurulan Yenisey vilayetine 1823- 1851 yılları arasından 72. 661 sürgün gönderildiğini, gönderilen sürgünlerin sadece %1'in politik suçlu olduğunu belirtir. Bu politik suçlular arasında 1825 yılı Aralık olaylarına katılan Rus askerler, daha sonra 1830 yılı Polonya isyanına katılan Polonyalı politik sürgünlerin bulunduğunu belirtmektedir (Leonçik 2017: 308).

Bu veriye göre, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Sibirya topraklarındaki Polonyalı politik sürgünlerin küçük bir azınlık oluşturdukları anlaşılmaktadır. Ancak bu tarihten sonra 1863- 1864 yıllarında Polonya'da yaşanan Ocak isyanı sonrasında Sibirya'ya gönderilen Polonyalı sürgünlerin sayısında gözle görülür bir artış yaşanır. Resmi verilere göre 8.199 kişi Sibirya'ya gönderilmiştir. Onlardan 3.179 kişi Yenisey vilayeti ve bölgede yer alan bazı küçük yerleşimlerde sürgün cezalarını tamamlamışlardır. Krasnoyarsk Şehir Arşivi'ndeki verilere göre, 1863- 1870 yıllarında Yenisey vilayetinde 4.419 Polonyalı sürgün bulunmaktadır (Leonçik 2017: 308).

¹ 1772- 1839. Reform yanlısı devlet adamı.

Bu verilerden hareketle, 1830 tarihinden başlayan Sibirya topraklarındaki Polonyalı sürgün nüfusunun 1863- 1864 yılında zirveye ulaştığını belirtmek mümkündür. Burada üzerinde durmaya çalışacağımız Feliks Yakovleviç Kon'un sürgünü bu tarihlerden daha sonra yer almıştır.

Feliks Yakovleviç Kon'un Hayatı

Feliks Yakovleviç Kon 30 Mayıs 1864 tarihinde Varşova'da doğar. Kon, 1939 yılında yayınlanan Rus Bibliyografya Enstitüsü Granat'ın Ansiklopedik Sözlüğü'nün kırk birinci cildinde yer alan otobiyografisinde aile büyüklerinin asimile olmuş Yahudiler olduğunu, "kendilerini ruh ve beden olarak Polonya'nın özgürlüğüne adanmış" olduklarını belirtir (Kon 1939: 201).

Aynı otobiyografide Kon, altı yaşında çocukken bir önder olmayı hayal ettiğini ve en büyük isteğinin ana yurdu için dövüşmek ve Polonya'yı 'Moskallardan' ve 'Şvablardan' kurtarmak olduğunu belirtir (Kon 1939: 201).

1883 yılında Varşova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğrenime başlayan genç Kon, aynı yıllarda Polonya'da kurulan ilk sol görüşlü parti olan Proletariat'a katılır.

Araştırmacılar Feliks Kon'un ailesi ile ilgili verilerde ailenin muhalif bir karakterde olduğunu belirtmektedirler. Örneğin Yakut araştırmacı İlya Gavriloviç Makarov, Yakutistan'daki sürgün ile Polonya'daki siyasi olayları değerlendirdiği çalışmasında "Bağımsızlık mücadelesi onun ailesine özgüdür. Babası 1848 yılında Galiçya'daki özgürlük hareketine ve 1863 yılı Polonya isyanına da katılmış, dayısı N. Geyşer, M. Lyangeviç'in başını çektiği isyancı önderlerinden birinin emir subayı olmuştur" (Makarov 1999: 58-59) demektedir.

20 Haziran 1884 tarihinde bir eylem hazırlığı içinde olan Kon ve arkadaşları tutuklanır. Mahkeme on yıllık bir sürgün cezasında karar kılar. 28 Kasım 1886 tarihinde Feliks Yakovleviç Kon ve arkadaşları Nerçinsk şehri yakınlarında yer alan Kara Hapishanesi'ne gönderilir (Darı- Surun 2018: 64).

Kon özgürlüğüne kavuştuktan sonra kaleme aldığı anılarında Kara Hapishanesi'ndeki dönemi hayatının en eğitici dönemi olarak tanımlar ve hapishaneyi üniversite olarak adlandırır (Kon 1933: 99).

Bu tanımlama ilk bakışta olumlu gibi görünse de Kon'un bulunduğu zaman dilimi içinde, 7- 8 Kasım 1889'da yaşanan olay Rus tarihine "Kara Trajedisi" olarak geçmiştir. Kon'un da bulunduğu süre içinde hapishanedeki olumsuz koşulların düzeltilmemesine tepki olarak toplu

intihar girişimi gerçekleştirilir. Bunun için hapisane koşullarında elde edilen morfin ve zehir kullanılır.

Yirmi politik sürgünün katıldığı bu girişimde erkek politik sürgünlerden İvan Vasilyeviç Kalyujniy (1858- 1889), Sergey Nikolayeviç Bobohov (1858- 1889), kadın politik sürgünlerden Nadejda Konstantinovna Sigida (1862- 1889), Mariya Vasilyevna Kayujnaja (1864- 1889), Mariya Pavlovna Kovalevskaya (1849- 1889), Nadejda Simonovna Smirnitskaya (1852- 1889) ölür. Hapishane yönetiminin kurtarma girişimleri sonucunda Kon ve diğer tutuklular kurtarılır (Osmolovski 1920: 30- 55).

10 Mart 1891 tarihinde hapis cezasını tamamlayan Kon, buradan İrkutsk'a, daha sonra Yakutsk bölgesi Amgin nahiyesinde yer alan ve o dönemde sürgün yerleşimi olan Betün yerleşim bölgesine gönderilir (Darı-Surun 2018: 64). Gerek olumsuz hapisane koşulları gerekse sürgün dönemindeki yetersizliklerden dolayı sağlığı kötüleşen Kon, 7 Temmuz 1871'de Yakutsk'taki şehir hastanesine götürülür. Bu hastanedeki tedavi sonrasında Hristina Grigoryevna Grinberg ile evlenir.

Ticaretle uğraşan bir aileden gelen Hristina, Feliks Kon gibi, siyasi sürgündür. Çara karşı yürütülen siyasi faaliyetlere katılmakla suçlanan Hristina, Kon ile Kara'daki sürgün hapishanesinde tanışmıştır (Kozmina vd. 1934: 979- 982).

Başlangıçta iki gencin evliliğine kilise onay vermemiş, ancak 1892 yılı ocak ayında Kon, Yakut valisine Ortodoks mezhebine geçme isteğini sunmuş, bu isteğin kabulünden sonra (Brovçenko 1999: 67) evlilik gerçekleşmiştir.

Kon, Sibiry'a'da bulunduğu bu dönemde Polonyalı sürgünlerin yanı sıra Rus sürgünlerle de ilişki içerisindeydi. Bu ilişkinin Kon tarafından çok da kabul görmediğini belirten Şostakoviç, özellikle Polonya İşçi Partisi ve Narodnaya Volya'nın temsilcileri arasındaki fikir ayrılıklarının Kon'u rahatsız ettiğini belirtmektedir. Kon anılarında "Bizden pek çoğu akıyla bu birlikteliğin gerekliliğini anlıyor, fakat kalbi ile bu düşünceye katılmıyor... Biz Rus devrimcilerle birlikte olma düşüncesine alışmalıydık, biz babalarımızdan dedelerimizden nefret duygusu ile savaşmayı miras aldık" (Şostakoviç 1995: 98) diye yazmıştır.

Feliks Kon'un Yakutsk'taki Akademik Çalışmaları

1894 yılında Kon Yakutsk (Sibiryakov) Tarihi- Etnografik Çalışma Grubu'na (1894- 1896) davet edilir. Rus Coğrafya Derneği Doğu Sibiry bölümü tarafından organize edilen bu grubun başkanlığını Dmitriy Aleksandroviç Klements yürütmektedir. Alanda çok yönlü çalışmalar

gerçekleştirecek olan grupta yer alan yirmi altı araştırmacıdan on beşi politik sürgündür. Bunlar arasında Vladimir Germanovi Bogoraz, Vladimir İlyiç İohelson, Nikolay Alekseyeviç Vitaşevskiy, Eduard Karlovi Pekarskiy, Lev Grigoryevi Levental, Naum Leontyevi Gekker², Vasiliy Elisevi Gorinovi, Vsevolod Mihayloviç İonov, Sergey Filippovi Kovalik, Vasiliy. Vladimiroviç Livadin, İvan İvanoviç Maynov, Anatoliy Feliksov Osmolovski, Vasiliy Filippovi Troşanskiy, Sergey Vasilyeviç Yastremskiy de yer almaktadır.

Grubun çoğunluğunun politik sürgünlerden oluşmasında kendisi de sisteme karşı olan Dmitriy Aleksandroviç Klments önemli bir rol oynamıştır. Pek çok sürgünü tanıyan Klments Sibiryakov'u araştırma grubunun çoğunlukla yerel glere, yani sürgün edilmişlere dayanmak zorunda olduğuna ikna etmiş, Sibiryakov Klments'e yazdığı mektupta "Yakut bölgesine bolca gönderilen politik sürgünler, bölgenin araştırılması için kendilerinden gönüllü bir araştırma grubu oluştırmakta, onların gözlemlerinden yararlanmak gerekir" diye yazmıştı. Vahtin, bu dönemdeki politik sürgünler arasındaki yazışmalardan hareketle, başlangıçta Klments'in İohelson'u davet ettiğini, İohelson'un da Bogoraz ve diğer politik sürgünleri davet ettiğini belirtmiştir (Vahtin 2020: 20-21).

Bu araştırma grubunun çalışmaların bir kısmı daha sonraki tarihlerde yayınlanırken bir kısmının günümüzde bile gün işığına kavuşmadığı bilinmektedir. Örneğin araştırmacı Astahova, Pekarskiy'in "Yakutça Rusça Sözlüğü"nn ancak 1958 yılında, D. N. Pavlinov, N. A. Vitaşevskiy, L. G. Levental'ın ortak alışması "Materialı Po Obinomu Pravu i Obşestvennomu Bitu Yakutov" adlı çalışmanın 1929 yılında yayınlanabildiğini belirtmektedir (Astahova 2008: 30- 31).

Nikolay Vahtin, çalışmalarının on üç cilt tuttuğunu, ancak altı cildinin yayınlanabildiğini, günümüz kadar hala yayınlanmayan çalışmalar olduğunu belirtmektedir (Vahtin 2020: 21).

Araştırmacı Gogoleva Polonyalı aydınların çalışmalarını ele aldığı 2017 tarihli çalışmasında Feliks Kon'un çalışmalarının öneminden bahsettikten sonra onun "Yakutlarda Evlilik Kurumunun Gelişimi" adlı çalışmasının günümüze kadar arşivlerde kaldığı ve hala yayınlanmadığını belirtir (Gogoleva 2017: 240).

Bir süre Yakutsk yakınlarındaki Nam Ulusu I. Modut yerleşiminde yaşayan Kon, 1895 yılından önce bölge halkının farklı sorunlarını ele aldığı yazıları çeşitli yayın organlarında yayımlatır. Kon'un sözlerine göre,

² Gekker de Kon gibi Kara hapishanesinde toplu intihar girişimine katılmış bir mahkmdur.

ilk çalışması Polonyalı sürgünlerin Yakut toprağındaki yaşamlarına değindiğı çalışmasıdır. Lehçe olarak kaleme alınan bu yazı, o dönemde Ukrayna'da yayınlanan “Kurjer Lwoowski” adlı gazetede “Yakut Çadırında” başlığı ile yayınlanır (Kon 1939: 206).

Kon'un Yakutsk'ta bulunduğu süre içinde gerçekleştirdiğı çalışmalardan bazıları onun bölgeden ayrılışından sonra veya Yakutsk dışında yayınlanabilmiştir. Örneğin Feliks Yakovleviç Kon'un “Yakutlarla İlgili Fizyolojik ve Biyolojik Veriler (Antropolojik Yorum)” adlı çalışma 1899 yılında Minusinsk'te yayınlanır.

Çalışma, dönemin antropoloji biliminin özelliğine sahiptir. Çalışmanın “Giriş” bölümünden sonra boy, göğüs çevresi, vücut ısısı, nabız, nefes, güç ölçümü, cinsel hayat hakkındaki bilgiler, hamilelik, doğum, bebek bakımı, doğurganlık, ana babanın çocuğun cinsel gelişimine etkisi, yaşam süresi, hastalıklar, sonuç bölümünden sonra İ. İ. Maynov tarafından hazırlanmış anket formu yer almaktadır.

Çalışmasında F. Kon, “Başlangıçtaki plana göre, bu gözlemler bütün Yakutsk bölgesini kapsayacaktı. Bir yerde uzun zaman kalınca ben bütün bölgelerdeki yerleşim noktalarını elden geldiğince ziyaret etmek zorunda olacaktım. Ne yazık ki, bütün maddi zorlukların yok edilmesine karşın İmparatorluk Rus Coğrafya Derneğı Doğu Sibiry Bölümü'nün de elinde olmayan nedenlerden ötürü bu plan gerçekleştirilemedi, ben de benim yaşadığım Nam bölgesi yerleşimleriyle araştırmayı sınırlandırdım” (Kon 1899: 1) demektedir.

Çalışmanın seksen dokuzuncu sayfasında yer alan Maynov tarafından düzenlenmiş anket dört kuşak üzerine kuruludur. Büyük dede- büyük nine; dede- nine, baba- anne, erkek çocuklar- kız çocuklar. Ankette 11 soru yer almaktadır (Kon 1899: 89).

Kon'un Yakutistan'da tarımın gelişmesi üzerine kaleme aldığı makalesi “Yakutistan Bölgesinde Tarımın Gelişme Sorunu” (K Voprosu O Razvitiı Zemledeliya v Yakutskoy Oblasti) 1895 yılında Yakutsk şehrinde yayınlanan “1896 Yılı Yakutsk Bölgesi Hatıra Kitabı” (Pamyatnaya Knijka Yakutskoy Oblasti na 1896 God) adlı çalışmada (147- 167 sayfaları) yer almıştır. Yine yazarın Yakutistan topraklarında sürgün edilmiş Skopetslerin yaşamına ve ekonomik durumlarına değindiğı makalesi “Hatın- Arın Skopets Yerleşimi” adlı makalesi “İzvestiya Vostočno- Sibirskogo Otdela Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva” adlı dergide (c. XXVI, Sayı 4- 5, 1896, ss. 58- 11) yer almıştır.

Feliks Kon 3 Eylül 1894 tarihinde bir arkadaşına yazdığı mektubunda doksan yıl önce eski geleneklere göre gömülmüş bir Yakuta ait mezarı

kazacağını belirtmiştir. Özellikle o dönemde atla birlikte gömülme geleneği başta Kon olmak üzere diğer araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. İrina Sergejevna Astahova, mezardan kafatası ölçülerinin günümüz Yakutistan'ında yaşayan insanların kafatası ölçüleriyle karşılaştırmak isteyen Feliks Kon'un temel amacının Yakutların zaman içinde farklı halklarla karışma ölçüsünü bulmak istediğini belirtir. Kon'un bu çalışmasını tam olarak gerçekleştirip gerçekleştirmediği hakkında ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır (Astahova 2008: 35).

Feliks Kon'un İrkutsk'taki Akademik alışmaları

Yakutistan topraklarında kaldığı süreyi yeterli gören Feliks Kon, 1895 yılında o günkü Doğu Sibirya Genel Valisi Aleksandr Dmitriyevi Goremin'in'e Minusinsk'e gitme isteğini bildirir. Bu istek kısmi de olsa yerine getirilir. Genel valinin izniyle Kon ve eşi 19 Kasım 1895 tarihinde Yakutsk'tan ayrılır ve İrkutsk'a gelirler.

İrkutsk'ta bulunduğu süre zarfında "Vostonoe Obozrenie" gazetesi redaksiyon heyetinde alışan Feliks Kon, 5 Haziran 1896 tarihinde genel valinin görevlendirmesi ile Balagansk'a gider. 20 Mart 1897'de karı kocanın sürgün sürelerinin bitiminden sonra Kon'un karısı Nikolayev'e, Kon ise Krasnoyarsk'a geçer. Kısa bir süre bu şehirde kalan Kon'un sonunda isteği yerine gelir. Bu dönemde Kaın Tatarları üzerine alışan Pyotr Efimoviç Kulakov, Arseniy Arsenyevi Yarilov (1868- 1948) ve A. A. Kuznetsova- Yarilova elde ettikleri malzemenin Kon tarafından düzenlenmesini isterler ve onu Minusinsk'e resmi yazı ile davet ederler (Darı- Surun 2018: 65).

Feliks Kon'un Minusinsk şehrinde bulunma isteğinin ardında yatan başka bir neden ise Rusya'daki işçi hareketinin önderi V. İ. Lenin'in Minusinsk'e bağlı şuşenskoe köyüne üç yıl sürgün cezası ile gönderilmiş olmasıdır. Kon'un çalışmalarını değerlendirdiği kısa yazıda Karelkin, Kon'un ilk olarak Minusinsk şehrinde Lenin ile tanıştığını belirtmektedir (Karelkin 1967: 143). G. K. Varilenko, Lenin'in Sibirya şehirlerinde bulunma bilgisi verdiği gazete yazısında 1897 yılı Mayıs ayında Lenin'in Minusinsk'e buharlı gemi ile geldiğini ve buradan iki jandarma eşliğinde şuşenskoe köyüne geçtiğini ve bu sürgün döneminde sık sık Minusinsk şehrinde bulunduğunu belirtir (Karelkin 1967: 1).

Feliks Kon'un Minusinsk'teki Akademik alışmaları

Feliks Kon'un Minusinsk'teki bilim insanları ile ortak çalışması ve Minusinsk Müzesi'ndeki çalışma dönemi oldukça verimli geçer ve 1902 yılında Kazan'da yayınlanan "25 Yıl Sonra Minusinsk Yerel Müzesinin Tarihsel Yorumu (1877- 1902)" başlığını taşıyan çalışma, başta Feliks Kon

olmak üzere, diğer sürgünlerin, bilim insanlarının çabalarıyla müzenin nasıl bir zenginliğe ulaştığını ortaya koymaktadır.

1897- 1904 yılları arasında Minusinsk çevresinin kültürü, geçmişi ile yoğun bir şekilde ilgilenen Kon, bu dönemi verimli bir dönem olarak adlandırmakta ve otobiyografisinde yaptığı çalışmaları genel olarak özetlemektedir. “Minusinsk’te bulunduğum sürede antropolojik ve etnografik çalışmalara devam ettim, bu çalışmalar ‘Rus Antropoloji Dergisi’nde” yayımlandı, ... ‘Sibirskaya Jizn’, ‘Stepnoy Kray’, ‘Vostoçnoe Obozrenie’ gazetelerine katkıda bulundum... Rus Coğrafya Derneği Krasnoyarsk Şubesi’nin teklifi ile Soyotları incelemek için Sayan bölgesine yapılan araştırma gezisine katıldım. Bu araştırma gezisi sırasında toplanan materyaller şimdiye dek işlenmedi” (Kon 1939: 208).

Belirli bir akademik kurumun yapısı içinde doğrudan yer almamış olsa da Kon’un bilimsel çalışmaları takdir görmüştür. 5 Ekim 1903 tarihinde Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografi Derneği’nin oturumunda, dernek başkanı olan Dmitriy Nikolayeviç Anuçin, Kon’un çalışmalarından dolayı para ve A. P. Raztsvetov madalyası ile onurlandırılmasını teklif etmiş ve F. Y. Kon ise böyle bir ödüle layık görüldüğünü ancak 1904 yılında sürgün cezasının bitiminden iki ay önce öğrenmiştir (Kon 1934: 289; Neganova vd. 2019: 218).

Tuva Kültürü ile İlgili Çalışmalara Kon’un Katkısı

Tuva insanının ve topraklarının ayrıntılı incelenme tarihinin XIX. yüzyılın ortalarında başladığı bilinmektedir. Bu tarihten önceki çalışmalar inceleme olmaktan çok bilgi vermek amaçlı çalışmalar olarak değerlendirilmektedir. Boris Nikolayeviç Lihanov ve Pavla Alekseyevna Şahunova adlı araştırmacılar XIX. yüzyıl içinde, XX. yüzyılın başında sürdürülen hemen bütün araştırmaların 1845 yılında kurulan Rus Coğrafya Derneği tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu belirtmektedirler. Onlara göre, özellikle 1851 yılında Rus Coğrafya Derneği Doğu Sibirya Bölümü’nün şekillenmesiyle birlikte Moğolistan ve Tuva topraklarındaki incelemeler belirgin derecede artmıştır (Şahunova vd. 1954: 64).

Şahunova ve Lihanov, Kon’un çalışmalarının özellikle de “Usinskiy kray” adlı çalışmasının Rus- Tuva ticari ilişkilerinin anlaşılması için önemli olduğunu, Kon’un çalışmalarının sosyo- ekonomik yaşam için önemli bir katkı olduğunu belirtmektedirler (Şahunova vd. 1954: 75).

Sibirya tarihi uzmanı Vsevolod İvanoviç Dulov (1913- 1964), Tuva tarihi ile ilgili çalışmaları değerlendirdiği yazısında, XIX. yüzyılın sonlarına doğru arkeoloji alanında A. V. Adrianov, G. N. Potanin, D. A. Klements, Etnografi alanında E. K. Yakovlevskiy, G. N. Potanin, F. Y.

Kon, P. E. Ostrovskih adlı araştırmacıların çalışmalar yürüttüklerini belirtir (Dulov 1958: 3).

Leonid Vasilyeviç Grebnev, Tuva destan çalışmalarını ele aldığı kitabında, Katanov ve Radlov'dan sonra Tuva kültürü üzerine çalışan bilim adamları arasında Kon'un da adını zikreder ve "Ünlü devrimci F. Y. Kon'un kitabının 'Halk Yaraticılığı' başlığı altında ilginç folklorik materyaller yer almıştır, Kon Doğu Sibirya'ya sürgün olduğu dönemde Tuva ile ilgili değerli bilgiler toplamıştır. F. Y. Kon'un kayıtları Rusçadır. Bu kayıtların bazıları (Karatı Han anlatısının kaydı) eserin temel içeriğinin ancak kısa bir özeti olmasından dolayı eserin pek çok sanatsal özelliğini yansıtmamış olmasına karşın bu kayıtlar Tuva destanı ile ilgili tam bir tasavvur vermektedir" der (Grenbev 1960: 5).

1901 yılında Kon, G. P. Safyanov ile "Uryanhay Toprağındaki Araştırma Programı" adlı yirmi dört sayfalık, detaylı bir program hazırlar, bu program üç bölümden oluşmaktadır: coğrafya ve tarihi veriler, antropolojik, etnografik veriler: en geniş olan üçüncü bölüm inanç, maddi kültür ve aile ilişkileri ile ilgili verilerin derlemesini içermektedir. Sibirya uzmanı tarihçi Sevyan İzrailevi Vaynşteyn, programda ulusal aidiyet ile ilgili soruların yer almasının önemini vurgulamakta ve Kon'un çalışmalarını değerlendirdiği yazısında bu sorulardan örnekler vermektedir. Vaynşteyn'in önemli gördüğu sorulardan bazıları şunlardır. "Soyotları kendilerini, ülkelerini ve komşularını nasıl adlandırıyorlar?", "Soyon, ve "Tuva, Tuva kijisi" adlandırması arasında fark var mıdır?", "Soyotların yerleştiği topraklar için genel bir ad var mıdır veya onlar her bölgeye, dağ, nehir, ülkenin anıtlarından gelen bir ad mı vermişlerdir?" "Soyotlar tarafından yakın komşulara verilen adlar nelerdir?", "Soyotlar kendilerini diğer halklardan ayıran özelliği ne olarak görmekteirler?". Bu sorular, Vaynşteyn'e göre çalışmanın ciddiyetini ve bilimselliğini ortaya koymaktadır (Vaynşteyn 1965: 116- 128).

Kon, 1903 yılında dönemin ünlü dergisi Etnografieskoe Obozrenie'nin dördüncü sayısında "Batı Sibirya şarkılarından" adlı çalışmasında alt başlık olan "dans, koro, düğün" şarkılarını derlemiş olduğunu belirtmektedir. Bu çalışmada kırk dokuz şarkı metni yer almıştır. Derlemenin sonunda (Kon, 1903: 114) derleyenin F. Kon olduğu bilgisi yer almaktadır. Bazı şarkılarının dipnotta varyantlarının da verildiği bu şarkıların kaynak kişileri ve derlendikleri bölge bilgisi bulunmamaktadır. şarkı sözleri içinde Tuvaca bir kelime, yer adı ve benzeri unsurların da bulunmamasından dolayı şarkı sözlerinin bölgedeki Rus köylerinden ve yerleşim alanlarından derlendiği düşünülebilir. Daha sonraki dönemde Kon'un biyografisi ve çalışmalarını ayrıntılı bir şekilde değerlendiren S. İ.

Vaynşteyn, adı geçen bu çalışmada eski zamanlarda bölgeye yerleşmiş Rusların şarkıları olduğunu açıklar (Vaynşteyn 1965: 116- 128).

Vaynşteyn, sadece Feliks Kon'un çalışmalarının önemini belirtmekle kalmamış aynı zamanda Kon tarafından derlenen, aile arşivinde kalan belgelerin de araştırmacılara ulaşmasında etkin rol almıştır. "Kon'un yayınlanmamış etnografik malzemelerinin araştırılması sürecinde onun kızı Elena Feliksovna'nın kişisel arşivinde Kon'un Tuva araştırma gezisine hazırlık öncesinde yazdığı notlar ve kağıtlar bulundu. Bu belgeler arasında Tuva ile ilgili, 1861- 1901 tarihli farklı arşiv belgelerinin kopyalar, ayrıca daha önceden bilinmeyen, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusların Tuva topraklarına yerleşme tarihi ile ilgili olan "Rahip Putintsev'in Vakayinamesi" (Letopis Svyaşçennika Putintseva) adlı el yazması çalışma da vardı. Kon'un bu materyalleri tarafımdan SSCB BA Etnografi Enstitüsü Arşivi'ne verilmiştir (Vaynşteyn 1965: 116- 128).

Feliks Kon'un Tuva topraklarındaki çalışmaları günümüz çalışmalarına kaynaklık etmektedir. Örneğin 1994 yılında yayınlanan Tuva masalları ile ilgili kolektif çalışmanın "Tuva Masalının Dünyası" adlı bölümde araştırmacı Samdan, Tuva masalları ile ilgili ilk kayıt çalışmalarından bahsederken Rus bilim adamları arasında F. Kon'un da adını belirtir. Ayrıca Samdan, V. V. Radlov, N. F. Katanov'un metinleri orijinal dilde derlerken G. N. Potanin ve F. Y. Kon'un sadece Rusça çevirileri kaydetmiş olduklarını ve çalışmada bu kaynaklardan yararlanılmış olduğunu açıklar (Samdan 1994: 10).

Tuva kültürü üzerine yapılan çalışmaları değerlendiren Pedratskiy, Kon'un hayatı ve Sibiryâ sürgün dönemi hakkında bilgi verdikten sonra onun Tuva topraklarında zengin bir malzeme topladığını, özellikle Tuva şamanizmini doğu ve batı olmak üzere iki farklı yapıya sahip olduğunu tespit ettiğini, fakat onun bu gözlemlerine yer verdiğini çalışmalarının yayınlanmadan kaldığını belirtmektedir (Pedratskiy 2011: 61).

Müze Koleksiyonlarını ve Arşivleri Zenginleştiren Çalışmalar

Sibiryâ topraklarında müzelerin kurulması, bölgenin çok yönlü incelemelerinin başlangıcı sonrasında gelişmiş ve açılan müzelerin çalışmalarının daha büyük ölçütlere varmasını sağlamıştır. Sibiryâ'daki müze çalışmalarını genel olarak değerlendirdiği yazısında Dırtık- Ool, Sibiryâ'nın diğer bölgeleri ile karşılaştırıldığında Tuva'daki müzecilik faaliyetlerinin daha geç başladığını belirtir. Ona göre, bu gecikmenin başlıca nedeni Rus ve Avrupalı bilim adamları tarafından "bilinmeyen ülke" ile ayrıntılı tanışma XX. yüzyılın ortalarına doğru gerçekleşmiştir. Tuva halkı ile ilgili bilimsel amaçlı materyal toplamı ve Rusya'daki müze

fonlarının tamamlanması Polonyalı devrimci F. Kon ile bağlantılıdır (Dırtık- Ool 2013: 73).

Feliks Kon'un müzelere gönderdiği fotoğraflarla ilgili ayrıntılı bir çalışma kaleme alan Kujuget, Aralık 1903'te F. Kon, VSOİRGO RK (İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği Doğu Sibirya Bölümü) temsilcisi Nikolay Nikolayeviç Kozmin'e 148 fotoğraf gönderdiğini, 9 Ocak 1904 tarihinde N. N. Kozmin Uryanhay bölgesi ile ilgili fotoğrafların bölüm tarafından değerlendirildiğini bildirdiğini, F. Kon da bunun üzerine 135 fotoğraf daha gönderdiğini belirtmektedir. Günümüzde İrkutsk Bölge Yurt Müzesinde Feliks Kon'un koleksiyonundan sadece 191 fotoğrafın yer aldığı, F. Kon tarafından arkadaşı Georgiy Pavloviç Safyanov'un oğlu İnnokentiy'e hediye edilen yüze yakın fotoğrafın ise kendisi tarafından 2012 yılında yayınlandığı Kujuget tarafından belirtilmiştir (Kujuget 2019: 273).

Kujuget, Kon'un sanat alanında bir uzman olmamasına karşın çektiği fotoğrafların değerini bildiğini ve onun şaman törenlerini seyirciler ve şaman tarafından kullanılan nesnelere birlikte çektiğini belirtmektedir. Ona göre, "Kon eskiye ait anıtların fotoğrafını çekerek kaydetmiştir. Bunlar arasında şimdi de pek çoğu Tuva topraklarından götürülebilecek olan eski Türk taş heykellerinin de fotoğrafları vardır. Feliks Kon'un fotoğrafları geleneksel Tuva kostümünün, takılarının sanatsal özellikleri ile ilgili zaman içinde kaybolmuş verilerin yeniden oluşturulmasına imkân vermektedir" (Kujuget 2019: 273).

Kuyujet, Minusinsk Müzesi'nde sadece Feliks Kon tarafından gönderilen fotoğraf veya nesnelere değil, aynı zamanda araştırmacının arkadaşları ile yazışmalarının da korunduğunu belirtmektedir. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma yapan Kujuget, Kon'un bir mektubundan örnek vermektedir. "Bir mektupta Kon "Sevinçli haberleri paylaşmak isterim çalışmam hız kazanıyor, şamanlıkla ilgili pek çok bilgi kaydettim. Koleksiyonlar beni sakinleştiriyor. Her şey yolunda. Bir şaman kadının kostümünü sattılar, bunu kadından zorla almışlar, buna ek olarak onun çadırında olan bütün ereyleri (eeren- nazarlık, idol) de topladışlar. Özellikle şaman davulunun tutma yerindeki yılan ve şamanların koruyucu ruhu olan Tayn- Tergin tasvirleri çok ilginç... Ben de şamanlar tarafından hastaların boynuna takılan erenler var..." (Kujuget 2019: 277).

Araştırmacı Bauman, Feliks Kon'un 1902 yılında runik yazıtlı iki taş, bir savaş baltası ve Usin bölgesinde bulunmuş bakır bıçaklar, bronz bir delme aleti ve kürek, Çince işaretili saban görünümlü döküm bir küreme aleti, bakır bir hançer ve Usin bölgesinde bulunmuş taştan ağırlık diskleri ve yine kendisi tarafından Usin bölgesinde çekilen 237 fotoğrafı Minusinsk

Müzesi'nin arkeoloji bölümüne verdiğini belirtmektedir (Bauman 2017: 13- 14).

Feliks Kon'un araştırma çalışmalarında fotoğraf makinasını aktif olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde sıradan insanın ulaşmasının oldukça zor olduğu bu tür bir aygıttan Feliks Kon nasıl yararlanabilmiştir sorusunu araştırmacı Vera Steneviç arşiv kaynaklarından hareketle cevaplamaktadır. Steneviç, Coğrafya Derneği'nin Kon'a bir fotoğraf makinası vermediğini, Feliks Kon'un kendi çevresinin yardımıyla ödünç bir makinadan yararlandığını belirtmektedir. 1901 yılı başında Usin sınır bölgesine gitme izni alan Kon, Minusinsk Müzesi'ndeki arkadaşı Anton Mihaloviç Stanilovski'ye fotoğraf makinası için endişelenmemesini yazar. "Eğer Rus Coğrafya Derneği Sibirya Bölümü bir fotoğraf makinası verirse sizin makinanızı şimdi göndermeliyim; eğer onu araştırma gezisi için ayırdığım paranın bir kısmı ile alırsam hemen makinanızı Minusinsk'e göndereceğim" (Steneviç 1994: 59- 60).

Müzedede yer alan Kon'un yazdığı 25 Eylül 1902 tarihli bir mektupta "Size gönderdiklerim arasında Minusinsk müzesi için oldukça ilginç nesnelere de var: 1. Dzerdjarik'te bulunmuş yazıtlı büyük bir taş. 2. Ulug-Kem'in sol kıyısında Barıg nehir kaynağından on kilometre uzakta bulunan yazıtlı taşın iki kırık parçası. 3. G. P. Safyanov'un ekonomik desteği ile kazılan ve bir Tatar kurganından çıkan ağaç eyerlerden iki parça" (Bauman 2017: 14) şeklinde açıklamalı bilgiler yer almaktadır.

Feliks Kon'un Tuva topraklarına gerçekleştirdiği araştırma gezisinde çektiği fotoğrafların ayrıntılı dökümünü veren Kuznetsova, bu fotoğraflardan hareketle 1989 yılında Varşova'da "Sibirya Araştırmacıları, Polonyalı Sürgünler" adlı bir serginin de açıldığını belirtir (Kuznetsova, 2009: 47).

Feliks Yakovleviç Kon'un Yayınlanmamış Çalışmaları

1890 yılı sonbaharında Kon, Etnografiçeskoe Obozrenie de yayınlanması için "Minusinsk Rus Köylülerinin Dügün Gelenekleri" (Svadebnie obiçai u minusinskih starojilov) adlı yazısını tamamlar, fakat hiçbir şekilde yayınlanmayan bu çalışma Rusya Bilimler Akademisi Etnografi Enstitüsü Arşivi'nde elyazması halinde korunmaktadır. Vaynşteyn'in verdiği bilgiye göre, Kon çalışmasının önsözünde Minusinsk müzesi arşivinde korunan Fyodr Fyodoroviç Devyatov ve İvan Petroviç Lıtkin'in materyallerine ve kendi kişisel gözlemlerine dayanarak bu yazıyı kaleme almıştır.

Feliks Kon'un Farklı Bir Konudaki alışması

Kon'un araştırma alanı oldukça geniştir. O sadece Tuva halkının yaşam biçimini gözlemlenmekle kalmamış, aynı zamanda farklı nedenlerle bu topraklara gönderilen toplulukların yaşam biçimini incelemenin yanı sıra var olan sistemin onları ne derecede ezdiğini belirtmiştir. Kon'un bu şekilde üzerinde durduğu topluluklardan biri de Skopetslerdir. Kendilerini "Beyaz Güvercinler" veya "Tanrının Kuzuları" olarak adlandıran, bazı aşırı yönleriyle iktidarlar tarafından istenmeyen bu tarikatın müritleri 1720'li yıllardan kilise tarafından dışlanmış, Sibiry topraklarında yaşamaya mahkûm edilmiştir (Skopçestvo 2015: 361).

Skopetslerin Sibiry topraklarındaki konumunu değerlendiren Kon, "Bir Skopetsin mülkiyet hakkı bile sınırlıdır: kendisinden sonra tek yasal mirasçı hazinedir. Kanun bunu sağlamak için sürgün bölgesinde onları diğer halklardan izole bir şekilde yerleştirmiştir... Kanun Skopetse şöyle der: 'İstiyorsan yaşa, istemiyorsan öl!'. Skopetsler yaşamayı ister, yaşam sürekli, onlar adım adım kanunun özünü yumuşatır, onun sınırlarını genişletir, onun gücünü zayıflatır, sonunda onu tamamen değiştirmese bile Skopetsler için daha uygun hale getirir" (Kon 1896: 58- 117).

Kon'a göre Skopetslerin de Yakutistan topraklarına sürgün edilmesi imparatorluk içinde sürekli büyüyen parçalanmayı önlemek amacıyla yapılmıştır.

Edebiyat alışmaları mı?

Az sayıda edebi ürün veren Kon, bu çalışmalarında adını "K. O. N" olarak yazmayı tercih etmiştir. "Sibirskaya Jizn" adlı süreli yayın organının 1899 yılı ilk sayısında yer alan "Rüya (Yeni Yıl Masalı)" adlı çalışma ilk bakışta bir edebî deneme gibi algılansa da gerçekte Sibiry topraklarındaki acımasız sürecin farklı bir yansımasıdır.

Gerçekte "masal" değeril, bir tür eleştirel bir anlatım olarak tanımlanabilecek yazı şu cümleler ile başlar.

"Yeni yılın arifesiydi. Yabancı, soğuk ülkede tek başıma yanan ocağın önünde otururken hemen hemen istemsiz bir şekilde ebediyete intikal eden geçen yılı getirdikleri düşünmeye başlamıştım...Uçsuz bucaksız Yakut toprağının yüzeyine dağılmış fakir çadırların sakinleri olan komşuların geçen yılı nasıl hatırlayacaklar?"

Bu miskin ortamdaki çıkan Kon, patikada bir kadınla karşılaşır. "Bu gizemli şaman kadın Tuayariksa- Koo- Udagan idi... Kızıl ipeği andıran kıvrımlı sarı saçları belinin altına iniyordu; alnı cilalanmış gümüş gibi parıldıadı; kara çekici gözleri üzerindeki kavisli kaşları Kamçatka

samurunun kuyruğu kadar siyahtı; her iki yanağındaki allık, iki kırmızı tilki gibi, oynadı; ince dudakları arasından gümüş kadar beyaz dişleri parıldadı, burnu yedi yaşındaki bir atın uyluk iliğini andırıyordu...”. Şaman kadını bu şekilde tanımlayan Kon, aynı zamanda bu tasviri Nam ulusunda derlediği “Öksüz Çocuk” masalından aldığı belirtmiştir.

Rüyasında şaman kadının peşinden giden yazar, Yakutların ülkesini ele geçirmek isteyenler ile savaşını görür. Şaman kadın onu başka bir yöne götürdüğünde ise oradaki bir çadırda frenginin kaynaklık ettiği acılardan inleyenleri, ölenleri görür. Diğer bir tarafta sarhoş birkaç Yakutun kağıt oyunu oynadıklarını, ev sahibinin sürekli votka ikram ettiğini görürler.

Şaman kadın, “Sizden önce biz bunları bilmezdik!” der. Bundan sonra önlerinde açılan diğer bir tabloda fakir Yakut son ineği ölmesin, ot yesin diye toprak ağasından faiziyle para istemektedir.

Kon, bütün bu görünümünden kaçmaya çalıştığında şaman onu uyarır: “Sen sadece göz yaşı dökerek bizi ısıtamazsın, bizi kurtaramazsın... Günahlar göz yaşları ile yıkanmaz. Şimdi işe başlama zamanı! Şimdi uyanma zamanı! Uyan!” (Kon 1899).

Rüya burada biter ve Feliks Kon o geceyi onunla geçirmek isteyen bir arkadaşının onu uyandırdığını söyler.

Özgürlüğüne Kavuşan F. Y. Kon

Araştırmacı, yirmi yıllık sürgün döneminin bitimi ile 6 Mayıs 1904 tarihinde Varşova’ya gelir. 1906 yılındaki işçi eylemlerine katılan Feliks Kon, bu eylemlerden birinde tutuklanır ve “Paviak” hapisanesine gönderilir (Darı- Surun 2018: 65).

Kısa bir süre sonra hastalığı yüzünden serbest kalan Kon, yurt dışına gider. Bu dönemde daha önce tuttuğu notlardan hareketle Usin bölgesi ile ilgili çalışmasını tamamlayıp yayınlar. Yine “Rusya’da Devrimci Hareketin 1861’den II. Dumanın Bozguna Uğradığı Zamana Kadar Olan Tarihi” ve “Polonya Krallığında Askeri Mahkemeler” adlı çalışmalar, Kon’un bir göçmen olarak yaşadığı dönemin ürünüdür. Bu dönemde bir taraftan Polonya Sosyalist Partisi (Polska partia socjalistyczna) ile bağlantısını sürdüren Feliks Kon, partinin yayın organı olan “İşçinin Sesi” (Głos Robotniczy) gazetesinin redaktörlüğüne devam eder.

1914 yılı sonbaharında İsviçre’ye geçen Kon, politik mahkumlara ve sürgünlere yardım çalışmalarına katılır, ardından politik göçmenlerin Rusya’ya dönüşü yardım için çalışmalara devam eder (Darı- Surun 2018: 65).

Mayıs 1917 tarihinde Rusya'ya geçen Kon, yeni sistemde farklı görevlerde çalışır. 1924 yılında "Katorga i Ssilka. İstoriko Revolyutsionny Vestnik" dergisinin redaksiyon grubu üyesi, 1927 yılında ise bu derginin baş redaktörü olan Kon, 1934 yılında Sovyet Yazarlar Birliği'ne üyesi olur.

Özgür Feliks Yakovleviç Kon'un Sürgün Anıları

Uzun sürgün hayatı sonrasında özgürlüğü yaşayan ve hayatının geri kalanını Moskova'da geçiren Kon, zaman zaman yazılarında sürgün anılarına da değinir. Onun "Katorga i Ssilka. İstoriko Revolyutsionny Vestnik" yayın organının 1928 yılı 43. sayısında yayınlanan yazısında gerçekten aktif siyasete karışmadıkları halde sürgün cezasına çarptırılan yurtsever Polonyalı arkadaşlarından da bahseder. Bunlardan biri Leonard Frenkel'dir.

"O Leipsig Üniversitesi'nin öğrencisi idi. Bir bayram arifesinde Varşova'ya gitmeye hazırlandı. Bunu bir yerlerden öğrenen Aleksandr Dembskiy (1857- 1935) ondan Mariya Boguşevi'e bir mektup götürüp vermesini ister. Frenkel kabul eder. Varşova'ya varınca Bohuşevi'e gider, onu evde bulamayınca kartvizitini bırakır, mektubu aldığında kendisine haber verilmesini ister... aynı gece Boguşevi tutuklanır, onun evindeki aramada Frenkel'in kartı bulunur. Onu hemen tutuklarlar... Kon, onun kendini yalnız hissettiğini ve sık sık "Niye?" sorusunu sorduğunu belirtir (Kon 1928: 93).

Kon, bu tür yazıları ile Polonya'da bir dönemde siyasi iktidarın kendisinden farklı düşünenlere karşı baskı yürütürken aynı zamanda hiçbir şekilde siyasete karışmamış insanların da suçsuz yere yargılandığı ve katı rejimin bu mantık dışı yaklaşımla kendisine düşman sayısını arttırdığı göstermeye çalışır.

28 Temmuz 1941 tarihinde Moskova bölgesi yakınlarındaki Himki şhrinde vefat etmiştir. (Basangova 2010: 144).

Değerlendirme

Feliks Yakovleviç Kon, ülkesinin pek çok aydını gibi, Sibirya topraklarında sürgün cezası çekmiş, çok yönlü bir araştırmacı, bir hukuk insanıdır. Yetmiş yılı aşkın yaşamında hukuk onun için temel ilgi alanı olarak kalmıştır. Sibirya topraklarında sürgün cezalarını çekerken bir taraftan da bir yerli halkı inceleyen çağdaşlarından onu ayırın iki temel özellik vardır. Birinci özellik; dönemin pek çok aydınının, araştırmacısının aksine o, tek bir halk ve tek bir konu üzerine odaklanmamıştır. Bir taraftan Yakutlar, Tuvaları incelerken diğer taraftan inançları genele uymadığı için dışlanan, sürgün edilen Skopetsler de onun ilgi alanına girer. Bir taraftan etnografik incelemeler yapan araştırmacı diğer taraftan bulduğu bir yazıtın

uzmanlarca incelenmesi için onu bir müzeye ulaştırmak için çabalar. Bu yönüyle de Kon, Sibiry müzelerinin gelişmesinde katkısı olan bir araştırmacıdır. Günümüz literatüründe “etnofotografi” olarak tanımlanan bir bilim dalının öncüsü olan Feliks Kon’un fotoğrafları tarihsel sürecin bir anını bizlere yansıtan değerli kaynaklar arasındadır.

Kon’u farklı kılan ikinci özellik ise hukuktur. Kon, yerli halkların geleneksel hukuku ile ilgili ayrıntılı incelemeler yapan ilk araştırmacılardan biridir. Bu alanda sadece var olanı incelemekle kalmamış aynı zamanda hukukun, adaletin onların yararına çalışması için gereken yasal düzenlemeler için de çaba harcamıştır. Feliks Yakovleviç Kon’un Sibiry halklarının geleneksel hukuk sistemi üzerine yaptığı çalışmalar, bugün bu konu üzerinde çalışacak uzmanlar için en değerli kaynaklar arasındadır.

Kaynakça

- Astahova, İ. S., 2008. “Arheologičeskie İssledovaniya Yakutskoy (Sibiryakovskoy) Ekspeditsii 1894- 1896 Godov”, *İstoričeskiy Ejegodnik*, 30- 39.
- Basangova, T. G., Burikin, A. A., Rešetov, A. M., 2010. “Neizvestnoe İzdanie F. Y. Kona”, *Novie İssledovaniya Tuvi*, No 2, 143- 156.
- Bauman, R. P., 2017. “Kollektsii Feliksa Yakovleviça Kona v Sobranii Minusinskogo Kraevedčeskogo Muzeje”, *Martyanovskie Kraevedčeski Čteniya*, Minusinsk, 2017, Sayı X, 13- 15.
- Brovçenko, M. İ., 1999. “Fondi Natsionalnogo Arhiva Yakutii O Ssilnıh Polyakah Kontsa XIX- Naçala XX v”, *Ssilnie polyaki v Yakutii: İtogi, Zadaçi, İssledovanie Prebivaniya, Sbornik nauçnih trudov*, Yakutsk, 67- 76.
- Darı- Surun, S. A., 2018. “Feliks Kon- Revolyutsioner i İssledovatel Naseleniya Tuvi”, *İstoričeskie İssledovaniya*, No 3, 64- 66.
- Dırtık- Ool, A. O., 2013. “Naçalo Muzeynogo Dela v Tuve”, *İstoričeskie, Filosofskie, Političeskie i Yuridičeskie Nauki, Kulturologiya i İskusstvovedenie. Voprosı Teorii i Praktiki.*, Sayı 10 (36), 73- 75.
- Dulov, V. İ., 1958. “O Nekotorıh İtogah i Zadaçah İzuçeniya İstorii Tuvi”, *Uçenie Zapiski*, Kızıl, 1958, Sayı VI, 3- 17.
- Gavrilenko, G. K., 1966., “Zdes Jil i Rabotal İlyiç”, *Politeknik*, 15 Nisan Cumartesi, S. 15, s. 1.
- Grebnev, L. V., 1960. *Tuvinskiy Geroičeskiy Epos (Opıt İstoriko-etnografičeskogo analiza)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova.
- Gogoleva, N. K., 2017. “İz İstorii Yakutskoy Ssilki XVII- Naçala XX vv”, *Političeskaya Ssilka XVII- Naçala XX vi Sibirskoe Obşçestvo*, İrkutsk, S. 8 (20), 227- 246.
- Karelkin, P. İ. 1967. “Etnografičeskie Kollektzii Feliksa Kona”, *Sibirskie Ogni*, No 5, 143- 144

- Kon, F., 1899. *Fizioloğičeskie i Bioloğičeskie Dannie Ob Yakutah (Antropoloğičeskiy Oçerk)*, Minusinsk.
- Kon, F., 1896. "Hatın- Arinskoe Skopçesкое Selenie (Faktı, Tsıfırı, Nablyudenıya)", *İzvestiya Vostočno- Sibirskogo Otdela İmperatorskogo Russkogo Geografıçeskogo Obşçestva*, c. XXVI, No 4- 5, İrkutsk, 58- 117.
- Kon, F., 1899. "Son (Novogodnyaya Skazka)", *Sibirskaya Jizn*, S. 1.
- Kon, F. 1903. "İz Pesen Zapadnoy Sibiri", *Etnografıçeskoe Obozrenie*, c. IV, 1903, 99-114.
- Kon, F., 1933. *Za Pyatdesyat Let*, Moskova, c. II.
- Kon, F., 1939. "Kon, F.", *Entsiklopediçeskiy Slovar. Russkiy Bibliografıçeskiy İstitut Granat*, 1939, Moskova, 201- 211.
- Kon, F. Y., 1928. "Na Poselenii v Yakutskoy Oblasti", *Katorga i Ssilka. İstoriko Revolyutsionniy Vestnik*, Moskova, S. 43, 86- 96.
- Kozmina, B. P., Kon, F. Y., Teodoroviç, İ. A., Şumyatskiy, Y. B., 1934. *Deyateli revolyutsionnogo dvijeniya v rossii. Bio- bibliografıçeskiy slovar. Ot predşestvennikov, dekabristov do padeniya tsarizma*, c. III, sayı 2, Moskova, 979- 983.
- Kujuget A. K., 2019. 'Kultura i İskusstvo Tuvı v Muzeynih Kollektsiyah Rossii, Sobranie Feliksa Kona 1902- 1903 gg', *İskusstvo Evrazii*, 2019, No 3 (4), 272- 283.
- Kuznetsova, V. V., 2009. "Kollektsiya Fotografıy v Fondah İrkutskogo Oblastnogo Kravedçeskogo Muzeya: K 145- Letiyu So Dnya Rojdeniya", *Kravedçeskie Zapiski. İrkutskaya Obl. Kraev. Muzey*, İrkutsk, S. 16, 47- 67.
- Leonçik, S. V., 2017. "Ostastsya ili vernutsya na rodinu? K voprosu ob ostavşihsysya posle amnistii na territorii Yeniseyskoy gubernii ssilnih polskih povstantsah 1863- 1864 g.", *Sbornik Nauçnih Statey*, İrkutsk, Sayı 20, 307- 329.
- Makarov, İ. G., 1999. "Polskoe Sotsialistiçeskoe Dvijenie i Yakutskaya Politiçeskaya Ssilka", *Ssilne polyaki v Yakutii: İtogi, Zadaçi, İssledovanie Prebivaniya, Sbornik Nauçnih Trudov*, Yakutsk, 50- 66.
- Neganova, G. D., Gantsovskaya, N. S., 2019. 'Feliks Yakovleviç Kon: Hronologiya Zasayanskoy Ekspeditsii', *Novie İssledovaniya Tuvı*, No 4, 216- 226.
- Osmolovskiy, G. F., 1920. "Kariyskaya Tragediya. İz Vospominaniy G. F. Osmolovskogo", *Kariyskaya Tragediya. 1889. Vospominaniya i Materialı*, Peterburg, 30- 55.
- Pedratskiy, M., 2011, "Polskie İssledovaniya Kultur Sibiri v Dorevoluyutsonnoy Rossii", *Polskie İssledovateli Sibiri*, Peterburg, 53- 63.
- Samdan, Z. B., 1994. "Mir Tuvinskoy Skazki", *Tuvinskie Narodnie Skazki*, Novosibirsk.
- Semenov, E. V., 2013. "İzüçenie Polskoy Politiçeskoy Ssilki Na Stranitsah Sbornika Nauçnih Statey, Sibirskaya Ssilka", *Sibirsaya Ssilka*, İrkutsk, S. 7, 54- 74.
- "Skopçestvo", 2015. *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, c. 30, 36.

- Staneviç, V., 1994. "130 let So Dnya Rojdeniya F. Y. Kona. Puteşestvie v Stranu Soyotiyu", *Zemlya İrkutskaya: Nauçno- Populyarny İlyustirovanny Jurnal*, S. 2, 59- 62.
- Şahunova, P. A., Lihanov, B. A., 1954. "K Voprosu İzuçeniya Tuvı Russkimi İssledovatelyami", *Uçenie Zapiski*, Kızıl, Sayı II, 63- 80.
- Şostakoviç, B. S., 1995. *İstoriya Polyakov v Sibiri (XVII- XIX vv)*, İrkutsk.
- Vahtin, N., 2020. *K İstorii İzuçeniya Sibiri i Severa V Sotsialnom Aspekte (Materialı k Uçebniku)*, Sankt- Peterburg,
- Vaynşteyn, S. İ., 1965. "Antropologiçeskie i Etnografiçeskie İssledovaniya Feliksa Yakovleviça Kona", *Sovetskaya Etnografiya*, No 4, 116- 128.

Murat ELMALI* (İstanbul)

Eski Uygurca Abhidharma Metinlerinde Kod Değişirme

Giriş

Tarih boyunca dünya nüfusunun çok büyük bir kesimi farklı siyasal, toplumsal, coğrafi, ekonomik vb. sebeplerden dolayı iç içe yaşamıştır. Halklar arasında siyasi sınırlar çizilmiş olsa da dillere aynı sınırları çizmek mümkün olmamıştır. Bu durum birden fazla dili konuşan bireylerin meydana çıkmasına neden olmuş, bugün iki dilli ya da çok dilli olarak tabir ettiğimiz dil durumlarını doğurmuştur. Bundan dolayıdır ki dilbilimin önemli konularından biri olan iki dillilik ve bu kavramla ilgili olan diğer dilbilim konuları bugün olduğu gibi geçmişte de görülen dil etkileşimlerinin başında yer almıştır.

Göçler, turizm, karışık evlilikler, yabancı dil eğitimi gibi pek çok neden dilin toplum içinde farklı biçimler almasına neden olmaktadır. Kimi toplumlarda birden fazla dilin konuşuluyor olması, toplum içindeki bazı bireylerin birbirleriyle kurdukları iletişimde birden fazla dil kodunun kullanılmasını ortaya çıkarmaktadır. Daha açık bir ifade ile bir kişinin iki dili kullandığı bir dil durumu meydana gelmektedir ve bu dil durumu iki dillilik olarak ifade edilmektedir.

Bireysel ya da toplumsal nedenlerden dolayı ortaya çıkan bu dil durumu bireylerin tercihlerinden toplumun dönüşümüne kadar pek çok sebebi içine almaktadır. Bireyin kodlama, kod çözümü, düşünme yeteneğini geliştirirken diğer taraftan yüz yıllarca yaşamış olan bir dilin ölümüne uzanan fayda zarar eksenine sahip iki dillilik, çok kültürlü yaşamları ortaya çıkarmış; geçmişteki ve günümüzdeki pek çok kültürlü toplumların temelini atmıştır.

İki dillilik ve kimlerin iki dilli olabileceği konusunda pek çok farklı tanım yapılmaktadır. Bu tanımlardan en çok karşılaşılanı, bir dil

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, melmali@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2642-2127

konuşurunun başka bir dilde anlamlı ve tamamlanmış yapılar üretebilmesidir (Haugen 1953: 7). Bloomfield (1933: 56) ise bir insanın iki dilli sayılması için her iki dili de anadili gibi kontrol edebilmesi gerektiğini belirtir.

Bu ana tanımlar çerçevesinde iki dillilik kavramı çok farklı şekillerde sınıflandırılmış ve bu kavramın tanımı bu sınıflandırmalar çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çoğu kez dilin edinim yaşına, edinim şekline, dilin edinildiği topluma göre yapılan sınıflandırmaların yanında dildeki yeterlilik düzeyine, dilsel kodların ve dildeki anlam birimlerinin düzenlenmesine, öğrenme çevresi ve ana dilde okuryazar olup olmama durumuna, dillerin birbirini olumlu ya da olumsuz etkileme durumlarına ve bireylerin kültürel aidiyet durumlarına göre de çeşitli şekillerde sınıflandırıldığı olmuştur (Kaya-Hançer-Golynskaia 2019: 101).

İki dillilik kavramı bireyin her iki dildeki yeterlilik düzeyine göre *Dengeli İki Dillilik*, *Baskın İki Dillilik*, *Sınırlı İki Dillilik* şeklinde üçe ayrılmaktadır (Uyar 2012: 21). Bu kavram farklı dil durumlarına göre farklı bakış açılarıyla yeniden ele alınmış ve bu dil durumlarına göre farklı sınıflandırmalar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de bireyin her iki dildeki anlama (okuma ve dinleme) ve anlatma (konuşma ve yazma) becerilerindeki yetkinlik durumuna göre yapılan ve *Üretimsel İki Dillilik* ve *Algısal İki Dillilik* şeklinde ortaya çıkan sınıflandırmadır (Bialystok 2001). Bir diğer sınıflandırma ise *Eklemler*, *Eşgüdümlü* ve *Bağımlı İki Dillilik* olmak üzere üçe ayrılan ve dilsel kodların ve anlam birimlerinin zihinde düzenlenmesine göre yapılan sınıflandırmadır. Yapılan son sınıflandırma ise dilin durumu ve öğrenme çevresine göre *Elit ve Halk İki Dilliliği* şeklinde ortaya çıkmaktadır (Kaya-Hançer-Golynskaia 2019: 103-104). İki dillilik üzerine Türkçe literatürde yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır.¹

Birey, iki dilin kullanım bağlamlarını ayırt ederek, dilleri birbirine karıştırmadan her iki dili de eşit yetkinlik düzeyinde ve başarıyla kullanabildiğinde dengeli iki dilli; iki dilden birinde temel dilsel beceriler açısından daha yetkin ise ve yetkin olduğu dili daha sık kullanıyor ise baskın iki dillidir. Bireyin her iki dilde de düşük düzeyde gelişim göstermesi durumunda sınırlı iki dillilik ortaya çıkmaktadır. Her iki dilde de konuşulabilmesi ve/veya yazılabilmesi üretimsel iki dillilik demektir. Bir dilde anlama becerisine sahip bulunduğu ancak anlatma becerilerinin gelişmediği durumlarda algısal iki dillilik söz konusudur. İkinci dil, birinci

¹ Konu ile ilgili ayrıntılı tanım ve sınıflandırmalar için bkz. Yılmaz-Demirel 2015 ve Kaya-Hançer-Golynskaia 2019.

dilin gelişimi tamamlandıktan sonra öğrenilirse *ardışık iki dillilikten* söz edilir. Eşzamanlı olarak edinilen iki dil de doğal ortamlarda kazanılırken ardışık iki dillikte ikinci dil doğal ortamda edinilebileceği gibi, eğitimle okul ortamında da öğrenilebilmektedir. Elit iki dilliler, ikinci dili örgün eğitim yoluyla edinirler. Her iki dili aynı ortamda öğrenerek tek bir kavramın iki farklı ifade ediliş biçimini edinen bireyler eklemeli iki dillilerdir. Eşgüdümlü iki dilliler, dilleri farklı bağlamlarda, farklı sosyal ortamlarda edinen bireylerdir. Bağımlı iki dillilik, bir dilin diğer dil üstünde baskın olması durumunda ortaya çıkar. Bağımlı iki dillilik, ikinci dilin birinci dil vasıtasıyla öğrenilmesidir. Bu durumda iki dilli birey daha zayıf olduğu dilin sözcüklerini, daha güçlü olduğu dilin sözcükleriyle ifade eder ve zayıf olduğu dili konuşurken daha güçlü olduğu dilden sözcük aktarımı yapar. Bu durum *kod değiştirme* (code-switching) olarak adlandırılır. Ya da iki dilli birey dillerden birinde iletişim kurarken cümlenin herhangi bir yerinde diğer dile geçiş yapabilmektedir. Diller arası bu geçişler genellikle bir dildeki bir kavramın hatırlanamadığı ya da o kavramın diğer dilde karşılığı olmadığı durumlarda gerçekleşmektedir (Kaya-Hançer-Golynskaia 2019: 101-104).

İki dillilik, bugün daha çok toplumbilimin ve toplum dilbiliminin araştırma alanlarına girmektedir. Bununla birlikte bu kavramın kültürel, politik yönleri ve birey üzerinde gelişen birtakım olumlu ya da olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Bundan dolayı toplum dilbiliminin yanında ruh dilbilimi ve uygulamalı dilbiliminin de inceleme alanı içine giren iki dilliliğin özellikle bağımlı iki dillilikte görüldüğü gibi dilsel davranışlara yansıyan bazı etkileri vardır. Bu etkilerin neden olduğu durumlar daha çok *kod/düzenek seçimi*, *kod/düzenek kaydırma*, *kod/düzenek karıştırma*, *kod/düzenek değiştirme* gibi dil etkileşimleriyle karşımıza çıkmaktadır.

Kod Değişirme

İletişim sürecinde bildirilerin aktarılmasında ve çözümlenip yorumlanmasında kullanılan göstergelerin ve bunlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kuralların tümü kod olarak adlandırılmaktadır. Bu anlamda her dil bir kod olarak kabul edilebilir. Karşılıklı konuşmalarda aynı anda değişik türeden kodlar kullanılmaktadır. Kullanılan dil ya da diller (iki dillilikte olduğu gibi) bu kodlardan her biridir. Yüz ifadeleri, söyleyiş tarzı, el kol hareketleri de birer dilsel kod olarak düşünülürken, bunlarla kurulan iletişim kodlarla aktarılan bilgiler olarak ele alınmaktadır. Kod kavramı bir dilsel toplulukta konuşucu (verici) ile dinleyicinin (alıcının) iletişimde kullandığı dilsel göstergeler kümesi olarak da adlandırılmaktadır. Bu kavram dilbilim çalışmalarında "Düzenek" olarak isimlendirilmektedir (İmer-Kocaman-Özsoy 2011: 177). Bununla birlikte iki dillilik ve iki

dillilik üzerine yapılan çalışmalarda daha çok "kod" kavramı tercih edildiğinden dolayı çalışmamızda da "kod" kavramı kullanılmıştır.

Bir söylem ya da cümle içinde iki farklı dil kodunun yan yana kullanılması durumu *kod değiştirme* (code switching) şeklinde tanımlanmaktadır. İki dil yetisine sahip olan iki dilliler, tıpkı tek dillilerin aynı dil içinde ağız, varyant, aksan ya da üslup değişimi yapmaları gibi iki dil arasında değiştirim yapmaktadırlar. Kod değişimi, kod etkileşiminin bir türüdür. Konuşmacıların kod değiştirmesine neden olan nedenler konuşmacıların dilsel dayanışması, konumları, konuşulan konu olabileceği gibi birbiri üzerine bir etki yaratma ya da metafor yapmak amacı taşıyabilir. Konuşmacılar tarafından rastgele uygulanan bir yöntem olmayan *kod değiştirme*, diğer dilbilimsel anlatımlar gibi belirli kurullarla sınırlandırılmıştır. *Kod değiştirmeyi* etkileyen nedenlerden biri de konuşmacıların geçiş yaptıkları dillerdeki dil yetileridir (Şimşek 2006: 86).

Kod değiştirme gibi iki dillilik çalışmaları içerisinde yer alan başka kavramlar da vardır. Bunlardan *kod karıştırımı* ve *kod kopyalama* kavramları bu çalışmalar içinde en çok kullanılan kavramlardır. *Kod karıştırımı* ve *kod kopyalama* kimi zaman *kod değiştirme* ile yan yana kullanılmakta, kimi zaman *kod değiştirme* ile karıştırılmakta, kimi zaman da *kod değiştirmenin* yerine kullanılmaktadır.

Baskın ve temel bir kodun kullanılması sırasında konuşucunun ikinci bir kodu kullanması durumu *kod karıştırma* (Code mixing) olarak ifade edilmektedir. Bazı araştırmacılar *kod değiştirme* ile *kod karıştırma*yı aynı amaç için kullanırken bazıları özellikle *cümle içi kod değiştirmeyi* *kod karıştırma* olarak adlandırmaktadırlar. *Kod değiştirme* ile birlikte kullanılan bir diğer kavram ise *kod kopyalama*'dır. Hem birimler hem de bloklar halindeki dil öğelerinin B dilinden (çoğunluk dili/ikinci dil) A diline (azınlık dili/temel dil) kopyalanması *kod kopyalama* (code copying) olarak tanımlanmaktadır. Kopyalama genel (B diline ait birimler ya da blokların A diline bütün olarak aktarılması) ya da sınırlı (B diline ait öğelerden bir ya da daha çok yapısal özelliğin A diline aktarılması) şeklinde olabilmektedir. L. Johanson tarafından önerilen ve tüm yönleriyle betimlenen bu terim yerine de *kod değiştirmenin* kullanılması tercih edilmektedir (İmer-Kocaman-Özsoy 2011: 177-179).

Diller arası etkileşimin bir göstergesi olarak ortaya çıkan *kod değiştirme*, sözdizimi açısından bakıldığında, kod değiştiren iki ya da çok dilli bireylerin yapısal olarak doğru cümleler kurduğu, bununla birlikte bazı durumlarda bir cümleden diğerine geçerken iki dilin öğelerini bir arada kullandıklarında görülür. *Kod değiştirmenin* en yaygın kullanılan hâli, "Hocam mideterm'ün tarihini değiştirebilir miyiz?", "Sonra adamı

hire eden birisi çıkıyor." örneklerinde olduğu gibi bir dilde konuşurken konuşmaya diğer dilden sözcükler veya morfolojik birimler eklemek şeklinde gerçekleşmektedir (Haznedar 2021: 34).

Kod değiştirmenin temelinde genellikle konuşmanın geçtiği ortam, ortamda bulunan kişiler, konuşulan konu ve konunun doğasından kaynaklanan iletişim odaklı nedenler yer almaktadır. İki dilli bireyin kod değiştirmesinin bir nedeni de öğrendiği dil(ler)e sınırlı düzeyde maruz kalması nedeniyle bazı ifade biçimlerini ve sözcükleri bilmiyor olmasıdır. *Kod değiştirme* kimi zaman konuşmacıların etnik kimliklerini, sosyal rollerini veya konumlarını vurgulamak, kişiler arası samimiyet kurmak ya da karşısında konuştuğu kişiyle arasına mesafe koymak gibi nedenlerle de yapılabilmektedir. Pek çok kişi zihninde yer alan dilleri, iletişim kurmanın yanı sıra kimlik, sosyal rol, statü vurgulama, samimiyet veya mesafe koyma gibi amaçlarla kullanmaktadır. Bu durum tek dilli bireylerde, bu amaca hizmet eden lehçe, ağız gibi unsurlarla devreye girmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde iki dilli/çok dilli bireylerin konuşma anında aynı cümlede kod değiştirmelerinin özel bir durum olmadığı savunulmaktadır. Çünkü bu değiştirimler bir bakıma gündelik yaşamda her dil konuşuru tarafından yapılmaktadır (Haznedar 2021: 34-35).

Tek dilli bireylerde de olduğu düşünülen bununla birlikte iki dilli konuşurlarda net bir şekilde görebildiğimiz *kod değiştirme* üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır: *Cümleler arası* (inter-sentential), *cümle içi* (intra-sentential) ve *cümle dışı* (extra-sentential). Araştırma sonuçları göstermektedir ki ileri düzeyde dil yetisine sahip olanlar daha çok *cümle içi* (intra-sentential) *kod değiştirmeyi* tercih ederlerken da az dil yetisine sahip olanlar ya *cümleler arası* (inter-sentential) ya da çok kısa, kalıplaşmış öbekler kullanarak *kod değiştirme* yolunu seçmişlerdir (Şimşek 2006: 86).

Cümleler arası (inter-sentential) *kod değiştirmeye* örnek olarak takip eden şu cümle verilebilir: “What I am coming to say is, அதாவது நான் என்ன சொல்ல வருகிறேன் என்றால்... (athavathu naan enna solla varugiren endraal). Bu örnekte, İngilizce ve Tamil dili kullanılmıştır. Konuşmacı, İngilizce olarak söylediği cümleyi Tamil dilinde de tekrar etmiştir. *Cümle içi* (Intra-sentential) *kod değiştirme* de *cümleler arası kod değiştirmeye* benzer. Fakat buradaki *kod değiştirme* çok kısa sürer ve hemen hedef dile bir geri dönüş mevcuttur. Bu *kod değiştirme* türü konuşmacıya kolaylık sağlar. ““Dear Cadets, Friends, Philosophers and Guides, Ladies and Gentlemen! (pause) உங்களை எல்லாம் பார்ப்பது எனக்கு மகிழ்ச்சி, because... (Ungalai ellam paarppathu enakku magilchi.)” örneğinde olduğu kod değişiminde

konuşmacı “I can see you all” cümlesini İngilizcede nasıl söyleyeceğini hatırlayamadığı için Tamilcede kendisini ifade etmiştir. *Cümle dışı* (Extrasentential) *kod değiştirme*de, geçiş cümlenin ortasında yapılır. Ne bir tereddüt, ne bir müdahale, ne de değişimi gösteren bir duraklama mevcuttur. Konuşmacı yaptığı değişimin farkında değildir (Balamurugan 2017: 2).

Kod değiştirme ile birlikte kullanılan fakat çoğu zaman farklı bir durumu ifade eden *kod karıştırma* daha çok karma dillerin (pidgins) oluşturulmasına benzetilir. Karma diller ortak bir dili olmayan gruplar arasında oluşturulurken *kod karıştırma* daha çok konuşmacıların birden fazla dili paylaştığı çok dilli ortamlarda yapılır. "Interview happened for nom ke vas; ஏன் கலந்து கிட்டோம்னு ஒரே லட்சை ஆயிருந்து (en kalanthukittom minu ore ladjai aayiduthu)." örneğinde Tamilce konuşan bir konuşmacının Sanskritçeyi/Hintçeyi, İngilizce ile birlikte kullandığını fark edebiliriz (Balamurugan 2017: 3).

İki dillilik çalışmaları içerisinde yer alan *kod değiştirme* genel olarak konuşma dilinde karşılaşılan bir dil durumudur. Bu konu üzerine yapılan çalışmaların çoğu da konuşma dili üzerine yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte iki dilliliğin dil kullanımında somutlaştırılmış bir hâli de diyebileceğimiz *kod değiştirme* örneklerini yazı dilinde de görmek mümkündür. Günümüzde hemen her dilde karşılaşılabileceğimiz bu dil durumuna ait yazı dili örneklerini bulmak ve bunun üzerine çalışmalar yapmak mümkündür. Bunun yanında artık konuşma dili olarak örneklerine rastlayamayacağımız dillerde, iki dillilik ve *kod değiştirme* üzerine yapılacak olan çalışmalar için yegâne kaynak yazılı metinlerdir. Özellikle tarihî metinlerde dilsel durumların inceleme alanı olan yazılı metinler yazıldığı dönemin dili ile ilgili bizlere önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler doğal olarak yazı dili çerçevesinde değerlendirilecek bilgilerdir. Bu tarihî belgeler her ne kadar yazı dili çerçevesinde değerlendirilecek belgeler de olsalar yazıldığı dönemin konuşma dili ile ilgili de ipuçları vermekte ve yorumlar yapabilmemizi sağlamaktadırlar. Buradan hareketle Türk dilinin tarihî metinleri pek çok dilbilim çalışması için veri kaynağı olmasının yanında çalışmamızın konusu olan *kod değiştirme* ile ilgili de bir veri kaynağı olarak karşımızda durmaktadır. Bu metinlerden Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden olan *Abhidharma* metinleri bir dil ve dilbilim hazinesidir.

Eski Uygurca Abhidharma Metinlerinde Kod Değiştirme

Eski Uygur Türkçesi dönemi ortaya konulan eserler bakımından tarihî Türk dilleri arasında en zengin dönemlerden birini oluşturmaktadır. Eski

Uygurlardan günümüze ulaşan metinlerin büyük çoğunluğunu çeviri eserler oluşturur. Tripiṭaka adlı Budist külliyatın içerisinde Eski Uygurcaya çoğunlukla Sūtralar (Budist öğretisi kitapları) çevrilmiştir. Gabain'e göre Budist Uygurlara ait eserler: a) Anlatılar, Masallar, b) Sūtralar, c) Tövbe duaları, d) Büyü metinleri ve e) Felsefi metinler olarak sıralanabilir (Ölmez 2021: 208).

Bu dönemde çeviriler yoluyla Türkçeye kazandırılan pek çok eser Türkçenin yazı dili olarak gelişimini hızlandırmıştır. Özellikle Budizm inanisinden dolayı çeviri faaliyetlerinin artması Türklerin farklı düşünce sistemleri ve farklı bilgilerle tanışmasını sağlamıştır. Budist eserler arasında önemli bir yeri olan *Abhidharma* metinleri bu anlamda en dikkat çekici eserlerin başında yer almaktadır. Bu metinlerin Eski Uygurca tercümelemi eski Uygurların dili işleme ve kullanması bakımından önemli dil verileri sunmaktadır. Eski Uygurcanın bütün özelliklerini ve işleliğini görebildiğimiz bu felsefi eserler, bu metinleri tercüme edenlerin dil, düşünce ve bilgi altyapısı ile ilgili bilgiler vermenin yanı sıra yazıldığı dönemin dil dünyasına dair ipuçları da vermektedir. *Abhidharma* metinleri bu yönüyle dil ve dilbilim açısından hazine değerinde olan metinlerdir. Zira gerek metinlerin içeriğinde yer alan bilgiler gerek metinlerin dili bu metinler üzerine çalışanların dil, dil bilgisi ve dilbilim konusunda belirli bir donanıma sahip olduğunu göstermektedir.

Metinlerin tercümanları Budist felsefesine ait bu derin eserleri Eski Uygurcaya çevirirken dilin imkânlarından olabildiğince faydalanmışlar, yeni türetmelerde bulunmuşlar, dil alıntılarını olabildiğince mahirane kullanmışlar, ana metinlerdeki anlamı hedef dilde verebilmek için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir. Bununla birlikte çeviri yaparken Türkçe söz dizimine uygun bir şekilde çeviri yapma konusunda zorlandıkları da olmuştur. Bu durum metinlerin birkaç aşamada çevrildiği, ilk aşamada çeviri yapılan dildeki metnin esas alınarak bire bir çeviri yapıldığı, bundan dolayı da çeviri yapılan dilin söz dizimine bu aşamada bağlı kalındığı dolayısıyla Eski Uygurca metinlerin söz diziminin bu sebepten dolayı Türkçenin söz dizimi kurallarına tam olarak uymadığını düşündürebilir.² Söz dizimindeki bu durum bir yana bırakılırsa bu

² Çin çeviri anlayışlarından biri de çevirilerin, çeviri büroları tarafından yapılmasıdır. Bu çeviri bürolarında çeşitli uzmanlar vardı. Bunlar baş çevirmen, yabancı metni okuyan bir tercüman, anlamı doğrulayan uzman, bir katip, yazılı Çince metni doğrulayan uzman, üslubu düzelteren uzman, bir düzeltme okuyucusu ve Çinli bir redaktör (Zieme 2000: 48). Üzerinde çalışmış olduğumuz *Abhidharma* metinleri bu tür Çinli çeviri bürolarında çalışan Eski Uygurca uzmanlar tarafından çevrilmiş olabilir. Diğer taraftan Eski Uygurlar Çinlilerden bu çeviri bürosu fikrini alıp kendileri de eserleri çevirmek için çeviri büroları kurmuş olabilirler. Her iki ihtimalde de metinler kuvvetle muhtemel

metinlerin çeviri dili, söz dizimindeki zorlanmalar ve çeviri metinlerde yer alan bazı dilsel özellikler bu çevirileri yapanların iki dilli olduğu konusunda bizlere bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerden en önemlisi ise metinlerde rastladığımız *kod değiştirme* örnekleridir.

Kod değiştirme örneklerinin günlük hayatta en sık rastlanılanları bir dilde konuşurken konuşmaya başka bir dilden sözcükler ya da morfolojik birimler ekleme şeklinde olduğu daha önce belirtilmişti. "Hocam mideterm'ün tarihini değiştirebilir miyiz?" cümlesinde "mideterm" sözcüğü cümle arasına başka bir dilden yapılan bir eklemedir. Bu anlık gerçekleşen bir dil kullanımudur. Bu ve bunun gibi örnekleri eklemeli, eşgüdümlü ve bağımlı iki dillilerin herhangi birinde görmek mümkündür. Burada dikkat edilmesi gereken bu cümlede yer alan "mideterm" sözcüğünün alıntı sözcükler ile karıştırılmamasıdır. En genel tanımıyla "Bir dilden başka bir dile geçen ve geçtiği dilin kelime haznesine dâhil olan kelimelere, dil birimlerine" alıntı denilmektedir. Dikkat edilirse "mideterm" sözcüğünde böyle bir durum söz konusu değildir. Bu sözcük Türkçe için hâlâ yabancı bir sözcüktür.

Bu ve buna benzer örnekler *kod değiştirmenin* en sık örnekleri olmasının yanında *kod değiştirmeyi* açık bir şekilde görebildiğimiz örneklerdir. Eski Uygur Türkçesinde bu tür *kod değiştirme* örneklerine rastlamak mümkündür. *Kod değiştirme* örneklerinin en sık rastlanıldığı *Abhidharma* metinlerinde de bu örnekler görülmektedir:

Abhidharmakośabhāṣya-ṭkā Tattvārthā-nāma'nın (Abhi) 149a numaralı belgesinin 5. satırında yer alan

monı yine bēṣiṅ sav evriṣi tīn vibakti ūze yōrmiṣ kergek "Bunu yine beşinci hâl çekimi olan +*DIn* hâli ile yorumlamak gerekir." (Elmalı 2022: 121; 160)

örneğinde yer alan ve "hâl çekimi, durum çekimi" anlamına gelen *vibakti* sözcüğü terim olarak düşünülse de yabancı bir sözcüktür. Bu sözcüğün Eski Uygurca karşılığı olan *sav evriṣi* terim olarak türetilmiş ve "hâl çekimi" kavramının anlamını tam olarak karşılayan bir söz öbeğidir. Türkçe bir yapı dilde kullanılmaya başlamış bununla birlikte bu yapının Sanskritçe karşılığı vurgulama amacıyla ya da bir etki yaratma amacıyla yine aynı cümle içerisinde kullanılmıştır. Bu durum yukarıda yapılan tanımlardan hareketle bir *kod değiştirme* örneğidir. İki dilli bireyler yapısal

buradaki her bir uzmanın elinden geçiyor ve kontrol ediliyordu. Bu kontrol işi de aşama aşama oluyordu. Bu düşünceden, ihtimalden hareketle elimizdeki *Abhidharma* metinlerinin son kontrolden geçmemiş metinler olduğunu, bu yüzden Türkçe söz dizimi ile ilgili problemlerin oluştuğunu düşünebiliriz.

olarak doğru cümleler kurabilmekte bununla birlikte farkında olmadan iki dilin öğelerini bir arada kullanmaktadırlar. Yine iki dilli bireylerde karşılaşılan *kod değiştirmenin* bir diğer nedeni de dinleyici ya da okuyucu üzerinde bir etki yaratmak ya da metafor yapmaktır. *Abhidharma* metninin çevirmeni farkına olmadan mı *vibakti* sözcüğünü kullandı yoksa etki yaratmak amacıyla bu sözcüğü kullandı bunu tam olarak söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte her iki durumda da bir *kod değiştirme* gerçekleşmiştir.

Abhidharmakośabhāṣya metninin 28V numaralı belgesinin 4-6. satırların yer alan cümle de *kod değiştirmenin* yaşandığı farklı bir örnektir:

bulgalı tēp tıdgalır üçün çın kértü barın alku ajunlarka bartaçı pudgalēniṅ anın montag tēp sözlemişi ol neṅ tıdgalır üçün adın yükmeṅlerig (Shōgaito 2014: 60)

Bu cümlede yer alan *pudgalē*³ sözcüğü alıntı olarak düşünilemeyecek bir sözcüktür ve bu cümlede yabancı bir sözcük olarak yer almıştır. Bu Sanskritçe sözcük "adam, insan, kişi, birey, fert" anlamlarına gelmektedir. Burada kullanım amacı çeviri yapılan metnin anlamını tam olarak yansıtmak olsa da Eski Uygurcada bu sözcüğü karşılayabilecek sözcükler vardır. Yine sözcük Eski Uygurcadaki "bahşı, nom, ajun vb." gibi alıntı kategorisinde değerlendirilemeyecek bir sözcüktür. *pudgalē* bu cümlede bir yabancı sözcük olarak kullanılmıştır. Kuvvetle muhtemel çok dilli çevirmen, konu ve konunun doğasından kaynaklanan iletişim odaklı nedenden dolayı bu sözcüğü kullanmıştır. Düşük bir ihtimal olmasına karşın öğrendiği dile (Eski Uygurcaya) sınırlı düzeyde maruz kalması nedeniyle bazı ifade biçimlerini ve sözcükleri bilmemektedir. Üçüncü bir ihtimal ise sosyal rolünü veya konumunu vurgulamak gibi bir niyeti vardır. Her üç sebep de buradaki dil kullanımının *kod değiştirme* olduğunu göstermektedir.

Eski Uygurca *Abhidharma* metinlerinde bu tür örneklere sık rastlanmaktadır. *Kod değiştirme*, diğer dilbilimsel anlatımlar gibi belirli kurallarla sınırlandırılmıştır. *Cümleler arası* (inter-sentential), *cümle içi* (intra-sentential) ve *cümle dışı* (extra-sentential) *kod değiştirme* şeklinde görülen bu dil durumunun hemen her örneğine Eski Uygurca *Abhidharma* metinlerinde rastlanılmaktadır.

³ pudgale << Skt. *pudgala* Mensch, Person, Individuum || adam, insan, kişi, birey, fert (s./bk. Khotansak. *pudgala-*, Mo. *budgali*) (→ *pudgil*, *putgala*) (Wilkens 2021: 562)

Eski Uyurca Abhidharma Metinlerinde Cümleler Arası (inter-sentential) Kod Değişirme

Cümleler arası (inter-sentential) *kod değişirmede*, bir dilde ifade edilen yapı/cümle yabancı bir dil ile tekrar edilmektedir. Bu *kod değişirme*, cümle ya da cümlecikler sınırında gerçekleşir. Konuşmaya bir dilde başlanır, başka bir dile geçiş yapılarak diğer cümleye ya da cümlecığe devam edilir (Poplack, 1980: 590). Cümle sınırlarında, sıralı cümlelerde, yan cümle ya da ana cümlenin farklı dil sistemlerine göre kurulduğu durumlar *cümleler arası kod değişirme* olarak tanımlanır (Killi Yılmaz, 2014'ten akt. Albayrak-Erdoğan 2020: 46). Bu *kod değişirme* örneğini Balamurugan 2017'de görmek mümkündür.

Abhidharma belgelerinde yer alan bazı cümleler bu *kod değişirme* türünde olduğu gibi yabancı dil ile (Çince, Sanskritçe) başlamış, Eski Uyurca ile devam etmiştir. Bu cümlelerde genellikle Çince ifade edilen bölüm, Eski Uyurca ile tekrar edilmiştir. Bu tür örneklerde çevirmen odaklandığı noktayı tekrarlamak, vermek istediği anlamı okuyucuların daha iyi anlamasını sağlamak için bunu yapmaktadır. Bu tür yapılar da bire bir çeviri vardır.

1935.52.0021b⁴ numaralı belgenin 14-15. satırlarında *monta agirın ayamakın yükünür m(e)n* cümlesi daha öncesinde Çince olarak ifade edilmiştir. Cümleye Çince başlanmış Eski Uyurca devam edilmiş, aynı anlam iki dilde de verilmeye çalışılmıştır:

kkirsiz arıg tilgenlig tégüçi sav üze ukıtur . 此 中 敬 礼⁵ *monta agirın ayamakın yükünür m(e)n* tēp tēdi erti ."Huşu içerisinde ibadet ederek burada saygıyla eğilirim demişti. Yine kime saygıyla eğilirim dese tıpkı Buddha güneşine eğilirim (demiş gibi olur)." (Elmalı 2022: 67; 241)

Aynı örneklere *Abhidharma* metinlerinde pek çok yerde rastlanmaktadır. Abhi 18a numaralı belgenin 1-4. satırlarında yer alan

⁴ Bu belge, "Ethnographical Museum of Sweden Old Uyghur Document" arşivinde yer alan 1935.52.0021 numaralı belgedir. Kudara bu belge ile ilgili olarak "Bilinmeyen bir eser olan *Abhidharmavatāra-śāstra*'nın yorumudur. Bu eser, Skandhila'nın *Abhidharmavatāra-śāstra*'sı üzerine Mitragupta'nın tefsiridir. Hem Sanskritçe aslı hem de Çince versiyonu kayıptır. Dunhuang'da bu esere ait yedi folio bulunmuştur." şeklinde bilgi vermiştir (Kudara, 1988: 57-58). Shōgaito ise bu belgeyi *Abhidharmaprakaraṇa-śāstra*'ya ait belgeler içerisinde değerlendirmiştir (Shōgaito, 2014: 10; Elmalı 2022: 27).

⁵ cǐ zhōng jìng lǐ: 此 cǐ "bu, şu, o" (Giles 12387); 中 zhōng "iç, içeride, içeri; arasında, ortasında, ara, orta; yarı, yarısı, bir yarısı" (Giles 2875). 敬 jìng "saygı, onur, gurur; saygıyla; saygı göstermek" (Giles 2144), 礼: = yükünmek. Çin. lǐ "tören, dinsel tören; görgü, incelik; sunma, sunuş, ibadet, ibadet etmek" (Giles 6946; 6949).

cümlede *açıl<mış> yarıl<mış> tēp yörüg'ol* cümlesi hemen öncesinde Çince yazılmıştır:

burhan tēp 開敷義者⁶ açıl<mış> yarıl<mış> tēp yörüg'ol tēp tēmişi erser . alku bilgülık nomlug adkangularta tıdıgsız tutugsuz bilge biligi açılmış yarılmış erür "(Bu Buddha'nın) "açıklanmış ve bildirilmiş yorumu"dur denilmiş, bilinen bütün *dharma* duyularında (bu) bilgelik engelsiz (bir şekilde) açıklanmış ve bildirilmiştir." (Elmalı 2022: 69; 142)

Abhi 45b numaralı belgenin 5-7. satırlarındaki *azuça y(i)me alku tnl(i)glarnıñ sevmişleri tapmışları éyin kayu erser* yan cümlesi hemen öncesinde 或隨諸衆生 karakteriyle Çince yazılmıştır:

或隨諸衆生⁷ azuça y(i)me alku tnl(i)glarnıñ sevmişleri tapmışları éyin kayu erser nomug atı kötrülmiş onların erkliglerine kaçıklarına yaraşı inçip <nomlayur erti>. "Ya da "Yine bütün canlıların sevdikleri, hürmet ettikleri (şey) ne ise (onlara) göre, onların fitratlarına ve duyularına uygun bir şekilde vaaz eder." (cevabı verilir)." (Elmalı 2022: 86; 147).

Abhi 66b numaralı belgenin 10-13. satırlarında yer alan 若能說人 Çince cümle, hemen sonrasında Eski Uygurca ile devam etmiştir. Çince yapı kendisinden sonra gelen Eski Uygurca *birök nomladaçı kişi tükellig erser* ile aynı anlamı karşılamaktadır:

nomladaçı kişiğ 若能說人⁸ birök nomladaçı kişi tükellig erser . tükël bilge biligke kayu nomlamış şast(ı)rınıñ bar üçün ulug asığı tususı anın şast(ı)rtı

⁶ kái fū yì zhē: 開 *kāi* "açıklamak, başlamak, temel atmak, tesis etmek" (Giles 579; Soothill- Hodous 1937: 393: 2); 敷 *fū* "yayılmak, yaymak, bildirmek, duyurmak, ilan etmek (Soothill- Hodous 1937: 438a); 義 *yì* "hak, doğru; uygun, münasip; adil, doğru, dürüst; vefakâr, hakikatli, anlam, amaç, gaye; anlam, değer, mana, önem" (Soothill- Hodous 1937: 410a); 者 *zhě* "adlardan sonra gelen bir ek; partikel; anlam ayıran ek" (Giles 542).

⁷ huò suí zhū zhòng shēng: 或 *huò* "belki de; gene, tekrar, yine; cümle içerisinde bir itirazı, karşı duruşu ortaya koymak için kullanılan vurgulama imi" (Yıldırım, 2010: 143); 隨 *suí* "izlemek, takip etmek, peşi sıra gitmek; boyunca, yanı sıra, beraberinde; eşlik etmek; -e göre olmak; -e göre şekillenmek; -e göre yapılmak; izin vermek, müsaade etmek" (Giles 10396); 諸 *zhū* "Hep, hepsi, herkes; genellikle kelimeye çoğul bilgi aktarır; şüphe belirten, nida belirten son partikeldir" (Giles 2571); 衆 *zhòng* "kalabalık, insan yığı, insan topluluğu; çok, çok sayıda; herkes, bütün halk, topluluğun hepsi; sıradan, olağan, normal, genel" (Giles 2900); 生 *shēng* "hayat, yaşam; sebep olmak, yaratmak, yol açmak; dayanmak, (birine bir duygu) beslemek" (Soothill- Hodous 1937: 195b).

⁸ ruò néng shuō rén: 若 *ruò* "eğer, eğer olursa, olması durumunda; ya da, veya; buna gelince, bunun hakkında, bunu sorarsanız" (Yıldırım, 2010: 153); 能 *néng* "yetenek, kabiliyet.; yetenekli veya kabiliyetli kişi; -e bilmek; uyumlu, barışçıl, sakın; bunun gibi, bu şekilde, böyle, bu tür; durmak; dura, dayanıklı, dirençli" (Yıldırım, 2010: 206-207);

sézik turgurmuş erür "Eğer vaaz edecek kişi ehil (bir vaiz) ise tam bilgeliği açıkladığı her *sāstranın* pek çok faydası₂ olmasından hareketle *sāstranın* içinde 'Daha önce vaaz etmiş olan kimdi?' sorusunu sorar." (Elmalı 2022: 98; 152).

Abhidharmakośabhāşya metninin 26R numaralı belgesinin 41. satırında yer alan cümledeki *çatuşkodi* sözcüğü Sanskritçe bir sözcüktür. Skr. *catuškoṭi* sözcüğü "dört teorem, dört türlü öğreti cümlesi" (Wilkens 2022: 225) anlamına gelmektedir ve kendisinden sonra gelen Eski Uygurca "dört padak" söz öbeği ile aynı anlamdadır:

çatuşkodi dört padak kılmış k(e)rgek (Shōgaito 2014: 40)

Eski Uygurca Abhidharma Metinlerinde Cümle İçi (intra-sentential) Kod Değiştirme

Cümle içi kod değiştirme bir cümlede ya da yan cümlede sınırları içinde gerçekleşmektedir (Poplack 1980: 589). *Cümle içi kod değiştirme* iki dilli bireylerin iki farklı dili tek cümle içerisinde kullanmasıdır. Bu *kod değiştirme* her iki dili de eşit derecede akıcı kullanan dil kullanıcılarının yaptığı bir değiştirme şeklidir (Albayrak-Erdoğan 2020: 47).

Abhidharma metinlerinde bu *kod değiştirme* türüne de oldukça sık rastlanmaktadır. Aynı cümle içinde Eski Uygurcada karşılığı olan bir sözcük, söz öbeği ya da dil biriminin Çinceleri, Eski Uygurca sözcüklerle birlikte kullanılmaktadır. Bu tür cümlelerde *cümle içi kod değiştirmelerde* görülen yabancı sözcüğün cümle içinde kullanımı açık bir şekilde görülmektedir. Bu kullanımlar çoğu kez Çince karakterlerle yapılmaktadır. Sanskritçe, Soğdca, Toharca sözcükler Eski Uygurca metinlerde Türkçe ses yapısına olabildiğince uydurulurken bu metinlerde doğrudan Çince karakterlerin kullanımı dikkat çekicidir. *Cümle içi kod değiştirme* bireylerin yüksek derecede dilsel yetkinliğe sahip olduğunu gösteren bir *kod değiştirme* şeklidir (Albayrak-Erdoğan 2020: 47). Bu yetkinliğin, *Abhidharma* metinlerindeki örneklerden hareketle Eski Uygur tercümanlarda da olduğunu söylemek mümkündür.

1935.52.0021a numaralı belgenin 02-04. satırlarında yer alan *burhan* (仏), *ayıtdı* (問), *kün teņri* (日 天), *kayu* (何), *kiginç berti* (答), *yöleşürüg* (喻), *bige bilig* (智) sözcükleri ve söz öbekleri cümle içinde Çince karakterle yazılmıştır. Yazım şekillerini daha iyi gösterebilmek için cümle içinde yer alan Çince karakterlerin Eski Uygurca karşılıkları cümle içinde

說 *shuō* "konuşmak, söylemek, anlatmak; bilimsel eser, tez; azarlamak, paylamak, çıkışmak" (Giles 10164); 人 *rén* "insan, insanoğlu, adam, kadın, diğerleri" (Giles 5624).

büyük harfle gösterilmiş, dipnotta da metnin tam karşılığı transliterasyon şeklinde Çince karakterler gösterilerek verilmiştir.

buda BURHAN tēp atantı AYITDI BURHANlıg KÜN TEDRİke tēp tēdi . KÜN TEDRİ KAYU ol KİGİNÇ BÈRTİ KÜN TEDRİ erser yöleşürüg ol YÖLEŞÜRÜG boltaçı KÜN TEDRİ erser . tek kök kalıkda yoridaçı . KÜN TEDRİ tilgeni ol BURHANlıg KÜN TEDRİ ermez AYITDI BURHANlıg KÜN TEDRİ KAYU ol KİGİNÇ BÈRTİ BURHAN tēglı çın kèrtü BİLGE BİLİG ol⁹ " Sordu: "Buddha güneşe (benzer) dedi, güneş nedir?" Cevapladı: "Güneşe benzerdir; çünkü... diye izah etmeye başladı: Doğacak olan güneş, bütün gökyüzünde gezecek olan güneş çemberidir. Buddha güneşi değildir. Sordu. Buddha güneşi nedir? Cevapladı: Buddha demek doğru, gerçek bilgi demektir." (Elmalı 2022: 63; 139).

Abhi 64b numaralı belgenin 5-6. satırlarında yer alan *yene* (又), *tikè sözler* (釋曰) dil yapıları yine tek bir cümle içinde Çince karakterle yer almıştır:

YENE bo şast(ı)rıg atadı y(i)me tēr TİKÈ SÖZLER abidarmakoş tēgüçi atıg¹⁰ "Niçin bu *śāstranın* adı *Abhidharma-kośa* oldu ve yine (niçin) bu *śāstrayı* isimlendirdi?" (Elmalı 2022: 90; 149).

Abhi 18b numaralı belgenin 3-6. satırlarında yer alan cümlelerde hem *cümle içi* hem de *cümleler arası kod değiştirme* vardır. Bu bölümde yer alan *ayıtdı* (問), *kiginç berti* (答) yapıları cümle içinde Çince karakterle yer alarak cümle içi *kod değiştirme* örneğini oluştururken 獅子之義 karakterleri ile de yeni bir cümle başlatılmış ve bu Çince karakterlerin oluşturduğu anlam (bahşılı têtsiliniñ yörügi) hemen sonrasında Eski Uygurca ile tekrar edilmiştir:

AYITDI ne üçün katın sözledi burhan atı kötrülmiş tēp . KİGİNÇ BÈRTİ atı kötrülmişniñ edgüleri katın erür . . tegimlig ermez yalındık at üze ukıtgalı burhan tēp 獅子之義¹¹ bahşılı têtsiliniñ yörügi üze törü ol kavşurup kadnayu sözlegülük burhan atı kötrülmiş tēp bo savıg çatışkodè .

⁹ pwd' 仏 typ ''t'ndy 問 仏 lyq 日 天 k' typ tydy . 日 天 何 ol 答 日 天 'rs'r ywl'şwrwk 'wl 喻 pwl'd'çy 日 天 'rs'r . t'k kwyk q'lyq t' ywryd'çy . 日 天 tyk'n y 'wl 仏 lyq 日 天 'rm'z 問 仏 lyq 日 天 何 'wl 答 仏 tykly çynkyrtw 智 'wl .

¹⁰ 又 pw ş'sdr yq ''d'ty ym' tyr 釋曰 ''pyd'rm'kwş tykwçy ''dyq .

¹¹ shī zǐ zhī yì: 獅 shī "hoca, öğretmen, üstat (Giles 9911; 9909); 子 zǐ "çocuk; oğul; beyefendi, bey, kibar kimse" (Giles 12317); 之 zhī "varmak, ulaşmak; devam etmek, ilerlemek; 3. tekil şahıs zamiri; işaret zamiri; genitif eki (-nin/-nin) veya aitlik eki; gereksiz hece, gereksiz sözcük; partikel" (Giles 1787); 義 yì "hak, doğru; uygun, münasip; adil, doğru, dürüst; vefakâr, hakikatli, anlam, amaç, gaye; anlam, değer, mana, önem" (Soothill- Hodous 1937:410a).

tört padak kılmış kergek¹² "Sordu: Niçin "Adı yüceltilmiş Buddha" diye tekrarladı? Cevapladı: "Adı yüceltilmiş" in iyilikleri yinelenir. (Bu ismi) "Buddha" şeklinde tek başına izah etmek uygun değildir. "Buddha"nın öğretisi hem üstatların hem öğrencilerin yorumu ile (bir) kanundur. "Adı Yüceltilmiş Buddha" şeklindeki bu sözü, birleştirilip tekrarlanarak söylenen dörtlük₂ (içinde) söylemek gerekir." (Elmalı 2022: 71; 142).

Eski Uygurca Abhidharma Metinlerinde Kod Karıştırma

İki dillilerde karşılaşılan, genel olarak *kod değiştirme* ile ifade edilen bir diğer dil durumu ise *kod karıştırma*dır. *Kod karıştırma*, *kod değiştirmeye* yakından ilgili diğer bir olgusudur. Genellikle muhatap her iki dili birlikte kullandığında, iki dil arasında tek bir söyleyiş sırasında bir dilden diğerine geçecek kadar geçiş yaptığında ortaya çıkar. *Kod karıştırma*, konu değişikliği olmadan gerçekleşir ve fonoloji, morfoloji, gramer yapıları veya sözlük öğeleri gibi çeşitli dil düzeylerini içerebilir (Waris 2012: 127).

Genellikle *kod değiştirme* ile eş anlamlı olarak kullanılan *kod karıştırma* temel olarak cümle içi *kod değiştirmeye* karşılık gelmektedir. Ancak, son araştırmalar bu terime yeni bir anlam kazandırmıştır. Kod karışımı veya karma kod "İki dilden dilsel öğelerin yapısal olarak tanımlanabilir bir kalıba dâhil edildiği üçüncü, yeni bir kodun ortaya çıkacağı şekilde kullanılması" olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle, *kod karıştırma* hipotezi, iki koddan alınan yapılarla, kullanılan dilde üçüncü bir kod görünümü oluşturulduğu, bu yeni koda özgü yapısal özelliklerin ortaya çıktığı belirtilmektedir (Abu Krooz- Al-Azzawi-Saadoon 2018: 115).

Kod karıştırma ile ilgili yapılan bütün bu tanımların ve tartışmaların yanında çalışmanın başında da değinildiği gibi iki dillilik literatüründe *kod değiştirme* ile *kod karıştırma* aynı amaç için kullanılmakta özellikle *cümle içi kod değiştirme*, *kod karıştırma* olarak adlandırılmaktadır. Bunun yanında *kod karıştırma* daha çok karma dillerin oluşturulmasına benzetilmekte ve ikiden fazla dilin kullanıldığı ortamlarda ortaya çıkmaktadır.

¹² 問 n' 'wyçwn q'dyn swyz l'dy pwrq'n ''dy kwydrwlmyş typ . 答 ''dy kwydrwlmyş nynk 'dkw l'r y q'dyn 'rwr . t'kymlyk 'rm'z y'lyndyq ''d 'wyz ' 'wqydq'ly pwrq'n typ 獅子之義 p'qşy ly tytsy ly nynk ywrwky 'wyz ' twyrw 'wl q'vşwrwp q'dn'yw swyz l'kwłwk pwrq'n ''dy kwydrwlmyş typ pw s'vyq ç'dyškwdy . twyrt p'd'k qylmyş k'rk'k

Bu bilgilerden hareketle *Abhidharma* metinlerinde aynı cümle içinde birden fazla dile ait öğelerin birlikte kullanılması bu metinlerde *kod karıştırma* örneklerinin de olduğunu göstermektedir.

Abhi 130b numaralı belgenin 4-6. satırlarında Çince, *kiginç bërti* (答) ve Sanskritçe *vyançan* sözcüğü Eski Uygurca cümle içerisinde birlikte yer almaktadır:

KİGINÇ BÛRTİ bolur bir ikintike tutuluşmakı kaltı şast(ı)rtakı ujikler vyançanlar yörügke tayak bolmak üze¹³ "Cevapladı: *śāstradaki* harfler ve ayırt edici işaretlerin yoruma dayanak olmak üzere bir araya getirilmesi, birleştirilmesinde olduğu gibi olur." (Elmalı 2022: 108; 155)

Cümlede geçen *vyançan* sözcüğü << Skr. *vy-añjana* “açıkça göstermek, aşıkâr etmek; konsonant, sessiz harf” (Monier-Williams 1964: 1029c) “anlaşılr kılmak, işaretlemek, ayırt etmek; anlam açıklayan işaret, not, harf; anlam ayırıcı işaret (Soothill- Hodous 1937: 296a).” anlamlarına gelmektedir. Bu sözcük hemen yanında kullanılan *ujik* sözcüğü gibi Eski Uygurcada alıntı olarak değerlendirilecek bir sıklıkta kullanılmamaktadır. Bununla birlikte Çince den alıntı *ujik* sözcüğü ile birlikte kullanımı ile birlikte Eski Uygurcada yeni bir kodun oluşmasına neden olmaktadır. Bu kod bir gramer kodudur ve *ujik vyançan* yapısı birlikte düşünüldüğünde "harfler ve ayırt edici işaret" anlamına gelen bir imla terimini düşündürmektedir. İki ayrı dilden gelen yabancı sözcüklerle meydana gelen bir yapının Eski Uygurca bir cümlede yeni bir kodla kullanıldığını görülmektedir ki bu tam olarak *kod karıştırma* ile ifade edilmek istenen düşünceyi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Özet olarak bu cümle örneğinde *kod karıştırma* için yapılan tanımlardan hem "ikiden fazla dil öğelerinin birlikte kullanılması" hem de "birden fazla dil kodunun bir araya gelerek kullanılan dilde yeni bir kodun oluşumu" özelliğini görebiliriz.

Kod karıştırma için *Abhidharma* metinlerinde yukarıdakine benzer örneklere rastlamak mümkündür. Yine aşağıda yer alan Abhi 142a 1-5 örneği de *kod karıştırma* için iyi bir örnektir:

八轉聲中¹⁴ monı yene var çün şe tégme sekiz türlüg vibaktılarnıj arasınıta bëşinç tın vibakti üze lug li kab şég tégme altı türlüg adıra kabşuru yörgülük

¹³ 答 pwlwr pyr 'ykynty k' twdwlwşm'q y q'ltı ş'sdr t'qy 'wsyk l'r vy'nç'n l'r ywrwk k' t'y'q pwl'm'q 'wyz'

¹⁴ bā zhuān shēng zhōng: 八 bā “sekiz” (Giles 8504); 轉 zhuān “çevirmek, döndürmek, dönmek, dönüş; dönüşmek, dönüştürmek, biçimini değiştirmek, çevirmek, değiştirmek; devir yapmak; evrim geçirmek, evrimleşmek, gelişmek; değiştirmek (Soothill- Hodous 1937: 469a; Giles 2711); 聲 shēng. Skr. *śabda* “ses, seda, ton, ün, isim; beş fiziki

samazların arasında erke tayaklığı tēmışdeki niñ samaz üze yörmiş kergek tēp¹⁵ "Bunu, yine *var çün şe* şeklinde söylenen ve sekiz türlü hâl çekimi arasında beşinci (sıradaki) +*Din* hâli ile ve *lug li kab şig* şeklinde söylenen, ayrı sözlerin birleştirilerek izah edilmesi (anlamına gelen) altı söz öbeği arasında bulunan ve 'kişiye dayalı' anlamına gelen +*nly* (ilgi ekli) söz öbeği ile izah etmek gerekir." (Elmalı 2022: 110-11; 156).

Bu örnekte de Çince 八轉聲中 söz öbeği "çün şe tēgme sekiz türlü (vibaktıların) arasında" anlamına gelmektedir ve Eski Uygurca tekrarından hemen önce yazılmıştır. Yine aynı cümle içerisinde Sanskritçe *vibakti* ve *samaz* sözcükleri bulunmaktadır. Bu iki Sanskritçe sözcük iki farklı gramer terimini ifade etmektedir. Bu muhtevastından dolayı bu Eski Uygurca cümle örneğini de *kod karıştırmaya* örnek olarak vermek mümkündür.

Sonuç

Dil kullanımını etkileyen pek çok etken vardır. Bireysel özelliklerin yanında toplumsal özellikler konuşma tarzımızdan, tercih edeceğimiz sözcüklere kadar etkili olmaktadır. Bunu farklı kuşakların dillerinde daha açık bir şekilde görmek mümkündür. Dede ile torunun hatta baba ile çocuğunun bile dil kullanımını etkileyen farklı toplumsal nedenler vardır. Çünkü toplumlar sürekli değişmekte, bireyler de bu değişimden etkilenmektedirler. Bugün kullandığımız Türkçe ile otuzlu yıllarda kullanılan Türkçenin farklı olması gibi. Bütün bu birey-toplum, dil-söz ilişkisi günümüzdeki ve geçmişteki toplumları tanıyabilmemiz için pek çok bilgi barındırmaktadır. Bundan dolayıdır ki dil kullanımı bize sadece dil ve dilbilim ile ilgili bilgi vermez. Dil ve dil kullanımı her arayanın kendine özgü bir şeyler bulabildiği bir hazinedir.

Geçmişteki dilleri ve bu dillerin kullanımını günümüze taşıyan tarihî metinler geçmiş aydınlatan ve geçmişten günümüze pek çok bilgiyi taşıyan dil malzemeleridir. Geçmişteki toplumları, onların dilini, dil kullanımını yine bu metinler vasıtasıyla öğreniriz. Bu metinler içerisinde yer alan Eski Uygurca metinler Eski Uygurların dil kullanımı ile ilgili pek çok şey anlatmaktadır. Bu metinlerden *Abhidharma* metinleri bu açıdan özel bir yeri olan ve dil, dilbilim ve dil kullanımı ile ilgili önemli bilgiler

duyudan biri" (Soothill- Hodous 1937:461b); 中 *zhōng* "iç, içeride, içeri; arasında, ortasında, ara, orta; yarı, yarısı, bir yarısı" (Giles 2875).

¹⁵ 八轉聲中 mwny y'n' v'r 八 çwn 轉 [...]. şy 聲 tykm' s'kyz twyrlwk vyp'kdy l'r nynk ''r'synd' pyşynç tyn vyp'kdy 'wyz ' lwq 六 ly 轉 q'p 合 şyk 轉 tykm' ''lty twyrlwk ''dyr ' q'pşrw ywrkwlwk s'm'z l'r nynk ''r'synd' 'r k' t'y'q lyq tymyš t'ky nynk s'm'z 'wyz ' ywrmış k'rk'k typ .

barındıran metinlerdir. Bu metinler toplum dilbiliminin önemli bir çalışma konusu olan iki dillilik ve dönemin dil kullanımı hakkında çok güzel örnekler barındırmaktadır. İki dilliliğin varlığını net bir şekilde ortaya koyan *kod değiştirme* ve *kod karıştırma* bu metinlerde oldukça sık görülmektedir. Buradan hareketle bu metinleri çeviren kişilerin iki dilli olduğu açık bir şekilde ortadadır. Bunun yanında günümüzdeki iki dillilik ve iki dilliliği ilgilendiren *kod değiştirme* ve *kod karıştırma* gibi kavramların hemen her örneği bu metinlerde de görülmektedir. Bu durum bugün karşılaşılan çok dilli ve çok kültürlü ortamların benzerinin o dönemde de olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

- A. Giles, Herbert (1912). *A Chinese-English Dictionary*, Shangai-London.
- Abu-Krooz, Hasan Hadi; Al-Azzawi, Qasim Obayes; Saadoon Majid Mohammed (2018). Code Switching and Code Mixing: A Sociolinguistic Study of Senegalese. *International Students in Iraqi Colleges Journal of University of Babylon*, Volume 26, Issue 3, p. 112-122.
- Albayrak, Tuba; Erdoğan, Elif (2020). Almanya’da Yaşayan III. Kuşak Türklerde Sık Kullanılan Kod Aktarım Türleri – Bir Söylem Analizi, *Alman Dili ve Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 38-55.
- Balamurugan, K. (2017). Code Mixing & Code Switching—A Panorama, *Studies in Linguistics and Literature*, Vol. 1, No. 1, 2017, p. 1-4.
- Bialystok, Elle; Barac, Raluca; Blaye, Agnes; Poulin-Dubois, Diane (2010). Word Mapping and Executive Functioning in Young Monolingual and Bilingual Children, *Journal of Cognition and Development*, 11(4), 485–508.
- Bloomfield, Leonard (1933). *Language*, New York: H. Holt and Company.
- Elmalı, Murat (2022). *Eski Uygurca Dilbilgisi Terimleri vibakti-samaz*. Ankara: TDK Yayınları.
- Haznedar, Belma (2021). *İkidillilik ve Çokdillilik Erken Çocukluk Döneminde Birden Fazla Dil Öğrenimi*, Ankara, Anı Yayıncılık.
- Haugen, Einar (1953). *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behaviour*, Philadelphia: Penn., University of Pennsylvania Press.
- İmer, Kâmile; Kocaman, Ahmet; Özsoy, A. Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Kaya, Fatma Bölükbaş; Hançer, Fatma Burcu; Golynskaia, Anna (2019). İki Dillilik: Tanımı ve Türleri Üzerine Kuramsal Tartışmalar, *IJLET*, Volume 7, Issue 2, s. 98-103
- Kudara, Kōgi (1988). Uigur translation of the Sanskrit grammatical terms – On the eight cases of declension and six compounds-, *The Ryukokudaigaku Ronshu-The Journal of Ryukoku Universty-*, No. 431, Kyoto, p. 55-81.

- Monier-Williams, M. (1964) *A Sanskrit-English Dictionary Etymologically and Philologically Arranged With Special Reference to Cognate Indo-European Languages*, Oxford, (1899): Clarendon Press.
- Poplack, Shana (1980) Sometimes I'll start a sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPANOL: Toward a typology of code-switching, *Linguistics* 18, p. 581-618.
- Shōgaito, Masahiro (2014). *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Soothill, W. E. and Hodous, L. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co..
- Şimşek, S. Çiğdem (2006). Toplumdilbilim, *Dilbilim Temel Kavramlar, Sorunlar, Tartışmalar*, Ed.: Ahmet Kocaman, Dil Derneği, Ankara.
- Uyar, Gülşen (2012). İkidillilik (Bilingualism). *Dilim Ankara Üniversitesi Dilbilim Topluluğu Dergisi*, 9, 21-25.
- Waris, Ahmad Mustamir (2012). Code Swtcihing and Mixing (Communication in Learning Language), *Jurnal Dakwah Tabligh*, Vol. 13, No. 1, p. 123 - 135
- Wilkins, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch/Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen
- Yıldırım, Kürşat (2010). *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük (Hun, Gök-Türk, Uygur ve Çin Hükümdarlarının Listesi)*, İstanbul: Otopsi Yayınları.
- Yılmaz, Mehmet Yalçın; Demirel, Gözde (2015). İki Dillilik ve Türleri Üzerine, *International Journal of Languages' Education and Teaching*, UDES 2015 p. 1693-1701
- Zieme, Peter (2000). The Search for Knowledge Through Translation: Translations of Manichaeian, Christian And Buddhist Literature into Chinese, Turkic, Mongolian, Tibetan And Other Languages, *History of Civilizations of Central Asia, The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century*, Volume IV Editors: C. E. Bosworth and the late M. S. Asimov, Unesco, Quétigny (France).

Marcel ERDAL* (İstanbul)

‘Rind’ teriminin beklenmedik kaynağı

Sayın Prof. Mehmet Ölmez’e 60. doğum günü için ‘rind’ teriminin kaynağı hakkında bir yazı sunmak istiyorum; umarım Budizm konusuna kuracağım köprü onu ilgilendirir.

Tam 60 yıl önce ben her gün okuldan eve döndüğümde Aşiyân’a inip Beşiktaş’a otobüs alıyordum; o zamanlar Robert Kolej’in, bugünkü Boğaziçi Üniversitesi’nin yukarıda yolu yoktu; okula sadece Bebek kapısından veya Aşiyân’dan gidiliyordu. Aşiyân’da bir seyyar lahmacun satıcısı vardı, çok güzel de bir mezarlık. Ancak dört yıl önce vefat etmiş olan, o zamanlar da çok sevdiğim şair Yahya Kemal’in kabri Aşiyân’daydı. Kabrinde bir mermer kitabe üzerinde şu şiirinin ikinci dizesi yazılıdır:

RİNDLERİN ÖLÜMÜ

Hafız’ın kabri olan bahçede bir gül varmış;
Yeniden her gün açarmış kanayan rengiyle.
Gece, bülbül ağaran vakte kadar ağlarmış
Eski Şiraz’ı hayal ettiren ahengiyle.

Ölüm asude bahar ülkesidir bir rinde;
Gönlü her yerde buhurdan gibi yıllarca tüter.
Ve serin serviler altında kalan kabrinde
Her seher bir gül açar; her gece bir bülbül öter.

Yahya Kemal’in şu şiiri daha iyi bilinir; bunu kabri aynı Aşiyân mezarlığında olan Münir Nurettin de terennüm etmiştir, Tarkan da:

* Prof. Dr. (Emekli), Goethe Üniversitesi, merdal4@gmail.com. ORCID: 0000-0002-1604-4193

RİNDLERİN AKŞAMI

Dönülmez akşamın ufkundayız. Vakit çok geç;
Bu son fasıldır ey ömrüm, nasıl geçersen geç!
Cihana bir daha gelmek hayal edilse bile,
Avunmak istemeyiz öyle bir teselliyle.
Geniş kanatları boşlukta simsiyah açılan
Ve arkasında güneş doğmayan büyük kapıdan
Geçince başlayacak bitmeyen sükunlu gece.
Guruba karşı bu son bahçelerde, keyfince,
Ya şevk içinde harab ol, ya aşk içinde gönül!
Ya lale açmalıdır göğsümüzde yahut gül.

Türk edebiyatı hocamız Münir Bey bize divan edebiyatını sevdirmişti; mükemmel de Farsça biliyordu. 15.-17. yüzyıl divan şairleri hep rindâne hayatı kutlamışlardır:

Fuzulî rind-i şeydâdır hemîşe halka rüsvâdır
Sorun kim bû ne sevdâdır bu sevdâdan usanmaz mı (Fuzuli)

Rind oldur kim götürdü bezm-i kesretten ayağ
Sâkî-i devrân elinden dolmadan peymânesi (Hayali)

Kaba-yî atlas-ı çarha değışmem Tanrı hakkıyçün
Bu gün eğnimde rindâne Figanî köhne şalım var (Figani)

Olaldan halka-i zülfünle Nev'î bî-ser ü sâmân
Mahabbet bezminin ser-halka-i rindânıyız cânâ (Nev'i)

Âşık-ı yek-reng ü rindân-güşâde-meşrebiz
Bezm-i hâs-ı vahdete hem bâde hem peymâneyiz (Nef'i)

Ben kimim bir rind-i şeydâ meskenim meyhanedir
Duhter-i rez mahremimdir hemdemim peymanedir (Ruhî)

Rind ü kallâşım makâmım gûşe-i meyhanedir
Gelmişim kâlû belâdan âşık ve hammâr mest (Nesimî)

Kimdir Yahya Kemal'in ve divan şairlerinin kendilerini onlardan saydığı rindler? Rind, dünya işlerine önem vermeyen, sâkiyi seven gönül eridir. Dış görünüşüne bakınca dinin emir ve yasaklarına aldırış etmeyen bir sapık ve günahkâr; fakat içinden dinin getirdiği yolda olan bir kişidir. Ânı yaşayıp gelecek endişesi taşımaz. Rind, sevgilisinin etrafında

dönerken yanar, kül olur; ama âh u figan etmez. Maneviyatı önemser. Kalender, gariban görünüşlü olmasına karşın Allah aşkıyla mest olmuş kişidir.

Prof. Gülay Durmaz rind ve zıddı olan zahid konusunda 2003'te mükemmel bir doktora tezi sunmuş, 2005'te aynı konuda bir makale yayınlamıştır. Bu edebi konuyu uzatmayıp tezden rindin özelliklerinden bazılarını sayayım: Rind âşıktır, ariftir, divanedir, rüsvadır, uyanıktır, ağâhtır, sarhoştur, pervasızdır, tokgözlüdür, arkadaş canlısıdır, gariptir, kararsızdır, nüktecidir, şairdir.

Yahya Kemal niye *rindlerin ölümü* şiirinin başında bize İranlı şair Hafızı, ilk dörtlüğün sonunda Şiraz şehrini anlatır? 14. yüzyılda Şiraz'da yaşayan, İran'ın en önemli şairlerinden Hafız'ın divanının tümü *rindî*, rindlik etrafında döner. Hafız bugün İran'ın en sevilen şairidir. Osmanlı şiiri *rind* terimini de, kavramını da, hiç değiştirmeden İran edebiyatından almıştır. Steingass sözlüğünün *rind* (bugünkü Farsça telaffuzuyla *rend*) maddesindeki tarif tamamiyle Osmanlıcadakine uymakta, aylaklığı, avareliği vurgulamaktadır; en önemli, en büyük Farsça sözlük olan *Burhân-ı Qâti*¹ ve *İslam Ansiklopedisi* *rind* maddesi de öyle. Rind sarhoş bir âşıktır; meyhaneyi ibadethane yapar. Hem laubali, hem mükemmel insan olmayı başarır. Sarhoşluk onu derin hakikate getirir, ona aşk yolunu gösterir.

Rindî geleneğinin 11. yüzyılın sonlarına doğru, bugün de Pakistan ve Kuzey Hindistan'da yaygın olan sufi Kalenderi dervişlerinin görüşlerinden doğduğu düşünülmektedir. Hafız da, gezgin Kalenderi dervişler gibi, aşk yolunda düzgün hayattan vazgeçmeye hazırdır.² Bu kısa makalede çok zengin bir konu olan kalenderilik hakkında da pek bir şey yazamayacağım. Uzmanlar, bu akımın Budacı kaynaklarını vurgular, ve Anadolu'da bir yandan Bektaşilikle sonuçlandığını, çeşitli ayaklanmalara da sebep olduğunu belgeler.

Rind terimi Osmanlıca dışı Orta Türkçe kaynaklarda 14. yüzyıl ortalarından itibaren görülür. Hindistan Müslümanları arasında ve Pakistan'da konuşulan Urdu dilinin edebiyatında da rindliğin bugüne kadar önemli bir yeri vardır. Terim Farsçaya Arapçadan gelmemiştir; Arapçada yoktur. İran dilleri kaynaklı bir sözcük de değildir; ona şimdikiye kadar etimoloji önerilememiştir.

¹ 17. yüzyılda Tebrizli Muhammad Husayn bin Khalaf tarafından Hindistan'da, Haydarâbâd'da yazılmıştır.

² de Bruijn 1992: 61–75.

Burada, *rind* sözcüğünün Sanskritçe *arhant*'tan geldiğini göstermeye çalışacağım. Budizm'de arhant, yaşamın hakiki özelliklerini anlamış, kurtuluş yolunun dördüncü aşamasına ulaşmış biridir. Mahayana Budizm'ine göre arhant irfan yolunda ilerlemiş, ancak budalığa varmamıştır; Mahayana, insana bodisatva yolunu aramasını, arhantlığa düşmemesini telkin eder. *Arhant* teriminin Eski Uygurcaya Sogdca'dan varmış olması lazım: Orada genellikle 'rx'nt olarak yazılır; terimin Toharca A, Toharca B, Hoten Sakacası ve Prakrit biçimleri ise daha değişiktir (bunları Wilkens 2021 *arhant* maddesinde bulmak mümkündür). *Arhant* sözcüğü Eski Uygurcada Budacı metinlerle sınırlı kalmamıştır; Manici ve Hristiyan metinlerde kullanıldığında tabiatıyla Budist anlamını yitirmiş, başka anlamlar kazanmıştır. Röhrborn 2015: 231'e göre Manici anlamı 'rahip'tir. Zieme 2015'te işlenen Hristiyan veya Manici 'Paulus ve Thekla' metninde havari Paulus, adıyla geçmez; kendisine bir defa *dentar*, iki defa da (S. 100'de) *arhant* denmektedir (bir üçüncü *arhant* örneği yazmanın eksik olduğu bir yerde tamamlanmıştır). Bu bence, çevirmen *arhant* sözcüğünü 'havari' anlamında kullanıyor demek değildir. Budist olmayan Uygurlar Hintçeden gelen *buyan* ve *burhan* terimlerini de genel biçimde 'sadaka' ve 'peygamber' anlamlarında kullanmışlardır. *arhant* da burada 'evliya' gibi bir anlamda kullanılmış olmalı.

arhant sözcüğünün Uygurlar arasında aldığı anlamlar yanında bir başka soru, sözcüğün telaffuzu: Maue & Röhrborn 1984-85'te ve aynı zamanda Takao Moriyasu tarafından işlenip yayımlanan, Tibet yazısıyla yazılmış Budist kateşizm metninde (s. 2) 'ar-hr'n biçimindedir. Tibet yazısı, Brahmi yazısı gibi, ünlüleri diğer yazı sistemlerinden daha ayrıntılı biçimde göstermektedir ve burada ikinci hecede /i/ ünlüsünü görüyoruz. *arhint* imlası U II 79,49'da da karşımıza çıkmaktadır. Bizim için ilginç olan bir başka olay da iki Manici Eski Uygurca örnekte kelime başı ünlüsünün düşmesidir: M III 6,4₃ (metin 1)'de *aşnu tugmış nom kutı k(a)muğ rhandlar*, önce doğmuş din majestesi tüm rahipler' ve M III 9₅ (metin 11)'de *ävsiz rh(a)nd dentar*; bu sonuncu öbekte *rh(a)nd dentar* ikileme olmalıdır.³ Manici kaynaklarda standart Budist imla ihmal edilmiş, kelime telaffuzuna uygun şekilde yazılmış: Kelime başı ünlüsünün düşmesi Sogdca telaffuz'dan geliyor: Sogdcada sözcük rx'nt olarak, Sogdca Mani metinlerinde rhnd olarak yazılıyor.

Bu bağlamda çok tartışılan bir terim de Mısırdaki konuşulan Kıptice dilinin bir metninde ortaya çıkan *Aurentes* (Αυρεντης) sözcüğü olmuştur; Hocam H. J. Polotsky'nin 1930'ların başında yayımladığı Manici

³ Le Coq bu sözcüğü *rand*, yani *r'nd* diye okumuştur, ancak Peter Zieme'nin bana yolladığı faksimilede ikinci harfin açıkça *elif* değil *he* olduğu görülmektedir.

Kephalaia metninin 12. bölümünde *Aurentes*'ten iki defa *Buddha* ile birlikte bahsedilmektedir. Schaefer (1936, S. 95, dipnot 1) bu ismi *arhant* sözcüğüne bağlamış, bu öneri Sundermann (1991: S. 430, dipnot 28), G. Gnoli 1991 ve N. Sims-Williams 2000 tarafından desteklenmiştir. Sundermann, kelimenin Orta Farsça üzerinden batıya geçmiş olabileceğini, Avestaca *pārihaēza* nasıl Orta Farsça *pahrēz* 'müdafaa, yardım' olmuşsa *arhant*'ın da **ahrent* olmuş olabileceğini düşünür (-ēs Kıptiçeye de geçmiş olan Grekçe çekim ekidir). Belli ki **ahrent* Manici bağlamda Budacı özelliklerini korumayacak, başka bir anlam kazanacaktır. Sims-Williams geçiş dilin Bakterce olduğu düşüncesini tercih eder: Kıptiçe gibi, Grek alfabesiyle yazılan Baktercede /h/ sesi için v harfi kullanılıyordu; ona göre Grek yazılı αρηεντ Baktercede /ahrent/ diye okunmuş, ancak Baktercedeki imlasiyla Kıptiçeye kadar gelmiştir. Sims-Williams, Bakterce için Gholami 2009: 35'ten /n/ sesinden önce /a/'nın /i/ olması gelişmesine şöyle örnekler getirir: ααηνδo 'muzaffer, galip' < *wananta-, αηησνδo 'memnun olmayan' < *aka-sandV-, οηηνδδνγo 'akım, akıntı' < *waz-antiya-ka-. Aynı kurala göre *arhant* veya **ahrant* sözcüğünün ikinci ünlüsü de *rind* sözcüğünde olduğu gibi /i/'ye geçmiş olmalıdır. Sims-Williams'a göre bu /a/ > /i/ gelişmesi sadece Baktercede değil, başka İrani dillerde de görülür.

Nereye vardık? Bazı İran dillerinde *arhant* sözcüğünün ilk ünlüsünü kaybettiğini gördük. İran dillerinde ikinci hecedeki a > i olayı da görülüyor. Baştaki ünlü düştükten sonra, kelime başına gelen ünsüz kümesi /rh/'nin olduğu gibi kalabileceğini düşünmüyorum; /rh/'den /r/'ye geçmiş olması lazım. Bu şekilde İrani dillerde *rint* biçimine değişmiş olan sözcük, Budist > Manici ve Budist > Hristiyan geçişlerini canlı kullanımda atlattıktan sonra, İslama geçişi de bir çeşit sufi içerikle, şeriattan hiç etkilenmeden, atlatmış görünüyor.

İran halkı *rind Hafız*'ı ne kadar sevse, belli ki İran'ı bugün yönetenler onu hiç sevemez.

Kaynakça

- de Bruijn, J. T. P. 1992: 'The Qalandariyyat in Persian Mystical Poetry from Sand'i Onwards'. Lewisohn, Leonard (yay.), *The Legacy of Mediæval Persian Sufism*. Khaniqahi Nimatullahi, London,
- Durmaz, Gülay 2003: *Divan Şiirinde Rind ve Zahid Çekişmesi*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalına sunulan doktora tezi. Bursa.
- Durmaz, Gülay 2005: 'Divan şiirinde rind'. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8: 57-77).
- Gholami, Saloumeh 2009: *Selected Features of Bactrian Grammar*. Frankfurt am Main Goethe Üniversitesine sunulan doktora tezi.

- Gnoli G. 1991: ‚Aurentes‘. The Buddhist ‘arhants’ in the Coptic ‚Kephalaia‘ through a Bactrian transmission’. *East and West* 41/4: 359-361.
- Maue, Dieter & Klaus Röhrborn 1984–1985: *Ein „buddhistischer Katechismus“ in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift*. *ZDMG* 134: 286–313; 135. 68–91.
- Röhrborn, Klaus 2015: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien – Neubearbeitung*. II. Nomina – Pronomina – Partikeln. Band 1: a – asvık. Stuttgart.
- Schaeder H. H. 1936: *Der Manichäismus nach neuen Funden und Forschungen‘. Orientalische Stimmen zum Erlösungsgedanken. Morgenland* 28: 80-109.
- Sims-Williams, Nicholas: 2000: ‘Aurentēs’. R. E. Emmerick ve başkaları (yay.), *Studia Manichaica IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus*, Berlin 1997. Berlin.
- Sundermann, W. 1991: ‘Manichaean Tradition on the date of the historical Buddha’. H. Bechert (yay.), *The Dating of the Historical Buddha, Part I*. Göttingen, S. 426-438.
- Wilkens, Jens 2021: *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen.
- Zieme, Peter 2015: *Altuigurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien. Old Uigur texts of the Church of the East from Central Asia*. Piscataway.

Sevim ERDEM YILDIZ* (Tunceli)

Çağatay Türkçesi Söz Varlığında Geçen Türkçe Kumaş Terimleri Üzerine Bir Değerlendirme

Giriş

15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden Orta Asya İslamî Türk yazı dilinin üçüncü dönemi olan Çağatay Türkçesi zengin bir söz varlığına sahiptir. Zengin bir malzemeye sahip olması nedeniyle pek çok açıdan bu söz varlığının incelendiğini ve değerlendirildiğini görmekteyiz. Bu çalışmada ise Çağatay söz varlığındaki Türkçe kumaş terimleri ve ip, iplik anlamına gelen kelimeler değerlendirilecektir. Bunun için Çağatay Türkçesi metinleri olan *Bâbü'r Divânı*, *Bedâyi'ü'l-vasat*, *Cemilî Divânı*, *Çağatayca Kur'an Tefsiri*, *Fevâ'idü'l-kiber*, *Ferhad ü Şîrîn*, *Garâ'ibü's-sıgar*, *Hayretü'l-Ebrâr*, *Hüseyn-i Baykara Divânı*, *Leylî vü Mecnûn*, *Mahbûbu'l-Kulûb*, *Mecâlisü'n-Nefâ'is*, *Mevlânâ Lutfî Divânı*, *Mevlânâ Sekkâkî Divânı*, *Muhâkemetü'l-lugateyn*, *Nevâdirü'n-nihâye*, *Seb'a-i Seyyâre*, *Sedd-i İskenderî*, *Şeybânî-nâme*, *Şecere-i Terâkime*, *Şecere-yi Türk*, *Şeybânî Han Divânı*, *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, *Münşeât* adlı eserler taranarak bu eserlerde tespit edilen Türkçe kumaş terimleri yine bu sahanın sözlükleri olan *Abuşka Lugati*, *Senglah*, Feth-'Alî Kaçar'ın *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, *Şeyh Süleyman Efendi'nin Lugati* ve *Dictionnaire turk-oriental* tanık gösterilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada, tespit edilen kelimenin önce anlamı verilmiş, sonrasında yer aldığı metinler sıralanmıştır. Ardından bu metinlerden birkaç örnek sunulurken kelimenin Çağatayca sözlüklerdeki anlamları da gösterilmiş ve son olarak bu kelimelerin etimolojisi için de Clauson, Radloff, Räsänen, Tietze, Sevortyan ve Eren'in çalışmalarından yararlanılarak bu sözlüklerde yer alan bilgilere kısaca yer verilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sevimerdem@hotmail.com, ORCID no: 0000-0002-0728-4857.

1. alaça “çok karışık nakışlı bir tür iplik, kumaş.”

Kelime *Bedāyi 'u'l-vasa'*ta tespit edilmiştir:

Alaça¹ hāşiyeliğ ton kiyip ol reşk-i perī

Al ötük² birle hırām itse irür kebg-i derī (BV, 589/1)

“O periyi (bile) kıskandıran güzel, kenar nakışları renkli iplikten olan bir elbise giyerek kırmızı bir çizme ile salınarak yürüdüğünde sanki bir dağ kekligi olur.”

Çağatayca sözlüklerde:

alaça 1. Arapçada eblağ denilen, alaca renk, 2. Batı Türkçesinde ağ, 2. Batı Türkçesinde iplik kumaşı. (Senglah, 49r; Akdemir 2020: 329)

الاچه pek karışık nakışlı bir nev'i iplik kumāş, ablağ, abrağ (ŞSL, 18a)

الجه, الاچه bigarré, de deux couleurs; espèce d'étoffe. (alacalı, iki renkli; kumaş türü.) (DTO, 29)

alaça 1. (Kaz. KKır.) Asya'da kullanılan karışık renkli, çizgili bir tür dokuma. 2. (Çağ. OT.) (ŞSL 18a) pek karışık nakışlı bir nev'i iplik kumāş, ablağ, abrağ (Radloff I, 361-362).

alaça çizgili ip veya yün kumaş (ÖTİL-I, 1981: 530b)

Kelime, etimolojik sözlüklerde şöyle yer alır:

alaca “tek-renk olmayan, karışık renkli” (Tietze I, 2016: 323); *ala* maddesinde içinde Osmanlıca ve Azerbaycan *ala-ca* 'bunt' (alaca, çok renkli), Kırgız, Kazan Tatarcası *ala-ča* (Räsänen 1969: 15a).

Mehmet Özkarcı'nın “Eski Türkçede Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri” adlı çalışmasında da bu kelimeye yer verilmiştir. Burada *alaca*: 1. Fes

¹ Kaya Türkay'ın 1988 yılında tamamladığı *'Alī Şīr Nevāyī, Bedāyi 'u'l-vasa'* [*İnceleme-Metin-Dizin*] doktora tezinde kelime *alaça* olarak ç ile, 2002'de kitap olarak yayımladığı çalışmasında *alaca* olarak c ile okunmuştur. Bk. Türkay, Kaya. 1988. *'Alī Şīr Nevāyī, Bedāyi 'u'l-vasa'* [*İnceleme-Metin-Dizin*]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

² Metinde *itiük*.

rengi ve lâciverd zemin üzerine dokunan sarı çizgili bir çeşit pamuklu kumaş.³ 2. Anadolu'da giyilen muhtelif renkte çubuklu entarilik kumaş.⁴ *alaça*: Muhtelif renklerde olan bir çeşit kumaş. (*alaça*'nın Kazan Lehçesi ve Çuvaş Sözlüğünde tespit edildiği belirtilmiştir.)⁵ (Özkarıcı 1995: 290)

2. *basruğ* “rüzgâr, yağmur ve sıcaktan muhafaza için yurt etrafına çekilen keçe.”

Kelime, Çağatay Türkçesi eserlerinden *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de tespit edilmiştir:

“Bir müte‘ayyin nime kim aq öydür. Anga hargâh⁽¹⁹⁾ at koyuvturlar. Ammâ anıng eczâsınıng köpini Türk tili bile ayturlar. Andaq ki tünğlük ve üzük ve torluğ ve *basruğ* ve çığ⁽²⁰⁾ ve qanat ve gözünek ve uğ ve bağış ve bosaga ve irkene.” (Özönder 1996: 777a/19)

“Belirli şeylerden biri de aq öy ‘ak (keçeli) ev’dir. Ona *hargâh* adını koymuşlardır, ama onun parçalarının çoğunu Türk dili ile söylerler. Meselâ: tünğlük, üzük, torluğ, *basruğ*, çığ, qanat, gözünek, uğ, bağış, bosaga, irkene. (Özönder 1996: 210)

Burada Özönder kelimenin anlamını “ak öy parçalarından; rüzgâr, yağmur ve sıcaktan muhafaza için yurt etrafına çekilen keçe” (Özönder 1996: 57) olarak verir.

Çağatay Türkçesi sözlüklerinde:

basruğ [*bas-ur-“ğ*] Rüzgâr, yağmur ve sıcaktan muhafaza için yurt etrafına çekilen keçe. (Niyazi, 907)

“yağmur veya fırtınadan korunmak için at ve alaçık ve çadırın üzerine serilen örtü (*Senglah*, 122v4).

باسروغ “başturuğ, rüzgâr ve harâretten atları muhâfaza için üzerine başdukları keçe ve çul; âlâçuğun etrafına çekilen nemed ve kigiz. (ŞSL, 68a)

³ Bu anlam için Pakalın, M. Z., *Osmalı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Üçüncü Baskı, 1-3 C., İstanbul, 1983. tanık gösterilmiştir.

⁴ Bu anlam için Arseven, C. E., *Sanat Ansiklopedisi*, 1-5. C. Beşinci Baskı, İstanbul, 1983. tanık gösterilmiştir.

⁵ Bu anlam için Taymas, A. B., *Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler*, Ankara, 1968 ve Paasonen, H., *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul, 1950 tanık gösterilmiştir.

باسروق yağmur ve fırtınadan korumak için at veya çadırın üstüne çekilen örtü. (Rahimi 2018: 418)

باسروق couverture qu'on étend sur les chevaux pour les garantir du vent et de la pluie (atları rüzgâr ve yağmurdan korumak için üzerlerine örtülmüş örtü.) (DTO, 147)

basruğ (Çağ.) çadır dayanağı, çadır desteği (fırtına sırasında) (Radloff IV, 1535)

basruğ otağ etrafına örtülen keçe (ANATİL-IV, 1985:216)

Kelime, etimolojik sözlüklerde şöyle yer alır:

Clauson kelimenin kökünü *basur-* < *bas-* fiiline dayandırır. Kelime anlamı olarak “bastırılmış, ezilmiş” olduğunu ama daha yaygın olarak “bir şeyin üzerine (başka bir şey) koyma” anlamında kullanıldığını belirtir. (EDPT 374b)

BASRUQ dayanak, destek. (DTS 86a).

Mehmet Ölmez de “Eski Uygurca *basruk* ve Altayca *pazırık* Hakkında” adlı çalışmasında *pazırık* kelimesinin etimolojisini ET/GT *bas-* fiiline getirilen, fiillerden fiil türeten, ettirgenlik çatısı eki *-Ir-* ve fiillerden sıfat işlevli isimler türeten *-Ik* ile oluşturulmuş bir ad şeklinde verir. Anlamını da “taş veya sopa ile güvence altına alınmış, kapatılmış, bastırılmış, üzeri örtülmüş yer” olması gerektiğini belirtir. Sonrasında bu kelimenin Eski Uygurca, Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerine ait metinlerden bazı örnekler vererek Çağdaş Türk dillerindeki ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki benzer örnekleri sıralar. Böylece *basur-*, *basuruk-*, *bastur-* fiilleri ile *basruk* ve *basturuk* şekillerinin de izahını ortaya koyan pek çok veri sunar. (Ölmez 2011: 293-306.)⁶

3. çekmen “Uzun çekme çakşır, çuha, yağmurluk.”

Leylî vü Mecnûn ve *Bâbü'r-nâme*'de tespit edilmiştir.

yaz yamğurı yêtkeç èyleding bat

yèr çekmenini yaşıl saçarlat (LM, 32. beyit)

⁶ Erdal çalışmasında kelimeyi *basrok* olarak yorumlamıştır: Erdal 1991: 229-230; ayrıca bk. Gulcalı, 2021: 371.

“Yaz yağmuru geldiğinde çabucak, yer *çekmenini* (yağmurluğunu) yeşil bir kumaş eyledin.”

Bâbü-r-nâme'de: *çekmen* Çuhadan yapılmış kaftan. (Şen 1993:165).

Yana kızım Maşūmanın ve oğlum Hindalın nökârlirigä tügmâlig çäkmanlär va qumâş xil'atlar in'âm boldı. (Thackston 1993: 352b/14)

“Kızım Masuma ve oğlum Hindal'ın nökerlerine de düğmeli kaftanlar ve kumaş hilatlar ihsan edildi.”

Çağatay sözlüklerinde:

çekmen [< *çēk+men*] Cepken, çuha. (Niyazi, 922);

çekmen: yağmurluk [208r6], *çēkmen*: *çekmen*'le aynıdır: yağmurluk [220r] (*Senglah*, 208r6; Akdemir 2020: 119)

چکمن Baranî, yağmurluk, 'abā. (ŞSL, 152a)

چکمن bir tür uzun iç donu: genel olarak çarşaf, yağmurda giyilen manto (DTO, 285)

Radloff ise sözcüğe iki ayrı anlamla yer verir: (Osm. Çağ. Tel. Krm. Tar.) 1. (Tel. Çağ.) Çuha, 2. (Çağ. Osm.) Manto, yağmurluk. (Radloff III: 1956)

Çekmen (چکمن) (/ç/ üstün ile, /k/ sükûn ile). “yağmurluk” (Rahimi 2018: 692)

çekmen yağmurda giyilen giysi; örtü (ANATİL-III, 1984: 448)

Kelime, etimolojik sözlüklerde şöyle yer alır:

Räsänen kelimenin yapısının *çek-men* şeklinde geliştiğini belirterek kelimenin kökünü Türkçe *çekmek* fiiline dayandırmıştır ve Ayrıca kelimenin tarihî ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini vermiştir. (Räsänen 1969: 103b)

Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nde *cepken* < *çepken* maddesinde kelimenin Türk dillerindeki biçimlerini sıralar: Nogay. *şepken*, *şepken*; KK1p *şekben*, *şekpen*, *şekmen*; Tel. *çekmen* “kumaş”; Alt., Tuba, Tel. *çepken* “kumaş; yün kumaş”; Tel. *çepken* “kumaş; yün kumaş”; büyük bir yün ceket”; Sag. *sikpen* “kumaş”; Şor., Kaça. *şepken* “kumaş”; Sag. Koy. *sekpen* “kumaş”; TatK. *çikmen*; Bşk *sikmen* ; Tar. *çekmen* “yün ceket”. Kelimenin *çek-* + *-men* şeklinde geliştiğini düşünmektedir. Eren'e göre Radloff'un Tatarca

sükmen “deve kumaşından ceket” ve Kurdakça *sükmen* “kumaş, yün ceket” biçimlerini *çekmen* ile birleştirmesi yanlıştır. (Eren 1999: 69a-b)

Kelime Moğolcada da Türkçe bir alıntı olarak yer almıştır. (Ramstedt, 1935: 426b); Çembe /цэмбэ/ [= çengbe, çengm-e] *isim.* yün giysi. --*yin üsün* yünlü, tüylü (kumaş veya dokuma), -- *nekekü* yün giysi dokumak. (Lessing, 1960: 171b; Lessing, 2003 (çev. Karaağaç): 275).

Yukarıda *Leylî vü Mecnûn*'dan örneğini verdiğimiz beyit Radloff'ta ve *Dictionnaire Turk-Oriental*'da *yaşıl şakarlat* yerine *kızıl şakarlat* şeklinde bulunmaktadır.

Kelime Tietze'de *cepken/cebken/çepken* “kolsuz veya yenleri açık olan kısa bir çeşit üst giysi” maddesinde de yer almaktadır. Madde başında verilen bu yapıların Hasan Eren'e göre *çekmen* kelimesinin metatezli varyantı olduğu belirtilmiştir. (Tietze II, 2016: 67)

4. **epgin** “Sisam yağının tortusu; siyah iplik.”

Kelimeyi *Fevāyidü'l-kiber* ve *Ġarā'ibü's-şıgar*'da tespit ettik:

Sünbülün körgeç közüm boldı kıranğu iy şabā

Saçı mundaķ tıre yāhōd saç bağı **epgin** müdür (FK, 205/4, s. 198)

“Ey saba, (sevgilinin) zülfünü görünce gözüm karardı. Saçı bu kadar siyah mı veya saçının bağı siyah iplikten midir?”

Eyledür⁷ kim elgini⁸ hınnā üze kılmış kıra

Ol ki gül-gün köñlek üzre tonın **epkin** eylemiş (GS, 264/5)

“Sanki elini kına üzerine kara yapmış gibi gül renkli gömlek üzerine elbisesini epkin kumaşlı etmiş.”

Çağatay sözlüklerinde:

epkin: siyah iplik (*Senglah*, 93r10; Akdemir 2020: 127); epkin: siyah ip (*Senglah*, 27v; Akdemir 2020: 127)

ایپکین *ipgin* bir nev^c siyāh kımāş ve siyāh iplik (ŞSL, 45b)

⁷ Metinde *Eyle dur*.

⁸ Metinde *ilgini*.

Epkin (أپکین) (elif üstün ile, /p/ sükûn ile, /k/ esre ile). “siyah iplik; [koyu renk]. (Rahimi 2018: 222)

DTO اپکین epkin/epgin: susam yağından çıkan siyah tortu, siyah su. (DTO s. 2).

epkin siyah renkli değerli ipek kumaş (ANATİL-III, 1984: 565)

Kelime, etimolojik sözlüklerde şöyle yer alır:

Clauson kelimeyi *yipgil/yipgin* madde başında işlemiştir. Burada kelimenin tarihî Türk dillerinde *yibün, yüpün, yipin, yipün, yipkün, yipgil, yipgin, yepün, epgin, ipgin, ipkin, şipgin* gibi yazımlarla tespit edildiği ve kelimenin menekşe rengi, mor ya da bazen kırmızının karşılığı olarak kullanıldığı belirtilmiştir. (Clauson 1972: 875b-876a).

Räsänen, sözlüğünde Çağatayca ve Osmanlıca *çivit* 'İndigo', Teleütçe *çibit* 'toprak rengi'? 'ni gösterdiği maddede bu kelimeyi Uygurca (Gabain) *yipin, yüpün* 'menekşe rengi, kırmızı' ile karşılaştırmıştır. (Räsänen 1969: 112b)

5. ifek/ ipek “ipek”

Kelime, Çağatayca pek çok eserde görülmektedir: *Mahbûbu'l-Kulûb, Bedâyi'ü'l-vasat, Fevâ'idü'l-kiber, Leylî vü Mecnûn, Hayretü'l-Ebrâr, Seb'a-i Seyyâre, Çağatayca Kur'an Tefsiri, Ferhad ü Şîrin, Nevâdirü'n-Nihâye, Garâibü's-sıgar, Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târih-i Mülûk-i Acem, Münşeat ve Şecere-yi Türk.*

Her kimse ki eylemes aşuğmağnı hayâl

(4) Yafrağnı ipek kıılır çiçek bergini bâl (MbK, 88a-4)

“Acele etmeyen herkes; yaprağın ipek, çiçek yaprağın da bal eyler.”

Lebiñ hayâlide kim çâk irür maña köñlek

Tiker idim anı cân riştesidin olsa ipek (FK, 343/1)

“Bana (o) yarık dudağın sanki gömlek gibidir (eğer) ipek olsaydı onu hayat ipliğinden dikedim.”

tokkuz at egeri yügeni birlen, miñ ipek⁹ kumâş yiberip (12) turur. (ŞTürk, 180/11)

“... dokuz at egeri yularıyla, bin ipek kumaş göndermiştir.”

Ayrıca diğer metin örnekleri için bk. BV, 332/5; FK, 577/5, 130/4, 373/4; LM, 285, 2931; SS, 375; ÇKT, 34a/08 (Taş, 2001); HE, 52/24, 52/49; FŞ, TR 60^b/14, s. 184, BE 43^b/1, s. 315; GS, s. 16, GS, 170/08, GS, 341/06, GS, 471/01, GS, 661/05, GS, 721/01; TEH, T719a/12.

Kelime Çağatayca sözlüklerde şöyle tanımlanmıştır:

ایپک و ایفاک ibrişim, harîr (ŞSL, 45b)

ipek Arapçada şanem ve Farsçada büt denilen, ipek. (*Senglah*, 93r10; Akdemir 2020: 125)

ایپک ipek (DTO, 92)

ipek ایپک (Osm.) ایپاک (Çağ.) İpek (Radloff I: 1566)

yipek (Tar. Krm. بیپاک (Çağ. OT.) İpek (Radloff III: 530)

ipek ipek, ipek kumaş (ANATİL-II, 1983: 46)

Kelime, etimolojik sözlüklerde şöyle yer alır:

Räsänen kelimenin kökünü *yip* “ip, iplik” kelimesine bağlamıştır. Ona göre kelime *yip-ek* şeklinde türemiştir. (Räsänen 1969: 204a)

Tietze, “ipek böceğinden hasıl olan ince iplik” anlamındaki bu kelimenin Meninski sözlüğünde de bulunduğunu belirtir ve Räsänen'deki etimolojiyi aktarır. (Tietze III, 2016: 625)

Eren, “ipek böceği kozaları çözümlenerek çıkarılan ve dokumacılıkta kullanılan çok ince ve parlak tel” şeklinde açıklamış ve kelimenin günümüz Türk dillerindeki biçimini aktarmıştır. Kelimenin Eski ve Orta Türkçede geçmediğinin anlaşıldığını ama Kıpçakçada *yipek* olarak kullanıldığını belirtmiştir. Kelimenin kökünü *ip* kelimesine dayandırır ve < *yip* (> *ip*) + -(e)*k* küçültme eki ile türediğini gösterir.

⁹ Dipnotta diğer nüshasında *ipek* yerine *yipek* şeklinde yazıldığı belirtilmiştir.

6. *kiyiz/ kız* “keçe, çul”

Kelime Eski Türkçe *kidiz*'den gelmektedir. *Mahbûbu'l-Kulûb, Nevâdirü'n-Nihâye, Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-i Acem, Münşeat, Fevâ'idü'l-kiber, Leylî vü Mecnûn; Şeybânî-nâme, Mecâlisü'n-Nefâ'is ve Nevâdirü'ş-Şebâb*'ta tespit edilmiştir.

Hecr şâmıdın asıp gerdün kara kız boynığa

Şubh çāk iylep yağa hâlimğa şiven kıldılar (FK, 155/4)

“Ayrılık akşamından felek boynuna kara çul asıp sabah (da) yaka yırtıp hâlîme matem tuttular.”

Ayrıca bk FK, 186/3, FK, 221/1; LM, 220, 3197, 2080, 2687, 3544; ŞN, LIX/132, LXIII/123 (Yeniay, 2000); ŞN, 68/44 (Yengin, 2000); TEH, T785a21; MbK 83a-8.

Kelime, Çağatayca sözlüklerde genel olarak "keçe" anlamıyla yer alır:

kîz [*< kidiz*] Keçe (Niyazi, 963)

kiz Arapçada lebed denilen keçe (Senglah, 314r17, Akdemir 2020: 412)

کیز *kigiz*, keçe, nemed, lebed, çul, falâs (ŞSL, 265b)

کیز *keçe* (DTO, 485)

kigiz (کيغيز (Çağ.)) = *kîc* keçe, *kigiz öy* “keçeden yapılmış çadır”. (Radloff II: 856)

kiz (کيز) (/k/ esre ile, /y/ ve /z/ sükûn ile). “keçe” (RAHİMİ, 2018: 1089)

kiyiz yünden bastırılarak yapılan keçe (ANATİL-II, 1983: 112)

Kelime, etimolojik sözlüklerde şöyle yer alır:

Clauson'da *kidiz* “keçe” maddebaşında kelimenin güney-batı dil grubu haricinde bütün çağdaş Türk dillerinde kuzey-doğu dil grubundan Tuvaca *kidis*'den kuzey-batı dil grubundan Kara Kalpakça *ki:z* ile *kiyiz* biçimine varan çok çeşitli biçimlerde bulunduğunu belirtir ve kelimenin bulunduğu tarihî Türk yazı dillerindeki biçimleri verir. (Clauson 1972: 707a); Räsänen kelimenin Uygurca (Gabain, Eski Türkçenin Grameri)'de *kidiz*, *ki'iz* '*Filz (keçe)*' ve Orta Türkçede *kidiz* olarak bulunduğunu belirtir ve kelimenin bulunduğu dilleri ve tarihî Türk yazı dillerindeki biçimleri sıralar. (Räsänen 1969: 270a); Sevortyan,

kelimenin en eski şeklinin *kidiz*, *kidiz* kabul edildiğini belirtir ve bu şeklin eski Tuva yazılı eserlerinde bulunduğunu belirtir. -y > -g değişiminin güney-doğu grubu için sık görüldüğünü ve bu nedenle *kigiz* şeklinin normal olduğunu *kıgız* (قیغز) şeklinin olağan dışı sayıldığını izah ederek genelde “ak” ve “kara” kelimeleriyle birlikte görüldüğünü söyler. Anlam olarak genelde “keçe” anlamına gelen kelimenin istisna olarak Kutb’un Hürev ü Şirin’inde “kalın kumaş” olduğunu ekler. Ayrıca kelimenin etimolojisi hakkında Bang’ın görüşüne değinir. (Sevortyan 1974: 66-67)

7. **kurçuk** “dervişlerin külahlarına doladıkları bez parçası”

Kelime sadece *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te tespit edilmiştir:

Derviş-veş ve nâ-murâd-şive kişi irdi. Kız börk üstide kurçuk çırmar irdi. (MN, 8A/12)

“Derviş gibi ve muradına erişememiş tarzda kişiydi. Keçe kalpak üstüne kurçuk sarardı.”

Çağatay Sözlüklerinde:

قورچوق dervişlerin külâhlarına şardıkları pârça, ‘imâme (ŞSL, 233b)

kurçuk [*kur+çuk*] Acem dervişlerinin bir keçeyi uzun kesip yine yer yer kesip başlarına sardıkları. (Niyazi, 970)

“dervişlerin külahlarının çevresine bağlamak için uzun uzun kestikleri keçe” (Senglah, 286r5; Akdemir 2020: 121¹⁰)

قورچوق dervişlerin başlarına taktıkları külahların etrafına sardıkları uzun keçe parçası. (DTO, 426)

kurçuk (قورچوق) (/k/ ve /c/ ötre ile). “dervişlerin uzun uzun kesip başlıklarına sardıkları keçe.” (Rahimi 2018: 985)

kurçuk قورچوق (Çağ.) 1. Fars dervişlerinin şapkalarının etrafına sardıkları uzun keçe parçaları 2. Uzun bir perde. (Radloff, II: 955)

kurçuk sarık (ANATİL-IV, 1985: 82)

¹⁰ Akdemir kelimeyi *kurçuk* olarak okumuştur.

8. sanaç “dağarcık, çuval”

Kelime *Mahbûbu 'l-Kulûb; Fevâ'idü 'l-kiber; Şeybânî Han Dîvânı*'nde tespit edilmiştir:

Saçıᅇ u müşk ara bar ança tefâvüt ki munuᅇ

Kisvetidür yaᅇi eksün ü anıᅇ iski sanaç (FK, 104/3)

“Saçın ve misk arasında öyle bir fark vardır ki bunun elbisesi yeni (bir) eksünden¹¹, onun eski çuvaldandır.”

‘Ankāniᅇ yüᅇini yüklep ay Serā kılgıl sanaç

Yoluban kalın saᅇalın sin Benāyī kıᅇ sanaç (ŞHD, 188b/4-5)

“Ey Sera, ankanın tüyünü yükleyip çuval yap. Benayi, sen de kalın sakalını yolarak çuval yap.”

Ayrıca bk. MbK, 33b/5.

Kelime Çağatayca sözlüklerde şöyle yer alır::

ساناچ meşinden büyük çuvāl, dağarcık, külvār, tulum, kırba, meşk, sanaç, hīk, rābi‘a (ŞSL, 182b)

sanaç deriden yapılmış kese ve küçük tulum. (*Senglah*, 235v10)

ساناچ deri torba; küçük tulum. (DTO, 328)

sanaç (ساناچ (Çağ. OT.)) 1. Deri torba, bir tür küçük kırba. 2. (ŞSL, 182b) meşinden büyük çuvāl, dağarcık, külvār, tulum, kırba, meşk, sanaç, hīk, rābi‘a. (Radloff, IV: 301)

Sanac (ساناچ) (/n/ medli elif ile, /c/ sükûn ile). “deriden yapılmış küçük tulum veya dağarcık”. (Rahimi 2018: 789)

sanaç deriden yapılan tulum, deri torba (ANATİL-III, 1984: 41)

Kelime, etimolojik sözlüklerde:

Clauson'da “un torbası (vs.) olarak kullanılan bütün bir keçi derisi” anlamına geldiği belirtilen kelimenin güneydoğu dil grubundaki Türk dillerinde yaşadığı

¹¹ siyah renkli kıymetli bir kumaştan yapılmış eskiden büyüklerin giydiği süslü elbise

belirtilmiştir. (Clauson 835b); Kırgız, Kara Kırgız'da *çanaç* “deri tulum”, Kazak *şanaş* “eski bir deri çanta” (Räsänen 1969: 98b); Sevortyan kelimenin geçtiği tarihî metinleri ve çağdaş Türk dillerindeki biçim ve anlamları sıralar. Kelimenin başındaki s'nin Türk dillerindeki değişiminin kurallara uyduğunu belirterek s > ç, ş değişiminin genelde hep *saç*, *sanç* gibi kelimelerde görüldüğünü belirtir. Genel olarak “Deri çuval” anlamına gelen Türk dillerindeki biçim ve anlamlarını sıralar. Kelimenin *san* kökü ve ona eklenen küçültme ekleri *-aç*, *-iç* ve *-iç*, *-çık*, *çuk* ile meydana gelmiş olabileceğini belirtir. Bu *san* kökünün ise Lobnor “koyun ayağı arkası” anlamıyla ilişkilendirerek böylece anlam değişimini “vücut parçası” > “bundan alınmış deri” > “deriden şişe, kap” şeklinde açıklanabileceğini belirtir. (Sevortyan 1974: 202)

9. tağar “çanak, dağar, çuval, torba”

Kelime *Bedâyi 'ü'l-vasat*, *Fevâ'idü'l-kiber*, *Nevâ'dürü'n-Nihâye* ve *Cemilî Divânı*'nda tespit edilmiştir.

Mey tağarın tut disem sâkî tecenme kim sanğa

İş anı tutmak velîkin bizge sıpkarmakdur iş (BV, 247/6)

“Saki şarap çanağını tut desem (bana) kibirlenme. Senin işin onu tutmak ama bizim işimiz (onu) sömürüp içmektir.”

Mey tağarın sıbkarıp başımğa kalkan eyledim

Tā ki yağdı derd ü gam daşı ten-i 'uryānıma (CD, 615/4)

“Dert ve gam taşı çıplak tenime yağana kadar şarap çanağını sömürüp başıma kalkan ettim.”

Ayrıca bk. FK, 642/2, 688/105.

Çağatayca sözlüklerin hepsinde yer alan sözcüğün kökeni konusunda farklı görüşler vardır:

tağar [< Far.] Dağar. (Niyazi, 1003)

tağar 1. büyük kâse, büyük kadeh, 2. ölçü, tartı, belli ölçü birimi; doldurulmuş bir kap ismiyle aynı anlamdadır. 3. askere verilen tahıl. 4. çok geniş olmayan uzun bir tür çuval (*Senglah*, 157r19)

تاغار *tağar*, zarf, töbre, kîse ve hâlde (ŞSSL, 101a)

تاغار büyük bardak, kap; askere verilen erzak; uzun ve çok geniş olmayan bir tür torba, çanta. (DTO, 216)

تاغار [تاغار, تاغار (Osm. Tar. Çağ. OT.)] 1. (Tar. OT. Çağ.) Eğin üzerine konulan büyük çuval. 2. Tahıl ölçmek için kullanılan ölçü birimi. (Bağdat'ta 1 tagar 800 okkaya denk gelmektedir.) 3. (Osm. Çağ.) Tabak şeklinde topraktan yapılmış kap. (Radloff, III: 796; Erbay 2008: 669)

تاغار (تاغار): (/t/ üstün ile, /r/ sükûn ile). “dağar, büyük kadeh, topraktan yapılmış leğen, bir tür çuval; bir ölçü birimi; askerlere verilen tahıl; maaş, aylık para”. (Rahimi 2018: 568).

تاغار/تاغارا leğen, kase; kadeh (ANATİL-III, 1984: 213)

Kelime, etimolojik sözlüklerde şöyle yer alır:

Clauson'da kelimeye “büyük bir kap” anlamı verilmiştir. Kelimenin genelde olmasa bile bazen 'çuval' anlamına da gelebildiği ve kelimenin Farsça veya başka bir dilden Türkçeye geçen alıntı bir kelime olduğunu belirtilmiştir. Ayrıca Doerfer'e gönderme yapmıştır. (Clauson 471b) Doerfer ise kelimenin İran dillerinden bir kopya olduğunu belirtir. (Dorfer, II: 905. madde, s. 512-519)

Räsänen, kelimeye Orta Türkçede *tağar* “Kornsack (tahıl çuvalı)”, Çağataycada *tağar* “eyer üzerine yerleştirilen tahıl kilesi; tahıl ölçüsü; çanak benzeri bir toprak kap, kâse” karşılıklarını vermiştir. (Räsänen 1969: 454a)

Tietze kelimeye etimolojik bir açıklama vermeden şöyle tanımlar: *dağar/tağar* “topraktan yapılmış ağız geniş, dibi dar küp; çömlek; topraktan kazan; toprak mangal” (Tietze I, 2016 : 280); *tağar* “tandır, toprak mangal; güvece benzer kap” (Tietze VIII, 2019: 101).

Sinor da “TAĞAR ~ TAVAR ~ TOBAP ~ TÁR ~ TARA” adlı makalesinde bu kelimeyi incelemiş, burada kelimenin yaşadığı etimolojik değişimleri ve anlam değişimleri üzerinde durmuştur. (Sinor, 1990: 229-235). Ayrıca kelimeyi Sertkaya da “*Tagar* ve *Tagarçık* Kelimeleri Hakkında veya *Torba* ve *Torbalamak* Üzerine Yeni Açıklamalar” adlı çalışmasında ele almıştır. (Sertkaya, 2012: 84-90).

10. torqa “ipek kumaş”

Kelime *Mahbûbu'l-Kulûb*'de tespit edilmiştir.

Şālını torqa ornıǵa ötküre alur bolsa te'hūr yok, būriyānı zer-beft yeride sata alur bolsa taqsır yok. (MbK, 25b/6)

“Şalı ipek kumaş yerine geçirebilirse (bunun) geciktirilmesi olmaz, hasırı sırmalı kumaş yerine satabilirse (bunun bir) kusuru yoktur.”

Çağatay Sözlüklerinde:

torǵu [< *tōr+ku*] Kağıdı saklamak için beratların ve hükümlerin üzerine yapıştırdıkları malum renkli kumaş. (Niyazi, 1020)

torǵu 1. ipek ipliğiyle dokunan çok güzel ipek; *torǵu* 2. mecaz anlamda yazıların ve kararların başına asılan kumaş (Senglah 172v15, Akdemir 2020: 470a)

تورغو ḥarīr, nefīs bāfte, zī-kıymet kumāş (ŞSL, 116a)

تورغو İpekten yapılan değerli bir kumaş; تورقا sorte de lin (keten türü) (DTO, 227)

torǵu (Uyg. ve تورغو Çağ.) (Uyg.) İpek, ipekli kumaş. (Radloff, III: 1185); *torqa* تورقا (Çağ. Şor. Kır.) 1. İpek, ipekli kumaş. 2. (Vamb.) İpek kadar değerli kızıl ve ince ipliği olan yabani kendir (Radloff, III: 1183; Erbay, 2008: 752)

torqa kenaftan ipinden yapılan değerli (pahalı) elbise (ANATİL-III, 1984: 270)

Kelime, etimolojik sözlüklerde şöyle yer alır:

Clauson, *torku*: maddesinde “ipek kumaş” olarak anlamını vererek kelimenin belki yabancı bir alıntı kelime olabileceği ve belki de kelimenin *torko*? olabileceğini belirtir. (EDPT, 539a)

Räsänen ise, Uygurca ve Orta Türkçede *torku* ipek olarak bulunan bu kelimenin Türk lehçelerindeki biçimlerini de aktarmıştır. (Räsänen 1969: 490a)

Doerfer, kelimenin Türkçede *torku*, *torqu*, *torǵu* biçimlerinde görüldüğünü belirtmiştir. Türkçeden Moğolcaya *torhan* “rohe Seide (ham ipek)” ve *torhat* “Atlasstücke (atlas parçası)” olarak giren bu kelimenin Moğolcadan Türkçeye *turğa*, *torqa* biçimlerinde tekrardan geçtiğini belirtir. (TMEN II: §884, s. 478)

11. **tuvurluğ**¹² “heybenin çevresine çekilen keçe.”

Kelime sadece *Bedâyi ü'l-vasat*'ta tespit edilmiştir:

İçkeri ol gül tovurluğnı¹³ kötermesler n'itey

Ey şabā ferrāşı bir luţf iyleben ol yan darı (BV, 594/3)

“Ey saba ferraşı, içeride o gül (gibi sevgili) keçeyi kaldırmaz, ben ne edeyim, bir lütuf eyleyerek o tarafa uğra.”

Çağatay Sözlüklerinde:

tuvurluğ [< *tuvur*+*luğ* < Mo. *tuğurğa*] Otağın perdesi. (Niyazi, 1026)

tuvurluğ/k alaçık ve kara çadırın etrafına gerilen keçe (Senglah, 179v13; Akdemir 2020: 474b)

Tuvurluğ (تُوورُلُوغ) (/t/ ötre ile, belirsiz /v/ ile, ikinci /v/ ötre ile, üçüncü /v/ ve /r/ sükûn ile). “çadırın keçeden yapılmış örtüsü”¹. (Rahimi 2018: 625)

توورولوغ ḥaymeniğ eţrāfına çekilen nemed ve keçe ve otav kigizi (ŞSL, 129a)

تورلوغ çadırın etrafına çekilen keçe. (DTO, 228)

Radloff'ta *tuvurluğ* توورولوغ Çadırın keçeden yapılan örtüsü. (Radloff, III: 1516.)

tuvurluğ çadırın deliğine örtülen keçe adı (ANATİL-III, 1984: 250)

12. **yüñ** “yün, tüy”

Kelime *Bedâyi ü'l-Vasat*, *Fevâyidü'l-kiber*, *Leylî vü Mecnûn*, *Şeybânî Han Dîvânı*, *Çağatayca Kur'an Tefsiri*'nde tespit edilmiştir.

Faqr tut ger isteseng uçmağ ki bu ümmîd ile

Boynığa tesbîh asıp yüngdin kiyiptür jende kuş (FK, 259/6)

“Eğer cennet istiyorsan fakirlik yolunu tut. Bu ümit ile kuş, boynuna tesbih asıp tüyden yamalı hırka giymiştir.

¹² Kelime keçenin bir türü olduğu için çalışmada yer verilmiştir

¹³ *tuvurluğ* kelimesi bu metin yayımında *tovurluğ* şeklinde okunmuştur. Bu beyit, adı geçen çalışmadan alıntılanmış için kelimenin okunuşu değiştirilmemiştir.

Ayrıca bk. FK, 269/6, FK, 570/3; LM, 2831; ŞHD, 184a/7, 188b/4, 185a/10; Taş, ÇKT, 27a/27, 35b/08; LM, 470; Demirel, ÇKT, 17r14, 59r6, BV, 527/7.

Çağatay sözlüklerinde:

Senglah'ta *yüñ* kuş tüyü ve hayvan kılı (*Senglah*, 347r11; Akdemir 2020: 496)

يونك *yüñ* ve yaykımak (ŞSL, 309b)

يونك *yüñ* yün; tüy, kuş tüyü (DTO, 551)

yüñ (Uyg.) يونك (Çağ. Alt. Kom.) yün (Radloff, III: 596)

Yüñg (يونك : /y/ ötre ile, /n/ ve /g/ sükûn ile.) “yün, hayvan tüyü.” (Rahimi 2018: 1319)

yüñg yün (ANATİL-III, 1984: 584)

Kelime, etimolojik sözlüklerde şöyle yer alır:

Clauson'da *yuy* maddesinde “yün” anlamına gelen bu kelimenin erken dönemde kısıtlı bir alanda “pamuk” anlamında ve ayrıca bazı modern dillerde “kuş tüyü” anlamında bulunduğunu belirtmiştir. Ona göre *ü* ile olan biçim *yü:g* muhtemelen “tüy” anlamında olan kelimenin bazı karşıklığından kaynaklanmıştır. Fakat bunun bazı çağdaş dillerdeki “pamuk” anlamı için kullanıldığını belirtmiştir. (Clauson 941b)

Räsänen, Sarı Uygurca *yuy* ve *yun* шерсть (yün) biçimini madde başı olarak almış ve kelimenin yaşadığı tarihî ve modern Türk dillerini sıralamıştır. Kelimenin Çağataycada *yüñ* “wolle, haar” (yün, tüy) anlamıyla geçtiğini kaydetmiştir. ((Räsänen 1969: 211b); Sevortyan kelimenin tarihî Türk dillerindeki ve çağdaş Türk dillerindeki şekil ve anlamlarıyla ilgili bilgileri verir.

Kelimenin en eski şekli için de Şçerbak'ın * $\text{yüñ} \sim \text{yüñ}$ (yüñ ~ yüñ) “kuş tüyü, yün”ü gösterdiğini belirtir. Bu kelimenin Türk dillerindeki anlamlarını sıralar. Kelimenin araştırmacılar tarafından Türkçe *yuy* ve Moğolca *nuğasun*, *uñğasun* “yün” ile karşılaştırıldığını belirtir ve bu konuyla ilgili görüşlere kısaca değinir. Burada Moğolca *uñğasun*, *nuğasun* biçimlerine dayanarak **nuñ-ğasun* şeklinin düşünülebileceğini belirtir. Buradaki **nuñ* muhtemelen Türkçe **yuy* (Poppe'nin belirttiği *yuña* < *nuñā*) şekillerini izah eder. (Sevortyan 1974: 267-268)

Sonuç

15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden Orta Asya İslamî Türk yazı dilinin üçüncü dönemi olan Çağatay Türkçesi zengin bir söz varlığına sahiptir. Zengin bir malzemeye sahip olması nedeniyle pek çok açıdan bu söz varlığının incelendiğini ve değerlendirildiğini görmekteyiz. Bu çalışmada Çağatay söz varlığındaki Türkçe kumaş terimleri, ip, iplik anlamına gelen kelimeler değerlendirilmiştir. Bunun için Çağatay Türkçesi metinleri olan *Bâbü'r Dîvânı*, *Bedâyi'ü'l-vasat*, *Cemilî Divânı*, *Çağatayca Kur'an Tefsiri*, *Fevâ'idü'l-kiber*, *Ferhad ü Şîrîn*, *Garâ'ibü's-sıgar*, *Hayretü'l-Ebrâr*, *Hüseyn-i Baykara Dîvânı*, *Leylî vü Mecnûn*, *Mahbûbu'l-Kulûb*, *Mecâlisü'n-Nefâyis*, *Mevlânâ Lutfi Dîvânı*, *Mevlânâ Sekkâkî Dîvânı*, *Muhâkemetü'l-lugateyn*, *Nevâdirü'n-nihâye*, *Seb'a-i Seyyâre*, *Sedd-i İskenderî*, *Şeybânî-nâme*, *Şecere-i Terâkime*, *Şecere-yi Türk*, *Şeybânî Han Dîvânı*, *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, *Münşeât* adlı eserler taranmıştır. Buna göre Çağatay Türkçesi eserlerinde kumaş, ip/iplik anlamına gelen *alaça*, *basruğ*, *çekmen*, *epgin*, *ifek/ipek*, *kiyiz/kiz*, *kurçuk*, *sanaç*, *tağar*, *torka*, *tuvurluğ* ve *yüñ* terimleri tespit edilmiştir.

Bunlardan *alaça* “çok karışık nakışlı bir tür iplik, kumaş.” ve *epgin* “Sisam yağının tortusu; siyah iplik.” kelimelerinin “bir tür iplik, kumaş”; *basruğ* “rüzgâr, yağmur ve sıcaktan muhafaza için yurt etrafına çekilen keçe”, *kiyiz* “keçe, çul” ve *tuvurluğ* “heybenin çevresine çekilen keçe” kelimelerinin keçe anlamında; *sanaç* “dağarcık, çuval” ve *tağar* “çanak, dağar, çuval, torba” kelimelerinin “dağar, çuval” anlamında; *çekmen* “Uzun çekme çakşır, çuha, yağmurluk.” kelimesinin hem “çuha” hem de “yağmurluk” anlamının kullanıldığını ve *yüñ* “yün, tüy” kelimesinin de yine “yün” anlamına gelerek giysi ipliği olarak kullanıldığını; *ifek/ipek* “ipek” ve *torka* “ipek kumaş” kelimelerinin “ipek” anlamında bulunduğunu ve son olarak *kurçuk* “dervişlerin külâhlarına doladıkları bez parçası”nın bu sahada kullanılan bir kumaş terimi olduğunu söyleyebiliriz.

İncelediğimiz kelimeler arasında *basruk*'un *bas-* fiiline getirilen, fiillerden fiil türeten, ettirgenlik çatısı eki *-Ir-* ve fiillerden sıfat işlevli isimler türeten *-Ik* ile oluşturulmuş bir ad şeklinde türediğini görmekteyiz. Başlangıçta anlamının “taş veya sopa ile güvence altına alınmış, kapatılmış, bastırılmış, üzeri örtülmüş yer” olduğu görülse de Çağatay sözlüklerinde genel olarak “Rüzgâr, yağmur ve sıcaktan muhafaza için yurt etrafına çekilen keçe” anlamında kullanıldığı görülmektedir.

çekmen kelimesinde “çuha” anlamı yanında “yağmurluk” anlamının da mevcut olduğu görülmektedir. Kelimenin etimolojisi için kelimenin kökünün *çek-* fiiline dayandırıldığı ve kelimenin Moğolcada *çembe* [= çengbe, çengm-e] biçiminde Türkçe bir alıntı kelime olarak yaşadığı da tespit edilmiştir.

epgin kelimesinin tarihî Türk dillerinde *yibün*, *yüpün*, *yipin*, *yipün*, *yipkün*, *yipgil*, *yipgin*, *yepün*, *epgin*, *ipgin*, *ipkin*, *şipgin* gibi yazımlarla tespit edildiği görülmekte ve kelimenin “menekşe rengi, mor” ya da bazen “kırmızı”nın karşılığı olarak kullanıldığı tespit edilmektedir.

Çağatayca sözlüklerin hepsinde yer alan *tağar* “çanak, dağar, çuval, torba” kelimesinin kökeni konusunda ise farklı görüşler mevcuttur.

torka kelimesi ise Türkçede *torğu*, *torku*, *torğu* biçimlerinde tespit edilmiştir. Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya *torhan* “rohe Seide (ham ipek)” ve *torhat* “Atlasstücke (atlas parçası)” biçimlerinde girdiğini sonrasında ise bu kelimenin Moğolcadan Türkçeye *turğa*, *torka* biçimlerinde tekrardan geçtiğini belirtir.

Sevortyon *yüñ* kelimesinin araştırmacılar tarafından Türkçe *yun* ve Moğolca *nuğasun*, *uñgasun* “yün” ile karşılaştırıldığını belirtmiştir.

Kısaltmalar

ANATİL-I :	Alişer Navoiy Asarlari Tilining İzahli Lugati I.cilt
ANATİL-II :	Alişer Navoiy Asarlari Tilining İzahli Lugati II.cilt
ANATİL-III :	Alişer Navoiy Asarlari Tilining İzahli Lugati III.cilt
ANATİL-IV :	Alişer Navoiy Asarlari Tilining İzahli Lugati IV.cilt
BV	<i>Bedāyi 'u'l-vasaʔ</i>
CD	<i>Cemilī Divān</i>
ÇKT	<i>Çağatayca Kur'an Tefsiri</i>
FK	<i>Fevāyidü 'l-kiber</i>
FŞ	<i>Ferhad ü Şirîn</i>
GS	<i>Ġarā'ibü 'ş-şığar</i>
HE	<i>Hayretü 'l-Ebrār</i>
LM	<i>Leylī vü Mecnûn</i>
MbK	<i>Mahbûbu 'l-Kulûb</i>
MN	<i>Mecâlisü 'n-Nefâyis</i>
Niyazi	<i>Niyazî: Nevâyi 'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar El-Luğatu 'n-Nevâ'iyye ve 'l-İstişhâdatu 'l- Çağatâ'iyye</i>
ÖTİL-I :	Özbek Tilining İzahli Lugati I. cilt → Ma'rufov
SS	<i>Seb 'a-i Seyyâre</i>
ŞN	<i>Şeybânî-nâme</i>
ŞSL	<i>Şeyh Süleyman Efendi'nin Lugati</i>
ŞTürk	<i>Şecere-yi Türk</i>
ŞHD	<i>Şeybânî Han Divânu</i>
TEH	<i>Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-i Acem, Münşeat</i>

Kaynaklar

- Abik, Ayşehan Deniz. 1993. *'Alī Şīr Nevāyī'nin Risaleleri. Tārīh-i Enbiyā ve Hükemā, Tārīh-i Mülük-i 'Acem Münşe'ât: Metin-Gramatikal İndeks- Sözlük*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Akdemir, Yılmaz. 2020. *Senglâh'ın Tematik Sözlüğü (İsimler)*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Çelik, Ülkü. 1996. *'Alī Şīr Nevāyī. Leylī vü Mecnūn*. Ankara: TDK Yayınları.
- Demirel, Ezgi. 2020. *Çağatayca Türkçesi Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Doerfer, Gerhard. 1963-1975. *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 1. Mongolische Elemente im Neupersischen [1963]. 2. Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis tā [1965]. 3. Türkische Elemente im Neupersischen: ğim bis kāf [1967]. 4. Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit [1975]*. Wiesbaden. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur [Mainz]. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission. 16, 19, 20, 21.)
- Eraslan, Kemal. 1999. *Mevlânâ Sekkâkî Dîvânı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erbay, Fatih. 2008. W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdal, Marcel. 1991. *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdem, Sevim. 2019. *Abdullah ibn Ali-yi Nasrullahî Zübdetü'l-Âsâr (Metin-İnceleme-Sözlük)*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Eren, Hasan. 1999. *Türk dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Fazilov, E. İ. 1983. *Alişer Navoiy Asarlari Tilining İzahli Lugati I.cilt*. Taşkent: Fan Yayınları.
- _____. 1983. *Alişer Navoiy Asarlari Tilining İzahli Lugati II.cilt*. Taşkent: Fan Yayınları.
- _____. 1984. *Alişer Navoiy Asarlari Tilining İzahli Lugati III.cilt*. Taşkent: Fan Yayınları.
- _____. 1985. *Alişer Navoiy Asarlari Tilining İzahli Lugati IV.cilt*. Taşkent: Fan Yayınları.
- Gençtürk Demircioğlu, Tülay. 2002. *Cemilî Divânı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi. İstanbul.
- Gulcalı, Zemire. 2021. "Çağatay Türkçesinde Zıt Anımlı İki Söz: *basruq bol-* ve *basruq qıl-*" *Esengü Bitig Doğumununun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı*. İstanbul: Kesit Yayınları: 371-383.
- Kaçalın, Mustafa S. 2011. *Niyazî: Nevāyī'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Luğatu'n- Nevā'iyye ve'l-İstişhādātu 'l- Çağātā'iyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, Günay. 1997. *Mevlânâ Lutfî Divânı. Giriş- Metin- Dizin- Topkibasım*. Ankara: TDK Yayınları.

- Karaörs, Metin. 2007. *‘Alī Şīr Nevāyī, Nevādirü’ş-şebāb*, İkinci Divan. Ankara: AKDITYK, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karasoy, Yakup. 1998. *Şibān Han Dīvānı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: AKDITYK, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, Önal. 1989. *Alī Şīr Nevāyī, Fevāyidü’l-Kiber (İnceleme- Metin- Dizin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- , 1996. *‘Alī Şīr Nevāyī: Fevāyidü’l-Kiber*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kut, Günay. 2003. *‘Alī Şīr Nevāyī, Ğarāi’bü’ş-Şıgar. İnceleme- Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Lessing, Ferdinand D. 1960. *Mongolian-English Dictionary*. University of California Press Berkeley and Los Angeles.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (Çev. Günay Karağaç). 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ma’rufov, Z. M. 1981. *Özbek Tilining İzahli Lugati*. Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A. S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyat İnstitutu. 1-2 cilt. Moskova.
- Muhammad Mahdī Xān 1960. *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language*. Faksimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson. London.
- Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. Şçerbak. 1969. *Drevnetyurkiy Slovar’*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.
- Nalbant, Bilge Özkan 2003. *Nevādirü’n-nihāye (Metin, İnceleme, Dizin)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ölmez, Mehmet 2011. “Eski Uygurca *basruk* ve Altayca *pazırık* Hakkında”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 21.1: 293-306.
- Ölmez, Zuhâl 1993. *Mahbūbü’l-kulūb (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- , 1996. *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- , 2003. *Şecere-i Türk’e Göre Moğol Boyları*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Özkarıcı, Mehmet. “Eski Türkçede Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12: 289-344.
- Özönder, Sema Barutçu. 1996. *‘Alī Şīr Nevāyī, Muḥākemetü’l-luğateyn*. Ankara: AKDITYK, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pavet de Courteille, Abel 1870. *El-Luğātu’n-Nevā’iyye ve’l-İstişhādātu’l-Cağata’iyye. Dictionnaire Turc-Oriental, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d’Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevāi*. Paris.
- Radloff, Wilhelm. 1960. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. I-IV Leiden.
- Rahimi, Farhad 2018. *Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Sözlük (Metin)-İnceleme- Dizin I-II*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ramstedt, G. J. 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno Ugricae.
- Räsänen, Martti. 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.
- Sabir, Muhammed. 2016. *Alī Şīr Nevāyī Hayretü’l-Ebrâr (Karşılaştırmalı Metin) C I; Alī Şīr Nevāyī Hayretü’l-Ebrâr (Alfabetik Sözlük-Dizin) C II*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- Sertkaya, Osman Fikri. 2012. “*Tagar ve Tagarçık Kelimeleri Hakkında veya Torba ve Torbalamak Üzerine Yeni Açıklamalar*” *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*. Aralık (732): 84-90.
- Sevortyan, E. V. 1974. *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskiĥ Yazıkov. Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovı na glasnie*. Moskva: Rossiskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya.
- Sinor, Denis (1990). “ТАГАР ~ ТАВАР ~ ТОБАП ~ ТАР ~ ТАРА” *Essays in Comparative Altaic Linguistics*. Bloomington: Indiana University: 229-235)
- Şen, Mesut. 1993. *Bâbur-nâme: Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur, Giriş- Metin-Açıklamalı- Dizin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Özbekî el-Buĥârî, 1298: *Luğat-i Çağatay ve Türkî-i ‘Osmâni*, İstanbul.
- Taş, İbrahim. 2001. *Çağatayca Kur’an Tefsiri 21a-41b (Giriş-Metin-Dizin)*. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tekin, Gönül Alpay. 1994. *‘Alî Şîr Nevâyî, Ferhâd u Şîrîn, İnceleme-Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Thackston, W. M. 1993. *Zahiruddin Muhammed Babur Mirza, Baburnama, Part One: Fergana and Transoxiana, Part Two: Kabul, Part Three: Hindustan, Chagatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan’s Persian Translation*. Harvard University.
- Tietze, Andreas. 2016. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I A-B*. Türkiye Bilimler Akademisi.
- _____. 2016. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati II C-E*. Türkiye Bilimler Akademisi.
- _____. 2016. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati III F-J*. Türkiye Bilimler Akademisi.
- _____. 2019. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati VIII T-V*. Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tören, Hatice. 2001. *‘Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tural, Güzin. 1993. *‘Alî Şîr Nevâyî, Seb’a-i Seyyâre (Metin-Dizin)*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi; 2015, TDK Yayınları.
- _____. 2015. *‘Alî Şîr Nevâyî, Seb’a-yi Seyyâr (Giriş-Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk, Vahit. 1990. *Mecalisü’n-Nefa’is (Metin-İnceleme) 2 Cilt*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Türkay, Kaya. 1988. *‘Alî Şîr Nevâyî, Bedâyi’u’l-Vasaf. [İnceleme- Metin- Dizin]*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- , 2002. *‘Alî Şîr Nevâyî, Bedâyi’u’l-Vasaf. Üçüncü Divân*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yengin, Işık Emel. 2000. *Muhammed Salih. Şeybânî-nâme (182b-217b) Tenkidli Metin-Tercüme-İndeks*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Yeniay, Turgut. 2000. *Muhammed Salih. Şeybânî-nâme (138b-182b) Tenkidli Metin-Tercüme, İndeks*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldırım, Talip. 2002. *Hüseyin Baykara Divanı (Metin-İnceleme-Dizin)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- , 2010. *Hüseyin Baykara Divanı: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Hat Yayın Evi.
- Yücel, Bilal. 1995. *Bâbü'r Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Zemire GULCALI* (Bilecik)

Eski Uygurca *matırçet nom*'un Bilinen Son Yaprağı**

0. Giriş

Pekin'de tamamladığım lisans eğitiminden sonra Türkiye'ye yüksek lisans için geldiğimde elimden tutan, bilgi ve birikimleriyle beni donatan, doktora eğitimi boyunca da ilgisini esirgemeyen, çalışma hayatına başladıktan sonra da hep destek olan kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Ölmez için hazırlanan armağan kitabına -ona layık olmasa da- bir yazı ile katılmaktan şeref duymaktayım.

Yakın zamanlara kadar “Budist İlahi Edebiyatının babası”¹ olarak tanımlanan Hintli şair Mātṛceṭa'nın eserlerinin Budist Uygur Edebiyatında yer edindiği bilinmiyordu. Bu bağlamda Maue ve Hartmann'nın ortak çalışması, ardından Maue'nin çalışmaları öne çıkmaktadır. Mātṛceṭa'nın baş yapıtlarından *Varṇārḥavarṇastotra*'nın Uygurca çevirisine ait bazı fragmanların tespit edilmesiyle Mātṛceṭa'nın Orta Asya Budist edebiyatındaki önemi (bk. Maue-Hartmann 1991; Maue 1996, No. 17; Maue 2002; Maue 2015, No. 103) de belgelenmiş oldu.

Mātṛceṭa'nın bir diğer önemli eseri olan *Śatapañcāśatka*'nın da Uygurca çevirilerinin olduğu Zieme'nin yayınıyla belgelenmiş oldu. Zieme'nin bu çalışmasında Petersburg Rus Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'nün Serindia Koleksiyonunda SI 1242 (Kr II 26/2) numarasıyla kayıtlı ve *m'tyrcyt nom beş* başlığı taşıyan, Uygur alfabesiyle yazılı 28 satırlık metin yer alır. Zieme söz konusu Uygurca metnin Mātṛceṭa'nın *Śatapañcāśatka* adlı Sanskritçe eserinin ikinci bölümünden (Hetustavaḥ: 12.-21. kıtaları arası) çevrildiğini tespit eder ve Sanskritçe aslı dışında Çince paraleliyle de karşılaştırmalı olarak ele alır. Karşılaştırma neticesinde çoğunlukla Çince'den çevrilen Budist metinlerinin

* Dr. Öğr. Üyesi, Şeyh Edebalı Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, zemireuygur@gmail.com, ORCID no: 0000-0001-8655-9726.

** Şu ana kadar tespit edilebilen yazma parçaları arasında son yaprak olarak bilinir. Ancak eserin çeşitli öyküler ve diyaloglardan oluşan geniş kapsamlı bir eser olduğunu göz önüne alırsak yeni tespitler sürdükçe daha sonraki sayfalar da bulunabilir.

¹ Schlingloff 1968, 5: “Vater der buddhistischen Hymnenliteratur” (Zieme 201, 333'e göre).

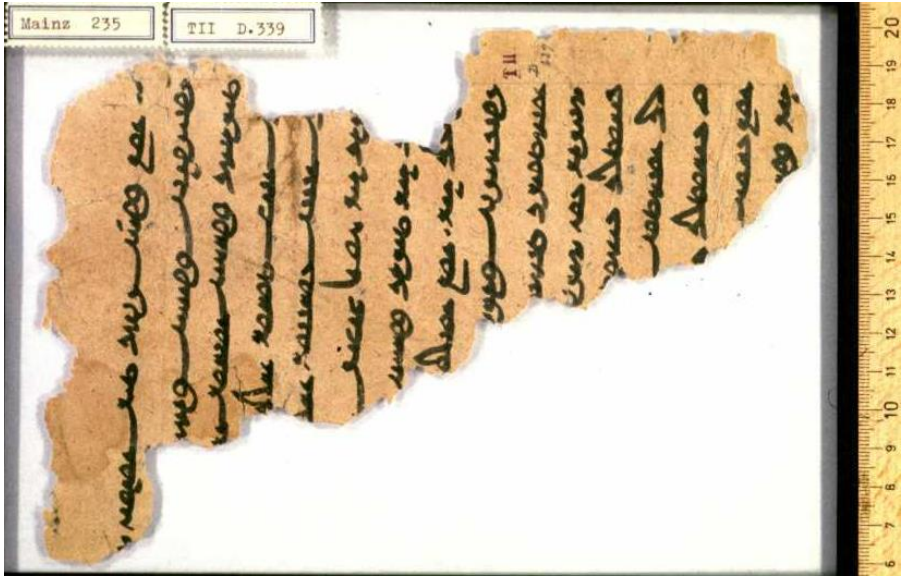
aksine, bu metnin doğrudan Sanskritçeden çevrildiği sonucuna varır (ayrıntısı için bk. Zieme 2019: 333-344).

Berlin Turfan Koleksiyonundaki el yazmaları arasında sayfa başlığı *m'tyrcyt nwm* olan bazı metin parçaları bulunur. Bunların *matirçet nom* “Matreçeta Kitabı” olarak çevrilebilecek Eski Uygurca bir el yazmasına ait olabileceği görüşü ilk kez Zieme tarafından açıklanır (Zieme 2005: 353, dipnot 29). Zieme ayrıca Wilkens’in ‘çeşitli anlatı metinleri’ içinde değerlendirdiği iki fragmanın (U 5944, U 5955) da Matreçeta Kitabı koleksiyonuna ait olduğunu belirtir. Zieme tespit ettiği fragmanlardaki yaprak numaralarına dayanarak çok kapsamlı bir öyküler ve öğretici nitelikte metin parçaları koleksiyonunun varlığından söz eder (Zieme 2019: 333-334). Burada ele aldığım Mz 235 numaralı metnin ve ayrıca incelediğim diğer ilgili fragmanların içeriği Matreçeta’nın günümüze ulaşan diğer eserlerinde (Skr. ve Çince nüshalarda) yoktur. Yani, böyle bir çalışma günümüze henüz ulaşmamıştır. J.-U. Hartmann Taranatha biyografisinde şu bilgilere yer verir: “O (Mātṛceta) on *pāramitā*’nın her birini onar *jātaka* ile gösteren başka bir çalışma yazmaya karar verdi, ancak sadece 34 hikâyeyi bitirdiğinde öldü” (Hartmann 1987: 20). Acaba *matirçet nom*’a kaynaklık eden eser bu muydu? İlerleyen araştırmalarla ve yeni keşiflerle belki bu sorular cevaplanabilir.

Göttingen Bilimler ve Beşerî Bilimler Akademisi’nin “Almanya’daki Doğu El Yazmaları Birliği Kataloğu (KOHD)” araştırma projesinin “KOHD Dijital” veri tabanında, Berlin koleksiyonunda korunmakta olan Eski Türkçe metin parçalarının tespit çalışması sürdürülmektedir. Söz konusu katalogda şu ana kadar dört metin parçası betimlenmiştir. Bunlar: Mz 235, U 3895, U 5388, U 5406, 5413. Zieme’nin tespit ettiği diğer parçalar dahil bütün fragmanlar tarafımda hazırlanmakta olan *Matirçet Nom* adlı çalışmada bir araya getirilmiştir. Söz konusu çalışmamı yakın zamanda okurlarına sunmayı hedeflemekte olduğumu belirtmek isterim. Ayrıca burada bu önemli konuyu bana öneren sayın hocam Peter Zieme’ye en içten teşekkürlerimi sunarım.

Bu yazımda *matirçet nom*’a ait Mz 235 numaralı metin parçası üzerinde duracağım. Çalışmada öncelikle söz konusu fragman hakkında kısaca bilgi verilir. Fragman metninin yazı çevirisi ve harf çevirisi yapıldıktan sonra Türkiye Türkçesine aktarımı verilir. Açıklamalar kısmında yazım özellikleri ve kimi ibareler üzerinde kısa notlar yer alır.

1. Fragman Bilgileri

Mainz. 235 ön: https://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0235_seite1.jpg

Mainz 235 arka: https://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0235_seite2.jpg

Sabit URL:

https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/receive/KOHDoldUygurMSBook_manuscript_00000910

Erişim Tarihi: 10 Aralık 2022.

1904-1905 yılları arasında gerçekleşen ikinci Alman Turfan seferinde, Koço (Dkianuşşahri) harabelerinde bulunmuştur². Geniş formatlı ve her iki yüzüne metin bulunan yaprağın (ön yüzüne göre) alt tarafındaki yırtılma sebebinden büyük metin kaybına uğradığı görülür; ayrıca üst ve sağ tarafında da yırtıklar ve metin kaybı vardır. Raschmann, sayfada gözyaşlarından oluşan hasarların ve arka yüzünde de kırmızımısi kahverengi kum birikintileri bulunduğunu belirtir.

Metnin içeriği tam olarak korunmamasına rağmen, mevcut durumundan hareketle [] tört yüz [] elig p[ata]r şeklinde sayfa başlığı bulunan yüzün metnin arka yüzü olduğu kanısı oluşur. Fragmandan günümüze tam korunamamış olmakla birlikte her yüzünde on altışar metin (bazı satırlarındaki metin neredeyse kaybolmuş) okunabilmiştir.

2. Metin

2.1. Metnin Yazı Çevirisi ve Harf Çevirisi

Mz 235 ön

- (1) , ol buka kişi teg ulug /...
,, 'wl pwq'³ kyşy t'k 'wlvq /...
- (2) köñülin burhan PAS/... [t(e)ñri]
kwynkwlyn pwrq'n p'S/ ... ////
- (3) t(e)ñrisi burhan ürüg u[zatı] ...
tnkrysy pwrq'n 'wyrwk 'w/ /// ...
- (4) [...]/ éñç turur erdi ...
.../ 'ynç twrwr 'rdy...
- (5) [...]m/ éyin yorıyor erd[i] ...
...m/ 'yyyn ywryywr 'rd/...
- (6) [...]KIzIAr hua çecek ...
...kyz l'r qw 'ç'ç'k ...
- (7) [...]IIAr t(e)ñri burhan ...
...y l'r tnkry pwrq'n ...
- (8) [...]/dIIAr,⁴ ol üdü[n] ...
.../dy l'r , 'wl 'wydw/...

² Yazmanın ön yüzünüm sağında, üst kenar çizgisinin yukarıdaki T II D. 339 notundan anlaşılmaktadır.

³ q üzerindeki iki nokta kısa çizgiyle gösterilmiştir.

⁴ Sadece tek virgül var.

- (9) kövşekin PYK/...
kwyvş'kyn pyk/...
- (10) üstünki tişi/...
'wystwnky tyşy/...
- (11) sınar yüz seki[z] ...
synk'r ywz s'ky/ ...
- (12) yarutdı yaşut[dı] ...
y'rwtdy y'şwt// ...
- (13) -DI üstün ...
dy 'wystwn ...
- (14) -W yarutdı /...
w y'rwtdy / ...
- (15) ol y(a)ruk ...
'wl yrwq ...
- (16) -lAr bur[han] ...
l'r pwr/// ...

Mz 235 arka

[] tört yüz [] elig p[ata]r

... twyrt ywz ... 'lyk p///r

- (1) ...KYN keyikçilerig balıkçıları[g]
.../kyn k'yykçy l'ryk p'lyq çy l'ry/
- (2) .../ körserler barça balı[k]
.../ kwyr's'r l'r p'rç' p'ly/
- (3) ...lAr yme ölütcü on
.../l'r ym' 'wylwtçy 'wn
- (4) ... etözi yini yadag[in] (?)
... 't'wyz y yyny y'd'q//
- (5) ... [kama]gdın (?) sınar tegir ,⁵ et[özi]
...////qdyn synk'r t'kyr , 't'/// /
- (6) ...WdA ulug erziler
...wd' 'wlwq 'rz y l'r ...
- (7) ... [tak]ı ne ayıtmış k(e)r[gek]
...///y n' 'yytmyş kr///
- (8) .../mAsAr , inçip b[o]
.../m's'r ,, 'ynçyp p/

⁵ Noktalama işareti olarak tek nokta vardır.

- (9) ... [et yé]deçi kan içteçi
... //d'çy q'n⁶ 'yçt'çy
- (10) [tɪn(1)glar] ... [ɪr]ak tezerler
///// // ... ///'q⁷ t'z 'r l'r
- (11) ...W körür ürüg
.../w kwyrwr 'wyrwk
- (12) ... [u]zadı korkınçl(1)g
... //z 'ty qwrqynçlq⁸
- (13) ...Kniñ edgü
...k nynk 'dkw
- (14) ... [t(e)nr]i t(e)nrisi
... ///y tnkrtsy
- (15) ...ysyn
- (16) ...//rç'//

2.2. Metnin Türkiye Türkçesine Aktarımı

Mz 235 ön: (1) o boğa insan gibi büyük ... (2) düşünceyle Buda ... tanrılar (3) tanrısı Buda daima₂ ... (4) ... huzurlu/sıhhatli idi ... (5) ... göre yaşardı/yürürdü. ... (6) ... -lAr çiçek₂ ... (7) ...-lAr, ilahi Buda ... (8) ...-dlAr. O vakit ... (9) yumaşakça ... (10) üstteki dişi ... (11) tarafta/yönde yüz sekiz (?) ... (12) aydınlattı₂ ... (13) -dI, üstte/üstün ... (14) aydınlattı ... (15) o ışık ... (16) -lAr Buda ...

Mz 235 arka: [] dört yüz kırk []. yaprak (1) ... avcılarını balıkçıları (2) ... görürlerse bütün balık (3) ... -lAr yine katil/öldürücü on (4) ... vücudu organları yaya [yürüyerek] (5) her taraftan gelir/ulaşır , vücudu (6) ... büyük keşişler (7) ... dahası/o bir yana (8) ... []mAsA, böylece bu (9) ... [et yi]yici kan içici (10) [canlılar ır]ak kaçarlar (11) ... görür. Her zaman (12) ... sürekli korkulu (13) ... iyi (14) ... tanrılar tanrısı (14) ... []ISINI (15) ... [].

3. Açıklamalar

Mz 235 ön (6): -lAr , ol l'r , 'wl ve MZ 235 arka (5) tegir t'kyr ,,

Metinde virgül için iki nokta kullanılan örneklerin yanısıra bazı yerlerde bu örneklerde görüldüğü gibi virgül için tek nokta/kısa çizgi kullanılmıştır.

Mz 235 ön (1): buka pwq'

⁶ q üzerindeki iki nokta kısa çizgi ile gösterilmiştir.

⁷ q üzerindeki iki nokta kısa çizgi ile gösterilmiştir.

⁸ (Söz başındaki) q üzerindeki iki nokta kısa çizgi ile gösterilmiştir.

Metinde q harfinin üzerindeki iki nokta kısa çizgiyle yazılmıştır. Aynı durum için ayrıca bk. Mz 235 arka (10): [ır]ak tezer; Mz 235 arka (12): korkınçl(ı)g, vd.

Mz 235 arka: [] *tört yüz* [] *elig p[ata]r* “[] dört yüz kırk []”. yaprak”. Sayfa başlığı muhtemelen 441 ile 449 arasındaki bir sayı olmalı. Zieme daha önceki yazısında “dessen unvollständig erhaltene Zahl zwischen 441 und 449 anzunehmen ist” şeklinde yorumlarken (Zieme 2005: 535, dipnot 29) daha sonra ise bu sayfa başlığını 44[6] şeklinde açık bir sayı ile gösterir; ayrıca bu sayfanın kitabın son sayfası olmadığını, kitabın 500’den fazla yapraktan oluştuğunun rahatlıkla söylenebileceğini belirtir (Zieme 2018: 334). Raschmann dijital kataloğunda: [] *tört yüz* [] *älig p[ata]r*. [] şeklinde okur ve bunun muhtemelen 441 ile 449 arasındaki bir sayfa sayısı olduğunu kaydeder.

Mz 235 arka (9-10): [et yé]deçi kan içteçi [tınl(ı)glar]“et yiyici kan içici canlılar, et yiyip kan içen canlılar”. Krş AYS 599/17: et yideçi kan içdeçi tınl(ı)glar.

Mz 235 arka (12): *korkınçl(ı)g* *qwrqynçlğ*

Öteki Eski Uygurca eserlerin çoğundakinden farklı olarak, *Materçet nom*'a ait fragmanlarda addan sıfat yapan{+llg} ekinin /ı/ ünlüsünün yazılmadığı görülür. Söz konusu metin parçasında da bu imla özelliği tespit edilmiştir.

4. Sonuç

Mātṛceṭa'nın *Varnāhavarṇastotra* adlı eserinin Eski Uygurca tercümelerine dair bazı belgelerinin keşfinden sonra aynı yazarın bir diğer önemli eseri olan *Śatapañcāśatka*'nın bazı parçaları ilk olarak Zieme tarafından gün ışığına çıkarıldı (Zieme 2005, 2018). Berlin Turfan Koleksiyonundaki el yazmaları arasında sayfa başlığı *m'tyrcyt nwm* olan bazı metin parçaları bulunur. Bu yazımda şimdilik son sayfa olarak varsaydığımız Mz 235 numaralı yaprak işlenmiştir. Parçasının içeriği, Mātṛceṭa'nın günümüze ulaşan diğer eserleriyle ve Çince, Srk. paralelleriyle örtüşmez. Yani böyle bir çalışma günümüze ulaşmamıştır. Taranatha biyografisinde Matreçeta'nın bitiremediği bir Jataka eseri yazdığını aktarır. Burada tartışılan parça, Matreçeta'nın henüz bitmemiş olan çalışmasından çevrilmiş olabilir. Umarım ileriki çalışmalarda bu soruya açıklık getirebiliriz.

Kaynaklar

- Hartmann, J.-U. 1987. *Das Varnāhavarṇastotra des Mātṛceṭa*, Göttingen.
Hartmann, J.-U. 2002. “*Buddhastotras by Mātṛceṭa*,” in: *Buddhist Manuscripts in the Schøyen Collection*, Vol. II: 305–311, Oslo.
Maue, D. 1996. *Altürkische Handschriften. Teil I: Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift [Teil 1]*, Stuttgart.

- Maue, D. 2002. "Ein weiteres sanskrit-uygurisches Fragment zu Mātrçetas *Varnārhavarṇa*", *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*, ed. M. Ölmez & S.- Chr. Raschmann, Istanbul/Berlin: 139–152.
- Maue, D. 2015. *Altürkische Handschriften* Teil 19: Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift. Teil 2, Stuttgart.
- Maue, D. ve Hartmann, J.-U. 1991. "Neue Spuren von Mātrçetas *Varnārhavarṇa*" in: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 141: 69–82.
- Wilkins, J. 2010. *Altürkische Handschriften* Teil 10: Buddhistische Erzähltexte, Stuttgart.
- Wilkins, J. 2021. *Handwörterbuch des Altuygurischen (Altuygurisch – Deutsch - Turkish) / Eski Uyğurcanın El Sözlüğü (Eski Uyğurca – Almanca - Türkçe)*, Göttingen.
- Zieme, P. 2005. "Notizen zur Geschichte des Namens *sart*," *Turks and Non-Turks. Studies on the History of linguistic and cultural contacts*, ed. by E. Siemieniec-Gołaś & M. Pomorska, Kraków: 531–539.
- Zieme, P. 2019. "A fragment of an Old Uighur translation of the *Śatapāñcāsātka* [2 figures]", *Annual Report of The International Research Institute for Advanced Buddhism at Soka University* (fort he Academic Year 2018), Volume XXII, Tokyo: 333-344.
- <http://turfan.bbaw.de/dta/index.html> (erişim tarihi: 10/12/ 2022)
- <https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/content/index.xml?XSL.lastPage.SESSION=/content/index.xml> (erişim tarihi: 10/12/ 2021)

EKLER:

Berlin Fragmanları Kullanım/Yayın İzni:

**Depositum der
BERLIN-BRANDENBURGISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
in der
STAATSBIBLIOTHEK ZU BERLIN - Preussischer Kulturbesitz
Orientabteilung**

Emine GÜRBÜZ* (Rize)

Küli Çor Yazıtı'ndaki Tartışmalı İfadeler Üzerine

0. Giriş

Moğolistan'daki Türk runik harfli yazıtlardan olan Küli Çor Yazıtı, 1912 yılında Kotwicz tarafından Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un 200 km güneybatısında İh-Höşöot (Ikhe-Khushotu)'da bulunmuştur. Adına yazıt dikilen kişinin adı/unvanı ve yazıtta geçen ᠬᠢᠯᠢ ᠴᠣᠷ kavram işareti göz önünde bulundurularak yazıtta "Köli Çor Yazıtı" adı verilmiştir.¹ Yazıtta otuz satır bulunmakta olup yirmi dokuzuncu satır tamamen silik durumdadır. Son satır ise batı yüzünün alt bölümüne yatay olarak yazılmıştır. Yazıtın kolofon bölümleri olan 27, 28 ve 30. satırlarından yazıtın yazıcısı ve anlatıcısı ile ilgili de bilgi edinmek mümkündür. Yazıt, Kapgan Kagan döneminden başlayarak Küli Çor'un hayatını ele alır. Dili açısından bakıldığında ise II. Türk Kağanlığı yazıtlarında seyrek rastlanan ya da hiç görülmeven kelimelerin mevcut olduğu görülür.² Yazıtın bulunuşundan hemen sonra yazıt ile ilgili yapılan ilk çalışma, Kotwicz-Samayloviç'e aittir. Kotwicz-Samayloviç'in bu ilk yayınından sonra yazıtın okunuşu, anlamlandırılması ve yazıttaki tartışmalı kelimelerin nasıl okunması gerektiği ile ilgili konuların ele alındığı pek çok çalışma yapılmıştır. Yazıtın

* Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, emine.gurbuz@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000 0003 1766 3209.

¹ Yazıtın adlandırılmasında bulunduğu bölgeden ve adına yazıt dikilen Küli Çor'dan hareketle iki görüş mevcuttur. En yaygın olanlar ise şu şekildedir: *İkhe-khuchoto* (Kotwicz); *Küli-Çur* (Malov); *İhe Hüşötu* (Orkun); *Küli Çor/İhe-Höşütü* (Tekin); *küli-Çor/Ikh-Khoshoot* (Hayashi ve Osawa); *Köl İç Çor* (Sertkaya); *Köl İç Çor* (Alyılmaz); *Köl İç Çor* (Battulga); *Küli Çurt* (Bold); *Köli Çor* (Berta); *Küli Çor* (Aydın); *Küli Çor/İh-Hüşöt* (Ölmez); *Köli Çor* (Mert) (Mert, 2015:3).

² Küli Çor Yazıtı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Mert, Osman, 2015: *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yay.; Ölmez, M. 2015: *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yay, s.217.; Aydın, Erhan, 2018: *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları., s. 128-133.; Aydın, Erhan, 2012: "Küli Çor Yazıtı ve Yazıtla İlgili Sorunlar Üzerine Notlar", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 5:251-272.; Aydın, Erhan, 2014: "Küli Çor Yazıtı'nın Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 35:31-41., vd.

okunuşu üzerine hazırlanmış kitap çalışmalarının yanı sıra yazıttaki ifadelerin düzeltilmesi, Eski Türkçedeki ve çağdaş Türk yazı dillerindeki kelimelerle mukayese edilerek okunuşu tartışmalı olan kelimeler veya ifadeler üzerine hazırlanmış çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmada ise Küli Çor Yazıtı'ndaki okunuşu ve yorumlanması bakımından tartışmalı olduğu tespit edilen kelimeler için Kotwicz-Samoyloviç (1928: 60-107), Orkun (1936: 133-151), Malov (1959: 25-30), Tekin (1968: 257-258), Aydarov (1970), Aydarov (1971: 334-338), Clauson-Tryjarski (1971: 7-33), Bold (1990), Recebov-Memmedov (1963: 128-134), Hayashi-Ōsawa (1999: 148-157), Tekin (2000: 225-226), Berta (2004: 1-24), Joldasbekov-Sartkojaulı (2005: 323-246), Şirin User (2009: 470-471), Aydın (2012: 251-272), Ölmez (2012: 198-210), Mert (2015) bütünlüklü çalışmalar kullanılmıştır. Bu çalışmaların karşılaştırılması sonucu elde edilen verilerden hareketle Küli Çor Yazıtı'nın mevcut sözvarlığında araştırmacılar tarafından okunuşu ve yorumlanması bakımından tartışmalı olan yapılar üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur.

1. Amaç ve Yöntem

Çalışmada, Küli Çor Yazıtı ile ilgili yapılan çalışmalar kronolojik olarak incelenmiştir. Bu doğrultuda, öncesinde ilgili çalışmalar karşılaştırmalı olarak listelenmiş ve araştırmacılar tarafından farklı şekilde değerlendirilen ifadeler tespit edilmiştir. Bunun için aşağıda bir örneğine de yer verildiği üzere ilgili okumalar tablolaştırılarak farklı şekilde değerlendirilen kelimenin tespit edilmesi sağlanmıştır. Tartışmalı olduğu tespit edilen kelimeler ve ifadeler; Küli Çor Yazıtı üzerine hazırlanan çalışmadan hareketle araştırmacıların okumaları karşılaştırılarak genel bir değerlendirme yapılmıştır. İlgili yayınlara ek olarak Küli Çor Yazıtı'nda yer alan ve bu çalışmaya da konu olan tartışmalı ifade ile ilgili makalelerden ve etimolojik sözlük çalışmalarından da faydalanılmıştır.

Bu doğrultuda yazıtta okunuşu, yorumlanması ve anlamlandırılışı bakımından farklılık olan; “*çıkan tunyukuk* (KÇ B1/1), *ātıg bërmiş* (KÇ B1/1), ...*tdokda* (KÇ B2/2), *yügedtürmiş* (KÇ B2/2), : *ışvara* (KÇ B2/2), *küli çor* (KÇ B2/2), *elinte* (KÇ B3/3), *beñi* (KÇ B3/3), *yaşap* (KÇ B3/3), *tükedi* (KÇ B4/4), *bodunka* (KÇ B4/4), ... *sagır çulugan* (KÇ B5/5), *yagıdtokda* (KÇ B5/5), *oplayu tegip* (KÇ B5/5), *ölörüp* (KÇ B5/5), *oglin* : *kişisin* (KÇ B5/5), *bulnadı* (KÇ B5/5), *këri az* (KÇ B6/6), *bilgesin üçün* (KÇ B7/7), *alpin erdemın üçün* (KÇ B7/7), *eter erti* (KÇ B9/9), *av avlasar* (KÇ B9/9), *ermeli* : *teg erti* (KÇ B9/9), *keçende* (KÇ B10/10), *tümen* (KÇ B10/10), *bulgayu* (KÇ B11/11), *uduztokı* (KÇ D1/13), *özlükın* (KÇ D3/15), *keçip* (KÇ D4/16), *tükedi* (KÇ D5/17), *ancak* (KÇ D5/17), *bilgesi* : *çavışı* (KÇ D5/17), *yegir* (KÇ D6/18), *toñuz* (KÇ D6/18), *tezde* (KÇ D6/18), *anta kesre* (KÇ D7/19), *ıdıp* (KÇ D7/19), *topulu* : *ünti* (KÇ D7/19), *içgintökin* (?) (KÇ D8/20), *sançdı* (KÇ D8/20), *süsin* (KÇ D8/20), *ermelig* (KÇ D9/21), *arkasin* : *sıyu* : *urtu* (KÇ D9/21), *sir* : *erkin* : *oglı* (KÇ D9/21), *ülügi* (KÇ

D11/23), *tuso bolayin* (KÇ D11/23), *yalıñus* (KÇ D11/23), *yoglattu* (KÇ D12/24), *bedizin bedzetti* (KÇ D12/24), *artok* (KÇ D13/25), *igidti* (KÇ D13/25), *ben : tərben* (KÇ G2/27), *kuvurap* (KÇ G2/27), *ödökümün* (KÇ G3/28), *bonça* (KÇ G3/28) olmak üzere toplamda **elli bir** kelime veya ifade tespit edilmiş, bunlardan araştırmacıların görüşleri ile ilgili bilgi edinilebileceği düşünülen **on üç** kelime veya ifade ayrıntılı olarak incelenmiştir. Tartışmalı kelime veya ifadelerin tespit edilmesinde izlenen yöntem ile ilgili aşağıda örnek bir tablo yer almaktadır.³

KÇ B5 (5) Ölmez (2012)	sagır çulugan:	yagıtdokda	küli çor:	oplayu tegip	sançıp :	ölörüp :	oglin : kişisin	bulnadı
Kotwicz-Samaïlovitch (1928)	yr' çul'un'	j'ytytuqda	[küli] çur	ay.	s'nç'p	öl'rip	oglin : kişisin	bol'n (?) qy (?)
Orkun (1936)	Çulugn	y'gn't'kda	[küli] çur	Ay.	Ay.	ölürüp	oglin kisisin	bolun(?) kt...
Malov (1959)	...agır çolugin	yagıtukda	Ay.	Ay.	Ay.	ölürüp	oglin kisisin	bolun (?) kt...
Tekin (1968)	Ay.	yagıt(t)uk da	Ay.	Ay.	Ay.	ölürüp	oglin kisisin	bulun kltı (?)
Aydarov (1971)	...agır çolugin	yagıtukda	Ay.	Ay.	Ay.	ölürüp	oglin kisisin	bolun kt...
Clauson-Tryjarski (1971)	...	yagıt(t)uk da	Ay.	ay	Ay.	ölürüp ölür- (ölör-) (EDPT, 151/a)	Ay	bulnadıp
Bold (1990)	S ayır çoluyın	yay'ıtuqd a	[küli] çur	Ay	Ay.	Ay	Ay	Bu[lu n qiltı]
Recebov-Memmodov (1993)	...agır çolugin	yagıtukda	Ay.	...	Ay.	ölürüp	oglin kisisin	bolun k ...
Hayashi-Osawa (1999)	sayır çoluyan	yay'ıtuqd a		ay	Ay.	Ay	Ay	bu//...
Berta (2000)	sayır (?) çwlwywn (?)	yayıd(d)w qda	küli çwr	Ay.	Ay.	ölw'w'p	oyln kişisin	bulnadıp
Jaldasbekov-Sartkocaul (2005)	asayır çoluyun	yayyytuq da	Küli- çor	[uplaju tedi]p	Ay.	Ay	Ay	Bulan[dy]
Bazılhan (2005)	sagırçaç uluyın	Ay	/küli/ çur	...	Ay.	Ay	Ay	Bulun...
Şirin User (2009)	s(a)g(t)r çulug(a)n	y(a)gıt(t)u kda	[küli i(ç)] çor	[opl(a)yu i(ä)g]p	Ay.	öl(ü)r(ü)p	oglin kişis(t)n	bulun kıl[ıp]
Aydın (2012)	sagır? çulugun?	yagıt<d>o kda	[küli] çor	[oplayu tegi]p	Ay.	ölürüp	oglin ² kisisin	buln[adıp]
Mert (2015)	s(a)g(t)r çolug(a)n	y(a)gıtukd ap	Ay.	öl(ü)r(ü)p	oglin kişis(t)n	bu/o...

Tablo 1. Tartışmalı Kelimelerin Tespit Edilmesinde İzlenen Yöntem

Elde edilen verilerden hareketle Küli Çor Yazıtı'nın sözcüklüğünde toplam ne kadar ifadenin tartışmalı olduğu ve araştırmacıların görüşlerinden hareketle yazıt yayımcılarının farklı okumalarına sebebiyet veren temel etmenlerin hangileri olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda araştırmacıların görüşleri ve yazıttaki tartışmalı ifadelerin durumu ile ilgili ayrıntılı bilgi edinilebileceği düşünülen **on üç** kelime veya ifade seçilmiştir. Bu ifadelerin araştırmacıların ilgili ifadeyi nasıl

³ Aynı yöntem kullanılarak Kül Tëgin, Bilge Kagan ve Tunyukuk Yazıtlarındaki okunuşu ve yorumlanışı tartışmalı kelimeler tarafımızca tespit edilmiş ve ayrıntılı olarak incelenmiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Gürbüz, Emine 2021: *Türkiye'de Yapılan Çalışmalarda Orhon Yazıtları'nı Okuma ve Yorumlama Farklılıkları (1936-2016)*, Ankara: Kesit Yay.

okuduğu, bu ifade ile ilgili kabul edilen genel bir görüşün olup olmadığı ve eğer varsa bu görüşün sonrasında devam ettirilip ettirilmediği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu haliyle çalışma, Küli Çor Yazıtı'nın problemlili kısımlarını tespit etmeyi ve araştırmacılar tarafından çözüme kavuşturulamamış yapılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. Küli Çor Yazıtı'ndaki Tartışmalı İfadeler

Çalışmanın bu bölümünde Küli Çor Yazıtı'nda araştırmacılar tarafından farklı şekilde yorumlanmış ifadeler ele alınmıştır. Öncesinde tarih sırasına göre verilen araştırmacıların okuma yöntemlerinin yer aldığı paragraftan hareketle okuma yöntemleri ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. İncelenen yapılar alfabetik olarak sıralanmıştır.

2.1. arkasin : sıyu : urtı “arkasından vurup (kalçasını) kırdılar”

(𐰽𐰪𐰸𐰺𐰾: 𐰽𐰸: 𐰺𐰾𐰺, KÇ D9/21)

lqasin : syju : urly (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:104); *lqasin : sıyu : urtı* (Orkun, 1936: 139); *alkasıp sıyu urtı* (Malov, 1959: 27); *arkasin sıyu urtı* (Tekin, 1968: 257); *arkasin sıyu urtı* (Aydarov, 1971:338); *arkasin sıyu urtı* (Recebov-Memmodov, 1993:131); *arqasin sıyw urdı* (Berta, 2000:27); *(a)rkasin: sıyu: urtı* (Şirin User, 2016:647); *arkasin² s²ıyu urtı* (Aydın, 2018:138); *arkasin sıyu urtı⁴* (Ölmez, 2015:219); *(a)rkāşin sıyū urtı* (Mert, 2015: 2015:73).

...karluk : yegren : ermelig : **arkasin : sıyu : urtı** [... Karluklar kestane renkli çevik atı arkasından vurup (kalçasını) kırdılar]

Bu ifade, araştırmacılar tarafından 𐰽𐰪𐰸𐰺𐰾 harf dizimindeki 𐰽 işaretinin ses değerinden kaynaklı olarak farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Küli Çor Yazıtı ile ilgili yapılan ilk yayımda Kotwicz bu ifadeyi, *lqasin* şeklinde okumuş ancak ifade ile ilgili herhangi bir yorumda bulunmamıştır (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:102). Kotwicz tarafından ileri sürülen bu okuma önerisi sonrasında Orkun ve Malov tarafından da devam ettirilmiş ve aynı şekilde değerlendirilmiştir. İfadenin *arkasin* okunması gerektiği ilk olarak Tekin tarafından ileri sürülmüştür. Tekin, ifadenin ilk kelimesini *arqa* kelimesi ile bağlantılı değerlendirmiş ve “back, rump” şeklinde tercüme etmiştir (Tekin 1968: 303/b). Tekin tarafından ileri sürülen bu görüş, sonrasında Aydarov, Recebov-Memmodov, Berta, Şirin User, Aydın, Ölmez ve Mert tarafından da devam ettirilmiş ve aynı şekilde okunmuştur.

⁴ Orkun, Tekin, Şirin User, Ölmez ve Aydın'ın Türk Runik harflerini Latin harflerine aktarırken uyguladıkları transkripsiyon yöntemleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: (Gürbüz, 2021: 30, 166-167, 247-249, 278-280, 307-309).

2.2. ben : tērbēn “Ben Terven” (𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯, KÇ G2/27)

$b^{\tilde{a}}n^{\tilde{a}}z$, $b^{\tilde{a}}n$ (Kotwicz-Samoylovič, 1928:104); $b^e n^e z$, $b^e n$ (Orkun, 1936: 140); *bentez ben* (Malov, 1959: 27); *ben ezip bitidim* (Tekin, 1968: 257); *bentez ben* (Aydarov, 1971:338); *bentez bek* (Recebov-Memmodov, 1993:132); *bāntir(?) bānim* (Hayashi-Osawa, 1999); *bntrbnm* (Berta, 2000:29); *bentir begim* (Jaldasbekov-Sartkocaulı, 2005); *ediztir bitidim* (Bazılhan, 2005); *bentür bānim* (Bold, 1990); ... (Şirin User, 2016:647); *ewin ēter ben* (Aydın, 2018:139); *ben : tērbēn* (Ölmez, 2015:220); *b(e)n t(e)rb(e)n(i)m* (Mert, 2015:87).

...*anin* : *üçün* : *bonça* : *bodun* : *kuvurap* : *yogladı* : ***ben tērbēn m...***
[bunun için bu kadar (çok) halk toplanıp cenazeyi kaldırdı. Ben Terven ...]

Bu ifadedeki kırık olan kısımların araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tamamlanmasından dolayı ifade ile ilgili herhangi bir görüş birliği sağlanamamıştır. Kotwicz-Samoylovič tarafından yapılan ilk çalışmada, kırık kısımlar 𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯 (=b²n²t²zb²b²n²) şeklinde tamamlanmış ve $b^{\tilde{a}}n^{\tilde{a}}z$, $b^{\tilde{a}}n$ şeklinde okunmuştur. Orkun, Malov ve Aydarov tarafından yapılan çalışmalarda da bu okuma önerisi devam ettirilmiştir. Tekin ise ilgili ifadeyi *ben ezip bitidim* şeklinde tamamlamayı tercih etmiş, bu görüş sonrasında yapılan çalışmalarla devam ettirilmemiştir. Hayashi-Osawa tarafından çalışmada ise *bāntir(?) banim* şeklinde okumuş; bu görüş sonrasında Bold tarafından da devam ettirilmiştir. Jaldasbekov-Sartkocaulı ise bu ifadeyi, 𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯 (=b²n²t²rb²g²m) şeklinde tamamlamış ve aynı şekilde okumayı tercih etmiştir. Bu görüş, sonrasında yapılan çalışmalarda devam ettirilmemiştir. Ölmez ise ifadeyi *ben : tērbēn* şeklinde tamamlamış özel isim olarak değerlendirilmiştir. Mert ise ifadeyi, 𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯 şeklinde göstermiş ve *b(e)n t(e)rb(e)n(i)m* şeklinde okuyarak sondaki 𐭮 işaretini de kelimeye dahil etmiştir (Mert, 2015:87). İfadenin nasıl değerlendirilmesi gerektiği ile ilgili araştırmacılar tarafından görüş birliği sağlanamamıştır.

2.3. bilgesi çavışı “danışmanı ve yaveri” (𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯: 𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯, KÇ D17)

$b^i l g \tilde{a}^e s i$: $\tilde{c}^a b^e s i$ (Kotwicz-Samoylovič, 1928:103); $b^i l g \tilde{e}^e s i$ $\tilde{c}^a b^e s i$ (Orkun, 1936: 138); *bilge eşi çab eşi* (Malov, 1959: 27); *bilgesi çabışı erti* (Tekin, 1968: 257); *bilge esi çab esi* (Aydarov, 1971:337); *bilge eşi çab eşi* (Recebov-Memmodov, 1993:131); *bilyesi çabışı* (Berta, 2000: 26); *bilige çab esi* (Jaldasbekov-Sartkocaulı, 2005); *b(i)lgäsi* : *ç(a)b(i)şı* (Şirin User, 2016:647); *bilgesi çavışı²* (Aydın, 2018:137); *bilgesi çavışı* (Ölmez, 2015:219); *b(i)lgesi ç(a)b(i)şı* (Mert, 2015:70).

bēş sünüş : *sünüşdökde* : *küli çor* : *ancak* : ***bilgesi*** : ***çavışı erti*** : *alpı* : *bökese* : *erti* ... [beş kez savaştıktan vakitler sonra Küli Çor henüz (sadece) danışmanı ve yaveri (başkomutanı) kahramanı ve yiğidi idi.]

TY B7’de de *bilgesi çavışı ben ök ertim* şeklinde mevcut olan bu ifade, ilk olarak eski Türk yazıtları ile ilgili ilk yayımı hazırlayan Radloff tarafından *bilig eşi çab eşi* şeklinde okunmuş ve “ben, bilgeliğin arkadaşı, görkemliliğin arkadaşı” şeklinde tercüme edilmiştir (Radloff, 1899:5). KÇ yazıtında da aynı ifade yer almaktadır. Yazıt ile ilgili yapılan ilk yayımda Kotwicz-Samoyloviç ifadeyi, Radloff ile aynı şekilde düşünmüş ve yorumlamıştır. Tekin’in yayınına kadar Orkun ve Malov’da ifadeyi aynı şekilde değerlendirmiştir. Türk Runik alfabesinde l (=s,ş) işareti ile ilgili ayırıcı bir durum olmadığı için bu ifadenin *bilgesi çabışı* şeklinde de okunabileceği ilk olarak Tekin tarafından ileri sürülmüştür. Tekin’den sonra Berta, Şirin User, Aydın, Ölmez ve Mert tarafından yapılan yayınlarda bu görüş devam ettirilirken Aydarov ve Recebov-Memmodov, Radloff tarafından ileri sürülen görüşü devam ettirmiş, Jaldasbekov-Sartkocaulı ise *bilige çab esi* şeklinde okunabileceğini ileri sürmüştür.

2.4. bulnadı “tutsak aldı” (𐰆𐰺𐰽, KÇ B5)

bolun (?) qy (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:103, 105); *bolun kı* (Orkun, 1936: 136); *bolun (?) kı* (Malov, 1959: 27, 28); *bulun kı[lıtı]* (Tekin, 1968: 257); *bolun kı* (Aydarov, 1971:336); *bulnadıp* (Clauson-Tryjarski, 1971: 21); *buluna-* (Erdal, 1991: 418, 308); *bolun kı* (Recebov-Memmodov, 1993:129); *bu///...* (Hayashi-Osawa, 1999: 151); *bulnadıp* (Berta, 2004: 12); *bulan[dy]* (Jaldasbekov-Sartkocaulı, 2005); *bulun...* (Bazılhan, 2005); *bu[lun qilti]* (Bold, 1990); *bulun kıl[ıp]* (Şirin User, 2009: 382); *buln[adıp]* (Aydın, 2018: 134); *buln[adı]* (Ölmez, 2012: 199, 201); *bu/o...* (Mert, 2015: 2015: 52).

küli çor : oplayu tegip : sançıp : ölorüp : oglin : kişisin : bulnadı ... [Küli Çor aralarına dalıp, mızraklayıp, öldürüp evladını, karısını tutsak aldı]

Kelime ile ilgili Kotwicz-Samoyloviç, Orkun, Malov ve Recebov-Memmodov tarafından yapılan çalışmalarda kesin bir görüş ileri sürülmemiş ve *bolun kı* şeklinde gösterilmiştir. Kotwicz-Samoyloviç tarafından hazırlanan yayında kelime, “il les fit captifs (?) (=onları esir aldı)” şeklinde tercüme edilmiş, ilgili yayını takiben hazırlanan diğer çalışmalarda da bu görüş devam ettirilmiştir. Tekin tarafından hazırlanan yayında ise *bulun kı[lıtı]* şeklinde tamamlanmış, sonrasında bu görüş Bold ve Şirin User tarafından da devam ettirilmiştir. Kelime, *bulna-* fiili ile bağlantılı olarak ilk defa Clauson tarafından okunmuştur. Clauson, Moğolistan’daki diğer yazıt metinlerinde yer almayan bu ifadeyi, Eski Uygur Türkçesi metinlerinden hareketle bu şekilde tamamlamış, *bulun* “prisoner (=mahkum, esir)” madde başı altında değerlendirerek *bulna-* biçiminde okumuştur (EDPT: 343a/b). Clauson tarafından ileri sürülen bu tamamlama önerisi ünlü düşmesi olmadan Erdal tarafından da *buluna-* “to make someone as prisoner” şeklinde gösterilmiştir (Erdal, 1991:418, 308). Clauson’un bu görüşünden sonra Aydın ve Ölmez da kelimeyi aynı şekilde değerlendirmiş, Mert

ise kelime ile ilgili kesin bir görüş ileri sürmemiştir. Kelime ile ilgili araştırmacılar tarafından görüş birliği sağlanamamıştır.

2.5. beñi “mutlu” (𐰽𐰺, KÇ B3)

b²ñi (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:102); *ebiñi* (Orkun, 1936: 136); *bñi* (?) (Malov, 1959: 27); *äbiñä* (Tekin, 1968: 257); *ebiñi* (Aydarov, 1971:336); *bäñi* (Clauson-Tryjarski, 1971); *ebini* (Recebov-Memmodov, 1993:129); *beñi* (Hayashi-Osawa, 1999:); *beñi* (Berta, 2000:23); *bäñi* (Şirin User, 2016:646) *beñi* (Aydın, 2018:2018:134); *beñi* (Ölmez, 2015:218); *b(e)ngi* (Mert, 2015:52).

... *kapgan* : *kagan* : *karıp* : *edgü beñi* : *körti* [Kapgan Kagan döneminde hayat sürüp mutlu bir devir geçirdi]

Kelime, eski Türk runik yazısında ilk hecedeki /a-/, /e-/ ünlüsü yazılmadığı için *ebiñi*, *äbiñä* ve *bäñi* olmak üzere farklı şekillerde okunmuştur. Kotwicz-Samoyloviç tarafından “il vécut heurement (?) (mutlu yaşadı)” şeklinde tercüme edilmiş olmakla birlikte ifade ile ilgili kesin bir görüş ileri sürülememiştir. Orkun ise *ebiñi* olarak okumuş ve “gün” şeklinde tercüme etmiştir. Kelime, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de sıklıkla karşılanılan *beñi* “iyilik, mutluluk, huzur” kelimesi ile bağlantılı olarak ilk Clauson tarafından değerlendirilmiştir. Clauson, kelimenin Eski Uygur Türkçesi ve sonraki tarihî dönem metinlerindeki türevlerini de vererek kelimenin *beñi* “iyilik, mutluluk, huzur” şeklinde değerlendirilebileceğini ileri sürmüştür (EDPT: 770/a; 348/b). Clauson tarafından ileri sürülen bu görüş sonrasında Hayashi-Osawa, Berta, Şirin User, Aydın ve Ölmez tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde değerlendirilmiştir. Clauson kelimenin aynı zamanda *beñgü* şeklinde de karşılanabileceğini ileri sürmüştür. Mert tarafından da kelime *b(e)ngi* şeklinde değerlendirilmiş ve “iyilik, saygı” şeklinde tercüme edilmiştir. Kelime, araştırmacılar tarafından yaygın olarak *beñi* olarak okunmuş ve “iyilik, mutluluk, huzur” şeklinde tercüme edilmiştir.

2.6. keçip “geçip” (𐰽𐰺1, KÇ D16)

k^äç^ä (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:104); *k^eçe* (Orkun, 1936: 138); *keçe* (Malov, 1959: 27); *keçe* (Tekin, 1968: 257); *keçe* (Aydarov, 1971:337); *keçe* (Recebov-Memmodov, 1993:131); *keçip* (Berta, 2000:26); *k(ä)ç(i)p* (Şirin User, 2016:647); *keçe* (Aydın, 2018:137); *keçip* (Ölmez, 2015:219); *k(e)ç(i)p* (Mert, 2015:70).

... *ı/i* : *anta kërü* : *barıp* : *yençü* : *ügüzüg* : *keçip* : *temir kapıgka* : [oradan batıya gidip Yençü Ügüz’ü geçip Temir Kapıg’a]

Bu kelime, yazıtta ilk işaret dışındaki işaretlerin kırık olması ve okunamaması sebebiyle araştırmacılar tarafından *keçe* ve *keçip* olmak üzere iki farklı şekilde okunmuştur. Kotwicz-Samoyloviç tarafından hazırlanan ilk çalışmada *k^äç^ä* şeklinde okunmuş, bu okuma önerisi sonrasında Orkun, Malov,

Tekin, Aydarov, Recebov-Memmodov ve Aydın tarafından da devam ettirilmiştir. İfadenin *keçip* şeklinde tamamlanması gerektiği ilk olarak Berta tarafından ileri sürülmüş ve aynı şekilde değerlendirilmiştir. Berta'nın görüşünden sonra Şirin User, Ölmez ve Mert de Berta'nın görüşünü devam ettirerek aynı şekilde tamamlayarak okumayı tercih etmişlerdir.

2.7. kerü az “batı az...” (ᠶᠲᠦ᠋ᠨᠬᠡ, KÇ B6)

j^är : z. (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:103); y[°]r z. (Orkun, 1936: 136); yer . (Malov, 1959: 27); yer az (Tekin, 1968: 257); yer... (Aydarov, 1971:336); yer ... (Recebov-Memmodov, 1993:129); ... (Hayashi-Osawa, 1999); *kêrṽ az* (Berta, 2000:24); ... az (Şirin User, 2016:646); kër[ü] <...> (Aydın, 2018:135); *kerü az* (Ölmez, 2015:218); ... (a)z (Mert, 2015:53).

... *bolup* : az *elig* : *tutdı* : **kêrü az** : erti küli çor : türk bodun : b² ... r².... [olup Azların ülkesini yönetti, batı Az ... idi. Küli Çor Türk halkı ...]

Bu ifade de Küli Çor Yazıtı'ndaki kırık ifadelerden dolayı araştırmacılar tarafından y[°]r z. ve *kerü az* olmak üzere iki farklı şekilde değerlendirilmiştir. Yazıt ile ilgili Kotwicz-Samoyloviç, Orkun, Malov, Tekin, Aydarov, Recebov-Memmodov tarafından hazırlanan çalışmalarda bu ifadedeki ilk işaretin ? olduğu düşünülmüş ve ᠶᠲᠦ᠋ᠨ (=y²r²z) şeklinde tamamlanmıştır. Ancak ifade ile ilgili kesin bir görüş ileri sürülmemiştir. Kelimenin ᠶᠲᠦ᠋ᠨ (=k²r²ö/üz) şeklinde de tamamlanabileceği ilk olarak Berta tarafından ileri sürülmüştür. Berta'nın bu okuma önerisi Ölmez tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde gösterilmiştir. Yazıt ile ilgili Hayashi-Osawa, Şirin User, Aydın ve Mert tarafından hazırlanan çalışmalarda ise herhangi bir okuma önerisinde bulunulmamıştır. Kelime ile ilgili araştırmacılar tarafından kabul edilen ortak bir görüş mevcut değildir.

2.8. küli çor “Küli Çor” (ᠬᠦᠯᠢᠴᠣᠷ, KÇ B2)

küüli (?) çur (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:102); küli çur (Orkun, 1936: 136); *küli çur* (Malov, 1959: 27); *küli çor* (Tekin, 1968: 257); *küli çor* (Aydarov, 1971:336); *küli çor* (Recebov-Memmodov, 1993:129); *kṽli çwr* (Berta, 2000:23); *kül i(ç) çor* (Şirin User, 2016:646); *küli çor* (Aydın, 2018:); *küli çor* (Ölmez, 2015:218); *köli çor* (Mert, 2015:51).

...*tdokda*: *yügedtürmiş*: *ışvara çıkan küli çor bolmiş* : *Tunyukuk* [övdürmüş Işvara Çıkan, Küli Çor olmuş. ... Tunyukuk]

Yazıtta ismini veren ve yazıt kahramanının adı olarak geçen ifade, Türk runik alfabesinde ᠯ (=ö, ü) ve ᠯ (=o, u) işaretlerinin okunuşunda ayırıcı bir durum olmadığı araştırmacılar tarafından *küli çur*, *küli çor*, *köli çor*, *kül i(ç) çor* olmak üzere farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Bu konu ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. P. Pelliot, ad veya unvanın Çince olması durumunda *k'iue-liu-tcho* olarak yazılması gerektiği ve bu durumda bu yazıtın ancak *kül-çor* veya *küli-*

çor'u karşılayabileceğini ileri sürmüştür (Aydın, 2018:129). Yazıtla ilgili yapılan ilk yayımda Kotwicz-Samoyloviç, *küüli (?) çur* şeklinde okumuş sonrasında bu okuma önerisi, Orkun ve Malov tarafından da devam ettirilmiştir.⁵ Tekin, Pelliot tarafından ileri sürülen görüşü devam ettirerek ifadeyi Küli Çor şeklinde göstermeyi tercih etmiştir. Bu ifadenin ikinci kelimesi, Brahmi harfli metinlerin tespit edilmesi ve ayrıntılı değerlendirilmesi ile birlikte sonraki yayınlarda çor şeklinde okunmuş ve araştırmacılar tarafından görüş birliği sağlanmıştır. İfadenin ilk kelimesindeki *i* sesinin ise görüş ayrılığına sebep olduğu görülmüştür. Şirin User, arkasından gelen ve diğer yazıtlarda rastlanılmayan bu sesin kendinden sonraki kelime ile birleştirilebileceğini ve Türk Runik alfabesindeki çift sesin yan yana gelmesi durumunda tek bir işaretle karşılanabileceğini ileri sürerek *kül iç çor* şeklinde okumayı tercih etmiştir. Tekin, Aydarov, Recebov-Memmodov, Aydın ve Ölmez tarafından *küli çor* okunuşu devam ettirilmiş olmakla birlikte Mert, *köli çor* şeklinde okumuş, ilgili ifadeye yazıtta 14 kez yer verilmiş olması ve örneklerin tamamında bu ifadenin ilk sözcüğünün yazımında *fi* (=ök/kö) işaretinin tercih edilmesi dolayısıyla ifadenin *köl* değil *kööl* şeklinde gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir (Mert, 2015:20-21). İfadenin nasıl okunması gerektiği ile ilgili araştırmacılar tarafından görüş birliği sağlanamamıştır.

2.9. sir : êrkin : oğlı “Sir Erkin’in oğlu” (𐰽𐰪: 𐰽𐰪𐰾: 𐰽𐰪𐰾, KÇ D21)

esi ari ark'n oğli (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:104); *esi ari erkin oğli* (Orkun, 1936: 139); *esi eri erkin oğli* (Malov, 1959: 27); *sir irkin oğli* (Tekin, 1968: 257); *esi eri* (Aydarov, 1971:338); *esi eri erkin oğli* (Recebov-Memmodov, 1993:131); *(?)şir irkin oğli* (Berta, 2000:28); *sir irk(i)n oğli* (Şirin User, 2016:647); *sir erkin oğli* (Aydın, 2018:138); *sir : êrkin : oğli* (Ölmez, 2015:219); *sir irk(i)n oğli* (Mert, 2015:73).

sir : êrkin : oğli : yêgen çor : kelti ... [Sir Erkin'in oğlu Yegen Çor geldi]

Bu ifade, Türk runik alfabesinde ilk hecedeki *𐰽* (=a, e) işareti yazılmadığı için araştırmacılar tarafından *esi eri erkin oğli* ve *sir irkin oğli* olmak üzere iki farklı şekilde gösterilmiştir. Kotwicz-Samoyloviç, bu ifadenin ilk kısmını *esi ari* şeklinde değerlendirmiş ve “arriva son compaignon et son héros Yigen-çur (arkadaşı ve kahramanı Yigen-çur geldi)” şeklinde tercüme etmiştir. Bu okuma önerisi Kotwicz-Samoyloviç'ten sonra Orkun, Malov, Aydarov ve Recebov-Memmodov tarafından da devam ettirilmiş ve aynı şekilde okunmuştur. Kelimenin *sir* şeklinde de okunabileceği ilk olarak Tekin tarafından ileri

⁵ “Ad ve unvanla ilgili Clauson'ın verdiği E. Pulleyblank kaynaklı bilgiler, adın veya unvanın Çince yazımının anca küli okunabileceğini Basmlı adının da Çincesinin yazımında ancak sonda bir t bulunduğunu ve bu t'nin bir anlam ifade etmediğini belirtmektedir. Çor kelimesinin ise Brahmi harfli metinlerden hareketle o ile yazılmış olduğuna ve çor şeklinde okunması gerektiğine şüphe yoktur.” Küli Çor ifadesinin okunuşu ile ilgili ayrıntılı okuma önerileri için bk.: Aydın, 2018:129.

sürülmüş; sonrasında bu okuma önerisi Şirin User, Aydın, Ölmez ve Mert tarafından da devam ettirilmiştir. Bu ifadenin BK G14'te *kül êrkin* şeklinde geçen ikinci ifadesi ise Thomsen tarafından yapılan ilk yayımda ʀ işaretini ile gösterilmiş ve *erkiz* şeklinde okunmuş; Kaşgarlı'nın Divan'ında yer alan ifadelerden hareketle bu ifadenin *erkiz* şeklinde değil, *êrkin* şeklinde okunması gerektiği tespit edilmiş ve bu doğrultuda değerlendirilmiştir (Thomsen, 1896:131) (Orkun, 1936/1:72) (DLT/1:108). Bu kelimenin ilk hecesinin kapalı e (=ê) ile gösterilip gösterilmemesi durumu da araştırmacılar tarafından farklı şekilde değerlendirilmiştir. Kotwicz-Samoyloviç, Malov, Recebov-Memmodov kelimeyi *êrkin* şeklinde değerlendirirken Orkun, Aydın ve Ölmez kapalı e (=ê) ile okumayı tercih etmiştir. Clauson ise kelimeyi *irkin* madde başında değerlendirmiş ve *irkin* “kabile şefleri tarafından taşınan ve hakandan aşağı fakat beyden yüksek bir unvan” olarak değerlendirmiştir (EDPT:225). Tekin, Berta, Şirin User ve Mert ise Kaşgarlı'yı kaynak göstererek kelimeyi *irkin* şeklinde okumayı tercih etmiştir.

2.10. süsin : kigürti “ordusuna daldı” (𐰽𐰺𐰍𐰏: 𐰽𐰺𐰍𐰏, KÇ D20)

süj^üs kigürti (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:104); *süj^üş kigürti* (Orkun, 1936: 138); *süj^üş kigürti* (Malov, 1959: 27); *süjüş kigürti* (Tekin, 1968: 257); *süjüş kigürti* (Aydarov, 1971:338); *süjüş kigürti* (Recebov-Memmodov, 1993: 131); *süjüş* (Hayashi-Osawa, 1999); *süsi kişürdi* (Berta, 2000:27); *süj(ü)ş kigürti* (Şirin User, 2016:647); *süjüş? kigürti* (Aydın, 2018:138); *süsin : kigürti* (Ölmez, 2015:219); *süng(ü)ş kigürti* (Mert, 2015:72).

karluk : tapa : ... galı ı : barıp : azın erig : yana : eviçe : süsin : kigürti
[Karluklara doğru ... -maya gidip azıcık askerle yine karargahlarına ordusuna daldı]

Bu ifadenin birinci kelimesinin okunamayan kısımların 𐰽𐰺𐰍 (=sö/üş/ö/üs), 𐰽𐰺𐰍𐰏 (=sö/üsü/in) ve 𐰽𐰺𐰍 (sö/üsü/ı) olmak üzere araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tamamlanmıştır. Kotwicz-Samoyloviç tarafından hazırlanan yayında bu ifadenin birinci kelimesi *süj^üs* şeklinde tamamlanmış ve “la lutte dans (kavga, mücadele, savaş)” şeklinde tercüme etmiştir (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:106). Sonrasında bu tamamlama önerisi, Orkun, Malov, Tekin, Aydarov, Recebov-Memmodov, Hayashi-Osawa, Şirin User ve Mert tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde değerlendirilmiştir. Berta ise kelimeyi *süsi* “eri, askeri” şeklinde tamamlamış ve *sü* “er, asker” kelimesi ile bağlantılı olarak değerlendirmiştir. Ölmez de ifadeyi aynı şekilde değerlendirmiş ve “karargahına, ordusuna” şeklinde tamamlamıştır. İfadenin nasıl tamamlanması gerektiği ile ilgili araştırmacılar tarafından görüş birliği sağlanamamıştır.

2.11. topulu : ünti “deşip attı” (𐰇𐰏𐰕: 𐰏𐰕𐰏, KÇ D19)

“t op^ulu önti (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:104); *at opulu önti* (Orkun, 1936: 138); *at opulu önti* (Malov, 1959: 27); *topulu önti* (Tekin, 1968: 257); *at opulu önti* (Aydarov, 1971:337); *at ufulu ünti* (Clauson-Tryjarski, 1971: 18, 19/b); *at opulu önti* (Recebov-Memmodov, 1993: 131); *at puplu önti* (Hayashi-Osawa, 1999:); *twpwlw ündi* (Berta, 2000:27); *tup(u)lu ünti* (Şirin User, 2016:647); *topulu ünti* (Aydın, 2018:137); *topulu : ünti* (Ölmez, 2015:219); *top(u)lu önti* (Mert, 2015:71).

idil akin : binip : oplayu tegip : sança : idip : topulu : ünti [‘İdil’ kıratına binip boğa gibi hücum edip mızraklayıp geçipdeşip attı]

Bu ifadenin birinci kelimesi, Türk runik alfabesinde ilk hecedeki 𐰏 (=a, e) işareti yazılmadığı için araştırmacılar tarafından *“t op^ulu* ve *topulu/tupulu* olmak üzere iki farklı şekilde değerlendirilmiştir. Kotwicz-Samoyloviç tarafından hazırlanan yayında bu ifade *“t op^ulu* şeklinde okunmuş ve “le cheval? étant enveloppé? sortit du combat? (=at (?) sarılmış (?) kavğadan çıktı)” şeklinde tercüme etmiştir. Kotwicz-Samoyloviç tarafından ileri sürüle bu okuma önerisi sonrasında Orkun, Malov, Aydarov, Recebov-Memmodov tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde okunmuştur. Bu kelimenin iki ayrı kelime şeklinde değil, aynı zamanda *topulu* şeklinde de okunabileceği ilk olarak Tekin tarafından ileri sürülmüştür. Tekin, ifadeyi Eski Uygur Türkçesinde de kullanılmaya devam eden *topul-* “delmek” fiili ile bağlantılı olarak değerlendirmiş ve “he stabbed and thrust (the enemy) (=düşmanı mızrakladı ve itti)” şeklinde tercüme etmiştir (Tekin, 1968: 294). Tekin’in bu önerisi sonrasında Berta, Şirin User, Aydın, Ölmez ve Mert tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde değerlendirilmiştir. Clauson-Tryjarski tarafından hazırlanan yayında ise bu ifade için *uful-* “ezilmek” fiili ile bağlantılı olarak *at ufulu* okunuşu önerilmiş ve “his horse crushed (= onun atı ezildi) şeklinde tercüme etmiştir⁶ (Clauson-Tryjarski, 1971:10a). İfadenin ikinci kelimesi ise Türk runik alfabesinde 𐰏 (=ö, ü) işaretinin okunuşu ile ilgili ayırıcı bir durum olmadığı için araştırmacılar tarafından *önti* ve *ünti* olmak üzere iki farklı şekilde değerlendirilmiştir. Yazıt ile ilgili Kotwicz-Samoyloviç tarafından hazırlanan yayında *önti* şeklinde okunmuş olmakla birlikte bu okuma önerisi, Orkun, Malov, Tekin, Aydarov, Recebov-Memmodov, Hayashi-Osawa tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde okunmuştur. Kelimenin *ünti* şeklinde de okunabileceği ilk olarak Clauson-Tryjarski tarafından ileri sürülmüştür. Bu görüş, sonrasında Berta, Şirin User, Aydın ve Ölmez tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde değerlendirilmiştir. Tekin’in okuma önerisinden sonra yapılan

⁶ *binip oplayü tägip sançā idip at ufulū (?) üntī yanā ağıtip* “he mounted ... and attacked, panting with fury and plying his lance; his horse crushed (?); he got up, making it stand up again”

çalışmalarda araştırmacılar tarafından ağırlıklı olarak bu görüş kabul edilmiş ve aynı şekilde değerlendirilmiştir.

2.12. tükedi “sona erdi” (𐱃𐰆𐰽𐰸, KÇ B4)

küükdi (?) (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:102); *kükdi* (?) (Orkun, 1936: 136); *kükdi* (?) (Malov, 1959: 27); *kükedi* (Tekin, 1968: 257); *kükdi* (?) (Aydarov, 1971:336); *kükädi* (Clauson-Tryjarski, 1971); *kükdi* (?) (Recebov-Memmodov, 1993: 129); *kükädi* (Hayashi-Osawa, 1999); *kükdi* (Berta, 2000:23); *tükädi* (Tekin, 2003:225); *kükdi* (Şirin User, 2010:470); *kükdi* (Aydın, 2018:134); *tükedi* (Ölmez, 2015:218); *kük(e)di* (Mert, 2015:52).

kedim b² ... : alpi erdemi : anta : tükedi [Zırh ... kahramanlığı, fazileti orada sona erdi]

Kelime, araştırmacılar tarafından yazıttaki kırık kısımların farklı şekillerde tamamlanmasından dolayı *kükdi*, *kükedi* ve *tükedi* olmak üzere üç farklı şekilde değerlendirilmiştir. Kotwicz-Samoyloviç, ifadeyi kesin bir görüş belirtmeden *küükdi* şeklinde okumuş ve kelime ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır (bk. Kotwicz-Samoyloviç, 1928:105). Sonrasında bu okuma önerisi, Orkun, Malov, Aydarov, Recebov-Memmodov, Berta, Şirin User ve Aydın tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde okunmuştur. Kelime, araştırmacılar tarafından *kük-* “ünlenmek, meşhur olmak, ün kazanmak” fiili ile bağlantılı olarak değerlendirilmiştir (Şirin User, 2010:400). Kelimenin *küke-* “to gain fame (ün kazanmak)” fiili ile bağlantılı olarak değerlendirilebileceği ilk olarak Tekin tarafından ileri sürülmüştür. Tekin’in bu okuma önerisinden sonra Clauson-Tryjarski, Hayashi-Osawa ve Mert tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Tekin’in ilk olarak 2000 yılında TDK tarafından yayıma hazırlanan çalışmasında ise bu kelime, *tükädi* şeklinde okunmuş ve *tüke-* “tamamlanmak” fiili ile bağlantılı olarak değerlendirilmiştir (Tekin, 2003:256). Sonrasında bu okuma önerisi, Ölmez tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde okunmuştur.

2.13. yügedtürmiş “övdürmüş” (𐰆𐰽𐰸𐰆𐰽𐰸, KÇ B2)

jögtürm's (?) (Kotwicz-Samoyloviç, 1928:102); *yögtürm'ş* (Orkun, 1936: 136); *yögtürmiş* (Malov, 1959: 27); *yügtürmiş* (Tekin, 1968: 257); *yögtürmiş* (Aydarov, 1971:336); *bögtürmiş* (Clauson-Tryjarski, 1971:13); *yökürtmiş* (Recebov-Memmodov, 1993:129); *yügtürmiş* (Hayashi-Osawa, 1999); *böꝑdwr̥m̥w̥š* (Berta, 2000:23); *[.jw̥g²t²w̥r²m̥l̥s²* (Şirin User, 2016:647); *yég tör<ö>miş* (Aydın, 2018:134); *yügedtürmiş* (Ölmez, 2015:218); *yügtürm(i)ş* (Mert, 2015:51).

...*tdokda: yügedtürmiş: ışvara çıkan küli çor bolmiş : Tunyukuk* [övdürmüş Işvara Çıkan, Küli Çor olmuş. ...]

Kelime, araştırmacılar tarafından yazıttaki ilk işaretin farklı şekillerde tamamlanmasından dolayı *yögtürmiş*, *yügtürmiş*, *bögtürmiş*, *yökürtmiş* ve *yëg tör<ö>miş* olmak üzere farklı şekillerde okunmuştur. Kotwicz-Samoyloviç, ifadeyi kesin bir görüş belirtmeden *jögtürmⁱs* şeklinde okumuş ve kelime ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır (bk. Kotwicz-Samoyloviç, 1928:104). Sonrasında bu okuma önerisi, Orkun, Malov, Aydarov tarafından da devam ettirilmiş ve aynı şekilde değerlendirilmiştir. İfadenin Türk runik alfabesinde Ɔ (=ö, ü) işaretinin okunuşu ile ilgili ayırıcı bir durum olmadığı için *yügtürmiş* şeklinde de okunabileceği ilk olarak Tekin tarafından ileri sürülmüştür. Tekin kelimeyi, *yügtür-* “to cause to rise, to promote (yükselmesini sağlamak, teşvik etmek)” fiili ile bağlantılı olarak değerlendirmiştir (bk. Tekin, 1968: 408). Sonrasında bu okuma önerisi, Hayashi-Osawa ve Mert tarafından kabul edilmiş ve aynı şekilde değerlendirilmiştir. Kelime, Clauson-Tryjarski tarafından *bögtürmiş* şeklinde gösterilmiş olmakla birlikte bu okuma, Berta tarafından da devam ettirilmiştir. Aydın kelimeyi, *yëg tör<ö>miş* şeklinde okumuş ve “(daha) iyi yaratmış (olduğu için)” şeklinde anlamlandırmıştır. Ölmez ise kelimeyi, ikiz ünsüzlerin yazıtlarda tek bir işaretle gösterilmesi dolayısıyla *yügedtürmiş* şeklinde okumuş ve “övdürmüş” şeklinde anlamlandırmıştır. Kelimenin okunuşu ile ilgili araştırmacılar tarafından görüş birliği sağlanamamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmada, Küli Çor Yazıtı ile ilgili yapılan çalışmalar, okuma, yorumlama ve anlamlandırma yöntemleri ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu haliyle, yazıtta okunuşu ve yorumlanışı tartışmalı olan 51 kelime tespit edilmiş, bunlardan araştırmacıların okuma yöntemleriyle ilgili görüş elde edebileceği düşünülen 13 tanesi ayrıntılı olarak incelenmiştir. Küli Çor Yazıtının sözcük varlığında toplam 179 kelime mevcuttur. Yazıttaki tartışmalı ifadeler ise bu sözcük varlığının %28,4'lük dilimini oluşturmaktadır. Bunda yazıttaki yipranmış ve kırık kısımların araştırmacılar tarafından farklı şekillerde değerlendirilmesi etkili olmuştur.

Küli Çor Yazıtı'nda Moğolistan'daki diğer yazıtlarda görülmeyen ancak Eski Uygur Türkçesine ait bazı metin parçalarının tespit edilmesi ile ilk örneklerine rastlanan kelimeler mevcuttur. Yazıtın okunuşu, anlamlandırılışı ve yorumlanışı ile ilgili yapılan çalışmalar karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde, Eski Uygur Türkçelerine ait metinlerin tespit edilip metinlerdeki bazı kelimelerin gün yüzüne çıkarılmasının ardından yapılan çalışmaların (Clauson-Tryjarski, Tekin, Berta, Aydın, Ölmez, Mert gibi), yazıttaki tartışmalı ifadelerin tespitinde önem arz ettiği görülmüştür.

Küli Çor Yazıtı'daki on üç kelimenin ayrıntılı olarak incelenmesinden hareketle yazıttaki, *arkasin : sıyu : urtı*, *ben : tərben, bulnadı*, *keçip, kerü az, süsin : kigürti, tükedi* kelime veya ifadeleri araştırmacılar tarafından kırık

kısımların farklı şekillerde tamamlanmasından; *bilgesi çavışı, sir : erkin : oğlu, topulu : ünti, yügedtürmiş* Türk runik alfabesinde ilk hecedeki ↓ (=a,e) işaretinin yazılmaması ve alfabesinde ʎ (=o, u), ʎ' (=ö, ü), ʎ' (=*kı/ık*), ↓ (=ok/ko, uk/ku), ʎ' (=ük/kü, ök/kö) işaretlerinin okunuşunda ayırıcı bir durum olmamasından kaynaklandığı görülmüştür. *beji* ve *bulnadı* kelimeleri ise Eski Uygur metinlerinden hareketle nasıl okunması gerektiği ile ilgili görüş ileri sürülebilmektedir.

Kısaltmalar

KÇ	Küli Çor Yazıtı
B	Batı
D	Doğu
G	Güney
DLT	<i>Divânu Lügati't-Türk</i> (Besim Atalay, 1985-1986)
EDPT	<i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish</i> (Clauson, 1972)
OTWF	<i>Old Turkic Word Formation</i> (Erdal, 1991)

Kaynaklar

- Aydarov, G. (1971): *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII Veka*, Almatı.
- Aydın, Erhan, 2018: *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları. (İlk baskı: 2012)
- _____, 2012: Küli Çor Yazıtı ve Yazıtla İlgili Sorunlar Üzerine Notlar, Dil ve Edebiyat Araştırmaları, 5:251-272.
- _____, 2014: Küli Çor Yazıtı'nın Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları, Türklük Bilimi Araştırmaları, 35:31-41.
- Bazılhan, N. Vd. 2005: *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derekemeleri C II.*, Almaata.
- Berta, Árpád, 2004: *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Uygur rovásírásos emlékek kritikái kiadása*. Szeged: Jate.
- Bold, L., 1990: BNMAU-ın nutag dah' hadnı biçees, Ulaanbaatar: Ulsın Hevlelijin Gazar.
- Clauson, Gerard, 1972: *An Etymological Dictionariy of Pre-Thirteen Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Clauson, Gerard ve Tryjarski, E., 1971: The Inscription at Ikhe-Khushotu, Rocknik Orientalistyczny, 34/1:7-33.
- Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic Word Formation A functional Approach to the Lexicon*, Wiesbaden.
- Gürbüz, Emine 2021: *Türkiye'de Yapılan Çalışmalarda Orhon Yazıtları'nı Okuma ve Yorumlama Farklılıkları (1936-2016)*, Ankara: Kesit Yay.
- Hayashi, T. ve T. Ōsawa, 1999: Site of Ikh-Khoshoot and Küli Çor Inscription, Provisional, 148-157.
- Kotwicz, W. ve A. N. Samoyloviç, 1928: Le monument turc d'Ikhe-Khuchotu en Mongolei Centrale, Rocknik Orientalistyczny, 4:60-107.

- Malov, S.E, 1951: *Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti teksti i issledovaniya*, Moskova-Leningrad.
- _____, 1959: *Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova: İzdatel'stvo Akdemii Nauk SSR.
- Mert, Osman, 2015: Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yay.
- Recebov, E. ve Y. Memmedov, 1993: Orhon Yenisey Abideleri, Bakı: Yazıçı.
- Orkun, Hüseyin Namık, 1936-1941: *Eski Türk Yazıtları I-IV*, Ankara: TDK Yay. (Tıpkıyla aynı, 1994. *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yay: 529)
- Ölmez, M. 2015: *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yay. (İlk baskı: 2012)
- Radloff, W. 1899. *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei (Zweite Folge)*. St.-Petersburg.
- Tekin, Talat, 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University. (Türkçeye çev, 2003: *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.)
- _____, 1988: *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- Thomsen, Vilhelm. 1896. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*. 5: 1-224.
- _____. 1916. Études Concernant L'Interprétation Des Inscriptions Turques de la Mongolie Et de la Sibirie (Moğolistan ve Sibirya'daki Türk Yazıtlarının Yorumlanmasıyla İlgili İncelemeler). *Turcica*. 1-101.
- _____. 1924. Altürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung. *Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft*. c. 78. No ¾: 121-175.
- _____. 2011. *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. çev. Vedat Köken. Ankara: TDK Yayınları.
- User, Hatice Şirin, 2010: *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemeleri*, Konya: Kömen Yay.

Mihrigül HELİL* (Pekin)

18. Yüzyıla Ait Kırgızlardan Kalma Uygurca Belgeler

18. yüzyılın ortasında Qing Hanedanı'nın Altışehir bölgesini geri almasıyla, bölgede Çin-Mançu tarzı Uygurca resmi yazışma geleneği inşa edilmeye başladı. Eskiden bölgede daha yaygın olan resmi yazışma geleneğine¹ göre, yeniden oluşmuş olan bu resmi yazışma geleneği, üslup bakımından Mançuca belgelere taklit edilmişse de, dil bakımından daha taze, günlük kullanıma daha yakın bir dille yazılmıştır. Çin Milli 1. Tarih Arşivi'nde korunmakta olan arşivler bize 18. yüzyıla ait Uygurlardan, Kazaklardan, Kırgızlardan kalma birçok resmi yazışma belgelerini sunmaktadır. Uygurlardan başka, Kırgızlar ve kısmen Kazaklara ait belgelerde Uygurca'nın resmi dil olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Tıpkı bugün Çin sınırları içindeki çoğu Kırgız'ın Uygurca'ya, özellikle Uygur yazısına, yazı diline sahip olduğu gibi, 18. yüzyılda da Kırgızların yazma geleneği o dönem Uygurcasına dayanarak meydana gelmişti, ya da Kırgızlar okuma, yazma işlerinde direk Uygurca'yı kullanırlardı. Kırgızlar yazılarında bazen kendi dil özelliklerini yansıttırlardı, özellikle bazı Kırgızca kelimeleri bilinçli-bilinçsiz biçimde kullanıyorlardı. İşte resmi yazmalarda zaman zaman görülen Kırgızca kelimelere dayanarak, yazıcılarının Kırgızlar olduğu bilinse de, bu yazmanın dilinin Kırgızca olduğu anlamına gelmez. Çünkü yazmalardan anlaşılacağı üzere, gerek şekil, gerekse ses bakımından, bu yazmalar 18. yüzyılda yazılmış diğer Uygurca resmi yazmalardan hiçbir farklılık göstermemektedir. O yüzden makaleye konu olan, 18. yüzyıla ait Kırgızlardan kalma resmi yazmaların dili Kırgızca etkisindeki Uygurca olarak görülmelidir.

İdirisov 17. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Çağatay alfabesinde yazılan Kırgızca el yazmaların Kırgızistan'ın birçok bölgesinde bulunduğunu kaydeder (İdirisov 2017: 32). Yaptığımız çabalara rağmen, 17-18. yüzyıllara ait Kırgızca el yazmaları ve üzerindeki araştırmaları elde etmeye

* Institute of Ethnology and Anthropology, Chinese Academy of Social Sciences, mireguli@cass.org.cn; 0000-0003-4666-0576.

¹ Bunlardan Yarkent Hanlığın son devresinden kalan bazı resmi belgeleri sayabiliriz, söz ve şekil bakımından Farsçanın güçlü etkisinin olması bu yazı kültürün en belirgin özelliğiydi (Kim 2010: 59-120).

imkânımız olmadı. Kırgızistan'dan bulunan bu elyazmaların durumu böyleyken, dünyanın diğer ucunda, Pekinde korunmakta olan, 18. yüzyıldaki Kırgızlar'a ait belgelerin tanıtılmasıyla Kırgızların erken devir yazı dili geleneği üzerinde önemli ipuçları ortaya çıkmıştır.

Bu bir kaç sene içerisinde, Çin Milli 1. Tarih Arşivi'nde korunmakta olan belgeler üzerinde yaptığımız araştırmalar sonucunda, bazı belgelerin Kırgızlar'a ait olduğunu tespit ettik. Bunlar Kuşçu boyunun Biy'i Börk'ten Kaşgar'daki ambanlara gönderilen 4 parça mektup, Kıpçak boyu Biy'i Dölen'den gelen 2 parça mektubu içerir.

1. Kuşçu Boyu Biy'i Börk'ten Mektuplar

Batı Tianshan dağlarında yaşayan Kırgızlar ve onların Biyleri Yarkent Hanlığı ve Cungar egemenliği sırasında bölgenin siyasi tarihi için çok önemli bir yere sahip olmuştur. Qing ordusunun Cungar Hanlığı ve İki Hoca isyanına son verip bölgeye olan yönetiminin başlamasıyla Kırgızlar önemini hiç de yitirmemiştir. İki Hoca isyanı ve daha sonra meydana gelen Uçturfan İsyanı sırasında Kırgız Biyleri Qing ordusunun çok sadık destekçisi olmuş ve karşılığında ödüllendirilmiştir. Fakat daha sonra bölgedeki Yerel Hakimbeglerle olan anlaşmazlığı nedeniyle birçok siyasi olayların katılımcısı olmuştur. İlk olarak, 1783 senesinin dokuzuncu ayında, Kuşçu boyunun Biy'i Börk Uçturfan Hakimbegi ve Ambanı ile olan anlaşmazlığından, daha doğrusu Qing yetkililerine olan sadakatına yönelik istediği karşılığı alamadığından, Qing sınırlarını aşip önce Hokand Hanlığı sınırları içine, sonra da Talas bölgesine göç eder. Qing yetkililerinin arkasından kovalaması ve daha sonra diplomatik yol ile Hokand Hanlığından Börk'ün geri verilmesinin çok kere istenmesine rağmen, bu çabalar hiçbir şekilde başarılı olamamıştır.

Kuşçu Biy'i Narbota'nun Qing yetkililerine bildirdiklerine göre, Kuşçu boyunun kadim memleketi Marginan civarındaki Üç Korgan ve Kuba idi. Cungarlar Tsewang Rabtan döneminde (1697-1727) Kuşçu boyuna saldırdığı için, Buhara'nın doğu tarafındaki İsar Köl'e göç etmiştir. Cungar saltanatının sona ermesiyle, onlar eski memleketlerine geri dönmüşlerdir. 1755 tarihinde Kara Dağlı Hocalardan Yusuf Hoca'nın daveti ile Börk'ün babası Kubat Mirza memleketi Andican'dan Altışehir'e gelir. Fakat aradan çok geçmeden Kara Dağlı Hocaların düşmanı olan Ak Dağlı Hoca Burhanidin, Qing ordusunun yardımı ile Altışehir'e gelir ve böylece bölgedeki güçler taraflarını değiştirir. Özellikle Kubat Mirza, Ak Dağlılar tarafına geçer ve Yarkent'in fethinde çok önemli hizmetlerde bulunduğu için Kaşgar'ın Hakimbegi olarak görevlendirilir. Fakat iki sene sonra Ak Dağlı Hocalarla arası açılan Kubat Mirza, Andican'a geri döner ve çok geçmeden Hokand beyi Erdeni ile olan savaşta ölür. Sonra, Kubat Mirza'nın küçük kardeşi Narbota ve Kubat'ın oğlu Ebeydulla, Kuşçu boyu halkı ile beraber yazın eski memleketi Arpa'da, kışın Çerik ve Yori boylarının bulunduğu

Oduzgan'da oturmuşlardı (Chen 2017: 339). 1758 senesinin on birinci ayında Qing Ordusu İki Hoca isyancıları tarafından Yarkent'teki Tonguzluk'a kuşatıldığında, Kuşçu boyu Biy'i Narbota, Kaşgar ve Yengihisar'a saldırarak, iki Hocayı telaşlandırır. Bu da İki Hoca isyanının bastırılmasındaki dönüm noktası olmuştur. Daha sonra Kuşçu boyu, Uçturfan civarındaki Kakşal'a yerleşmişlerdir. 1765 senesinde Uçturfan İsyanı sırasında Börk'ün adına ilk kez rastlarız. Qing kaynakları isyanın bastırılmasında Börk'ün başka Kırgız Biyleri ile beraber yardımcı olduğunu kaydeder (Zhang 2016: 133). Çok geçmeden Narbota, Andican'a göç eder. 1783 senesinin dokuzuncu ayında Börk'ün kendisi de beş yüz adamı ile Kakşal'dan göç edip Hokand sınırları içine gider. Bu dönemde Börk'e ait pek çok Mançuca belgenin bulunduğu Qing yetkililerinin bu olaya ne kadar çok önem verdiğini göstermektedir. 1784 senesinin birinci ayında Börk küçük kardeşi İmyak'ı mektubuyla Kaşgar'a gönderir ve kendisinin göç etmesine sebep olan sorunları beyan eder. Fakat Qing yetkilileri bu sorunları önemsemişlerdi. Aşağıda tanıtacağımız A. metni, Börk'ün kardeşi İmyak tarafından getirilen mektup'un ta kendisidir. Qing yetkilileri Hokand beyi Narbota'ya çok kere elçilik heyeti göndererek Börk'ün teslim edilmesini ister. 1784 senesinin beşinci ayında Börk diğer küçük kardeşi Kurban'ı gönderip, kendine ait olan atların geri verilmesini ister. Qing yetkilileri ise Kurban'ı rehin alır. Börk bu arada Qing yetkililerine bir kaç kez mektup göndermiştir. Aşağıda göreceğimiz B, C ve D metinleri; 1784 yılının ilk yarısında Börk tarafından gönderilen mektuplardan ibarettir. 1784 senesinin beşinci ayında Börk'ün adamı Eliyar Beg, Börk'ten yüz çevirerek yüz adamı ile Qing sınırları içine geri döner. Qing yetkilileri onları eski memleketi Kakşal'a yerleştirir. 1785 senesinin onbirinci ayında Qing yetkilileri Börk'ün Ketmen Töpe, Çu-Talas bölgelerinde yaşadığına ait ihbara ulaşır (Zhang 2016: 143).

A.

Arşiv No. 03-0190 2986-022

1. bi bōrkdin uluğ Һannıҗ kaşğärdä këräk-
2. -lik nurğun işlärini bilip turğan amban
3. wä Һakimgä éytadurğan söz uçur söz bukim,
4. qışlağı yaylağı qaysı dép soratıpdurlar.
5. qışlağımız sozağı, yaylağımız sizun, täzip
6. çıqqanımdın böläk gunahım yoq. ténimdä canım bar.
7. Һannıҗ albatusımän. täzinganımnıҗ uçur
8. mämät, şükür öz albatum érdi. bir uçur bol. yänä
9. bir uçur Turfan Һakımığa şu sözdin éytip
10. bardım, körünüş bärmäy kët dép aza qılıp çıkar-
11. -dı. yänä bir uçur, aqsı ambanı qaq-şalda kümüş
12. kannı çıqaramén dép kélip yigirmä töyämni
13. alıp işlätip öltürdi. burundın qılmağan

14. işni qılaşydın çöçüdim. häryärdä bolsa
15. һänniһ albatuһı mén, һu sözni ambanlarğa
16. һakımgä yétküz dép aytıp imyak bu-
17. buyurdım. başniç aynıһ

B.

Arşiv No. 03-0190 2986-022

1. bi börkdin uluğ һänniһ kaşğärdä këräklük nurgun işläri bilip turğan
2. ambanlarğa qılğan һät, bilindürädurğan uçur söz bukim, uluğ һan bizlärgä qaşşal
3. yerini şaһlap idi, obdan turduq, yardı ıduq, bay bolduq, öndük, östük.
4. uluğ һänniһ kёşikini yäp turduq. nahayiti һuşwaqt bolup turduq. uluğ
5. һänniһ döläti asmandin bäländ, yärdin qélin ämäsmu, obdan cırğap
6. turduq. qırğız aymaqı qıpçaq. çerik, çoһ bağış, noyuğut bäri qırğız kaşğär, yarkänd,
7. aqsu, kuça bäri yurt uluğ һänniһ kёşikini yäp dölätidä obdan
8. cırğap turdı, öndi, östi. biz һäm cırğap turduq. sözni uçurı, méni
9. yurtumnı bölüp qoydı, öz kişimni özümgä mamuqı qılıp qoydı, uluğ һan-
10. -niһ sözi maһa yétmädi. méni 'ärzimni uluğ һanğa yétkürmädi.
11. öz kişimni mamuqı qılğan Turfan ambalı bilän һakimi öz kişimni özümgä mamuqı
12. qıldı. anı atı mämät bilä şükür. andın köһlüm aғrıdı. Turfan һakimi qaşığä
13. barıp 'ärzimni aytım, sözümni eşitmädi, һäydäp çıqardı, andın
14. köһlüm aғrıdı, aqsu ambalı bo darın qaşşalda күmüş kani
15. bar dép kёlip quşçığa kömür uçurtup yigirmä töyämni işlätti.
16. anı zärbidin yoq boldı, anı üçün qorqup buyan çıqıp kёlduq.
17. u yurt bolsa һäm һänniһ yurtı, bu yurt bolsa һäm һänniһ
18. yurtı dép kёlduq, һär yärdä bolsaq uluğ һänniһ
19. albatuһı dép tururmén, dép qılğan һät. toquzın
20. aynıһ oni başı küni qılğan һät

C.

Arşiv No. 03-0190 2986-022

1. bi börkdin uluğ һänniһ nurgun këräklük işläri bilip turğan altäşähär, ilädä turğan
2. caһcuһ[gä] qılğan һät, bildürғанım uçur söz bukim, uluğ һänniһ döläti asmandın bäländ, yärdin
3. qélin ämäsmu, uluğ һanğa küç kircüzämén dép ändicandın çıqıp barıp kaşğär üstidä һoca cannıһ
4. kişisi 'osmannı qaçurup yibä[ri]p bärdim. uluğ һanğa bir küç kircüzғанım ol. yänä Turfan yağı bolğanda yurtum

5. täñini bädäl ağzıda qoydum. täñini läşkärä qoydum. Turfandın çıqqan yağını basıp tutup bérıp turdum. bir küç kirküzgänim

6. ol. wä yänä Turfanda ot başıda yigirmä ikki hänsöni yağı alıp turğanda anı ayırıp alıp kábä ambalğa élitip bärdim. bir küç

7. kirküzgänim ol. uluğ hanğa ta tirik bar mën küç kirküzäyin dép köñlümdä bar, yamanlıqım yoq. uluğ han qaqqal yerini

8. şaŋlap idi. kēşikini yēp turduq. yardı iduq, bay bolduq, önduq, östüq. obdan cırğap turduq. uluğ

9. hannıñ dölätidä qırğız aymağı çon bağış, qırçaq, çerik, noyuğut bəri kaşğär, yarkänd, aqsu, kuça hämmäsi cırğap turdı. mēni

10. yurtumni bölüp qoydı, öz kişimni özümgä mamuqı qıldı. qılğan Turfan ambalı bilän Turfan hakimi taci qıldı. mamuqı bolğan

11. kişim atı māmät bilä şükür dēgän. uluğ hanğa ‘ärzimni yätkürmädi. ‘ärzimni éytay dép bardım, ‘ärzimni eşitmäy häydäp

12. çıqardı. andın köñlüm ağrıdı, wä yänä aqsu ambalı bo darın qaqqalda kümüş kani bar dép kēlip kömür uçurtup yigirmä töyämni

13. alıp işlätti. anı zärbidin yoq boldı. andın köñlüm ağrıdı. ol yurt bolsa bul yurt bolsa häm uluğ hannıñ yurtı dép

14. kēlip turdum. narbota han uluğ hannıñ balası ämäsmu, här yärdä bolsaq uluğ hannıñ albatuśıdurmān. köñlümdä

15. yamanlıqım yoq, dép hāt qılıp bärduq. başınçı aynıñ törti küni qılğan hāt, bildürğan uçur.

16. ayrılıp qalğan yurtumni qoşup bārsā nahayıtı huşwaqt bolamēn dép.

D.

Arşiv No. 03-0191 3116-022

1. uluğ hannıñ döläti

2. asmandın bäländ, yärdin qēlin ämäsmu, bōrkdin söz bukim, uluğ hannıñ

3. kün çıqışdın kün batış täräpidä buħarağıçä hannıñ yeri ämäsmu,

4. uluğ hannıñ dölätidä cırğap turamız. här yärdä bolsaq hannıñ albatuśı turmız.

5. uluğ hannıñ kēşikidin

6. wä yänä söz bukim uluğ hannıñ kēşikidin burun Turfanğa nahayiti küç kirküzdüm.

7. şul küçüm mā‘lum bolmadı. andın soñ kaşğärgä nahayiti küç kirküzdüm. anda

8. mälum bolmadı. ärwäs inim uluğ hannıñ hızmätigä barıp kēlip öldi.

9. anı otağati tä‘yin bolmadı. anballar sözümnı hanğa yätkürmädi. andın soñ

10. uluğ hannıñ dölätidä yardı iduq, bay bolduq, önduq, ösduq.

11. cırğap turup iduq. anballar qaqqalda kümüş kani bar dép kēlip

12. kömür uçurtup otuz töyämni işlätti. onı başı öldi. andın hiç yurt-

13. -niñ bolmagändä mēni yurtumni bölüp taşladı. mēni sözümnı uluğ

14. Һаңә җәткүрмәди. Һул сәбәбдин

Kuşçu Boyu Biy'i Börk'ten Mektupların Türkçeye Aktarması

A.

(1-3) Biy Börk'ten yüce han'ın Kaşgarda (bölgeyi) yönetmekte olan amban ve Hakim'e söyleyeceğim söz şöyledir: (4) kışlağı hangisi, yaylası hangisi diye sormuşsunuz. (5) kışlağımız Suzağı, yaylamız ise Sizun. (5-6) Göç edip geldiğimden başka suçum yok. (6-7) Canım tenimde olduğu sürece, Han'ın kuluyum. (7-10) Göç edip geldiğimin sebebi ise, Memet, Şükür benim kulum idi. Bir sebebi bu. Diğer bir sebebi ise Turfan hakimine şikâyetle bulunmaya gittim. (10-11) Görüşmeyi kabul etmeyip azarladı, kovaladı. (11-13) Diğer sebep ise, Aksu ambanı Kakşal'da gümüş madeni var diye gelip, yirmi devemi kullanıp öldürdü. (13-15) Eskiden yapmadığı işleri yaptığı için şaşırımdı. Nerde olsam olayım ben hanın kuluyum. (15-17) Bu sözleri ambanlara, hakime iletisin diye İmyak'ı gönderdim. beşinci ayın.

B.

(1-3) Biy Börk'ten yüce Han'ın Kaşgar'da (bölgeyi) yönetmekte olan amban ve hâkimlerine gönderen mektup. Bilindirmek istediğim iş şöyledir: yüce Han bizlere Kakşal adlı yeri ihsan etmişti. İyi gidiyorduk. Fakirdik, zengin olduk, (kendimizi) geliştirdik. (4-6) Yüce Han'ın lütfuna sahip olduk. Çok iyi zaman geçirdik. Yüce Han'ın devleti gökten, yerden daha kalın değilmi? Refah içinde yaşadık.(6-8) Kırgız boylarından Kıpçak, Çerik, Çongbağış, Noyuğut gibi bütün Kırgızlar; Kaşgar, Yarkend, Aksu, Kuça gibi tüm memleketler yüce Han'ın lütfunda refah içinde yaşadılar, (kendilerini) geliştirdiler.(8-9) Biz de refah içinde yaşadık. Mektubumun sebebi, benim boyumu parçaladılar. Kendi adamlarımı kendime düşman ettiler. (9-10) Yüce Han'ın sözü bana gelmedi. Benim şikâyetimi yüce Han'a yetiştirmedi. (11-12) Turfan ambanı ile hâkimi adamımı kendime düşman etti. (12-13) Onların adı Memet ve Şükür. Bu sebepten gönlüm incindi. Turfan hâkiminin yanına gidip şikâyet ettim. Lafımı dinlemedi, kovaladı. (13-15) Bu sebepten gönlüm incindi. Aksu ambanı Bo Daren, Kakşal'da gümüş madeni var diye kömür taşımak için (?) yirmi devemi kullandı. (16-20) Bu sebepten develerim öldü. Bu nedenle korkup bu tarafa geldik. O memleket de, bu memleket de hepsi yüce Han'a aittir, bu yüzden (buraya) geldik. Nerede olsam olayım yüce Han'ın kuluyum, diye gönder(il)en mektup. Dokuzuncu ayın on beşi bitirilmiş mektup.

C.

(1-2) Biy Börk'ten yüce Han'ın, Altışehir ve İla'yı yönetmekte olan Cangcung'e gönderdiğim mektup. (2-3) Bilindirmek istediğim iş şöyledir: yüce Han'ın devleti gökten, yerden daha kalın değilmi? Yüce Han'a hizmet edeceğim diye Andican'dan yola çıktım ve Kaşgar'a gittim. (3-4) (Orada) Hoca Can'ın

adamı Osman'ı kaçıırverdim. Yüce Han'a ettiğim bir hizmet budur. (4-6) Yine Turfan'da isyan çıktığında halkımın yarısını Bedel ağzına yerleştirdim. Yarısını orduya kattım. Turfan'daki isyancıları yakalayıp getiriverdim. Bir diğer ettiğim hizmet de budur. (6-7) Turfan'daki Otbaşı'nda yirmi iki Çinli yağmalandığında, onları kurtarıp Kebe Amban'a gönderdim. Bir diğer ettiğim hizmet de budur. (7-8) Canım benimde olduğum sürece yüce Han'a hizmet etmek istiyorum, hiç kötülüğüm yok. Yüce Han bana Kakşal adlı yeri lütfetmişti. Yüce Han'ın lütfuna sahip olduk. Fakirdik, zengin olduk, geliştik, refah içinde yaşadık. (8-9) Kırgız boylarından Çongbağış, Kıpçak, Çerik, Noyuğut gibi bütün Kırgızlar; Kaşgar, Yarkend, Aksu, Kuça gibi tüm memleketler yüce Han'ın lütfunda refah içinde yaşadılar. (9-12) Benim boyumu parçaladılar. Kendi adamlarımı kendime düşman ettiler. Turfan ambanı ile hâkimi Tacî böyle yaptılar. Bana düşman olan adamımın adı Memet ve Şükür. Yüce Han'a şikâyetimi iletmediler. Şikâyet edeyim diye gittim, dinlemeden kovaladılar. (12-14) Bu sebepten gönlüm incindi. Yine Aksu ambanı Bo Daren, Kakşal'da gümüş madeni var diye kömür taşıtmak için (?) yirmi devemi kullandı. Bu sebepten develerim öldü. Bu nedenle gönlüm incindi. O memleket de, bu memleket de hepsi yüce Han'a aittir, diye buraya geldim. (14-15) Narbota Han, yüce Han'ın çocuğu değil mi? Nerede olursam olayım, yüce Han'ın kuluyum. Gönlümde hiç kötülüğüm yok. Bu sebepten mektup gönderdik. (15) Beşinci ayın dördüncü günü yazılmış mektup. (16) Benden ayrılan halkımı bana geri verse çok memnun kalırdım.

D.

(1-3) Yüce Han'ın devleti gökten, yerden daha kalın değil mi? Börk'ten iletilecek söz şöyledir: Doğudan batıdaki Buhara'ya kadar hepsi yüce Han'a ait değil mi? (4-6) Yüce Han'ın lütfunda refah içinde geçiniyorduk. Nerede olursak olalım yüce Han'ın kuluyuz. Yine söz şu, yüce Han'ın lütfundan önce Turfan'daki (savaşa) katkıda bulundum. (7-8) Bu katkıyı hesaba katmadılar. Ondan sonra Kaşgar'daki (savaşa) katkıda bulundum. Bu katkıyı da hesaba katmadılar. (8-9) Küçük kardeşim Erves yüce Han'ın hizmetine gidip döndüğünde öldü. Ona unvan vermediler. Ambanlar benim sözümü Han'a iletmediler. (10) Fakirdik, yüce Han'ın devletinde zengin olduk, geliştik, refah içinde geçiniyorduk. (11-13) Ambanlar Kakşal'da gümüş madeni var diye gelip, kömür taşıtmak için (?) otuz devemi kullandılar, (develerimden) on beşi öldü. Başka boyları değil, benim boyumu parçaladılar. (13-14) Benim sözümü yüce Han'a iletmediler. Bu sebepten

Metne İlişkin Açıklamalar

biy: 18. yüzyılda Kırgızların boy seçkinlerine, dahası boy liderlerine verilen unvan adı.

Kaşgâr'da kerâklik nurğun işlärini bilip turğan amban: Bu, Hokand Hanlığı'ndan Qing memurlarına gönderilen mektuplarda Qing yetkilileri için kullanılan kalıplaşmış bir biçimdir. krş. *kaşgar yurtini işini bilip turğan cangcung, ambanlarğa* (Onuma 2016: 95).

ambal: Börk'ün mektuplarında bu kelime *amban* ve *ambal* ikili biçimde yazılmıştır. Bunun gibi imladaki tutarsızlıklar kâtibin Çağatay alfebeseinin yazım kurallarına iyi derece sahip olmadığını göstermektedir.

bil-: daha çok Hokand Hanlığı'ndan Qing yetkililerine yazılan mektuplarda karşımıza çıkan bu fiil, araştırmalarca *bil-* şeklinde okunmuştur. Fakat *bil-* fiilinin burada görülen 'yönetmek' anlamının olduğu bilinmemektedir. Bu durumda Kazakça ve Kırgızca'da görülen *bilä-* fiilini akla getirmektedir; krş., Kz. *bilä-* 'sahip olmak, yönetmek, çözmek' (Radloff 1911: 1762), Krg. *biyle-* 'idare etmek, tasarruf etmek, emretmek' (Yudahin 1998: 124).

tüz-: Eski Türkçe'den beri kullanılan bu kelime 'kaçmak, koşup gitmek, kaçınmak' anlamına gelmektedir. Yeni Uygurca'da bu kelime şöyle geçmektedir: bk. *tüz-* 'adâm vâ başka canlılarınñ äslidiki orni, makanini taşlap, başka caylarğa kâtmäk, köçmäk; vazgeçmek, taşlivätmäk // adam ve başka canlıların eski yerlerini bırakıp, başka yerlere gitmesi, göç etmesi; vazgeçmek, bırakmak' (Şıncañ Uyğur Aptonom Rayonluk Milletler Til-yëziq Hızmiti Komtëti 1991: 138).

albatu: Moğ. *albatu* 'tâbi, bağlı, vergi mükellefi; kul, köle, esir' (Lessing 2003: 46)'dan gelmektedir.

uçur: Moğ. *uçır* 'neden, sebep' (Lessing 2003: 1324)'ten gelmektedir. Kelimenin bu anlamı Uygurca ve Kırgızcada da korunmamaktadır; krş. Krg. *uçur* 'vakit, an, fırsat' (Yudahin 1998: 780), YU. *uçur* 'haber, yanıt' (Necip 1995: 435).

Mämät, Şükür: Qing kaynaklarında Börk beş yüz adamıyla sınırdan aşırp göç ettiğinde Kuşçu boyundan Mämät, Şükür, Şabak ve Toşsoy'un Börk'e katılmayıp, göçmedikleri kaydedilmiştir (Zhang 2016: 144). Börk'ün kendi halkından olan bu kişilerin kendisine düşman olduğunu gösterdiği gibi, Mämät, Şükür gibi kişilerle Börk'ün arası ciddi şekilde açılmış olmalı ve bu da Börk'ün göç etmesinin önemli sebeplerinden biri olmalıdır.

Turfan: Burada zikredildiği Turfan, Uçturfan'ı göstermektedir. Cungar döneminde Turfan'dan çok sayıdaki ahalinin buraya göç etmesi, eskiden Uç denilen yer adının bazen Turfan, çoğu zaman da Uçturfan olarak değişmesine neden olmuştur.

Qaq-şal: Börk'ün mektuplarında ikili biçimde yazılmıştır, a. metinde ayrı olarak yazılmış, ama başka metinlerde birleştirilerek yazılmıştır. Abdurişit (2018:

443); Qing kaynaklarına dayanarak, Kakşal'ın bugünkü Uçturfan ilçesinin kuzeybatı tarafına, Akçı ilçesinin kuzeyinde yer alan Kakşal Dağı ya da Kara Terek Dağı denilen yer olduğunu belirtmektedir.

töyä: 'deve' anlamındaki kelimenin bu biçimi Krg. *töö* ya da YU. *töge*'ye göre daha çok Kz. biçimi *tüye*'ye yakın gibi görünmektedir.

yardı: metinde /y-/li biçimde gelmesine rağmen, bu kelime bugünkü Kırgızca'da /c-/li biçimde görülmektedir. Krg. *cardı* 'fakir, züğürt' (Yudahin 1998: 180).

öndük, östük: YU'da ikilemedeki ilk fiil *ün-* biçiminde görülse de bu ikileme YU'da yaşamamaktadır, o yüzden Kırgızca biçimiyle okumak tercih edilmiştir. Krg. ikileme için bk. *önüp-ösüp* 'muvaffak olarak, gelişerek' (Yudahin 1998: 610).

cirğa-: Krg.: *cirğa-* 'lezzetlenmek (dadanmak); haz duymak, refah içinde yaşamak' (Yudahin 1998: 212). Bu kelime günümüz Uygurcası Uçturfan ağzında görülmektedir. örn.: *Bu qetiqli içip cenim cirğap ketti* 'bu yoğurdu içince canım çok rahatladı'.

késik: Qing dönemi Uygurca resmi yazışma belgelerinde sıkça rastlanan kelimedir. Bu kelime Moğ. *kesig* 'lütuf, iltifat, hayır dua, kutsama' (Lessing 2003: 733)'den gelmektedir. *Wuti Qingwenjian*'da (1957: 266) kelimenin Uygurca karşılığı olarak *iltifat* kelimesi bulunmaktadır.

keşikini yâp tur-: Qing dönemindeki Mançuca ve Moğolca resmi yazışmalarda sıkça görülen bu fiil birleşimi, bu yazışma geleneğinin etkisiyle o devirdeki Uygurca resmi yazışmalara da aynı biçimde girmiş olmalı. krş. Moğ. *kesig ide-* '(padişahın) lütfunu kazanmak', Man. *kesi je-* '(padişahın) lütfunu kazanmak'. YU. *yä-*, Moğ. *ide-*, Man. *je-* fiilleri 'yemek' anlamında gelmektedir (Lessing 2003: 637; An 1993: 850).

bäri: Bugün Uygurca ve Kırgızca sözlüklerde yer almamasına rağmen, bölgede Kazaklara teması olan herkes tarafından bilinen Kazakça bir kelimedir ve anlamı 'herkes, hepsi'dir.

mamuqı: Qing dönemi Uygurca resmi yazışmalarda bir kaç kere görülen bu kelime; "yüz çeviren, hain" anlamlarına gelmektedir fakat ne günümüz dillerinde ne de başka eski yazmalarda görülmektedir.

Altäşähär: Altışehir terimi günümüzde daha çok Güney Xinjiang bölgesini göstermek için kullanılan bir terimdir, bölgenin sakinleri ise Altışehirlik olarak adlandırılır. Terim 19. yüzyılda bölgeye gelen Shokan Valikhanov gibi birçok seyyah tarafından kaydedilmiştir. Yerli kaynaklarda ise 1876 yılında yazılan Molla Bilal ibn Molla Yüsüp'ün *Ğazat Der Mülki Çin* adlı destanında kaydedildiğini biliyoruz. Molla Bilal'a göre, bu altı şehir şunlardır, Kuça, Aksu,

Berber (Uçturfan), Hoten, Yarkend, Kaşgar (Ğiyas 2015: 69). Daha sonra Molla Musa Sayrami *Tarihi Eminiye* ve *Tarihi Hemidi* adlı eserlerinde Altışehir terimini sıkça kullanır. Terim, burada tanıttığımız Börk'e ait 1784. tarihli C. Numaralı yazmada ilk kez karşımıza çıkmaktadır.

Quşçı: Kuşçu boyu Kırgızların en eski boylarından biridir. Qing kaynaklarına göre Kuşçu boyu; Uçturfan ile Atuş'a bağlı Karajol arasındaki dağlı bölgelerde yaşamışlardır. 1759 yılında Kuşçu boyundan gelen elçi, Qing generali Caohui'a Kuşçu boyunun 1000 aileden oluştuğunu bildirmiştir (Chen 2017: 261).

Ändicandin çıqıp barıp Kaşğär üstidä Hoca Cannıj kişisi Osmanni qaçurup yibä[rilp bärdim: Mançuca arşivlere göre, 1759 yılı altıncı ayın on ikisinde Kuşçu boyundan 100 adam; Kuşçu boyunun eski memleketi Arpa'dan yola çıkıp, Kaşgar civarındaki Argu'da iki Hocanın Osman ve Yünüs önderliğindeki kuvvetlerini püskürtmüş ve Osman ile Yünüs ağır yaralı halde kaçmıştır (Chen 2017: 279). Bu durum Börk'ün yüce Han'a ettiği hizmetleri sıralarken, ilk olarak bu olayı hatırlatmasını doğrulamaktadır.

uluğ hanğa bir küç kurgüzgänim ol: Bu Kırgızcaya özgü cümle yapısı olup, günümüz Kırgızcasında bu tip cümlelerde işaret zamiri *ol*'un yerine *şul* kullanılmaktadır.

Bädäl Ağzı: *Dîvânu lugât 'it-turk'*te *bädäl art* 'Uç ile Barsğan arasında sarp bir dağ geçidinin adı' (Kaçalın - Ölmez 2019: 91) şeklinde kayıt edilmiştir. Bädäl Ağzı bugün Uçturfan ilçesinin kuzeybatı tarafında yer alan dağ geçidinin adıdır.

käbä ambal: Danışmanlık yapan general anlamındaki bu ünvan Mançuca hebei amban'dan gelmektedir, Mançuca amban kelimesi bugünkü uygurcada ambal biçiminde gelse de, bu döneme ait Uygurca yazmalarda genelde amban olarak görülmektedir, fakat buradaki biçim ambal'dır. Çince karşılığı *can zan dac hen* 參贊大臣' dir, *Wuti Qingwenjian* (1957: 318)'de Uygurca olarak "*mäslähätinî amban*" olarak çevrilmiştir. "*Käbä Amban*" Altışehir'de en büyük rütbeye sahip olan memurdur. 1763 senesinde Kaşgar'da büro tesis etmiş ve Altışehir'in genel durumundan sorumlu olmuştur. 1765 yılındaki Uçturfan isyanından bir sene sonra Käbä Amban bürosunu Kaşgar'dan Uçturfan'a taşımışlardır. 1784 senesinde ise tekrar Kaşgar'a dönmüştür.

2. Kıpçak Boyu Biy'i Dölen'den Gelen Mektuplar

Börk'ün sınır dışına kaçmasının hemen ardından, 1784 senesinin üçüncü ayında, Burhanidin Hoca'nın Hokand Hanlığı sınırları içinde yaşayan oğlu Samsak'ın Altışehir'deki beglere gönderdiği mektuplar ortaya çıkmıştır. Mektuplar bulunmuş, fakat mektupları getiren Tohta Sopi, Ferhad Sopiler yakalanmamıştır, kaçıp saklanmışlardır. Bu da Kıpçak boyunun Biy'i, aynı zamanda Sula Amban olarak görevlendirilen Hâkim ile Kaşgar Hakimbegi Osman arasındaki tartışmanın sebebi olmuştur. Osman, Hâkim'in küçük kardeşi

Ömer'i bu iki kaçağı saklamakla suçluyorken, aynı zamanda Hâkim ile Yengihisar Hakimi Alim kaçakları Osman'ın gizlediğini düşünür, çünkü Osman, sufi müritlerini kendi koruması altına almış ve onların hâmisi olmuştur. Onlar çok kere Kaşgar ve Uçturfan'daki Qing yetkililerine şikâyet mektubu gönderir. Hâkim'in tüm bu çabalarına rağmen, Qing Hanedanı Osman'a inanmayı tercih ederler. Kaşgar'da çeşitli görevlerde bulunan 55 Beg'in Osman'a destek vermesi böyle sonucun çıkmasında dönüm noktası olabilir. Sonuç olarak, 1784 senesinin dördüncü ayında, Hâkim, küçük kardeşi Ömer, büyük oğlu Abla ve Yengihisar Hakimi Alim tutuklanır ve başkent Pekin'e gönderilir. Çok geçmeden Hâkim'in ikinci oğlu Yaçi kendi adamlarını toplayıp Qing sınırından geçip, kaçmayı başarır. Fakat on gün sonra, Adigine boyu Biy'i Ertebay Yaçi'yi yakamışsa da, Yaçi onun adamları tarafından bırakılır. 1787 senesinin sekizinci ayında Yaçi Karategin boyunun Biy'i Samançı'nın tuzağına düşer ve yakalanır, sonuçta babası gibi Pekin'e gönderilir. Bu dönemden sonra Kırgız Biyleri bölgede tekrar üst makamlara gelmemektedir.

Kırgız Sula Amban'ı Hâkim ve onun büyük oğlunun tutuklanması, hemen ardından ikinci oğlu Yaçi'nin adamlarıyla sınırdan kaçması Qing sınırları içinde yaşayan Kırgız toplumunda büyük bir ürküntüye yol açmıştır. Bir takım Kırgız halkı sınırdan kaçmışlardır. Bu durumda Kıpçak boyunun asilzâdelerinden biri olan Dölen, ürküp kaçan Kırgızların arkasından yetişip, onlara memleketlerine dönmesi için nasihat eder. Dölen'le dönen Kırgız halkı üzerine Dölen Biy olarak görevlendirilir, Qing yetkilileri onu ödüllendirir. 1785 senesinin onuncu ayında sınırdışıdaki yüzden fazla Kırgız Opal ve Taşmilik'teki Qing ordusunun atlarına el koyar ve iki yüz atı kaçıtır. Qing ordusundan 5 adam yaralanır. Kıpçak boyunun Biy'i Dölen, adamlarıyla at çalmaya gelen Kırgızların arkasından kovalar. 1785 senesi onuncu ayın yirmi dokuzuncu gününe ait bir Mançuca arşiv belgesinde bu olay şöyle anlatılmaktadır: 'Abduhalik şöyle diyor: Dölen Kırgız hırsızları yakalamak için gitti, hırsızlar dağların başına kaçtığı için Dölen Uygur begleriyle beraber dağın başına kadar kovalayıp gitti. (Kovalayanların bir kısmı) hırsızlar bırakıp giden otuz atı alıp döndü, Dölen kendi oğlu Eli'yi gönderip şöyle dedi, Dölen Kızılart dabanında hırsızlara yetişti, onlarla çatıştı, hırsızlardan bir adamı öldürdü, birini ele geçirdi, 75 atı ele geçirdi, başka hırsızlar kaçıp gittiler'. Kar çok kalın yağdığı için hırsızların arkasından kovalama imkânı olmamış, böylece Dölen geri dönmüştür. Qing yetkilileri Dölen'i bu olaydan ötürü ödüllendirmiş, bu olayda katkısı olan Yünüs Hoca ve Sopi Hocaları da ödüllendirilmiştir (He 2016: 328). Burada göreceğimiz Kıpçak Biy'i Dölen'den gönderilen iki mektup yukarıda bahsi geçen olayla ilgilidir. İlk mektupta Dölen, Ayıg Art dabanı, Karaat dabanından geçtiğini Uygur askerleri ve onların başçıları Yünüs Hoca, Sopi Hocaları Karaat dabanında bıraktığını kendisinin Kızıl Art dabanına doğru yürüdüğünü bildirmiştir, ikinci mektup ise çok kısa yazılmış, Mektupta Dölen Kızıl Art civarındaki Kızılkök'de hırsızlara yetiştiğini, onlarla

çatışıp Hocaş denen kişiyi 75 atla ele geçirdiğini kaydetmiştir. Mançuca belgede Dölen oğlu Eli'yi gönderip, Qing yetkililerine verdiği mektup herhalde burada bahsi geçen B. mektup olmalıdır.

A.

Arşiv No. 03-0191 3092-042

1. dölän kötärıp

2.yarlıg birlä ibärgän ambanlarğa bilindürgän ‘ärzim. dölän mén toqquzınçı aynıñ yigirmä altısınıñ büyzi kəcäläp kündüz-

3. -läp üç kün yürüp, ayıg art dabanığa yätıp hämmä kişiniñ mingän atı qançäsi bargan üçün mänsäbdar

4. çerikni ayıg art dabanında qoyup dölän mén yünüs hoca, sopi hocalar bilän billä ayıg art dabanıñ aşıp

5. tağ dabanlarğa tola qar yağıp iz aran mä‘lum bolattı. dölän mén qar at dabanığa yätıp idim. ikki gérışçä

6. qar yağqan bolsamu iz tamam kömülüp qalıp tüzük körünmädi. dölän mén şulzaman yünüs hoca, sopi hoca

7. ottuz ikki yärlıknı qar at dabanında qoyup, dölän meniñ hăbärimgä saqlaqlar dēp dölän mén qırğız, yärlıknı-

8. -lärnı alıp şu yan izni izdäp qoqlap mubada qızıl art dabanıñ ötüp alsam bu atları

9. ya sériğqol ya qaratikın ya alay yolıgä alıp kėtkännı ya qaysı aymaqlıñ qırğızı

10. nä yärdä olturuqluq qırğıznı älbättä rasti bilän bilgäñdin kėyin şulzaman kişı buyrup yünüs

11. hoca bäglärgä hăbär bäsäm ulamcıtıp

12. ambanlarğa mä‘lum qılsa dölän mén hăt pütüp meniñ kişim bähiti bayları buyrup bilindürdüm.

B.

Arşiv No. 03-0191 3092-042

1. biz mundin qoqlap alay, qızıl artıñ bėri yėni qızıl

2. köldä arqasıñ yėtip soquşup tağqa quwap hocaş

3. dēgän baturıñ yätmiş bāş atı bilä acratıp alduq

Kıpçak Boyu Biy’i Dölen’den Gelen Mektupların Türkçeye Aktarması

A.

(1-2) Dölen’den ferman ile ambanlara gönderen mektubum. (2-3) Ben Dölen. Dokuzuncu ayın yirmi altısından beri, gece gündüz üç gün yürüyerek, Ayıg Art Dabanı’na ulaştık. (3-4) Herkesin binecek birkaç atı olduğu için memurlar ve askerleri Ayıg Art Dabanı’nda bırakıp, ben Dölen, Yünüs Hoca, Sopi Hocalarla Ayıg Art Dabanı’ndan geçtik.(5-6) Dağlara çok kar yağdığı için (ayak) izi anca farkedilirdi. Ben Dölen, Karaat Dabanı’na ulaştığımda iki karış

miktar kar yağdığı için iz tamamen gömülmüştü, farkedilemezdi. (6-7) Ben Dölen, o anda Yünüs Hoca, Sopi Hoca ve başka otuz iki Yerlik'i Karaat Dabanı'nda bırakıtım, sizler ben Dölen'den haberimi bekleyiniz, dedim. (7-12) Ben Dölen. Kırgız ve Uygurları alıp izi takip edip, Kızıl Art Dabanı'ndan geçersen, bu atları Seriğkol, Karatigin, Alay gibi yerlerden hangi tarafa götürdüğünü, ya da hangi boydaki, nerede oturan Kırgızların götürdüğünü öğrendikten sonra, hemen adam gönderip, Yünüs Hoca ve başka beylere haber versem, ambanlara bildirse, diye ben Dölen mektup yazıp, adamım Behtibaylardan gönderdim.

B.

(1-3) Biz bunda kovalayıp Kızıl Art'ın bu tarafı Kırzılıköl'de arkasından yetişip, savaştık, (onları) dağın içerisine kovalayıp, Hocaş adlı kahramanı yetmiş beş atı ile esir aldık.

Metne İlişkin Açıklamalar

quwa-: Kırgızca *kuu-* 'kovalamak, takip etmek, kovmak' (Yudahin 1998: 529).

Ayığ Art Dabanı: Çince kaynaklarda *aiyatiling* 愛依阿提嶺, *aiyati* 阿伊阿提 olarak yazılmaktadır, Ayıgart Dabanı Shufu (Yengişehir) ilçesinin güneybatı tarafına 300-400 li (bir li = 545 m) gelir. Bugün Uluğçat İlçesinin güneyindeki Boratoqay bölgesinin kuzeyinde yer alan dağlı bölgenin adıdır (Abdurişit 2018: 85-86).

yärlik: Qing dönemi Uygurca resmi belgelerinde *yärlik* kelimesi sıkça görülmektedir. Genelde Altışehir'in sakinleri olan Uygurları göstermek için kullanılır ve Man. *hoisse*, Çince 回子 *huizi*'ya denk gelmektedir. Sözlük anlamı olarak *yärlik* 'yerli, yerel' anlamındadır. Bugün Komullu Uygurlar *yärlik* terimini sadece Komul şehri ve civarındaki Şähäriçi, Rahätbağ, Boğaz, Palvantur, Saqa gibi Komul'un merkezî bölgelerinde yaşayan Uygurlar için kullanmaktadır, dağlarda yaşayan Uygurlar *Tağçi*, Sumkağa, Astana, Toğuçi, Lapçuk, Karatövä beş köy'ün sakinler Beş Şehirliler olarak adlandırılır ve onlar kendilerini 'Komullu' kavramının dışında tutarlar. Şöyle ki, Tağçılar ve Beş Şehirliler, Komul şehrinin merkezî olan Komul pazarına gittiğinde *qomulğa barduq* 'Komula gittik' derken, *yärlik*'ler ise aynı durum için *bazarğa barduq* 'pazara gittik'i kullanırlar, böylece Tağçılar ve Beş Şehirliler kendileri yaşadığı bölgeyi Komul'un dışında tutarlar, *yärlik*'ler ise kendileri yaşadığı bölgeyi Komul'un içinde sayarlar. Ming dönemi (1368-1644) Çin kaynakları Komulda Uygur - Weiwu'er 畏兀兒, Musulman - Huihui 回回 ve Qaraqoi - Halahui 哈喇灰'ların, Komulun dağlık bölgelerinde ise Niekeli 七克力 ve Xiaolietu 小列秃'ların yaşadıklarını kaydetmektedir. Burada Uygurlar Budisit Uygurlar, Musulmanlar

ise İslama giren Uygurları gösterirdi. Qaraqoi, Niekeli, Xiaolietu'ların Moğol asıllı olduğu düşünülüyor (Oda 2015: 251) (Törü 2012: 158). 17. yüzyılın sonlarında Qing Hanedanı Komullularla irtibata geçtiğinde Komulda sadece Musulman Uygurlar yaşıyorlardı. Beş Şehrin ilki Sumkağa Çince kaynaklarda *Sumuhalahui* 素木哈喇灰 – *Sumun Qaraqoi* ‘Karakoy kenti’ olarak kaydedilmiştir, burası Karakoy'ların yaşadıkları önemli bölgedir (Törü 2012: 225). Astana Yüan döneminde İdikut'un Koço'dan göç edip bir ara başkent yaptığı bölgenin adıdır (Liu 2011: 271). Lapçuq Eski Uygurca yazmalarda *napçik* şeklinde geçer (Matsui 2017: 85) ve buranın sakinlerinin Lopnor bölgesinden göç edip geldikleri ileri sürülmüştür (Ärk 2016: 417). Qaratövä sakinlerinin çoğu Qing döneminden Turfan'dan göç edip gelmişlerdir (Törü 1993: 145) ve bugün de Turfanlılarla akrabalık münasibetlerin olduğu bilinmektedir. Dağlarda ise Niekeli ve Xiaolietu gibi Moğol asıllı kavimler yaşamışlardır. O yüzden Tağçılar ve Beş Şehirliler kendilerini ‘Komullu’ kavramının dışında tutarlar ve *yärlik* ‘yerli’ sayılmaz. Uzun tarih diliminde ortaya çıkan ve gelişen *yärlik* kavramı Komul bölgesinde etnik topluluk için kullanılan terim niteliği taşımaktadır. Komul'dan başka bölgelerde ise, *yärlik* sadece ‘yerli, yerel’ anlamında kullanılır. Komul'un dışından gelenler Komulda *Yoqursuluq, Dolan, Lällo, Buralqa, Ciran* gibi çeşitli biçimlerde adlandırılır. Bu sebepten Qing dönemi resmi belgelerinde görülen etnik terim *yärlik*'in ilk olarak Komullu Uygurların düşüncesinden kaynaklandığını ortaya koyabiliriz. Komullular 1697 tarihinde, Qing Hanedanına ilk olarak boyun eğmişlerdir. *Wuti Qingwenjian*'da ve Qing dönemindeki Uygurca yazışma belgelerinde bulunan çok sayıdaki Komul ağzına özgü kelimelerden de anlaşılacağı gibi, Qing dönemi Uygurca resmi yazışma geleneğinin ortaya çıkmasında Komullular çok önemli katkılarda bulunmuşlardır. O yüzden, Qing dönemi Uygurca resmi belgelerinde Uygurlar için kullanılan etnik terim *yärlik*'in de Komul ağzından kaynaklanmış olması şaşırtıcı olmasa gerek.

Alay: Bu Tacikistan'daki Badahşan bölgesi, Kırgızistan'ın Oş bölgesi ve Çin'in Uluğçat ilçesi arasında yer alan dağlı bölgenin adıdır.

Qaratigin: yer adı olarak Qaratigin bugünkü Tacikistan sınırları içindeki Amu Nehri'nin bir kolu olan Wahş Nehri'nin üst tarafında ve Alay ve Gissar dağlarının güney tarafında yer almaktadır.

ulamcit-: *Wuti Qingwenjian*'da (1957: 1549) Çince *chuanshuo* 傳說, Man. *ulambi*, Moğ. *ulamlamui*'in paralelinde Uygurca *ulamcip aytadu* gelmektedir. Uygurca *ulamci-* ya da *ulamcit-* fiili ise Moğ. *ulamcila-*‘ulaştırmak, geçirmek, taşımak, aktarmak’dan (Lessing 2002: 1343) gelmektedir.

Qızıl Art Dabanı: *Xinjiang Tuzhi* 新疆圖志 59 卷 *juan*'de ‘Özbel 烏斯別裡, yani *Kızılart zirvesi* 黑孜爾拉提爾嶺, *Maltaba* 瑪爾他巴 nın güneyinde,

Karaat dabanı 喀裡塔達彎’ nın kuzeyindedir’ diye kaydedilmiştir (Abdurişit 2018: 84-85). Kızıl Art Dabanı bugün Kırgızistan ile Çin’in Uluğçat ilçesinin kesiştiği dağlık bölgededir.

Kısaltmalar

YU: Yeni Uygurca.

Krg.: Kırgızca.

Kz.: Kazakça.

krş.: karşılaştırınız.

Man.: Mançuca.

Moğ.: Moğolca.

bk.: bakınız.

örn.: örneğin.

Kaynakça

- Abdurişit, Ablikim 阿布力克木·阿布都熱西提 2018. *Xiyü Shui-dao Ji Tianshan nanlu Huiyü Diming Kaozhu yü Yanjiu* 《西域水道記》天山南路回語地名考注與研究 [A Toponymical Study on Southern Tianshan Region in Xiyü Shui-dao Ji]. Nanjing Daxue, Lishi Xi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Nanjing.
- Ağca, Ferruh 2016. *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı -Metin, Aktarma, Notlar, Dizin, Tipkibasım*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- An Shuangcheng 安双城 1993. *Man-Han Da Cidian* 滿漢大辭典 [Manchu-Chinese Dictionary]. Shenyang: Liaoning Minzu Chubanshe.
- Ärk, Ğalip Barat 2016. *Kroran Tarih Mādāniyiti*. Ürümçi: Şincañ Hälq Baş Näsriyati, Şincañ Pän-Teñnika Näsriyati.
- Chen Zhu 陳柱 2017. *Qingchao Quanli Zai Tianshan Diqiu De Tuijin* [Advance of Qing Power into Western Tianshan—Centre on Establishing of Suzerain-vassal Relationship between Qing and Burut]. Zhongguo Renmin Daxue, Guoxueyuan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Beijing.
- Ğiyas, İmir 2015. ‘Altişähär Sözi Toğrisida.’ *Xinjiang İjtima’i Pänlär Tätqiqati* (3): 67-74.
- He Ling 賀靈 (eds.) 2016. *Zhongguo Xinjiang: Lishi Wenhua Guji Wenxian Ziliao Yibian* (36) — *Ke’erkezi Zu* 中國新疆歷史文化古籍文獻資料譯編(36) —柯爾克孜族 [Translation of Ancient Literatures on The History and Culture of Xinjiang Region of China. Vol. 36 — Kyrgyz People]. Atushi: Kezilesu Ke’erkezi Wenhua Chubanshe; Wulumuqi: Xinjiang Renmin Chubanshe.
- İdirisov, Seytbek., Çağatay Dilinin Etkisindeki Kırgız Dili, *Туркология*, № 4, 2017, ss. 31-49.
- Kaçalin, Mustafa S.- Ölmez, Mehmet 2019. *Mâhmud El-Kâşğarî: Dîvânu lugâti’t-turk*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Kim Hodong 2010. ‘Eastern Turki Royal Decrees of the 17th Century in the Jarring Collection.’ James A. Millward, Shinmen Yasushi, Jun Sugawara (eds.) *Studies on Xinjiang Historical Sources in 17-20th Centuries*. Tokyo: The Toyo Bunko. 59-120.

- Liu Yingsheng 劉迎勝 2011. *Chahetai Hanguo Shi Yanjiu* 察合台汗國史研究 [The History of The Chaghatai Khanate]. Shanghai: Shanghai Guji Chubanshe.
- Lessing, Ferdinand D. 2003. *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, Emir 1995. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çev. İklil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oda Juten 小田壽典 2005. ‘Weiwu’erdi 畏兀兒地.’ [Trans. by YAO Sheng 姚勝] In: DALİZHABU 達力紮布 (ed.) *Zhongguo bianjiang minzu yanjiu* 中國邊疆民族研究 [Studies of China’s Frontier Regions and Nationalities] (10). Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe, 239-255.
- Onuma, Takahiro 2016. ‘The 1795 Khoqand Mission and Its Negotiations with the Qing.’ Ildikó Bellér-Hann, Birgit N. Schlyter, and Jun Sugawara (eds.) *Kashgar Revisited: Uyghur Studies in Memory of Ambassador Gunnar Jarring*. Leiden: Brill.
- Radloff, Wilhelm 1911. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte IV*. Sanktpeterburg.
- Sunja hacin-i hergen kamciha manju gisun-i buleku bithe* 五体清文鑑 *Wuti Qingwenjian*. 1957. Beijing: Minzu chubanshe.
- Şıncaç Uyğur Aptonom Rayonluq Millätlär Til-yéziq Hızmiti Komtéti (1990-1998), *Uyğur Tiliniñ İzahlıq Luğiti* I-VI. Beijing: Millätlär Neşriyati.
- Tōru Saguchi 佐口透 1993. *Xinjiang Minzu Shi Yanjiu* 新疆民族史研究 [The History of The Xinjiang Ethnic Groups] [Trans. by Zhang Ying 章瑩]. Wulumuqi: Xinjiang Renmin Chubanshe.
- Tōru Saguchi 佐口透 2012. *Xinjiang Musilin Yanjiu* 新疆穆斯林研究 [Xinjiang Muslim Studies] [Trans. by Zhang Ying 章瑩]. Wulumuqi: Xinjiang Renmin Chubanshe.
- Yudahin, K. K. 1998. *Kırğızca Sözlük*, çev. Abdullah Battal Taymas, C I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zhang Fengfeng 張峰峰 2016. *Qingdai Xinjiang Bulute Lishi Yanjiu (1758-1864)* 清代新疆布魯特歷史研究(1758-1864) [A Study on Burut’s History of Xinjiang in Qing Dynasty]. Lanzhou Daxue, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Lanzhou.

Juha JANHUNEN* (Helsinki)
Ekaterina GRUZDEVA** (Helsinki)

On final nasals in Ghilyak and their areal connections***

0. Introduction

Ghilyak (Gilyak) is the collective term used here for Nivkh [nivx] and Nighvng [niyvŋ], two closely related but distinct languages with altogether seven dialectal varieties (Gruzdeva 2022) spoken in the Lower Amur basin and on the island of Sakhalin in what is today the Russian Far East. Often classified as an isolate but better understood as a small family technically identified as Amuric, Ghilyak is conventionally included in the context of the non-genealogically defined “Palaeosiberian” or “Palaeo-Asiatic” languages. More recently, there have also been attempts at including Amuric in the context of the so-called “Pacific Rim Typology”. However, in the absence of binding evidence, Amuric is best viewed as an independent residue of the primary linguistic diversity of Northeast Asia. Its typological properties include both similarities and differences as compared with the other languages and language families of the region. The main areal contact partner of Amuric in recent centuries has been Tungusic, which has contributed several “Altaic” features to Amuric, but, when viewed from a wider perspective, the history of Amuric involves a complex mixture of both “Altaicization” and “de-Altaicization” (Gruzdeva and Janhunen 2020).

One of the features that separate the two Amuric languages, Nivkh and Nighvng, also known as “Amur Nivkh” and “Sakhalin Nivkh”, from each other is the so-called “unstable” (or “weak”) nasal, by which is understood a root-final velar nasal which is physically present in word-final position in Nighvng but absent in Nivkh. When followed by a consonant within the same morphological

* Professor emeritus of East Asian Languages and Cultures, University of Helsinki, Faculty of Arts, Department of Languages, asiemajeure@yahoo.com, ORCID no. 0000-0003-1242-8808.

** Senior lecturer of General Linguistics, University of Helsinki, Faculty of Arts, Department of Languages, ekaterina.gruzdeva@helsinki.fi, ORCID no. 0000-0001-8898-649X.

*** This paper is based on an oral version titled “The unstable nasal in the Manchurian linguistic area” (with an adjoining powerpoint), presented at the 64th annual meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC), held in Budapest on 22–26 August, 2022.

or phrasal unit, this nasal triggers the voicing of a following obstruent, leading to a set of morpheme-initial consonant alternations, which are one of the most prominent typological properties of Ghilyak (Gruzdeva 1997). The unstable nasal is in a synchronic lexical opposition with what may be identified as a “stable” (or “strong”) final velar nasal, a segment that is present in all varieties of Ghilyak and which does not trigger similar root-initial alternations in a following morpheme. Apart from the stable velar nasal Ghilyak also has other likewise stable nasals in root-final position.

The unstable nasal, in particular, and its opposition with regard to the stable final velar nasal, has been the object of various diachronic speculations in the past (cf., most recently, Halm and Slater 2021: 136–138). The present paper is an attempt at bringing some more clarity on the diachronic situation with the help of both internal reconstruction and external comparisons. As it is, the feature of “unstable nasal” is not unique to Ghilyak in the region, but analogical phenomena are also observed in the neighbouring Tungusic and Mongolic languages. Moreover, in some areally transmitted etymons, the Ghilyak unstable nasal corresponds physically to the similar segment in Tungusic and Mongolic. The latter two language families give also hints as to how the feature originated in Ghilyak. In the following, the different types of stable and/or unstable nasals in Ghilyak are briefly discussed in the light of relevant comparative evidence.

1. The unstable nasal

Statistically, the unstable nasal (N) is by far the most frequent type of final nasal observed in Ghilyak. It is most typically present in monosyllabic roots following another consonant (-VCN#), e.g. Nighvng *qanŋ* = Nivkh *qan* ‘dog’ (NRS 140). In these cases, it is obvious that Nighvng retains the original Proto-Ghilyak shape, e.g. **qanŋ* (CND 65),¹ while Nivkh has segmentally lost the final nasal. The nasal is, however, still latently present at a “deep” level in Nivkh, for it conditions the choice of the type of obstruent in a following suffixal or phrasally connected morpheme, causing the morphophonological voicing of the obstruent, cf. e.g. Nivkh *c^ho* ‘fish’ (an original vowel stem) : DAT[ive] *c^ho-roχ* vs. *qan* ‘dog’ : DAT *qan-doχ* (RSN 477), in which the case suffix, which may be lexically abstracted as DAT $\sqrt{-Toχ}$, is represented as *-roχ* after an original vowel (reflecting the regular spirantization development of obstruents in intervocalic position) and as *-doχ* [-doχ] after the unstable nasal, which itself is lost. This means that the

¹ Fortescue (CND) writes *ganŋ* in view of the fact that Ghilyak has historically only a binary correlation between weak and strong obstruents, i.e. **b *d *j *g *G* vs. **p *t *c *k *q*. Synchronically, however, the original weak obstruents are realized as unvoiced [p t c k q], while the strong obstruents are aspirated [p^h t^h c^h k^h q^h], and there are also the voiced segments [b d j g]. Note also that the postvelar segments are secondary and derive from the corresponding velars, allowing the sequence *ga* to be derived from earlier **ga*.

final nasal is still there in Nivkh at the lexical level, either as a “hidden” segment (*qan^N*) or as an abstract element triggering a morphophonological process which may also be viewed as a sandhi phenomenon. Note, however, that the nasal is never restored as a segment in Nivkh. For instance, it does not appear before a suffix beginning with a vowel, cf. e.g. ABL[ative] *c^ho-ux* vs. *qan-ux*.

Several items with an unstable nasal in Ghilyak have areal cognates in Tungusic, where they contain a final sequence of a vowel and a basic dental nasal, suggesting that this was the original situation also in Ghilyak. For some of these items the direction of borrowing is unclear, as in Nighvng *ayzŋ* = Nivkh *ays* ‘gold’ (NRS 29) < **aysin* = Manchu *aisin* id. (SSTM 1: 22–23), while other items seem to have been transmitted from Amuric to Tungusic, e.g. Nighvng *c^hamŋ* = Nivkh *c^ham* ‘shaman; eagle’ (NRS 442) < **saman* → Tungusic **sama(:)n* ‘shaman’ (SSTM 2: 59). There are, however, also items that have been transmitted from Mongolic to Tungusic to Amuric, e.g. Nighvng *murŋ* = Nivkh *mur* ‘horse’ (NRS 197) < **murin* ← Tungusic **murin* id. (> Ulcha *mörin* etc., SSTM 1: 558–559) ← Mongolic **murin* id. (with a vocalism different from Proto-Mongolic **morin*, cf. Nugteren 2011: 446). Exceptionally, perhaps signalling a more recent contact, a vowel can be present before the final nasal also in Ghilyak, as in Nighvng *χotanŋ* = Nivkh *χota* ‘city’ (NRS 412) ← Tungusic **xotan* (> **xoton*) ← Mongolic **kotan* (SSTM 1: 418–419).

An important morphological category marked by the unstable nasal is formed by the nominalizations (NMLZ) which in Nighvng show a velar nasal after both consonants and vowels, and after both simple monosyllabic roots and complex polysyllabic derived stems, e.g. Nighvng *wi-* ‘to go’ : NMLZ *wi-ŋ* ‘going’ : PROGR *wi-yvu-* ‘to be going’ : NMLZ *wi-yvu-ŋ* ‘(who is in the process of) going’, *wer-* ‘to be broad’ : NMLZ *wer-ŋ* ‘broad’, cf. also *t^haw-* : *t^haw-la-* ‘to emit smoke’ : NMLZ *t^haw-la-ŋ* = Nivkh *taw-la* ‘smoke’ (CND 147). In Nivkh, this suffix is present only as a latent element triggering the voicing of a following obstruent, as in Nivkh *ŋa-şu-gan* ‘hunting dog’ = *ŋa* + *t^hu^{-N}* + *qan* (animal + chase-NMLZ + dog). This nominalization is also the source of the “indicative” form of verbs, which is marked by the suffix *-j* [-ʃ] in mainstream Nivkh and *-nd* > *-d* in mainstream Nighvng, but which also has the variants *-t* in North Sakhalin Nivkh and *-nt* in Central Sakhalin Nighvng, suggesting a possible source form of the type **-n-ti* in Pre-Proto-Ghilyak.

2. The stable velar nasal

It may, then, be concluded that the unstable final nasal, in Nighvng synchronically realized as a velar [ŋ], goes back to a basic dental **n* in Proto-Ghilyak. We do not know if the velar pronunciation was ever present in Nivkh, for it is possible that the segmental loss of the nasal and the accompanying morphophonological developments at the following morpheme boundary may

have taken some other phonetic route. What is, however, certain is that the unstable nasal was already in Proto-Ghilyak in a phonemic and phonetic opposition against a stable velar nasal, which could also stand in word-final position.

A stable velar nasal in final position can occur both after a consonant and after a vowel. Most of the postconsonantal examples are, however, restricted to Nivkh, e.g. *ory* ‘washtub’ (NRS 246–247), *kexy* ‘helping spirit of a shaman’ (NRS 110), *lezjy* ‘ritual barn (for keeping the bones of a bear)’ (NRS 158), while postvocalic examples are attested in both Nivkh and Nighvng, cf. e.g. the doublet *k^hey* ‘sun’ (NRS 130) and *loy* ‘moon’ (NRS 163), in which the final nasal might also represent a shared derivational element. Incidentally, Ghilyak *loy* ‘moon’ has been assumed to be present in the composition of Ewenki dialectal *lonjama* ‘crescent moon’ (SSTM 1: 504), but this comparison remains uncertain in view of the geographical distance and the scarce attestation of the word on the Tungusic side. An exceptional representation is observed in Nighvng & Nivkh *olxoy* ‘pig’ (CND 127) < **olgon* < **ulgan* = Tungusic **ulgian* (> Nanai *olgian* etc., SSTM 2: 259), where a final *ŋ* < **n* would seem to be irregularly preserved in Nivkh, unless its preservation was somehow conditioned by the internal consonantism of the word.

A clue to the origin of the stable velar nasal is offered by several words denoting animals, notably *key* ‘whale’ (NRS 108), *tuy* ‘sea lion’ (NRS 364), *haŋ* ‘hazel grouse’ (NRS 423), *wuŋ* ‘bee’ (NRS 59). It is tempting to assume that the final nasal in these words hides a trace of the independent noun *ŋa* ‘animal’, which is also contained in full form in a few other animal names, e.g. Nighvng *puy-ŋa* = Nivkh *pəy-ŋa* ‘bird’ (CND 28), based on Nivkh *puy-* = Nighvng *pəy-* ‘to fly’, and which is present in the derived form *-ŋi* < **ŋa-y* in still other animal names (Austerlitz 1986), including the words for ‘domestic reindeer’, Nivkh *c^hol-ŋi* = Nighvng *t^hla-ŋi* (CND 33, Austerlitz 1976). The assumption that the animal names of the type *key*, *tuy*, *haŋ*, *wuŋ* are originally compounds with *ŋa* ‘animal’ as the second component is confirmed for *key* by Tungusic data, Ulcha *kiaŋa* = Uilta *kiena* ‘whale’ : Ewenki *kiena-s* ‘dolphin skin’ = Ewen *kiaŋa-s* ‘thin (e.g. skin or paper)’ (SSTM 1: 388), which represent a borrowing from Pre-Proto-Ghilyak **keŋa* with the final vowel still extant. It is, then, obvious, that Ghilyak *key* derives from earlier **ke+ŋa* (Gruzdeva and Janhunen 2023), in which, moreover, the first component may with some likelihood be compared with Nivkh *kerq* = Nighvng *keŋqŋ* < **ke.rkVn* ‘sea’ (NRS 109).

3. Other stable nasals

It may, consequently, be assumed that all examples containing a final stable velar nasal in Ghilyak involve original sequences with a subsequently lost final vowel. This reflects the general tendency to vowel loss, as observed in Ghilyak

in the light of external evidence (Janhunen 2016: 11–15). Of course, the exact identity of the lost vowel can only be restored when an areal cognate in other languages is available. The same explanation may be applied to cases with other synchronically observed final nasals, including the dental *n*, the palatal *ɲ* [ɲ], and the labial *m*. Examples are most abundant for *m*, as in Nighvng & Nivkh *t^hom* ‘fat’ (CND 150), Nighvng *p^hadm* = Nivkh *p^hudm* ‘midge’ (CND 137), and a case like Nighvng & Nivkh *mam* ‘old woman’ (CND 101) = Tungusic *mama* id. (SSTM 1: 525) suggests that all of these items originally ended in a vowel. The same is true of *ɲ*, as is suggested by Nighvng & Nivkh *aɲ* ‘year’ (CND 14) = Tungusic *aɲa* (< **aɲa*, SSTM 1: 43–44), other examples (with no Tungusic parallels) being Nighvng *waɲ* = Nivkh *wəɲ* ‘pot’ (CND 159) and (South Sakhalin) Nighvng & Nivkh *meɲ* ‘rudder’ (CND 103).

The situation is somewhat more complicated in the case of the dental *n*. There seem to exist no independent vocabulary items with a final *n* shared by both Nivkh and Nighvng. For instance, Nighvng has a set of plural personal pronouns with *n* as a formative: *ɲi-n* ‘we’, *c^hi-n* ‘you’, *i-n* ‘they’, but the corresponding Nivkh forms have a final *ɲ*: *ɲə-ɲ* ‘we’, *c^hə-ɲ* ‘you’ (the third person form is of a different type). It can be speculated that Nivkh is in this case more innovative and has undergone a secondary process **n > ɲ*, perhaps at the same time as the primary **n > *ɲ* was lost. However, the opposite correspondence is also observed in a few nominal stems, which have a final postconsonantal *n* in Nivkh against *ɲ* in Nighvng. Unfortunately, these items are only marginally attested and the data may involve documentary errors, as in Nivkh *lezn* = (South Sakhalin) Nighvng *lezɲ* ‘swallow’ [bird] (CND 97). An item with possible further connections, suggesting an original final **n* is Nivkh *k^hiwn* ‘brother (of woman)’ = (South Sakhalin) Nighvng *k^hiwn* ‘brother or sister’ (CND 86), which, at least formally, could be compared with Mongolic **kew* ‘child’ = Khitan †*kiw* ‘younger sibling (= younger brother or sister)’ (see Janhunen 2021: 269–272).

Assuming that a synchronic final dental *n* derives from a former sequence of *n* and a vowel (< **nV*) it is not immediately clear why examples of *n* are so conspicuously rare as compared with the other nasals, including also the stable *ɲ*. The actual examples with a final *n* also show a curious asymmetry between Nivkh and Nighvng. The same situation is observed in suffixal morphemes. Thus, Nivkh has a locative case in *-uyn* ~ *-in* ~ *-un*, but Nighvng lacks this case altogether (Gruzdeva 1998: 18). Similarly, Nighvng has a set of converbal forms in *-n*, *-non* (and *-na*), but these are absent in Nivkh (ibid. 56). However, one suffixal morpheme that very probably had a final *n* (< **nV*) in Proto-Ghilyak is the plural marker (PL), which is attested in Nighvng as *-kun* ~ *-gun* ~ *-yun*, but which has apparently secondarily lost the nasal in Nivkh, as in Nivkh *ɲivx^N* ‘Nivkh’: PL *ɲivɣ-gu*.

4. Conclusion

Irrespective of how the rarity of the synchronic final dental nasal *n* is to be explained, the data discussed above show that Ghilyak originally had only one distinctive nasal phoneme in final position. This nasal may be identified as a dental **n*, but it may also be understood to have represented an unmarked (or archiphonemic) nasal segment. A very similar situation is observed in Tungusic, where even synchronically many Tungusic languages have only a single nasal phoneme in final position, which was also the situation in Proto-Tungusic (see e.g. Benzing 1956: 36–41). Moreover, this single nasal is morphologically unstable, in that it can be absent before suffixes, and, especially in the Amur Tungusic branches (Nanaic and Orochic), it is often phonetically manifested as the nasalization of the preceding vowel, with complete segmental loss as the final result. However, even after its loss it is preserved as a latent lexical feature very much like the Ghilyak unstable nasal.

The Ghilyak unstable nasal is also paralleled by the typologically analogous segment in Mongolic, which derives from the original dental nasal **n* and is connected with a number of both synchronic and diachronic, including dialectological, parameters (Janhunen 2012: 66–68). In many cases, the final **n* in Mongolic is a secondary element (= **n*), reminiscent of a derivational suffix or a morphological marker, but with rather diffuse functions. Mongolic differs from both Amuric and Tungusic in that it had, at the level of the protolanguage, three distinctive final nasals: **n* **ŋ* and **m* (see e.g. Nugteren 2011: 236–243). However, in several modern varieties, as in Khalkha, the phonetic distinction between final **n* and **ŋ* has been neutralized in favour of a phonetic velar segment [ŋ], e.g. **kan* ‘khan’ vs. **waŋ* ‘prince’ > Khalkha *xaŋ* vs. *waŋ*. At the same time, a new final dental nasal has arisen due to the loss of final vowels, as in **kana* ‘wall’ > Khalkha *xan*. These developments are obvious parallels to the history of the nasals in Ghilyak, although the status of the secondary final dental nasal in Ghilyak remains to be clarified in the future.

In this context it is relevant to take a look also at Turkic, a language family which was never in direct contact with Amuric, but which is the ultimate source of some lexical items transmitted to Amuric via Mongolic and Tungusic. The Proto-Turkic system of final nasals was similar to Mongolic, except that there was also a palatal nasal **ñ* (Johanson 2021: 371–372). However, at least some instances of a final **ŋ* are secondary results of vowel loss, as in Proto-Turkic **miŋ* ‘thousand’ (> Modern Turkish *bin*) < **miŋa* → Mongolic **miŋa* > Proto-Mongolic **miŋga* : **miŋga/n*, resembling the Ghilyak examples of a stable final velar nasal. Unlike Mongolic, Turkic did not add a secondary nasal element to

nominal stems,² but this element was often added to Turkic loanwords in Mongolic, from where it was transmitted to Tungusic and Amuric, as in Turkic **edi*(:) ‘master’ → Mongolic **edi* : **edi-n* > *ejen* → Tungusic (Manchu) *ejen* → Amuric **ejen* > Nivkh *əzɣ* = Nivkh *əs*. Both Tungusic and Amuric have, however, also native words with a similar final nasal, as exemplified by Ghilyak **kanVn* ‘dog’ and Tungusic **oran* ‘reindeer’, suggesting that secondary nasal stems of this type are an areally shared feature of the three language families.

References

- Austerlitz, Robert 1976. ‘L’appellation du renne en japonais, ainou et surtout en ghiliak.’ In: Walther Heissig, John R. Krueger, Felix J. Oinas and Edmond Schütz (eds.), *Tractata Altaica Denis Sinor sexagenario optime de rebus altaicis merito dedicata*. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 45–49.
- Austerlitz, Robert 1986. ‘Giljakin nisäkästerminologiaa’ [Mammalian terminology in Ghilyak]. Handout of a lecture given at the Finno-Ugrian Society on 21 November 1986.
- Benzing, Johannes 1956. *Die tungusischen Sprachen: Versuch einer vergleichenden Grammatik*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 1955, Nr. 11. Mainz: Franz Steiner Verlag.
- Gruzdeva, Ekaterina 1997. ‘Aspects of Nivkh morphophonology: Initial consonant alternation after sonants.’ *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 87: 79–96. Helsinki.
- Gruzdeva, Ekaterina 1998. *Nivkh*. Languages of the World/ Materials 111. Muenchen: LINCOM GmbH.
- Gruzdeva, Ekaterina 2022. ‘On the diversification of Nivkh varieties.’ *Northern Language Studies*, Special Issue, pp. 25–33. Abashiri.
- Gruzdeva, Ekaterina and Juha A. Janhunen 2020. ‘Notes on the typological prehistory of Ghilyak.’ *International Journal of Eurasian Linguistics* 2 (1): 1–28.
- Gruzdeva, Ekaterina and Juha Janhunen 2023. ‘Nivhin kielen valasta tarkoitettava sana sisäisen ja ulkoisen rekonstruktion näkökulmasta’ [The word for ‘whale’ in Nivkh from the points of view of internal and external reconstruction] In: Sampsa Holopainen, Jeongdo Kim and Niklas Metsäranta (eds.), *Elämä ja etymologia: Festschrift for Janne Saarikivi*. Helda Open Books: Helsinki.
- Halm, Robert and Jay Slater 2021. ‘Progress and prospect in Nivkh historical linguistics: Rendezvous with Tungusic studies.’ In: Öner Özçelik and Amber Kennedy Kent (eds.), *Proceedings of the 4th Conference on Central Asian Languages and Linguistics (ConCALL-4)*, vol. 4: 131–150. Bloomington: Center for Languages of

² Note that Oghuzic *koyun* ‘sheep’ is a secondary bisyllabic reflex of Proto-Turkic **ko:ñ* (EDT 631) < **ko:ñi* or **ko:nī*, which itself was borrowed to Mongolic in the form **konī* and then expanded to Proto-Mongolic **konī/n* (Nugteren 2011: 419). The Mongolic item was transmitted via Tungusic to Ghilyak, where it is attested as Nivkh *χoñ* (CND 165), apparently from **χoñ(V)ŋ* with a final unstable nasal. We thank Peter Zieme for pointing out the facts concerning the Oghuz data.

- the Central Asian Region.
- Janhunen, Juha A. 2012. *Mongolian*. London Oriental and African Library 19, Amsterdam: John Benjamins.
- Janhunen, Juha 2016. 'Reconstructio externa linguae Ghiliacorum.' In: Ekaterina Gruzdeva and Juha Janhunen (eds.), *Crosslinguistics and Linguistic Crossings in Northeast Asia: Papers on the Languages of Sakhalin and Adjacent Regions*. *Studia Orientalia* 117: 3–27. Helsinki.
- Janhunen, Juha A. 2021. 'Issues of comparative Uralic and Altaic Studies (5): The status of glides in Mongolic.' In: John Kupchik, José Andrés Alonso de la Fuente and Marc Hideo Miyake (eds.), *Studies in Asian Historical Linguistics, Philology and Beyond: Festschrift Presented to Alexander Vovin*, pp. 261–274. Leiden: Brill.
- Johanson, Lars 2021. *Turkic*. Cambridge Language Surveys. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nugteren, Hans 2011. *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*. PhD thesis. Amsterdam: Netherlands Graduate School of Linguistics.
- CND = Michael Fortescue, *Comparative Nivkh Dictionary*. Languages of the World/Dictionaries 62. Muenchen: LINCOM GmbH, 2016.
- NRS = V. N. Savel'eva [В. Н. Савельева] and Ch. M. Taksami [Ч. М. Таксами], *Нивхско-русский словарь* [Nivkh-Russian dictionary]. Москва: «Советская энциклопедия», 1970.
- RNS = V. N. Savel'eva [В. Н. Савельева] and Ch. M. Taksami [Ч. М. Таксами], *Русско-нивхский словарь* [Russian-Nivkh dictionary]. Москва: «Советская энциклопедия», 1965.
- SSTM = V. I. Cincius [В. И. Цинциус] (toim.), *Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков* [Comparative dictionary of the Tungusic languages], vols. 1–2. Ленинград: «Наука», 1975–1977.

Henryk JANKOWSKI* (Poznań)

Old Turkic *-b*, *-b-* versus *-w*, *-w-* and its implication for the periodization of Old Turkic

0. Introduction

The present paper argues for the existence of the final *-b* and medial *-b-* at least in some periods of Old Turkic,¹ recently considered to be *-w* and *-w-* and often written as *-v* and *-v-*. The medial *-b-*, especially in the intervocalic position, is more prone to lenition, but synchronically it occurs even in those Turkic languages which do not normally allow *-b*, e.g. Turkish *abartmak* ‘to exaggerate’, *ebe* ‘midwife’ and Kazakh *taban* ‘sole’, *keben* ‘stack’. Although some Turkic languages allow no weak stops in the final or impose restrictions on several weak stops, there are three arguments in favour of their existence in Old Turkic. The first is that some modern languages preserved the OT word for ‘house’ in the form *ep* ~ *ip* ~ *em* (OT **äv* could not change into *ep* or *em*) and the word for ‘fame’ in the form *čap* ~ *šap* (OT **čav* could not change into *čap* or *šap*). The second is that OT *-b* is retained in the words borrowed into Mongolian even if it get in the intervocalic position, e.g. *ab* > *aba* ‘hunting’. The third argument is paradigmatic. If OT had other final weak stops such as *-g*, e.g. *ög* ‘mother’ and *-d*, e.g. *äd* ‘article’, it is very likely that it could also have *-b*. This argument is weaker than the preceding two ones, for some modern languages allow *-g*, but do not allow *-b* and *-d*, e.g. Khakas,² see below. However, it is Khakas that inherited OT *-b* and changed it into *-p*.

The main argument for *-w* and *-w-* is that Turkic runic script did not possess a letter for /w v/ and rendered these consonants with one of two letters for /b/ (𐰆 𐰇), while only slightly later Uyghur script often made difference between these

* PhD, professor, Department of Turkic Studies, Institute of Oriental Studies, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland; e-mail: henryk.jankowski@amu.edu.pl, ORCID: 0000-0003-2576-1204.

¹ In this article, Old Turkic with its historical stages is in fact East Old Turkic. The traditional term is used for brevity.

² In Saghay, Shor, and Kyzyl dialects of Khakas, there is also a weak velar *g* (or postvelar-uvular *G?*), see Patačakova (1984: 82).

two consonants. Since the non-runic Old Uyghur texts clearly show *-w-*, *-w* (or *-v-*, *-v*), this feature along some other ones implies a need to distinguish between various stages of Old Turkic.

1. Final weak stops in Old Turkic

It is reasonable to make distinction between a few historical varieties of Old Turkic similar to how it was done by Róna-Tas (1991: 28–29, 30), although with different time limits. First Róna-Tas divided Old Turkic into two periods: Early Old Turkic (EOT) between 400–550 and Late Old Turkic (LOT) between 550–1200, and the latter to three sub-periods. Old Turkic was preceded by Ancient Turkic, subdivided to two sub-periods, the beginnings of which are unknown, probably between 3000 BC and 400 AD. In one of his later articles (2022: 60), he extended the existence of Ancient Turkic to “the consolidation of the First Türk Khaganate” in the middle of the sixth century, which is better justified. Róna-Tas (1991: 30) dates LOT I to 550–700, LOT II to 700–1000, and LOT III to 1000–1200.

In this article, we can accept the idea of Ancient East Turkic (henceforth Ancient Turkic) as existing to 552, and the subsequent stages of East Old Turkic (henceforth Old Turkic) in a slightly modified way as follows: Early East Old Turkic (henceforth Early Old Turkic) from the formation of the First Türk Kaghānate to the beginning of the Second Türk Kaghānate (i.e. 552–682), Late East Old Turkic I (henceforth Late Old Turkic I) from the formation of the Second Türk Kaghānate and the appearance of the first Turkic texts to the destruction of the Uyghur Kaghānate in (i.e. 682–840), Late East Old Turkic II (henceforth Late Old Turkic II) from the migration of the Uyghurs to beginning of the Arabo-Persian Muslim influence and the appearance of first Turkic Muslim texts (i.e. 840–the second half of the 11th century), and Late East Old Turkic III (henceforth Late Old Turkic III) from the second half of the 11th century to the Mongolian invasion in the 13th century.³ It should be noted that LOT I probably continued on the Upper Yenisey and in the Altay at least to the end of the 11th century when in the south in the Tarim Basin there was already LOT II.

In his comparative phonetics of Turkic languages, Ščerbak (1970: 88) assumes that the opposition of voiced and voiceless consonants is found in all positions, though in some languages there are only voiceless breath consonants. However, according to Ščerbak (1970: 88) nearly all final voiced consonants in modern Turkic languages are secondary and they go back to voiceless ones. As for Old Turkic, *-d* is only a graphic or probably also a dialectal allophone of the

³ The western or Oghuric or Bulgar branch of Turkic developed differently, though the end of its old stage and the beginning of the middle period occurred at the same as in the eastern branch, i.e. with the destruction of Volga Bulgar state by the Mongols in 1236.

interdental δ (Ščerbak 1970: 95). Nevertheless, Ščerbak (1970: 97) argues that there was OT *-b* after both long and short vowels, e.g. *ab* ‘hunting’, *āb* ‘house’, *sāb* ‘love’, *sub* ‘water’, and *čab* ‘fame; strength’, but it goes back to the sonorant $*\beta$. Therefore, although he accepted weak stops in Old Turkic, he originates them from $\beta \delta$ etc. in the proto-language, hence his $*\bar{a}\beta$ ‘hunting’, $*\bar{a}\beta$ ‘house’, $*\bar{a}\delta$ ‘goods; thing’, and $*su\beta$ ‘water’ (Ščerbak 1970: 193, 196). In this article, I will not examine the Proto-Turkic basis of Old Turkic stops, for this requires a much more in-depth analysis, but will limit myself to one remark. If we accept Ščerbak’s view, the development of the final consonants will be bidirectional. On the one hand, his hypothetical Proto-Turkic final spirants (fricatives) would be strengthened to weak (voiced) stops by closure, then in some middle and modern Turkic languages further strengthened to strong (voiceless) consonants, but in some they were preserved; on the other hand, some languages in which these consonants became voiceless stops, now have their weakened reflexes owing to the process of sonorization. As for the development of non-initial weak obstruents, Róna-Tas (2022: 64) supposes that many old Turkic languages and dialects showed spirantization, but there are no sources to determine when this change began. In fact, the lenition process of the obstruents in the initial and medial position is well documented in historical linguistics, but the reconstructions of proto-languages do not say much about the finals. At further stages of language development, weak obstruents are either strengthened to strong voiceless or weakened to spirants and sonorants.

1.1. Runic documents

In runic inscriptions, there are the following words with the final *-b*: *āb* ‘house’, *ab* ‘hunting’, *sab* ‘word’, *sub* ‘water’, and probably *čab* ‘fame’, if we disregard verb roots. There are several other problematic words, e.g. *čub* usually glossed as ‘region’, a Chinese loanword the reading of which is still debatable (Li 2017: 407), which will not be examined here. The number of words with the medial *-b-* is higher.

Gabain (1950) does not specify phonetic features of OT consonants in full. She provides only one distinctive feature for *q*, *k* : *ɣ*, *g* as voiceless : voiced (Gabain 1950: 55). With regard to *-b*, she notes that this final is found in inscriptions, while in manuscripts it corresponds to *-w*, e.g. *ab* : *aw* ‘wild game; hunting’ and *sab* : *saw* ‘word’ (Gabain 1950: 53). As is known, the Turkic runic script does not contain a letter for *v/w*. There are four *-b* words in *Īrq Bitig* ‘book of Omens’, i.e. a book copied in runic script probably in the 9th century (Tekin 1993: 2), although it was probably copied from Uyghur script into runic script (Erdal 1977: 106 and Tekin 1993: 6). All these words are written with the final *-b*, in one case followed by the dative case suffix *+qa*: *abqa* (written *bka*) in *ār abqa barmiš* ‘a man went hunting’ (Tekin 1993: 89, 10, 11), *āb* (written *B*) in

uluy äb örtänmiš ‘a big house was burnt’ (Tekin 1993: 87, 10, 11), *sab* (written *sb*) in *sab söz* ‘words’ (Tekin 1993: 88, 10, 11), and *sub* (written *sUb*) in *sub içipän* ‘drinking the water’ (Tekin 1993: 93, 12, 13). In the medial, Erdal (1977: 95, 116, 118) admits both *-b-* and *-v-*, see his transcriptions *säb/vdükümin* ‘what I like’, *yab/vlaq* ‘bad’ and *yab/vız* ‘bad’.

Tekin, although he uses the term stop for some consonants, e.g. *p*, describes *q* only as voiceless postvelar, *k* as voiceless velar, *g* as voiced velar, and *ɣ* as voiced postvelar (Tekin 1968: 88–91). In a new Turkish edition of his grammar, he takes *q* and *k* for two variants of a /k/ phoneme which is a stop (Tekin 2003: 68), in a way similar to /g/ which is also a phoneme having two variants. However, these two variants, one palatal [g], the other velar [ɣ], are in his view fricative (Tekin 2003: 69). This is strange, since the spellings like *bar-gu* ‘is there?, is this?’ and *bäglär-gü* ‘the lords?’ suggest that *g* is a stop, not a fricative consonant.

According to Kononov (1980: 63), *g* *ɣ* in runic inscriptions are voiced stops, while *k*, *q* are voiceless stops. No bilabial fricative *β*, labio-dental fricative *v* or labio-velar approximant *w* is assumed to exist.

Erdal’s grammar should receive most attention, for its author discusses Old Turkic phonemes and their allophones in a most detailed way. Erdal (2004: 62) sets up the following two ranges for “orals” taken as phonemes: unvoiced /p t č k/ and voiced /v d y g/. As we can see, there is no *b* on the phonemic level at all. Moreover, Erdal assumes that the main variant of /d/ is fricative and he says that it may be also represented by /δ/, as [d] occurs only when preceded by /r l n/ and in some cases by /z/. With regard to [b], he assumes that it comes up “at the word onset” and “within words, [b] appears only in late texts.” He uses the letter *b* to transcribe words in the initial and *v* elsewhere, but *d* and *g* “to transcribe the voiced oral consonants in all positions”, which is quite striking, as it can suggest that Old Turkic initial *d-* and *g-* existed as in modern Turkish. It is interesting what Erdal writes about /k g/: “Among the velars, fricativity was not characteristic of the voiced member of the opposition but rather of the voiced and partly also the unvoiced allophones obtaining in back-harmonic syllables” (Erdal 2004: 62). It should be understood that /g/ was always a stop in front-harmonic syllables, but in the back-harmonic syllables velar /k g/ had fricative allophones [x ɣ]. The author does not specify the position of these fricatives. Note that in Erdal’s approach there are no postvelar consonants, neither stops [q G], nor fricatives [χ ʁ].

After the grammars, we will see how researchers consider this question in editions of Old Turkic texts and other studies, first in Orkhon inscriptions.

Thomsen (1896: 20) only says that *y* and *g* occur in the velar and palatal sequences, respectively, and do not appear in the initial. He adds that these consonants frequently correspond to *q* and *k* in affiliated languages.

As far as the question of *-b* or *-w/-v* is concerned, early researchers postulated *-b*, e.g. *äb* ‘house’, *sab* ‘word’, and *sub* ‘water’ for Orkhon inscriptions (Thomsen 1896: 202, 208; Radloff 1895: 63, 67, 65; Orkun 1941: 38, 95, 100; Malov 1951: 63, 61, and 31; Tekin 1968: 76, Tekin 2003: 64), see also Vasil’ev (1983: 102–104), Rybatzky *äb(gärü)*, *sab*, and *sub* (1997: 61, 62, 128), and Ščerbak (2001: 57, 59).

There is one more word with a weak evidence, it is *čab* ‘fame’. As Clauson (1972: 393) has rightly noted, its alleged attestation from two inscriptions from Mongolia (Tunyuquq/Toñyuquq and Köli/Küli Čor) is based on wrong reading, and most probably the reading of E 30,3 i.e. from a Yenisey inscription, is also erroneous. The only correct occurrence seems to be that in E 32,15, an inscription from Uybat. However, of the whole line *ärdäm üčün män öltim qay čab qop* only the initial part is clear *ärdäm üčün män öltim* ‘I died for fame’, and the rest before a gap at the end of the line is unclear (Kormušin 1997: 115–116). This word is attested in middle Turkic and some modern languages as well as in Karakhanid and Uyghur manuscripts, but in the latter it is read *čav*, also in a few derivatives (Wilkens 2021: 225).

As for other areas of Old Turkic runic inscriptions, Malov (1952: 14, 81) reads the letter *b* in Yenisey inscriptions in the same way as he read it in the Orkhon inscriptions, i.e. *äbimiz* ‘our house’ and *subum* ‘my water’. Kormušin (1997: 283 and 292) also prefers traditional *b* for Yenisey inscriptions, e.g. *äb(im)* ‘(my) house’ and *sub* ‘water’, and Alimov (2014: 184) for the runic inscriptions of Kyrgyzstan, e.g. *eb* ‘house’. In Tybykova, Nevskaja, and Erdal’s reading of Altay inscriptions there is a contradiction. In the table with the alphabet, the letters *ᠪ* *ᠳ* are transliterated *b¹* *b²* and transcribed *b* both, but in the reading of inscriptions, the authors write *v* (Tybykova, Nevskaja, and Erdal 2012: 26, 53).

One of the first to read *-w* and *-w-* was Clauson in his edition of the *El Ätmiš* (Ongi) inscription. He transcribes 10 bkA as *evke* and 2 TBGčKA as *tavğačka*: (Clauson 1957: 182). A similar practice is present in Clauson and Tryjarski’s new edition of the Köli/Küli Čor (or after the place of discovery Ikhe Khushotu) inscription: *av* ‘hunting’ and *äv(i:ñä)* ‘(to their) home’ (Clauson and Tryjarski 1971: 21, 22). Kotwicz and Samoïlovitch who have edited this monument first, read these words traditionally, i.e. *^ab* and *^abⁱñä* (Kotwicz and Samoïlovitch 1928: 103 and 104). Although Clauson in his earlier study (1962: 173) accepts the existence of the final *-b* in monosyllabic words, it is not represented in his etymological dictionary in which there are such forms as *a:v* ‘wild game’ and *e:v*

‘dwelling place’ (Clauson 1972: 3). Note that Clauson and Tryjarski (1971: 30, 31) also read *d* as δ , e.g. *äðgü* ‘good’ and *ið-* ‘to send’.

Later researchers, apparently following Clauson and Erdal, prefer *-w/-v*, e.g. *ew*, *saw*, *suw* (Aydm 2011: 98 and 103, and 2017: 151, 165, and 166) or *ev*, *sav*, and *suv* (Ölmez 2013: 348, 357, and 358, see also Ölmez 2017: 37). However, in his first studies Erdal (e.g. 1977) employed traditional transcription with the pairs *b p*, *g k*, *γ q*, using only Tur. *ι* for *ï*.

It is Berta (2004: xii) who takes the most far-going position by postulating fricative counterparts for the stops in all non-initial positions, i.e. $\beta \delta \gamma \gamma$, e.g. *saβ* ‘word’, *äβðä* ‘in the house’, *suβ* ‘water’, *täγ* ‘as, like’, *bilyä* ‘wise; Bilgä’, *qïtäñy* ‘Kïdan(s)-ACC’ (Berta 2004: 50, 167, 169, 125, and 47).

At the end of this section it is important to say that the argument for *-w/-v* and *-w/-v-* demonstrates lack of reliance on a writing system that is so rich in consonants. Although Turkic runic script is a bit unsystematic, for it has two letters for most stop pairs, but has only one for *p* and *m*, from the viewpoint of the consonantal system it is phonetic, not phonemic, and phonologically its consonants are redundant. Its phonetic nature consists in having different letters for not only palatal, velar, postvelar or uvular variants of a phoneme, but also for labials and dentals depending on preceding and following vowels. Turkic runic script also possesses letters for fricative *s š*, *γ* (more likely IPA β), and the affricate *č*. It does not have letters for fricative *f v ž x* (χ) *h*. Of these, lack of *f ž x h* is nothing strange, as these consonants did not exist in Old Turkic, and they are also absent from some modern Turkic languages, and in some other ones chiefly appear in loanwords. Therefore, giving credit to the creators of the Turkic runic script, we can think that they would also device a letter for *w* (or *v*) if there were such a consonant. Most probably it did exist as an allophone, but the script-makers considered it unnecessary or its use incorrect. If this was so, we can assume that the script was conservative or archaizing already at its birth.

1.2. Documents in Uyghur and Manichaean scripts

The documents in these scripts, some of which are dated to the 9th century and reveal a language very close to that known from runic inscriptions, show the final and medial *-w/-v*, *-w/-v-* in words which were written with the letters *b¹* and *b²* (*b B*) in runic Old Turkic. For Uyghur script, see *saw* ‘word’, *säwinč* ‘joy’, *äd tawar* ‘possessions’ and *äwiñdä* ‘in your house’ (Bang and Gabain 1929: table III), for Uyghur script used by Manichaeans, see *suw* ‘water’, *äw barq* ‘house’, and *säwiglig* ‘beloved’ (Le Coq 1912: 14, 10), see also *äd tawar* ‘possessions’, *sav* ‘word’, *sävig* ‘love’, and *suv* ‘water’ (Zieme 1975: 76, 85). It is interesting to compare the Petersburg manuscript of Chuastuanift written in Uyghur script, e.g. (6) *saw* ‘word’, (12) *suw* ‘water’, and (116) *äw barq* (Tuguševa and Xosroev

2008: 70, 77) with the Berlin and London manuscripts of this prayer written in Manichaean (Nestorian) script, e. g. (286) *äw barq* ‘possessions’, (34, 58, 141, 142) *saw* ‘word’, and (120) *suw* ‘water’ (Biacsi, Danka and Ótött-Kovács (2014: 63, 61, 21, 25, 39). Note that the Uyghur script uses one letter for /b p/ and another for /v w/, and Manichaean script uses an identical letter for both /b/ and /v/ or /w/, but consistently distinguishes the latter consonants from /b/ with two diacritical dots (cf. Gabain 1950: 17 and Erdal 2004: 65).

Therefore, the change *-b-* > *-w-* and *-b* > *-w* (probably IPA [β]) really occurred in Uyghur, at least after the fall of the Uyghur Kaghanate in 840.

In Karakhanid documents written in Uyghur script, Erdal (1984: 277) writes *ġ* where *q* is marked by a diacritical sign, elsewhere *q*, e.g. *uluġ* ‘big’, but *tanuq* ‘witeness’. The Uyghur letter *t* is by Erdal transcribed either *t* or *d*, e.g. *tört* ‘four’ and *uč-dä* ‘lit. in three’, but *d* is rendered as *δ*, e.g. *qılıldı* ‘it was done’ (1984: 269). This approach can be questioned, since the pair *uč-dä* and *qılıldı* can be more reasonably rendered as *uč-tä* and *qılıldı*. We have to remember that case suffixes in Uyghur script written separately from a stem usually retain the strong initial consonant and the progressive assimilation so characteristic of Turkic was not reflected in the writing, see such forms in the same document as *kim-ärsä-kä* ‘to anybody’, *kisimiz-kä* ‘lit. to our wife’ and *oġlumız-qa* ‘lit. to our son’. In a transcription that is closer to pronunciation or natural speech, such words should be rendered *kim-ärsä-ġä*, *kisimiz-ġä* and *oġlumız-ġä*. Naturally such procedure is not without difficulties, especially with regard to loanwords, e.g. Erdal’s *ġal(l)ab-qa* ‘Master-DAT’ could be pronounced either *ġal(l)ab-ġä* or *ġal(l)ap-qa*. In contrast, the suffixes not separated from the stem, did reflect the assimilation, e.g. *sattımız* ‘we sold’ as opposed to the aforementioned *qılıldı*, in my opinion *qılıldı*. Note that neither Erdal (1977: 118) nor Tekin (1983: 24) have changed the letter *t* in the locative case suffix in the word *başınta* ‘at the beginning’, rendering it as *başınta* and *b(a)şınta*, respectively.

2. Arguments for *-b* and *-b-*

2.1. Evidence of modern Turkic languages

It is interesting to recall Radloff’s opinion about the character of final and medial weak stops in modern Turkic languages, for he was an excellent linguist, a fieldworker familiar with many Turkic languages, who had an ear for sounds. In his comparative phonetics, he describes *γ* and *γ̣* as voiced fricatives, one velar, the other palatal (Radloff 1882: xvii). However, when describing real words, he says that the difference between *q* and *γ* is only voicedness (Radloff 1882: 103) which is clear from his examples. e.g. CTat. *γarip* ‘miserable’ (Radloff 1882: 106). Depending on which consonants may come up in the final of a syllable, Radloff has divided the Turkic languages into two groups. In the first the final

consonants may only be voiceless stops or sonorants, in the second one there may be voiceless stops, voiced stops, fricatives, and sonorants. However, voiced stops occur only in Central Asian Turkic (Taranchi, Chaghatay (= Modern Uzbek) and Uyghur): γ g , and South Turkic (Azeri) and Crimean Karaim: γ g d b (Radloff 1882: 175–176). What is interesting, Radloff (1882: 174) evidences the existence of a sonorant g which he writes as \acute{g} in NE Turkic. As for Old Uyghur, he also admits only voiceless q k at the end of a syllable (Radloff 1882: 178). At this point we have to add that Radloff's opinions on Old Turkic were often inaccurate.

Experimental phonetic measurements, e.g. in Tatar, also confirm the fricative, and frequently sonorant nature of the weak pair of q in the medial, e.g. *taq* 'put on' : *taqa* '(he) is putting on', while the uvular stop G is only allowed after uvular nasal N , e.g. *uNGa* 'to the right' and in some dialects, e.g. Kasimov *səjərnən un ajaGə* 'the cow's right leg' (Bajčura 1959: 129, 135). Weak stops do not occur in the final in Tatar which is in accordance with Radloff's observation. γ is also basically fricative and may be spirantized. In other languages, e.g. Kazakh, it is also articulated as a stop only after η , as in Tatar, e.g. *woNGa* 'to the right', but sometimes also after n in back vocalic words, e.g. *qanGa* 'to the blood'.⁴

In the following, evidence will be provided for the following words:

1. *Ab* 'wild game; hunting'. This word has not survived in the *-b* form in modern languages and this is because NE Turkic in which *-b* > *-p* have another form *aŋ* (ĖSTJa I 62). Note that some NW languages have *aŋ* for the '1. beast. 2. wild animal', but the verb *awla-* 'to hunt', e.g. Kazakh *aŋ awla-* (Januzaqov 1999: 39), also Kirghiz *aŋ ūla-* 'id' (Judaxin 1965: 58). Clauson (1972: 3) provides the forms *av*, *aw*, etc., from some historical languages of the 11th–15th centuries, of which *uv* in Codex Comanicus is interesting (cf. Grønbech 1942: 268). Radloff (1893: 636) evidences this word only in Azeri, Turkish, and Crimean Tatar. The relation of *awla-* to *aŋ* (from which there is NE Turkic *aŋna-* 'to hunt') is complicated because of the possible relation of *awla-* to Turkic *ay* 'net' (ĖSTJa I 63) > *aw*. Therefore, the word *awčī* is probably derived from the word denoting

⁴ There is no space to deal here with this question in individual Turkic languages in detail, but the problem of plosivity or fricativity of γ is complicated. For example, Yakup (2022: 410) qualifies Uyghur γ as an uvular plosive, which is quite unlikely, since other authors show it as a fricative (Shaw 1878: 14, Jarring 1933: 110–111, Engesæth, Yakup, and Dwyer 2009: 2); according to Dyrenkova (1941: 16), Shor / γ / is a stop in the medial of back vocalic words, but fricative in the final, similarly to / g /, which is fricative in the final.

a ‘net’ and its initial meaning could be ‘hunter who uses a net to catch prey’. Another Turkic term to express the meaning of a netter catching prey is *torčī*.⁵

2. *Āb* ‘house, dwelling place’. The basic word *āp* ‘house’ was in modern Turkic languages evidenced in Koybal and Khaas (dialects of Khakas) as *ep* ~ *ēp* ~ *ip* ‘yurt’ (Castrén 1857: 81), and in now extinct Küerik as *āp* ‘house’ (Radloff 1893: 918). However, in oblique forms before a weak consonant Castrén (1857: 84) writes *b*, not *p*, see *ibdā* ‘zu Hause’ and *ibdāy* ‘von Hause’. Therefore, Katanoff (1886: 109), the native speaker of Saghay, has rendered Castrén’s word for the ‘house’ in two forms: *ep* and *eb*. Most present-day dictionaries do not include this word, but it is alive in derived forms in a number of languages, as *āp* + *čī* ‘wife’, see Khakas *ipčī*, Shor, Chulyim (Li et al. 2008: 122), Chalkandu (Radloff 1893: 923, Baskakov 1985: 230) *epčī* ‘woman’, Saryg Yughur (Malov 1957: 26, Tenišev 1976: 171) *epčī* in *erepčī* ‘husband and wife’ ← *er epčī*; as *āp* + *lik*, see Fuyü Kırghıs (Hu and Imart 1987: 52) *iptik* ‘wife’, and Chalkandu and Tobol Tatar *āp* + *čī* + *lik* ‘married (of men)’ (Radloff 1893: 924).⁶

OT *āb* is also clear due to evidence of another NE language, Shor, in which the present-day form of the ‘house’ is *em* (Kurpeško-Tannagaševa and Apon’kin 1993: 73).

Apart from NE and Siberian Turkic, this word is present probably only in Kirghiz in the compound *epčī ġaq* or *epčī tarap* ‘woman’s part of a yurt’ (Judaxin 1960: 959). Kirghiz *ep* is an archaism which survived in this petrified form from the time of its Siberian history, as the current standard form of the ‘house’ is *üy* < *öy*, an adaptation of the local southern branch of NW Turkic, basically Kazakh.

A similar archaism is found in Codex Comanicus where we find the form *evdegi epčī* ‘woman, wife’ (Grønbech 1942: 89). While *evdegi* (*ev* + *de* + *gi*) is a new form, either affected by SW Turkic or inherited from a later phase of language development, *epčī* is an archaic form which cannot be directly related to *ev*.

Even Clauson (1972: 6) recognises the existence of the late 13th–14th century Uyghur form *epčī*, cf. *er ebčī* ‘husband and wife’ cited from the same type of manuscripts in Nadeljaev and Nasilov (1969: 162), for more forms and languages see ĖSTJa (I 287).

3. *Sab* ‘word’. As Clauson (1972: 782) has noted, this word, very frequent in the early period, does not appear after the 14th century. It may be true only for Common Turkic, since *sab* probably survived in Chuvash *sīmaḡ* (transliterated as

⁵ We can find a selection of OT terms denoting various types of hunters in Kalyānaḡkara and Pāpaḡkara 1, 7–8: *quščī* ‘wildfowler’, *kāyikčī* ‘deer-hunter’, *baliqčī* ‘fisherman’, *avčī* ‘hunter with a net’, *torčī* ‘hunter with a net’, and *tuzaqčī* ‘snarer’ (Hamilton 1998: 27).

⁶ From Radloff, this word was included in Tumaševa’s (1992: 37) Siberian Tatar dictionary.

sāmaχ, for this etymology see Fedotov (1996: 24), ÈSTJa (VII 129), and Róna-Tas and Berta (2011: 808–809). Note that the latter authors, on the basis of the Hungarian *szó*, established the West Old Turkic form **saw* < *sāb*, and Proto-Turkic **sābV*.

4. *Čab* ‘fame’. With reference to Radloff, Clauson (1972: 393) demonstrates that this word is preserved in NE Turkic in such languages as Altay and Chalkandy *čap*, in Teleut in two forms, *čap* and *čū*, the latter in the meaning ‘rumour; news’ (Radloff 1905: 1915, 2164). Räsänen (1969: 93) gives additional evidence from Baraba *cap*, Khās, Shor *šap*, Saghay, Koybal *sap*, and Chuvash *čabâ*. The modern Khakas dictionaries do not evidence this word, similarly to the small modern Shor dictionary, but in the latter it is attested in the derived form *šaptiŷ* ‘famous’ (Kurpeško-Tannagaševa and Apon’kin 1993: 67), see also Altay *čap* in *adi čapī* ‘fame’ (Baskakov and Toščakova 1947: 176).

5. *Ād tabar*. This compound is interesting, as its first component, which also occurs independently, has the final *-d*, read by the supporters of the lenition as *-ḍ*, and its second component, occurring independently as well, with the medial intervocalic *-b-*, also newly read *-v*.

As for *ād*, we cannot trace its historical development, for this word is not evidenced between the 11th and 20th century, but Clauson (1972: 33), who provides the form *e:ḍ*, argues that it was borrowed by Mongolian as *ed*, from which it was reborrowed by NE Turkic as *es/és* and *et*. Therefore, Tuvan *et* ‘thing, property’ (Ölmez 2007: 159), although it is really a reborrowing from Mongolian, shows that Mongolian had the form *ed* which must be borrowed from OT *ād*, and in this way the Old Turkic form must be taken for granted.

The situation is similar with *tabar*. Although Clausen (1972: 442) provides the form “Tavar (d-)” and recently all his school after him, this word was also borrowed into Mongolian as *tabar*. Later it developed to *tavar* (Lessing 1960: 760, 788), but the existence of *tabar* is clear and the form *tabar* reborrowed from Mongolian in Altay as *tabar*, also in colloquial Kirghiz (Clauson 1972: 442, ÈSTJa III, 114, and Judaxin 1965: 686).

Summing up, we can say that if Old Turkic had only *-w/-v*, this consonant could develop into neither *-b > p* nor *-b > -m*. As a result of fortition, *v* would have changed into *-f*, not *-p*, and the fortition of an approximant is unlikely, for the approximants rather tend to disappear than to strengthen.

2.2. Evidence of Mongolic languages

Turkic *-b* is preserved in the words borrowed into Mongolian even if it get in the intervocalic position, e.g. *ab > aba* (Kotwicz 1953: 19), see Written Mongolian *aba* (Lessing 1960: 2).

Some can argue that Written Mongolian *-b-* is only a graphic feature and in fact it was pronounced *-β-* ~ *-v-*, since modern Khalkha *av*, Ordos *awa*, Kalmuk *awə* (cf. Robbeets 2005: 389), etc. This argument can easily be invalidated by Buryat *aba* (Robbeets 2005: 389, Ščerbak 2005: 19) which preserved the old form.

Also the existence of *-d-*, and not *-ḍ-* (*-ḍ-*), is proved by such Old Turkic-Mongolic correspondences as *yuduruq* : *nidurya* ‘fist’, *qudurq* : *χudurya* ‘tail’, and *adaq* : *aday* ‘foot’ (Kotwicz 1953: 22–24), or *quduq* ‘well’ (Clauson 1972: 598, Ščerbak 2005: 63).

Note that the Proto-Turkic form of OT *ab* ‘wild game; hunting’ should be established as **āb* (Robbeets 2005: 389), with the long consonant because of Turkmen long *ā*. This reconstruction is identical to Poppe’s (1960: 46) Proto-Altai **āb*.

2.3. Paradigmatic argument

If the weak plosives *-g* and *-d* can occur in the final, other weak plosives can also occur in this position. This argument is not irrefutable, for the presence of two elements of a class is possible. It only indicates possibility.

The presence of *-g* in OT is generally accepted, for the Turkic runic script has a letter for *g*, e.g. *täg* ‘as, like’. The final *-g* does not change if a vowel follows it or a suffix beginning in a vowel attaches to it, e.g. *tägi* ‘up to, as far as’ or *tägin-* ‘to reach’ < *täg-* ‘id’.

As for OT *-d-* and *-d*, which in most languages has undergone lenition and changed to *-z-* and *-z*, *-y-* and *-y*, and *-r-* and *-r*, it is certain that this consonant was initially a weak plosive, since it was retained in Sayan Turkic and undergone fortition to *-t-* and *-t* in Lena Turkic, and is also attested in OT loanwords in Mongolian. Needless to say, the change from other reflexes of *-d-* and *-d* into *-t-* and *-t* is difficult to explain or just impossible.

Among *-d* words, although Clauson always renders them *ḍ*, there are such as *äd* ‘article’, more frequent in *äd tabar* ‘movable property and livestock’ (Clauson 1972: 32), *ud* ‘bovine, ox’ (Clauson 1972: 34), and *öd* ‘time’ (Clauson 1972: 35), at present read *üd*.

The number of OT words with the medial *-d-* is even higher, e.g. *adīn* ‘other’, *adīr-* ‘to separate’, *adaq* ‘foot’, etc. The alternation of medial (and final, with further changes) *-t-*, *-d-*, *-z-* *-j-*, e.g. in Yakut *ataq* ~ Tuvan *adaq* ~ Shor *azak*, *ayak* ‘foot’, was observed already by Radloff (1882: 212). Samojlovič (1922: 8) took this feature as distinctive for classifying Turkic languages and this was repeated in many subsequent classifications (Tekin 1990: 6–7, 9–13). Poppe (1960: 52–53) listed several OT *-d-* and *-d* words with other Altaic

correspondences: *qudruq* ‘tail’, *adaq* ‘foot’, *küdegü* ‘son-in-law’, *bod* ‘body’, *bädük* ‘high, big’, *qadyu* ‘sorrow’, *bidiq* ‘moustache’, *adin* ‘another’ and *adir-* ‘to separate’, and *kädin* ‘after’.

Lastly, it must also be noted that the runic letter ʏ, which rather rendered fricative *ɣ* or *ʁ* in the final, in some medial environments could have also a plosive variant -*G*- like in modern Turkic languages.

3. Conclusion

There are three reasons speaking in favour of *-b*, *-b-* against *-w*, *-w-* (*-v*, *-v-*) in inscriptional Old Turkic between 682–840 in Türk and Uyghur Kaghanates and later on probably until the 10th–11th centuries in Tuva and downstream along the Yenisey: (1) preservation of the OT words ‘house’ in the form *ep* ~ *ip* ~ *em* and ‘fame’ in the form *čap* ~ *šap*; if OT were **äw*, it could not change into *ep* or *em* and **čaw* to *čap*; OT *-b-* was also preserved in the medial, at least as an optional variant to *-w-*; (2) retention of *-b* in OT loanwords in Mongolian words, e.g. *ab* > *aba* ‘hunting’; and (3) existence of another OT final weak stops *-g* and *-d*, e.g. *ög* ‘mother’ and *üd* ‘time’, also in the medial position, e.g. *tägi* ‘up to, as far as’ and *adaq* ‘foot’.

In the light of the phonetic features discussed in this article, we need to slightly modify the periodization proposed by Róna-Tas. It can be assumed that the formation of a linguistic *koiné* and the literary language evidenced in four basic areas, i.e. the land of the Türk state in present-day Mongolia, territory of present-day Tuva and Khakasia, Altay (to the west of Tuva), and present-day north Kyrgyzstan (from Talas to the eastern shores of İsiq Köl lake) was the beginning of a period which ended up in 840 with the destruction of the Uyghur state in the capital of Ordu Balıq. This period may be called Runic Old Turkic or Late Old Turkic I⁷. The language of this period is different from Old Uyghur written in Sogdian, Uyghur, Manichaean, and other scripts. Its distinct features are the following: (1) more archaic phonetics in regard to lenition; (2) little foreign influence in all sub-systems of language structure; and (3) lack of influence of universal religions (Manichaeism, Buddhism, Christianity, and Islam). Therefore, this variety of Old Turkic will be called Late Old Turkic II.

⁷ In the same way as Old Uyghur existed long after the fall of the Uyghur state in Qočo in Buddhist enclaves, the Late Old Turkic I probably also existed later in other areas. The runic monuments in these areas are variously dated, e.g. on the Yenisey between 8th–11th centuries (Kormušin 1997: 4), in Altay probably to the same time (Tybykova, Nevskaja, and Erdal 2012: 3, 17), except for short inscriptions on vessels and utensils, which are earlier; in Kyrgyzstan from the beginning of the 8th century to mid-8th century (Alimov 2014: 39); the runic book *İrq Bitig* was probably written down in the 10th century, in 930, as assumed by Bazin (Tekin 2017: 13, Erdal 1997: 94).

It is very likely that the spoken language of the Late Old Turkic I or Runic (inscriptional) Old Turkic period was in structure very similar to Late Old Turkic II or Manuscript (chirographic) Old Uyghur and the process of the lenition of *-b*, *-b-* was already completed, but script, i.e. the language of literature, was conservative and fixed the state of the language from an earlier period, i.e. Early Old Turkic (552–682), or even earlier, i.e. from the time of Ancient Turkic. While is it necessary to assume Early Old Turkic of which we do not have documents written in Turkic? Even if the rulers of the first Turkic state (552–630) have not created a written state language, it may be supposed that there should be a standard variety of Turkic in this polity needed to rule and integrate its population. In contrast, Ancient Turkic, even in its Eastern form, was probably differentiated dialectally, since there were no tools and need to standardize this language.

Abbreviations

NE – North-Eastern
NW – North-Western
OT – Old Turkic
SW – South-Western

References

- Alimov, Rysbek 2014. *Tanrı Dağı Yazıtları. Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine bir İnceleme*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, Erhan 2011. *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Kömen Yayınları.
- Aydın, Erhan 2017. *Orhan Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Ankara: Bilge Kültür Sanat.
- Вайçура 1959 = Байчура, У. Ш. 1959. *Звуковой строй татарского языка. Часть I. Экспериментально-фонетический очерк*. Казань: Издательство Казанского университета.
- Bang, W. and A. von Gabain. 1929. Türkische Turfan-Texte. I. Bruchstücke eines Wahrsagebuches. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse* 15, 241–268 (1–30 + 1–4 plates).
- Berta, Árpád 2004. *Szavaimat jól halljátok... A türk és uygur rovásírásos emlékek kritikai kiadására*. Szeged: JATEPress.
- Baskakov and Тошçаkova 1947 = Баскаков, Н. А. and Т. М. Тошçаkova 1947. *Ойромско-русский словарь*. Москва: ОГИЗ Государственное Издательство Иностранных и Национальных Словарей.
- Biacsi, Mónika, Danka Balázs and Ótott-Kovács Eszter 2014. *Huasztuaniift: Az ótörök manicheus gyónás*. Szeged: SZTE Altajisztikai Tanszék.
- Castrén, Alexander 1857. *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinscher Kreises*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften [edited and prefaced by A. Schiefner].

- Clauson, Gerard 1957. The Ongin Inscription. *Journal of the Royal Asiatic Society* 3–4, 177–192.
- Clauson, Gerard 1962. *Turkish and Mongolian Studies*. London: The Royal Asiatic Society.
- Clauson, Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford UP (at the Clarendon Press).
- Clauson, Gerard and Edward Tryjarski 1971. The Inscription at Ikhe Khushotu, *Rocznik Orientalistyczny* 34, 1, 7–33.
- Le Coq, Albert 1912. *Türkische Manichaica aus Chotscho. I. Mit 4 Tafeln*. Berlin: Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften [Aus dem Anhang zu den Abhandlungen der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1911].
- Dyrenkova 1941 = Дыренкова, Н. П. 1941. *Грамматика шорского языка*. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Engesæth, Tarjei, Mahire Yakup and Arienne Dwyer 2009. *Greetings from the Teklimakan: A Handbook of Modern Uyghur. Volume I*. Lawrence: University of Kansas Scholarbooks.
- Erdal, Marcel 1977. Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 87–119.
- Erdal, Marcel 1984. The Turkish Yarkand Documents. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47,2: 260–301.
- Erdal, Marcel 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- ЁСТҖа = *Этимологический словарь тюркских языков. Том I* (1974); *Том II* (1978); *Том III* (1980). Э. В. Севортян; *Том IV* (1989). Э. В. Севортян, Л. С. Левитская. Москва: Наука; *Том V* (1997). Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. Москва: Языки Русской Культуры; *Том VI* (2000). Москва: Издательство Индрик; *Том VII* (2003). Л. С. Левитская, Г. Ф. Благова, А. В. Дыбо, Д. М. Насилов. Москва: Восточная Литература РАН.
- Fedotov 1996 = Федотов, М. Р. 1996. *Этимологический словарь чувашского языка. В 2-х томах. Том I А-Ритӑван, Том II Сав-Яштакa*. Чебоксары: Чувашское книжное издательство.
- Gabain, A. von 1950. *Alttürkische Grammatik*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Grønbech, K. 1942. *Komanisches Wörterbuch*. København: Einar Munksgaard.
- Hamilton, James Russel 1998. *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası. Kalyanamkara ve Papamkara*. Ankara: Simurg.
- Hu Zhen-hua and Guy Imart 1987. *Fu-Yü Gırgis: A Tentative Description of the Easternmost Turkic Language*. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies [= Papers on Inner Asia 8].
- Januzaqov 1999 = Жанұзақов, Телғожа (ed.) 1999. *Қазақ тілінің сөздігі*. Алматы: Дайк-Пресс.
- Jarring, Gunnar 1933. *Studien zu einer osttürkischen Lautlehre*. Lund and Leipzig: Borelius and Otto Harrassowitz.
- Judaxin 1965 = Юдахин, К. К. 1965. *Киргизско-русский словарь*. Москва: Советская Энциклопедия.

- Katanoff, N. 1886. Castrén's Koibalisch-deutsches Wörterverzeichnis und Sprachproben des koibalischen Dialectes. Neu transscribirt. *Mélanges Asiatiques* 9, 99–205.
- Копонов 1980 = Кононов, А. Н. 1980. *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.* Ленинград: Наука.
- Kormušin 1997 = Кормушин, И. В. 1997. *Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования.* Москва: Наука.
- Kotwicz, Władysław 1953. *Studia nad językami altajskimi. Rocznik Orientalistyczny* 16, 1–314.
- Kotwicz, Władysław and Aleksandre Samoïlovitch. 1928. Le monument turc d'Ikhekhushtu en Mongolie Centrale. *Rocznik Orientalistyczny* 4, 160–107; Władysław Kotwicz, Remarques complémentaires, 261–266.
- Lessing, Ferdinand D. (ed.) 1960. *Mongolian-English Dictionary.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Li, Yong-Sōng 2017. On Čwlgł (or Čwlgil) in The Kül Tegin And Bilgä Kagan Inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70,4, 397–410.
- Li, Yong-Sōng, Ho-young Lee, Hyong-won Choi, Geon Sook Kim, Dong Eun Lee and Mehmet Ölmez. 2008. *A Study of Middle Chulym Dialect of the Chulym Language.* Seoul: Seoul National University Press.
- Malov 1951 = Малов, С. Е. 1951. *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования.* Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Malov 1952 = Малов, С. Е. 1952. *Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы.* Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Malov 1957 = Малов, С. С. 1957. *Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика.* Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР.
- Nadeljaev and Nasilov 1969 = Надеяев, В. М. and Д. М. Насилов (et al.) 1969. *Древнетюркский словарь.* Ленинград: Наука.
- Orkun, Hüseyin Namık 1941. *Eski Türk Yazıtları. IV.* İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- Ölmez, Mehmet 2007. *Tuwinischer Wortschatz. Mit alttürkischen und mongolischen Parallelen. Tuvacanın Sözcüğü. Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ölmez, Mehmet 2013. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük.* Ankara: BilgeSu.
- Ölmez, Mehmet 2017. *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri.* İstanbul: Kesit.
- Patačakova 1984 = Патачакова, Д. Ф. 1984. Чередование и звуковые соответствия в консонантизме хакасского языка: В. М. Надеяев (ed.). *Исследования звуковых систем языков Сибири.* Новосибирск: Наука, 76–82.
- Poppe, Nicholas 1960. *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil 1: Vergleichende Lautlehre.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Radloff, W. 1882. *Phonetik der nördlichen Türksprachen.* Leipzig: T. O. Weigel.
- Radloff, W. 1893–1911. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. I-IV* [1. Band – 1893, 2. Band – 1899, 3. Band – 1905, 4. Band – 1911]. St. Pétersbourg.
- Radloff, W. 1895. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei.* St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

- Räsänen, Martti 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Robbeets, Martine 2005. *Is Japanese related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Róna-Tas, András 1991. *An Introduction to Turkology*. Szeged: JATEPress.
- Róna-Tas, András 2022. The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genealogical Questions. In: Lars Johanson and Éva Á. Csató (eds.) *The Turkic Languages*. London and New York: Routledge. 60–74.
- Róna-Tas, András and Berta Árpád, with the assistance of László Károly 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I. Introduction, Lexicon »A–K«, Part II. Lexicon »L–Z«, Conclusions, Apparatus*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Rybatzki, Volker 1997. *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged [=Studia Uralo-Altica 40].
- Samojlovič 1922 = Самойлович, А. 1922. *Некоторые дополнения к классификации турецких языков*. Петроград: Российская Государственная Академическая Типография.
- Ščerbak 1970 = Щербак, А. М. 1970. *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград: Наука.
- Ščerbak 2001 = Щербак, А. М. 2001. *Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков, границы ее распространения и особенности использования*. Санкт-Петербург: Наука.
- Ščerbak 2005 = Щербак, А. М. 2005. *Тюркско-монгольские языковые контакты в истории монгольских языков*. Санкт-Петербург: Наука.
- Shaw, Robert Barkley 1878. *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand). In Two Parts*. Calcutta: C. B. Lewis at the Baptist Mission Press.
- Tekin, Talât 1968. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, the Hague: Indiana University, Mouton.
- Tekin, Talat 1990. A New Classification of the Turkic Languages. *Türk Dilleri Araştırmaları* 2, 5–18.
- Tekin, Talat 1993. *Irk Bitig (The Book of Omens)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Tekin, Talat 2003. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: [=Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9].
- Tenišev 1976 = Тенишев, Э. Р. 1976. *Строй сарыг-югурского языка*. Москва: Наука.
- Thomsen, Vilh. 1896. *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise [= Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia / Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 5].
- Tuguševa and Хосроев 1997 = Тугушева, Л. Ю and А. Л. Хосроев 2008. *Хуастванифт (Манихейское покаяние в грехах). Предисловие, транскрипция текста, перевод Л. Ю. Тугушевой, комментарий А. Л. Хосроева. Факсимиле текста*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Tumaševa 1992 = Тумашева, Д. Г. 1992. *Словарь диалектов сибирских татар*. Казань: Издательство Казанского университета.
- Тубукова, Nevskaja and Erdal 2012 = Тыбыкова, Л. Н., И. А. Невская and М. Эрдал 2012. *Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая*. Горно-Алтайск: Горно-Алтайский государственный университет.

- Vasil'ev 1983 = Васильев, Д. Д. 1983. *Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала (Опыт систематизации)*. Москва: Наука.
- Wilkins, Jens 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag.
- Yakup, Abdurishid 2022. Yakup, Abdurishid 2022. Uyghur. In: Lars Johanson and Éva Á. Csató (eds.) *The Turkic Languages*. London and New York: Routledge. 409–423.
- Zieme, Peter 1975. *Manichäisch-türkische Texte. Texte, Übersetzung, Anmerkungen*. Berlin: Akademie Verlag.

Mustafa S. KAÇALIN* (İstanbul)

Âşık Mehmed'in *Menâzırü 'l-'Avâlim*'inde hayvan adları

Âşık Mehmed [1557-1613]'in *Menâzırü 'l-'Avâlim* (Âlemlerin Manzaraları) adlı bilgi dolu eseri birçok meslek dalından destek alarak okunabilecek ağırlıklı bir eserdir. Eser Mahmut AK tarafından çalışılmış, neşre hazırlanmış ve 2007 yılında yayımlanmıştır (ÂŞIK MEHMED [1557-1613]: *Menâzırü 'l-'Avâlim* (Tahlil ve Dizin): Hazırlayan: Mahmut AK, Ankara 2007, Cilt; I, CDLXXI s. || (Metin): Cilt; II, LXVIII+949 s. || (Metin): Cilt III, 951-1866 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları III. Dizi - Sa. 27). Eserin adında *âlemîn* denilmeyip *avâlim* denilmesinin sebebi akıl sahibi olmayan yaratıkların dünyasından söz etmesinden dolayıdır. Kelime yapısında ('-v-y) zayıf ünsüzler bulunmayan topluluk adları akıl sahiplerine delalet eder. *âlemîn* '(akıl sahibi olan) âlemler' *avâlim* '(akıl sahibi olmayan) âlemler'. Tercümede bu ayrıntıyı ifade mümkün olamadığından bu kayda lüzum görülmüştür. Türkçe hayvan adları üzerinde bilgi edinmek üzere müracaat ettiğimizde emek mahsulü bu çalışmaya karınca kadarınca bir emek ile bazı katkılarda bulunmanın faydadan uzak olmayacağı düşüncesi belirdi. Biz burada kitaptakinden değişik olarak Türkçe madde başını esas alan bir sıra takip ettik. Bu eserde geçmese de Türkçeleri konulmağa çalışılmıştır.

1. **alavan** Timsâh: Fârisî'de *neheng* ve Türkî-yi şarkîde *lûy* Mogolîde *bylksvn* dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Timsâh: ... Fârsîde *nahang* ve Türkî-yi şarkîde [*alavan*] *luy* Mogolîde *pilkasun* [*matar*] dërler. (III, 1473; II, 159^a).
2. **as** Kakım: *Nüzhetü 'l-kulûb*'da mezkûrdur ki Mogol buna evtem diler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Çākum: *Nüzhetü 'l-kulûb*'da mezkûrdur ki [Fârsîde *dala* ve] Mogol buña *ünen* dërler. (III, 1388; II, 137^a).
3. **at** Feres: ... Türkî'de at dirler ve Mogolî'de *mvry* dirler. ... Fârisî'de ner ve Türkî'de aygır ve Mogolî'de *ecri'adur*. Ş ö y l e o l a b i l i r : Faras:

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, mskacalin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9959-3306.

- Türkîde *at* dèrler ve Moğolîde *mori(n)* dèrler. ... [‘Arabîde *hisân*] Fârsîde [*asp*] *nar* ve Türkîde *aygır* ve Moğolîde *acirğa(n)*dur. (III, 1339; II, 125^a).
4. **ayu** Dübb: Ma‘rûfdur. # Fârisî’de hirs ve Türkî’de ayu ve Mogolî’de ötkè dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Dubb: Ma‘rûfdur. # Fârsîde *hirs* ve Türkîde *ayu* ve Moğolîde *ötege* dèrler. (III, 1405; II, 141/1^a).
5. **bedenus huros** Dîk: Fârisî’de ve Türkî zebân-ı münakkahda horosdur ve Türkî-i şarkîde bedinus ve Mogolî’de rekavndur. Ş ö y l e o l a b i l i r : Dîk: Fârsîde ve Türkî zebân-ı münakkahda *huros*dur ve Türkî-yi şarkîde *bedinus* ve Moğolîde *er-e taqiy-a(n)*dur. (III, 1559; II, 182^b).
6. **bıldırcın** Sümânî: ... *Nüzhetü ’l-Kulûb* sâhibi selvâ ve sümânîyi bir tayr tutup “Türkî’de bıldırcın dirler” didüğü ... [yoluh] Rûm’da cüssesi bıldırcından büyük bir tayr dahı vardır ki levni bıldırcın levni gibidür ve gerdeni tûle mâyıldür. Ana yoluh dirler. Allahü a’lem selva yoluh didükleri tayr olmakdur ki yoluh dahı bıldırcın cinsindendür. Ş ö y l e o l a b i l i r : Sumânâ: *Nuzhatu ’l-Ḳulûb* sâhibi *selvâ* ve *sumânâyı* bir tayr tutup “Türkîde *bıldırcın* dèrler” dedüğü ... [yelve] Rûm’da cüssesi bıldırcından böyük bir tayr dahı vardır ki levni bıldırcın levni gibidür ve gerdeni tûle mâyıldür. Aña *yelve* dèrler. Allâhu a’lem *salvâ yelve* dedükleri tayr olmakdur ki *yelve* dahı bıldırcın cinsindendür. (III, 1581; II, 188^a).
7. **bit** Kummel: < Fârisî’de şibiş ve Türkî’de bit ve Mogolî’de bevâsû dirler ve bezr-i beyza-i kummele Fârisî’de rişk ve Türkîde sirke dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Kaml: < Fârsîde *şipiş* ve Türkîde *bit* ve Moğolîde *bögesü(n)* dèrler ve bezr-i beyzâ-yi *kamle* Fârsîde *rişk* ve Türkîde *sirke* dèrler. (III, 1459; II, 154^b).
8. **çaķır ~ balaban** Sakr: Fârisî’de çer’ ve Türkî’de çakır ve Mogolî’de tilku dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Şakr: Fârsîde *çarg* ve Türkîde *çaķır* ve Moğolîde *itelgü* dèrler. (III, 1590; II, 190^b).
9. **çaylak** Hıdât: Fârisî’de zagandur ve ba’zı Fârisiyân lugatında galîvâc ve hâd ve Türkî’de çaylak ve Mogolî’de hilyedür. Ş ö y l e o l a b i l i r : Hıdâ: Fârsîde *zagandur* ve ba’zı Fârsiyân luğatında *galêvâc* ve *hâd* ve Türkîde *çaylak* ve Moğolîde *eliy-edür*. (III, 1532; II, 176^a).
10. **çetük / kedi** Sinnevr: Fârisî’de kerbe ve Türkî’de çetik ve kedi ve Mogolî’de mîgün dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Sinnavr: Fârsîde *gurba* ve Türkîde *çetük* ve *kedi* ve Moğolîde *mîguy* dèrler. (III, 1334; II, 123^b).
11. **çümeli / ķarıncı** Neml: Fârisî’de mûr ve Türkî zebân-ı münakkahda karınca ve Türkî-i şarkîde cûmâlî ve Mogolî’de komrîkâ dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Naml: Fârsîde *mûr* ve Türkî zebân-ı münakkahda *ķarıncı* ve Türkî-yi şarkîde *çümeli* ve Moğolîde *ķumursķa* dèrler. (III, 1461; II, 155^a).

12. **deve** İbil Fârisî'de şütür ve Türkî'de deve ve Mogolî'de tkmn'dür. Ş ö y l e o l a b i l i r : İbl Fârsîde *şutur* ve Türkîde *deve* ve Moğolîde *temege(n)*dür. (III, 1321; II, 119^b).
13. **doğdarı** Hubârî: < Fârisî'de cürd ve Türkî-i şarkîde dakderî ve Mogolî'de dakdak dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Hubârâ: < Fârsîde *çarz* ve Türkî-yi şarkîde *doğdarı* ve Moğolîde *doğdağ* dërler. (III, 1529; II, 175^a).
14. **doğuz** Hınzîr: Fârisî'de hûk ve Türkî'de donuz ve Mogolî'de kafadur > ve Fârisî'de dişi donuza kerâz dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Hınzîr: Fârsîde *hûg* ve Türkîde *doğuz* ve Moğolîde *kağa* [*ğakay*]dur > ve Fârsîde dişi donuza *gurâz* dërler. (III, 1361; II, 130^a).
15. **gelincek** İbn 'İrs: Fârisî'de râsû ve Türkî'de gelincik ve Mogolî'de sûsâr dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : İbn 'İrs: Fârsîde *râsû* ve Türkîde *gelincek*¹ ve Moğolîde *solungg-a* dërler. (III, 1348; II, 127^b).
16. **geyik** Zabî: Fârisî'de âhû ve Türkî'de geyik ve Mogolî'de ceyrândur. Ş ö y l e o l a b i l i r : Daby: Fârsîde *âhû* ve Türkîde *geyik* ve Moğolîde *ceyer-e(n)* [*ceger-e(n)*]dür. (III, 1378; II, 134^b).
17. **ıt / köpek** Fârisî'de seg ve Türkî'de it ve köpek dahı dirler ve Mogollar nevkâ dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Kalb: Fârsîde *sag* ve Türkîde *ıt* ve *köpek* dahı dërler ve Moğollar *noğay* dërler. (III, 1342; II, 125^b).
18. **kara kulak** 'Anâk: Fârisî'de siyâgûş ve Türkî'de kara-kulak ve Mogolî'de şeyulasun dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : 'Anâk: Fârsîde *siyâh-goş* ve Türkîde *kara-kulak* ve Moğolîde *silügüsü(n)* dërler. (III, 1418; II, 145^a).
19. **karğa** Gurâb: Fârisî'de kelâg ve Türkî'de > karga ve Mogolî'de kerîr dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Gurâb: Fârsîde kalâg ve Türkîde > *karğa* ve Moğolîde *keriy-e(n)* dërler. (III, 1610; II, 195^b).
20. **katır** Begal: ... Fârisî'de ester ve Türkî'de katır ve Mogolî'de lavse dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Bağl: ... Fârsîde *astar* ve Türkîde *katır* ve Moğolîde *laosa* dërler. (III, 1324; II, 121^a).
21. **kaz** Batt: Türkî'de kaz ve Mogolî'de kolavun dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Batt: Türkîde *kaz* ve Moğolîde *kalavu(n)* [*ğalağu(n)*] dërler. (III, 1519; II, 171^b).
22. **keçi** Ma'az: ... Fârisî'de ma'aza büz ve Türkî'de keçi ve Mogolî'de îmân dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Ma'az: ... Fârsîde ma'za *buz* ve Türkîde *keçi* ve Moğolîde *imag-a(n)* dërler. (III, 1346; II, 127^a).

¹ *gelincek* niçin *gelincik* değil. OKADA, Kiyoko: *Türkiye'nin çiçekleri*: Japan 2008 (Mart 25), 126. s. mag2libro.

23. **kekilik** Kabc: Fârisî'de kebk ve Türkî'de keklik ve Mogolî'de itavundur. Ş ö y l e o l a b i l i r : Kabc: Fârsîde *kabg* ve Türkîde *kekilik* ve Moğolîde *itağundur*. (III, 1627; II, 200^a).
24. **kerkes** Nesr: Fârisî'de ve Türkî'de kerkes ve Mogolî'de butukcîn dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Nasr: Fârsîde [*karkas*] ve Türkîde [*kaçır*] ve Moğolîde *butuğun* dèrler. (III, 1668; II, 211^a).
25. **kısrağ** Remeke: Fârisî'de mâdyân ve Türkî'de kısrağ ve Mogolî'de gv'ndur ve beççesine 'Arab zamm-ı mîm ile mühr dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Ramaka: Fârsîde *mâdyân* ve Türkîde *kısrağ* ve Moğolîde *gegündür* ve beççesine 'Arab zamm-ı mîm ile *mühr* dèrler. (III, 1339; II, 125^a).
26. **kiş** Semmûr: ... Mogol buna *belgân* dirler. ... semmûr. Ş ö y l e o l a b i l i r : Sammûr: ... [Fârsîde *kêş*, Türkîde *kêş*] Moğol buna *bulağ-a(n)* dèrler. (III, 1371; II, 132^b).
27. **kulân** Fârisî'de kerre ve Türkî'de kulun ve Mogolî'de utgândur. Ş ö y l e o l a b i l i r : Muhra^t: Fârsîde *kurra* ve Türkîde *kulân* ve Moğolîde *unağ-a(n)*dur. (III, 1339; II, 125^a).
28. **kunduz** Mogol kalyon dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Hazmiyân: ['Arabîde *hazmiyân*, Fârsîde *kunduz*, Türkîde *kunduz*] Moğol *kalıgun* dèrler. (III, 1486; II, 162^a).
29. **kurd** Zi'b: Fârisî'de gürg ve Türkî'de kurd ve Mogolî'de hasîne dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Di'b: Fârsîde *gurg* ve Türkîde [*böri*] *kurd* ve Moğolîde *çinu-a* dèrler. (III, 1408; II, 142^b).
30. **lû, evren** Tinnîn: Fârisî'de ejderhâ ve ejder dirler ve şarkî Türkî'de lû ve Türkî-i Rûm'da uran ve Mogolî'de moğor dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Tinnîn: < Fârsîde *ejderhâ* ve *ejder* dèrler ve şarkî Türkîde *lû* ve Türkî-yi Rûmda *evren* ve Moğolîde *moğay* dèrler ve 'Arab bunun erkeğine ve dişisine tu'bân dèrler. (III, 1429; II, 147^b).
31. **ördek** İvez: > Fârisî'de murgâbî ve Türkî'de ördek ve Mogolî'de nokavsun dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : İvazz: > Fârsîde *murg-âbî* ve Türkîde *ördek* ve Moğolîde *nuğusun* dèrler. (III, 1513; II, 170^a).
32. **örümçük** 'Ankebût: Fârisî'de kirihten ve Türkî'de örümcek ve Mogolî'de chîn dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : 'Ankabût: Fârsîde *kara-tan* ve Türkîde *örümçük* ve Moğolîde [*ağal*]*ci(n)* dèrler. (III, 1455; II, 153^b).
33. **sağızğan** 'Ak'ak: Ba'zı Fârsiyân buna 'akke ve ba'zı keşkr dirler ve Türkî'de ve Mogolî'de saksığan dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : 'Ak'ak: Ba'zı Fârsiyân buña 'akka ve ba'zı *kaşkarak* dèrler ve Türkîde *sağızğan* ve Moğolîde [*şağacağay*] dèrler. (III, 1604; II, 194^a).

34. **sanduvaç** Bülbül: 'Arabî'de 'andelîb ve hezar ve Fârisî'de hezâr-destân ve Mogolî'de sindûrâh dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Bulbul: 'Arabîde 'andalîb ve hazâr ve Fârsîde *hezâr-dastân* [Türkî-yi şarkîde] *sanduvaç* ve Moğolîde [*ğurgulday*] dèrler. (III, 1523; II, 172^b).
35. **sıgır** Bekar: ... Fârisî'de gav ve Türkî'de sıgır Mogolî'de hvkr dirler ve 'Arab erkek sığıra > ya'nî öküze | sevr dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Baçar: ... Fârsîde *gāv* ve Türkîde *sıgır* Moğolîde *hüker* dèrler ve 'Arab erkek sığıra > ya'nî öküze | tevr dèrler. (III, 1327; II, 121^b).
36. **sıgırcık** Zürzûr: Fârisî'de sâ ve Türkî'de sıgırcık ve Mogolî'de sıgırçe dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Zurzûr: Fârsîde *sâr* ve Türkîde *sıgırcık* ve Moğolîde *todul* dèrler. (III, 1572; II, 186^a).
37. **şâhîn** Şâhîn: ... 'Arabî'de ve Fârisî'de ve Türkî'de şâhîn dirler ve Mogolî'de laçin dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Şâhîn: ... 'Arabîde ve Fârsîde ve Türkîde *şâhîn* dèrler ve Moğolîde *laçin(n)* [*naçin(n)*] dèrler. (III, 1584; II, 188^b).
38. **tavuk** Decâc: Fârisî'de murg-ı hanegi ve makıyan ve Türkî'de tavuk ve Mogolî'de dekav dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Dacâc: Fârsîde murg-ı hânegi ve *mâkiyân* ve Türkîde *tavuk* ve Moğolîde *taçiy-a(n)* dèrler. (III, 1552; II, 180^b).
39. **tavuşkan** Erneb: Fârisî'de hargûş ve Türkî'de tavşan ve Mogolî'de tavlay dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Arnab: Fârsîde *har-goş* ve Türkîde *tavuşan* ve Moğolîde *taulay* dèrler. (III, 1349; II, 128^a).
40. **tıyn** Sincâb: ... Moğol buna germûn dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Sincâb: ... [Türkîde *tıyn*] Moğol buña *keremü(n)* dèrler. (III, 1373; II, 133^a).
41. **tilkü** Sa'leb: > Fârisî'de rûbâh ve Türkî'de tilkü ve Mogolî'de hengen dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Ta'lab: > Fârsîde *rûbâh* ve Türkîde *tilkü* ve Moğolîde *ünege(n)* dèrler. (III, 1354; II, 129^a).
42. **turza** Keriki: Fârisî'de küleng ve Türkî'de turna ve Mogolî'de tû'râvuş dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Kurkî: Fârsîde *kulang* ve Türkîde *turza* ve Moğolîde *toğuruu* dèrler. (III, 1639; II, 203^a).
43. **üvegik** ... Moğol buna gâgû dèrler. ... Türkî'de buna üveğik dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : ... Moğol buña *kütege* dèrler. ... Türkîde buña *üvegik* dèrler. (III, 1624; II, 199^b).
44. **yağan ~ yağan** Fîl: ... ba'zı Moğol file câhûn ve ba'zı te'ân dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Fîl: ... [Fârsîde *pîl* Türkîde *yağan ~ yağan* dèrler] ba'zı Moğol file *cahun* ve ba'zı *cağan* dèrler. (III, 1386; II, 136^b).

45. **yapaķulaķ** Hâme: ... veminkdür. Fârisî'de *cugd* ü *kûb* dirler ve Mogolî'de baykuş dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Hâme: ... *vamang*dür. Fârsîde (şaġîrine) *cugd* ve (kebîrine) *kûf* dërler [Türkîde *yapaķulaķ* ve] ve Moġolîde *yabalaġ* dërler. (III, 1536, 1679; II, 176^b, 214^b).
46. **yılan** Hayye: < Fârisî'de *mâr* ve Türkî'de *yılan* ve Mogolî'de *hevfâ* dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Hâyya^t: < Fârsîde *mâr* ve Türkîde *yılan* ve Moġolîde *moġay* dërler. (III, 1436; II, 149^a).

*

Eserde şark türkçesi türkî-yi şarkî ifadesiyle dokuz kelime geçer:

- ahta** hayaları çıkmışa Türkî'de ve Fârsî'de *ahtâ* dirler ve *ahtâ* etrâk-ı şarkîyye lisânıdır. Rûm'da *mûsta'mel* olan lafzı *enenmiş*dür ve Farslar arasında *igdic* dahı dirler ve kâhiline Türkî-i şarkîde *naşka* dirler. Rûm'da meşhûr olan lafzı *bârgîrdür* ve *rehvâna şar* ve Rûm Türkîleri *eyle yorga* dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : hâyaları çıkmışa Türkîde ve Fârsîde *ahta* dërler ve *ahta* etrâk-ı şarkîyye lisânıdır. Rûmda *mûsta'mel* olan lafzı *enenmiş*dür ve Farslar arasında *igdic* dahı dërler ve kâhiline Türkî-yi şarkîde *nâşka* (*kâşka*?) dërler. Rûmda meşhûr olan lafzı *bârgîrdür* ve *rahvâna şark* ve Rûm Türkîleri *eyle* (?) *yorga* dërler. (III, 1340; II, 125^a).
- atmaca** Türkî-i şarkîde *karkû* ve Türkî-i Rûmî'de *atmaca* dirler ve künyeti *ebu'l-ahzdur*. Ş ö y l e o l a b i l i r : Türkî-yi şarkîde *ķirġuy* ve Türkî-yi Rûmî'de *atmaca* dërler ve künyeti *ebü 'l-ahzdur*. (III, 1516; II, 171^a).
- balıķçıl** Mâlikü'l-hazîn: > Fârsî'de *bûtîmâr* ve Türkî-i şarkîde *evhâr* ve Türkî-i Rûm'da *balıķçıl* dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Mâlikü 'l-hâzîn: > Fârsîde *bûtîmâr* ve Türkî-yi şarkîde *uġar* ve Türkî-yi Rûmda *balıķçıl* dërler. (III, 1648; II, 205^b).
- doġan** Bâzî: > Türkî-i şarkîde *karekay* ve Türkî-i Rûm'da *doġan* dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Bâzî: > Türkî-yi şarkîde *ķarçıġay* ve Türkî-yi Rûm'da *doġan* dërler. (III, 1515; II, 170^b).
- ķartal** Dâl: Türkî-i şarkîde *ķaçar* ve Türkî-i Rûm'da *ķartal* dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Dâl: Türkî-yi şarkîde *ķaçır* ve Türkî-yi Rûm'da *ķartal* dërler. (III, 1552; II, 180^b).
- ķaşķaldaķ** Bâbkûn: > *Nüzhetü 'l-Kulûb*'da *mezkûrdur*: | Türkî-i şarkîde *ķuşkuldak* dirler. Bir *tayrdur* ki lahmında *râyîha-i tîn* vardur ve ekli *halâldur*. Ş ö y l e o l a b i l i r : Babakûn Mâykûn: > *Nüzhetü 'l-ķulûb*'da *mezkûrdur*: | Türkî-yi şarkîde *ķaşķaldaķ* dërler. Bir *tayrdur* ki lahmında *râyîha-yı tîn* vardur ve ekli *halâldur*. (III, 1515; II, 170^b).

siyek Zübâb: > Fârsî'de meges ve Türkî-i şarkîde cibân ve Türkî-i münakkahda sinek dirler. | Ş ö y l e o l a b i l i r : Zübâb: > Fârsîde *magas* ve Türkî-yi şarkîde *çibin* ve Türkî-yi münakkahda *siyek* dërler. | (III, 1563; II, 183^b).

soyğun Mehât: < Fârsî'de kevezdür ve Türkî-i şarkîde erkeğine sokun ve dışisine maral dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : Mehât: < Fârsîde *gavazndür* ve Türkî-yi şarkîde [*soyğunun*] erkeğine *buğu* ve dışisine *maral* dërler. (III, 1394; II, 139^a).

tavşancıl 'Ukâb: Fârsî'de ele ve Türkî-i şarkîde berkût dirler ve Türkî-i Rûm'da tavşancıl dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r : 'Ukâb: Fârsîde ele ve Türkî-yi şarkîde *bürgüt* dërler ve Türkî-yi Rûm'da *tavşancıl* dërler. (III, 1601; II, 18^a).

*

Bazı okuma tercihleri:

ağva ağacı (III, 1316; II, 118^b) yerine ağu ağacı (ar. diflá) olmalı.

Beylekân (II, 918; 333^b) yerine *Talikân* olmalı. Talikan Afganistân'da İşkemiş'in güneydoğu istikametinde Kunduz'dan yaklaşık 28 km. doğuda, Kunduz deresi üzerinde eski Toharistan'ın başşehri. Horasan'da *talk* [= ilaçlarda ve cam yerinde kullanılan taşa benzer, bir maden ar. *kavkabu 'l-arq*, tü. evren pulu] madeninin çıktığı yer, bu adda Kazvin'de bir yer daha vardır ki *talk* ilkin orada bulunmuştur. Şimdi her iki memleket arapçalaşmış olan Talkân ile anılır. Belh ile Merv, Kazvin ile Ebher arasında birer beldedir.

Bî-kend (III, 954; II, 3^a) (956; II, 3^b) yerine *Beykend* olmalı.

burçak ar. cülbân fa. kelük (III, 1292; II, 113^a) *culubbân* olmalı.

düku (III, 1279; II, 109^a) yerine düğü (ar. zerre) olmalı.

ebe gümecci ar. hubârî fa. penîrek (III, 1294; II, 113^b) *hubârâ* olmalı.

egir, koyı sarmaşık ar. ragl (III, 1310; II, 116^b) *qavî* ve *ruğl* olmalı.

eşek ar. himâr [fa.] har-gere (III, 1331; II, 123^a) yerine *har-i kurra* olmalı.

etrâk-i şarkıyye lugatında pîçin (III, 1389; II, 137^b) yerine *bêçin* olmalı.

filizz-i herc (III, 1255; II, 100^a) yerine fil-zehrec 'fil boğan' olmalı. *pêl-zahra* katır kuyruğu dedükleri otdur arapçalaştırıp *fîl-zahrac* denmiştir. Eski Türkçede *çaşşu* ~ *çaqşu* (Skr. göz) olarak geçer. 'karaca dânecekler olup kâfûr ile birlikte göz tedavisinde kullanılır.' Teke dikenini, şimşir çalısı, yılan yaşığı dênilen bitkinin büyüğüdür. Dalak ve sarılık illetlerine müfittir. Fîli öldürdüğü için bu adla anılmıştır. Düğün asması düğün asması it üzümü ailesinden güzel çiçek ve yaprakları için yetiştirilen bir bitki.

cüzām ve bāsūr ‘illetlerine ve haşarāt şoktuğu yerlere, kuduz ısırmasına, gargarası boğaz iltihaplarına iyi gelir.

göbet (III, 1172; II, 68^a) yerine *göbek* (baskı hatası) olmalı.

gülnar (III, 1252; II, 99^a) yerine köknar (ar. şanüber) olmalı.

Ḥandkük: dîvâseb yerine (III, 1293; II, 113^b) *Ḥanadkük*: *dêv-ispist* olmalı.

Hanfesâ: Fârisî’de gûgâr ve Türkî’de bunbur dirler. Ş ö y l e o l a b i l i r :
Ḥunfusâ: Fârsîde gûgâr ve Türkîde *koñuz* [Moğolîde *çohu*, *delegçi*, *üni*]
dêrler. (III, 1440; II, 150^a).

Hülâgû (II, 773; 278^a) (916; 332^a) (1149; II, 61^a) Hülâgû (II, 797; 288^a), Hülâlğû
(II, 844; 308^a) Hulâgû (II, 908; 331^b) yerine *Hülegü* olmalı.

kejdeme (III, 1276; II, 107^b) yerine *kerdeme* olmalı.

kene ağacı ar. ħirve‘ [ħuru‘] (III, 1316; II, 118^b) *kenevir* olmalı.

knhbl yerine (III, 1271; II, 105^b) *kanahbal* (*≈kahbal*) ‘meşe türü bir ağaç’ olabilir.

kolan (III, 1385; II, 136^b) (1394; II, 139^a) yerine *kulan* olmalı.

kurıga (III, 1480; II, 160^b) yerine *kurbağa* olmalı.

küyâki oti (III, 1298; II, 114^b) yerine *güyegü oti* olmalı.

Mâmekân (II, 850; 310^a) yerine *Mö’etüken* ve Mûybalık yerine *Ma’u* [*mağu*]
balık olmalı. Gazne’nin kuzeybatısında dağlar arasında denizden 2.545 m.
yükseklikteki Bâmiyân kalesinin kuşatmasında Çağatay’ın oğlu
Mö’etüken’in gözüne ok isabet edip öldüğü için ‘uğursuz kale, uğursuz
şehir, kutsuz şehir’ denmiştir.

süfûr (III, 1395; II, 139^b) yerine *suğur* olmalı.

sülün (II, 880; 323^a) yerine *sülük* olmalı. Nitekim (III, 1454; II, 153^b)’de *sülük*.

şādî (büyük maymun) maymun (küçük maymun) (III, 1389; II, 137^b) *şadı* ‘goril’
olarak anlaşılabilir.

tüy (III, 1595; II, 192^a) yerine *toy* olmalı.

yevşen (III, 1312; II, 117^b) yerine *yavşan* olmalı.

Zarbân (III, 1380; II, 135^a) yerine *Zaribân* yazılmalı ve okunmayan yer de *madağ*
ve *göcen* olmalı.

zerdevâ maddesindeki zerdebr (III, 1368; II, 131^b) yerine *zerd-ber* olmalı.

*

Bebr'in *yolbars* (III, 1404; II, 141/1^a) *çökek*'in bataklık (II, 574; 207^a) *degirmi dağın gird-koh* (II, 849; 309^b) 'araba üstündeki keçe çadır'ın *derim evi* (II, 518; 186^b) *taberistânın* 'baltalık' (II, 812; 294^a) *tarabzanın* ağaç dīvar (II, 629, 228^b; III, 984; II, 15^a) olduğunu öğreniyoruz.

yer deprenmesi (ar. zelzele) (III, 1165; II, 66^a) dolayısıyla şuna değinilmeli: *deprenmek* '(köstebek gibi) alttan yukarıya doğru hareket etmek' mesela yerden su fışkırmak. *sallanma* 'beşik gibi iki yana doğru hareket etmek', *sarsılmak* 'tek istikamete doğru hareket etmek, yerinden oynayıp yerine dönmek' mesela dağ gibi sarsılmamak, devrilmek, çökmek.

Tümer KARAAYAK* (Bilecik)

Eski Uygurcadaki Bazı Moğolca Unsurlar II**

Giriş

Türklerin diğerk kavimlerle kurdukları ilişkiler, onların toplum yaşantısı üzerinde doğrudan ve dolaylı birçok etki bırakmıştır. Bu karşılıklı ilişkiler, her toplumun kendi kültürünü geliştirip zenginleştirmesinin yanında kendi kültürüne ait çeşitli unsurları da diğerk toplumlara aktarmasına yol açmıştır. Bu yeni aktarımlar en çok din, dil, edebiyat, mimari, sanat, kültür gibi alanlarda görölmektedir. Bu alanların her birisinde görölen gelişmeler Türklerin sosyal, kültürel, edebî ve dinî hayatlarına sirayet etmiş ve onlarda büyük değışimlere sebep olmuştur. Bu değışimlerin en çok göröldüğü ve izlendiğı alandan birisi de dildir. Bu değışimler toplumların birbiriyle olan etkileşiminin doğal bir sonucudur ve bunlar dilin ses, yapı, sözdizimi ve söz varlığı üzerinde kalıcı izler bırakmaktadır. Bu kalıcı izlerin tamamı “dil ilişkileri” kavramıyla açıklanabilmektedir.

Türkçe ve Moğolca arasındaki “dil ilişkileri” çeşitli katmanlara sahiptir. Türkçenin Moğolcayla çok uzun bir süre, muhtemelen de üç yüz yıldan fazla süren bir ilişkisi vardır. Bu ilişkilerin doğal bir sonucu olarak her iki dilde sözlüksel, biçim bilimsel ve yapısal aktarımlar meydana gelmiştir. Bazı bilim insanları bu aktarımlardan hareketle Türkçe ve Moğolca arasındaki dil ilişkisini Altay, Ural-Altay, Nostratik gibi kuramlar çerçevesinde “genetik ilişki (~ akrabalık ilişkisi)”¹ içerisinde olduğunu kabul etmişlerdir. Diğerk bilim insanları ise bu geleneksel görüşün karşısına Türkçe-Moğolca dil ilişkilerinde aktarımların (~ alıntıların)² önemli bir rol oynadığı fikrini yerleştirmişlerdir (Schönig 2017: 181-182).

Türkler kültürel temasta buldukları dillerle karşılıklı kelime alışverişinde bulunmuşlardır. Eski Türkçenin ilk yazılı belgelerinden olan runik harfli

* Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tumerkaraayak@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2322-9663

** Bu yazının ilk bölümü için bkz. Karaayak 2022: 379-407.

¹ Ramstedt 1957; Poppe 1960; Kotwicz 1962; Poppe 1965; Miller 1971; Tekin 1976.

² Clauson 1956; Clauson 1962; Doerfer 1963; Clauson 2011; Clauson 2017.

yazıtlarda “alıntı kelimeler” yok denecek kadar azdır. Bu yazıtlarda “alıntı kelimeler” söz konusu olduğunda genellikle unvanlar, kişi adları, kavim ve yer adları yer almaktadır³. Eski Türkçede alıntı kelimelerin yoğun olarak görüldüğü dönem Eski Uygur Türkçesidir. Bu dönemde Türkler Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlığa ait eserleri kendi dillerine çevirmişlerdir. Bu çevirileri Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğdca yapılmıştır. Bu dillere ait alıntı kelimeleri de bu eserlerde yoğun olarak kullanmışlardır.

Bu dillere ait alıntılar dışında Eski Uygur metinlerinde Moğolca sözcükler de görülmektedir. Eski Türkçede Moğolca sözcüklerin hangi dönemden itibaren var olduğu konusu tartışmalıdır. Bazı araştırmacılara göre Moğolca sözcükler, Eski Uygurcaya 13. yüzyıldan sonra girmeye başlamıştır. Bazılarına göre ise 13. yüzyıldan önce yazılmış Uygur metinlerinde de Moğolca sözcükler vardır (Ağca 2021: 304). Clauson’a göre Eski Türkçede Moğolca sözcükler 13. yüzyıldan sonra görülmektedir (Clauson 1959: 177-178). Doerfer ve Menges, Eski Türkçedeki Moğolca sözcüklerin 13. yüzyıldan itibaren görülmeye başladığına inanırlar (Doerfer 1963: 5-6; Menges 1968: 174; Ağca 2021: 304). Şçerbak ise Moğolca alıntılarının 12. yüzyıl ve öncesine ait metinlerde yok denecek kadar az olduğunu, bu alıntılarının esas itibarıyla 13. ve 14. yüzyıllara ait Eski Uygurca metinlerde görülmeye başladığını belirtir (Şçerbak 2019: 21). Schönig ise arkaik Moğolca materyallerin Türkçede yer edinmesinin muhtemelen 920 yılından itibaren Kitan konfederasyonu içerisinde yer alan Uygur unsurları aracılığıyla olduğunu ve 10. yüzyılın sonundan itibaren Orta Asya’nın batısındaki Türkçe konuşan grupların üzerinde bile bir miktar Moğolca etkisi bulunduğu dikkat çeker (Schönig 2017: 185). Ölmez ise 10-14. yüzyıllar arası Eski Uygurca için başlangıç ve bitiş dönemleri olarak ele alındığında her iki dil arasında karşılıklı alışverişin mevcut olduğunu ve son dönem -yani 13. yüzyılın ortalarından itibaren- en başta idarî dilde Moğolcanın etkisi görüldüğünü vurgular (Ölmez 2020a: 43).

Eski Uygurcadaki Moğolca alıntılar üzerine doğrudan yapılan çalışmaların sayısı sınırlıdır. Eski Uygurcadaki Moğolca alıntılar genellikle yayımlanan çalışmaların notlar/açıklamalar kısmında ve çeşitli sözlüklerde⁴ ele alınmıştır. Doerfer, Eski Uygurca metinlerde geçen Moğolca sözcüklerin listesini vermiştir (Doerfer 1993b: 189-190; Ağca 2021: 305-306). Yine bu konu hakkında yapılmış müstakil çalışmalar bulunmaktadır⁵.

³ Doerfer 1992; Doerfer 1993a; Ölmez 1995, 1997, 1999; Aydın 2008.

⁴ Doerfer 1963, 1965, 1967, 1975; Caferoğlu 1968; Räsänen 1969; Nadalyaev, vd. 1969; Clauson 1972, Röhrborn 1977-1998; Röhrborn 2010; Röhrborn 2015; Röhrborn 2017; Özürtural, Röhrborn 2020; Wilkens 2021a; Wilkens 2021b; Ölmez 202X.

⁵ Ayazlı 2019; Ölmez 2020b; Ayazlı 2021; Karaayak 2022.

Bu çalışma, Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen* [*Eski Uygurcanın El Sözlüğü*] adlı çalışmasında yer verdiği Moğolca kelimelerin bir kısmının incelenmesi amacıyla hazırlanmıştır. Bu sözlükte yer alan Moğolca kelimelerin bazıları daha önce tarafımızca ele alınmıştır⁶. Burada *kubi*, *kupçır*, *mañlai*, *namla-*, *nasuta*, *oba*, *saba*, *soyurka-*, *soyurkal*, *şıpar*, *tarda*, *tarugaçı*, *tägäläy*, *tüli*, *tüşü-*, *tüşümän*, *yam*, *y(a)mun*, *yaza-* ve *yirga-* kelimeleri ele alınacaktır. Çalışmada bu kelimelerin geçtiği metinler/kaynaklar, anlamları ile cümle örneklerine yer verilecektir. Ayrıca kelimelerin tespit edilebilen Orta, Edebî ve Çağdaş Moğolcadaki şekillerine ve çeşitli kaynaklardaki açıklamalarına kısaca değinilecektir.

1) EUyg. *kubi* “pay, hisse” < Moğ. *qubi* (HdA: 418a).

kubi kelimesi Eski Uygurcada sivil metinlerde bulunmaktadır. → *näçä oğlanlarım bolsa ol oğlanlar birlä täñ öñ ülüş kubi berür män* “ne kadar evladım olursa olsun, o evlatlar(ımın) hepsine eşit hisse₃ veririm” (Clark 1975: 152; Keskin 2022: 206, 419)⁷. → *kubi* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MGT. *hubi* “Teil, Anteil // parça, bölüm” (Haenisch 1939: 69; Haenisch 2020: 153); MongMo. *qubi* (Tumurtoogo 2006: 534); SonGar. *qubi* “share // pay, hisse” (Kara 2009: 240). || **Edebî Moğolca:** *qubi* “portion, dose // porsiyon” (Kowalewski 1846: 889a); *hubi* “part, share, portion // bölük, hisse, pay” (Lessing 1960: 976b; Lessing 2017: 1151a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *xöw* (= *yüw*) “Teil, Anteil // pay, hisse” (Ramstedt 1935: 193b); Bur. *xubi* “часть, доля // parça, pay” (Çeremisov 1951: 589a); Ord. *xuwi* “portion, part // porsiyon, parça” (Mostaert 1968: 375a).

Doerfer *kubi* kelimesini Moğolcadan Türkçeye geçtiğini ve Çağatayca *ülüş* ile eşit anlam ve kullanıma sahip olduğunu belirtir (Doerfer 1963: 422). Clark dışında araştırmacılar kelimeyi yayınlarında farklı şekilde okumuş ve anlamlandırmıştır⁸. Clark ise kelimenin Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirtir

⁶ Karaayak 2022: 379-407. Bu çalışmada *aga*, *akala-* ~ *akalat-*, *asuru*, *balamud*, *balar*, *bayan*, *bayan*, *bışıl-* ~ *bışil-*, *buhar*, *bürkälük*, *çag*, *çaga*, *çäbiläki*, *çimür*, *çitan*, *çölgä*, *gam*, *kalça*, *kamtın*, *karaçu* ve *kämür* kelimeleri ele alınmıştır.

⁷ krş. Radloff 1928: 169; Yamada 1972: 236; Yamada 1993: 120; Sertkaya 1993: 142; Li 1996: 303; Geng 2006: 136.

⁸ krş. Radloff bu kısmı dökme Uygur harfleriyle vermiştir ve “auch diesen Knaben gleiche Erbteile (*yǰlyu koby*) // ayrıca bu eşit miraslar (*ülüş koby*)” şeklinde anlamlandırmıştır (Radloff 1928: 170). Yamada ilk çalışmasında bu kelimeyi *qoñi* okumuş ve “all // her şey” anlamını vermiştir (Yamada 1972: 236-237). Daha sonraki çalışmasında *qopi* okuyup “alles // her şey, hepsi” anlamını vermiştir (Yamada 1993: 120, 122, 277). Sertkaya makalesinde *ülüş koby* okumuş ve “miras hissesi” anlamını vermiştir (Sertkaya 1993: 142-143). Li ve Geng çalışmalarında *ülüş qopi* okumuştur (Li 1996: 303; Geng 2006: 136). Keskin çalışmasında *ülüş kopy* okumuş (Keskin 2022: 206) ve “payı tamamen” şeklinde anlamlandırmıştır (Keskin 2022: 631).

(Clark 1975: 152). *kubı* için ayrıca bkz. Doerfer 1963: 422-423, 294. madde; Clark 1975: 152; Doerfer 1993b: 189; Khabtagaeva 2009: 45, 116, 223, 255.

2) EUyg. *kupçır* “bir vergi çeşidi” < Moğ. *qubčiri* (HdA: 424b).

kupçır kelimesi Eski Uygurcada sivil metinlerde bulunmaktadır. → BuYön33, U 5331, 1. satır: *säniñ kupçır tarığıñta* “senin *kupçır* (vergin için olan) tahlılandan” (Keskin 2022: 244, 432)⁹; BuYön52, *U 9180, 1. satır *yunt yılıkı kupçır kümüşkä* “at yılındaki *kupçır* gümüşüne” (Keskin 2022: 252, 435)¹⁰; BuYön66, 9-11. satır: *üç bakır kümüş kupçırka tutzun* “üç bakır *kupçır* (vergisi olarak) saysın” (Keskin 2022: 260, 438)¹¹; BuYön67, 8-9. satır: *üç bakır kümüş kupçırka tutzun* “üç bakır *kupçır* (vergisi olarak) saysın” (Keskin 2022: 260, 438)¹²; BuYön68, 10-11. satır: *üç bakır kümüş kupçırka tutzun* “üç bakır *kupçır* (vergisi olarak) saysın” (Keskin 2022: 261, 438)¹³; BuYön69, 8-10. satır: *bir yarım bakır gümüş kupçırına tutzun* “bir yarım bakır gümüş *kupçır* (vergisine) saysın” (Keskin 2022: 262, 438)¹⁴; BuYön70, 9-10. satır: *çuv alzun kupçırka [tutzun]* “makbuz alsın, *kupçır* (vergisine) saysın” (Keskin 2022: 263, 438)¹⁵. *kupçır* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MGT. *hubcir* “Abgabe, Steuer // bağış, haraç, vergi” (Haenisch 1939: 69; Haenisch 2020: 153); Phs. *qubč’iri* “tax // vergi” (Poppe 1957: 129a); Phs. *qubč’iri* “tax, tribute // vergi, haraç” (Tumurtoogo 2010: 189a). || **Edebî Moğolca:** *qubčiyur* “la capitation, impôt, tribut // vergi, haraç” (Kowalewski 1846: 901); *gubçigur* “tax, impost, tribute // vergi, haraç, bağ” (Lessing 1960: 363b; Lessing 2017: 458b). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. Ø; Bur. Ø; Ord. Ø.

kupçır kelimesi Moğolca *gubçi-* “to collect or levy taxes; to impose corvee // vergi toplamak veya zorla vergi almak; ücretsiz angarya iş yüklemek” fiiline (Lessing 1960: 363b; Lessing 2017: 458b) fiilden isim yapım eki *-gur/-gür* eklenmesiyle (Poppe 2016: 70, 155. madde) oluşmuştur (Doerfer 1963: 387). *kupçır* için ayrıca bkz. Pelliot 1944: 153-164; Doerfer 1963: 387-391, 266.

⁹ krş. Radloff 1928: 121-122; Li 1996: 291; Sertkaya 1999: 243; Özyetgin 2004: 200; Vér 2016: 206; Vér 2019: 129.

¹⁰ krş. Radloff 1928: 57; Li 1996: 320; Özyetgin 2004: 187; Tuguşeva 2013: 101; Vér 2016: 211; Vér 2019: 137.

¹¹ krş. Radloff 1928: 90-91; Li 1996: 198, 200-201; Matsui 1996: 7; Özyetgin 2004: 190; Tuguşeva 2013: 135; Vér 2016: 178; Vér 2019: 99.

¹² krş. Radloff 1928: 90-91; Li 1996 198-199; Matsui 1996: 10; Özyetgin 2004: 191; Tuguşeva 2013: 136; Vér 2016: 180; Vér 2019: 102.

¹³ krş. Radloff 1928: 91-92; Li 1996: 199-200; Matsui 1996: 11; Özyetgin 2004: 192; Tuguşeva 2013: 136; Vér 2016: 182; Vér 2019: 104.

¹⁴ krş. Radloff 1928: 91-92; Li 1996: 199-200; Matsui 1996: 12; Özyetgin 2004: 193; Tuguşeva 2013: 136; Vér 2016: 184; Vér 2019: 107.

¹⁵ Radloff 1928: 91-92; Li 1996: 192; Matsui 1996: 137; Özyetgin 2004: 194; Vér 2016: 216; Vér 2019: 154.

madde; Tuna 1972: 226; Clark 1975: 151-152; Özyetgin 2004: 86-91; Schönig 2000: 98-99; Vér 2016: 179, 570. dipnot; Kincses-Nagy 2018: 163-164; Keskin 2022: 640.

3) EUyg. *mañlai* “bir unvan, kumandan; öncü” < Moğ. *manglai* (HdA: 468b).

mañlai kelimesi Eski Uygurcada Dai Matsui tarafından yayımlanan “Notes on the Old Uigur Wall Inscriptions in the Dunhuang Caves” adlı çalışmada bulunmaktadır. → 4D, 1-2. satır: *yılan yılın tangut çölgätäki mañlai taykim* “yılan yılı Tangut bölgesindeki öncü Taykim” (Matsui 2013: 43); 4E, 1-2. satır: *yılan yıl tangut çölgätäki mañlaitaki tümän [bä]gi tayk[im]* “yılan yılı Tangut bölgesindeki öncülerinden olan on bin başı Taykim” (Matsui 2013: 43). *mañlai* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MongMo. *manglai* (Tumurtoogo 2006: 466); SonGar. *manglai* “forehead // öncü” (Kara 2009: 175). || **Edebî Moğolca:** *manglai* “front, le milieu du front; principal, souverain, supreme; le chef // ön, alnın ortası; asıl, egemen, yüce; önder” (Kowalewski 1849: 1977b); *manglay* “forehead; front, vanguard; chief, leader; principal, advanced, foremost, supreme // alın, yüz, beniz; şef, başkan; ilk, ilke, ileri, en başta gelen, en üstün” (Lessing 1960: 527a; Lessing 2017: 646a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *mañnā* “Stirn, Vorderkopf // alın, başın ön tarafı” (Ramstedt 1935: 257a); Bur. *mangılay* “лоб // alın” (Çeremisov 1951: 309a); Ord. *mañlā* = *mañnā* “front; éminent; nom de clan ou de sous-clan chez les Darkhat // alın; öne çıkan; Darkhat arasında klan veya alt klan adı” (Mostaert 1968: 454b).

Doerfer *mañlai* kelimesinin Moğolca olduğuna yer verir ve kelimenin Türkçeye geçtiğini belirtir (Doerfer 1963: 501-502). Räsänen ise *mañlay* için Türkçe *māñ* “Gehirn // beyin” ve *ilay* “Stirn // alın” kelimelerinin birleşmesinden oluştuğunu belirtir (Räsänen 1969: 327a). Kincses-Nagy ise kelimenin Moğolca **mañ* “forehead, face // alın, yüz” ve +*lai*/*lei* ekiyle oluşabileceğini belirtiyor (Kincses-Nagy 2018: 143). *mañlai* için ayrıca bkz. Poppe 1962: 336; Doerfer 1963: 501-502, 369. madde; Räsänen 1969: 327a; Schönig 2000: 134; Csáki 2006: 146-148; Rybatzki 2006: 609-610; Matsui 2013: 44, 4D1/4E2. not; Ölmez 2013: 382; Erdem Çiçek 2015: 57-58; Güner 2017: 17.

4) EUyg. *namla-* “okla vurmak” < Moğ. *namna-* (HdA: 485a).

namla- kelimesi Eski Uygurcada Reşit Rahmeti Arat tarafından yayımlanan *Eski Türk Şiiri* çalışmasında bulunmaktadır. → ETŞ, 11.86. satır: *namlayu atıp tüüni* “yay ile herkesi vurarak” (Arat 1965: 110-111; UWV I: 97). *namla-* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** Ø. || **Edebî Moğolca:** *namnaqu* “bonnet d’arbalétrier; but fait en forme de bonnet, sur lequel on s’exerce a tirer de l’arc a cheval // okçu şapkası; at sırtında yay atmak

için egzersiz yapılan şapka şeklinde yapılmış kale” (Kowalewski 1846: 617a); *namna*- “to shoot with a bow; to chase, pursue // yay ve ok ile vurmak; peşine düşmek, kovalamak” (Lessing 1960: 563a; Lessing 2017: 688b) ~ *namla*- “atış yapmak, ateş etmek” (Lessing 2017: 688a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *namnaxv* “Galopp, während des Schock abschiessen // dörtnala, baskın sırasında atış yapmak” (Ramstedt 1935: 271a); Bur. *namnaxa* “гнаться, преследовать // sürmek, kovalamak” (Çeremisov 1951: 337b); Ord. *namna*- “aller à la chasse // ava çıkmak” (Mostaert 1968: 482b).

Tuna, *namla*- kelimesi için “nam+na- > Moğ. *namna*- < nam(u)n+a-” şeklinde ise Osmanlıcadaki *namla*- şeklinin < Moğ. *nam+la*- veya *nam+na*- şekline gidebileceğini belirtir (Tuna 1972: 234). *namla*- için ayrıca bkz. Tuna 1972: 233-234, 35. madde; Sertkaya 2006: 9.

5) EUyg. *nasuta* < Moğ. *nasuda* “temelli, sürekli, sonsuza dek” (HdA: 487a).

nasuta kelimesi Eski Uygurcada Reşit Rahmeti Arat tarafından yayımlanan *Eski Türk Şiiri* çalışmasında bulunmaktadır. → ETŞ, 11.82. satır: *nasuta mu kosar munı* “Bunu sonsuza dek mi bırakmalı” (Arat 1965: 110-111). *nasuta* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** SonGar. *nasuda* “always, constantly // daima, sürekli” (Kara 2009: 191). || **Edebî Moğolca:** *nasuda* “durant toute la vie, sans cesser // hayat boyunca, sürekli” (Kowalewski 1846: 611b); *nasuda* “throughout one’s lifetime; all the time, always // ömür boyunca, yaşadıkça; her zaman, sürekli” (Lessing 1960: 566b; Lessing 2017: 692b). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *nasu* “Alter // yaş” (Ramstedt 1935: 272a); Bur. *naçan* “возраст, годы, лета // yaş, yıl, zaman” (Çeremisov 1951: 341a); Ord. *nasu* “âge, vie, année de vie // yaş, yaşam, yaşam süresi” (Mostaert 1968: 484b).

nasuta kelimesi Moğolca *nasu(n)* “year in relation to life; age; old age // yaş, yaşanan yıl, ömür” (Lessing 1960: 566; Lessing 2017: 692a) ismine zaman zarfı yapan *-da/-de* eki (Poppe 2016: 83, 208. madde) getirilerek oluşturulmuştur. *nasuta* için ayrıca bkz. Doerfer 1975: 97-98, 1797. madde; Poppe 1982: 411.

6) EUyg. *oba* “yığılı taştan anıt” < Moğ. *oba* (HdA: 501b).

oba kelimesi Eski Uygurcada şu metinde yer almaktadır. → Insİduq, III, 2. satır: *obası bo ok sakınmagıl ulug tegin bolzun* “(Onun) taştan yapılan anıtı budur. (Sen) merak etme! Büyük prens olsun” (Geng, Hamilton 1981: 19, 28). *oba* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** Ø || **Edebî Moğolca:** *oboga* “tas, monceau, tas de pierres; tas de terre, des bornes, tas de pierres, obo // yığın, topluluk, taş yığını; toprak yığını, sınır taşı, oba” (Kowalewski 1844: 370a); *obug-a(n)* “heap, pile, mass; hesap of Stones; specifically an *obo*, a mound or cairn of rough Stones built as a landmark or

monument where special religious ceremonies are performed in honor of the genius loci; barrow, tumulus; border mark // yığın, top, küme, öbek; taş yığını; bilhassa obo, çevresinde dini törenler düzenlenen mezar veya anıt olarak yapılmış taş yığını veya kurgan; tümsek; sınır işareti, an” (Lessing 1960: 598b; Lessing 2017: 729b). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *owā* “Kegel, Hügelchen, Haufen; Steinhäufen an der Wegseite oder auf einem Hügel // koni, tepcecik, yığın; yolda veya bir tepedeki höyükler” (Ramstedt 1935: 291b); Bur. *oboo* “куча, гряда; насыпь, курган // yığın, öbek; bent, siper” (Çeremisov 1951: 361b); Ord. *owō* “monceau, tas, pile; *obo* // yığıntı, öbek, istif, oba” (Mostaert 1968: 525a).

Doerfer ve Räsänen *oba* kelimesinin Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirtmişlerdir (Doerfer 1963: 153-155, 36. madde; Räsänen 1969: 356a). Clauson ise *oba* kelimesini Moğolca *obo*’dan alıntı olduğunu belirtir (Clauson 1972: 5b). *oba* için ayrıca bkz. Poppe 1962: 336-337; Doerfer 1963: 153-155, 36. madde; Räsänen 1969: 356a; Clauson 1972: 5b; Geng, Hamilton 1981: 36, III.2. not; Csáki 2006: 204-205; Erdem Çiçek 2015: 62-63; Güner 2017: 17.

7) EUyg. *saba* “(sıvı şeyler için; *bir saba* = üç *tämbin*) bir hacim ölçüsü; kap” < Moğ. *saba* (HdA: 571a).

saba kelimesi Eski Uygurcada sivil metinlerde bulunmaktadır. → U 5288, 7, 10, 14, 16, 20. satır: *bir saba arakı* “bir *saba* içkiyi” (Keskin 2022: 233-234, 428-429)¹⁶; U 5510, 3, 4, 6, 9, 11, 12, 14, 15, 17. satır: üç *t(ä)mbin arakı sabası bilä* “üç tembin içkiyi kabıyla” (Keskin 2022: 245-246, 432-433)¹⁷. *saba* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MongMo. *saba* (Tumurtoogo 2006: 540); SonGar. *saba* “vessel, container // kap” (Kara 2009: 244); Phs. *saba* “vessel, bowl // kap, kase” (Tumurtoogo 2010: 189a). || **Edebî Moğolca:** *saba* “vase, poterie, vaisselle; receptacle // vazo, çömlek, tabaklar; hazne” (Kowalewski 1846: 1302); *saba* “any container or receptacle; vessel, vase // kap, herhangi bir kap, kutu; kapkacak, çanak, vazo” (Lessing 1960: 653a; Lessing 2017: 791a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *saw^p* “Gefäss (im allgemeinen), Behälter // (genel olarak) kap, depo, konteyner” (Ramstedt 1935: 315a); Bur. *saba* “посуда, сосуд // tabak, çanak, konteyner” (Çeremisov 1951: 393b); Ord. *sawa* “vase, récipient, instrument; charge de fusil // vazo, kap, alet; tüfek yükü” (Mostaert 1968: 565b).

saba için ayrıca bkz. Matsui 1996: 58, 7-8. not; Khabtagaeva 2009: 73, 110, 201; Keskin 2022: 690.

8) EUyg. *soyurka*- “merhametli olmak, acımak, merhamet etmek” < Moğ. *soyurqa*- < ETü. *tsuyurka*- (HdA: 622a).

¹⁶ krş. Matsui 1996: 57

¹⁷ krş. Matsui 1996: 72.

soyurka- kelimesi Eski Uygurcada şu kaynaklarda yer almaktadır. → BT VIII, A 174-175. satır: *anta bas[a] ... soyurkap bahşı yaratagin bert[i] ...* “Ondan sonra ... affetti ve bahşının kaynağını verdi” (Kara ve Zieme 1977: 41); InsIduq, IV, 26. satır: *buyantu kagan soyurkayu y(a)rlıkap* “Buyantu Kağan lütüfta bulunmayı tenezzül edip” (Geng, Hamilton 1981: 21, 30); InsIduq, V, 13. satır: *t(ä)grikänimizni yänä soyurkap* “Efendimizi yeniden lütfedip” (Geng, Hamilton 1981: 22); ETŞ, 7, 231. satır: *[ayıg] kılınçlıglarig soyurkayu erinçkäyü yarlıkatınız* “günahları merhamet edip bağışladınız” (Arat 1965: 50-51)¹⁸; OstKirche, C, XVIII satır: *alku ad(a)m uguşı y(a)lıuklarig soyurkayu erinçkäyü* “bütün Adem’in soyundan olan insanları acıyıp bağışlayıp” (Zieme 2015: 59). *soyurka* kelimesinin faktitif ekli biçimi olan *soyurkat-* “pişman olmak” (HdA: 622a) biçimi de görülmektedir. → YulCav. H, 2. satır: *kagan kaşun [s]oyurkaşıp* “hükümdar ve hatun teveccüh gösterip” (Matsui 2008, 18-19; Matsui 2013: 35-36). *soyurka-* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** ME. *soyurka-* “bağışlamak, lütuf etmek” (Poppe 1938: 325; Poppe 2009: 135); MGT. *soyurhaşu* (= *soyurhu*) “Gnade gewähren, belohnen // lütuf vermek, ödüllendirmek” (Haenisch 1939: 136; Haenisch 2020: 274); MongMo. *soyurqa-* (Tumurtoogo 2006: 553); SonGar. *soyurqa-* “to deign, to be merciful, to show grace // bahşetmek, merhamet etmek, zarafet göstermek” (Kara 2009: 266). || **Edebî Moğolca:** *soyurha-* “conferer, accorder, vouloir bien, daigner // görüşmek, hibe etmek, istekli olmak, tenezzül etmek” (Kowalewski 1846: 1407); *soyurha-* “to deign, condescend; to grant // tenezzül etmek, lütfetmek, alçak gönüllü olmak, tevazu göstermek; esirgemek, korumak, bağışlamak, ihsan etmek” (Lessing 1960: 724a; Lessing 2017: 869a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *soyırha-* “gnädig sein // merhametli olmak” (Ramstedt 1935: 329b); Bur. Ø; Ord. *sujırxa-* “daigner // tenezzül etmek” (Mostaert 1968: 590).

Doerfer, Eski Türkçe *tsoyurka-* ~ *soyurka-* kelimesi Çince 慈 *ci* “şefkat, merhamet” kelimesine *-rka-* eki getirilerek türetilen bir fiil olduğunu belirtir (Doerfer 1963: 351, 228. madde). Clauson, Çince kökenli *tsoyurka-* “to have pity one someone, to be passionate // birine merhamet etmek” kelimesinin Eski Uygurcadan Moğolcaya *soyurka-* “to show favour to (someone), to reward // (birine) iyilik göstermek, ödüllendirmek” şeklinde ödünçlendiğini belirtir (Clauson 1972: 556). *soyurka-* için ayrıca bkz. Doerfer 1963: 353-354, 229. madde; Räsänen 1969: 426a; Clauson 1972: 556; Erdal 1991: 462; Schönig 2000: 169-170; Kincses-Nagy 2018: 195-196; Ağca ve Gül 2018: 57; Şçerbak 2019: 140, 193, 205; Karaayak 2021a: 523-524; Karaayak 2021b: 362.

9) EUyg. *soyurkal* “merhamet, kayra” < Moğ. *soyurqal* (HdA: 622).

¹⁸ krş. Bang ve Gabain 1930: 194, 113. satır

soyurkal kelimesi Eski Uygurcada şu metinde yer almaktadır. → Insİduq, III, 11. satır: *altun agızın soyurkal boldı* “altın ağzıyla merhamet gösterdi” (Geng, Hamilton 1981: 19); Insİduq, III, 31. satır: *muntağ adınçığ soyurkal* “bunun gibi fevkalade merhameti” (Geng, Hamilton 1981: 19). *soyurkal* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MongMo. *soyurqal* (Tumurtoogoo 2006: 554). || **Edebî Moğolca:** *soyurqal* “action d’accorder, don, présent; témoignage de bienveillance, grâce, bienveillance // verme eylemi, bağış, armağan, hediye; iyilik nişanı, zarafet ” (Kowalewski 1846: 1407b); *soyurhal* “favor, kindness // lütuf, ihsan, bağış” (Lessing 1960: 724b; Lessing 2017: 869a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *sojıxıxı* “gnädig sein // merhametli olmak” (Ramstedt 1935: 329b); Bur. Ø; Ord. *sujırxa-* “daigner // tenezzül etmek” (Mostaert 1968: 590).

Doerfer *soyurkal* kelimesinin Moğolca *soyurka-* “to deign, condescend // tenezzül etmek, lütfetmek” (Lessing 1960: 724a; Lessing 2017: 869a) kelimesine fiilden isim yapım eki *-l* (Poppe 2016: 71, 159. madde) getirilerek oluşturulduğunu belirtir (Doerfer 1963: 351-353, 228. madde). Räsänen ve Tuna *soyurkal* kelimesinin Moğolca olduğunu ve Moğolca *soyurka-* fiili ile ilişkili olduğunu belirtir (Räsänen 1969: 426a; Tuna 1972: 239-240). *soyurkal* için ayrıca bkz. Doerfer 1963: 351-353, 228. madde; Räsänen 1969: 426a; Tuna 1972: 239-240; Schönig 2000: 170; Ölmez 2009: 388-389; Ölmez 2010: 167-175; Şçerbak 2019: 140; Karaayak 2021b: 364.

10) EUyg. *şıpar* “harç, balçık” < Moğ. *şibar* (HdA: 649b).

şıpar kelimesi Eski Uygurcada şu metinde yer almaktadır. → ETS, 11,120. satır: *şıparnıñ üni (?)*¹⁹ (Arat 1965: 112). *şıpar* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MongMo. *şibar* (Tumurtoogoo 2006: 559). || **Edebî Moğolca:** *şibar* “boue, crotte, fange, terre glaise, argile // çamur, tezek, çamurlu yer, balçık” (Kowalewski 1846: 1475b); *siber* “dense shrubbery on a marsh; overgrowth on a river bank; hazel grove; dense forest, thicket // bataklıkta sık çalılık; ırmak yatağındaki kabarıklık; findık bahçesi; sık orman, ağaçlık, çalılık” (Lessing 1960: 695a; Lessing 2017: 836b). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *şıwr* “Waldung, Nasses Lanf mit Gebüsch und Wald, Urwald // orman, çalılar ve orman ile ıslak arazi, bata girmemiş orman” (Ramstedt 1935: 362b); Bur. *şeber* “густой лес; заболоченная чаща // yoğun orman; bataklık çalılığı” (Sanzheev, Orlovskaya, Shevernina 2018: 107); Ord. *şıwer* “terrain humide // nemli arazi” (Mostaert 1968: 625a).

Räsänen Yakutçadaki *şibar* ~ *şimar* “чаща, мелкий // çalılık sığ alan” kelimesinin Moğolca *sibir* kelimesinden geldiğini belirtir (Räsänen 1969: 414a).

¹⁹ *şıpar* kelimesinin tespit edilebildiği tek kaynak ve yer burasıdır. Kelimenin buradaki anlamı ve bağlamı kesin değildir.

11) EUyg. *tarda* “brokar, sırma, kumaş” < Moğ. *darda* (HdA: 677a).

tarda kelimesi Eski Uygurcada sivil metinlerde bulunmaktadır. → Vas05 [Ot.Ry. 1414b], 3. satır: *yeti yürüñ tarda töşäk* “yedi beyaz sırma (işlemeli) döşek” (Keskin 2022: 218-219, 423); Vas05 [Ot.Ry. 1414b], 3-4. satır: *beş bozak tarda töşäk* “beş gri sırma (işlemeli) döşek” (Keskin 2022: 218-219, 423)²⁰. *tarda* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** Ø || **Edebî Moğolca:** *tarda* “damas parsemé de fleurs, ou de bouquets // çiçeklerle süslenmiş Şam kumaşı” (Kowalewski 1849: 1681a); *darda* “a kind of flowered Chinese silk // bir çeşit çiçekli Çin ipeği” (Lessing 1960: 233a; Lessing 2017: 303a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. Ø; Bur. Ø; Ord. Ø.

12) EUyg. *tarugaçı* “vali, denetçi; kişi adının bir bölümü” < Moğ. *daruyaçı* (HdA: 680a).

tarugaçı kelimesi Eski Uygurcada şu metinlerde bulunmaktadır. → BT 13, 46. 35. satır: *Artadaz [Kirä]şiz Tarugaçı Sañguñ* “Artadaz [Kirä]şiz Tarugaçı Sañguñ” (Zieme 1985: 168; HdA: 66b); BT 33, B8. satır: *torçı tarugaçı* “Torçı Tarugaçı” (Oda 2015: 242)²¹; DunGrot. 145. Y04, Uig08, 2. satır: *ayag-a tarugaçı* “Ayaga Tarugaçı” (Matsui ve Arakawa 2017: 77); DunGrot. 161. Y12, Uig04, 6. satır: *tarugaçınıñ og[ul]lı tärbiş* “Tarugaçı’nın oğlu Terbiş” (Matsui ve Arakawa 2017: 84)²²; DunGrot. 167. Y12, Uig10, 3. satır: *sügçüü tarugaçı mungusuz tärim bæg* “Sügçüü Tarugaçı, Muñsuz Terim Beg” (Matsui ve Arakawa 2017: 88)²³; DunGrot. 215. Y20, Uig04, 2. satır: *buka tarugaçı* “Buka Tarugaçı” (Matsui ve Arakawa 2017: 108); DunGrot. 281. D02, Uig01, 3-4. satır: *äsän kutlug atlıg k[açu]ta tarugaçı bolup* “Esen Kutlug adlı (kişi) Kansu’da vali olup” (Matsui ve Arakawa 2017: 136). *tarugaçı* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** Phs. *daruqas(da)* “officials, governors, darugas // yetkililer, valiler, darugalar” (Poppe 1957: 122a); MongMo. *daruyaçı* (Tumurtoogo 2006: 363). || **Edebî Moğolca:** *daruga* “chef, gouverneur, lieutenant, mandataire, commissaire, surveillant // baş, vali, teğmen, mütevelli, komiser, gözetmen” (Kowalewski 1849: 1672a); *darugaçin* “yönetici, has, zeamet ve timar gibi devlet mallarının idarecisi” (Lessing 2017: 305a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *daryp* “Ältester od. Vorsteher eines Stammes, Hauptmann, Bezirksvorsteher // bir kabilenin en büyüğü veya lideri, yüzbaşı, bölge lideri” (Ramstedt 1935: 77b); Bur. *darga* “начальник // başkan” (Çeremisov 1951: 205a); Ord. *dargu* (= *daruga*) “chef, commandant, prépose // şef, komutan, subay” (Mostaert 1968: 121b).

²⁰ krş. Yamada 1993: 137-138; Li 1996: 297; Geng 2006: 220-221.

²¹ krş. Zieme 1984: 281; Kasai 2008: 155.

²² krş. Hamilton, Niu 1998: 144, Inscription H; Matsui 2008: 18, Inscription H.

²³ krş. Hamilton, Niu 1998: 153, Inscription L; Matsui 2008: 25, Inscription L.

Doerfer, *daruga* sözcüğünün Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirtir (Doerfer 1963: 319-323, 193. madde). Räsänen de kelimenin Moğolcadan geldiğini gösterir (Räsänen 1969: 133b). Kincses-Nagy ise *daruga* kelimesinin Moğolca *daru-* “basmak, sıkmak, ezmek” (Lessing 2017: 304a) fiili ve *-gan/-gen* fiilden isim ekiyle oluşturulduğunu belirtir (Kincses-Nagy 2018: 96). *daruga* ~ *darugaçı* için bkz. Doerfer 1963: 319-323, 193. madde²⁴; Räsänen 1969: 133b; Doerfer 1985: 386, 193. madde; Schönig 2000: 88; Kincses-Nagy 2018: 96-97; Şçerbak 2019: 187; Karaayak 2021b: 357.

13) EUyg. *tägäläy* “ceket” < Moğ. *degelei* (HdA: 688a).

tägäläy kelimesi Eski Uygurcada sivil metinlerde bulunmaktadır. → BuYön16, U 5291, 3. satır: *bir kö[lö]k täg[älä]yni* “bir yük ceketini” (Keskin 2022: 234-235, 429); BuYön16, U 5291, 10. satır: *bir köl(ö)k böz tägäläy berzün* “bir yük pamuklu ceket versin” (Keskin 2022: 234-235, 429)²⁵. *tägäläy* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MongMo. *dege:l* (Tumurtoogo 2006: 365); SonGar. *degel* “robe, coat // giysi, ceket” (Kara 2009: 80). || **Edebî Moğolca:** *degelei* “camisole, une courte pelisse // kaşkorse, kısa bir kürk manto” (Kowalewski 1849: 1740b); *degeley* “jacket, camisole, short fur garment // yelek, ceket, kadın iç gömleği, kısa kürk, deri ceket” (Lessing 1960: 243a; Lessing 2017: 315a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *degle* “Kurzer pelzrock od. Wams ohne Ärmel // kısa kürk etek veya kolsuz yelek” (Ramstedt 1935: 85a); Bur. Ø; Ord. Ø.

Doerfer *tägäläy* kelimesinin Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirtir (Doerfer 1963: 327-328, 200. madde). *tägäläy* için ayrıca bkz. Poppe 1960: 49; Doerfer 1963: 327-328, 200. madde; Räsänen 1969: 135, 196; Doerfer 1975: 386, 196. madde; Tuna 1976: 308; Matsui 1998b: 35; Schönig 2000: 89; Vér 2016: 152, 330. dipnot; Kincses-Nagy 2018: 98; Vér 2019: 71, 3. not.

14) EUyg. *tüli* “orta, ortalama mesafe” < Moğ. *düli* (HdA: 771a).

tüli kelimesi Eski Uygurcadaki sivil metinlerde bulunmaktadır. → BuYön 74, 2. satır: *elçiniñ tüli atlarıña* “Elçi’nin orta (mesafe) atlarına” (Keskin 2022: 265, 439)²⁶. *tüli* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MongMo. *düli* (Tumurtoogo 2006: 374); Phs. *t’ülit’u* “middle // orta” (Poppe 1957: 132a); Phs. *tülitü* “middle // orta” (Tumurtoogo 2010: 191a). || **Edebî Moğolca:** *düli* “milieu, moitié, midi, minuit // orta, yarım, öğlen, gece yarısı” (Kowalewski 1849: 1917b); *düli* “half, middle; middle of the day or night, noon, midnight; middling, mediocre, average; halfway, partly // yarım, ara, orta; günün veya gecenin ortası, öğlen, gece yarısı; orta, alelade, orta derecede,

²⁴ bkz. Doerfer 1965 [TMEN II]: 163-164, 622. madde.

²⁵ krş. Matsui 1996: 61; Vér 2016: 151-152; Vér 2019: 70.

²⁶ krş. Matsui 1996: 28-29; Matsui 1999: 163-164; Vér 2016: 163-164; Vér 2019: 84.

ortalama; yarıda, ortada, yarı yolda, kısmen” (Lessing 1960: 280b; Lessing 2017: 357a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. Ø; Bur. Ø; Ord. Ø.

Keskin, *düli* kelimesinin Türkçe *tüş* “orta, yarım” kelimesinden Moğolcaya *düli* şeklinde geçtiğine dikkat çeker (Keskin 2022: 576). *tüli* için ayrıca bkz. Vér 2016: 164, 432. dipnot; Vér 2019: 85, 2. not; Keskin 2022: 576.

15) EUyg. *tüşi-* “nakletmek, teslim etmek, tevdi etmek” < Moğ. *tüşi-* (HdA: 776b).

tüşi- kelimesi Eski Uygurcada²⁷ şu metinde görülmektedir. → Insİduq, II. 47. satır: *üsäläriñ oronıya tüşimış* “atalarının makamına nakledip” (Geng, Hamilton 1981: 18). Kelimenin faktitif ekli şekli *tüşit-* “nakletmek, teslim ettirmek, tevdi ettirmek” (HdA: 777a) de Eski Uygurcada görülmektedir. → Insİduq, V.10. satır: *çümüy-öntä tüşitdi* “Askeri hususlar için daire başkanlığına teslim ettirdi” (Geng, Hamilton 1981: 22). *tüşi-* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** Phs. *t'üši(ju)* “to dispatch, commission // sevk etmek, görevlendirmek” (Poppe 1957: 132a); SonGar. *tüsi-* [*tüši-*] “to charge, to appoint // yüklemek, tayin etmek” (Kara 2009: 292) || **Edebî Moğolca:** *tüşikü* “se pencher, s'accouder, s'appuyer sur // eğilmek, desteklenmek, destek almak” (Kowalewski 1849: 1913b); *tüşi-* “to lean against; to prop, assist; to help an infant or old person to stand up or walk // dayanmak, yaslanmak, direnmek; desteklemek, destek vermek; yardım etmek; birine yürümesi için yardımcı olmak, çocuk ve yaşlının ayağa kalkmasına ve yürümesine yardım etmek” (Lessing 1960: 856b; Lessing 2017: 1014a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. Ø; Bur. *tüşexe* “опираться, полагаться, надеяться // dayandırmak, bağlı olmak, güvenmek” (Çeremisov 1951: 462b); Ord. Ø.

Doerfer, *tüşi-* kelimesinin Moğolca olduğuna yer verir (Doerfer 1963: 271, 139. madde). *tüşi-* için ayrıca bkz. Doerfer 1963: 271, 139. madde; Khabtagaeva 2005: 61, 169.

16) EUyg. *tüşümän* “memur” < Moğ. *tüşümel* (HdA: 777b).

tüşümän kelimesi Eski Uygurcada sivil metinlerde görülmektedir. → U 5327, 1-3. satır: *sizlär munça kubçurnı särzün tep түşümällärkä bitig idmiş siz* “sizler, ‘bu kadar vergiyi (toplamayı) kabul edin’ diye memurlara bir belge göndermişsiniz” (Clark 1975: 157; Sertkaya 1999: 253-254). *tüşümän* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MongMo. *tüşümel* (Tumurtoogo 2006: 597); SonGar. *tüşümel* “appointed // tayin edilmiş” ~ *tüşümel noyan* “appointed (as) lord or high dignitary // lord veya yüksek rütbeli (olarak) atanan” (Kara 2009: 292). || **Edebî Moğolca:** *tüşümel* “dignitaire, mandarin, fonctionnaire, officier, ministre // ileri gelen, memur, yetkili, bakan”

²⁷ krş. Salan 2022: 412.

(Kowalewski 1849: 1912b); *tüšimel* “official, functionary; dignitary // memur, görevli; yüksek görevdeki memur” (Lessing 1960: 857a; Lessing 2017: 1015a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *tüš'ml* “der vertraute, vertrauensperson; minister, beamter // güvenilir kişi, sırdaş; bakan, memur” (Ramstedt 1935: 417b); Bur. *tüšemel* “сановник, чиновник // kodaman, memur, bürokrat” (Çeremisov 1951: 462b); Ord. Ø.

Doerfer *tüšimel* kelimesinin Moğolca *tüši*- “to lean against; to prop, assist // dayamak, yaslanmak, direnmek; desteklemek, destek vermek;” (Lessing 1960: 856b; Lessing 2017: 1014a) fiili ile fiilden isim yapım eki *-mal/-mel* (Poppe 2016: 73, 168. madde) ile oluştuğunu belirtir (Doerfer 1963: 269-271). *tüšümän* ~ *tüšümäl* için ayrıca bkz. Doerfer 1963: 269-271, 138. madde; Clark 1975: 157; Sertkaya 1999: 255, 2. not; Khabtagaeva 2005: 61, 169; Ağca ve Gül 2018: 56.

17) EUyg. *yam* “posta zincirinin istasyonu” < Moğ. *jam* (HdA: 859b).

yam kelimesi Eski Uygurcada sivil metinlerde görülmektedir. → BuYön10, Ch/U 7370, 2-3. satır: *elçilärkä yamka bargu säkiz at* “elçilere posta yerine varması (için verilen) sekiz at” (Keskin 2022: 230, 428)²⁸; BuYön57, *U 9241, 5-6. satır: *bir at berip yam at sanınta tutzun* “bir at verip posta atı hesabına saysın” (Keskin 2022: 254, 436)²⁹. *yam* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MGT. *jam* “Post(stelle), Relais // menzil(hane), posta atlarının değiştirildiği yer” (Haenisch 1939: 85; Haenisch 2020: 182); MongMo. *jam* (Tumurtoogo 2006: 423b); Phs. *jam çerig* “infantry // piyade” (Tumurtoogo 2010: 185b). || **Edebî Moğolca:** *jam* “route, chemin, voie; province // yol, patika, hat; bölge” (Kowalewski 1849: 2290a); *jam* “road, route, way, pass // yol, sokak, geçit” (Lessing 1960: 1033a; Lessing 2017: 1215a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *zam* “Weg, Landstrasse // yol, karayolu” (Ramstedt 1935: 466a); Bur. *zam* “пути, дорога, трасса // yol, güzergah, hat” (Çeremisov 1951: 264a); Ord. *džam* “chemin, route, voie, moyen // yol, rota, hat, orta, ortalama” (Mostaert 1968: 184a).

Clauson, *yam* “a posting station // posta istasyonu” kelimesinin Çince kökenli [< *chan*; Orta Çince *tyam*] olduğunu ve Çince den direkt Moğolcaya geçtiğini belirtir (Clauson 1972: 933b). Doerfer de kelimenin Çince den [< *zhan* 站] Moğolcaya, Moğolcadan da Türkçeye geçtiğini belirtir (Doerfer 1975: 110-118). *yam* için ayrıca bkz. Räsänen 1969: 183; Clauson 1972: 933b; Doerfer 1975: 110-118, 1812. madde; Schönig 2000: 106; Rybatzki 2006: 305; Vér 2016: 91-94; Kincses-Nagy 2018: 231-232; Vér 2019: 61, 3. not.

²⁸ krş. Matsui 1999: 156-158; Vér 2016: 141-144

²⁹ krş. Vér 2016: 161-162

18) EUyg. *y(a)muntaki* “resmi makamdaki” ~ *yamun* < Moğ. *yamun* < Çin. 衙門 *ya men* (HdA: 860a).

yamun kelimesi Eski Uygurcada şu metinde görülmektedir. → Insİduq, IV.9. satır: *oñfu yamun turgurdı* “kraliyet idaresine bağlı savaş suçluları için mahkeme oluşturdu” (Geng ve Hamilton 1981: 20). *yamun* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** Phs. *yamun(udun)* “office // resmi makam” (Poppe 1957: 133); MongMo. *yamun* ~ *yamun-u:d* (Tumurtogoo 2006: 629); Phs. *yamunu:d* “office // resmi makam” (Tumurtogoo 2010: 192a). || **Edebî Moğolca:** *yamun* “tribunal // mahkeme” (Kowalewski 1849: 2292b); *yamun* “office, bureau, ministry; people’s commissariat; administration, management // ofis, büro, resmi daire, bakanlık; komiserlik; idare, yönetim” (Lessing 1960: 427a; Lessing 2017: 535b). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *jamtē, jamt^a* “Beamter // memur, devlet memuru” (Ramstedt 1935: 214b); Bur. Ø; Ord. *jāmu* “tribunal, yamen ou centre administratif de la bannière // mahkeme, yamen veya sınır yönetim merkezi” (Mostaert 1968: 395b).

yamun kelimesinin kökeni Çince 衙門 *ya men* kelimesine dayanır. Kelime Çince den Moğolcaya geçmiştir (Poppe 1957: 133; Tumurtogoo 2006: 629; HdA: 860a). *yamun* için ayrıca bkz. Khabtagaeva 2005: 49, 182.

19) EUyg. *yaza-* “düzeltmek” < Moğ. *jasa-* (HdA: 880a).

yaza- kelimesi Eski Uygurcada şu metinde görülmektedir. → BT XIII, 13.43. satır: *y[(a)ru]k [bilgä] ädgülüglär yazap [tutzun]lar* “aydınlanmış bilge erdemli (okurlar) düzeltsin!” (Zieme 1985: 94; UWN II: 160). *yaza-* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** MongMo. *jasa-* (Tumurtogoo 2006: 425); Phs. *jasa-* “to prepare, repair // hazırlamak, onarmak” (Tumurtogoo 2010: 185b); SonGar. *jasa-* “to adjust, to bring in order, to correct, to mend // ayarlamak, düzene sokmak, düzeltmek, onarmak” (Kara 2009: 131). || **Edebî Moğolca:** *jasaqu* “corriger, réparer, raccommoder, refaire, améliorer, changer de mal en bien, redresser, embellir // düzeltmek, onarmak, yeniden yapmak, iyileştirmek, kötüden iyiye çevirmek, düzeltmek, güzelleştirmek” (Kowalewski 1849: 2268b-2269a); *jasa-* “to put in order, fix, repair, correct, make correction[s]; to improve; to decorate; to castrate // yasamak, sıraya koymak, düzenlemek, düzeltmeler yapmak, onarmak; geliştirmek, değerini arttırmak; donatmak, süslemek; iğdiş etmek” (Lessing 1960: 1039a,b; Lessing 2017: 1222b). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *jasxa* “in Ordnung bringen, (einen Kranken) heilen; (sein Bett) ordnen; ausbessern, reparieren; verschneiden, kastrieren // düzeltmek, iyileştirmek (hasta birini); (yatağını) düzenlemek onarmak, onarmak; kesmek, hadım etmek” (Ramstedt 1935: 216); Bur. *yaha-* “исправлять, чинить; приводить в порядок, наряжаться; лечить; кастрировать; делать, производить // düzeltmek, onarmak; sıraya koymak,

giyinmek; davranmak; hadım etmek; yapmak, üretmek” (Sanzheev, Orlovskaya, Şevernina 2016: 64); Ord. *džasa-* “réparer, remettre en ordre, arranger, corriger, orner, parer // onarmak, düzenlemek, ayarlamak, düzeltmek, süslemek, donatmak” (Mostaert 1968: 188b) ~ *jas-* = *džasa-* (Mostaert 1968: 398b).

Clauson, *yasa-* fiilinin Türkçede XIII. yüzyıl sonu ya da XIV. yüzyıla kadar görülmediğini, “inşa etmek, kurmak, ayarlamak” anlamlarıyla kullanılan kelimenin Moğolca olduğunu belirtir (Clauson 1972: 974; Karaayak 2021a: 528). Doerfer, *yasa-* sözcüğünün Eski Türkçede kullanılmadığını, bunun yerine *et-* “organisieren, ordnen // organize etmek, düzenlemek” kelimesinin kullanıldığını ve kelimenin Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirtir (Doerfer 1975: 92-96, 1794. madde; Karaayak 2021a: 528). Kincses-Nagy ise kelimenin Eski Türkçede kanıtlanmadığını, ancak bazı gerçeklerin bunun Moğolcadan erken bir kopya olması gerektiğini düşündürdüğünü ayrıca 13. yüzyıl Türk kaynaklarında ve Çağataycada da bulunduğunu belirtir (Kincses-Nagy 2018: 233; Karaayak 2021a: 528). *yasa-* için ayrıca bkz. Räsänen 1969: 101, 191; Clauson 1972: 974; Doerfer 1975: 92-96, 1794. madde; Schönig 2000: 108-109; Khabtagaeva 2005: 87, 180; Erdem Çiçek 2015: 86-88; Kincses-Nagy 2018: 233-234; Şçerbak 2019: 189; Karaayak 2021a: 527-529.

20) EUyg. *yırğa-* “sevinmek, memnun olmak, hoşnut olmak, sevinçli olmak” < Moğ. *jırğa-* (HdA: 900b).

yırğa- kelimesi Eski Uygurcada şu çalışmada görülmektedir. → ETŞ, 11.163. satır: *kaçanka tägi kaygusuz yırğazun* “o zamana kadar kaygısız şekilde sevin” (Arat 1965: 114-115). → *yırğa-* kelimesi Moğolca kaynaklarda şu şekilde görülmektedir. → **Orta Moğolca:** Phs. *jırqa.a(n)* “to enjoy // sevinmek” (Poppe 1957: 125a); MongMo. *jırğa-* (Tumurtoogo 2006: 425); SonGar. *jırğa-* [*jırqa-*] “to be happy, to enjoy happiness or pleasure // mutlu olmak, mutluluktan veya eğlenceden zevk almak” (Kara 2009: 135); Phs. *jırqa-* “rejoice // sevinmek” (Tumurtoogo 2010: 186a) || **Edebî Moğolca:** *jırğaqu* “se réjouir, être joyeux, être à l'aise, jouir du bonheur, être dans la prospérité // memnun olmak, sevinmek, neşeli olmak, mutlu olmak, refah içinde olmak” (Kowalewski 1849: 2366b); *jırğa-* “to be joyful, rejoice, enjoy, be happy; to be prosperous // eğlenmek, mutlu olmak, sevinmek, neşelenmek” (Lessing 1960: 1059a; Lessing 2017: 1244a). || **Çağdaş Moğolca:** Kalm. *džırğaxa* “glücklich leben und sein, fröhlich, in frieden sein, in wonne leben; zur ruhe gehen // mutlu yaşamak ve mutlu olmak, neşeli olmak, huzurlu olmak, mutluluk içinde yaşamak; dinlenmek” (Ramstedt 1935: 112a); Bur. *džargaxa* “наслаждаться, блаженствовать // tadını çıkarmak” (Çeremisov 1951: 247b); Ord. *džirge-* “gazouiller, chuchoter, chanter (oiseaux), piailler // cıvıldamak, fısıldamak, şarkı söylemek” (Mostaert 1968: 201b).

Doerfer, *jırğa-* “feiern // eğlenmek” kelimesinin Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirtir (Doerfer 1963: 290-291, 160. madde). Räsänen de kelimenin

Moğolcadan alıntı olduğunu belirtir (Räsänen 1969: 201b-202a). *yırğa-* için ayrıca bkz. Poppe 1962: 340; Doerfer 1963: 290-291, 160. madde; Räsänen 1969: 201b-202a; Khabtagaeva 2005: 68, 177; Ölmez 2016: 142-143; Kincses-Nagy 2018: 126-128; Salan 2022: 457-458.

2. Sonuç

Bu çalışmada Jens Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen [Eski Uygurcanın El Sözlüğü]* adlı çalışmasında Moğolca olarak yer verdiği *kubı, kupçır, manlai, namla-, nasuta, oba, saba, soyurka-, soyurkal, şıpar, tarda, tarugaçı, tągäläy, tüli, tüşi-, tüşümän, yam, y(a)mun, yaza-* ve *yırğa-* kelimeleri incelenmiştir. Eski Uygurcada görülen bu Moğolca kelimelerin büyük bir bölümü Orta Moğolca eserlerde de görülmektedir. *kupçır, manlai, oba, soyurka-, soyurkal, tarugaçı, tągäläy* ve *tüşi* kelimeleri Türkçenin diğer tarihî dönemlerinde de tanıklanabilmektedir. *namla-* kelimesine dair tespit edilebilen örnekler şimdilik Eski Uygurca ve Dede Korkut ile sınırlıdır. *nasuta, saba, şıpar, tarda* ve *tüli* kelimelerine ise ağırlıklı olarak Eski Uygurcadan tanıklar getirilebilmiştir.

Kısaltmalar

Genel Kısaltmalar

Bur. → Buryat; **çev.** → çeviren; **Çin.** → Çince; **ed.** → editör(ler); **EUyg.** → Eski Uygurca; **Kalm.** → Kalmuk; **krş.** → karşılaştırınız; **Moğ.** → Moğolca; **Nr.** → Numara; **Ord.** → Ordos; **vd.** → ve diğerleri.

Eser Kısaltmaları

BT 13 → Zieme 1985; **BT 26** → Kasai 2008; **BT 33** → Oda 2015; **BT VIII** → Kara ve Zieme 1977; **DunGrot.** → Matsui ve Arakawa 2017; **ETŞ** → Arat 1965; **HdA** → Wilkens 2021a; **InsIduq** → Geng ve Hamilton 1981; **ME.** → Poppe 1938, Poppe 2009; **MGT.** → Haenisch 1939, Haenisch 2020; **MongMo.** → Tumurtogoo 2006; **OstKirche** → Zieme 2015; **Phs.** → Poppe 1957; **Phs.** → Tumurtogoo 2010; **SonGar.** → Kara 2009; **USp.** → Radloff 1928; **UWV I** → Röhrborn 2010; **UWN II** → Röhrborn 2017; **YulCav.** → Matsui 2008, Matsui 2013.

Kaynaklar

- Ağca, Ferruh 2021. *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ağca, Ferruh ve Bülent Gül 2018. 'Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanında Geçen Moğolca Sözcükler.' *Türkbilg* 36: 47-62.
- Arat, Reşit Rahmeti 1965. *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Özlem 2019. 'Eski Uygurca Hukuk Belgelerindeki Moğolca Alıntılar Üzerine.' H. İbrahim Delice, Mehtap Erdoğan Baş ve Hakan Yekbaş (ed.) *Prof. Dr. Mehmet Arslan'a Armağan*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaa, 633-640.

- Ayazlı, Özlem 2021. 'Eski Uygurca Hukuk Belgelerindeki Moğolca Alıntılar Üzerine.' *VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2359-2369.
- Aydın, Erhan 2008. 'Eski Türk Yazıtlarındaki Bazı Yabancı Ögelerin Yazımı Çerçevesinde Eski Türk Yazıtlarının Yazımı Üzerine Notlar.' *Journal of Turkish Studies* 3/6: 112-124.
- Bang, Willi ve Annemarie von Gabain 1930. *Türkische Turfan-Texte. III*. Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930, 13. 183–211.).
- Caferoğlu, Ahmet 1968. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Clark, Larry Vernon 1975. *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*. Indiana University, Unpublished Ph.D. thesis.
- Clauson, Sir Gerard 1956. 'The Case Against the Altaic Theory.' *Central Asiatic Journal* 2/3: 181-187.
- Clauson, Sir Gerard 1959. 'The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian.' *Central Asiatic Journal* 4/3: 174-187.
- Clauson, Sir Gerard 1962. *Turkish and Mongolian Studies*. London: Luzac and Company Limited.
- Clauson, Sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Clauson, Sir Gerard 2011. 'Altay Teorisi Karşısı Bir İddia.' *Dil Araştırmaları* 8: 171-176.
- Clauson, Sir Gerard 2017. *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*. çev. Fatma Kömürcü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Csáki, Éva 2006. *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Çeremisov, K. M. 1951. *Buryatsko-Mongolisko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannykh i nacional'nykh slovaraj.
- Doerfer, Gerhard 1963. *Türkische und Mongolische Elemente im neupersischen Band I: Mongolische Element im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, Gerhard 1965. *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen Band II: Mongolische Element im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, Gerhard 1967. *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen Band III: Türkische Elemente im Neupersischen: ġīm bis kāf*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, Gerhard 1975. *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen Band IV. Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, Gerhard 1992. 'Mongolica im Alttürkischen.' *Bruno Lewin zu Ehren, Festschrift aus Anlass seines 65. Geburtstages*, Band III: 39-56.
- Doerfer, Gerhard 1993a. 'The older Mongolian layer in Ancient Turkic.' *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi* 3: 79-86.
- Doerfer, Gerhard 1993b. *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, Marcel 1991. *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. Band I-II. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- Erdem Çiçek, Sevim 2015. 'Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar.' *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 63/1: 49-98.
- Geng Shimin 2006. *Huihu wen she hui jing ji wen shu yan jiu*. [Studies of the Uyghur Civil Documents]. Beijing: Zhong yang min zu da xue chu ban she.
- Geng Shimin ve James Hamilton 1981. 'L'inscription ouïgoure de la stèle commemorative des Iduq Qut de Qoço.' *Turcica Revue d'études turques* XIII: 10-54.
- Güner, Galip 2017. 'Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım.' *Gazi Türkiyat, Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 20: 9-24.
- Haenisch, Erich 1939. *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi) Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Haenisch, Erich 2020. *Şigi Hutuhu: Manghol un Niuca Tobca'an: (Yüan-Ch'ao Pi-shi) = Moğolların Gizli Tarihi Sözlük*. çev. Mustafa S[inan] Kaçalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, James ve Niu Ruji 1998. 'Inscriptions ouïgoures des grottes bouddhiques de Yulin.' *Journal Asiatique* 286/1: 127-210.
- Kara, Georg ve Peter Zieme 1977. *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „Tiefer Weg“ von Sa-skya Pañdita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR.
- Kara, György 2009. *Dictionary of Sonom Gara's Erdeni-yin Sang. A Middle Mongol Version of the Tibetan Sa skya Legs bshad. Mongol – English – Tibetan*. Leiden-Boston: Brill.
- Karaayak, Tümer 2021a. 'Doğu Türkçesi Kur'an Tercümelelerinde Moğolca Unsurlar I.' T. Karaayak - U. Uzunkaya (ed.) *Esengü Bitig. Doğunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı*. İstanbul: Kesit Yayınları: 485-534.
- Karaayak, Tümer 2021b. 'Harezmi-Altın Ordu Türkçesindeki Moğolca Kelimeler.' Yaşar Şimşek (ed.) *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları: 351-372.
- Karaayak, Tümer 2022. 'Eski Uygurcadaki Bazı Moğolca Unsurlar I.' *Türkçe ve Moğolca Çalışmaları Sempozyumu: Sir G. Clauson ve Talat Tekin'in Katkıları*. Ankara: BilgeSu Yayınları: 379-407.
- Kasai, Yukiyo 2008. *Die Uigurischen Buddhistischen Kolophone*. Turnhout: Brepols. [Berliner Turfantexte, vol. 26].
- Keskin, Berker 2022. *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Khabtagaeva, Bayarma 2009. *Mongolic elements in Tuvan*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Kincses-Nagy, Éva 2018. *Mongolic Copies in Chaghatay*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Kotwicz, Władysław 1962. *Issledovanie po altajskim jazykam*. Moskva: Izdatel'stvo Inostrannoj Literatury.
- Kowalewski, Joseph Étienne 1844. *Dictionnaire Mongol-Russe-Français, Tome Peimer*. Kazan: Imprimerie de L'université.
- Kowalewski, Joseph Étienne 1846. *Dictionnaire Mongol-Russe-Français, Tome Deuxième*. Kazan: Imprimerie de L'université.

- Kowalewski, Joseph Étienne 1849. *Dictionnaire Mongol-Russe-Français, Tome Troisième*. Kazan: Imprimerie de L'universite.
- Lessing, Ferdinand D. 1960. *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Lessing, Ferdinand D. 2017. *Moğolca-Türkçe Sözlük*. çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li Jingwei 1996. *Tulufan hihuwen shehui jingji wenshu yanjiu*. [Studies about the Socio-Economic Documents in Uyghur Script from Turfan]. Urumji: Xinjiang renmin.
- Matsui, Dai 1996. *Mongoru kidai Uigurisutan no monjo gyōsei to zeisei, ekidensei. Uigurbun kyōshutsu meirei monjo wo chūshin to shite*. [Administration in Uighuristan under the Mongols.]. Osaka University, Unpublished Master thesis.
- Matsui, Dai 1999. *Mongoru jidai Uigurisutan no zeiki seido to monjo gyōsei*. [Taxation and Administrative Systems in Uiguristan under the Mongols.]. Osaka University, Unpublished PhD dissertation.
- Matsui, Dai 2008. 'Revising the Uigur Inscriptions of the Yulin Caves.' *Nairiku ajia gengo no kenkyū [Studies on the Inner Asian Languages: Papers in Honour of Professor Takao Moriyasu on His 60th Birthday]* 23: 17-33.
- Matsui, Dai 2013. "Notes on the Old Uigur Wall Inscriptions in the Dunhuang Caves". *Studies in the Humanities (Volume of Cultural Science)* 30: 29-50.
- Matsui, Dai ve Shintaro Arakawa 2017. *Multilingual Source Materials of the Dunhuang Grottoes*. Tokyo, Japan: Tokyo University of Foreign Studies.
- Menges, Karl H[einrich] 1968. *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Miller, Roy Andrew 1971. *Japanese and the other Altaic languages*. Chicago; London: University of Chicago Press.
- Mostaert, Antoine 1968. *Dictionnaire Ordos: A-Z, tables alphabétiques*. New York-London: Johnson Reprint Corporation.
- Nadalyaev, V. M. vd. 1969. *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: İzdat. Nauka, Leningradskoye Otd.
- Oda, Juten 2015. *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic*. Turnhout: Brepols. [Berliner Turfantexte, vol. 33].
- Ölmez, Mehmet 1995. 'Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (1).' *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi* 5: 227-229.
- Ölmez, Mehmet 1997. 'Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (2).' *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi* 7: 175-186.
- Ölmez, Mehmet 1999. 'Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3).' *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi* 9: 59-65.
- Ölmez, Mehmet 2009. 'Soyurgal.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 37: 388-389.
- Ölmez, Mehmet 2010. 'Dil Verileri Işığında soyurgal ve Kökeni.' *Trans-Turkic Studies, Festschrift in Honor of Marcel Erdal*. [Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 49.] İstanbul: Ürün Yayınları, 167-175.

- Ölmez, Mehmet 2013. 'Moğolların Gizli Tarihi ve Sözvarlığı Üzerine.' Bülent Gül (ed.) *Bengü Beläk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 377-384.
- Ölmez, Mehmet 2020a. 'Uygurca *tönjürge*, Moğolca *dönge*, Anadolu Ağızları *tönge* Hakkında.' *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 22: 37-51.
- Ölmez, Mehmet 2020b. 'Mongolian Elements in Uyghur Documents of the 13th–14th Centuries.' *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo Universiteta. Yazık. Literatura. Kultura* 3: 8-14.
- Ölmez, Mehmet 202X. *Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü*. Ankara: BilgeSu Yayınları. [Baskıda].
- Ölmez, Zühal 2016. 'Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerindeki Moğolca Sözcükler -IV-.' *Türk Dilleri Araştırmaları* 26/1: 137-148.
- Özertural, Zekine ve Klaus Röhrborn 2020. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, I. Verben*. Band 2: edäd- – iztä-. Stuttgart: Steiner Verlag.
- Özyetgin, Ayşe Melek 2004: *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara: KÖKSAV: Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4.
- Pelliot, Paul 1944. 'Qubčiri-Qubčir et Qubči'ur-Qubčur.' *T'oung Pao* 37/5: 153-164.
- Poppe, N[ikolay] N[ikolaeviç] 1938. *Mongol'skiy Slovar'*. *Mukaddimat al-adab çaşt I-II*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Poppe, N[ikolay] N[ikolaeviç] 2009. *Zemahşeri Mukaddimetü'l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*. çev. Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Poppe, Nicholas 1957. *The Mongolian Monuments in Hp'ags-pa Script*. Wiesbaden: Harrassowitz
- Poppe, Nicholas 1960. *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*. Teil 1: Vergleichende Lautlehre. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, Nicholas 1965. *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, Nicholas 1982. 'On Some Mongolian Adverbs of Turkic Origin.' *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 36/3: 405-411.
- Poppe, Nicholas 2016. *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Poppe, Nikolaus 1962. 'Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen.' *Nemeth Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 331-340.
- Radloff, Wilhelm 1928: *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*. Leningrad: Verlag der Akademie der Wissenschaften der USSR.
- Ramstedt, G[ustav] John 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ramstedt, Gustav J[ohn] 1957. *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*. I. Lautlehre. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, Martti 1969. *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Röhrborn, Klaus 1977-1998. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Lieferung 1-6: a-ärjäk.* Wiesbaden: Steiner Verlag.
- Röhrborn, Klaus 2010. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. I. Verben.* Band 1: ab- äzüglä-. Stuttgart: Steiner Verlag.
- Röhrborn, Klaus 2015. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikel.* Band 1: a-asvık. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, Klaus 2017. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikel.* Band 2: aš-üzük. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Rybatzki, Volker 2006. *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung.* Helsinki.
- Salan, Musa (2022): ‘Tarihî Türkçede Moğolca Alıntı Fiillerin Kronolojik Durumu.’ Erkan Hirik-Neslihan Çelik-Seçil Hirik (ed.) *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar.* Çanakkale: Paradigma Akademi, 407-470.
- Sanzheev, G. D., M. N. Orlovskaya, Z. V. Shevernina 2016. *Etimologičeskiy Slovar’ Mongol’skih Yazıkov Tom II G-P.* Moskva.
- Sanzheev, G. D., M. N. Orlovskaya, Z. V. Shevernina 2018. *Etimologičeskiy Slovar’ Mongol’skih Yazıkov Tom III Q-Z.* Moskva.
- Schönig, Claus 2000. *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Schönig, Claus 2017. ‘Türk Dilleri-Bir Aile Portresinin Ana Hatları.’ *Folklor/Edebiyat* 23/89: 179-203.
- Sertkaya, Ayşegül 1999. ‘Uygurische Sprachdenkmaler’den Beş Mektup.’ *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 44: 237-264.
- Sertkaya, Osman Fikri 1993. ‘Eski Uyğur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri.’ *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları. Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar*, 1. Kitap, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 131-148.
- Sertkaya, Osman Fikri 2006. ‘Dede Korkut Hikâyelerinde Askerlik ile İlgili Moğolca Kelimeler Üzerine.’ *Cengiz Kağan ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasına Akisleri 7-8 Aralık 2006*: 3-12.
- Şçerbak, Aleksandr 2019. *Eski Dönem Türk-Moğol İlişkileri (8-14. Yüzyıllar).* çev. Rsybek Alimov. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat 1976. ‘Altay Dilleri Teorisi.’ *Türk Dünyası El Kitabı.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 119-130.
- Tömörtogoo Domiy 2021. *Moğolca’nın ’Phags-pa Yazısıyla Yazılmış Eserleri. Giriş, Harfçevrimi, Yazıçevrimi ve Kaynaklar.* çev. Mehmet Ölmez, Ganjidmaa Çimeddorj. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Tuğuşeva, Lilija Yusufcanovna 2013. *Uygurskie delovye dokumenty X-XIV vv. iz Vostoçnogo Turkestana.* Moskva: Nauka-Vostoçnaja Literatura.
- Tumurtogoo, D[omiy] 2006. *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries): Introduction, Transcription and Bibliography.* Taipei, Taiwan: Institute of Linguistics, Academia Sinica.

- Tumurtoogoo, D[omiy] 2010. *Mongolian Monuments in 'Phags-pa Script. Introduction, Transliteration, Transcription and Bibliography*. With the Collaboration of G. Cecegdari. Taipei, Taiwan: Institute of Linguistics, Academia Sinica.
- Tuna, Osman Nedim 1972. 'Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I'. *Türkiyat Mecmuası* XVII: 209-250.
- Tuna, Osman Nedim 1976. 'Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler.' *Türkiyat Mecmuası* 18: 281-314.
- Vér, Márton 2016. *The postal system of the Mongol Empire in northeastern Turkestan*. Szeged: University of Szeged. Doctoral School of History, Medieval Studies Program. PhD Dissertation.
- Vér, Márton 2019. *Old Uyghur Documents concerning the Postal System of the Mongol Empire*. Turnhout: Brepols. [Berliner Turfantexte, vol. 43].
- Wilkens, Jens 2021a. *Handwörterbuch des Altuigurischen [Eski Uygurcanın El Sözlüğü]*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Wilkens, Jens 2021b. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, III. Fremdelemente*. Band 1: eč – bodis(a)v(a)tv. Stuttgart: Steiner Verlag.
- Yamada Nobuo 1972. 'Uighur documents of slaves and adopted sons.' *Memoirs of the Faculty of Letters* 16: 163-267.
- Yamada Nobuo 1993. *Uigurubun keiyaku bunsho shūsei. Sammlung uigurischer Kontrakte*. Ed. Oda Juten, Peter Zieme, Umemura Hiroshi und Moriyasu Takao. Bd. 1-3. Osaka.
- Zieme, Peter 1984. 'Materialien zum uigurischen Onomasticon III'. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 32: 267-283.
- Zieme, Peter 1985. *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Zieme, Peter 2015. *Altuigurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien. Old Uigur texts of the Church of the East from Central Asia*. Piscataway: Gorgias Press.

Yukiyo KASAI* (Bochum)

Chinese Sentence Structures in the Old Uyghur Biography of Xuanzang

0. Introduction

Buddhism played a relevant role in the history of the Turkish-speaking Uyghurs, especially between the 10th and 14th centuries. Most of the Uyghurs became Buddhist in the second half of the 10th or at the beginning of the 11th century. Buddhism was probably introduced by the Tocharian and Chinese local inhabitants of the Turfan area, with whom the Uyghurs had close contacts after they migrated to that area and established their new kingdom, West Uyghur Kingdom (second half 9th c. to 13th c.).¹ Over time, the Uyghurs absorbed Chinese Buddhist ideas and practices as their primary sources and references, and most of the Buddhist texts in Old Uyghur were translated from Chinese.²

The biography of the famous Buddhist monk, Xuanzang (600/602–664, 玄奘), belongs to those comprehensive works that were translated from Chinese into Old Uyghur and preserved with little damage until present days. Professor Mehmet Ölmez, our esteemed jubilar, intensively studied this important text for a long time and still continues to work on it.³ The Old Uyghur version of the Xuanzang's biography was translated from the Chinese original titled *Da Tang*

* PD. Dr., Ruhr-Universität Bochum, Center for Religious Studies, yukiyo.kasai@rub.de, ORCID No. 0000-0001-5263-3916.

I would like to express my special thanks to Barbara Meisterernst (Taiwan) who kindly advised me in matters of Synology and Eduard Iricinschi (Bochum) who carefully corrected my English text. I, of course, alone am responsible for my mistakes.

¹ For a summary of the adoption of Buddhism by the Uyghurs and a list of relevant studies on this topic, see Kasai 2020:73.

² For an overview of the Buddhist texts translated into Old Uyghur, see, e.g., Elverskog 1997. After the publication of this book, other texts were identified and edited. They are primarily published in the series of Berliner Turfantexte. See, <https://www.brepols.net/series/BTT#publications>, accessed on October 4, 2022.

³ For Ölmez's publications about this text, see his bibliography in this *Festschrift*. Recently, he published the new edition of the fourth volume of this biography in Old Uyghur. See Semet/Ölmez/Röhrborn 2022.

Daci'en si sanzang fashi zhuan 大唐大慈恩寺三藏法師傳 [The Biography of the Tripiṭaka Master of the Great Ci'en Monastery of the Great Tang Dynasty, T. 2053.50] (hereafter: Biography of Xuanzang) by Šiŋko Šāli Tutuŋ, a well-known translator who lived around the second half of 10th c./beginning of 11th c..⁴

Kōgi Kudara and Klaus Röhrborn pointed out that this translator probably had close ties with the Chinese Buddhist tradition in Dunhuang (敦煌), the neighbouring oasis of Turfan (Kudara 1983: 201; Röhrborn 1997: 551). Various features of the Old Uyghur version of the Biography of Xuanzang confirm Kudara and Röhrborn's suggestion. For instance, one relevant feature is that some sentences in Old Uyghur follow the word order of the Chinese original text. The main topic of this paper is the analysis of this textual and translation matter.

1. The Old Uyghur Version of the Biography of Xuanzang and Its Characteristics

The Old Uyghur version of the Biography of Xuanzang, one of the most comprehensive Buddhist works that were preserved in a relatively good condition, dates to the pre-Mongolian period, as its translator's, Šiŋko Šāli Tutuŋ, lifetime in that period can be determined. An almost complete manuscript, which identified almost all chapters, and some fragments from other manuscripts survived of this text. The main manuscript has been divided and preserved in three different places, Beijing, Paris, and St. Petersburg, while the fragmentary manuscripts, including the Chinese-Uyghur bilingual version, were identified both in the Berlin Turfan Collection and in various collections in China.⁵ These manuscripts include all ten chapters of the Biography of Xuanzang in Old Uyghur, albeit in different degrees of conservation. While the first chapter is heavily damaged (Semet 2002), the later chapters are in relatively good condition. Scholars associated with the University of Göttingen edited the whole text; professor Ölmez himself is part of this team and co-authored the edition of several chapters.⁶

⁴ There are a great deal of studies on the translations of Šiŋko Šāli Tutuŋ. Four works were identified until now as his translations. See, e.g., Zieme 1976. For the dating of his lifetime, see Hamilton 1984: 435–436; Moriyasu 1985: 59–60; Zieme 1992: 25. Based on a colophon, Kahar Barat claims based that Šiŋko Šāli Tutuŋ also translated *Foshuo tiandi bayan shenzhou jing* 佛說天地八陽神咒經 [Mantrasūtra of the Eight Principles of Heaven and Earth as Spoken by the Buddha, T. 2897.85], known as *Säkiz Yükmäk Yaruk Sudur* in Old Uyghur; see Barat 1990. His identification of Šiŋko Šāli Tutuŋ as the translator of that text is, however, still a matter of debate.

⁵ For the circumstances in which the large manuscript has been found, see, e.g., Semet 2004. The fragment which belongs to the other manuscript was dealt with by Peter Zieme and Kōgi Kudara. See, Zieme and Kudara 1984; Zieme 2008; 2011.

⁶ The editions are published from the series of the “Xuanzangs Leben und Werk” intermittently. See, https://www.harrassowitz-verlag.de/gesamtwerk_39.ahtml, accessed on July 7, 2022.

The close association Šiŋko Šäli Tutuŋ had with Chinese Buddhism is evident in his translation of the Biography of Xuanzang. A well-discussed feature of the translation is his use of phonetic transcriptions of Chinese characters in Uyghur script. The translator transcribes the pronunciation of Chinese characters which he believed could not be translated, namely Chinese proper names, place names, and titles.⁷ This attracted a great deal of scholarly attention and led to many studies on this topic.⁸ The fact that some sentences follow the Chinese word order, however, did not receive the same attention. A reason for this could be that this feature is not recognized as a standard sentence style in the whole Biography of Xuanzang.

While sentences in the Old Uyghur word order appear in all chapters as standard style, those in the Chinese word order occur mainly in the later chapters among the standard sentences. There are differences in the contents between the first half of the chapters and the rest of them. The first five chapters present Xuanzang's travels to India, his stay over there, and his return to Central China under the rule of the Tang Dynasty (618–907, 唐). Starting with the sixth chapter, the text has his life in China as a primary topic; the tenth and last chapter presents Xuanzang's demise and funeral. Thus, the sentences in the Chinese word order of the Uyghur translation appear in the descriptions closely related to Xuanzang's activities in China. Chapter seven records Xuanzang's life in the temple Ci'en si (慈恩寺) and relates the many exchanges Xuanzang had both with his cleric colleagues, including the Indian ones, and with laypeople, in the form of letters, conversations or poems. Furthermore, since chapter seven is one of the best preserved chapters, it allows a detailed comparative study between Old Uyghur and Chinese sentences.⁹ Given that the whole text of the Biography of Xuanzang is too lengthy to deal with here, the following sections will identify the sentences in the Chinese word order in chapter seven of the Biography and analyse them as a concise case study.

⁷ Sometimes, those phonetic transcriptions were a result of the translator's misunderstanding. See Shōgaito 1987: 19–21.

⁸ The studies are collected and listed, for example, in Röhrborn's edition of the text. See Röhrborn 1991: 6–7. Ölmez also worked on this topic. See his bibliography in this volume. Masahiro Shōgaito also discussed the use of phonetic transcription generally in Buddhist texts in Old Uyghur. He collected those transcriptions from various texts and analyzed the transcription system used and maintained by the Uyghurs until the Mongolian period. See, e.g., Shōgaito 2003: 1–141.

⁹ The seventh chapter in Chinese and Old Uyghur versions was translated into modern languages. For the Chinese version, see, e.g., Nagasawa 1965: 215–240; Mayer 1991; Li 1995: 203–235. The complete edition of the Old Uyghur version was published by Klaus Röhrborn. See Röhrborn 1991. The present analysis used his edition for the Old Uyghur version and Li's edition of the Chinese version.

2. Sentences in the Chinese Word Orders in Old Uyghur

The word order in Old Uyghur and that in Chinese are not identical. While the standard word order in Old Uyghur is described as S(ubject) O(bject) V(erb), that in Chinese is SVO.¹⁰ If one translates the Chinese sentences into Old Uyghur, one needs to alter the word order. In most Buddhist texts in Old Uyghur, the sentences are put in Old Uyghur word order, though some exceptions appear.

Masahiro Shōgaito studied in detail the cases in which Buddhist texts in Old Uyghur contain sentences that follow the Chinese word order. He points out that those sentences appear in texts from the Mongolian period and suggests that the Uyghur translators intentionally imitated the Chinese word order. He indicates that this was a new translation method introduced in the Mongolian period and argues that sentences in texts dated to the pre-Mongolian period follow the Uyghur word order.¹¹ As an example of the latter case, he quotes sentences from the Biography of Xuanzang. However, this text also contains sentences in Chinese word order, as the following examples show:

II. 44–45	<i>til[ägäli] istäsär</i>	<i>tüpgärgäli bolmaz</i>	<i>tözin tüpin <: ></i>
T. 2053, 257b04	尋之者	不究	其源。

“If one wants to seek (the doctrine), one cannot investigate its origin and reason”¹²

In the above example, similarly to Shōgaito’s general discussion of Old Uyghur sentences in the Chinese word order, the sentence follows a Chinese word order when phrases are compared between Chinese and Old Uyghur versions: *til[ägäli] istäsär* for 尋之者 “if one seeks”, *tüpgärgäli bolmaz* for 不究 “not investigate”, *tözin tüpin* and for 其源 “its origin”. For the study of the word order, the main part of this sentence, *tüpgärgäli bolmaz tözin tüpin <: >*, requires special attention. Those two phrases are not in the Old Uyghur word order (OV), but in the Chinese word order (VO). In this case, the translator probably imitated the Chinese word order intentionally, according to the translation style observed in some Buddhist texts translated in the Mongolian period. If this sentence is put in the standard Old Uyghur word order, those two phrases need to switch places with each other:

tözin tüpin tüpgärgäli bolmaz <: >

¹⁰ For the word order in the Old Uyghur translation and the Chinese original, see, e.g., von Gabain 1974: 186–187; Pulleyblank 1995: 14–15; Erdal 2004: 419–422.

¹¹ See Shōgaito 2008: 112–122. Marcel Erdal recognizes the sentences in the Chinese word order in the Biography of Xuanzang and mentions it as an example shortly. See Erdal 2004: 357.

¹² The transcription and translation follow Röhrborn 1991: 19.

However, the Chinese word order is not followed word-for-word: The negation in the phrase 不究 is not in front of the verb in Old Uyghur, but it follows the verb *tüpgär-* “to investigate” in the finite form of *bol-* “to be” with negation, which can be explained in the framework of the Old Uyghur grammar.¹³ The demonstrative pronoun 其 in the object phrase is also given as the possessive suffix *-I* to *töz tüz* “origin” to which the accusative suffix *-n* is added according to the grammatical rule in Old Uyghur.¹⁴

Besides this type of sentence in the Chinese word order, there is another type, namely noun predication, as the following example shows:

ll. 31–34	<i>y(e)mä</i>	<i>ärdüktäg töz</i>	<i>idok</i>	<i>ärsär</i>	<i>alku nomlarnıñ</i>
			<i>nom</i>		
T. 2053,	蓋	眞如	聖教	者。	諸法之
257b01–02					

täriñ töz-i ätür :

玄宗。

“As for the sacred teaching of the so-being entity, it is the mystic origin of all *dharmas*”¹⁵

In the case of noun predication, namely “A is B”, the standard Chinese word order and Old Uyghur word order do not differ from each other (Pulleyblank 1995: 16 ff.; Erdal 2004: 411–418): *y(e)mä* “also” for 蓋, *ärdüktäg töz* “as it is-essence” for 眞如, *idok nom* “holy doctrine” for 聖教, which are all verbatim translation. The character 者, a pronominal substitute for the head of a noun phrase, is given by *ärsär*, which has the same function in Old Uyghur. The last phrase 諸法之玄宗 is translated by *alku nomlarnıñ täriñ tözi* “the deep origin of all *dharmas*”, which the additional verb in Old Uyghur *är-* in aorist form follows.¹⁶ In this case, it is difficult to recognize whether the translator imitated the Chinese word order or gave the Old Uyghur translation in Uyghur word order.

Those examples show that imitating the Chinese word order was probably used as a translation method already in the pre-Mongolian period, although the origins of this method remain unknown. A relevant difference from the texts translated in the Mongolian period is that this method does not seem to have been used for the whole text. If this is the case, then we can ask: Why did the translator imitate the Chinese word order only for some sentences? What kind of effects did

¹³ For the form *-gAll bol-* see Erdal 2004: 259.

¹⁴ For this form see Erdal 2004: 186.

¹⁵ The transcription and translation follow Röhrborn 1991: 18–19.

¹⁶ The word-by-word explanation is: *alku* “all” is for 諸, *nomlarnıñ* is the plural form of *nom* “dharma”, to which the genitive suffix is added. It corresponds to 法之. The word *täriñ* “deep” is for 玄, the word *tözi*, *töz* “origin” + possessive suffix is for 宗. The possessive suffix shows that it is tied with *nom*, to which the genitive suffix is added.

he expect to produce by using this translation method? To find the answer to these questions, we will inquire about the reasons the translator had for the use of the sentences in the Chinese word order.

3. Sentences in the Chinese Word Orders in the Seventh Chapter of the Biography of Xuanzang

Phrases in the Chinese word order are not used in every sentence of the seventh chapter of the Biography of Xuanzang. Therefore, we will define, collect, and analyze those sentences. As the examples in the former section showed, there are two different types of sentences in the Chinese word order, and both occur in the Biography of Xuanzang. The noun predication can be defined as a sentence which is identical in the Chinese word order and Uyghur word order. For this type, we will take into consideration not only the sentence in question but also the sentences before and after it. Taken together, those sentences reflect the translator's intention to use the translation method that imitates a Chinese word order across a paragraph. If there are sentences which clearly follow the Chinese word order, the noun predication sentence is also defined as those in the Chinese word order. If the noun predication sentence appears as a single one, it is analyzed as being in Old Uyghur word order. The following table shows the sentences which follow the Chinese word order.

Table 1. Sentences following the Chinese word order¹⁷

Old Uyghur sentences in Chinese word order	Correspondence in Chinese	English translation	Contents
ll. 23–211	257a29–c07	203–206	述聖記 made by the crown prince
ll. 234–245	257c11–13	206	Xuanzang's appreciative letter to the crown prince
ll. 255–268	257c16–18	206–207	The crown prince's reply to Xuanzang
ll. 430–562	258a21–b15	209–211	The crown prince's postscript to the <i>Bodhisattvapiṭaka Sūtra</i>
ll. 574–575	258b17	211	
ll. 590–594	258b20	211	
ll. 600–602	258b22	211	
ll. 700–702	258c14	213	The last stanza of Huixuan's verse
ll. 783–784	258c29	214	Description of the Tang emperor after his military expedition
l. 822	259a06	214	Emperor's order
ll. 1008–1013	259b13	217	Xuanzang's letter to the crown prince
ll. 1018–1021	259b15	217	
ll. 1040–1041	259b18	217	
ll. 1057–1058	259b21	217	
ll. 1064–1065	259b23	217	
ll. 1066–1068	259b23–24	217	
ll. 1074–1076	259b24–25	217	
ll. 1237–1257	260a01–04	220–221	
ll. 1447–1456	260b10–13	223	Some governors' letter to Xuaunzang
ll. 1462–1479	260b16–20	223–224	
ll. 1481–1483	260b21	224	
ll. 1494–1495	260b23	224	
ll. 1498–1500	260b24	224	
ll. 1509–1513	260b26–27	224	
ll. 1521–1540	260b28–c04	224–225	

¹⁷ The line numbers follow the edition made by Klaus Röhrborn. See Röhrborn 1991.

sentence.¹⁸ In such a case, they are not counted as a change of word order from Uyghur to Chinese. Besides those grammatical constraints, the translator preferred to use sentences in Uyghur word order, especially in those with Buddhist content.¹⁹ In the case of the single use of a sentence in the Chinese word order, it is not clear whether the translator intended to imitate the Chinese word order or the translator incidentally formed them under the influence of the Chinese sentences. By contrast, in the collective part, many sentences in the series follow the Chinese word order; the translator must have chosen them intentionally according to his own translation style.

It is worthy noticing that most of the sentences in the Chinese word order collectively occur in the sections reproducing various texts which laypeople, including the Tang emperor and the crown prince, addressed to Xuanzang. For example, ll. 234–245, part of Xuanzang’s letter to the crown prince, describes the crown prince’s activities, while the crown prince’s reply to Xuanzang (ll. 255–268) uses the Uyghur word order as soon as the topic returns to Xuanzang.²⁰ In lines 1237–1257, the translator renders the complete verse composed by the crown prince in sentences in Chinese word order. It is not clear, however, why the translator chose to put only some sentences in the Chinese word order in the section that reproduces a letter from certain governors. The governors wrote this letter together to express their gratitude after receiving the Bodhisattva Precepts; as a result, many sentences in the letter present Buddhist characteristics. This could have caused the frequent change of sentences between the Chinese and Uyghur word orders. In the section recording Xuanzang’s sincere wish, lines 1738–1756 include the praise for the Tang emperors’ Buddhist activities.²¹ In this

¹⁸ For the postposition *birlä* see Erdal 2004: 314. The request of the Old Uyghur word order in various cases of translations have to be carefully examined, which, however, will be taken as a research topic in the future due to the limited space.

¹⁹ One example appears in ll. 548–549: *kutrulmak kapıgıg açtılar : ėin kertü yolta yorıldılar* (Röhrborn 1991: 58–59). Those sentences correspond to Chinese T. 2053, 258b12 開解脫門。踐真實路。 “the Gate of Emancipation is open so that they can tread on the Path of Reality” (Li 1995: 211).

²⁰ They are ll. 262–271 (Röhrborn 1991: 36–37). Since the crown prince partly describes his feeling (ll. 265–268), the word order changes between the Uyghur and the Chinese.

²¹ See Röhrborn 1991: 150–151. It corresponds to Chinese T. 2053, 261a16–a20: 先皇道跨金輪聲振玉鼓。紹隆象季允膺付屬。又降發神衷。親裁三藏之序。今上春宮。講道。復爲述聖之記。可謂重光合璧振彩聯華。渙污垂七耀之文。鏗鉉韻九成之奏。 “His Majesty the late Emperor rode on the Golden Wheel to rule over his domain with the sounding of the Jade Drum. He glorified the Dharma in the Image Period and was competent to bear the responsibility for its propagation. He also had the mind to write a preface to the Tripiṭaka personally. Now the reigning Emperor has lectured on the Way in the Spring Palace and has also composed a postscript to the holy scriptures. These two compositions may well be regarded the sun and moon, appearing at the same time and emitting light simultaneously with beautiful hues blended together. These compositions, shining upon the world like the Seven Luminaries,

case, therefore, the use of sentences in the Chinese word order is connected to activities of laypeople. By contrast, its use in lines 1712–1729 is not well-grounded.²² It can only be said that these lines mention the “prestige of my country” (OU. *eliminij čogin yalının*; Chin. *guowei* 國威), which is an indirect reference to the Tang emperors.

Xuanzang’s letter to his Indian cleric colleagues, Jñānaprabha and Prajñādeva, is the only exception to the collective use of sentences in the Chinese word order because it was exchanged between clerics. The sentences with the Chinese word order are in the following three paragraphs:

ll. 1935–1944 261c02–04	[i]kiläyü 重	tamturmiş ärdi 然	bilgä biliglig wıǰımg 智炬。	: yänälä örü 再
	tikmiş ärdi : 立	nomlug togug : : 法幢。	čalmış ärdi 撲	yalm ootug 炎火
	t(ä)rs körümlüg tagda : 於邪山。		tıkmiş ärdi 塞	ulug ügüzüg tätrü nomlug taloy-ta : 洪流於倒海。
	kınturur ärdi 策	arok tetse-larig 疲徒	ärdinilig otrugka 於寶所。	körkitür ärdi 示
	azmiş kuvragka 迷衆		ulug al altag : 於大方。	

“He also rekindled the torch of wisdom and raised once again the Banner of the Dharma. He extinguished the fire on the mountain of heterodoxy and dammed up the torrential current in the sea of suffering, and he also urged those who were fatigued to proceed on the way to the place of treasure and showed the Great Path to those who lost their way.” (Li 1995: 231).

In this section, Xuanzang praises Jñānaprabha in sentences with a Buddhist context. Since the contents of the lines quoted above are also entirely Buddhist, there are no links to laypeople and their activities. The reason for choosing these sentences and setting them in Chinese word order remains unclear.

ll. 2081–2093 T. 2053, 262a06– 09	sakinč üzä iślätip 想融	köñülünjüzni 心	yüzü öñi šastr-larta : 百家之論。
---	--------------------------	-------------------	---------------------------------

are similar to irrevocable decrees that will be handed down to posterity. The rhymes of the sentences have the effect of the nine musical variations performed with bells and drums.” (Li 1995: 228).

²² See Röhrborn 1991: 148–149. It corresponds to Chinese T. 2053, 261a10–14: 慕常啼國而假寐。潛祈靈祐。顯恃國威。決志出一生之域。投身入萬死之地。跲是聖迹之處。備謁遺靈。但有弘法之人。遍尋正說。經一所悲所見於未見。遇一字慶所聞於未聞。 “as I admired Sadāpralāpa Bodhisattva (who wept while searching for truth), I fell into a catnap. While I secretly prayed for spiritual protection and openly depended upon the prestige of my country, I made up my mind to travel out of the land where I was born and threw myself into the regions at the risk of almost certain death. As I stayed at holy sites, I paid visits to all the spiritual sports of the Buddha, and wherever there were people who propagated the Dharma, I would go to all of them to seek the right theories. When I passed through a place I would be deeply moved to see what I had never seen before. When I came across a word I would be happy to learn it, if I had not learned it previously.” (Li 1995: 227–228).

bügüş kılıp 逡	üzä 慮	sakınçıñız-nı	tokuz [bö]lök nomlar- da 九部之經。	建正法 幢。 ²³
[ta]rtdaçı siz : 引 utmak küvrügüg 克勝鼓。 [kö]rülmiş kıltaçı siz 頡頏 miñdä tümän-[dä] ärtmiş bilgälärdä 英俊之上。	taplagka [kü]dänlärig 歸宗之客。 [ye]gädmäklig başlıg 王侯	inantaçı sıdaçı [siz] 挫 [han] öskintäkilärig : 王侯	tokıp : 擊 karnın yävälämiş yadlarıg 鑠腹之賓。 üstün ... boltaçı siz 之前。抑揚	

“I presume that since you are well versed in the theories of a hundred schools, fix your mind in pondering the scriptures of the Nine Divisions, raise the Banner of the Right Dharma to guide those who have converted to Buddhism, beat the drum of victory to vanquish the boastful heretics, feel proud in the presence of kings and nobles, and associate with people of eminent talent” (Li 1995: 233–234).

Before the above paragraph, Xuanzang asks Prajñādeva about his health; at the end of the paragraph, Xuanzang wishes him good health. The following paragraph does not present any specific reasons for its choice to be rendered in the Chinese word order. The only possible significant reason could be its mentioning of kings and nobles (OU. [han] öskintäkilär; Chin. wanghou 王侯), and hence its clear reference to laypeople.

Il. 2103–2116 tuşdum siziñ²⁴ çoğlug yalınlig ärig[inizk]ä [barı]gıñızka
T. 2053, 262a11– 彼遇矚 光儀。
13

kany[akubçe] balıktakı 曲女城 tägimlig boltı sizni birlä sözläşgäli 親交論。 oğgurak kılgalı 定 m(a)hayan nom tözin 大乘之旨。 yarım nom tikm[äk]-lig	sıkıg täriñig 其深淺。 sezig kılımsıntıñ[ız] 彼豎 taplagın örü bariş kälis arasınta	terilmiş terin kuvrag-ta 諸會 又 kamag hanlar yüz miñ terin kuvrag öskintä 當對王及百千徒衆 anta biz örü tikdim(i)z 此立	[sav]-lıg küç köstüntä
---	---	---	---------------------------

²³ This phrase remains untranslated.

²⁴ When the Uyghur translation diverges from the Chinese word order, those words are marked in grey colour.

半教之宗。		往復之間。	詞氣
yok	edizi bogaysı :		
ärm[ädi]			
不無	高下。		

“I had the chance to meet Your Reverence. In the assembly convened at Kanyākubja we held debate in the presence of various kings and hundreds and thousands of disciples to test the depth and shallowness of our arguments. One side advocated Mahayana teachings while the other side supported the incomplete Hinayana theories. In the course of argumentation, the word and tones must have been high or low.” (Li 1995: 234)

Xuanzang shortly mentioned his health condition before this paragraph, and after this, the episode of debate between him and Prajñādeva continues. Just like the former paragraph, this one does not show either any specific reasons for its use of sentences in the Chinese word order, besides mentioning the kings and laypeople (OU. *kamag hanlar yüz miñ terin kuvrag*; Chin. *wang ji baiqian tuzong* 王及百千徒衆).

One cannot find justifiable reasons for all the sentences set in the Chinese word order in the Biography of Xuanzang. One could point, however, that most of the sentences in Chinese order occur in the sections including quotations of various texts, such as postscripts and letters. The quoted texts either came from laypeople or mentioned their activities. This indicates that the translator of the Biography of Xuanzang, Šiŋko Šäli Tutuŋ, intentionally used the Chinese word order in specific contexts. With his stylistic choices, the translator probably expected to convey to his readers with greater clarity the distinction between the purely Buddhist sections and the Non-Buddhist sections including references to “Chinese” laypeople.

4. Closing Remarks

This short analysis showed that the translation method of imitating the Chinese word order in Uyghur translations was already practiced in the pre-Mongolian period. The translator of the Biography of Xuanzang, Šiŋko Šäli Tutuŋ, also made use of it. Comparing it with Buddhist texts translated in the Mongolian period shows that his use of this translation method is not consequent; this means that, probably, this method was still in development. We advanced above that, in the seventh chapter, Šiŋko Šäli Tutuŋ probably adopted this method to distinguish between the sections with purely Buddhist contents and those which are related to “Chinese” laypeople.

Even if this provisional conclusion is plausible, some points remain unsolved: The singular use of sentences in the Chinese word order and the possible differences in using this method in other chapters of the Biography of Xuanzang. As Shōgaito pointed out, the Biography of Xuanzang includes some incorrect translations, which were caused by Šiŋko Šäli Tutuŋ’s misunderstanding of the Chinese source text (Shōgaito 1987: 19–21). His

understanding of the text strongly impacted Šiņko Šāli Tutuņ’s translation. As a result, his choice of sentences to be translated in the Chinese word order was determined by multiple factors both intentionally and probably unintentionally adopted by the translator. Nonetheless, Šiņko Šāli Tutuņ’s attempt to imitate the Chinese word order for the chosen sentences represents one of the relevant stages in establishing a translation method, which constitutes the Uyghur Buddhist culture.

5. Bibliography

- Barat, Kahar 1990. ‘*Šingqo Šāli Tutuņ*, traducteur du *Sākiz yükmäk yaruq nom?*’ *Journal Asiatique* 278.1/2: 155–166.
- Hamilton, James 1984. ‘Les titres *šāli* et *tutung* en ouïgour.’ *Journal Asiatique* 272: 425–437.
- Elverskog, Johan 1997. *Uyghur Buddhist Literature*. Turnhout: Brepols.
- Von Gabain, Annemarie 1974. *Alttürkische Grammatik*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kasai, Yukiyo 2020. ‘Uyghur Legitimation and the Role of Buddhism.’ Carmen Meinert and Henrik H. Sørensen (eds.) *Buddhism in Central Asia I. Patronage, Legitimation, Sacred Space, and Pilgrimage*. Leiden, Boston: Brill, 62–90.
- Kudara Kōgi 百濟康義 1983. ‘Myōhō rengo kyō gengan no uiguruyaku danpen 妙法蓮華經玄贊のウイグル訳断片 [An Uyghur Fragment of *Miaofa lianhua jing xuanzan*].’ Mori Masao 護雅夫 (ed.) *Nairiku ajia, nishi ajia no shakai to bunka* 内陸アジア・西アジアの社会と文化 [Society and Culture in Central and Western Asia]. Tokyo: Yamakawa shuppansha, 185–207.
- Kudara, Kōgi and Peter Zieme 1984. ‘Fragmente zweier unbekannter Handschriften der uigurischen Xuanzang-Biographie.’ *Altorientalische Forschungen* 11: 136–148.
- Li, Rongxi 1995. *A Biography of the Tripitaka Master of the Great Ch’ēn Monastery of the Great Tang Dynasty*. California: Numata Center for Buddhist Translation and Research.
- Nagasawa Kazutoshi 長澤和俊 1965. *Genjō hosshi saiiki kikō* 玄奘法師西域紀行 [Xuanzang’s journey to the West]. Tokyo: Tōgensha.
- Mayer, Alexander L. 1991. *Cien-Biographie VII*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Moriyasu Takao 森安孝夫 1985. ‘Chibetto moji de kakareta uiguru bun bukkyō kyōri mondō (P.t. 1292) no kenkyū チベット文字で書かれたウイグル文仏教教理問答 (P.t. 1292) の研究 Études sur un catéchisme bouddhique ouïgour en écriture tibétaine (P.t. 1292).’ *Ōsaka daigaku bungakubu kiyō* 大阪大学文学部紀要 *Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University* 25: 1–85.
- Pulleyblank, Edwin G. *Outline of Classical Chinese Grammar*. Vancouver: The University of British Columbia.
- Röhrborn, Klaus 1997. ‘Die alttürkische Xuanzang-Vita: Biographie oder Hagiographie?’ Petra Kieffer-Pülz and Jens-Uwe Hartmann (eds.) *Bauddhavidyāsudhākarah. Studies in Honour of Heinz Bechert on the Occasion of his 65th Birthday*. Swisstal-Odendorf: Indica et Tibetica Verlag, 551–557.

- Semet, Ablet 2002. 'Ein Fragment des 1. Kapitels der uigurischen Xuanzang-Biographie.' Mehmet Ölmez and Simone-Christiane Raschmann (eds.) *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*. Istanbul, Berlin: Şafak Matbaacılık: 265-277.
- Semet, Ablet 2004. 'Die große Handschrift der Xuanzang-Biographie: Neue Erkenntnisse über Fundort und Textbestand.' Desmond Durkin-Meisterernst, Simone-Christiane Raschmann, Jens Wilkens, Marianne Yaldiz, and Peter Zieme (eds.) *Turfan Revisited—The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 313–315.
- Semet, Ablet, Mehmet Ölmez and Klaus Röhrborn 2022. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IV. Nach der Handschrift von Paris sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Shōgaito Masahiro 庄垣内正弘 2003. *Roshia shozō uigurugo bunken no kenkyū. Uiguru moji hyōki kanbun to uigurugo butten tekisuto* ロシア所蔵ウイグル語文献の研究—ウイグル文字表記漢文とウイグル語仏典テキスト—*Uighur Manuscripts in St. Petersburg. Chinese texts in Uighur script and Buddhist Uighur texts*. Kyoto: Graduate School of Letters Kyoto University.
- Shōgaito Masahiro 庄垣内正弘 2008. *Uiguru bun abidaruma ronsho no bunkengaku teki kenkyū* ウイグル文アビダルマ論書の文献学的研究 *Uighur Abhidharma Texts: A Philological Study*. Kyoto: Shoukadoh.
- Zieme, Peter 1976. 'Sīngqu Sāli Tutung – Übersetzer buddhistischer Schriften ins Uigurische.' Walter Heissig, John R. Krueger, Felix J. Oinas and Edmond Schütz (eds.) *Tractata Altaica. Denis Sinor Sexagenario Optime de Rebus Altaicis Merito Dedicata*. Wiesbaden: Harrassowitz, 767–775.
- Zieme, Peter 1992. *Religion und Gesellschaft im uigurischen Königreich von Qočo. Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*. [Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 88]. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Zieme, Peter 2008. 'Some Bilingual Manuscripts of the Xuanzang Biography.' Peter Zieme (ed.) *Aspects of Research into Central Asian Buddhism. In Memoriam Kōgi Kudara*. [Silk Road Studies 16]. Turnhout: Brepols, 475–483.
- Zieme, Peter 2011. 'Baizikelike chutu de xuanzang zhuan huihuyu yiben xincanpian 柏孜克里克出土的《玄奘传》回鹘语译本新残片 A New Manuscript of the Old Uigur Translation of the Xuanzang Biography among the Bezeklik Fragments.' *Tulufanxue yanjiu* 吐鲁番学研究 *Turfanological Research* 2: 142–144.

Ceval KAYA* (Ardahan)

Uygurca Altun Yaruk Üzerinde Düzeltmeler (1)

0. Giriş

Uygurcanın hacimli metinlerinden biri olan Altun Yaruk [=AY] üzerinde 1908 yılından beri çalışılıyor. Almanya'daki Turfan koleksiyonunda korunan 8 parçanın F. W. K. Müller tarafından yayımlanmasıyla (Müller 1908) başlayan çalışmalar, oldukça tam Petersburg yazmasının W. Radloff ve S. E. Malov tarafından yapılan dökme Uygur harfli neşriyle (Radloff-Malov 1913-1917) sürmüştür. 10 kitap içine dağılmış 31 bölümden oluşan AY üzerinde sonraki yıllarda kitap ve makale hacminde birçok yayın yapılmıştır. AY çalışmaları, özellikle 1990'lardan sonra hız kazanmıştır. Günümüz itibarıyla AY'un tüm kitapları/bölgümleri yayımlanmış ve işlenmiş durumdadır.

Ben de Petersburg nüshasını 200 kadar paralel parçayı da kullanarak hazırlamış ve 1989 yılında doktora tezi olarak sunmuştum. Bu tez, 1994 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştı (Kaya 1994). Aradan 27 yıl geçtikten sonra, bu sürede yapılan yayınları ve sayısı 800'ü aşan paralel parçayı kullanarak birinci baskıyı gözden geçirdim ve 2021 yılında yeniden yayımladım (Kaya 2021). Bu yayında, paralel parçalar sayesinde metindeki düşmüş yerler büyük ölçüde onarıldı. Meslektaşlarımın neşirlerindeki düzeltmeleri ve çözümleri dikkate aldım. Bu süreç içinde Türk dilliliğinin vardığı sonuçları da göz önünde bulundurdum. Zamanla görüşlerimde meydana gelen değişimleri de yeni yayına yansıtım.

AY, hacimli bir metin olduğu için Uygurcanın hemen bütün problemleri bu eserde de görülür. Buna AY'a özgü sorunları da eklemek gerekir. AY'un özeldeki en önemli sorunu, ana metin olan Petersburg nüshasının henüz tıpkıbasım olarak yayımlanmamış olmasıdır. Şimdiye kadar hep Radloff-Malov'un dizgi yayını (R-M) kullandık. Radloff ve Malov, kendi zamanlarında bu nüshayı büyük bir emekle yayımlamış olsalar da, sonuçta kendileri nasıl gördüler ise, metni öyle dizdirmişlerdir. Onların yayınında, Uygur alfabesinde birbirine çok benzeyen V,

* Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, cevalkaya@gmail.com, 0000-0002-6872-6145.

W, Y işaretlerinin bazen teşhis edilemediği görülmektedir. AY araştırmalarının sağlıklı yürümesi için Petersburg nüshasının tıpkıbasım olarak yayımlanması elzemdir.

AY'un ikinci baskısında da problemler, eksiklikler ve hatalar, doğal olarak, vardır. Geçmişte Uygurca ve Eski Türkçe çalışmalarında bunlara değinilmiş olabilir. Zamanla fark ettiğim ve edeceğim bu türden düzeltmeleri küçük yazılar halinde yayımlamak istiyorum. Kitabın yeni bir baskısı çıkarsa, bu düzeltmeler şüphesiz oraya da yansıtılacaktır.

Kendisi de bir AY araştırmacısı olan Mehmet Ölmez'e adanmış armağandaki yazımda bu yayını (Kaya 2021) üzerine birkaç düzeltme yapacağım.

1. azag

Kelime, metinde 1 yerde ''S'Ǿ imlasıyla ve *ters* sözcüğüyle ikileme oluşturacak biçimde geçmektedir (R-M 535/1). Yayıncılar tarafından *asıg* (Kaya 1994: 288), *azag* (Çetin 2020: 293; Kaya 2021: 524) olarak okunmuştur. G. Clauson, AY'taki örneği zikretmeden Uygurca ve Karahanlıcada geçen kelimeyi *azak* olarak okumuş, *az-* fiilinden yapılmış bir isim olarak yorumlamıştır (ED 282a). M. Erdal, sözcüğü < **az+a-g* olarak çözümlenmiştir (OTWF 175). K. Röhrborn, AY'taki örneği < *az-ag* biçiminde ayırıp sözlüğünün *azag* maddesinde değerlendirmiştir (UW, 319b). Sözcük, DLT'de ok için "azmış, sapmış" anlamında geçmektedir (DLT 567).

Uygur yazısında kalın sırada *g* ve *k* sesleri aynı işaretle yazılır. *azag* kelimesi rahatlıkla *azak* da okunabilir. Arap alfabesi ise bu iki sesi *gayın* ve *kaf* harfleriyle ayırmaktadır. DLT'de kelime açıkça *kaf* ile yazıldığı (DLT-T 274, str. 6) için sözcüğü *azak* olarak okumak gerekir. "Sapkın, azmış" anlamındaki kelimenin yapısı ise < *az-ak* biçimindedir. Buna göre, Clauson'un görüşünü benimseyerek kelimeyi ***azak*** olarak düzeltiyorum. Burada değinilmesi gereken diğer bir husus da {-gAk} yanında, tıpkı *bıçak* (< *bıç-ak*) sözcüğünde olduğu gibi, Eski Türkçede bir de {-Ak} morfeminin mevcudiyetidir.

2. bödi-

Kelime, metinde 1 yerde geçer. Yayıncılar tarafından *bödi-* (Kaya 1994: 78; 2021: 131) ve *büdi-* (Zieme 1996: 160) olarak okunmuştur. Clauson kelimeyi *bödi-* okumuş, ancak daha fazla çözümlenmemiştir (ED 300b). Erdal da *bödi-* okumuş, o da çözümlenmeden bırakmıştır (OTWF 184, 371, 768). Ben, her iki baskıda da Clauson'un okuyuşunu benimsemiştim. En son olarak A. Gözel, kelimenin Uygurca yayınlardaki durumunu incelemiş, *bödi-* ve *büdi-* olarak iki şekilde okunduğunu tespit etmiştir. Kendisi kelimeyi < **büd+i-* olarak çözümlenmiştir. **büd* kökünü ise Çağdaş lehçelerden Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca ve Kumukçadaki *biy* "dans" kelimesiyle birleştirmiştir (Gözel 2022).

Ben de Gözel'in izahına katılarak "dans etmek" anlamındaki kelimenin okunuşunu *büdi-* olarak düzeltiyorum.

3. kayır

Kelime, metinde 1 yerde geçer. Yayıncılar tarafından *kayır* (Kaya 1994: 187; Tokyürek 2018: 482; Kaya 2021: 342) biçiminde okunmuştur. Sözcük, paralel parçada da *kayır* okunacak biçimde yazılmıştır (U 3477 + U 3235, ön, 4). Kelime, metinde *kayır yılan* bağlamında geçer. İlk baskıda kelimenin etimolojisi üzerinde herhangi bir yorumda bulunmamıştım. Tokyürek, sözcüğü < Skr. *kairāta* "bir tür yılan ismi" olarak açıklamıştır (Tokyürek 2018: 707). *kayır yılan* biçimini ikileme olarak düşünüp ilk kelime için yabancı bir köken aramak bana da mantıklı geldi. Buna dayanarak, fonetik açıdan zorluklar olsa da daha iyi bir etimoloji bulamadığım için ikinci baskıda Tokyürek'e uyararak, tereddütlü de olsa, kelimeyi Skr. *kairāta* sözcüğünden getirdim (Kaya 2021: 760a).

Şimdi ise farklı düşünüyorum. *kayır yılan* ibaresini ikileme olarak kabul etmek mümkün olduğu gibi, sıfat tamlaması olarak da düşünebiliriz. O durumda, *yılan* kelimesini niteleyen *kayır* biçiminde bir kelime bulmak gerekecek. Böyle bir kelime ise yok.

Düşüncem şudur: Buradaki *kayır* kelimesi, Eski Türkçedeki *kadır* (ED 603b; HWAU 318b) sözcüğünün değişmiş biçimidir. AY'ta 12 defa da *kadır* biçimi geçmektedir (Kaya 2021: 751a). Uyurcada bir *d > y* değişimi normal değildir. Ancak, Petersburg yazması 1687 yılında istinsah edilmiştir. Paralel parça da (U 3477 + U 3235) geç istinsahlı bir nüshaya ait olabilir. Petersburg nüshasında tek tük de olsa yenicil özellikler bulunmaktadır. Nitekim, bir yerde *kadgu* ve *kaygu* birlikte ikileme olarak geçmektedir (Kaya 2021: str. 14481).

Kanaatime göre, *kayır yılan* bir sıfat tamlamasıdır. *kayır* sözcüğü Türkçe olup daha eski *kadır* (ED 603b) "gaddar, acımasız, baskıcı, tehlikeli" kelimesine gider. Bu anlamda bir niteleyici alan yılanın sıradan bir sürüngen olmaması gerekir. *kayır yılan* ile muhtemelen "kobra yılanı" kastedilmektedir. Bu yılanın Hindistan'da ne kadar yaygın olduğu malumdur. Str. 9789'daki *oluklug yılan* "çizgili yılan" ibaresinin de gözlüklü kobrayı ifade ettiğini sanıyorum.

4. tayçu < Çin. 大呢 *ta chou* (G. 10470 2476)

Kelime, metinde 4 yerde (R-M 341/21, 361/16, 361/19, 535/3) *T'YÇW* imlasiyle geçer. Yayıncılar tarafından *tayçu* (Kaya 1994: 688; Uçar 2009: 187; Tokyürek 2018: 556; Çetin 2020: 293) biçiminde okunmuştur. Birinci baskıda kelimenin Çince olduğunu tahmin etmiş, ancak bu dildeki biçimini bulamamıştım. Uçar, (DTS 528a)'ya dayanarak kelimeyi < Çin. 大呢 (G. 10470 2476) olarak açıklamıştır (Uçar 2009: 461). Tokyürek ve Çetin ise < Çin. 道場

(Tokyürek 2018: 772; Çetin 2020: 470a) biçiminde izah etmişlerdir. Ben ikinci baskıda Uçar'ın açıklamasını benimsemiştim (Kaya 2021: 394, n. 2112).

Bu kelimenin okunuşu ve kökeni sorunludur.

AY'un paralel parçalarından üçünde bu kelime geçmektedir. İkisinde V/Y harfleri çok net değildir (Mz 442, arka, 2; U 2648 + U 2649, ön, 4). Üçüncüsünde (Mz 762, ön, 11) ise açıkça *T'VÇW* biçiminde yazılmıştır. Petersburg yazmasında da kelime muhtemelen *T'VÇW* iken yayıncılar tarafından *T'YÇW* olarak yanlış teşhis edilmiş olmalıdır. *T'VÇW* imlası ince sıradan da okunabilir, ancak eki kalın sıradan aldığı için (*tavçolug* (HWAU 684b)), kelimeyi *tavço* biçiminde okumak gerekir.

Kökeni konusunda da Tokyürek ve Çetin'in açıklamasına katılıyorum. Kelimenin, “aydınlanma yeri, meditasyon yapılan yer” anlamına geldiği anlaşılıyor (HWAU 684b).

Buna göre, kelime şöyle düzeltilmelidir: **tavço** < Çin. 道場 *tao ch'ang* (G. 10780 460).

5. yutun-

Kelime, metinde 1 yerde geçmektedir. Yayıncılar tarafından *yodun-* (Çağatay 1945: 100; Gulcalı 2013: 97; 2021: 173) ve *yutun-* (Kaya 1994: 327; 2021: 601) olarak okunmuştur. Sözcüğe “sona erdirmek” (Çağatay 1945: 101) ve “silme” (Gulcalı 2013: 117; 2021: 268) anlamları verilmiştir. Clauson ve Erdal, fiili *yod-* tabanının dönüşlü biçimi olarak açıklamışlardır (ED 892a; OTWF 630). *yod-* tabanı ise < **yo-d-* olarak izah edilmiştir (ED 885b).

Sözcük, *yaşın YWDW'W* bağlamında geçmektedir (R-M 622/16). Ben kitabın her iki baskısında da ibareyi “(göz) yaşını yut/unmak” olarak düşünmüştüm. Şimdi bu görüşten vazgeçerek S. Ş. Çağatay ve Z. Gulcalı'nın okuyuşunu kabul ediyorum. Buna göre, kelime **yodun-** okunmalı ve “(göz yaşını) sil/inmek” olarak anlamlandırılmalıdır. Yapısı da < **yo-d-un-* olarak çözümlenebilir. Burada, dikkat çekilmesi gereken bir başka husus ise, dönüşlü bir fiilin nesne alıp geçişli olmasıdır. Bu durum, Türkçede pek az görülür (Ergin 1972: § 319).

Son olarak, kaynaklardaki bir hatayı da düzeltiyim: (Uçar 2016) kısaltmalı eser, Erdem Uçar'a değil, Melike Uçar'a aittir.

Kaynaklar

- Clauson, Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Çağatay, Saadet Şakir 1945. *Altun Yaruk'tan İki Parça*. I. Küü Tav'm Canlıları Öldürdüğünden Dolayı Gördüğü Ceza. II. Üç Prensle Pars Hikâyesi (Prens Maḥasatvi). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

- Çetin, Engin 2020. *Altun Yaruk*. VIII. Kitap. Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları. (Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DLT → Ercilasun-Akkoyunlu 2014
- DLT-T → Kâşgarlı Mahmud 1990
- DTS → Nadelyaev ...
- ED → Clauson 1972
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu 2014. Kâşgarlı Mahmud: *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdal, Marcel 1991. *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. I-II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, Muharrem 1972. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Gözel, Ayşegül 2022. 'Uygurca PWYDY- Üzerine.' Ed. Osman Fikri Sertkaya, Günay Karaağaç ve Mesut Şen (Editörler). *Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı*. Ankara: Akçağ, 255-261.
- Gulcalı, Zemire 2013. *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gulcalı, Zemire 2021. *Altun Yaruk Sudur*. X. Kitap. (Metin-Türkiye Türkçesine Aktarımı-Çince Metinle Karşılaştırmalı Açıklamalar-Sözlük-İkilemeler Dizini). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HWAU → Wilkens 2021
- Kâşgarlı Mahmud 1990. *Dîvânü Lûgati't-Türk*. Tıpkıbasım/Facsimile. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kaya, Ceval 1994. *Uygurca Altun Yaruk*. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaya, Ceval 2021. *Uygurca Altun Yaruk*. Giriş, Metin ve Dizin. Gözden Geçirilmiş Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Müller, Friedrich Wilhelm Karl 1908. *Uigurica*. Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 3-60.
- Nadelyaev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev ve A. M. Şçerbak 1969. *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.
- OTWF → Erdal 1991
- Radloff, Wilhelm ve Sergey Efimoviç Malov' 1913-1917. *Suvarnaprabhâsa*. (Sutra zolotogo bleska). Tekst' uygurskoy redaktsii. Sanktpeterburg': İmperatorskaya Akademii Nauk.
- R-M → Radloff-Malov 1913-1917
- Röhrborn, Klaus 1977-1998. *Uigurisches Wörterbuch*. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. 1-6. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Tokyürek, Hacer 2018. *Altun Yaruk Sudur*. IV. Tegzinç. (Karşılaştırmalı Metin Yayını). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Uçar, Erdem 2009. *Altun Yaruk Sudur*. V. Kitap. Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu, Açıklamalar ve Dizin. Ege Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

UW → Röhrborn 1977-1998

Wilkins, Jens 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch || *Eski Uyurcanın El Sözlüğü*. Eski Uyurca-Almanca-Türkçe. Göttingen: Universitätsverlag.

Zieme, Peter 1996. *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch*. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarnabhāsottamasūtra). Mit 139 Abbildungen auf 88 Tafeln. Turnhout: Brepols.

Siglinde DIETZ* (Göttingen)
Arzu KAYGUSUZ** (Eskişehir)

Vergleichende Analyse von Metaphern in der *Xuanzang-Biographie*

Die alttürkische *Xuanzang-Biographie*¹ 大唐大慈恩寺三藏法師傳 *datang daciensi sanzang fashi zhuan* (,Biographie des Tripitaka-Meisters vom Kloster der Großen Barmherzigkeit der Großen Tang-[Dynastie]‘)², die sich aus 10 Kapiteln zusammensetzt, wurde aus dem Chinesischen übertragen und stellt das Leben und die Reise³ des berühmten chinesischen Heiligen *Xuanzang* 玄奘 (602-664) dar.⁴ Die *Xuanzang-Biographie*, einer der umfangreichsten alttürkischen Texte, wurde in Turfan entdeckt und seine Abfassungszeit ist umstritten.⁵ Es muss auch hervorgehoben werden, „dass die altuigurische *Xuanzang-Biographie* nicht die exakte Entsprechung des im Taishō-Tripitaka gedruckten chinesischen Textes ist.“⁶

Bei der alttürkischen *Xuanzang-Biographie* handelt es sich um einen Text, der Themen aus sehr verschiedenen Lebensbereichen erzählt und einen reichen und vielfältigen Wortschatz hat. Infolgedessen ist sie für die Kultur-, Literatur-, Sprach- sowie Religionsgeschichte besonders bemerkenswert.⁷

Außerdem bietet die *Xuanzang-Biographie* sehr viele Briefe zwischen XUANZANG und dem Kaiser, die zahlreiche Metaphern umfassen. Aus diesem Grund möchten wir im ersten Kapitel dieser Studie die Metaphern in den Briefen

* Dr., Im Ruhestand. Ehemalige Mitarbeiterin der Niedersächsischen Akademie der Wissenschaften zu Göttingen und der Universität Göttingen, e-Mail: dietz-siglinde@t-online.de, ORCID: 0000-0003-2558-4404.

** Dr., Eskişehir Osmangazi Universität, e-Mail: arzu.kaygusuz@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8465-1200.

¹ Vgl. für die Bearbeitung der alttürkischen Version MIRSULTAN 2010: 13-14; SEMET 2005: 1-7.

² AYDEMİR 2013: 1.

³ Zur Beschreibung der Reise XUANZANGS MAYER 1992: 93-118.

⁴ Vgl. AYDEMİR 2013: 1; MIRSULTAN 2010: 11.

⁵ Vgl. AYDEMİR 2013: 2. Anm. 16; SEMET 2005: 7-9.

⁶ MIRSULTAN 2010: 12. Vgl. auch SEMET 2005: 10-14.

⁷ Vgl. SEMET 2005: 15-16; AYDEMİR 2013: 2-3.

genauer untersuchen, um die Eigenart des chinesischen und alttürkischen Briefstils in der *Xuanzang-Biographie* darzustellen. Abgesehen von Briefen werden wir auf Metaphern in Berichten, Statements, Ehrenbotschaften, Dankschreiben, Vorworten, Antworten, Postskripten und Versform eingehen. Außerdem beinhaltet die *Xuanzang-Biographie* Metaphern in anderen Kontexten wie Anrede, Befehl, Gespräch, Kommentar usw.

Mithilfe dieser vergleichenden Analyse der Metaphern in der chin. und atü. *Xuanzang-Biographie* werden wir in dieser Studie versuchen, Unterschiede und Analogien zwischen den Übersetzungen der *Xuanzang-Biographie* herauszuarbeiten sowie den kunstvollen Stil darzustellen.

1. Metaphern in Briefen

1.1. Briefe an Kaiser

In erstem Teil dieses Kapitels werden die alttürkischen Metaphern in Briefen der *Xuanzang-Biographie* untersucht, die mit dem Chinesischen übereinstimmen:

- *bilgä biliglig kılıç* „das Schwert der Weisheit“⁸ (HT VII, 73-74₇₅₀₋₇₅₁: 73) / chin. 智慧之刀 *zhi hui zhi dao* (258c21-258c26).
- *biligsiz biliglig bädük yumurtga* „das große Ei der Unwissenheit (Skt. *avidyā*)“⁹ (HT IX, 190₁₅₄₆₋₁₅₄₈: 191) / „*biligsiz biliglig bädük yumurtga*+g entspricht dem chin. 無明之巨穀 *wu ming zhi ju gu* (T. 271c29) ‚the huge egg of ignorance‘ (LiR., S. 302), ‚die riesige Schale der *avidyā*‘ (FrankM., S. 38); vgl. *wu ming* 無明 ‚*avidyā*/Unwissenheit‘ ist die fundamentale Einzelursache, die eine korrekte Einsicht in das Wesen von *karma* ‚Werk‘ und *nirvāṇa* / *saṃsāra* verhindert‘ (Cien VII, Komm. 569); *avidyā* ist eine der 12 *nidānas*; hierzu vgl. 無明 *avidyā* (SH, S. 42b)¹⁰ (271c29).
- *burhan kutulig yol* „der Weg der Buddhaschaft“¹¹ (HT V, 240₂₂₉₇₋₂₂₉₈: 241 || HT IX, 214₁₈₂₀: 215) / chin. 菩提路 *pu ti lu* (LiR., S. 312: ‚the road to enlightenment‘)¹² (273b18).

⁸ RÖHRBORN 1991: 73-75. Übersetzung leicht modifiziert.

⁹ AYDEMİR 2013: 191.

¹⁰ AYDEMİR 2013: 405.

¹¹ Vgl. AYDEMİR 2013: 215.

¹² Vgl. AYDEMİR 2013: 438.

- *dyanlig suv* „das Wasser der Meditation“¹³ (HT V, 48₁₃₂: 49¹⁴ || HT VIII, 168₁₉₃₆: 169¹⁵ || HT IX, 231₂₀₁₇₋₂₀₁₈: 231-233)¹⁶ (246a22-246a23 / 267b5 / **274a02-274a04**).
- *kuत्रulm[ak]l[ig] iz oruk* „die Sp[u]ren₂ der Befreiung“¹⁷ (HT IX, 189₁₅₁₆₋₁₅₁₇) / chin. 高蹤 *gao zong* „hohe Spur“ (LiR., S. 302: „high steps“) (271c24).
- *nirvanlig intin kidig* „das jenseitige Ufer ~ das andere Ufer (Skt. *pāra*) des Nirvāṇa“ (HT IX, 215₁₈₃₄; 238₂₀₉₀: 239) / chin. 彼岸 *bi an* (LiR., S. 375: „the other shore“) (**273b22 / 274a18**).
- *nizvanilig tāriṅ ügüz* „der tiefe Fluss der Kleśas (Skt. *kleśa-nadī*)“¹⁸ (HT IX, 190₁₅₄₄₋₁₅₄₅: 191) / „entspricht dem chin. 煩惱之深河 *fan nao zhi shen he* (T. 271c29) „the profound river of passions“ (LiR., S. 302), „der tiefe Fluss der *kleśa*“ (FrankM., S. 38)¹⁹ (271c29).
- *nom uruṅusı* „der Dharma-General“²⁰ (HT VII, 170₂₀₀₇: 171) / „uruṅu: AvG irtgü, A 'yrtkw“²¹ / chin. 法將 *fa juang*²² „Dharma-General“ (261c16-261c17).
- *nomlug akın* „der Strom des Dharma“²³ (HT VI, 77₁₅₄₄₋₁₅₄₅: 112²⁴ || HT VII, 22₇₈: 23; 29₁₇₇₋₁₇₈; 54₄₉₈: 55²⁵ || HT VIII, 180₂₀₈₈₋₂₀₈₉: 181²⁶ || HT IX, 112₆₂₉: 113; 158₁₁₁₇: 159²⁷) / „entspricht dem chin. 法流 *fa liu* 法

¹³ AYDEMİR 2013: 231-233. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁴ 246a22-246a23.

¹⁵ 267b5.

¹⁶ „ist die wörtl. Übers. des chin. *ding shui* 定水 ‚the water of contemplation‘ ... , ‚Wasser der Festigkeit‘ ... ; vgl. auch Cien VIII, Komm. 573; ‚Wasser der Festigkeit‘ entspricht dem skr. *samādhi-sāgara* ‚Es handelt sich hier um ein Bild aus der Meditationstechnik: Nach Beruhigung der Wasser des Herzens ist man in der Lage, die Buddhaschaft zu erfahren‘“ (AYDEMİR 2013: 458).

¹⁷ Vgl. AYDEMİR 2013: 189. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁸ AYDEMİR 2013: 191. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁹ AYDEMİR 2013: 404.

²⁰ RÖHRBORN 1991: 171. Orthographie leicht modifiziert.

²¹ RÖHRBORN 1991: 258.

²² Die G-Zahlen in HT V, VII und VIII wurden in dieser Studie durch die chin. Schriftzeichen ersetzt.

²³ Vgl. RÖHRBORN 1991: 23. Übersetzung leicht modifiziert. Vgl. *nom akınlig suv* „das Wasser des Dharma-Stroms“ (HT VIII, 183₂₁₁₃₋₂₁₁₄: 189) (267c07). Dies fehlt im Chin.

²⁴ Hier scheint das chin. 法雨 *fa yu* „Dharma-Regen“ dem *nomlug akın* zu entsprechen.

²⁵ 257b11 / 257c01 / 258b4-258b5. HT VII hat überall 法流 *fa liu*.

²⁶ 267c3. HT VIII hat 法流 *fa liu*.

²⁷ 269a25 / 270b22. HT IX hat an beiden Stellen 法流 *fa liu*.

流 „the River of the Dharma“ (LiR., S. 284), „Dharma-Strom“ (FrankM., S. 24)²⁸ (256b13-256b14 / 257b11 / 257c01 / 258b4-258b5 / 267c3 / 269a25 / **270b22**).

- *nomlug küvrüg* „die Trommel des Dharma (Skt. *dharmabherī*)^{29,30} (HT VIII, 60₅₇₄; 60₅₇₅; 93₉₈₉³¹ || HT IX, 80₂₈₀: 81; 123-124₇₄₃₋₇₄₄: 123³² || HT X, 192₁₂₇₇³³) / chin. 法鼓 *fa gu* (LiR., S. 278: „the drum of the Dharma“) ³⁴ (264a12 / 265a10³⁵ / **268b09** / **269b19** / 279b17-279b18).
- *sāk[iz tü]m[än]* [*nom ka*]p[*i*]glig köl öläñ „[die übersetzten Lehrtexte] sind See und Teich der 8[0.000] [Dharma-T]ore“³⁶ (HT IX, 228₁₉₇₄₋₁₉₇₅: 229) / chin. 八萬法門之海澤 *ba wan fa men zhi hai ze* (LiR., S. 314: „a sea of the eighty thousand Dharma gates“) ³⁷ (273c23).
- *särinmäklig ton* „das Gewand der Geduld (*kṣānti*)“³⁸ (HT VII, 73₇₄₇) / chin. 忍辱³⁹之服 *ren ru zhi fu* „Gewand der Geduld (*kṣānti*)“ (258c21-258c23).
- *sakinčlig suv* „das Wasser des Bewusstseins“⁴⁰ (HT IX, 243₂₁₅₁) / „entspricht dem chin. *yi shui* 意水 „tranquil water“ (LiR., S. 317), „Wasser des Bewusstseins“ (FrankM., S. 49)⁴¹ (274a28).
- *savlig bärk arig* „Wörterwald₂“⁴² (HT IX, 67₁₄₄₋₁₄₅) / „ist die wörtliche Übersetzung des chin. 掩詞林 *yan ci lin* (T. 268a14)⁴³ „... and covering a forest of rhetorical phrases“ (LiR., S. 276), „Den Wörterwald [der weltlichen Gelehrsamkeit] brachte sie in Griff ...“ (FrankM., S. 18)⁴⁴

²⁸ AYDEMİR 2013: 327.

²⁹ Suv(B) 34₂ (VI.22).

³⁰ Vgl. WILKENS 2016: 525. Orthographie leicht modifiziert.

³¹ 264a12 / 265a10.

³² 268b09 / 269b19.

³³ 279b17-279b18.

³⁴ AYDEMİR 2013: 293.

³⁵ An dieser Stelle fehlt das chin. Äquivalent.

³⁶ AYDEMİR 2013: 229. Orthographie leicht modifiziert.

³⁷ Vgl. AYDEMİR 2013.

³⁸ RÖHRBORN 1991: 73.

³⁹ Vgl. *ren ru* bei HIRAKAWA 1997: 467: 1148¹⁰ *kṣānti*.

⁴⁰ AYDEMİR 2013: 243.

⁴¹ AYDEMİR 2013: 471.

⁴² AYDEMİR 2013: 67.

⁴³ T. 268a14-268a15.

⁴⁴ AYDEMİR 2013: 272.

- *sözlüg kapıg* „die Tür der Wörter“ (HT VI, 63₁₄₀₅: 109) / chin. 語門 *yu men* (256a16).
- *t(ä)rs körümlüg tag* „der Berg der falschen Ansichten“⁴⁵ (HT VII, 165₁₉₃₈₋₁₉₃₉ || HT VIII, 84₈₇₁: 85⁴⁶ || HT IX, 120₇₀₅: 121; 190₁₅₄₃: 191) / „entspricht dem chin. *xie shan* 邪山 „the hill of wickedness“ (LiR., S. 285), „der Berg des Übels“ (FrankM., S. 25)“⁴⁷ (261c2-261c3 / 264c15-264c17 / 269b10 / **271c28**).
- *tugmak[lıg] ölmäklig ügüz* „der Fluss der Geburt und des Sterbens“⁴⁸ (HT IX, 214₁₈₂₂₋₁₈₂₃: 215) / chin. 生死河深 *sheng si he shen* (273b19).

Die folgenden Metaphern stimmen mit den chinesischen Metaphern überein. Sie sind jedoch erweitert:

- *özirkänmäklig kutlug suv* „das heilige Wasser der Gunst“⁴⁹ (HT VII, 34₂₄₇₋₂₄₉: 35) / chin. 沐浴殊私 *mu yu shu si* (LiR., S. 206: „bathing in special privilege“) / „özirkän- ist offenbar Äquiv. von chin. 私 *si* „privat; Gunst, Begünstigung“ (vgl. Cien VII Anm. 113)“⁵⁰ (257c13-257c14).
- *tätürüm[ä]kl[ig] taloy*⁵¹ „das Meer der falschen Ansichten (Skt. *viparyāsa*)“^{52,53} (HT IX, 190₁₅₄₁: 191) / chin. 倒海 *dao hai* „(LiR., S. 302: „the turbulent sea“) / 接沈流於倒海 *jie chen liu yu dao hai* (LiR., S. 302: „... hold the deep water of the turbulent sea“)“⁵⁴ (271c28).
- *t[o]kuz [t]üg[ü]n nizvanilig yagular* „neun Bindungen von Leidenschafts-Feinden“⁵⁵ (HT IX, 237₂₀₈₃₋₂₀₈₄) / „*nizvanilig* ist ein Zusatz“⁵⁶ / chin. 九結之賊 *jiu jie zhi zei* „die Feinde der neun Bindungen“ (274a17).

⁴⁵ RÖHRBORN 1991: 165.

⁴⁶ 264c15-264c17.

⁴⁷ AYDEMİR 2013: 336. Vgl. auch AYDEMİR 2013: 404, Z. 1543.

⁴⁸ AYDEMİR 2013: 215.

⁴⁹ RÖHRBORN 1991: 35.

⁵⁰ RÖHRBORN 1991: 194.

⁵¹ Vgl. AYDEMİR 2013: 404.

⁵² Vgl. „*catvāro viparyāsāḥ | anitye nityam iti | duḥkhe sukham iti | aśucau śucīti | anāṁmani ātmeti* | „Die vier Irrtümer (sind) bei Vergänglichem (die Ansicht, daß es) ewig (sei), bei Leidvollem, (daß es) glücklich (sei), bei Unreinem, (daß es) rein (sei), bei dem, was nicht das Selbst (ist, daß es) das Selbst (sei)“. (DIETZ 2008: 19).

⁵³ Vgl. AYDEMİR 2013: 191. Übersetzung leicht modifiziert.

⁵⁴ Vgl. AYDEMİR 2013: 404.

⁵⁵ AYDEMİR 2013: 237. Übersetzung leicht modifiziert.

⁵⁶ AYDEMİR 2013: 465.

Im Folgenden werden die Metaphern in Briefen behandelt, die im Vergleich zum Chinesischen in Alttürkisch anders ausgedrückt werden:

- *ärdinilig otrug* „die Juwelen-Insel“⁵⁷ (HT IX, 217₁₈₅₄₋₁₈₅₅) / „chin. 寶坊 *bao fang* „the treasure-house“ (LiR., S. 312), „Kloster“ (FrankM., S. 46)⁵⁸ (273b26).
- *könüllüg tosin yaña* „der wilde Elefant des Geistes“⁵⁹ (HT IX, 232₂₀₂₀₋₂₀₂₁: 233) / „Für *xiang* 象 ‚Elephant‘ steht im *Textus receptus ma* 馬 ‚Pferd‘.“⁶⁰ / (LiR., S. 315: „and hamper my mind from galloping like a horse“) / chin. 意⁶¹象之奔馳 *yi xiang zhi benchi* „das Galoppieren des Geistes-Elefanten“ (274a03).
- *ootlug oprı* „die Grube des Feuers; Feuergrube“⁶² (HT VI, 89₁₆₇₁: 115 || HT VII, 25₁₂₀⁶³ || HT VIII, 154₁₇₆₇: 155⁶⁴ || HT IX, 217₁₈₅₃⁶⁵) / chin. 宅 *zhai* „Haus und Wohnung“. entspricht dem chin. *huo zhai* „the house on fire“ (LiR., S. 312). „Das in Flammen stehende Haus“ ist eine Metapher für die in Leiden versunkene Welt. usw.⁶⁶ (256c15 / 257b18-257b19 / 266c26-266c27 / **273b26**).
- *sakinçlig beçin* „der Affe des Bewusstseins“⁶⁷ (HT IX, 232₂₀₁₈: 233) / chin. 制情猿之逸躁 *zhi qing yuan zhi yi zao* (LiR., S. 315: „I may curb my sentiments from being flippant like an ape“) (274a03).
- *şazinnıy lenhwa çäçäki* „die Lotus-Blume der buddhistischen Religion“⁶⁸ (HT IX, 223₁₉₂₃₋₁₉₂₄: 223-225) / „ist die abweichende

⁵⁷ AYDEMİR 2013: 217; Vgl. AYDEMİR 2013: 444. Er hat betont, dass „die Juwelen-Insel“ der abweichenden Übersetzung des Chinesischen 寶坊 *bao fang* entspricht.

⁵⁸ AYDEMİR 2013: 444.

⁵⁹ AYDEMİR 2013: 233.

⁶⁰ AYDEMİR 2013: 459. Der hier zitierte Taishō-Text hat „Elefant“.

⁶¹ Chin. *yi* ist die Wiedergabe von Skt. *mati*, *manas* „Geist, Gedanke“, was *könül* ja wohl auch heißen kann. Auf alle Fälle unterscheidet sich *manas*, *mati* von *vijñāna*, chin. 識 *shi*, „Bewusstsein“.

⁶² Vgl. SH: 121a; SH: 160b.

⁶³ 257b18-257b19.

⁶⁴ Vgl. HT VIII, 258, zu *ootlug oprı*: „*oprı* ‚Grube‘ ist hier Entsprechung von chin. 宅 *zhai* ‚Haus, Wohnung‘ usw. Ist allgemein an ‚die [Abort]grube der Existenz‘ zu denken, oder ist hier eine ‚[Wohn]grube‘ gemeint, wie sie A. v. Le Coq aus dem modernen Turfan beschreibt?“. (266c26-266c27). 273b26.

⁶⁶ Vgl. AYDEMİR 2013: 443.

⁶⁷ Vgl. AYDEMİR 2013: 233. Übersetzung leicht modifiziert.

⁶⁸ AYDEMİR 2013: 223-225. Übersetzung leicht modifiziert.

Übersetzung des chin.⁶⁹ 倫輩之華 *lun bei zhi hua* (T. 273c11) „the glories of my contemporaries“ (LiR., S. 314)⁷⁰ (273c11-273c12).

1.2. Briefe des Kaisers

Im Vergleich zu den Metaphern in den Briefen an den Kaiser kommen in den vom Kaiser verfassten Briefen weniger Metaphern vor. Diese Metaphern sind im Folgenden zu finden. Die alttürkischen Metaphern in diesen Briefen stimmen mit dem Chinesischen überein:

- *adkangulug kir* „der Schmutz der Sinnesbereiche“⁷¹ (HT IX, 243₂₁₅₂) / chin. 情塵 *qing chen* „Staub, Schmutz der Leidenschaften, Gefühle“ (R. 6905), (LiR., S. 317 „the dusts of sentiments“)⁷² (274a29).
- *köñüllüg yula* „die Fackel des Herzens“⁷³ (HT IX, 243₂₁₄₉₋₂₁₅₀) / chin. 心燈 *xin deng* (LiR., S. 317: „the lamp of your mind“)⁷⁴ (274a28).
- *üč yertinčüniñ kăčigi köprügi* „(für) die Drei-Welten (Skt. *triloka*) Furt und Brücke [über den Strom des Samsāra]“⁷⁵ (HT IX, 242₂₁₄₅₋₂₁₄₆: 243) / chin. 津梁 *jin liang* (LiR., S. 317: „serving as a ferry or a bridge in the Three Worlds“) (274a28).

Im Folgenden ist die Metapher im Brief des indischen Königs an ŚĪLABHADRA zu belegen, die nicht mit dem Chinesischen übereinstimmt:

- *sansarlıg uzun tün* „die lange Nacht des Samsāra“⁷⁶ (HT V, 60₂₇₈: 61) / chin. 長淪永夜 *zhang lun yong ye* (LiR., S. 141: „shrouded in eternal darkness“) (264b25).

1.3. Briefe des XUANZANG an Jñānagarbha und an den Kaiser

In diesem Teil geht es um die Metaphern, die in den Briefen des XUANZANG an Jñānagarbha und an den Kaiser auftauchen. Die alttürkischen Metaphern in den folgenden Beispielen werden wie im Chinesischen ausgedrückt:

⁶⁹ Dem Atü. Übersetzer könnte ein anderer chin. Text vorgelegen haben. *hua* bedeutet „Blume“ und die ganze Metapher: „die Blume der gleichartigen Generation (oder: Klasse)“.

⁷⁰ AYDEMİR 2013: 452.

⁷¹ Vgl. AYDEMİR 2013: 243. Übersetzung leicht modifiziert.

⁷² Vgl. AYDEMİR 2013: 471.

⁷³ Vgl. AYDEMİR 2013: 243. Übersetzung leicht modifiziert.

⁷⁴ Vgl. AYDEMİR 2013: 471.

⁷⁵ AYDEMİR 2013: 243.

⁷⁶ Vgl. SH: 196b. DIETZ, ÖLMEZ und RÖHRBORN 2015: 61. Übersetzung leicht modifiziert.

- *ämgänglig taloynuy kemisi* „das Schiff des Leidensmeers“⁷⁷ (HT VII, 164₁₉₁₈: 165) / chin. 苦海舟 *ku hai zhou*⁷⁸ (261b26-261b28).
- *bilgä biliglig vičin*⁷⁹ „die Fackel der Weisheit“⁸⁰ (HT VII, 165₁₉₃₅₋₁₉₃₆⁸¹ || HT VIII, 86₈₉₉₋₉₀₀: 87⁸² || HT IX, 112₆₂₄₋₆₂₅: 113) / „entspricht dem chin. *hui ju* 慧炬 „the torch of wisdom“ (LiR., 2000: 284; so auch in SH, S. 434a), „die *dharma*-Fackel“ (FrankM., S. 24)⁸³ (269a24).
- *nomlug tog* „das Banner des Dharma (Skt. *dharmadhvaja*)“^{84,85} (HT VIII, 60₅₇₃: 61 = HtTug, 153₁₉ || HT VIII, 60₅₇₅: 61 = HtTug, 153₂₁⁸⁶ || HT VII, 165₁₉₃₇⁸⁷) / chin. 法幢 *fa chuang* (**261c2-261c3** / 264a12).

Die folgende Metapher stimmt mit dem Chinesischen überein. Die Metapher im Altürkischen ist jedoch präziser:

- *čın kertü nomlug kapıgnuy limi tirgöki* „der Querbalken und der Pfosten des Tores des wahrhaftigen₂ Dharma“⁸⁸ (HT VII, 166₁₉₄₆₋₁₉₄₇: 167) / chin. 實法門之棟 *shi fa men zhi dong* „der Pfosten des Tores des wahrhaftigen Dharma“ (261c01-261c06).

1.4. Briefe des LI CHUNFENG

Im folgenden Brief von LI CHUNFENG wird sowohl im Altürkischen als auch im Chinesischen die gleiche Metapher verwendet:

- *nomlug bulıt* „die Wolke des Dharma“⁸⁹ (HT VIII, 74₇₄₄: 75 = HtTug, 158u.₁₀) / chin. 法雲 *fa yun* (264b18).

An der folgenden Stelle ist in Altürkisch eine Metapher belegt, während im Chinesischen keine Metapher vorkommt:

⁷⁷ RÖHRBORN 1991: 165.

⁷⁸ Wörtl. „Leidensmeer (*ku hai*) Schiff (*zhou*)“. Die Übersetzung von LiR., S. 231: „the ferryboat on the sea of suffering“.

⁷⁹ Vgl. 大法炬 *da fa ju* „die große Fackel des Dharma“ (SuvChin, 97_{414A8}; 109_{415B17}).

⁸⁰ RÖHRBORN 1991: 165.

⁸¹ Chin. 智炬 *zhi ju* „Fackel der Weisheit“ (**261c2-261c3**).

⁸² Chin. 慧炬 *hui ju* (264c19-264c23).

⁸³ AYDEMİR 2013: 326.

⁸⁴ Suv(B) VI.24.

⁸⁵ RÖHRBORN 1996: 61. Übersetzung leicht modifiziert.

⁸⁶ 264a12. An dieser Stelle finden wir nur 旗鼓 *qi gu* „Banner (und) Trommel“.

⁸⁷ 261c2-261c3.

⁸⁸ RÖHRBORN 1991: 167.

⁸⁹ RÖHRBORN 1996: 75. Übersetzung leicht modifiziert.

- *[nom]nuŋ ŝazınıŋ tođı yum[zugı]* „das Banner_[2] von [Leh]re und Disziplin“⁹⁰ (HT VIII, 68₆₇₁₋₆₇₂: 69) / chin. 玄奘法師頭陀法界 *xuanzang fa shi tou tuo fa jie* (LiR., S. 250: „The Master Xuanzang, who practised *dhūta*⁹¹ (morality) in the Dharma world“) (264b03).

1.5. Brief des XUANZANG an Prajñādeva

- *utmak [ye]gädmäklig küvrüg* „die Trommel des Sieges₂“⁹² (HT VII, 177₂₀₈₇₋₂₀₈₈) / chin. 勝鼓 *sheng gu* „Trommel des Sieges“ (262a05-262a08).

1.6. Andere Briefe

In diesem Teil wird zuerst die Metapher im Brief von XUANZANG behandelt, die eine Übereinstimmung hat:

- *tätürü nomlug taloy* „das Meer der falschen Lehren“⁹³ (HT VII, 165₁₉₄₀) / chin. 倒海 *dao hai* „Meer der falschen Ansichten“⁹⁴ (261b26-261c01).

Im Gegensatz zum soeben erwähnten Beispiel kommt die folgende Metapher im Brief von XUANZANG vor, die keine Übereinstimmung hat. Die Metapher wurde im Alttürkischen körperlicher aufgefasst:

- *ätözlüg idiş* „das Gefäß des Körpers“⁹⁵ (HT IX, 62₈₆₋₈₇: 63) / chin. 形器 *xing qi* (LiR., S. 276: „things possessing definite shapes“)⁹⁶ (268a04-268a05).

Abschließend werden die alttürkischen Metaphern, die im Vergleich zu Chinesischen anders ausgedrückt wurden, dargestellt und ihre Unterschiede werden im Folgenden erläutert:

- *bäglig eŝilig arıg* „der Wald der Staatsdiener₂“⁹⁷ (HT VIII, 97₁₀₃₈) / „chin. 翰林 *han lin* „Feder-Wald“, eine Bezeichnung für die kaiserliche Akademie“⁹⁸ / (LiR., S. 256: „forest of eminent scholars“) (265a16-265a20).

⁹⁰ RÖHRBORN 1996: 69. Übersetzung leicht modifiziert.

⁹¹ Skt. *dhūta* „Sittlichkeit“.

⁹² Vgl. RÖHRBORN 1991: 177. Übersetzung leicht modifiziert.

⁹³ RÖHRBORN 1991: 165. Übersetzung leicht modifiziert.

⁹⁴ Nach HIRAKAWA 1997: 142: 141 ist chin. 倒 *dao* ein Wiedergabe für Skt. *viparyāsa*.

⁹⁵ AYDEMİR 2013: 63.

⁹⁶ Vgl. AYDEMİR 2013: 264.

⁹⁷ RÖHRBORN 1996: 97.

⁹⁸ RÖHRBORN 1996: 220.

- *burhanlıg ärdini sögüt*⁹⁹ „der Juwelen-Baum des Buddha“¹⁰⁰ (HT VIII, 55₅₀₃₋₅₀₄ = HtTug, 151₂₋₃) / chin. 佛樹 *fo shu* „der Baum des Buddha“ (263c28).
- *savlıg hwa čäčäk*¹⁰¹ „die Blumen₂ der Worte“¹⁰² (HT VIII, 97₁₀₃₇) / chin. 摘光華 *chi guang hua* (LiR., S. 256: „(he) displayed his glorious brilliance“) (265a16-265a20).
- *šazinlıg arıg s(e)mäk* „der Wald₂ der buddhistischen Religion“¹⁰³ (HT VIII, 43₃₄₈₋₃₄₉ = HtTug, 146₄₋₅) / chin. 信緇林之龜鏡 *xin zi lin zhi gui jing* (LiR., S. 245: „truly a good model to be followed by monks“) (263b25-263b26).

2. Metaphern in Berichten und Statements

2.1. Metaphern in Berichten

Im zweiten Kapitel wird versucht, einen Überblick über die Metaphern in Berichten und Statements zu geben. In Berichten in der *Xuanzang-Biographie* kommen 14 Metaphern vor und 10 davon stimmen fast überein. Einige Metaphern sind im Alttürkischen ausführlicher, während andere Metaphern im Chinesischen genauer sind. In Anmerkungen wird auf diese kleinen Unterschiede hingewiesen:

- *ädgü ögli [kō]ŋ[ü]l<l>üg bulut* „die Wolke der Barmherzigkeit (Skt. *karuṇā*)“¹⁰⁴ (HT VII, 38₂₈₆₋₂₈₇: 39) / chin. 慈雲 *ci*¹⁰⁵ *yun* „Wolke der Barmherzigkeit“ (257c21-257c22).
- *[ädgülü]g č(a)hšap(a)tlıg yıd* „der [heilvol]le Duft der Gebote (Skt. *śikṣāpada*)“¹⁰⁶ (HT X, 138₇₀₃) / chin. 戒香 *jie xiang* „(LiR., S. 334: „the perfume of the commandments or rules, i.e. their pervading influence“)“¹⁰⁷ (277b09).¹⁰⁸

⁹⁹ SH: 477a.

¹⁰⁰ RÖHRBORN 1996: 55-57.

¹⁰¹ Vgl. *sakınčlıg hwa* „die Blumen der Besorgnis“ (HT VIII, 163₁₈₇₀) / chin. 縹思繁蔚 *ru si fan yu* LiR., S. 269: „His resplendent thoughts are multifarious.“ (267a20-267a21).

¹⁰² RÖHRBORN 1996: 97.

¹⁰³ RÖHRBORN 1996: 43. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁰⁴ RÖHRBORN 1991: 39. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁰⁵ Chin. *ci* ist nach HIRAKAWA 1997: 497: 1247 die Wiedergabe für die Barmherzigkeit und das Wohlwollen.

¹⁰⁶ MIRSULTAN 2010: 139.

¹⁰⁷ MIRSULTAN 2010: 248.

¹⁰⁸ Bericht über XUANZANG auf dem Sterbebett. Die Metapher ist im Alttürkischen präziser.

- *ämgänglig taloy*¹⁰⁹ „das Meer des Leidens“ (HT V, 229₂₁₇₀) / chin. 苦海 *ku hai* (251b19).
- *ämgänglig taloy [ügüz]* „das Meer_[2] des Leides“¹¹⁰ (HT X, 152₈₅₁₋₈₅₂) / chin. 苦海 *ku hai* (278a06).¹¹¹
- *bilgä biliglig kün t(ä)ñri*¹¹² „die Sonne der Weisheit (Skt. *prajñā*)“¹¹³ (HT VIII, 56₅₁₇ = HtTug, 151₁₆ || HT X, 185₁₂₀₀₋₁₂₀₁¹¹⁴ || HtTug, 122₁₃) / chin. 慧日 *hui ri* „die Sonne der *Prajñā*“ (264a01 / **279a22**).
- *bilgä biliglig [y(a)ruk] yula* „die [glänzende] Fackel der Weisheit“¹¹⁵ (HT X, 162₉₅₁₋₉₅₂) / chin. 慧燈 *hui deng* (LiR., S. 339: „Lamp of Wisdom“) (278b07).¹¹⁶
- *č(a)hšap(a)tlig yıpar* „der Duft der Gebote (Skt. *śikṣāpada*)“¹¹⁷ (HT V, 48₁₃₃₋₁₃₄: 49) / chin. 戒香芬馥 *jie xiang fen fu* (LiR., S. 138f.: „observed the Vinaya rules as a pervading influence like that of fragrant incense“) (246a23).¹¹⁸
- *nomlug yula* „die Fackel / Lampe des Dharma (*dharmolkā*)“^{119,120} (HT VIII, 35₂₄₄; 86₉₀₃: 87) / chin. 傳燈 *chuan deng* (LiR., S. 243: „Transmitter of the Lamp [of the Dharma]“) (**263b06-263b07** / 264c19-264c23).
- *šazinlig ordonuñ ki[ni li]mi* „der Querbalken_[2] des Śāsana-Palastes“¹²¹ (HT X, 152₈₄₈₋₈₄₉) / chin. 釋眾梁 *shi zhong liang* (LiR., S. 337: „a pillar of the community of monks“) (278a5).¹²²
- *tätrülmäklig bag* „die Fessel der Häresie“¹²³ (HT VIII, 109₁₁₉₄) / „chin.

¹⁰⁹ Suv(B) V.34 *duḥkhasamudra*; Suv(B) V.25 *duḥkhasamudra*; Suv(B) IV.64 *duḥkhārṇava*.

¹¹⁰ MIRSULTAN 2010: 152. Orthographie leicht modifiziert.

¹¹¹ Bericht zum Tod XUANZANGS. Die alttürkische Metapher wird als Synonymkompositum verwendet.

¹¹² Vgl. MOERLOOSE 1973: 193₄₁₇.

¹¹³ HAZAI und ZIEME 1971, 19.

¹¹⁴ 279a22.

¹¹⁵ MIRSULTAN 2010: 162. Übersetzung leicht modifiziert.

¹¹⁶ Bericht über den Tod XUANZANGS. Die Metapher bezieht sich auf ihn. Die alttürkische Metapher ist ausführlicher.

¹¹⁷ DIETZ, ÖLMEZ und RÖHRBORN 2015: 49. Übersetzung leicht modifiziert.

¹¹⁸ Bericht über Buddhismus in China. Die Metapher ist im Chinesischen ausführlicher.

¹¹⁹ Suv(B) 46₂₀; 49₂₃; 70₃.

¹²⁰ RÖHRBORN 1996: 35. Übersetzung leicht modifiziert.

¹²¹ Vgl. MIRSULTAN 2010: 152. Orthographie leicht modifiziert.

¹²² Bericht über den Tod des XUANZANG. Die Metapher bezieht sich auf XUANZANG. Die chinesische Metapher ist genauer.

¹²³ RÖHRBORN 1996: 109-111.

深累 *shen lei* ‚in tiefer Weise gebunden sein‘¹²⁴ / chin. 邪見深累 *chie jian shen lei* ‚tiefe Fesseln der falschen Ansicht‘ (LiR., S. 258: ‚deep involvement [in misconceptions]‘) (265b22-265b24).¹²⁵

Die folgenden Metaphern in Berichten der *Xuanzang-Biographie* wurden im Alttürkischen anders ausgedrückt:

- *[kut] buyanlıg tag* ‚Punya₂-Berg‘¹²⁶ (HT X, 168₁₀₂₀) / ‚entspricht nicht dem chin. *shan yue teng qi* 山岳騰氣 ‚imbued with the ascending vitality of the great mountains‘ (Vgl. Li 1995, S. 340)¹²⁷ (278b25-278b26).¹²⁸
- *nizvanılıg kir* ‚der Schmutz der Leidenschaften‘¹²⁹ (HT V, 44₉₅₋₉₆: 45) / chin. 志狹垢深 *zhi xia gou shen* ‚(ihr) Wille ist engstirnig, der Schmutz tief‘ (LiR., S. 138: the people are narrow-minded, with deep moral impurity“) (246a15) || (HT X, 198₁₃₄₁¹³⁰) / chin. 不羈塵滓 *bu ji chen zi* (LiR., S. 347: ‚unhampered by wordly defilements‘) (270c07-270c08).
- *nom ordosı* ‚Dharma-Palast‘¹³¹ (HT VII, 151₁₇₅₉)¹³² / chin. 實法門之棟 *shi fa men zhi dong* ‚der Pfosten des Tores des wahrhaftigen Dharma‘ (261a20).
- *sävinçlig [bu]lut* ‚die Freudenwolken‘¹³³ (HT X, 184₁₁₉₁₋₁₁₉₂) / chin. 慶雲 *qing yun* ‚Regenbogen-Wolke‘ (279a21).¹³⁴

2.2. Metaphern in Statements

In Statements der *Xuanzang-Biographie* tauchen 11 Metaphern auf. Diese Statements gehören zum Kaiser, Kronprinzen und XUANZANG. 10 von 11 alttürkischen Metaphern stimmen mit dem Chinesischen überein. Zuerst können die Metaphern in Statements des Kronprinzen wie folgt aufgelistet werden:

- *[altı] adkangulug kir* ‚der Schmutz der [sechs] Sinnesbereiche‘¹³⁵ (HT VII, 27₁₄₈₋₁₄₉) / chin. 六塵之境 *liu chen*¹³⁶ *zhi jing* (LiR., S. 205: ‚the

¹²⁴ RÖHRBORN 1996: 228.

¹²⁵ Die chinesische Metapher ist genauer.

¹²⁶ MIRSULTAN 2010: 168.

¹²⁷ MIRSULTAN 2010: 274.

¹²⁸ Bericht über XUANZANGS Reise.

¹²⁹ MIRSULTAN 2010: 45. Übersetzung leicht modifiziert.

¹³⁰ 270c07-270c08.

¹³¹ RÖHRBORN 1991: 151, 250 (Kommentar).

¹³² Diese Metapher fehlt im Chin. Vgl. auch LiR. S. 228.

¹³³ MIRSULTAN 2010: 184. Übersetzung leicht modifiziert.

¹³⁴ Bericht zu XUANZANGS Reise. Regenbogen wurde als Symbol der Freude verstanden.

¹³⁵ Vgl. RÖHRBORN 1991: 27. Übersetzung leicht modifiziert.

¹³⁶ Chin. 塵 *chen* bedeutet sowohl ‚Sinnesobjekt‘ als auch ‚Staub‘.

sphere of the six defilements“) (257b21-257b25).

- *bilgä biliglig [vi]činnij [y(a)ru]ki* „das Licht der Weisheits-Fackel“¹³⁷ (HT VII, 25₁₁₉₋₁₂₀) / chin. 慧炬之光 *hui ju zhi guang* (257b18-257b19).
- *bilgä biliglig [wi]činnij [y(a)ru]ki*¹³⁸ „der [Glan]z der Weisheits-[Fa]ckel“¹³⁹ (HT VII, 25₁₁₉₋₁₂₀) / „wičün entspricht dem chin. 炬 *ju* „Fackel“¹⁴⁰ / chin. 慧炬之光 *hui ju zhi guang* „Glanz der Weisheitsfackel“ (257b18-257b19).
- *bilgä biliglig yula* „die Fackel der Weisheit“¹⁴¹ (HT VII, 29₁₈₀ || HT VIII, 177₂₀₄₈₋₂₀₄₉) / chin. 智燈 *zhi deng* (LiR., S. 205: „lamp of wisdom“) (257c01 / 267b24¹⁴²).
- (257b11 / 257c01) Vgl. 1.1. *nomlug akın*
- (257b18-257b19) Vgl. 1.1. *ootlug oprı*

Statements des Kaisers sind wie folgt zu finden:

- *kılınčlıg tuman* „Karmanebel“¹⁴³ (HT VIII, 172₁₉₇₇: 173) / chin. 業霧昏 *ye wu hun* (LiR., S. 271: „the mist of [evil] deeds“) (267b14).
- *nomlug törö* (*lies: toor*) „Dharma-Netz“¹⁴⁴ (HT VII, 20₅₆₋₅₇: 21) / chin. 法網 *fa wang* „Dharmanetz“¹⁴⁵ (257b06).

Im Statement von XUANZANG kommt auch eine Metapher vor:

- (264c19-264c23) Vgl. 1.3. *bilgä biliglig vičün*

Im Statement von SHI MINGJUN taucht die nächste Metapher auf:

- *savlıg kükär[mäk]* (*lies: kükrämäk*) „das Donnern der Worte“¹⁴⁶ (HT VIII, 123₁₃₆₇₋₁₃₆₈) / chin. 詞雷 *ci lei* (265c25-265c26).

¹³⁷ Vgl. RÖHRBORN 1991: 25. Übersetzung leicht modifiziert.

¹³⁸ Vgl. *bilgä biliglig yula[ni]η uzun yolın* (*lies: yalını*) „der weit [strahlende] Glanz der Weisheits-Fackel“ (HT VII, 29₁₈₀₋₁₈₁).

¹³⁹ RÖHRBORN 1991: 25. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁴⁰ RÖHRBORN 1991: 189.

¹⁴¹ Vgl. KEMAL YUNUSOĞLU 2016: 117; HAZAI und ZIEME 1971: 25. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁴² Diese Metapher befindet sich in einem Vers.

¹⁴³ Vgl. RÖHRBORN 1996: 173. Übersetzung leicht modifiziert. Diese Metapher befindet sich in einem Vers.

¹⁴⁴ RÖHRBORN 1991: 21.

¹⁴⁵ Vgl. RÖHRBORN 1991: 186.

¹⁴⁶ RÖHRBORN 1996: 123.

Das folgende responsive Statement bezieht sich auf den Buddhismus und in dem taucht die nächste Metapher auf:

- (264c19-264c23) Vgl. 2.1. *nomlug yula*

3. Metaphern in Ehrenbotschaften und Dankschreiben

3.1. Metaphern in Ehrenbotschaften

In Ehrenbotschaften des LIU XUAN in der *Xuanzang-Biographie* sind auch viele Metaphern zu finden. Diese Metaphern, die mit dem Chinesischen übereinstimmen, werden im Folgenden aufgelistet:

- (264a01) Vgl. 2.1. *bilgä biliglig kün t(ä)ŋri*
- *köni körümlüg ulug yol* „der großartige Weg der richtigen Ansicht“¹⁴⁷ (HT VIII, 62₅₈₇₋₅₈₈: 63) / chin. 正見之路 *zheng jian zhi lu* (264a16-264a19).
- *nizvanilg taloy* „das Meer der Kleśas“¹⁴⁸ (HT VIII, 51₄₄₆ = HfTug, 149₂₄) / chin. 愛海 *ai hai* „Meer der Begierden (Skt. *trṣṇā* / *kāma*)“ (LiR., S. 246: „sea of desire“) (263c18).¹⁴⁹
- (264a12) Vgl. 1.1. *nomlug küvrüg*
- *nomlug tilgän* „das Rad des Dharma (Skt. *dharmacakra*)“¹⁵⁰ (HT VII, 112₁₂₄₄: 113 || HT VIII, 60₅₇₅¹⁵¹). (et passim.) / chin. 法輪 *fa lun* (260a01-260a04 / 264a13-264a14).
- 264a12 Vgl. 1.3. *nomlug tog*
- *ökünčlüg kir* „der Schmutz der Reue“¹⁵² (HT VIII, 65₆₂₇ = HfTug, 155₂₁) / chin. 掉悔之源 *diao hui zhi yuan* (LiR., S. 249: „the source of ambition and remorse“) (264a23).
- *säkiz kutrulmaklig akın* „der Strom der acht Befreiungen (Skt. *aṣṭavimokṣa*)“¹⁵³ (HT VIII, 62₅₉₅: 63 = HfTug, 154₁₅) / chin. 八解之流 *ba jie zhi liu* (264a16-264a19).
- *tütüslüg sünjü* „die Lanze des Streites (mit Worten)“¹⁵⁴ (HT VIII, 59₅₅₇ = HfTug, 153_{0.3}) / chin. 言是非鋒起 *li an shi fei feng* „Lanzenspitze des

¹⁴⁷ RÖHRBORN 1996: 63.

¹⁴⁸ Vgl. RÖHRBORN 1996: 51. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁴⁹ Diese Metapher befindet sich in einem Vers.

¹⁵⁰ Vgl. TEZCAN 1974: 30. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁵¹ 264a13-264a14.

¹⁵² RÖHRBORN 1996: 65 und 207.

¹⁵³ Vgl. RÖHRBORN 1996: 63. Orthographie leicht modifiziert.

¹⁵⁴ Vgl. RÖHRBORN 1996: 59. Übersetzung leicht modifiziert.

Streites durch Worte“ (LiR., S. 248: „once variant opinions were expressed by words, viewpoints on right and wrong rose in swarms“) (264a8).¹⁵⁵

Nur die folgende Metapher im Alttürkischen stimmt nicht mit dem Chinesischen überein:

- *nomlug köligä* „Dharma-Schatten“¹⁵⁶ (HT VIII, 55₅₀₅₋₅₀₆ = HfTug, 151₄₋₅) / chin. 覺影 *jue ying* „Schatten der Erleuchtung“ / Der Text lautet im Zusammenhang: 自佛樹西蔭, 覺影東臨 *zi fo shu xi yin jue ying dong lin* (LiR., S. 247: „The tree of the Buddha cast its shade in the West, and the shadow of enlightenment covered the East.“) (263c28).

3.2. Metaphern in Dankschreiben

In Dankschreiben des XUANZANG an den Kaiser spielen die Metaphern auch eine wichtige Rolle. An den folgenden Stellen wird dieselbe Metapher im Alttürkischen und Chinesischen verwendet:

- (267c3) Vgl. 1.1. *nomlug akin*
- *nomlug dentarlarnıy etig yaratıg* „der Schmuck₂ [d.h. die Lehre] der buddhistischen Mönche“¹⁵⁷ (HT IX, 60₇₁₋₇₂: 61) / chin. 梵侶 *fan lü* (LiR., S. 275: „Buddhist monks“)¹⁵⁸ (268a02).¹⁵⁹
- (269b10) Vgl. 1.1. *t(ä)rs körümlüg tag*
- *y(a)rlikančuči köñüllüg bulıt* „die Wolke des Mitleids“¹⁶⁰ (HT IX, 123₇₄₂₋₇₄₃) / chin. 慈雲 *ci yun* „Wolke der Barmherzigkeit“ (269b18-269b19).

Im Gegensatz zu den oben erwähnten Stellen stimmen die folgenden alttürkischen Metaphern in Dankschreiben nicht mit dem Chinesischen überein:

- *adkangulug tooz tuprak* „der Staub₂ der Sinnesbereiche“¹⁶¹ (HT IX, 120₇₀₈: 121) / chin. 豈止塵門之士 *qi zhi chen men zhi shi* (LiR, S. 285: „Not only ... the people within the gate of the mundane world“)¹⁶² (269b10-269b11).

¹⁵⁵ Die Metapher ist im Chinesischen genauer.

¹⁵⁶ RÖHRBORN 1996: 55-57.

¹⁵⁷ AYDEMİR 2013: 61. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁵⁸ Vgl. AYDEMİR 2013: 262.

¹⁵⁹ Die Metapher ist im Alttürkischen genauer.

¹⁶⁰ AYDEMİR 2013: 123. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁶¹ Vgl. AYDEMİR 2013: 121. Übersetzung leicht modifiziert. Ich bedanke mich bei Herrn Dr. JENS WILKENS für den Übersetzungsvorschlag.

¹⁶² Vgl. AYDEMİR 2013: 336.

- *užiklig etig yaratig* „der Schmuck₂ der Schriftzeichen (sc. der Text des Inschrift-Steins)“¹⁶³ (HT IX, 66₁₃₆: 67) / „Gab[ain] *užiklig*. Das entspricht dem chin. *wen* 文 (T. 268a13); 文 ‚streaks; lines; strokes etc.‘. Dieses Wort ist heute nicht mehr erkennbar. Gabain konnte es jedoch deutlich lesen. Hamilton liest dieses Wort als *yanglig* (sic) (s. Hamilton 2002: 596)“¹⁶⁴ / chin. 碑文 *beiwen* „Inschrift-Tafel“ (268a13).

4. Metaphern in Vorworten, Antworten und Postskripten

4.1. Metaphern in Vorworten

Im Vorwort des Kaisers treten auch einige Metaphern auf, die oft mit dem Chinesischen übereinstimmen:

- *agızlıg [taloy]*¹⁶⁵ „das [Meer] des Mundes“¹⁶⁶ (HT VI, 88₁₆₅₈: 114) / chin. 口海 *kou hai* (256c12).
- *könüllüg tarıglag* „das Feld des Herzens“¹⁶⁷ (HT VI, 87₁₆₅₆: 114) / chin. 心田 *xin tian* „Feld des Herzens“ (LiR., S. 199: „field of his mind“) (256c11-256c12).
- *nizvanılıg suv* „das Wasser der Leidenschaften“ (HT VI, 89₁₆₇₃: 115)¹⁶⁸ / chin. 愛水 *ai shui* (LiR., S. 199: „river of desire“) (256c15).
- **(256b13-256b14)** Vgl. 1.1. *nomlug akın*
- *nomlug yagmur* „der Regen des Dharma“¹⁶⁹ (Skt. *dharma-varṣa*)^{170,171} (HT VI, 88₁₆₆₆₋₁₆₆₇: 114 || HT VII, 25₁₂₁₋₁₂₂¹⁷²) / chin. 法雨 *fa yu* / „yagmur ist erg. nach chin. 雨 *yu* „Regen““¹⁷³ (**256c14** / 257b18).
- **(256c15)** Vgl. 1.1. *ootlug opri*

¹⁶³ AYDEMİR 2013: 67. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁶⁴ AYDEMİR 2013: 270.

¹⁶⁵ Vgl. RÖHRBORN 2015: 68.

¹⁶⁶ KUDARA und ZIEME 1984: 143. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁶⁷ Vgl. KUDARA und ZIEME 1984: 143. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁶⁸ Neben *nizvanılıg suv* „Leidenschafts-Wasser“ taucht auch [*nizvan*]*i suv*[*i*] „das Wasser der [Kleša]s“ (HT X, 161₉₄₉) / **278b05** auf. *nizvani suvı* wird ebenfalls mit dem metaphorischen Ziel, aber ohne Suffix +*IXg* verwendet.

¹⁶⁹ SH: 224a, 9b.

¹⁷⁰ Suv(B) VI.23; 4620.

¹⁷¹ RÖHRBORN 1991: 25. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁷² 257b18.

¹⁷³ RÖHRBORN 1991: 189.

4.2. Metaphern in Antworten

An den nächsten Stellen tauchen Metaphern in Antworten auf Briefe auf, die auch mit dem Chinesischen übereinstimmen:

- *ädgü ögli [kō]ŋ[ü]l<l>üg bulit* „die Wolke der Barmherzigkeit (Skt. *karuṇā*)“¹⁷⁴ (HT VII, 38₂₈₆₋₂₈₇: 39) / chin. 慈雲 *ci*¹⁷⁵ *yun* „Wolke der Barmherzigkeit“ (257c21-257c22).¹⁷⁶
- (246a22-264a23) Vgl. 1.1. *dyanlig suv*
- *nizvanilig köl* „der Kleśa-See“¹⁷⁷ (HT VIII, 84₈₆₈: 85) / chin. 愛海 *ai hai* „Meer der Begierden“ (LiR., S. 253: „sea of desire“) (264c14-264c17).¹⁷⁸
- *y[ertinčü]d[äki tnl(i)g]lar nizvanilig uuka basitip odunmaksız süçig uun udiyurlar bilgä biliglig y(a)ruk bolmagınça kim olarınñ nizvanilig uu birlä yukulmuş bilgä biliglärin açıp ugutlanturgalı yaşartgılı bolmaz* „die Lebewesen in dieser Welt werden vom **Schlaf der Leidenschaften** überwältigt und schlafen **einen süßen Schlaf ohne Erwachen**. Es ist nicht möglich, ihre Weisheit, die durch den **Schlaf der Kleśas** befleckt ist, zu erwecken, keimen und grünen zu lassen, wenn der Glanz der *Prajñā* nicht vorhanden ist“¹⁷⁹ (HT VII, 77₇₉₆₋₈₀₄: 77-79)¹⁸⁰ / chin. 眾生寢惑，非慧莫啟。慧芽抽殖，法為其資。弘法由人，即度僧為最 *zhong sheng qin huo, fei hui mo qi. hui ya chou zhi, fa wei qi zi. hong fa you ren, ji du seng wei zui.* (LiR., S. 214: „Living beings lie in delusion, and without wisdom they cannot be enlightened. If you would foster the sprout of wisdom, the Dharma is conducive to its growth.“) (259a02-259a03).¹⁸¹

4.3. Metaphern in Postskripten

An den nächsten Stellen finden sich die Metaphern, die im Postskript des Kronprinzen verwendet wurden. Drei Metaphern stimmen mit dem Chinesischen überein, während die letzte Metapher anders formuliert wurde:

¹⁷⁴ RÖHRBORN 1991: 39. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁷⁵ Chin. *ci* ist nach HIRAKAWA 1997: 497: 1247 die Wiedergabe für die Barmherzigkeit und das Wohlwollen.

¹⁷⁶ Antwort des LI ZHI auf einen Brief des XUANZANG.

¹⁷⁷ RÖHRBORN 1996: 85. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁷⁸ Antwort auf Verse des LIU XUAN.

¹⁷⁹ RÖHRBORN 1991: 77-79. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁸⁰ Das Atü. bleibt hier mehr in der Metapher.

¹⁸¹ XUANZANG beantwortet eine Frage des Kaisers.

- *[bil]gä biliglig bulut* „die Wolke der [We]isheit“¹⁸² (HT VII, 59₅₅₉) / chin. 慧雲 *hui yun* „Weisheits-Wolke“ (258b14-258b15).
- *k(a)lp üdlüg taş* „der Kalpa-Stein“¹⁸³ (HT VII, 54₅₀₂₋₅₀₃: 55) / chin. 劫石 *jie shi*¹⁸⁴ (258b4-258b5).
- **(258b4-258b5)** Vgl. 1.1. *nomlug akın*

Im Vergleich zum Alttürkischen bezieht sich im Chinesischen diese Metapher nicht auf die Toten, sondern auf Palmbaltthandschriften 貝葉之文 *bei ye zhi wen* „Texte auf Palmblatt“ LiR., S. 204: „in stone chambers he stores palm-leaf texts“:

- *taş ävliglär* „die (Leute) mit Steinhäusern“¹⁸⁵ (HT VII, 23₉₉) / chin. 石室歸 *shi shi gui* „in Steinhäusern aufbewahrt“ (257b12-257b15).

5. Metaphern in Versform

In Gedichten und Inschriften tauchen auch verschiedene Metaphern auf. Die erste Stelle bietet eine Metapher, die im Gedicht des DAOGONG verwendet wurde. Im Vergleich zum Chinesischen wurde diese Metapher im Alttürkischen mit dem Tropus „Elefant“ gebildet:

- *ädrämlig yañalar* „Tugend-Elefanten“¹⁸⁶ (HT VII, 68₆₈₀₋₆₈₁: 69) / chin. 像德 *xiang de* „Abbild von Tugend (wörtlich: Abbild-Tugend)“¹⁸⁷ (258c11).

Inschriften in Versform beinhalten ebenfalls Metaphern, die nicht mit dem Chinesischen übereinstimmen:

- *buyanlig yol* „der Puṇya-Weg“¹⁸⁸ (HT IX, 185₁₄₃₅) / chin. 至道 *zhi dao* (LiR., S. 298: „the ultimate Way“), ...; „der Puṇya-Weg“ (UW 38a)¹⁸⁹ (271b07).
- **(266c26-266c27)** Vgl. 1.1. *ootlug opri*

¹⁸² RÖHRBORN 1991: 59. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁸³ RÖHRBORN 1991: 55.

¹⁸⁴ Im Chin. ist die Metapher etwas anders und bezieht sich auf das Subjekt. LiR. p. 210 „the great power that is on the Throne“: 拂劫石而無盡 *fu jie shi er wu jin* LiR. „wipes the stones of the stupas without end“, wobei *fu* „to brush“ und *jie* u.a. auch „Kalpa“ bedeutet, bei LiR. wohl „stupas“. Der Uigure gibt *jie shi* wohl mit „Kalpa-Stein“ wieder.

¹⁸⁵ RÖHRBORN 1991: 23.

¹⁸⁶ Vgl. RÖHRBORN 1991: 69.

¹⁸⁷ Der uig. Übersetzer las wohl 象 *xiang* „Elefant“.

¹⁸⁸ Vgl. AYDEMİR 2013: 185. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁸⁹ Vgl. AYDEMİR 2013: 399.

Im Gegensatz zu den oben erwähnten Metaphern in Inschriften stimmen folgende zwei alttürkische Metaphern in einer Inschrift in Versform mit dem Chinesischen überein:

- (267b24) Vgl. 2.2. *bilgä biliglig yula*
- *kılınçlıg tuman* „Karmanebel“¹⁹⁰ (HT VIII, 172₁₉₇₇: 173) / chin. 業霧昏 *ye wu hun* (LiR., S. 271: „the mist of [evil] deeds“) (267b14).

Letztens kommt im Gedicht des Kronprinzen die folgende Metapher vor, die gleich wie im Chinesischen verwendet wurde:

- (260a01-260a04) Vgl. 3.1. *nomlug tilgän*

Im Loblied in Versform findet sich die folgende Metapher:

- (270c07-270c08) Vgl. 2.1. *nizvanılıg kir*

6. Metaphern in anderen Kontexten (Anrede / Befehl / Gespräch / Kommentar usw.)

Eine besondere Vorstellung im atü. Buddhismus ist der Vater, der im Folgenden in einer Anrede an XUANZANG vorkommt. XUANZANG wurde an dieser Stelle metaphorisch als „Vater“ bezeichnet, während im Chinesischen keine Metapher verwendet wurde:

- *nomlug kañım(i)z* „unser Dharma-Vater“¹⁹¹ (HT X, 110₄₀₇) / chin. 和上 *he shang* bedeutet „buddhistischer Mönch“¹⁹² (276b29).

Gespräche in der *Xuanzang-Biographie* bieten ebenfalls Metaphern:

- *bilgä biliglig y(a)ruk* „der Glanz der Weisheit“¹⁹³ (HT VII, 77₇₉₉₋₈₀₀: 79) / chin. 非慧 *fei hui* „ohne Weisheit“ (259a2-259a3).
- *seziklig toor* „das Netz des Zweifels“¹⁹⁴ (HT V, 53₁₉₄) / chin. 疑網 *yi wang* (246b08-246b09).

Die folgende Metapher kommt in einem Befehl des indischen Königs vor und bezieht sich auf XUANZANG. Diese alttürkische Metapher stimmt nicht mit dem Chinesischen überein:

- *köñüllüg idiş* „das Gefäß des Herzens“¹⁹⁵ (HT V, 106₇₈₂: 107 = HtTug, 43o.8) / chin. 神宇冲曠 *shen yu chong kuang* (LiR., S. 147: „a man of

¹⁹⁰ Vgl. RÖHRBORN 1996: 173. Übersetzung leicht modifiziert. Diese Metapher befindet sich in einem Vers.

¹⁹¹ Vgl. MIRSULTAN 2010: 110.

¹⁹² MIRSULTAN 2010: 228.

¹⁹³ Vgl. RÖHRBORN 1991: 79. Übersetzung leicht modifiziert. Im Chin. fehlt die Metapher.

¹⁹⁴ DIETZ, ÖLMEZ und RÖHRBORN 2015: 53. Übersetzung leicht modifiziert.

¹⁹⁵ DIETZ, ÖLMEZ und RÖHRBORN 2015: 107. Übersetzung modifiziert.

profound and broad mind“) (247c20-247c21).

Im Kommenter des SHI HUILI findet sich die folgende Metapher, die im Chinesischen anders ausgedrückt wurde:

- *ärtimlig törölüg suv* „das Wasser der Vergänglichkeit“¹⁹⁶ (HT X, 170₁₀₄₃ = UWN, 171) / chin. 滔滔乎, 蕩蕩乎 *tao tao hu dang dang hu* (LiR., S. 341: „How great and magnificent he was.“) Vgl. HT X, S. 276: „Es kann sein, dass der Übersetzer diesen Satz etwas anders interpretiert hat.“ (278c03).

Im Diagrammatic Exposition des LÜ CAI ist eine Metapher zu finden, die mit der chinesischen übereinstimmt:

- *tört törlüg tätrülmäklig kälgin* „die Flut der Vierfachen Verkehrtheiten“¹⁹⁷ (HT VIII, 41₃₂₁₋₃₂₂) / chin. 四倒之流 *si dao zhi liu*¹⁹⁸ (263b16-263b20).

Im nächsten Beleg handelt es sich um XUANZANGs Widerlegung der Widersacher:

- *s[avlı]g bulutlar* „Wort-Wolken“¹⁹⁹ (HT X, 178₁₁₂₇₋₁₁₂₈) / chin. 詞雲 *ci yun* (279a05).

Abschließend wird der Dharma in einer Rede des XUANZANG als „Schatzhaus“ wie in Chinesischen versinnbildlicht:

- *nom agılık* „das Dharma-Schatzhaus“²⁰⁰ (HT VIII, 130₁₄₅₂: 131) / chin. 法藏 *fa zang* (LiR., S. 262: „the Dharma *Piṭaka*“) (266a16).

7. Fehlende Metaphern

In diesem letzten Kapitel werden die Metaphern, die im Chinesischen fehlen, dargestellt. Hier soll erwähnt werden, dass die alttürkische *Xuanzang-Biographie* mehr Metaphern bietet:

- *bilgä biliglig suv* „das Wasser der Weisheit“²⁰¹ (HT VIII, 174₂₀₁₁: 175) / Im Chin. fehlt diese Metapher. Vgl. LiR., S. 271, Z. 30ff.
- *igid yanlok sakınçlıg tilkü yäk* „der Fuchs-Dämon der irrigen₂ Vorstellungen“²⁰² (HT VIII, 37₂₇₂₋₂₇₃) / chin. 狐鬼 *hu gui* „Fuchs-

¹⁹⁶ RÖHRBORN 2015: 171.

¹⁹⁷ RÖHRBORN 1996: 41. Orthographie leicht modifiziert.

¹⁹⁸ Das sind die vier *viparyāsa* „falschen Ansichten“; vgl. das Zitat in Anm. 52.

¹⁹⁹ MIRSULTAN 2010: 178. Orthographie leicht modifiziert.

²⁰⁰ Vgl. RÖHRBORN 1996: 131. Übersetzung leicht modifiziert.

²⁰¹ RÖHRBORN 1996: 175.

²⁰² Vgl. RÖHRBORN 1996: 37. Übersetzung leicht modifiziert.

Dämon“, die irrige Vorstellung hat in der Vorlage keine Entsprechung²⁰³ (263b10-263b11).

- *nomlug yanalar* „Dharma-Elefanten“²⁰⁴ (HT VIII, 75₇₅₂ = HtTug, 159o.18) / Dharma-Elefant hat kein Äquivalent im Chin. An der entsprechenden Stelle steht 龍種 *long zhong* „Drachen-Geschlecht / LiR., S. 251: „the Buddha of the Superior Dragon Race“ (264b19-264b20).

8. Schlusswort

In dieser Studie werden etwa 100 Metaphern in der alttürkischen *Xuanzang-Biographie* behandelt und mit dem Chinesischen verglichen. Zuerst kommen wir zu dem Ergebnis, dass etwa die Hälfte der alttürkischen Metaphern in der *Xuanzang-Biographie* in Briefen vorkommt und meistens mit dem Chinesischen übereinstimmt. Diese Briefe wurden sowohl vom Kaiser als auch von XUANZANG verfasst. Hier ist jedoch zu betonen, dass viele Metaphern in Briefen an den Kaiser auftauchen. Metaphern in Berichten und Statements belegen den zweiten Platz, während Metaphern in Ehrenbotschaften und Dankschreiben auf dem dritten Platz stehen. Außerdem soll besonders unterstrichen werden, dass Metaphern in Vorworten, Antworten und Postskripten eine wesentliche Rolle spielen. Zuallerletzt lassen die Ergebnisse dieser Studie darauf schließen, dass auch einige Metaphern nur in der alttürkischen *Xuanzang-Biographie* vorkommen, wie im siebten Kapitel gezeigt wurde.

Die Metapher in der *Xuanzang-Biographie* ist sehr besonders, weil viele davon in anderen alttürkischen Texten nicht vorkommen (beispielsweise die Metaphern mit Tiernamen).

Im Großen und Ganzen werden indische Metaphern meistens in der Beschreibung des Buddhismus verwendet, während in der Veranschaulichung anderer Situationen wie der des Todes XUANZANGS chinesische Metaphern auftauchen.

Abkürzungen und Siglen

Atü.	Alttürkisch
BT	Berliner Turfantexte
Chin.	Chinesisch
Hrsg. / Hrsgg.	herausgegeben; Herausgeber
HT III	ÖLMEZ und RÖHRBORN 2001
HT V	DIETZ, ÖLMEZ und RÖHRBORN 2015
HT VI	ÖLMEZ 1994

²⁰³ Vgl. RÖHRBORN 1996: 195.

²⁰⁴ RÖHRBORN 1996: 75.

HT VII	RÖHRBORN 1991
HT VIII	RÖHRBORN 1996
HT IX	AYDEMİR 2013
HT X	MIRSULTAN 2010
HtTug	TUGUŠEVA 1991
LiR	LI 1995
o.	oben
SH	SOOTHILL und HODOUS 1937 [1977]
Skt.	Sanskrit
Suv(B)	<i>Suvarṇaprabhāsa-sūtra</i> . Ed. S. BAGCHI
SuvChin	NOBEL 1958
u.	unten
UWN	RÖHRBORN 2015
VdSUA	Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica
vgl.	vergleiche
y.	yayınları
Z.	Zeile

Literaturverzeichnis

- AYDEMİR, HAKAN 2013. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von ANNEMARIE V. GABAIN ediert, übersetzt und kommentiert. I-II.* [Xuanzangs Leben und Werk. 10. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- CLAUSON, SIR GERARD 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- DIETZ, SIGLINDE 2008. ‘Mātṛceṭas. *Caturviparyāśajihāsākathā’. DRAGOMIR DIMITROV, MICHAEL HAHN and ROLAND STEINER (Hrsgg.) *Bauddhasāhityastabakāvalī. Essays and Studies on Buddhist Sanskrit Literature Dedicated to CLAUS VOGEL by Colleagues, Students, and Friends.* [Indica Et Tibetica. 36.] Marburg: Indica et Tibetica Verlag, 17-44.
- DIETZ, SIGLINDE, MEHMET ÖLMEZ und KLAUS RÖHRBORN 2015. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V. Nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von ANNEMARIE V. GABAIN ediert, übersetzt und kommentiert.* [Xuanzangs Leben und Werk. 11. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- HAZAI, GEORG und PETER ZIEME 1971. *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu"* nebst einem Anhang von TAIJUN INOKUCHI. [BT. I.] Berlin: Akademie-Verlag.
- HIRAKAWA, AKIRA 1997. *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*. Tokyo: Reiyukai.
- KAYGUSUZ, ARZU 2021. *Buddhistische Bildersprache in alttürkischen Texten: Eine literaturwissenschaftliche und philologische Analyse*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- KEMAL YUNUSOĞLU, MAĞFİRET 2016. *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar.* [Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Dil Kurumu y.ları. 1175.] Ankara: Türk Dil Kurumu.

- KUDARA, KÖGI und PETER ZIEME 1984. 'Fragmente zweier unbekannter Handschriften der uigurischen Xuanzang-Biographie'. *Altorientalische Forschungen* 11: 136-148.
- LI RONGXI 1995. *A Biography of the Tripiṭaka Master of the Great Ci'en Monastery of the Great Tang Dynasty. Translated from the Chinese of Śramaṇa Huili and Shi Yancong.* (Taishō, Volume 50, Nummer 2053). [Bukkyō Dendō Kyōkai English Tripiṭaka 77.] Berkeley, California: Numata Center for Buddhist Translation and Research.
- MAYER, ALEXANDER LEONHARD 1992. *Xuanzang: Übersetzer und Heiliger.* [Xuanzangs Leben und Werk. 1. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- MIRSULTAN, AYSIMA 2010. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von ANNEMARIE V. GABAIN ediert, übersetzt und kommentiert.* [Xuanzangs Leben und Werk. 9. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- MOERLOOSE, EDDY 1973. 'A List of Buddha Names in Old Turkish'. *Samadhi* VII.4: 190-200.
- NOBEL, JOHANNES 1958. *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra. Das Goldglanz-Sūtra, ein Sanskrittext des Mahāyāna-Buddhismus. I-tsing's chinesische Version und ihre tibetische Übersetzung. Bd. 1. I-tsing's chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem photomechanischen Nachdruck des chinesischen Textes versehen.* Leiden: Brill.
- ÖLMEZ, MEHMET 1994. *Hsüan-Tsang'in Eski Uyğurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm.* Ankara. [unveröffentlichte Dissertation.]
- ÖLMEZ, MEHMET und KLAUS RÖHRBORN 2001. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von ANNEMARIE V. GABAIN herausgegeben, übersetzt und kommentiert.* [Xuanzangs Leben und Werk. 7. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- RÖHRBORN, KLAUS 1991. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von A. VON GABAIN hrsg., übers. und kommentiert.* [Xuanzangs Leben und Werk. 3. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- RÖHRBORN, KLAUS 1996. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von A. VON GABAIN hrsg., übersetzt und kommentiert.* [Xuanzangs Leben und Werk. 5. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- RÖHRBORN, KLAUS 2015. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a — asvik.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SEMET, ABLET 2005. *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie.* [Xuanzangs Leben und Werk. 8. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- SOOTHILL, WILLIAM EDWARD und LEWIS HODOUS 1937. *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index.* [Reprint Delhi 1977.] London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.

- Suvarṇaprabhāsa-sūtra* 1967. Ed. S. BAGCHI. [Buddhist Sanskrit Texts. 8.] Darbhanga: Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning.
- TEZCAN, SEMİH 1974. *Das uigurische Insadi-Sūtra*. [BT. III.] Berlin: Akademie-Verlag.
- TUGUŠEVA, LILIJAJUSUFŽANOVNA 1991. *Ujgurskaja versija biografii Sjuan'-czana. Fragmenty iz leningradskogo rukopisnogo sobranija Instituta vostokovedenija AN SSSR*. Moskva: "Nauka" Glavnaja redakcija vostočnoj literatury.
- WILKENS, JENS 2016. *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. 1-3*. [BT. XXXVII.] Turnhout: Brepols.
- WILKENS, JENS 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Bayarma KHABTAGAEVA* (Naples)

Some etymological notes on the words for *ground squirrel* in Buryat

Knowing about his interest in Mongolic and Altaic Studies, I am pleased to offer my colleague and friend, professor Mehmet Ölmez, some etymological notes on Buryat words meaning ‘ground squirrel’ *zumbarā*, *ürxe* and *yabrāšxa*, on the occasion of his 60th birthday.

Introduction

The Buryat people and language

The speakers of Buryat language, the northernmost Mongolic people, live in Russian, Chinese and Mongolian territories. Most Buryat speakers live in three administrative units of the Russian Federation: The Buryat Republic, the Zabaykalsky, and the Irkutsk Territories. According to the 2010 census, the total number of Buryats in Russia is 461,389. Additionally, at least 45,080 ethnic Buryats live in the northern and north-eastern provinces of Mongolia, and approximately 10,000 Buryats live in a small community in the Hulun Buir Province, China (Khabtagaeva 2013: 155–156).

Traditionally, the Buryat people are divided into two main territorial groups: the Western (or Cis-Baikalian) Buryats and the Eastern (or Trans-Baikalian) Buryats. Although not entirely precise, this division explains dialectal and cultural differences. The cultural differences have tended to increase since the 18th century, when the Eastern Buryats started to convert from Shamanism to Buddhism, while the Western Buryats were Christianized. As a result, the Western Buryats were subjected to russification (Skribnik 2003: 102). The Barguzin Buryats are in a special situation: linguistically they belong to the Western (Ekhirit-Bulagat) group, but they live to the east of Lake Baikal in territories dominated by the Eastern Buryats. They also display another important difference from the Western Buryats: their religion is Tibetan Buddhism.

* University of Naples L'Orientale (Naples, Italy), ORCID: 0000-0002-8190-9237.

The Buryats are divided into ethnic groups, and further into dialectal groups (Skribnik 2003: 104-105; Buraev & Shagdarov 2004: 235-242; Khabtagaeva 2013: 159-160):

1. The largest ethnic group is the **Khori**, who speak the Khori, Aga, Tugnuy and North Selenga dialects. Additionally, most of the Buryats living in Mongolia and a small group of migrants living in the Hulun Buir Province of Inner Mongolia are speakers of the Khori group.
2. The Western Buryats, including **Ekhirits** and **Bulagats**. Linguistically, they belong in the Ekhirit-Bulagat group. Territorially, they live in the former Ust'-Orda National District, the island of Ol'khon, the Barguzin and the Baikal-Kudara districts.
3. The **Khongodor** live to the south-west of Lake Baikal in the Alar, Tunka, Oka, Zakamna and Unga districts and comprise the Alar-Tunka dialectal group. Some speakers of the Tunka dialect have relatively recently moved to the Mongolian side of the border.
4. The **Lower Uda Buryats** live in the western periphery of the Buryat territory. Their dialect is the most isolated Buryat dialect, which shows the strongest traces of Turkic and other non-Mongolic substratal and adstratal influences.
5. The Southern Buryats: **Tsongols** and **Sartuls**. They live to the south of Lake Baikal. Their dialects include the Tsongol-Sartul dialectal group. According to Poppe (1963: 12), these are transitional dialects, forming a bridge between Buryat and Khalkha.

The Standard Buryat language is based on the Eastern Khori-Buryat dialect (for more details and sources, see Skribnik 2003; Khabtagaeva 2013). From both a linguistic and a historical perspective, Buryat belongs to the central (non-archaic) group together with Khalkha (the official state language of the Republic of Mongolia), other Mongolic dialects of Inner Mongolia (such as Chakhar, Khorchin, Ordos, Kharchin) of the central subgroup, and also with Kalmuck, Oirat and their western subgroup dialects. Buryat and its dialects are members of the northern subgroup (for more details, see Khabtagaeva 2013: 158-159).

Etymological background of the Buryat word for *ground squirrel*

Buryat *zumbara* ~ *zumbarā(n)*

In Literary Buryat, there are two forms: *zumbara* and *zumbarā(n)* with unstable final *-n* (Čeremisov 1973: 262b). Across the dialects, the following forms are found (Budaev 2002: 165-166):

Western: Khongodor: Alar, Unga dial. *zumrya* ~ *zumra* ~ *zumri*; Oka dial. *zumaryya* ~ *zumri* ~ *zumrai*; Zakamna dial. *zumbarai*; Ekhirit-Bulagat: Bokhan dial. *zumari*; Barguzin dial. *zumari* ~ *zumyari* ~ *zumrya*;

Eastern: Khori: Aga dial., North Selenga *zumbara*, *zumbarā(n)*;

Southern: Tsongol, Sartul *dzumbar* ~ *dzumbarā*.

The final vowel *ā* in the form *zumbarā(n)* is problematic. At first glance, it appears to have originated from the reconstructed form **jumburayan*, which is derived from **jumbara* with denominal noun suffix **+GAN*. The issue is that this suffix is missing in Mongolic, there is a deverbal noun suffix *-GAN* which forms nouns indicating the result of an action (e.g. *utayan* ‘smoke’ < *uta-* ‘to smoke’, *qarayan* ‘sight’ < *qara-* ‘to look at’, etc. For more examples and function of the suffix, see Poppe GWM §149). There is a denominal noun *+GANa* (for examples and function of the suffix, see Poppe GWM §119) which forms names of plants and animals, but it goes back to Middle Mongol *+KANa* with the devoiced guttural consonant and due to it, is unacceptable. More likely, the final vowel *ā* has emphatic character. This form was borrowed from Buryat to Onon Khamnigan Mongol (see below).

Among data of other Mongolic languages, there are three groups which are going back to the forms **juruman*, its metathetical form **jumuran* and **jumburan* (Nugteren 2011: 394). The word is spread in three Middle Mongol sources, two of them are written in Chinese script such as *Hua Yi yi yiyu* from 1389 and *Yi yu* from 1599, and one source is written in Arabic script such as *Rasûlid Hexaglot* from the 14th century. The word is also present in the central group of Modern Mongol and in Dagur, which belongs to peripheral Mongolic language. In other Mongolic languages the word does not exist:

**juruman*: Middle Mongol: *n.a.*; Literary Mongolian *jurama*, *jurum* (Lessing 1960: 1080); Modern Mongol: Khalkha *dzuram* (Bawden 1997: 182); Mongol dial. *juram* (Todaeva 1981: 159); Ordos *jurma* (Mostaert 1968: 220b); Kalmuck *zurmn* (Ramstedt 1935: 481a); Oirat dial. *dzurmün* ~ *zurmün* (Coloo 1988: 276);

**jumuran*: Middle Mongol: Hua Yi *yiyu jumuran* ‘yellow field rat’ (Lewicki 1959: 32); Rasûlid Hexaglot *jumran* ‘mole, field mouse’ (Golden 2000: 224); Modern Mongol: *n.a.*;

**jumburan*: Middle Mongol: Yi yu *jumbura* ‘ground squirrel’ (Apatóczyk 2009: 115); Modern Mongol: Onon Khamnigan *dzumbrān* (Damdinov & Sundueva 2015: 157a); Dagur *jombor* (Sün 1990: 464), *jumbrā* ‘wild mouse, prairie mouse’ (Poppe 1930: 78), cf. ‘suslik, ground squirrel’ (Todaeva 1986: 145).

The analysed data show that the Buryat dialectal forms are common with forms **jumuran* and **jumburan* presented in the Middle Mongol and among Modern Mongol languages in Dagur and Khamnigan. According to Nugteren (2011: 394), the earlier form is **jumburan* with added consonant *-b-*. Thus, the scheme of the development of forms can be represented as follows **jumburan* > **jumuran* > **juruman*, and Buryat presents the early stage of development.

The Tungusic languages Manchu and Solon Ewenki borrowed the word from Mongolic (SSTMJa 1: 275; Doerfer 1985: 102; Rozycki 1994: 127):

**jumuran*: Manchu *jumara* ‘yellow marmot’, cf. *jumargan* (< *jumara* + *GAn* {Manchu diminutive suffix: Gorelova 2002: 155}) ‘Mongolian hamster’ (Hauer 2: 554);

**jumburan*: Dagur → Solon Ewenki *jumbrā*, *jumbur* ‘ground squirrel’ (Dorji 1998: 383).

As did the Northern Siberian Turkic language – Yakut *jabara* ~ *jebere* ‘ground squirrel’ (Rassadin 1980: 67).

Etymologically, the Mongolic word is claimed to be of Turkic origin (ESTJa 1989: 247-248; SIGTJa 2001: 165-166). It appears only in Chaghatay and a few Modern Turkic languages:

Middle Turkic: Chaghatay *yumran* (Radloff 3: 583); Modern Turkic: Oghuz Turkic: Turkmen dial. *yumrān*; Kipchak Turkic: Balkar *juburan*; Tatar, Bashkir *ǰumran*; Uyghur Turkic: Uzbek *yumrān*; Uyghur *yumran*; South Siberian Turkic: Altay, Teleut *yimran*; Quu *yibiran*.

The examined Turkic data go back to form **yumuran*. According to Rassadin (2015: 111), the Mongolic word is of Turkic origin and it is connected with Turkic words *yumur* ‘abomasum’ and *yumuruq* ‘fist’, due to these objects are round as a sitting ground squirrel.

Possibly, it is more correct to agree with Ščerbak (1961: 148) and Doerfer (TMEN 4: no. 1917) who state that the etymology of the word is unclear, it may have been borrowed from Turkic to Mongolic, or vice versa. But the original form should be **jumburan* with the consonant *-b-* as in Literary Buryat, which was later dropped from other forms.

Buryat *ürxe*

The Buryat dictionary (Čeremisov 1973: 513b) indicates that the word *ürxe* is peculiar for eastern dialects. According to Budaev (2002: 165), the word is used mostly in eastern dialects, but it is also present in some western dialects too:

Western: Ekhirit-Bulagat dial. *örxö* ~ *ürxe* ~ *örxi*;

Eastern: Khori dial. *ürxe*; Zagaray dial. *ürxö* ~ *ürxe*; Bichura dial. *ürxe*; Aga dial. *ürxe*; Mukhar-Shibir dial. *örxö* ~ *ürxö* ~ *ürxe*;

Southern: *n.a.*

Tungusic languages – the Ewenki dialects such as Barguzin and Nercha, which are in a close contact with Buryat, borrowed the word from Buryat:

Buryat → Tungusic: Barguzin, Nercha Ewenki *urike* ‘ground squirrel, suslik’ (Vasilevič 1958: 452; SSTMJ_a 2: 285a; Khabtagaeva 2010/2011: 251).

The word is absent in other Mongolic languages, and appears only in Buryat. It was clearly borrowed from Siberian Turkic (Tatarincev 2008: 406; Rassadin 2015: 111).

In turn, it is a special common Siberian Turkic lexical item, and does not exist among other Turkic languages (Räsänen 1969: 374b; Ölmez 2007: 234b; Rassadin 2013: 98):

Buryat ← Siberian Turkic ‘suslik, ground squirrel’: AltayT: Literary Altay *örkö* (Baskakov & Toščakova 1947: 120a; Radloff 1: 1227); Tuba, Quu *örkö* (TSSDAJ_a 2004: 99); YeniseyT: Khakas *örgä* ~ *örkä* (Baskakov & Inkižekova-Grekul 1953: 136-137); Sagai, Koibal *ürkä* (Radloff 1: 1836); Kyzyl *örge* (Joki 1953: 19b); SayanT: Tuvan *örgä* (Tenišev 1968: 339a); Altay Tuvan *örge* (Dorlig & Dadar-ool 1994: 118b); Tofan *örge* (Rassadin 1995: 56a); Soyot *örgä* (Rassadin 2010: 147b); Northern Siberian: Yakut *örgö* (Pekarskij 2: 1955); Yakut dial. *örgö* ~ *örgüö* (DSJ_aJ_a 195);

From an etymological perspective, Ščerbak (1961: 148) erroneously refers the word to Mongolic origin, from Mongolic verb *ürgü-* ~ *ürge-* ‘to be[come] alarmed or frightened’ (Lessing 1960: 1012). Although, the Mongolic verb was borrowed from Turkic *ürk-* ‘to be startled, scared, frightened’ (Clausi 1972: 221a, for etymology of the Turkic verb, see ESTJ_a 1974: 635-637). Tatarincev (2008: 406) proposes to consider the origin to be from the Turkic verb *ör-* ‘to rise’, due to the standing posture being typical for ground squirrels.

From Siberian Turkic, the word was borrowed by the Samoyedic branch of Uralic languages: Kamas *örügä* ‘mole’ (Joki 1952: 253) and Mator *ürkä* ‘polecat’ (Helimski 1997: 376).

Despite the Turkic word appearing only in Siberian Turkic, it was borrowed to Hungarian *ürge* ‘ground squirrel’. Róna-Tas and Berta (2011: 981) consider it as an early Turkic loanword from the reconstructed West Old Turkic form **örgä*, the word is not represented in Chuvash, the only successor today of West Old Turkic. Thus, the word has to be existed in Turkic languages since the early period. The etymology of the Turkic word is unknown.

Buryat *yabrāšxa*

The form *yabrāšxa* is not mentioned in the Čeremisov's Buryat dictionary, it has place only in the western dialect Baikal-Kudara in the form *yabrāšxa* and as part of the compound *ürxe yabrāška* (Budaev 2002: 165).

Etymologically, the word is clearly a Russian loanword, the suffix at the end of forms +*ška* or +*šxa* are diminutive forms of Russian origin from the Siberian Russian form *yevran* ‘ground squirrel’ (Anikin 2000: 195). In turn, the Siberian Russian word *yevran* was borrowed from Turkic *yumran* ~ *yimran* (see all Turkic data and references above under Buryat *zumbarā*). On the Turkic origin of the Russian word, see Vasmer (2: 6) and Doerfer (TMEN 4: 220).

Conclusion

This paper deals with the names for *ground squirrel* or *suslik* in Buryat. There are three different words and it seems they are not connected to taboo designation, there is a clear difference between the Buryat dialects. The majority of speakers of Western Buryat dialects use the word *zumbara* ~ *zumbarā(n)*, in the eastern dialects the word *ürxe* is used, while the third word *yabrāšxa* is adopted by only one western dialect. From an etymological point of view, all three words are connected to Turkic languages. The *ürxe* was clearly borrowed from Siberian Turkic, while *yabrāšxa* was borrowed from Turkic via Siberian Russian. The first examined word *zumbara* ~ *zumbarā(n)* is of unclear origin – it is certainly connected with Turkic, but its immediate origin has not been determined. An interesting fact is that the word *ürxe*, which was directly borrowed from Siberian Turkic, is present in Eastern Buryat dialects and is not a typical feature. Because almost all direct Turkic loanwords are present in western dialects and are not observed in the eastern ones (Khabtagaeva 2013: 169), e.g. Buryat *balyūhan* ‘small fry’¹, *habagša* ‘thread’², *zoto* ‘shin of animal’³. The analysis of words shows that the linguistic contacts among Siberian Turkic languages and Buryat dialects took place in the ‘early’ period and loanwords can be present not only in western, but in eastern dialects too.

References

Anikin, Aleksandr Je. 2000. *Etimologičeskij slovar' russkix dialektov Sibiri. Zaimstvovanija iz ural'skix, altajskix i paleoaziatskix jazykov*. [The etymological

¹ ← Turkic **baliq* +*sUn* {Mongolic denominal noun suffix, see Poppe GWM §137}; cf. Old Turkic *baliq* ‘fish’.

² ← Turkic **sap-Gči* {Mongolic deverbal noun suffix, see Poppe GWM §356}; cf. Old Turkic *sap* ‘to thread a needle’.

³ ← Turkic **jota*: cf. Old Turkic *yota* ‘the thigh’; Khakas; Tuvan; Tofan *čoda*; Altay *jodo*; Yakut *soto*.

- dictionary of Russian dialects in Siberia. The Uralic, Altaic and Paleo-Asiatic loanwords] Moskva: Nauka.
- Apatóczy, Ákos B. 2009. *Yiyu (Beilu yiyu). An indexed critical edition of a 16th century Sino-Mongolian glossary*. Kent: Global Oriental.
- Baskakov, Nikolaj A. & Toščakova, Taisija M. 1947. *Ojrotsko-russkij slovar'*. [An Altay-Russian dictionary] Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyx i nacional'nyx slovar'ej.
- Baskakov, Nikolaj A. & Inkižekova-Grekul, Anastasija I. 1953. *Xakassko-russkij slovar'*. [A Khakas-Russian dictionary] Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyx i nacional'nyx slovar'ej.
- Bawden, Charles R. 1997. *Mongolian-English Dictionary*. London & New York: Kegan Paul International.
- Budaev, Cyrendaša B. 2002. *Buryād dialektnūdei ūgenūdie sasūdxahan toli. Srvnritel'nyj slovar' burjatskih dialektov*. [The comparative dictionary of Buryat dialects] Ulan-Ude: Burjatskij gosuniversitet.
- Buraev, Ignatij D. & Shagdarov, Lubsan D. 2004. Burjatskie dialecty. [The Buryat dialects] In: Abaeva, Ljubov' L. & Žukovskaja, Natal'ja L. *Burjaty*. [The Buryats] Moskva: Nauka. 235-242.
- Clauson, Gerard 1972. *An etymological dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon press.
- Coloo, Javzangijn 1989. *BNMAU dax' mongol xēlnij nutgijn ajalguuny tol' bičig* [Dictionary of the Mongolian dialects in the Mongolian People's Republic]. Vol. 2: Ojrd ajalguu [Oirat dialect]. Ulaanbaatar: Ulsyn xevlelijn gazar.
- Čeremisov, Konstantin M. 1973. *Burjatsko-russkij slovar*. [A Buryat-Russian dictionary] Moskva: Sovetskaja enciklopedija.
- Damdinov, Dašinima G.; Sundueva, Ekaterina V. 2015. *Xamnigansko-russkij slovar'*. [A Khamnigan-Russian dictionary]. Irkutsk: Ottisk.
- Doerfer, Gerhard TMEN = 1963-1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. 4 vols. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Doerfer, Gerhard 1985. *Mongolo-Tungusica*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Dorji, Do and Banzhibomi 1998. *Ewengki nihang bilehu biteg*. [The Solon Ewenki-Chinese Dictionary] Hailar.
- Dorlig, C. & Dadar-ool, B. 1994. *Tīva-mool slovar'*. [The Altay Tuvan-Mongolian dictionary] Ölgii: Bayan Ölgii aimgiin xewlex üldwer.
- DSJaJa = Afanas'jev, P. S.; Voronkin, M. S. & Alekseev, M. P. 1976. *Dialektologičeskij slovar' jakutskogo jazyka*. [The dialectological dictionary of Yakut language] Moskva: Nauka.
- ESTJa 1974. Sevortjan, Ervand V. *Etimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov. Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye*. [Etymological dictionary of Turkic languages. The Common Turkic bases ended on the vowels] Tom I. Moskva: Nauka.
- ESTJa 1989. Levitskaja, Lia S. (ed.) *Etimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov. Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na bukvy «j, ž, j»*. [Etymological dictionary of Turkic languages. The Common Turkic bases ended on the letters j, ž, j] Moskva: Nauka.

- Golden, Peter B. (ed.) 2000. *The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. (Handbuch der Orientalistik. Abt. 8: Zentralasien 4.) Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Gorelova, Liliya M. 2002. *Manchu Grammar*. Leiden, Boston & Köln: Brill.
- Hauer, Erich 1952-1955. *Handwörterbuch der Mandschusprache*. 3 vols. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Helimski, Eugen 1997. *Die Matorische Sprache. Wörterverzeichnis. Grundzüge der Grammatik. Sprachgeschichte*. Szeged: University of Szeged.
- Joki Aulis J. 1952. *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen*. Helsinki: Druckerei-A.G. der Finnischen Literaturgesellschaft.
- Joki, Aulis J. 1953. *Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache*. Helsinki: Druckerei-A.G. der Finnischen Literaturgesellschaft.
- Khabtagaeva, Bayarma 2010/2011. An overview on the Barguzin Evenki dialect. *Ural-Altäische Jahrbücher* 24. 227-258.
- Khabtagaeva, Bayarma 2013. The Buryat people and their language. In: *Tehlikedeki diller dergisi/Journal of Endangered Languages* (Winter 2013). 155-176.
- Lessing, Ferdinand D. (ed.) 1960. *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Lewicki, Marian 1959. *La langue mongole des transcriptions chinoises du 14-e siècle. Le Houa- yi yi-yu de 1389. 2. Vocabulaire-index*. Wrocław: Prace Wrocławskiego towarzystwa naukowego.
- Mostaert, Antoine 1968². *Dictionnaire Ordos*. New York & London: Johnson Reprint Corporation.
- Nugteren, Hans 2011. *Mongolic phonology and the Qinghai-Gansu languages*. Utrecht: Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap.
- Ölmez, Mehmet 2007. *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen*. [Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 72] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pekarskij, Eduard K. 1959². *Slovar' jakutskogo jazyka*. [Yakut dictionary] 3 vols. Moskva: Akademija nauk SSSR.
- Poppe, Nikolaj N. 1930. *Dagurskoe narečie* [The Dagur dialect]. (Materialy Komissii po issledovaniju Mongol'skoj i Tannu-Tuvinskoj narodnyx respublik i Burjat-Mongol'skoj ASSR 6.) Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Poppe, Nicholas 1963. *Die burjätische Sprache*. In: Poppe, Nicholas et al. (ed.) *Mongolistik*. [Handbuch der Orientalistik I: V, 2] Leiden.
- Poppe GWM = Poppe, Nicholas 1991⁴. *Grammar of Written Mongolian*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Radloff, Wilhelm 1893-1911. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 4 vols. St. Petersburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk.
- Ramstedt, Gustav J. 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 3) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rassadin, Valentin I. 1980. *Mongolo-burjatskie zaimstvovanija v sibirskix tjurkskix jazykax*. [Mongolian and Buryat loanwords in the Siberian Turkic languages]. Moskva: Nauka.

- Rassadin, Valentin I. 1995. *Tofalarsko-russkij slovar'*. *Russko-tofalarskij slovar'*. [A Tofan-Russian dictionary. A Russian-Tofan dictionary.] Irkutsk: Vostočno-sibirskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Rassadin, Valentin I. 2010. *Soyotica*. Szeged: University of Szeged.
- Rassadin, Valentin I. 2013. Problemy obščnosti v tjurkskix jazykax Sayano-Altajskogo regiona. [The problems of commonality of in Turkic languages of Sayan-Altay region] In: Rassadin, Valentin I. *Tjurkologičeskie issledovanija. Izbrannoe*. Elista: Kalmyckij gosudarstvennyj universitet. 94-101.
- Rassadin, Valentin I. 2015. Sravnitel'noe issledovanie animalistskoj leksiki burjatskogo jazyka. [The comparative research of animalistic vocabulary in Buryat] In: Rassadin, Valentin I. *Mongolovednye issledovanija. Čast' 1. Leksikologija, etimologija, dialektologija. Izbrannoe*. Elista: Kalmyckij gosudarstvennyj universitet. 102-116.
- Räsänen, Martti 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Róna-Tas, András & Berta, Árpád 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. 2 vols. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rozycki, Wiliam 1994. *Mongol elements in Manchu*. Bloomington: Indiana University.
- SIGTJa = Tenišev, Ed'xam R. (ed.) 2001. *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov. Leksika*. [Comparative-historical grammar of Turkic languages. Lexicon] Moskva: Nauka.
- Skrjbnik, Elena 2003. *Buryat*. In: Janhunen, J. (ed.) *The Mongolic languages*. London & New York. 102-128.
- SSTMJa = Cincius, Vera I. (ed.) 1975. *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'čžurskix jazykov*. [The Comparative dictionary of Tunguso-Manchu languages] 2 vols. Leningrad: Nauka.
- Sün Zhú 1990. *Měnggǔ yǔzú yǔyán cǐdiǎn* [Dictionary of the languages of the Mongolic language family]. Xīning.
- Ščerbak, Aleksandr M. 1961. Nazvanija domašnix i dikix životnyx v tjurkskix jazykax. [The names of somestic and wild animals in Turkic languages] In: Ubrjatova, Elizaveta I. (ed.) *Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskix jazykov*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. 82-172.
- Tatarincev, Boris I. 2008. *Etimologičeskij slovar' tuvinskogo jazyka*. [The etymological dictionary of Tuvan] Vol. 4. Novosibirsk: Nauka.
- Tenišev, Ed'xam R. 1968. *Tuvinsko-russkij slovar*. [A Tuvan-Russian dictionary] Moskva: Sovetskaja enciklopedija.
- Todaeva, Bulyaš X. 1981. *Jazyk mongolov Vnutrennej Mongolii*. [The language of Mongols of Inner Mongolia] Moskva: Nauka.
- Todaeva, Buljaš X. 1986. *Dagurskij jazyk*. [The Dagur language]. Moskva: Nauka.
- TSSDAJa = D'ajym, Nina A. (ed.) (2004) *Tematičeskij slovar' severnyx dialektov altajskogo jazyka*. [The thematic vocabulary of northern Altay dialects] Gorno-Altajsk: Institut altaistiki im. S.S. Surazakova.
- Vasilevič, Glafira M. 1958. *Evenkijsko-russkij slovar'*. [The Ewenki-Russian dictionary] Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyx i nacional'nyx slovarnej.

Vasmer, Max (= Fasmer, Maks) 1986. *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. [The etymological dictionary of Russian] 4 vols. Moskva: Progress.

Michael KNÜPPEL* (Liáochéng)

Noch einmal zur Frage einer manichäischen Präsenz in Süd-Sibirien

I.

Als der Vf. dieses Beitrags sich gelegentlich zum Problem manichäischer Präsenz in Sibirien (am Jenissej¹ sowie unter den Tungusen²) äußerte, wurde hier vor allem auf die alte Frage nach den Grenzen des manichäischen Missionsgebietes resp. des Ausstrahlungsbereichs der „Religion des Lichts“³ gefragt. Es war dies ein Problemkreis, der vor allem seit dem Erscheinen des bekannten Aufsatzes von O. Maenchen-Helfen im Jahre 1951⁴ wiederholt behandelt wurde.⁵ Nun hätte mit der Zurückweisung der Erwägungen desselben durch den Vf. und andere⁶ die Angelegenheit als das gelten können, was sie tatsächlich war: die Frage nach einer (noch) nicht bewiesenen Möglichkeit resp. einer aufgrund der vorliegenden Befunde „offenen Möglichkeit“. Dies verbietet natürlich keine weiteren Spekulationen noch ist hiermit ein „Gegenbeweis“ erbracht. Ganz im Gegenteil ist ja stets zu hoffen, daß sich in der Sache durch weitere Forschungen doch noch Klarheit in der einen oder anderen Hinsicht gewinnen läßt.

Tatsächlich hat sich in den vergangenen Jahren einiges getan – zu nennen wären hier die Bekanntmachung von unlängst in der Ijus-Steppe aufgefundenen Felsbildern durch N. I. Rybakov (die den von Maenchen-Helfen als Darstellungen manichäischer *Electi* interpretierten Felsbildern entsprechen⁷) oder die Aus-

* Prof. Dr. phil., Dr. disc. soc., Liaocheng University, Arctic Studies Center (ASC), Foreign Language School, michaelkneuppel@gmx.net, ORCID ID 0000-0002-6348-5100.

¹ Knüppel (2012).

² Knüppel (2014).

³ Knüppel (2012); cf. hierzu auch Sundermann (2009).

⁴ Maenchen-Helfen (1951).

⁵ Neben dem Vf. dieser Zeilen etwa auch in Érdy (1996).

⁶ Schon 1959 hatte Kljaštornyj im Gegensatz zu Maenchen-Helfen die Möglichkeit ins Spiel gebracht, daß es sich bei den dargestellten Figuren um nestorianische Kleriker handeln könnte (Kljaštornyj [1959]).

⁷ Rybakov (2011).

grabungen im Tuvinischen Por-Bažyn, bei welchen u.a. eine Kultanlage, die bisweilen als manichäisches Kloster gedeutet wurde, entdeckt worden ist.⁸ Hinzu treten zudem freilich die vom Vf. dieser Zeilen in seinen vorherigen Aufsätzen noch nicht berücksichtigten Überlegungen zum Manichäismus in Sibirien aus den Händen L. R. Kyzlasovs (1924-2007). Es gibt also Gründe genug, den Gegenstand hier noch einmal in Gestalt eines Besprechungsaufsatzes (für den Rybakovs Arbeit aus dem Jahre 2011 beispielhaft ausgewählt wurde) zu erörtern, um wesentliche Probleme einer entsprechenden Interpretation (oder überhaupt einer Deutung dieser Felsbilder) zu benennen.

II.

Doch sollten an dieser Stelle zunächst einige Informationen zum Hintergrund gegeben werden. Den Überlegungen O. Maenchen-Helfens lagen zunächst (abgesehen von den Ergebnissen der altturkologischen Forschungen im Zuge der Turfan-Expeditionen) die Reproduktionen der erstmals von H. Appelgren-Kivalo publizierten Petroglyphen aus der Umgebung von Podkamen' sowie die Bemerkungen desselben zu den Felsbildern zugrunde.⁹ Letzterer sah in den Darstellungen schlicht „Priesterfiguren“¹⁰ – ohne hier irgendeinen Zusammenhang mit dem Manichäismus oder einer anderen missionarischen Lehre herzustellen. Im Textteil des Bandes beschreibt der Autor die Darstellungen etwas ausführlicher:

„Auf die andere Seite desselben Steines war ein Bild eingeritzt, das wahrscheinlich einen vornehmen Mann, wahrscheinlich einen Priester darstellen soll und von welchem nur der obere Teil deutlich war, Abb. 98. Den Scheitel und Hinterkopf bedeckt bis vor die Ohren eine Art Mütze und von der Stirn steigt ein sich nach oben erweiternder mit einer Borte versehener (genähter?) Aufbau auf, der vorne ein halbkreisförmiges kokardenartiges Abzeichen hat. Vom Kragen des weiten ärmellosen Gewandes hängen Fransen herab. Aus der Hand (die allerdings auf dem Bilde nicht zu sehen ist) erhebt sich bis vor das Gesicht ein Gegenstand, der unten schmal, oben breit und schief abgeschnitten ist. [...] Der Grabstein II, Abb. 99, von welchem Aspelin hier spricht und der 1 m hoch und beinahe ebenso breit ist, hat eingeritzte Bilder, welche in wichtigen Einzelheiten die Tracht der vornehmen Person auf der Abb. 98 ergänzen. Auf dem Steine finden sich drei solcher Priesterbilder. Das deutlichste von ihnen, Abb. 100, ist 20 cm hoch. Der hier dargestellte Priester trägt ein schleppendes, offenbar ärmelloses Gewand, von dessen Kragen

⁸ Die Anlage von Por-Bažyn war schon seit Jahrhunderten bekannt. Bereits 1701 war sie von dem russischen Kartographen Remezov erwähnt worden. Eine erste genauere Beschreibung lieferte 1891 Dmitrij Klemenc. Zu Por-Bažyn cf. Arzhantseva / Inevatkina / Zav'yalov / Panin / Modin / Ruzanova / Härke (2011) u. Aržanceva / Härke / Schubert (2012).

⁹ Appelgren-Kivalo (1931), Abb. 98-102 u. 302-306 (vielleicht auch 308).

¹⁰ *Ibd.*

Fransen herabhängen, und am unteren Teil, ein Stück oberhalb des Saumes ist ein querlaufender mit Kreuzlinien geschmückter Rand zu sehen. Der hintere Teil der Kopfbedeckung ist gebauscht und endet am Nacken in einer Rolle. Der Aufbau über der Stirn ist vorne senkrecht und nach hinten ein wenig gerundet. Vor sich hält dieser Priester einen Hermesstabartigen Gegenstand. [...] Rechts von dieser Gestalt ist der Oberkörper einer zweiten mit einer beinahe ebensolchen Kopfbedeckung zu sehen, Abb. 101. Oberhalb beider ist ein drittes schwach eingeritztes Priesterbild mit einem bis an die Füße reichenden, schleppenden Mantel und der nämlichen Kopfbedeckung. Nach den undeutlichen Strichen zu schliessen scheint auch diese Gestalt einen stabförmigen Gegenstand zu halten; Abb. 102. Links von diesen vornehmen Personen sieht man einen niedrigen viereckigen Gegenstand (einen Altar?), auf welchem eine weite mit Fuss versehene Schale (ein Kessel?) steht.“¹¹

Aus diesen Ausführungen ist natürlich klar und deutlich zu entnehmen, daß Appelgren-Kivalo sich einer konkreten Zuordnung enthält und daher auch Deutungen auf ein ikonographisches Minimum beschränkt. Er beschreibt fast nur das, was seiner Ansicht nach in dem Felsbild dargestellt ist. Lediglich die Formulierung der Annahme, daß es sich vielleicht um irgendwelche Priester handeln und sich vor einer solchen Darstellung ein Kessel befindet, ist wirklich interpretierend.

III.

Doch zunächst zu den Ausführungen Rybakovs. Dieser geht nach einigen einleitenden Bemerkungen auf die jüngsten Forschungen, darunter die Entdeckung / Auswertung von Felsbildern in der Ijus-Steppe, die jenen aus der Umgebung von Podkamen' entsprechen (sollen) sowie Nachuntersuchungen, der bereits von J. R. Aspelin entdeckten und schließlich ausführlich bei H. Appelgren-Kivalo beschriebenen Darstellungen, ein. Im weiteren beschreibt und deutet Rybakov dann auf die Objekte, die die verschiedenen Gruppen von Figuren in den Händen resp. unter dem Arm halten und stellt die Ähnlichkeiten zwischen diesen und Stäben, wie sie buddhistische Mönche mit sich führen,¹² her. Hier wiederum wird der Zusammenhang zwischen letzteren und verstreuten Hinweisen manichäischer Ikonographie (vielleicht auch den möglichen Würdesymbolen manichäischer Electi) hergestellt.¹³ Als Folge der erwähnten Nachuntersuchungen sind nach seiner Auffassung die Objekte unter den Armen verschiedener der Figuren auf den Felsen von Podkamen' deutlicher zu erkennen und können

¹¹ Ibid., p. 8.

¹² Cf. hierzu unten, Anhang II.

¹³ Zumindest hatte L. S. Lieu gelegentlich die Beeinflussung des Vajra in der lamaistischen Ikonographie durch das manichäische Lichtkreuz erwogen (Lieu [1998], p. 55; hierzu auch Rybakov [2021], p. 52).

angeblich mit Vajra-Zeptern parallelisiert werden. Auf diese Überlegungen sowie recht allgemein gehaltene Bemerkungen zu dem Kult, welchem die Personen auf dem Monument der „vier Figuren“ aus der Gegend von Barstag am linken Ufer des Weißen Ijus, deren Darstellung und Deutung im Mittelpunkt des Beitrags steht, läßt der Vf. eine Beschreibung der Gruppe folgen.¹⁴ Hier schließt Rybakov einige (mitunter eigenwillige) Interpretationen der Bildwerke an. Nach seiner Auffassung handelt es sich bei den Objekten, die die Figuren aus der Ijus-Steppe unter dem Arm halten um Vajra-Zepter. Die Bilder sollen chronologisch einer anderen Zeit angehören, als jene vom Jenissej. Anschließend werden die langen Gewänder der Figuren, die nach Ansicht des Vf.s eine gewisse Nähe zu chin. Mode der Suí-Zeit aufweisen, behandelt.¹⁵ Hierauf folgt eine Beschreibung und Deutung der zweiten Figur der Gruppe als buddh. Asket (skr. *śramaṇā*-), der angeblich an der Feder, die er auf dem Haupt trägt – und welche ja auch ein äußeres Status- / Rang-Symbol zentralasiatischer Würdenträger war – zu erkennen sein soll.¹⁶ Ausführlich werden auch die Tiaren der auf dem Felsbild dargestellten Figuren besprochen, wobei der Vf. auf die am hinteren Ende herunterhängenden (?) Elemente ebenso eingeht, wie auch die runden Objekte, welche sich an / vor der Stirn der Personen bzw. an den Stirnseiten der Tiaren befinden.¹⁷ Hier läßt Rybakov zu jedem Element religions- / kultur-vergleichende Überlegungen einfließen, wobei „Parallelen“ aus Zentralasien und darüber hinaus beigebracht werden. Aus dem Gesamtbild leitet Rybakov einige Überlegungen ab, die zwar für die Phantasie der Vf.s sprechen, vielleicht aber dann doch ein bischen zu weit gehen:

„The figure on the left (Barstag) is the minister of a cult, the *vajra* bearer on a fragment of monument interpreted above; the figure on the right is the righteous person (Podkamen – a fragment, materials – NR) in the full vestments of ceremonial attire. Notice that the character does not belong to the group of *vajra* bearers, but his dress is not separable from that of similar image of representatives of a cult in the iconography of monuments of East Turkestan. His vestments include a tiara with a solar-lunar emblem, falling bands, long mantle and other details. Over the mantle the hands are placed on the breast (palms inside), a visual example of the iconography which meets the requirements of the special Manichaean canon: one of three seals – ‘the seal of hands’, an interdiction for the destruction of the bestial world and lust. [...]“¹⁸

¹⁴ Rybakov (2011), p. 52 f.

¹⁵ *Ibid.*, p. 53.

¹⁶ *Ibid.*, p. 54.

¹⁷ *Ibid.*, pp. 54-56.

¹⁸ *Ibid.*, p. 57.

Auf diese und weitere Ausführungen läßt der Vf. Spekulationen, inwiefern sich die manichäische Kosmologie in dem Felsbild der Prozession aus der Ijus-Steppe widerspiegelt, folgen. In den Schlußfolgerungen stellt Rybakov dann fest: „It follows from all the above that the figures in long mantles are Manichaeists [sic!] of the second or the third wave costumed in hybrid suit, but we do not know what Buddhistic-manichaeian sect or came to Ijus.“¹⁹ In den ganz ähnlichen anschließenden Ausführungen merkt der Vf. an, daß uns der Manichäismus hier nicht in seiner reinen Form („pure type“) begegnet und verweist auf das Problem des Fehlens direkten Vergleichsmaterials und den den sich daraus ergebenden Interpretationsproblemen.²⁰ Beschlossen wird die Darstellung dann noch von einer zusammenfassenden historisierenden Betrachtung:

„From historical sources, we know that Nestorians and Manichaeists [sic!] were expelled from China by the imperial decree of 845. Additionally, 83 years earlier (761/2) Manichaeian preachers reached the limits of the Uygur state at Bögü-Kagan (759-779) where Manichaeism became the state religion. One of the versions of the Manichaeian sermons on Yenisei beginning is that it was the consequence of the Kirghiz expansion of 840 in the Mongolian steppes, i.e., a compulsory drive of preachers to Iyus as prisoners of war. One should not disregard the fact that the first arrival of Manichaeian preachers at Yenisei could be related to a military campaign of the Uygur ruler Eletmish Bilge-Kagan (747-749) seventy years earlier, in 759, as result of which the ancient Khakass ruler had to recognize vassalic dependence and to accept a special title belittling its dignity: Bilge (Tun)-Irkin. The next historical milestone in Manichaeian contacts with the Kirghiz, more precisely, their flight to the north, presumable after a possible coup in anti-Manichaeian Ordubalik in 779. The next historical mark of the supposed advancement of Manichaeists [sic!] to the Yenisei steppes, more exactly – their flight, is possibly after the anti-Manichaeian revolution in Ordubalyk when the Manichaeian faith was forbidden, and was restored only 16 years later in 795.“²¹

Doch kommen wir zunächst einmal auf die Probleme, vor die uns die von Rybakov mitgeteilten Informationen hinsichtlich dieser Felsbilder, die in gewisser Weise eine Ergänzung zu den Bildwerken von Jenissej, mit denen sie einige Übereinstimmungen (Kopfbedeckungen der dargestellten Figuren, lange Gewänder oder Objekte, die die Dargestellten in den Händen halten) bilden, darstellen. Nicht unproblematisch ist bereits eine der Bemerkungen im ersten Abschnitt von Rybakovs Aufsatz, in dem er bemerkt: „The epitaph sources of Yenisei writing

¹⁹ Ibid., p. 57.

²⁰ Ibid., p. 58.

²¹ Ibid., pp. 58-59.

contain a certain element of solar-lunar character, which is indirectly associated with Manichaeism cosmology“.²² Nun ist etwas so Universelles wie die Erwähnung von / Bezugnahme auf Sonne und Mond in kosmologischem Kontext wohl kaum als „indirectly associated“ zu betrachten. Allerdings finden sich bisweilen verwirrende Aussagen auch sonst zuhauf im Text – so ist an gleicher Stelle vom Manichäismus als „a cult, namely Manichaeism“²³ die Rede. Hinzu treten dann noch zahlreiche Fehlschreibungen, wie der Text ja ganz allgemein durch grauenhafte Verstöße gegen die Orthographie und Syntax des Englischen besticht: lies „J. R. Aspelin“ statt „I. R. Aspelin“²⁴ (der Text ist auf Englisch abgefaßt), „Maenchen-Helfen“ statt „Menchen Helfen“²⁵ etc. Auch die üblichen Uneinheitlichkeiten in Bezug auf die Umschriften finden sich schon fast selbstverständlich – auch bei Rybakov: warum einmal „Sākyamuni“,²⁶ ein anderes Mal aber „Shakya-Muni“,²⁷ die Notierung der Quantitäten im Sanskrit wird ebenfalls recht beliebig gehandhabt („stupa“²⁸ statt „stūpa“, „Mahayana“²⁹ statt „Mahāyāna“). Hinzu tritt hier noch ein wahres Chaos bei den Literaturangaben: russische Titel sind ins Englische übersetzt ohne daß kenntlich gemacht wurde, daß sie auf Russisch verfaßt sind (ein Prinzip, das freilich nicht durchgängig einhalten wird), Vor- und Nachnamen sind verwechselt etc. etc. Ein interessantes Beispiel für maximales Durcheinander wäre hier: „G. Rene, *Symbolism kreya*. Transl. from the French by T. M. Fadeeva and U. N. Stefanov. Moscow 2004“³⁰ – dies = Genon, Rene: *Simbolizm kresta* [Guénon, René: *Le symbolisme de la croix*. Paris 1931] (Fadeeva, T. M. / Stefanov, Ju. N.). Moskva 2004.

Für die entscheidende Frage, ob von Rybakov nun neue Erkenntnisse hinsichtlich der Präsenz von Manichäern in Süd-Sibirien geliefert werden bzw. sich aus den Inhalten der Felsbilder herleiten lassen, sind allerdings die Probleme des methodischen Herangehens weit bedeutsamer. Zwar scheint der Vf. mit den Methoden der Ikonographie / Ikonologie im Panowskischen Sinne vertraut, jedoch ist alles eine Frage der Interpretation – und hier zeigt Rybakov eine unbestreitbare Kreativität. Tatsächlich jedoch ist die Zeitstellung der Bildwerke keineswegs klar, jedenfalls bringt der Vf. keine Angaben zu einer zuverlässigen Datierung bei, d.h., sie könnten ebensogut zwei- bis dreitausend Jahre alt sein, wie sie aus der Zeit des Kirgisischen Steppenreichs oder einer späteren Ära stammen können

²² Ibid., p. 50.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid., p. 51.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid., p. 55, Anm. 24.

– also möglicherweise auch lange vor dem Entstehen des Manichäismus oder des nördlichen Buddhismus geschaffen worden sein! Es ist zwar durchaus möglich, daß sich in irgendeiner der von Rybakov herangezogenen Arbeiten auch auf naturwissenschaftliche Methoden gegründete Datierungen finden, erwähnt werden solche aber im Text ebensowenig, wie nähere Angaben zu den vom Vf. am Rande erwähnten neueren Forschungen – sowohl zu diesen Bildwerken als auch zu den bereits seit langem bekannten Beispielen süd-sibirischer Parietalkunst vom Jenissej – gemacht werden. Aus dem Dargestellten Rückschlüsse auf den Manichäismus und den nördlichen Buddhismus zu ziehen und anschließend die Bildwerke ins 8. Jh., also die Zeit der Annahme des Manichäismus als Hofreligion (nicht Staatsreligion!) bei den Uiguren, zu datieren, entspricht dem klassischen Zirkelschluß und hat natürlich nichts mit Beweisführung zu tun.

Die sich hier nun stellende Situation – auch nach dem Erscheinen des jüngsten Beitrags von Rybakov – läßt sich am besten anhand einer Reihe von Fragen verdeutlichen: 1. hat der Manichäismus auch Süd-Sibirien erreicht? Antwort: dies ist zwar durchaus möglich, bislang aber nicht nachgewiesen; 2. stellen die hier erneut behandelten Bildwerke manichäische Elekten dar? Antwort: dies ist zwar nicht gänzlich ausgeschlossen, jedoch bloße Spekulation, gegründet auf nicht unmittlere, aus vielfältigen Zusammenhängen gedeutete Entsprechungen – Kopfbedeckungen, lange Gewänder und Objekte, die in den Händen gehalten werden. Dies alles sind keine Indizien und natürlich erst recht keine Beweise (davon abgesehen, daß die wenigen Darstellungen manichäischer Würdenträger aus manichäischen Miniaturen Ost-Turkestans diese eben nicht mit Zeptern, Stäben als „Rangmerkmalen“ etc. zeigen!); 3. ist denkbar, daß es sich um Abbildungen manichäischer Elekten handelt? Antwort: Ja; 4. ist es wahrscheinlich? Antwort: Nein. Dieses Frage- und Antwortspiel ließe sich natürlich beliebig fortsetzen, am Ende jedoch gilt auch hier das alte bon mot „Ähnlichkeit beweist nichts!“.

Daß sich mit N. I. Rybakov ein Künstler und kein Religionswissenschaftler, Archäologe oder Linguist dem Problem zugewandt hat, soll mit den Anmerkungen keineswegs beanstandet werden, vermag doch durch den eher ungetrübten Blick auf den Gegenstand bisweilen eine gänzlich neue Perspektive eröffnet werden. Die Beibringung zahlreicher Vergleichsbeispiele (darunter auch einer Rekonstruktion aus den Händen Rybakovs selbst³¹) sowie die Erwägungen des Vf.s stellen ja an sich schon einen Gewinn dar. Worin liegt nun der Wert des Beitrags Rybakovs? Ganz sicher darin, diese „neuen“ Bildwerke bekannt, einem breiteren Publikum zugänglich gemacht und die Parallelen zu den bereits durch H. Appलगren-Kivalo veröffentlichten Felsbildern vom Jenissej aufgezeigt zu haben.

³¹ Rybakov (2011), p. 61; siehe unten in Anhang I die „Nachzeichnung“ des Vf.s des vorliegenden Beitrags.

Nun ist Rybakov sicher nicht der einzige „außerhalb“ des akademischen Wissenschaftsbetriebs (sofern man hier noch von „außerhalb“ sprechen darf), der sich den Kulturdenkmälern am Jenissej zugewandt hat. Als ein Kuriosum am Rande sei vermerkt, daß diese Felsbilder zu Beginn der 1930er Jahre bereits auch von einem anderen Künstler, dem großen H. P. Lovecraft, in einer seiner Erzählungen, beiläufig erwähnt wurden.³²

Abkürzungen

- Chronica – „Chronica. Annual of the Institute of History“, Szeged.
 ESY – „Eurasian studies yearbook. International journal of Northern Eurasia“, Berlin.
 NHMS – „Nag Hammadi and Manichaean Studies“, Leiden, Boston, Köln.
 RO – „Rocznik Orientalistyczny“, Warszawa.
 StOR – „Studies in Oriental Religions“, Wiesbaden.
 WZKM – „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“, Wien.

Literatur

- Appelgren-Kivalo, Hjalmar (Hrsg.): *Alt-Altäische Kunstdenkmäler. Briefe und Bildermaterial von J. R. Aspelins Reisen in Sibirien und der Mongolei 1887-1889*. Helsingfors 1931.
- Arzhantseva, I. / Inevatkina, O. / Zav'yalov, V. / Panin, A. / Modin, I. / Ruzanova, S. / Härke, H.: Por-Bajin. An enigmatic site of the Uyghurs in Southern Siberia. In: *The European Archaeologist* 35. 2011, pp. 6-11.
- Aržanceva, I. / Härke, H. / Schubert, H. A.: Por-Bažyn: Eine „Verbotene Stadt“ des Uiguren-Reiches in Südsibirien. In: *Antike Welt* 3. 2012, pp. 36-44.
- Érdy, Miklós: Manichaeans, Nestorians or bird-costumed humans in their relations to hun-type cauldrons in rock carvings of the Yenisei Valley. In: *ESY* 68. 1996, pp. 45-95.
- Hutter, Manfred: [Bespr. v.] *Gnostica et Manichaica. Festschrift für Alois van Tongerloo. Anlässlich des 60. Geburtstags überreicht von Kollegen, Freunden und Schülern. (Studies in Oriental Religions 65)* by Michael Knüppel, Luigi Cirillo. In: *WZKM* 104. 2014, pp. 420-422.
- Kljaštornyj, Sergej G.: *Istoriko-kul'turnoe značenie Sudžijskoj nadpisi*. In: *Problemy Vostokovedenija* 5. 1959, pp. 162-169.

³² Lovecraft, Howard Phillips / Price, E. Hoffmann: Through the gates of the silver key. In: *Weird Tales* 13 (1). 1934, pp. 60-85, hier pp. 68-69: „Upon their cloaked heads there now seemed to rest tall, uncertainly coloured mitres, strangely suggestive of those on certain nameless figures chiselled by a forgotten sculptor along the living cliffs of a high, forbidden mountain in Tartary; while grasped in certain folds of their swathings were long sceptres whose carven heads bodied forth a grotesque and archaic mystery.“

- Knüppel, Michael: Noch einmal zur Frage des Manichäismus in Sibirien. In: Knüppel, Michael/ Cirillo, Luigi (Hrsgg.): *Gnostica et Manichaica. Festschrift für Aloïs van Tongerloo. Anlässlich des 60. Geburtstages überreicht von Kollegen, Freunden und Schülern*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012 (StOR 65), pp. 55-62.
- Knüppel, Michael: Manichäisches bei den Tungusen? In: *RO* 67. 2014, pp. 17-27.
- Lieu, Samuel N. C.: *Manichaeism in Central Asia and China*. Leiden, Boston, Köln 1998 (NHMS 45).
- Maenchen-Helfen, Otto: Manichaeans in Siberia. In: *Semitic and oriental studies. A volume presented to William Popper on the occasion of his seventy-fifth birthday, October 29, 1949*. Hrsg. v. Walter J. Fischel. Berkeley, Los Angeles 1951, pp. 311-326.
- Rybakov, Nikolay: Materials of Yenisei Manicheism. In: *Chronica* 11. Januar 2011, pp. 50-61.
- Sundermann, Werner: Manicheism IV. Missionary activity and technique. In: *Encyclopaedia Iranica* (<http://www.iranica.com/articles/manicheism-iv-missionary-activity-and-technique->). 2009.

Anhang I: Darstellung der Figurengruppe von Barstag nach N. I. Rybakov
(Nachzeichnung nach Rybakov (2011), p. 61)

Anhang II: Darstellung eines buddhistischen Mönchs mit Stab
(Abbildung Privatbesitz M. Knüppel)

Igor V. KORMUŞIN* (Moskova)

11. Yüzyıldaki Türk Lehçeleri ile İlgili Kâşgarlı Mahmud Verilerinin Bazı Özellikleri Üzerine

Zaman geçtikçe eski çağ dil biliminin önde gelen eserlerinden biri olan Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* (DLT) adlı eserinin Türkoloji için çok yönlü önemi olan bir eser olduğu daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu yazı, 11. yüzyılın sonunda DLT yazarı tarafından öne sürülerek önemli olarak görülen konulardan biri olan Kâşgarlı Mahmud'a göre "Türklerin dili" / "Türk dili" konusu üzerine olacaktır.

Eserin yazılış amacı, ilkeleri ve kullanılan yöntemlerine bakıldığında Arap gramer biliminin kuralları ve ilkelerine başvurulduğu görülür. Başka bir deyişle, onun özünü Arapça gibi bir bükünlü dilin morfolojik analiz sistemi oluşturarak bir eklemeli dil olan Türkçeden tamamıyla farklıdır. Buna rağmen 11. yüzyılda bir Türk bilgini dünyaya Türkçeyi tanıtmak istediğinde, Ortadoğu ve Orta Asya'da Arapça dışında başka bir dil kullanılmadığına göre yazar için Türkçeyi anlatmak için ister istemez Arapça ve Arap dil bilimi kavramlarını kullanmaktan başka bir çıkış yolu yoktu. Konuyla ilgili olarak DLT'nin Rusçaya tam çevirisi (yazar metninin Arapça orijinalinden çevirisi; hâlen iki cildi yayınlanmış durumda, sözlük indeksini gösteren üçüncü cildi baskıya hazırlanmakta) (MK DLT, 2010; MK DLT, 2016) için yazılmış giriş yazısında (Kormuşin, 2010: 40-44) ayrıntılı bilgileri alabilirsiniz.

Eğer Arapçanın bükünlü morfolojisi üzerinde betimlenmiş Türkçenin eklemeli morfolojisini bugünkü genel dil bilimine "aktaracak" olursak Kur'an diliyle aynı olan Arapça edebî dili ve konuşma dilini esas alan çok sayıdaki Arap lehçeleri ve ağızlarını temel alan Arap dil biliminin göstergelerinin çağdaş Avrupa dil biliminden çok farklı olmadığını farkederiz. Arap düşünürlerine göre edebî dilin doğal beslenme kaynağı olan "lehçe" kavramı ve Arap dil biliminde

* Baş Araştırmacı, Rusya Bilimler Akademisi, Dilbilim Enstitüsü, Ural-Altay Kolu, igorkormushin@yandex.ru.

Makalenin çevirmeni: Dr. Döölötbek Eshkenov, Öğretim Üyesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü, doolotbek@gmail.com

dili betimlerken lehçelere başvurma geleneği, Kâşgarlı Mahmud’u da Türkçeyi betimlerken kendi çağında var olup Türkçeye ait olabilen bütün halk ağızlarını toplayıp onlar üzerinden bir eser yazmaya sevk etmiştir. Ancak Arap lehçe bilimi algısında “çok kapsamlılık”, kendine özgü “bütüncül” ilkelerine dayalı farklı bir bakış açısının olduğunu söylemek mümkündür: Arap dil biliminde dilden ayrılarak artık başka bir dil seviyesine ulaşmış olan lehçeler de bir dilin lehçeleri arasında yer alır. Sonradan ortaya konulmuş Hint-Avrupa tarihsel karşılaştırmalı dil bilgi anlayışına göre ise, lehçeden uzaklaşarak artık yeni bir dil niteliği taşımaya başlayan dil değişikleri ayrı ayrı diller olarak sayılır. Bu bağlamda Arap dil bilimi anlayışına göre, uzak ve “yabancı” olduğu açık görülen diller de lehçeler olarak kabul edilebiliyor. Toplumdilbilimsel anlayıştan bakıldığında, DLT yazarının Arap dil bilimi okulunun ilkelerini takip ettiğini görürüz. Bu nedenle burada eserde kullanılmış olan lehçeler arası ilişkilerin “fazlasıyla yakınlık göstergesi”nin çağdaş karşılaştırmalı dil biliminde kullanılmakta olan lehçe kavramı ve lehçe ayırımından farklı olduğu üzerine bir düzeltme uyarısı vermemiz gerekmektedir.

DLT’nin başlığı olmayan bir mukaddime niteliği taşıyıp 13 kısa bölümden oluşarak her biri yarım sayfadan 2-3 sayfaya kadar değişen ve ilgili bölümün içeriğini önceden bir tematik içindekiler şeklinde sunan ön söz bölümünün son üç bölümü (DLT, 20-28)¹, Türk boyları ve onların dilleri, lehçeleri arasındaki farklılıkları ele alır. Bu bölümlerde – giriş kısmında – DLT’yi bütün bir şecere olarak Türk dil tarihi için çok değerli bir kaynak yapan bilgiler yer alır. Ancak bu bölümlerde geçen bilgiler arasında araştırmacılar için yorumlanması zor olan durumlar da rastlanır.

Sözgelimi, DLT’nin (20-21) Giriş kısmındaki “Türk Tabakaları ve Kabileleri İzahı Hakkında” (11) bölümünde, Kâşgarlı Mahmud “Türklerin aslında yirmi kabileden oluştuğu” ve bunların Nuh peygamberin üç oğlundan en büyüğü olan Yafes’in oğullarından yayıldığını beyan eder. İncil’e göre, Nuh peygamber oğulları ve onların eşleriyle birlikte büyük tufandan kurtulurlar ve tufanla birlikte soyu tükenmiş olan insanlığın soyunu tekrar devam ettirirler. Kâşgarlı Mahmud, halkların – bunların arasında Türklerin de – ortaya çıkışlarının coğrafî mevkiilerini anlatır, ancak coğrafî haritada Türklerin yaşadıkları gerçek bölgeler DLT’nin yazıldığı 11. yüzyılın 70-80’li yıllarındaki döneme bağlı olarak gösterilmiştir. O, Rum’u başlangıç noktası sayarak halkları batıdan doğuya doğru şu şekilde sıralar: 1. Peçeneg; 2. Kıfçak; 3. Oğuz; 4. Yemekler; 5. Başgırd; 6. Basmlı; 7. Kay; 8. Yabaku; 9. Tatar; 10. Kırkız. Kabilelelerin bu sıralaması, Sin’e (Yukarı Çin) kadar uzanır. Halkların ikinci sıralaması da Rum’dan başlanır ve sonu Aşağı Çin’den bittiğine göre birincisinden daha güney tarafta yaşayan

¹ Burada ve yazımızın başka yerlerinde Kâşgarlının eserine atflar, DLT’nin Arapça orijinal nüshasında gösterilmiş olan sayfalara yapılmaktadır.

halkları içine kapsamaktadır: 11. Çiğil; 12. Tuhsı; 13. Yağma; 14. Oğrak; 15. Çaruk; 16. Çomul; 17. Uygur; 18. Tangut; 19. Kıtay; 20. Tawgaç (DLT, 20-21).

DLT'nin 20-21. sayfalarında verilmiş olan bu liste, halk adlarının tamamını yansıtıyor gibi olsa bile 22-23. sayfalarda yer alan “yuvarlak haritadan” sonraki Giriş kısmının “Türk Dillerinin İzahı hakkında” adlı bölümdeki (12) metinlerde şu veya bu dil özellikleri, konuşma farklılıklarını göstermek üzere yeni halk adları geçmeye başlar. Türk dilleri ve lehçelerinin genel ve sonra da özel karakteristik noktalarına değindikten sonra, Kâşgarlı Mahmud şunları belirtir: “En fasih dil, sadece bir dili konuşarak Farslarla karışmayıp şehirlerde yaşamaya alışmamış olanların dilidir. İki dili konuşan ve şehirlilerle ilişkisi olanların ise, telaffuzlarında zayıflıklar görülür: örneğin, Soğdlar, Kençek ve Argular gibi. Hotanlılar, Tibetliler ve bazı Tangutlar gibi ikinci gruba giren halklar ise, Türk illerine sonradan gelerek yerleşmişlerdir” (DLT, 24). Bu iki grupta yer alan bazı halkların dilleri üzerinde duralım.

Soğdlar, Mahmud'un 21a sayfasında verdiği ana sıralamadaki 20 halka girmez. Buna rağmen onlar kuzey merkezi Semerkand olan Aryan kökenli köklü bir halktır. 8-9. yüzyıllarda Soğdlar çevre topraklarını – Kaşkaderya vadisi, Taşkent vahası ve Yedisu'yu – kendine tabi etmişler ve bu bölgelerde Soğdca yazılı ve sözlü iletişimde ana dil olarak kullanılmıştır. Soğdcanın son yazılı kaynağı, 11. yüzyılın birinci yarısına aittir. Sonra bu dil Tacikçe ve Türk dillerinin etkisi altında kalmıştır (Vinogradova, 1990: 477). Soğdlar ile ilgili tarihsel verilere bakıldığında, onların sonradan yerleşik veya önceden beri yerli bir halk olduğu kendiliğinden anlaşılır. Burada Kâşgarlı'nın verdiği bilgilere göre kronolojik bir uyumluluğu tam olarak görebiliriz: DLT'nin yazıldığı 11. yüzyılın 70'li yıllarında Soğdcanın yerine Uygurca-Tacikçe ikidilliliği çoktan yerleşmiştir. Sonradan daha yakın çağlara kadar – 20. yüzyılın ortasında – Semerkand ve Taşkent'te yaşayan şehirli Özbeklerin çoğu, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde konuşma zayıflığı olarak anıldığı gibi, ikidillilerdi.

Buna benzer durumun Kâşgarlı'nın ek listesinde bulunan İranik kökenli Hotanca (22a) için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. 11. yüzyılın başlarında Tarım nehri havzasının güneyinde bulunan Hotan vahasının yerli halkı Doğu İranik dillerden İskit lehçelerini konuşurdu. Sonra bu bölge Müslüman Uygurlar tarafından istila edilince Hotan İskit dilinin yerini Uygurcanın bir lehçesi almaya başlamış ve sonra bu dil “Hotanca” adını almıştır. Hotan İskit diliyle yazılmış Brahmi metinleri, Budizmle ilgili olup 9-10. yüzyıllara aittir. Bu tarihlerden sonra Hotan İskit dilinde yazılmış veriler bulunmaz (Gertsenberg, 1990: 574). Bu bağlamda da Kâşgarlı Mahmud'un vermiş olduğu bilgiler, gerçekte tam olarak örtüşür.

Doğu İranik lehçelerden farklı olarak, 11. yüzyılın başlarında Uygurların Türkçesinin etkisi altında kalan, Çin-Tibet dil ailesinin Tibet-Burma koluna giren

Tibetliler (23a) ve Tangutların (18) dillerinin kaderi başka türlü gelişmiştir. Tibetçe, 8. yüzyılın başlarında Tarım çölündeki vahalardan Tibet'e doğru Budizm dininin yayılmasıyla Lama tapınağının resmî dili olarak kullanılmaya başlamış; 10. yüzyılda Hindistan tarafından yeni bir Budizm akımının gelmesiyle de kendi etkisini komşu bölgelere kadar (çok sonraları 13. yüzyılda Moğol kökenli halklara) genişletmiş, ancak bunların içinde Tibet kökenli Budizm dininde olan herhangi bir Türk kökenli halk olmamıştır. Diğer Tibet-Burma dillerinden biri olan Tangutça, Ordos çölünün kuzeybatısında bulunan ve resmî olarak 1038-1227 yılları arasında (tam olarak devletin egemenliğini ilan etmesinden önceki tarihlerde de) hüküm süren Batı Şia hanedanlığında – bir Budist ülkesinde – konuşulan bir dildi. Bu devlet Cengiz Han'ın bizzat kendisinin hayattayken yaptığı seferlerin birinde Moğollar tarafından zapt edilerek halkı soykırıma uğratılmıştır. Tangutlar ve Türk boyları arasında DLT'nin hem yazılmasından önce hem de yazılması sırasında herhangi bir ilişki görülmez. Buna rağmen Tibetliler ve Tangutların Türk lehçelerine girmesi için düzeltmeler yapılırken Kâşgarlı Mahmud, hemen birkaç satır sonra şunu yazar: “Hotan'ın kendi yazısı ve dili olduğu gibi, Tibet'in de farklı bir dili vardır. Onlar, Türkçeyi iyi bilmezler” (DLT, 24). Bundan ortaya bir soru çıkar: Eğer Tibetçe ve Hotanca farklı (Türkçeden önemli derecede başka) diller ve bu dilleri konuşanlar Türkçeyi iyi bilmiyorlarsa o zaman onlar (başka da Türk kökenli olmadıkları açık bir şekilde görülen halklarla birlikte) neden Mahmud'un verdiği Türk kökenli lehçelerin sırasında yer aldılar? Bu sorularımız Türk kökenli halkları sırasında yer alan, uzmanlar tarafından Moğol kökenli Kitan ve Toba (Tabgaç) halkları olarak bilinen 19 numaralı Kıtay ve 20 numaralı Tawgaç için de geçerlidir.

Açık bir şekilde Türk olmayan halkları Türkler olarak görmenin muhtemel sebeplerinden biri, Arap toplumdilbilim okulundaki lehçelere karşı geniş bir homojen bakış açısı olabilir. Bu, birincisi. İkincisi, araştırmacının kendisine belirsiz veya az bilinen lehçelerin dil malzemeleriyle çalışmayı bilip bilmemesidir. Kâşgarlı Mahmud: a) Hakaniye olarak adlandırdığı, Karahanlı Devleti'nde yazılı edebî bir dil olarak kullanılan, kendi ana dili olarak konuştuğu Çiğil-Türk lehçesini biliyordu; b) Eserini yazmış olduğu Arapçayı mükemmel biliyordu; c) Eserde tarihsel bilgiler vermek için çok yerde kullanmış olduğu Farsçayı da Arapça kadar biliyordu. Farsçayı bilmesi, Soğdca ve Hotanca dil malzemeleriyle çalışmasına yardımcı olmuş olabilir. Başka yabancı dillerin malzemeleriyle çalışmasında Mahmud, o dillerden birini bilen ve bunun yanında Türkçe, Arapça veya Farsçadan birine hakim olan kişiden yardım almış olabilir. Böylelikle, onun başarısındaki üçüncü etken kendisinin yardım aldığı kişinin bilgi düzeyi ve dünya algısına bağlı bir durum olmuş olabilir. Sonunda bunlara başka bir dördüncü etkeni de – DLT yazarının şahsî hayatını – eklemek mümkündür.

Mahmud'un şahsi hayatı, onun çağdaşlarından biri olan Arap tarihçisi İbn-ül-Esîr'in verdiği bilgilere dayanarak Orta Çağ tarihçisi Omeljan Pritsak tarafından araştırılmıştır (Ayrıntılı olarak bakınız: Kormuşin, 2010: 28-32).

Pritsak'ın tahminlerine göre, Mahmud Karahanlılar Devleti'ni kuran Satuk Buğra Kara Han'ın soyundan gelerek doğrudan Karahanlıların idareci ailesinin bir mensubudur. Yaklaşık 1056-1058 yılları arasında meydana gelen sülale mensupları arasındaki kanlı iç çatışmadan sonra Mahmud, Kâşgar'daki merkeze dönmeden başka bir yere uzaklaşma kararı alır (Kormuşin, 2010: 31). Ayrıntılı verilere bakıldığında o, batı yönünde hareket ederek daha 1055'te Halifelik merkezi olarak Bağdat'ı kontrol altına almış olan Türkmen-Selçuklu ordusunun izini takip eder. Bu nedenle onun eserinde Karahanlılar Devleti'nin doğu kısmı ve doğu sınırlarına yakın bulunan bölgelerle ilgili bilgi çok az, daha çok devletin batı sınırları ve batı bölgeleri üzerinde durar. Genel olarak hayatı üzerindeki bilgilere bakıldığında onunla ilgili şu tahminleri yapabiliriz: Mahmud, çocukluk çağından dil bilimine ilgi duymuştur; genç aristokrasi mensubu ilgi alanına göre sağlam bir hazırlık eğitimi almakla birlikte daha erken yaşlarda kendi araştırmalarını yapma imkanı bulmuştur. DLT'nin giriş kısmında kendisinin daha önceden yazmış olduğu – ne yazık ki, günümüze kadar ulaşmamış olan – bir “Türk Lehçelerinde Gramer Mücevherleri Kitabı” (DLT, 18) adlı eserinin olduğunu yazar (Kormuşin, 2010: 31). Bundan Mahmud'un daha gramer eseri hazırlarken aynı zamanda kendi ana dilinin söz varlığıyla ilgili malzemeleri de birlikte toplamaya başladığı anlaşılır. Ve otuz yaşları civarındaki gönüllü olarak sürgün edilmesiyle Mahmud kendisiyle götürebileceklerini birlikte götürmüştür. Bu da DLT'nin ana gövdesini oluşturmuştur. Elbette ki, sonradan da her çeşit görüşmeler ve malzeme toplama işleri yapmış olabilir, ancak Mahmud'un sınırsız bir şekilde kaynak toplayabilecek doğal ortamdan uzak kaldığını da göz önünde bulundurmak gerekir.

Uzmanların Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinin erken orta çağ Türk dili için çok önemli bir kaynak olduğu üzerindeki fikirleri ortaktır. Eseri önemli ve başkalarından özel yapan durum, yazarın Karahanlı Türkçesi üzerinde verdiği şunun gibi dilsel tasniflerin tam olmasıyla ilgilidir: a) sözlük yazarı tarafından dil bilimi kurallarına uyularak çok sayıdaki kelimenin leksikolojik ve semantik yönlerden çeşitli anlamlarına göre açıklamalı örneklerin verilmesi; b) örneklerde geçen sentaktik unsurların yapısal ve anlamsal özelliklerine dikkat edilmesi, dilsel verilerin anlamsal ve dilbilgisel özelliklerinin açıklanması. Genel olarak kelime ve kelime gruplarını anlam özelliklerine göre açıklanmasındaki bu ve buna benzer durumlarda metinsel (herhangi bir betimsel) eserlerden veri toplayan dilci, kelime anlamlarını benzer nitelik taşıyan çeşitli eserlerde, başka kardeş olan veya olmayan dillerde ve diğer kaynaklarda geçen analogik kullanımlarını kendi bilgi seviyesine dayanarak az veya çok başarıyla “çıkarır”.

DLT’de ise, başka orta çağ filoloji bilimlerine ait eserlerde (Codex Cumanicus (1303) vd.) olduğu gibi, eski çağ lehçe araştırmacı uzmanı eski çağ kelimeleri ve deyimsel yapılarını anlam özellikleri bakımından en yüksek derecede tam olarak izah etmiştir.

Bu listeye yazımızın başında durduğumuz, Kâşgarlı Mahmud’un Hakaniye (Karahanlı Türkçesi) edebî dili ve buna yakın olan lehçeleri tanımlama çabasını da ekleyebiliriz. Görüldüğü üzere, bugünkü bilimin daha nesnel fikirlerinden ortaya çıkmış olan bakış açısından – ki bu bakış açısı uzun asırlar boyunca değişik ülkelerden önde gelen yüzlerce bilim insanları tarafından olmazsa bile en azından onlarca araştırmaların sonucunda ortaya konulmuştur – değerlendirildiğinde, Mahmud’un Türk lehçelerinin terkiibiyle ilgili görüşleri bazı yönlerden eksik, bazen de yanlıştır. Eğer yanlış “Türkleştirme”nin sebeplerine (belki de bunun sebebi bilim ile ilgili olmayan bir siyasî duruma dayalıdır; belki de dil bilimiyle ilgili olmayıp sosyolojik etkene dayalı başka bir bilimle ilişkisi olabilir) bakılmaksızın yazarın Türk lehçelerinin köken birliği ilgili görüşünü hesaba katacak olursak bunun bile Türkoloji için büyük önem kazanmış olurdu. Zira bu lehçeleri bir çağdaş olarak en iyi şekilde bilen birisi tarafından – kısa bir değerlendirmeye sığmayacak kadar – çok iş yapıldığı açıktır: “bu” halkın lehçesi Çiğil-Türk diline bu yönüyle benzerlik gösterir, ancak şu dil malzemesi yönünden ondan farklıdır.

Kaynakça

- Vinogradova, S.P. (1990). Sogdiyskiy yazık // Lingvistiçeskiy entsiklopediçeskiy slovar (LES). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya.
- Gertsenberg, L.G. (1990). Hotanosakskiy yazık // Lingvistiçeskiy entsiklopediçeskiy slovar (LES). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya.
- Kormuşın, İ.V. (2010). Vvedenie // (k. kn.): Mahmud al-Kaşgari. Divan lugat at-Turk (Svod tyurkskih slov). Perevod s primeçaniyami. V 3-x tomah. Tom 1. Moskva.
- MK DLT (2010). – *Mahmud al-Kaşgari*. Divan lugat at-Turk (Svod tyurkskih slov). V 3-x tomah. Tom 1. Moskva.
- MK DLT (2016). – *Mahmud al-Kaşgari*. Divan lugat at-Turk (Svod tyurkskih slov). V 3-x tomah. Tom 2. Moskva.

Jens Peter LAUT* (Göttingen)
Ablet SEMET** (Berlin)

Neues zum 18. Kapitel des altuigurischen Maitreyasamiti-Sūtra (*Maitrisimit nom bitig*). Teil 2: Buddha Maitreyas Lehren über das religiöse Verdienst des Almosengebens

0. Einleitung

Wir freuen uns sehr, unserem alten (*eski*, nicht *ihitiyar*!) Freund und Kollegen Mehmet Ölmez, dem Evliya Çelebi der Turkologie¹, diese kleine Gabe zu seinem 60. Geburtstag überreichen zu können. Da wir wissen, wie sehr der Jubilar an neuen uigurischen Dokumenten interessiert ist, haben wir uns entschlossen, ihm bisher unbekannt Fragmente der Qomul-Handschrift vom 18. Kapitel der berühmten *Maitrisimit* vorzulegen, in Transkription, Übersetzung und als Faksimiles.

Im Jahr 1988, als Annemarie von Gabain die Edition der ersten fünf Kapitel der im Jahr 1956² in der Gebirgregion Tömürti, 60 km nördlich vom Stadtzentrum Qomul, rezensierte, schrieb sie in Bezug auf die Geschichte der Edition: „Die nachträglich gefundene Abschrift bringt erwünschte Ergänzungen zu der ebenfalls fragmentarischen Abschrift aus Turfan. A. V. LE COQ hatte von letzterer mit seiner schönen Handschrift eine Transkription angefertigt, F. W. K. MÜLLER hatte den Inhalt identifiziert und auf vielen Seiten seine erste

* Prof. Dr. Jens Peter Laut, Georg-August-Universität Göttingen, jlaut@gwdg.de, Orcid-ID 0000-0002-7605-7180

** Dr. Ablet Semet, bilgebilig@icloud.com

¹ Evliya Çelebi hat im 17. Jahrhundert bekanntlich weite Teile des riesigen Osmanischen Reiches bereist, und wir wissen, dass es das Ziel von Mehmet Ölmez ist, auf seinen Reisen alle buddhistischen Länder dieser Welt aufzusuchen. Möge ihm dieses Ziel gelingen!

² Das bisher angenommene Fundjahr 1959 war der Zeitpunkt, als das Museum der Autonomen Region Xinjiang die Tömürti-Handschrift in das Museum aufgenommen hat. Durch A. Semets Feldforschung und seine Gespräche mit den Familienangehörigen des Hirten Yahya Rahim wurde deutlich, dass die Handschrift spätestens 1956 in dessen Haus vorhanden war.

Übersetzung beigelegt. Das lag mir für meine Publikation von 1957 und 1961 vor, und ich stellte diese Vorarbeiten ŞİNASI TEKİN zu Verfügung.“³

Damit fasste A. von Gabain nicht nur die Forschungsgeschichte kurz zusammen, sondern wies unausgesprochen darauf hin, dass man die Sängimer Handschrift der *Maitrisimit* bei der zukünftigen Arbeit am Manuskript aus Qomul miteinbeziehen sollte. Mit den beiden Publikationen aus den Jahren 1957 und 1961 erwähnt sie ihre überaus wertvollen Faksimile-Editionen sowie ihre Untersuchungen über die 217 Faksimile-Tafeln und die damals als „verloren“ betrachteten Fragmente in den „Beiheften“⁴.

Noch zu Lebzeiten konnte A. von Gabain, unsere Maryam Apa, erleben, dass sich die Arbeit am „Zusammentreffen mit Maitreya“ unter Einbeziehung der Handschriften aus Sängim und Qomul entwickelte, und insbesondere durch die Zusammenarbeit von Geng Shimin, Hans-Joachim Klimkeit und Jens Peter Laut konnten in den 80er und 90er Jahren des 20. Jahrhunderts fast alle bis daher bekannte Fragmente aus Qomul/Tömürti ediert werden. Wegweisend sind auch die bisherigen Studien zu Textvergleichen des tocharischen *Maitreyasamitināṭaka* mit dessen uigurischer Übersetzung, also eben „unserer“ *Maitrimisit*.⁵

Mit der unerwarteten Entdeckung der Bruchstücke der Nernasi-Fragmente wurde eine weitere neue Seite für die *Maitrisimit*-Forschung eröffnet⁶, und es ist überdeutlich, dass nunmehr die Zeit für eine Gesamtedition der alttürkischen Maitreya-Literatur gekommen ist.

Im Jahr 2017 haben Jens Peter Laut und Jens Wilkens einen Katalog der *Maitrisimit*-Fragmente der Berliner Turfansammlung vorgelegt⁷, und sie konnten u.a. aufgrund der genannten Vorarbeiten zur Qomul-Handschrift und diversen Identifizierungen von Ablet Semet zahlreiche Fragmente zum ersten Mal richtig einordnen und zusammensetzen.⁸ Diese Zusammenstellung der Gesamtdaten über die Handschriften aus Sängim und Murtuk ist eine unentbehrliche Grundlage für alle weitere Arbeit am Text.

³ ZDMG 140 (1990). S. 389. Vgl. hierzu bereits Zieme 2002, 210.

⁴ Vgl. Beih I und Beih II. Eine beträchtliche Anzahl von nur scheinbar verlorenen Fragmenten ist später von J.P. Laut identifiziert worden (vgl. Laut 1994).

⁵ Vgl. Geng/Laut/Pinault 2004a und 2004b.

⁶ Vgl. Israpil/Laut/Semet 2012, 220-227.

⁷ Laut/Wilkens 2017.

⁸ Den Verfassern des Katalogs waren natürlich nicht alle Fragmente der Qomul-Handschrift bekannt, und in Kenntnis dieser Fragmente lassen sich nunmehr auch Korrekturen anbringen, wie folgendes Beispiel zeigt: Das bisher als ein Blatt aus dem 17. Kapitel betrachtete Fragment mit der Signatur U 3690 (Laut und Wilkens 2017:157, Nr. 112) konnte während der Arbeit an unserem Artikel jetzt von A. Semet als 6. Blatt des 18. Kapitels identifiziert werden.

Mit unserer Edition von drei weiteren Blättern der Handschriften aus Sängim und Qomul setzen wir die Herausgabe des 18. Kapitels⁹, das den Titel *b(ä)lgürtmä balık uluşug körüp korkmak äymänmäk* „Die Furcht₂ beim Betrachten der (durch Buddha Maitreyas übernatürlichen Macht) gezeigten Städte₂“ hat, fort: Nachdem wir die ersten Ergebnisse unserer neuen Studien zum 18. Kapitel in der Festschrift für unseren Kollegen und Freund Georges-Jean Pinault präsentiert haben¹⁰, wollen wir den zweiten Teil unserer Studien dem Jubilar Mehmet Ölmez widmen, der von seiner Studienzeit bis heute unermüdlich (*aroksuz köñülin*) für die Gesamturkologie und insbesondere für die uiguristische Forschung gearbeitet und dabei sehr viel für die Wissenschaft geleistet hat. Wie in der Pinault-Festschrift geht es uns in erster Linie darum, dem Jubilar (und damit auch der Fachwelt) einen Vergleich zwischen der älteren (Sängim) und der jüngeren Handschrift (Qomul) zu ermöglichen. Dazu dienen natürlich und insbesondere auch die Faksimiles der Blätter der Qomul-Handschrift im Anhang. Den üblichen textkritischen Apparat, Kommentare und Erläuterungen werden wir in unserer geplanten Gesamtedition präsentieren.

In vielen Kapiteln unseres Maitreya-Textes sind „Almosen“ ein wichtiges Thema, und im hier von uns edierten Teil des 18. Kapitels wird mit besonders drastischen Worten betont, dass das Almosengeben ein überaus großes religiöses Verdienst ist, entscheidender als beispielsweise eine gute Lebensführung und die Sorge um die Unterstützung einer verarmten Familie. Dies alles ist natürlich nur vor dem Hintergrund zu verstehen, dass die buddhistische Mönchsgemeinde ohne die Spendenbereitschaft der Laien nicht überlebensfähig gewesen wäre. Diese Spendenbereitschaft wird durch eine überaus plastische Schilderung der Daseinsbereiche, in denen die Lebewesen wiedergeboren und nur durch gute Taten, vor allem Almosen, befreit werden können, noch zusätzlich motiviert. Welche Textsorte auch immer die *Maitrisimit* gewesen sein mag: Hier wird ihr durch und durch didaktischer und laienorientierter Charakter mehr als deutlich ...

Wir hoffen jedenfalls, dass Mehmet Hoca an unserem kleinen Artikel-Almosen (atü. *buşı* (< Chin. 布施 *bùshī*, Spätmittelchin. *puṣ`ṣi*)¹¹ Freude, Nutzen und Gewinn hat!

⁹ Für weitere Informationen über die bisherigen Arbeiten zu 18. Kapitel vgl. S. 309-309 in Laut/Semet 2021.

¹⁰ Laut/Semet 2021.

¹¹ Vgl. Wilkens 2021:206a.

1. Konkordanz („r“ [= recto] und „v“ [= verso] = Vorder- und Rückseite der Blätter; / = fehlt bzw. nicht vorhanden)

In der Konkordanz werden die Parallelanordnungen nach der Reihenfolge der Fragmente der Handschriften aus Säjim und Qomul verdeutlicht. Neben den Daten zu den bisherigen Studien (Faksimile-Band [v. Gabain], BT IX [Tekin] und *Maitrisimit*-Katalog [Laut und Wilkens]) werden die Parallelzeilen der Fragmente beider Manuskripte angegeben.

BT IX Seiten	Signatur	Faksimile Tafel	Katalog Nr.	Säjim	Qomul
Blatt 6 recto (Plate I und Plate VII)					
243	U 3690	194	112	U 3690 r1-24	/
243	U 3690	194	112	U 3690 r25-32	193A r1-8
Blatt 6 verso (Plate II, Plate VII und Plate VIII)					
243	U 3690	194	112	U 3690 v1-2	193A r9-10
244	U 3690	194	112	U 3690 v3-17	193A r11-24
244	U 3690	194	112	U 3690 v18-21	/
244	U 3690	194	112	U 3690 v22-32	193B v1-11
Blatt 7 recto (Plate III, Plate VIII und Plate IX)					
148	U 3661	164	116	U 3661 r1-13	193B v12-24
148	U 3661	164	116	U 3661 r14-27	/
148	U 3661	164	116	U 3661 r28-32	274A r1-5
Blatt 7 verso (Plate IV, Plate IX und Plate X)					
148	U 3661	164	116	U 3661 v1-17	274A v6-20
148	U 3661	164	116	U 3661 v17-27	/
148	U 3661	164	116	U 3661 v28-32	274B v1-5
Blatt 8 recto (Plate V, Plate X und Plate XI)					
152	U 3664	167	117	U 3664 r1-14	274B v6-18
152	U 3664	167	117	U 3664 r15-19	/
152	U 3664	167	117	U 3664 r20-25	131A r1-7
153	U 3664	167	117	U 3664 r26-31	131A r8-14
153	U 3664	167	117	U 3664 r32-33	/
Blatt 8 verso (Plate VI und Plate XII)					
153	U 3664	167	117	U 3664 v1-15	/
153	U 3664	167	117	U 3664 v16-29	131B v1-14
153	U 3664	167	117	U 3664 v30-33	/

2. Text¹²

Qomul-Handschrift

Sängim-Handschrift

Blatt 6 recto (U 3690, Taf. 194)

U 3690 r1

1. [] kuncüy/[ar ü]zä a[mrammak]
2. köñül-läri turur ärdi „ ötrü/ b[alik]
3. uluštaki tui(i)g-lar incä tep ö[üm]-
4. ür-lär „ antag küčlüg nizvani-ları
5. ärsär ädgü kulinä kilu näčük udi-
6. lar „ ötrü maitre ○ burhan incä
7. tep y(a)rukayur „ ○ näčä y(e)mä ni[z]-
8. vau-i(i)g čöp- ○ läri küčlüg
9. ärsär „ ol ugur-taki nom bilir toyn-
10. lar „ olar-ka sudur aglık icintäki
11. buši č(a)šap(a)t dyan sakmč-nuñ yol-
12. in ayu bertür-lär ärdi „ yemä y(e)mä
13. maitre burhan bälğürgü yañ küñüg
14. ögdisin ögtür-lär ärdi „ anu ešidip
15. k(ä)ntü nizvani-ları-nuñ tültikin sär-
16. ip yok čigay ängäklärin sayu kör-
17. mädin ogul kiši-läri-nuñ yetmäz tü-
18. kämaz ängäkin sakmatın ert bert

¹² Die Transkription erfolgt nach den Regeln von UW 2010, S. XVIII-XXXIX, und zu unseren Lesungen vgl. grundsätzlich Wilkens 2021. Die durch Parallelen möglichen Ergänzungen der beiden Handschriften werden in Fettdruck gegeben.

19. ugrntaki tokmak toplamak ängäkig
 20. särip azk(i)ya ärsär y(e)mä ädgi kulnë
 21. kult-lar „ür üdün anuj tüšin
 22. täginmiš-läri k(ä)gäk ketunmati balik-
 23. taki yalyok-lar inčä tep öttünü-
 24. lär „erincë čgay üdä nızvani-lar
 25. küčlüg kuluda anča munča buši
 26. bermiškä az üdün č(a)häp(a)t küz-
 27. ädmiškä näčük ür üdün mäji
 28. mäjläyür-lär „maitre burhan inčä
 29. tep y(a)hıkeayur „ay[sız ulug ä]d[gi kul]-
 30. [m]čları boltu [kim kusga öztä]
 31. [yaš]ta nızvan[ı-lar küčlüg kösönlüg]
 32. ärkän ädläri tav[ajr]arı az ärkän

U 3690 r25

U 3690 r32

Blatt 6 verso (U 3690, Taf. 194)

1. [tümän törlüg ert]läri bert[läri]
 2. [ärkän b]uši berdi-lär „č(a)häp(a)t küz-
 3. [ädt]i-lär „alp kulgukak iš islädi-
 4. [lä]r „ol ädgi kulnč-lar-nuñ küčün-
 5. rä altı kat t(ä)jri yerintä käz-
 6. igčä beš törlüg sävigig t(ä)jri-i
 7. mäjisin mäji- Ö lädi-lär „ol-l
 8. ok ädgi kul- Ö mä küčintä

U 3690 v01

Blatt 6 recto (193A)

säkiz y(e)g(i)rminčä üi[lüš] aln p(a)r(a)r

1. buši berm(i)škä az üdün č(a)häp(a)t
 2. küzädmiš-kä näčük ür üdün
 3. m(ä)jri m(ä)jläyür-lär maitre burhan
 4. inčä tep y(a)rı-kayur anısz ulug
 5. ädgi kulnčları boltu kim kusga
 6. özdä yašta nızvani-lar küč[lüg]
 7. küčlüg kösön- Ö lüg ärkän [äd]
 8. tavar-ları „az Ö ärkän t[ümän]

193A r1

193A r8

193A r9

9. tümän törlüg Ö ertlari b[ert]-
 10. läri „ärkän Ö buši berdi-ld[ı]
 11. č(a)häp(a)t küzädi-lär alp kul[guluk]
 12. iš islädi-lär ädgi kulnč[larınuñ]
 13. küčintä altı kat t(ä)jri [yerintä]
 14. käzigä beš törlüg sävi[glüg täjri]
 15. mäjisin mäji-lädi-lär „[ol ok ädgi]

¹³ Offensichtlich eine Dittographie.

16. kılınč *küzünä* amti ketu[mati kánt]
17. ulušta tugup t(ä)pri mäp[isin mäp]-
18. läyür-lär ,, takı y(e)mä siz[lär ugan]-
19. lar inčä *ukujlar* kim [ol üdtä]-
20. ki erinč yarlag [tunlgar ärdi]
21. ol amti sizlär [ärür sizlär ,, ol]
22. antag y[etmäz tükämäz ätözin]
23. buyan *bölgäg kulur ärdijizlär ,,*
24. amti [nä işkä klmaz sizlär ,, am]

193A v24

U3690 v17

Blatt 6 verso (193B)

- 1 ol balıkta ärgimä kičig yavız
- 2 ätözlüg erinč y(a)r[ag oprak täpräk
- 3 tmlag-lar ärsär ančulayu ok biz
- 4 y(e)mä ol üdün erinč yarlag ärdi-
- 5 m(ü)z ,, titig k(ä)pičün etmiş kurunlug
- 6 [t]ütün tokumäs *čv[{}]*ärdä ärip tagar
- 7 [opra]kı ot O tösäkä tös-ä-
- 8 [nup] yamağlag O yarsı-
- 9 [gu tığ ton] kädip O *nizvanımız* yapıg-

193B v1

U3690 v22

9. amti ketumati-i O kánt ulušta
10. tugup t(ä)pri mäp[isin mäp]läyür-lär ,,
11. takı y(e)mä sizlär ugan-lar inčä
12. ukujlar ,, kim ol üdtäki erinč
13. y(a)r(ü)g tun(ü)g-lar ärdi ,, ol amti sizlär
14. ärür sizlär ,, ol antag yetmäz tükämäz
15. ätözin buyan bölgäg kulur är-
16. dijizlär ,, amti nä işkä klmaz siz-
17. lär ,, am ešidip ketumati kánt ulušt-
18. takı yaljuk-lar maitre burhan kıl-
19. čintä ol savlarig ođgurak ukup
20. bilip inčä tep teyür-lär ,, kaltı bo
21. t(ä)pri t(ä)prisi burhan böktün b(ä)lgür-

U3690 v21

22. miš titig üzäki balk ärsär ol
23. balıkta ärgimä kičig yavız ätöz-
24. lig erinč y(a)r(ü)g oprak täpräk tun(ü)g-
25. lar ärsär-lär ,, ančulayu ok biz y(e)mä
26. ol üdün erinč y(a)r(ü)g ärdim(ü)z ,, titig
27. k(ä)pičün etmiş kurunlug tütün
28. [tok]müs ävlär-dä ärip tagar oprakı¹⁴
29. [ot tösäk üzä tös]jänp¹⁵ yamağ(ü)g yarsı-
30. [gu tığ ton] kädip niz]vanım(ü)z yapıgım(ü)z

¹⁴ Verschreibung für *ogšar?*

¹⁵ Vgl. Kap. 18, Bl. 4, Z. 16-20 (BT IX, S. 150).

10	[imz] közüüü Ö ädētü klninē		31. [kōzüüü ädgü klninē] kltur ärdim(i)z [.,]	
11	[kltur] ärdiminz ulug üküzš kataglar-	193B v11	32. [ulug üküzš kata]gltamakin az tavar	U 3690 v32
Blatt 7 recto (U 3661, Taf. 164)				
12	[makin az] tavar kazganur ärdiminz „	193B v12	1	kazga[nu]r ärdim(i)z „ ol ok äd tavarag
13	[ol ok äd] tavang maire burhan		2	maire burhan birlä kälmaak küstüš-
14	[birlä käl]mak küstüšin äsirkanésziz		3	in äsirkanésziz buši berür ärdim(i)z „ näčä
15	[buši berür] ärdiminz „ näčä nizvani-		4	nizvani-lannuz kalin ärsär ertim(i)z ber-
16	[lannuz ka]lin ärsär „ ertiminz bertü-		5	tim(i)z agr ärsär y(e)inä arada täginē
17	[miz agr] ärsär y(e)inä arada täginē		6	kulp v(i)thar säñ- Ö rämkä barr-r
18	[kulp vitha]r säprämkä barr ärdiminz „		7	ärdim(i)z „ nom esi- Ö dtr ärdim(i)z „ üč
19	[nom esidür] ärdiminz „ üč ärdinig		8	ärc(i)ng tapnur Ö udunur ärdim(i)z
20	[tapnur ärdiminz] ¹⁶ „ [(č(a))häpüt kitzädür		9	č(a)häp(a)t kitzädür Ö ärdim(i)z „ kaçan
21	[ärdiminz „ kaçan yañ] künlär bolsar „		10	yañ kün-lär bolsar öt(i)ntü(?) yant(u)ru(?) ¹⁷
22	[ötümü(?) yanturu(?) alıp berim] alım		11	alıp berim alım kulp ton ättük
23	[kulp ton ättük kädär ärdiminz äš		12	[kä]l[ä]r ärdim(i)z [a]š ičgü anutup ašayur
24	[ičgü anutup ašayur ärdiminz „ mä]ji-	193B v24	13	[ärdim]z mäpüayur ärdim(i)z „ kaçan yañ
			14	[kün]lär ärsär berimlig otın ör-
			15	[jänür ärdim(i)z „ ulug ängäkin ätözünüzni
			16	mäpülig kılğalı kataglanur ärdim(i)z „ z
			17	yänä sakınmaduk täğ ulug ängäk-

¹⁶ Für eine Ergänzung *tapnur udunur ärdiminz* ist zuwenig Platz vorhanden.

¹⁷ Die Stelle ist schwierig. Tekin liest „yürw yyrt w „dann (hatten wir) -Geschenke (genommen)“ (BT IX, S. 18, Z. 10), während Zieme (in seiner Rez. von Lieferung 2 des *Uigurischen Wörterbuchs* von K. Röhrborn [1979]) für das zweite Wort die von G. Kara vorgeschlagene Lesung *yrtao* (< chin. *fo tao*) ins Spiel bringt. Die Bedeutung „the way of Buddha ... bodhi, enlightenment ...“ spricht allerdings eher dagegen (vgl. OLZ 77 [1982], Sp. 176). Wir übernehmen mangels einer besseren Alternative die auch nicht zu 100 Prozent überzeugende Lesung im UW 2015, S. 89, s. v. *alim*.

- 18 lār yüz utru kälir ärdi „*a[m]t[ɨ]* ol antag
 19 azk[ɨ]ya ädgü kulmë küë[ntä] bo
 20 čog yaluka tägdim(i)z „näg-<ɨ>lük b[iz]
 21 üküš ädgü kulmë kulmaz biz tep
 22 teyür-lär „ötrü tükäl biğä maitre
 23 burhan inčä tep y(a)rlıksayur „sizlär
 24 tözümlär mänjikä artok ästümäp-
 25 lār „išlägü işinjizlär-ni y(e)mä unut-
 26 mañlar „ol antag sansarda mäni toy[a]
 27 kalmadı „kim sizlär öjrä tägümmädüpiz-
 28 lār ärsär „y(e)mä č(a)kr(a)v(a)rt elig han bolup **3661 r28**
 29 tört yer suv üzä ärk türk
 30 tartdıpızlar yänä y(e)mä antag ugrı
 31 bolı „ürtüg ayak äligdä tuta
 32 bušı kolu yon(ɨ)dıpızlar „[k]ün ay **3661 r32**

Blatt 7 recto (Wu 274 A)

- 1 -s[är „y(e)mä č(a)kr(a)v(a)rt elig han bolup] **Wu 274 r1**
 2 [tört yer suv üzä ärk türk türk tartdıpız]-
 3 lar y[änä] y(e)mä [antag u]grı bol[t]ı [..]
 4 irtüg'is ayak äligdä tuta bušı-ı
 5 kolu yordıpızlar „kün ay t(ä)pri „ **Wu 274 r5**

¹⁸ Var. von *ürtüg* „ständig, immer“ oder Schreibfehler?

Blatt 7 verso

	säkiz y(e)g(i)rmimč [yēt] ¹⁹		
6	ordosinta olu<v>duŋuzlar t(ä)pridäm sut	U 274 r6	t(ä)prī ordosinta olurdunuz[a]r ,, t(ä)prī-
7	atlag aš-ig ²⁰ ašayu ängäksizin sumer		däm sut atl(a)g aš ašayu ängäksiz<m>
8	tagag tägzinü tört yer suv-lar[ġ]		sumer tagag tägzinü tört yer suv-
9	yarut<d>unuzlar ,, antag uguri bolu ,,		larg yarutunuzlar ,, antag ugrī-
10	ant<v>an tayp yänä kig ügmäk üz-		bolu ,, antran tayp yänä kig üg-
11	ä erimčänčig olurdunuzlar ,, ävin		mäk üzä Ø erimčänčig ol-
12	kisi ävlärim tägzinü buši kolup		urdunuzlar ,, Ø ävin kisi
13	bir tanču y(e)mä aš bulmadunuzlar ,,		ävlärim tägz- Ø inü buši kol-
14	t(ä)prī-lär eligi hormuzta t(ä)prī		up bir tanču-Ø y(e)mä aš bulma-
15	bolunuzlar ,, alku-ka ayaguluġ		dunuzlar ,, t(ä)prī-lär eligi hormuzta
16	antag uguri bolu öġ kirt[ük]-		t(ä)prī bolunuzlar ,, alku-ka ayagul-
17	däki pret bolup kurp katp yor-		uġ antag ugrī bolu ,, öġ k[ür]-
18	duŋuzlar anrammak uluš üzä ärkh[ġ]		tük-täki pret bolup kurp k[atup]
19	[š(i)manu] t(ä)prī b[ol]t[unuzlar] ,, yenä y(e)m[ä]		14 yordunuzlar ,, anrammak uluš üz[ä]
20	[antag uguri yki bolu] arag[s(0)zdaki]	U 274 r20	15 ärkhig š(i)manu t(ä)prī bolunuzlar ,, yen[ä]
			16 y(e)mä antag uguri yki bolu arags(i)z-
			17 daki kurt bolup öz ätöztünuzlar
			18 üzä inčip ärk tarta umadunuzlar ,,
			19 takı y[emä] uluġ elig äzrua t(ä)prī
			U 3661 v6
			U 3661 v17

¹⁹ Zur Paginierungsart („Muster 3“) vgl. Laut 1986, S. 149-161.

²⁰ Das Wort *ašig* ist später mit dünnem Kalem links neben die Zeile geschrieben worden. In MaitrSängim nur: *aš*.

20	yer[unt]ä ür üdüin olurdıuızlar „	
21	[yem]ä antag ugrı boltı sanıp att(ı)g	
22	[a]m[u]da tüštüjüzlar „ takı y(e)mä al-	
23	[t] aźun-lar-nıj uči töpüsi nır-	
24	van-nıj taş kapıgı osıuglug bavagr	
25	r(ä)pri yerinä tüštüjüzlar yänä	
26	[a]ntag ugrı yiki boltı anturtın	
27	r[a]yp avıš ulatı tamu-larda tüš-	
28	tüjüzlar [.] amtı nä üctün mäjikä	U 3661 v28
29	yapšıp ilinip ozgalı kutılgalı-ı	
30	katag-lannaz sizlar „ beş yapag äöz-	
31	nıj ängäk tözlıgün tetırü uku-	
32	ılar ängäk-nıj ıltagın üzmaläplär	U 3661 v32
Blatt 8 recto (U 3664, Taf. 167)		
1	ängäk-nıj öcmäkin tanuklanlar „ tüz-	U 3664 r01
2	ün yolta katag-lanlar „ tört	
3	kertü nomug tetırü ukıuılar „ tört	
4	tugum aźunlardın intın yoguč	
5	käggäy-sızlar „ inčip y(e)mä bo yertünčü	
6	yer suv ikilä Ö etilmišin-tä	
7	ken y(e)g(ı)mmi-ı Ö ant(a)rak(a)lp üd	
Blatt 7 verso (Wu 274 B)		
1	-tüjüzlar „ a[mtı nä ücü]n m[änj]kä	Wu 274 v1
2	yapšıp ilinip ozgalı kutılgalı ²¹	
3	katag-lannaz sizlar „ beş yapag ät'öz-	
4	nıj ängäk tözlıgün tetırü uk-	
5	ıuılar ängäk-nıj ıltagın üzmä-	Wu 274 v5
6	lanlar ängäk-nıj öcmäkin tanuk-	
7	lanlar „ tüzün yolta katag-la<ı>ı-ı>ı-	
8	lar tört kertü nomug tetırü uk-	
9	ıuılar tört tugum aźunlardın	
10	intın yoguč käggäy sizlar „ inčip	
11	y(e)mä bo yertünčü yer suv ikilä eti-	
12	lmış-täg ²² ken y(e)g(ı)mmi ant(a)ra-k(a)lp üd	

²¹ Im Ms.: kurtılgalı.

²² Im Ms.: etirmıştä.

13	<i>turur</i> „ ol y(e)g(ü)rmi am(a)rak(a)lp içintä	8	<i>turur</i> „ ol y(e)g(ü)rmi O ant(a)rak(a)lp için-	
14	[toku]z y(e)g(ü)rmi kurla ²³ bo b(ä)lgürtmä balik	9	tä tokuz y(e)g(ü)rmi kurla bo b(ä)lgürt-	
15	[u]lüz osuglug balik-lar içintäki	10	mä balik ulüz osuglug balik-	
16	[ya]l(a)hok-lar osuglug ya(a)hok-lar <i>tur/k-</i>	11	lar içintäki ya(h)ok-lar osuglug	
17	[aru b]olurlar „ y(e)g(ü)r]mi kurla siz[lärrni]	12	[yal]yok-lar turkaru bolur-lar „ y(e)g(ü)rmi	
18	[osuglug] mäy[ilüg toqalug uzunu]	13	[ku]l]a sizlärrni osuglug mäpilüg	U 3664 r14
	Blatt 8 recto (Wu 131A)	14	[toqalug] uzunu yaš(ü)g tml(ü)g-lar bolur-	
	sakız y(e)g(ü)rminč w[üş sakız p(a)t(a)r]	15	[lar „ ol] antag sansar içintä tml(ü)g	
1	[yašlag t]ulaglar bol[ur]lar „ ol antag]	16	[yok kim ol erinč] tml(ü)g-lar osuglug	
2	[sansar] içintä tmlög yolk kim ol]	17	[bo]lm[a]sar[lar antag y(e)mä] tml(ü)g yok	
3	[e]rinč tmlag-lar osuglug [bolmasar]-	18	kim sizlärrni osuglug mäpilüg to[ğal(ü)g]	
4	lar antag y(e)mä tmlag yok kim siz-	19	{[u]zun yaš(ü)g tml(ü)g-lar bolur-lar „ [o]}	U 3664r19
5	lärrni osuglug mäpilüg toqalug	20	antag sansar içintä tml(ü)g yok kim	
6	bolmasar kutlug buyan(ü)g tmlag-la[r]	21	ol erinč tml(ü)g-lar osuglug bolmasar-	
7	ädgü yerdä O tugarlar „ kutsuz[ız]	22	lar „ antag y(e)mä tml(ü)g yok kim sizlä-	
8	buyansaz tmlag- O lar ayag y(a)v]ak	23	ni osuglug mäpilüg toqalug} bolmasar	
9	yolka bərr- O lar „ ann	24	kutlug buyan(ü)g tml(ü)g-lar ädgü yerdä	
10	bilgä kiši O turkaru ädgü	25	oronata tugarlar „ kutsuz buyans(ü)z tml(ü)g-	
11	[k]ünč kalmış k(ä)rgäk „ kim y(e)mä üküş	26	lar ayg yav]ag yolka bərr-lar „ ann	
12	[bur]han-lar šazimnta bu[ši č(a)šap(a)]r	27	bilgä kiši turkaru ädgü kilinč kilmis	
13	[bil]gä bilig katagla[mmakta ulati]	28	k(ä)rgäk kim y(e)mä üküş burhan-lar šaz-	
14	[ädgü] kilinč y[ig]htar „ šanke č(a)kr(a)v(a)rt]	29	innta buši č(a)šap(a)]r bilgä bilig	
		30	kataglanmak-ta ulati ädgü kilinč	
		31	yigdi-lar „ šanke č(a)kr(a)v(a)rt elig han	
		32	brahmayu purohit aršidate purane sudane	U 3664r32

²³ Im Ms.: kulra.

33 *yašovati*-da ulatı tügülig tımänlig

Blatt 8 verso (U 3664, Taf. 167)
s[ä]k[iz y(e)]g[ir]m[iné] säkiz

U 3664v1

- 1 eliglar bäglär buyruk-lar bütrüklär
- 2 kuncuy hatun-lar tegit-lär mal-
- 3 lar ulug bay bayagut-lar k(ä)ntü k(ä)ntü
- 4 [är]klärin türklärin idalap toyın
- 5 den[t]lar bolup arhaıt kutın bultı-lar
- 6 takı y(e)mä p(a)dmaprabase çalap(r)a base luu-
- 7 lar adan-takı O yal(a)ıjok-lar
- 8 burhan kutıja O alkıs bultı-
- 9 lar „ kim y(e)mä O üktüs adal(ı)g
- 10 tudal(ı)g kaska özlüg yaşı(ı)g şakımın
- 11 burhan şazanmıta busı berdi-lär buyan
- 12 ädgü kılınč kılı-lar „ ol tml(ı)g-lar
- 13 alku amı ketumati kánt ulus[takı]
- 14 säkiz y(e)g(ı)rmı altunıng kaylarda
- 15 {kaylarda} ärdnılg kürekar-larda [ärdni]-
- 16 [h]g(?) oronluk-lar üzä [alku kutug(?)]
- 17 [kuvra]g birä olu[rıp] [mäj] m[ä]j[t]lä-
- 18 [yür]-lär „ yänä [y(e)mä] ö[pı] ögr[ä]-
- 19 [tig]läri üctün nom eşidip kutulma[k]
- 20 yolka tägir-lär „ ol nomlug savag
- 21 eşidip ketumati balıktakı yal(a)ıjoklar

U 3664 v16

Wu 131 v1

Blatt 8 verso (Wu 131B)

- 1 [alku kutug(?) kuvr]äg birä [olurup]
- 2 [mäj] m[ä]j[t]läyür-lär „ yänä [y(e)mä]
- 3 [öpı] ögr[ä]tig-läri „ üctün nom
- 4 [eşidip] kutulmak yolka tägir-lär „
- 5 [ol n]omlug savıg eşidip ketumati balık-
- 6 [tak]ı yal(a)ıjok-lar aıjsız korkup ayırıp

7	aman-lari šorda- 0 pan kutin	22	ans(i)z korkup ayımp aman-lari šorda-	
8	bulur-lar aman- 0 lan saŕ/dagam	23	pan kutin bulur-lar aman-lari sakr-	
9	kutin bulur-[lar .:] 0 aman-lari	24	dagam kutin bulur-lar .:, aman-lari-ı	
10	anagam kutin- 0 ga tãgir-lãr .:	25	anagam kutin bulur-lar .:, aman-lari	
11	aman-<ları> arhant kutıja tãgir-lãr .:, aman-	26	arhant kutka tãgir-lãr .:, aman-lari	
12	[ları tüzgãr]ınsız burhan kutıja	27	tüzg[ã]rinsız burhan kutıja köjül	
13	[ları turgurur-lar .:] şakımun burhan-	28	turgurur-lar .:, şakımun burhan-nuŕ	
14	[nuŕ şazanl(ı)g taraglãg]ıta	29	şazanl(ı)g tarıg-lagıta busı(ı)g urug	U 3664 v29
		30	tarıp maitre burhan-nuŕ şazanl(ı)g	
		31	yürtgünntã tüz tam yıgar-lar .:, anın	
		32	bilgã yalıjok oĝı ağgüli ayıĝı-ı	
		33	iki törtlig kılınã kılıp anıj	U 3664 v33

3. Übersetzung

18. Kapitel, Blatt 6 (U 3690 [=Taf. 194] / MaitrQomul 193A/B)

Taf. 194 r., Z. 1-2 ... wegen weiblicher Wesen entstand deren L[üster]heit. **2-4** Daraufhin sagen die Lebewesen in der Stadt₂ ergebenst folgendes: **4-6** „Wenn (die Lebewesen jener Zeit) derartig starke Leidenschaften (*kleśa*) besaßen, wie konnten sie (dann) gute Taten ausführen?“ **6-12** Daraufhin geruht Buddha Maitreya folgendes zu sagen: „Auch wenn ihr Kleśa-Schmutz noch so stark war, so haben ihnen die seinerzeitigen dharmakundigen Mönche den Pfad der Almosen (*dāna*), der Gebote (*śikṣāpada*) und der Meditation₂ (*dhyāna*), wie er im Sūtrapīṭaka enthalten ist, gewiesen. **12-14** Und (die Mönche) haben den ‚Neutag‘, an dem Buddha Maitreya erscheinen wird und (Maitreyas) Loblied gepriesen. **14-22** Als (die Lebewesen jener Zeit) das gehört hatten, haben sie die Macht ihrer eigenen Kleśas erduldet, und ohne ihr Leid ‚Armut₂‘ im Einzelnen wahrzunehmen und ohne die (wegen dieser Armut) endlosen₂ Leiden ihrer Kinder und Frauen zu berücksichtigen, haben sie das Leid des Geschlagenwerdens anlässlich von Steuern und Abgaben ertragen und haben, wenn auch nur in geringem Maße, gute Taten ausgeführt. Die Frucht dieser (guten Taten) müssen sie lange Zeit genießen.“ **22-28** Die Menschen in der Stadt Ketumatī sagen ergebenst folgendes (zu Buddha Maitreya): „Wie kommt es, dass (diese Lebewesen) dafür, dass sie in Zeiten von Armut₂ und starken Leidenschaften (*kleśa*) (nur) wenig₂ Almosen (*dāna*) gegeben haben, und dafür, dass sie (nur) für kurze Zeit die Gebote (*śikṣāpada*) beachtet haben, für lange Zeit Freuden genießen?“ (**MaitrQomul 193A**) **3-4** (Daraufhin) geruht Buddha Maitreya, folgendes zu sagen: **4-8** „Diese (Lebewesen) hatten überaus großes religiöses Verdienst (*puṇya*), obwohl es heißt, dass während ihrer kurzen Lebenszeit₂ die Befleckungen (*kleśa*) kräftig₂ waren. **8-11** Aber auch wenn (ihr) [Hab] und Gut (nur) wenig war, und (die Lebewesen) unendlich viele Schulden₂ hatten, haben sie (doch) Almosen gegeben und die reinen Gebote (*śikṣāpada*) beachtet. **Taf. 194 v. 3-7** Sie haben schwer durchzuführende Taten (*duṣkaracaryā*) ausgeführt. Kraft dieser guten Taten (*puṇya*) haben sie sich im sechsstöckigen Götterland der Reihe nach an den fünferlei Freuden erfreut. **7-11** Kraft ebendieser guten Taten (im Götterland) werden sie jetzt in der Stadt₂ Ketumatī geboren und erfreuen sich an göttlichen Freuden. **11-14** Und nun begreift folgendes, ihr (jetzt) Mächtigen: Die, die zu jener Zeit elende₂ Lebewesen waren, das seid jetzt ihr (selbst)! **14-17** Mit jenem unvollkommenen₂ Körper habt ihr (seinerzeit) verdienstvolle Taten ausgeführt: Und jetzt (als Mächtige) macht ihr nichts?“ **17-20** Als sie dies hören, begreifen₂ die Lebewesen in der Stadt₂ Ketumatī durch die Autorität des Buddha Maitreya diese Worte ganz deutlich und sagen folgendes: **20-25** „Was nun (jene) Stadt aus Lehm betrifft, in der der Göttergott Buddha heute erschienen ist, und was nun die in jener Stadt

befindlichen elenden₂ hinfälligen und zittrigen Lebewesen mit dem nichtswürdigen₂ Körper betrifft, so waren auch wir zu jener Zeit (in einem) elenden₂ (Zustand). **26-28** Wir lebten in aus Lehmziegeln gebauten, rußverschmierten und mit Rauch erfüllten Häusern, **28-31** [brei]teten sackähnliche(?) [Matratzen aus Heu] für uns aus, [zogen] geflickte, eklige [Kleidung an], (**MaitrQomul 193B**) **9-11** (doch) als unsere Leidenschaften und [unsere] Anhaftungen sichtbar wurden (?), [führten wir] gute Taten aus. **Taf. 194 v. 32 – Taf. 164 r. 1** (Aber) [obwohl wir uns außerordentlich viel an]strengten, erwarben wir (doch nur) wenig Habe.

Blatt 7 recto (Taf.164 [= U 3661])

Taf. 164 r. 1-3 Und dieses (wenige) Hab und Gut haben wir im Wunsch, mit dem Buddha Maitreya zusammen zu kommen, freigebig als Almosen (*dāna*) gegeben. **3-7** Wie zahlreich unsere Leidenschaften (*kleśa*) auch sein mochten, und wie belastend unsere Schulden₂ auch sein mochten, so fanden wir (doch) von Zeit zu Zeit Gelegenheit, ins Kloster₂ zu gehen und die Lehre zu hören. **7- 9** Wir haben die „Drei Juwelen“ (*triratna*) verehrt₂ und wir haben die Gebote eingehalten. **9-12** An Festtagen haben wir Geschenke gemacht und erhalten (?) sowie Steuern und Abgaben beglichen und (festliche) Gewänder und Schuhe [angezogen]. **12-13** Wir [haben] Speisen und Getränke bereitet, gegessen (und getrunken) und uns vergnügt. **13-16** (Auch) wenn die Festtage vergingen, so waren wir (immer noch) vom Feuer des Gebens entbrannt, und wir haben uns mit großer Anstrengung bemüht, uns (wrtl. unsere Körper) glücklich zu machen. **17-18** Und dann kam unvorstellbares, großes Leid über uns (?). **18-22** (Aber) nun sind wir, kraft ganz geringer guter Taten (*puṇya*), zu Macht und Ansehen gelangt. Warum tun w[ir] (als jetzt Mächtige) nicht viele gute Taten?“, fragen sie. **22-26** Darauf geruht der vollkommen weise Buddha Maitreya folgendermaßen zu antworten: „Ihr Edlen, lasst Euch von den Freuden nicht zu sehr berauschen, und vergesst auch nicht die Taten, die Ihr zu tun habt! **26-28** Im derartigen Geburtenkreislauf (*samsāra*) gibt es keine Freuden₂ mehr, die ihr früher nicht erlebt hättet. **28-30** So seid Ihr Cakravartin-Herrscher₂ gewesen und habt über die vier Erdteile Macht₂ ausgeübt. **30-32** Und es es kam die Zeit, da ihr - ständig mit einer Bettelschale in der Hand Almosen (*dāna*) erbettelnd - (als Mönche) herumgewandert seid.

Blatt 7 verso

Paginierung: 18. [Kapitel, (Blatt) 7]

Taf. 164 v. 1 Und ihr habt auch im Palast von **Taf. 164 r. 32** [S]onne und Mond **Taf. 164 v. 1** gewohnt. **1-4** Und während ihr die göttliche Speise Sudhā genossen und ohne Mühe den Sumeru-Berg umwandelt habt, habt ihr die vier Erdteile erleuchtet. **4-7** Und es kam die Zeit, da ihr von dort (d.h. dem Palast)

herabgeglitten seid und (in) mitleiderregender (Weise) wieder auf einem Misthaufen gelebt habt. **7-10** Ihr habt die Häuser von fremden Menschen umwandelt und um Almosen gebettelt, aber habt nicht einmal einen Bissen Speise erlangt. **10-12** Ihr seid der König der Götter, der Gott Indra, geworden, und es kam die Zeit, da ihr von allen verehrt wurdet. **12-14** Und es kam die Zeit, da seid ihr Hungergeister (*preta*) in der Wüste₂ geworden, und ausgetrocknet₂ herumgeirrt. **14-15** Ihr seid Gott Māra gewesen, der Herrscher über die Liebes-Region (*kāmadhātu*) ist. **15-18** Und es kam die Zeit₂, da seid ihr Würmer im Schmutz geworden und hattet keine Gewalt über Euren eigenen Körper. **19-20** Und dann lebtet ihr lange Zeit im Götterland des Großkönigs Brahmā. **21-22** Und es kam die Zeit, dass ihr in die Hölle namens Saṃjīva gestürzt seid. **22-25** Auch seid ihr im Götterland Bhavāgra eingetroffen, das wie die Spitze und der Gipfel der sec[hs] Existenzen und wie das Außentor des Nirvāṇa ist. **25-28** Und es kam die Zeit₂, da ihr von dort herabgeglitten und in die Avīci-Hölle und die anderen Höllen gefallen seid. **28-30** Warum haftet und hängt ihr euch nun an Freuden und bemüht euch nicht, erlöst und befreit zu werden? **30-32** Versteht genau, dass der Körper aus fünf Daseinsfaktoren (*pañca-skandha*) einen leidvollen Ursprung hat und beseitigt die Ursache des Leidens!

Blatt 8 recto (Taf. 167 [= U 3664])

1-3 Bezeugt das Erlöschen des Leidens, bemüht euch auf dem edlen Pfad! Begreift genau die vier wahren Dharmas (d.h. die vier edlen Wahrheiten)! **3-5** (Dann) werdet ihr die Existenzen der vier Geburtsarten (*caturyonī*) überqueren. **5-8** Nun, nachdem diese Welt₂ erneut entstanden ist, gibt es die Zeit der zwanzig Antarakalpas. **8-12** Im (Zeitraum) dieser zwanzig Antarakalpas erscheinen neunzehn Mal innerhalb von Städten, die dieser hier gezeigten Stadt₂ gleichen, ständig Menschen, die wie die Menschen (in der gezeigten Stadt) sind. **12-15** Beim zwanzigsten(?) Mal gibt es Menschen, die wie ihr froh₂ und langlebig sind. **15-17** In [diesem] derartigen Saṃsāra gibt es [keine] Lebewesen, die nicht so wie jene [elenden] Lebewesen beschaffen wären, **17-19** und es gibt auch keine solchen Lebewesen, die wie ihr froh₂ und langlebig sind. **19-23 Dittographie**²⁴ **24-26** Lebewesen mit (religiösem) Verdienst₂ werden an einem guten Ort wiedergeboren, (aber) Lebewesen ohne (religiöses) Verdienst₂ gehen auf schlechte₂ Wege. **26-28** Daher müssen weise Menschen ständig gute Taten tun, und dann haben sie in der Disziplin vieler Buddhas gute Taten wie Almosen (*dāna*), Gebote (*śikṣāpada*), Weisheit (*prajñā*) und (religiöse) Anstrengung (*vīrya*) angesammelt. **31-33** (So) haben der Cakravartin-Herrscher₂ Śāṅkha, der Purohita Brahmāyu, Ṛṣidatta, Purāṇa, Sudhana, Yaśovatī und andere Zehntausende von

²⁴ Vgl. Laut 1992, S. 136, Anm. 17.

Blatt 8 verso

1-5 Königen₂, von Befehlshabern₂, von Fürstinnen₂, von Prinzen und Würdenträgern, Bedeutenden, und Reichen₂ ihre ureigenste Macht₂ aufgeben, sind Mönche geworden und haben die Arhatschaft erlangt. **6-9** Und die Drachen Padmaprabhāsa und Jalaprabhāsa sowie Menschen im Ausland(?) haben die Prophezeiung für die Buddhaschaft erhalten. **9-12** Und wer trotz vieler Gefahren und Nöte sein kurzes Leben₂ lang in der Disziplin des Buddha Śākyamuni Almosen gegeben hat und verdienstliche, gute Taten ausgeführt hat: **12-15** diese Lebewesen be[fin]den sich alle gemeinsam mit [der gesegneten Gemein]de nun auf den achtzehn goldenen Straßen, auf den mit Juwelen geschmückten kleinen Tempeln, **15-20** auf den juwelenbesetzten(?) Thronen in der Stadt₂ Ketumatī und [erlangen Freude]. Und wegen ihres be[sonderen Charakters](?) hören sie die Lehre und gelangen auf den Weg der Erlösung.“ **20-22** Als sie diese Dharma-Worte gehört hatten, erschrecken₂ die Menschen in der Stadt Ketumatī sehr, **22-24** und einige von Ihnen erlangen den Grad eines Śrotāpanna, einige erlangen den Grad eines Sakṛdāgamin, **24-28** einige gelangen den Grad eines Anāgāmin, manche gelangen zur Arhatschaft, manche erwecken die Gesinnung für die unergründliche Buddhawürde. **28-31** Im Ackerboden der Disziplin des Buddha Śākyamuni säen sie den Almosen-Samen aus und sammeln die Frucht₂ (*phala*) im Heuhaufen der Disziplin des Buddha Maitreya. **31-33** Deshalb tun weise Menschenkinder heilvolle und böse (Taten), die zwei Arten von Taten, deren ...

Abkürzungen

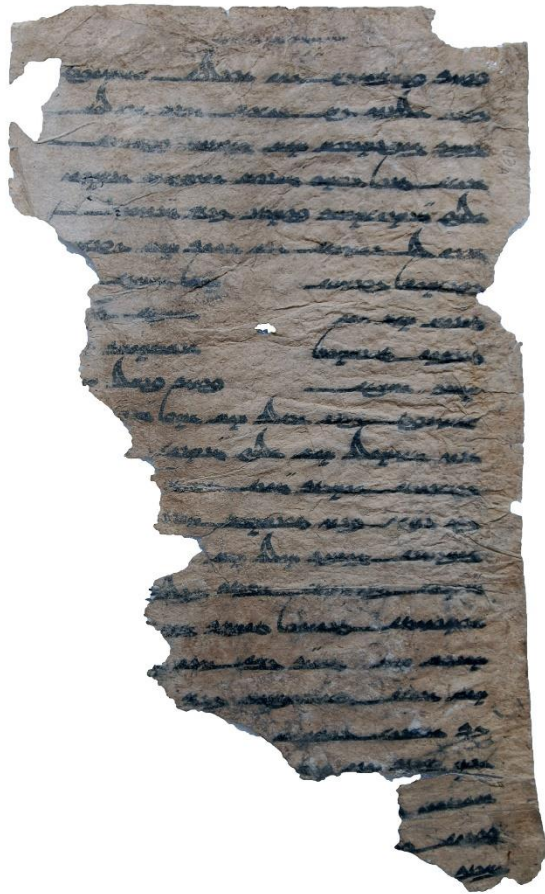
Beih I	Beiheft I (s. Gabain, Annemarie von 1957)
Beih II	Beiheft II (s. Gabain, Annemarie von 1961)
BT IX	Berliner Turfantexte IX (s. Tekin 1980)
SIAL	Studies on the Inner Asian Languages. Nairiku ajia gengo no kenkyū
UW 2010	Röhrborn 2010
UW 2015	Röhrborn 2015
VdSUA	Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

Literatur

- Gabain, Annemarie von 1957 – 1961. *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*. 2 Bde. sowie *Beiheft I* und *Beiheft II*. Wiesbaden: Steiner; Berlin: Akademie-Verlag.
- Geng Shimin, Jens Peter Laut und Georges-Jean Pinault 2004a: ‚Neue Ergebnisse der *Maitrisimit*-Forschung (I).‘ ZDMG 154: 347-369. Publikation im Internet: <http://www.freidok.uni-freiburg.de/data/3249>
- Geng Shimin, Jens Peter Laut und Georges-Jean Pinault 2004b: ‚Neue Ergebnisse der *Maitrisimit*-Forschung (II): Struktur und Inhalt des 26. Kapitels.‘ SIAL 19: 29-94. Publikation im Internet: <http://www.freidok.uni-freiburg.de/data/1834>

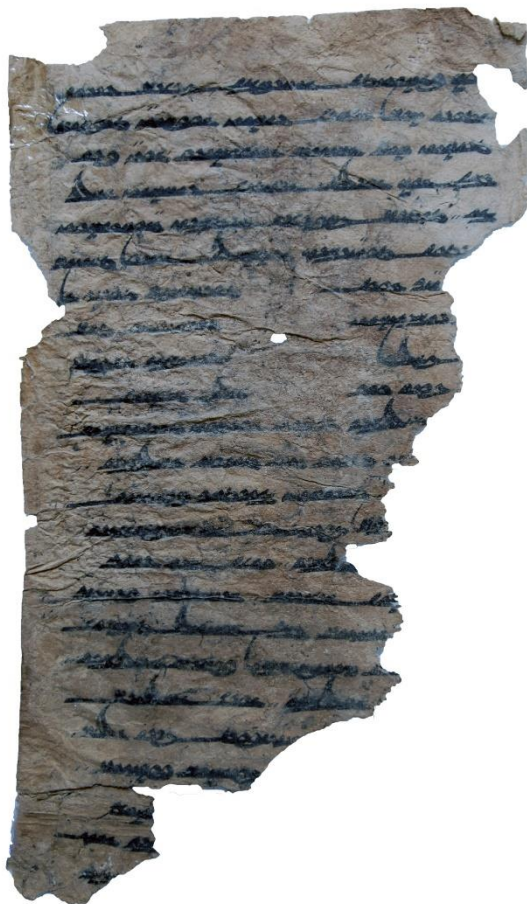
- Israpil, Dilara, Jens Peter Laut und Ablet Semet 2012–3. ‚Neu entdeckte Bruchstücke der *Maitrisimit* aus Närnasi in Qomul (VR China).‘ *Ural-Altäische Jahrbücher, Neue Folge* 25: 220–7.
- Laut, Jens Peter 1992. ‚Errata et Corrigenda in alttürkischen Handschriften in sogdo-ugurischer Schrift.‘ *Altorientalische Forschungen* 19, 133-154 und 26 Abb. Publikation im Internet: <http://www.freidok.uni-freiburg.de/data/4467>
- Laut, Jens Peter 1994. ‚„Verloren“ ist nicht verloren. Wiederentdeckte und neu identifizierte Fragmente der *Maitrisimit*.‘ Klaus Röhrborn und Wolfgang Veenker (Hrsg.): *Memoriae munusculum*. Gedenkband für Annemarie v. Gabain. [VdSUA 39.] Wiesbaden: Harrassowitz, 85-98. Publikation im Internet: <http://www.freidok.uni-freiburg.de/data/4477>
- Laut, Jens Peter und Jens Wilkens. 2017. *Alttürkische Handschriften*. Teil 3. *Die Handschriftenfragmente der Maitrisimit aus Sängim und Murtuk in der Berliner Turfansammlung*. [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland. XIII, 11.] Stuttgart: Steiner.
- Laut, Jens Peter und Ablet Semet 2021. ‚Neues zum 18. Kapitel des altuigurischen Maitreyasamiti-Sūtra (*Maitrisimit nom bitig*).‘ Hannes A. Fellner, Melanie Malzahn und Michaël Peyrot (Hrsg.): *Lyuke wmer ra*. Indo-European Studies in Honor of Georges-Jean Pinault. Ann Arbor/New York: Beech Stave Press, 308-318.
- Mirsultan, Aysima 2015. ‚Das Betrachten der gezeigten Städte und Länder und die Furcht davor‘: Neues zum 18. Kapitel des *Maitrisimit nom bitig*“. Elisabetta Ragagnin und Jens Wilkens (Hrsg.): *Kutadgu Nom Bitig. Festschrift für Jens Peter Laut zum 60. Geburtstag* [VdSUA 87.] Wiesbaden: Harrassowitz, 305–22.
- Röhrborn, Klaus 2010. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung. I. Verben. Band 1: *ab- – äzüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, Klaus 2015. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung. II. Nomina – Pronomina – Partikeln. Band 1: *a – asvik*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Tekin, Şinasi 1980. *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*. [BT IX.] 2 Bde. Berlin: Akademie-Verlag.
- Wilkens, Jens 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch. *Eski Uyğurcaın El Sözlüğü*. Eski Uyğurca – Almanca – Türkçe. Göttingen: Universitätsverlag.
- Zieme, Peter 2000. ‚Annemarie von Gabain und die Turfan-Turkologie. Gedanken zu ihrem hundertsten Geburtstag‘. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (Hrsg.): *Berichte und Abhandlungen* 9, 203-223.

PLATE VII
(Laut & Semet)

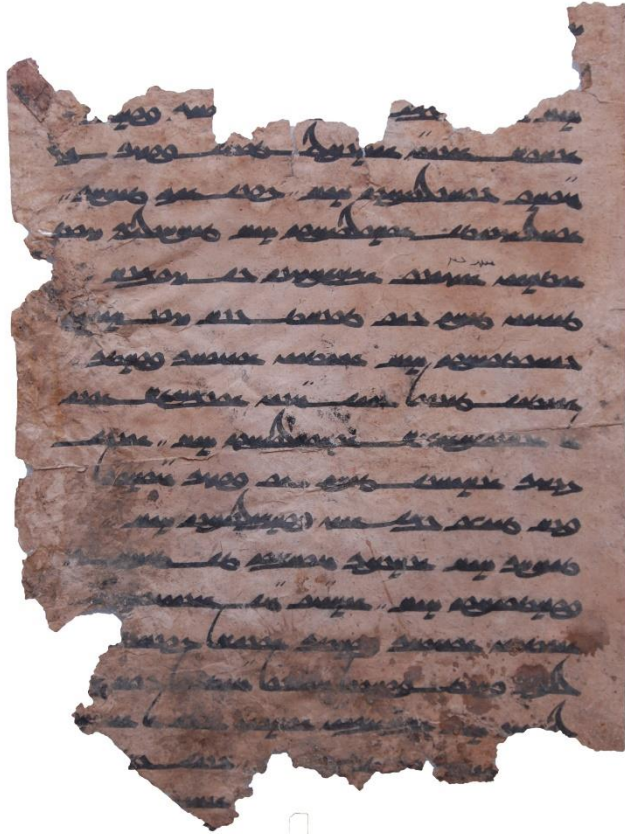
Qomul, Kap. 18, Bl. 6 recto.

PLATE VIII
(Laut & Semet)

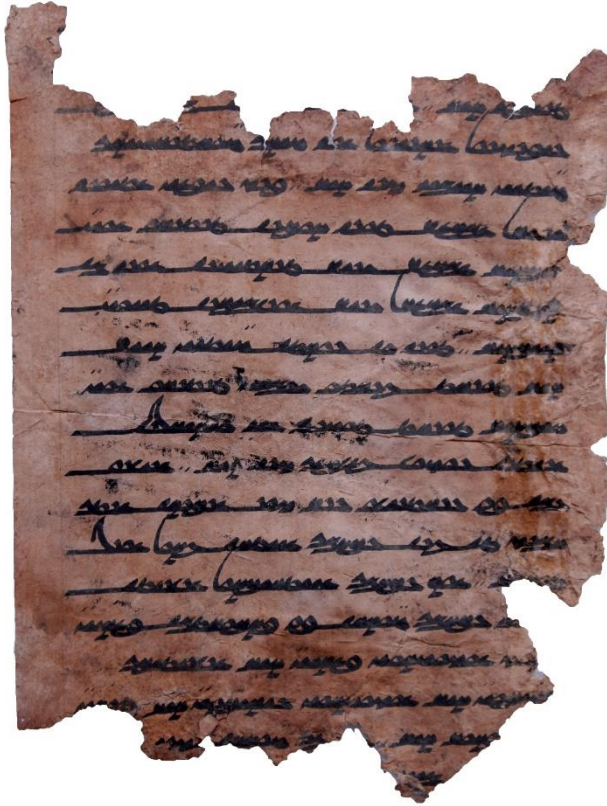
Qomul, Kap. 18, Bl. 6 verso.

PLATE IX
(Laut & Semet)

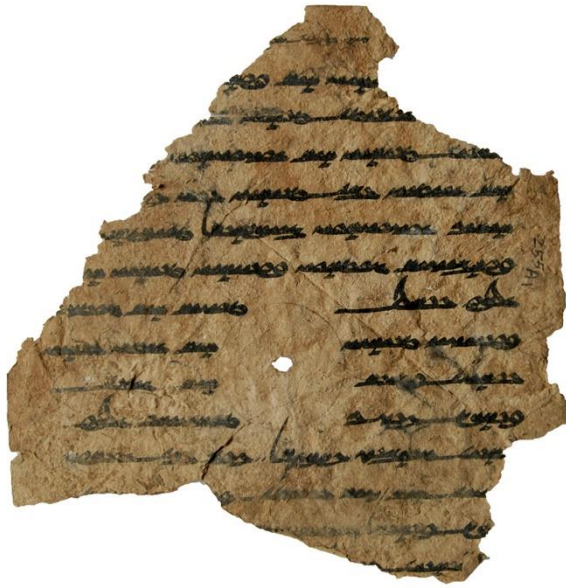
Qomul, Kap. 18, Bl. 7 recto.

PLATE X
(Laut & Semet)

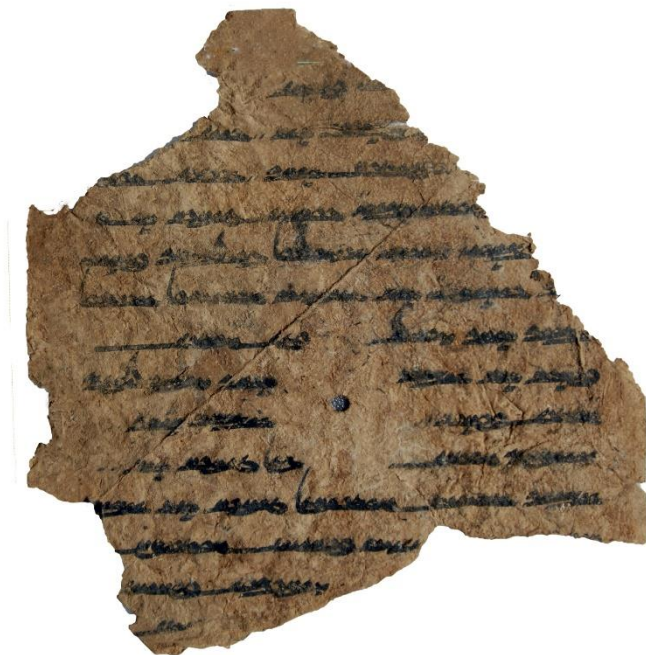
Qomul, Kap. 18, Bl. 7 verso.

PLATE XI
(Laut & Semet)

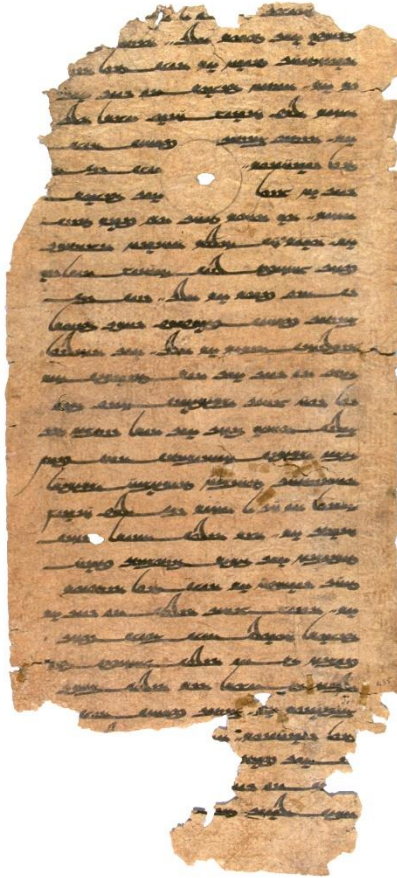
Qomul, Kap. 18, Bl. 8 recto.

PLATE XII
(Laut & Semet)

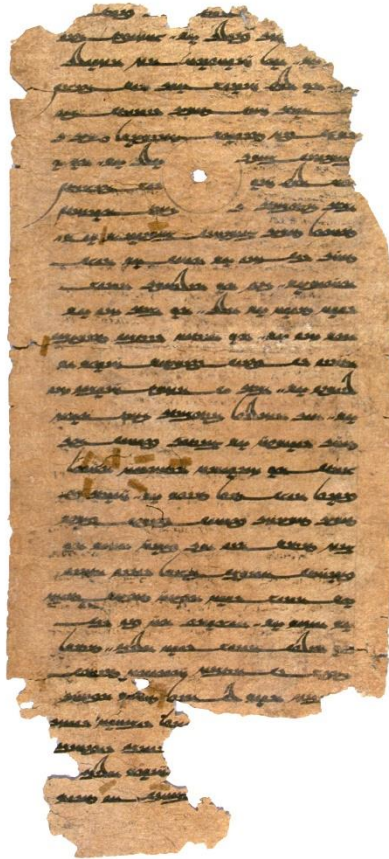
Qomul, Kap. 18, Bl. 8 verso.

PLATE I
(Laut & Semet)

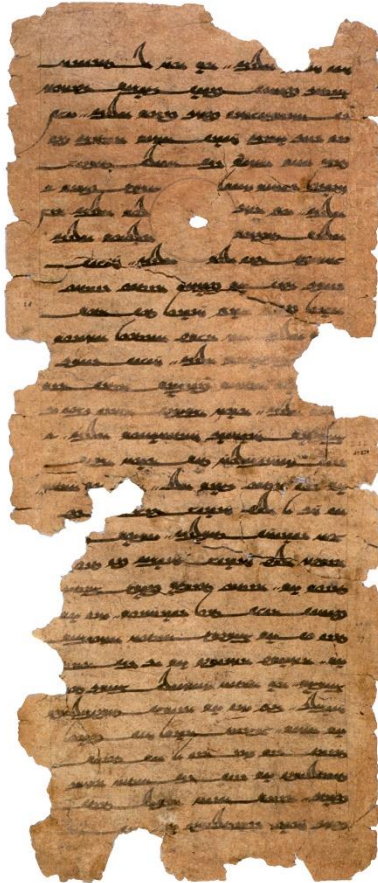
Sängim, Kap. 18, Bl. 6 recto.

PLATE II
(Laut & Semet)

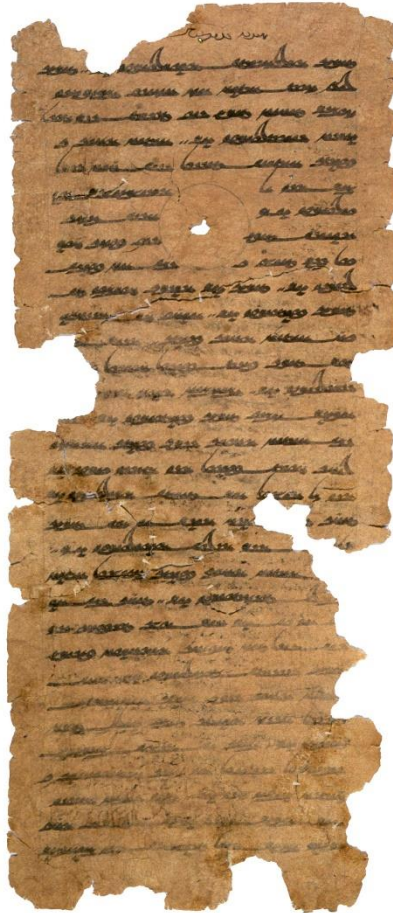
Sängim, Kap. 18, Bl. 6 verso.

PLATE III
(Laut & Semet)

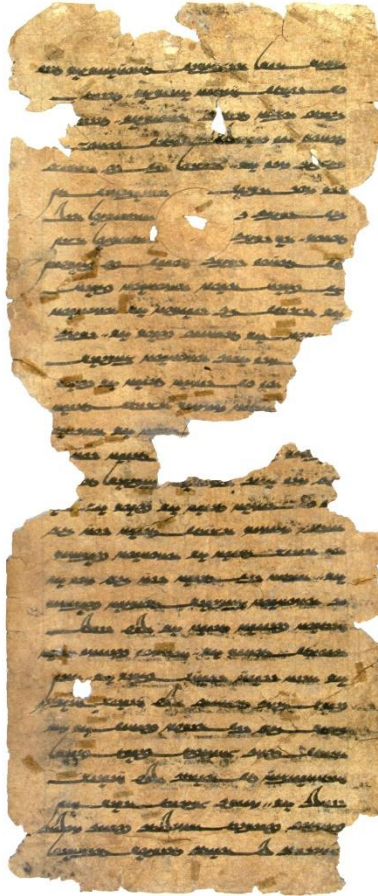
Sängim, Kap. 18, Bl. 7 recto.

PLATE IV
(Laut & Semet)

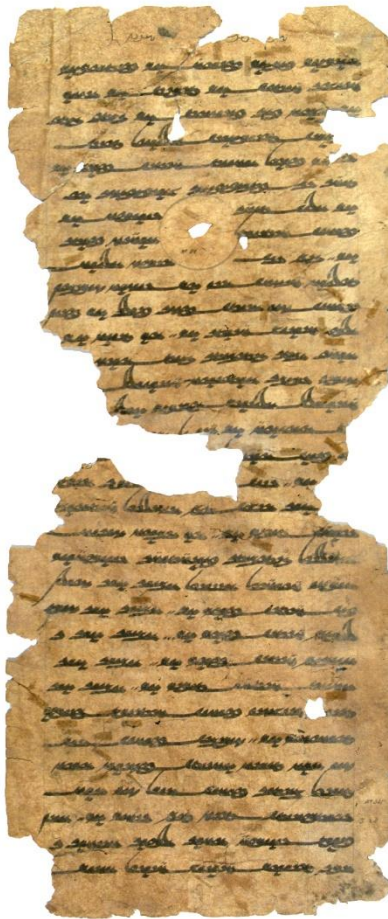
Sängim, Kap. 18, Bl. 7 verso.

PLATE V
(Laut & Semet)

Sängim, Kap. 18, Bl. 8 recto.

PLATE VI
(Laut & Semet)

Sängim, Kap. 18, Bl. 8 verso.

kok^ul'k ö... ^altun küm^üş k^erg^eksⁱz k^elürti (p. 70)

“Kokuluk kıymetli altın, gümüş getirdi.” [Fragrance (He) brought precious gold and silver.] (p. 70)

1.11. Malov (1959)

ᠮᠠᠯᠤᠯᠤᠰᠤᠨᠠᠯᠲᠤᠨᠬᠦᠮᠦᠰᠤᠰᠢᠵᠢᠬᠡᠯᠦᠷᠲᠢ (p. 14)

Кокылык у⁷... алтун күміс кәргәксіз кәлүрті (p. 18)

“Благовонная... безмерное количество золота и серебра они принесли.” (p. 23)

1.12. Tekin (1968)

qoqılıq : ü[.....] altun kümüs kargaksiz kälürti (p. 246)

“They brought to produce scent (?), and gold and silver in abundance.” (p. 279)

1.13. Ergin (1970)

ᠮᠠᠯᠤᠯᠤᠰᠤᠨᠠᠯᠲᠤᠨᠬᠦᠮᠦᠰᠤᠰᠢᠵᠢᠬᠡᠯᠦᠷᠲᠢ (p. 149)

Қоқулық ө[.....] altun күмүш kergesiz kelürti (p. 70)

“Kokuluk altın, gümüş fazla fazla getirdi.” [Fragrance (He) brought gold and silver too much.] (p. 30)

1.14. Ajdarov (1971)

ᠮᠠᠯᠤᠯᠤᠰᠤᠨᠠᠯᠲᠤᠨᠬᠦᠮᠦᠰᠤᠰᠢᠵᠢᠬᠡᠯᠦᠷᠲᠢ (p. 306)

Қоқлық у⁸... алтун күмүс кергексіз келүрті (p. 315)

“Благовония... безмерное количество золота и серебра они принесли.” (p. 315)

1.15. Clauson (1972)

(five hundred men, led by Li Sün T'ai Chiang-chün, came (from China to the funeral)) **kokl^hk**⁹ [one or two words] **altu:n kümüş kergesiz kelürti**: ‘they brought large quantities of ... gold and silver’ *II S* 11. (p. 610b)

1.16. Tekin (1988)

kook(i)l(i)k : ö[.....] : (*a*)ltun : küm(ü)ş : k(e)rg(e)ks(i)z : k(e)lürti : (p. 54)

⁷ Correctly, *ÿ*.

⁸ Correctly, *ÿ*.

⁹ “**kokl^hk** Nap. leg.; there is no clue to the meaning of this word; it has hitherto been translated ‘perfumes’ owing to a supposed connection with **1 kok-**, but morphologically it could not be derived from that V. and that meaning could not be obtained from it.” (Clauson 1972: 610b).

2. Discussion

As seen above, all of the researchers except Radloff 1895 could not read the blanks after **𐰽** (*ö* or *ü*). Although Radloff (1895) read the blanks as *уч тўман ағы*, i.e. *üč tūmān aγī*, he did not translate these words. Moreover, no researcher took notice of his reading of *üč tūmān aγī*.

By the way, there are blanks for 13 letters in BK S 11 according to Radloff 1893: XXV. Therefore, the reading of Radloff (1895) is a little problematic.

The sentence in question can be compared with the following sentence in KT N 12:

*tabgač : kaganta : šiy(i)ni*¹² : *likāñ : kälti : bir tūmān aγī : altun kümüš : kǎrgāksiz : kältürti* : “From the Chinese emperor, his secretary (i.e. one of his secretaries) Likāñ (= 吕向 Lü Xiang) came. He brought an immeasurable quantity of treasures, gold and silver in abundance.”¹³

There are following examples of the approximative numerals:

eki üč biñ : sümüz : kältäčimiz : bar mu nä : “I wonder whether we in all have two or three thousand troops to come (from ...)”¹⁴ (T 14)

k’oriγu : eki üč : kišiligü : täzip bardı : “The protector fled together with a few (lit.: ‘two or three’) people.”¹⁵ (BK E 41)

3. Conclusion

Modifying the reading of Radloff (1895), we can now read the sentence in question as follows:

𐰽 𐰺𐰆𐰽𐰾𐰿 : 𐰽𐰺𐰆𐰽𐰾𐰿 : 𐰽𐰺𐰆𐰽𐰾𐰿 : 𐰽𐰺𐰆𐰽𐰾𐰿 [: 𐰽𐰺𐰆𐰽𐰾𐰿 : 𐰽𐰺𐰆𐰽𐰾𐰿] 𐰽 : 𐰽𐰺𐰆𐰽𐰾𐰿

k’okilik : ü[č tört : tūmān aγī :] altun : kümüš : kǎrgāksiz : kältürti : “They brought scent, [30,000 ~ 40,000 rolls of silk brocade], and gold and silver in abundance.”

Abbreviations

BK	Bilgä Kagan Inscription
KT	Kül Tegin Inscription
T	Tunyukuk Inscription

¹² The letter group 𐰽𐰺𐰆𐰽𐰾𐰿 *Isyl* is certainly a spelling error instead of 𐰽𐰺𐰆𐰽𐰾𐰿 *slynI*, 𐰽𐰺𐰆𐰽𐰾𐰿 *slyn* being the Turkic rendering of Chinese 舍人 *shèrén* ‘a retainer; a eunuch; a secretary’ (Li 2021: 219).

¹³ See Li 2021: 219 for the first sentence and Tekin 1968: 271-272 for the second sentence. Instead of ‘an immeasurable quantity of treasures’, ‘10,000 rolls of silk brocade’ would be appropriate.

¹⁴ See Tekin 1968: 284, 285 for the English translation.

¹⁵ See Tekin 1968: 147, 278 for the English translation.

References

- Ajdarov, Gubajdulla (1971), *Jazyk orxonskix pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata.
- Aydın, Erhan (2012), *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)* [Orkhon Inscriptions (Köl Tegin, Bilgä Qayan, Toñuquq, Ongi, Küli Çor)], Kömen Yayınları: 87, Konya.
- Berta, Árpád (2004), *Szavaimat jól halljátok..., A Türk és Uygur rovásírásos emlékek kritikai kiadása* [Listen to My Words Well Critical Edition of the Türk and Uyghur Runic Monuments], Szeged.
- _____ (2010), translated by Emine Yılmaz, *Sözlerimi İyi Dinleyin..., Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını* [Listen to My Words Well Comparative Publication of Turkic and Uyghur Runic Inscriptions], Türk Dil Kurumu Yayınları: 1008, Ankara.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Ergin, Muharrem (1970), *Orhun Âbideleri* [Orkhon Monuments], İstanbul.
- Li, Yong-Söng (2017), “빌개 카간 비문의 남쪽 면 제 11 행에 있는 두 번째 문장에 관하여 [On the Second Sentence of Line 11 on the South Side of the Bilgä Kagan Inscription]”, *인문논총 [Inmunnonchong = Journal of Humanities]* 74/4, pp. 475-492.
- _____ (2021), “On *Isyl Ilky* in the Kül Tegin Inscription”, in İbrahim Taş, Zemire Gulcalı & Tümer Karaayak (eds.), *Eski Türkçe Üzerine Filolojik Araştırmalar* [Philological Studies on Old Turkic], Çanakkale, pp. 205-223.
- Malov, Sergej Je. (1959), *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva & Leningrad.
- Orkun, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları* [Old Turkic Inscriptions] I, İstanbul.
- Ölmez, Mehmet (2012), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük* [Old Turkic Inscriptions in Mongolia from the Orkhon-Uyghur Khanate Period, Text-Translation-Glossary], Ankara; Ankara 2021⁴.
- Radloff, Wilhelm, *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, [Erste Lieferung] 1892, Zweite Lieferung 1893, Dritte Lieferung 1896, St. Petersburg.
- _____, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Erste Lieferung 1894, Zweite Lieferung 1894, Dritte Lieferung 1895, St. Petersburg.
- _____, (1897), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, St. Petersburg.
- Radlov, Vasilij Vasil'evič [= Wilhelm Radloff] & Platon M. Melioranskij (1897), *Drevnetjurkskije pamjatniki v Košo-Cajdame*, Sbornik Trudov Orxonskoj ekspedicii, T. IV, Sanktpeterburg.
(<http://books.e-heritage.ru/book/10086767>)
- Société Finno-Ougrienne (1892), *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890*, Helsingfors.
- Tekin, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Vol. 69, Bloomington & The Hague.

- _____ (1988), *Orhon Yazıtları* [Orkhon Inscriptions], Türk Dil Kurumu Yayınları: 540, Ankara.
- _____ (1991), “A New Classification of the Turkic Languages”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 1, pp. 5-18.
- _____ (1995), *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk* [Orkhon Inscriptions: Kül Tigin, Bilgä Kagan, Tunyukuk], Simurg Dil ve Edebiyat Dizisi: 1, İstanbul.
- _____ (2000), *Orhon Türkçesi Grameri* [A Grammar of Orkhon Turkic], Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- _____ (2008), 돌궐 비문 연구 — 켈 티긴 비문, 빌개 카간 비문, 투뉴쿠크 비문 — [Dolgwäl Bimun Yəngu — Kül Tigin Bimun, Bilgä Kagan Bimun, Tunyukuk Bimun — = Researches into the Orkhon Inscriptions — Kül Tigin Inscription, Bilgä Kagan Inscription, Tuñukuk Inscription —], translated and annotated by Yong-Söng Li, Seoul.
- _____ (2016), *Orhon Türkçesi Grameri* [A Grammar of Orkhon Turkic], Türk Dil Kurumu Yayınları: 1195, Ankara.
- Thomsen, Vilhelm (1896), *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors. (= MSFOu V)
- _____ (1924), “Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung”, übersetzt von Hans Heinrich Schaeder, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, pp. 121-175.
- User, Hatice Şirin (2009), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları* [Inscriptions of the Köktürk and Ötüken Uyghur Khaganates], Kömen Yayınları: 32, Türk Dili Dizisi: 1, Konya.

<http://books.e-heritage.ru/book/10086767>

<http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/Lc-22/V-1/page-hr/0077.html.en> (Radloff 1893)

<http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/Lc-22/V-1/page-hr/0079.html.en> (Radloff 1893)

<http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/Lc-22/V-1/page-hr/0269.html.en> (Radloff 1896)

https://ih.snu.ac.kr/wp-content/uploads/mangboard/journal/982372819_YOhMtk6H_15-EC9DBCEBB098_EC9DB4EC9AA9EC84B1_475-492_.pdf (= Li 2017)

Figure 1 East Side of the Bilgä Kagan Inscription

Figure 2 South Side of the Bilgä Kagan Inscription

Figure 3 unretouched rubbing of South Side (left) and North Side (right) of the Bilgä Kagan Inscription (<http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/Lc-22/V-1/page-hr/0077.html.en>)

Alexis MANASTER RAMER* (Venice, California and Varna, Bulgaria)

Intricate Materials: Turkic *ātag Latin insula Celtic enistī Greek νᾱσος, νῆσος Luwian kursawar, etc.

[...] Archimedes [...] said that, if there were another Earth, he would go over to that one and move this one—Plutarch (*Life of Marcellus* 14.7).¹

* Professor (retired) Doctor, manasterramer@yahoo.com ORCID: 0009-0009-4174-1335.

¹ In Greek: [...] Ἀρχιμήδης [...] εἶπεν ὥς, εἰ γῆν εἶχεν ἑτέραν, ἐκίνησεν ἂν ταύτην μεταβάς εἰς ἐκείνην. But this was in the 1st/2nd cent. AD in ATTIC Greek, while Archimedes, who spoke/wrote only DORIC, died in the 3rd cent. BC. Four more versions are even later: one each from Pappus (4th cent. and the only other credible source but also Attic): (2) δός μοι [...] ποῦ στῶ καὶ κινῶ τὴν γῆν (Hultsch 1878: 1060; Heiberg 1880-1881 ii: 465), often misquoted with κινήσω (as in Plutarch and Tzetzes), which is moreover not rarely moved to the end of the quote (e.g. Heiberg 1879: 8) and Simplicius (6th cent. Doric): (3) ἐκείνο τὸ πᾶ βῶ καὶ κινῶ τὰν γᾶν; as well as two from Tzetzes (12th cent. Doric): (4) πᾶ βῶ καὶ χαριστιῶνι τὰν γᾶν κινήσω πᾶσαν and (5) ὅπα βῶ καὶ σαλεύσω τὴν γῆονα (Heiberg 1879: 37). But these Simplicius and Tzetzes versions lack at least one word at the beginning of the quote. Now, Simplicius writes (the only way I can explain this in English): “that *Where I would go to and move the Earth?* thing”, so NOT QUOTING but REFERRING to a familiar quote by citing a PART. This is like Bram Stoker’s (in ch. 25 of *Dracula*) “‘Dos pou sto’” or Dijksterhuis’s (1987: 14) “ΔΟΣ ΜΟΙ ΠΟΥ ΣΤΩ”. Tzetzes (who is often said to be quoting Diodorus Siculus, a source that WOULD be more authoritative than any other) OBVIOUSLY drew on the incomplete Simplicius version instead (Drachmann 1958). And yet some major scholars endorse this, e.g. Drachmann and Dijksterhuis (pp. 16f.), resulting in gibberish. Others though TACITLY prove my point by translating words that are not in the Greek; e.g., Walton (1957: 195) adds “Give me” (Pappus’ words!) and Thomas (1941: 21) adds “If I have” (close to Plutarch’s!). And the legendary A.E. Housman too, by attributing (Pappus’) δός μοι to Simplicius (a 1919 letter, in Housman — Burnett [2007 I: 403]). Like anyone with a real sense of Greek (and no Modern had a better sense of Greek than Housman) these three scholars must have FELT the incompleteness. For the rest of us, let me explain that evidently if “πᾶ βῶ καὶ κινῶ τὰν γᾶν” WERE the entire quote, that would make it a QUESTION: “Where shall I go to [...]?” (a familiar usage, e.g., in Euripides’ *Hecuba*). This would make no sense, especially because Simplicius describes Archimedes as “boasting (ἐκόμψασεν)” (Housman’s “vaunt”). But even rhetorically, to ask “Where shall I go [...]?” is NOT a boast, so some preceding words MUST be missing. Also, Tzetzes further bowdlerizes Simplicius by interpolating from elsewhere the word χαριστιῶνι in no. 4, and in no. 5 changing πᾶ to ὅπα (a RELATIVE pro-adverb, which here has no antecedent, thus making the text even more clearly incomplete!). And then, since the mid-19th century, what is often

Never having met Prof. Ölmez in person and knowing his work only as well as a mere outsider to the field can but strive to, I am particularly grateful for the astronomically improbable chain of coincidences that has brought me here. The first of these was that back in the 1980's I got to have any contact with Turcology² at all. Someone had introduced me to Bob Dankoff, who still remains one of only a handful of Turcologists I HAVE met, and it was he who made me aware of (and at first expected me to play along with) one of the top methodological fallacy in Turcology, namely, that of going on arguing, for decades and, crucially, *a priori*, about whether something COULD in principle happen. At first but not for long, because instead of doing that, we both agreed to try to do (which I then strove to keep doing in those years and subsequent years and decades when I was able to do anything, and perhaps more importantly TO SHOW THE GOOD OF DOING) the diametrical opposite, namely, always and only figuring out *a posteriori*, in a GIVEN case, FACTUALLY, and once and FOR ALL, whether something DID or DOES

quoted are outright FAKES: (6) δός μοι ποῖ [*sic!*] στῶ, καὶ τὰν γᾶν κινήσω (Samartsidis [1841: 72], the earliest of these that I have found so far), (7) δός μοι πᾶ στῶ, καὶ τὰν γᾶν κινάσω, with the verb misspelled hyper-Dorically (e.g. [Unsigned 1844: 466], likely August Joseph Althenhöfer [as I learn from Rupert Dörflinger p.c.]; Konstandinidis [1861: 11], etc.; cf. Mitsopoulos [1999: 130, 240] and Caragounis [2004: 72], who list this as a borrowed idiom in MODERN Greek [consistent with Triandafilidis [1941: 200]], which however is not generally used); (8), with the error corrected, δός μοι πᾶ στῶ, καὶ τὰν γᾶν κινήσω (e.g., Saripoulos [1851: 114], Logio [1919: 28], Yeroulanos [2016: 75], etc.); (9) δῶς μοι πᾶ στῶ, καὶ τὰν γᾶν κινάσω, with BOTH the first AND last word wrong (Ceccarelli [2010: 180]; Vogt [*et al.*] [2016: 74 n. 29]; Shaker [2021: 85 n. 15], and many, many others). As usual with “fake olds”, almost no one gives a reference. And the few that do are fake: f.ex., Ceccarelli, Vogt [*et al.*], and Yeroulanos all refer to Pappus ... for pseudo-Doric versions obviously not from Pappus' Attic.

² The way the term ‘Turkic’ is used here (and in general) is of course ambiguous and often positively misleading. Here I mean either Old Shaz (so-called “Old Turkic”, a misnomer if there ever was one, since there are older Lir Turkic languages known, and Old Uygur) or a proto-language laying not too far back of that, the latter (as here in part) reconstructed from not just Old but also Middle or even Modern Shaz data (thus typically ignoring the Lir languages, especially of course Hunnish, Avar, and Danube Bulgar). Mikhail Zhivlov (p.c.) suggests here that some of the less-studied Shaz languages are often equally disregarded, including by me, and he may well be right.

happen or not³ (no matter what most specialists and above all their students might have been absolutely certain SHOULD be the case *a priori*).⁴

And in November 2022 it was yet another in that long chain of coincidences that led me to the etymologies I am going to report here, namely, this time the fact that I had decided to use as my epigraph here what I (mistakenly) thought to be the *ipsissima verba* of Archimedes referring to place to STAND), only to discover at the age of 67½ that this was a likely myth, because the other four ancient versions all talk about a place to GO TO (βῶ)—or a place to GO OVER TO (μεταβῶ). And this is just what an ISLAND turns out to have been in the ancient Turkic conception (and as I then saw the Indo-European one too): a place to GO (though not as, as for Archimedes, a destination but merely a stepping stone while crossing over on the way to wherever one was going).

Now, as for Turkish **ada**, Baskhir **atau**, etc. etc. (and not to forget Pecheneg Ἀρέχ, recorded by Constantine Porphyrogenitus), it was certainly a good thing to reconstruct *ātag (perhaps first by Räsänen 1949: 160). But this reconstructed form was not analyzed further either then or later (see, notably, Räsänen [1969: 31], Doerfer [*TMEN* ii: 19 #438], *ĒSTIa* [i: 87], Tietze [2016: 244], Stachowski [2019: 53], etc.). The reconstruct itself was even sometimes explicitly described as being of unknown origin, not to mention some entirely random etymological

³ For Dankoff & Manaster Ramer (1982), which was the beginning of my intermittent odyssey, the point was to see whether Kashgari had three DISTINCTIVE (PHONEMIC) vowel lengths (as claimed by Doerfer) at all, much less ones allegedly correlated with those (themselves unproven) of Khalaj—and not whether any language COULD have three vowel lengths. I later published extensively, alone and with others, on the other topic Dankoff had asked me about, not even trying to SETTLE the rhotacism/zetacism and lambdacism/sigmatism (much less the Altaic) issues, but just to get other scholars to stop pretending that those issues COULD be solved *a priori*, e.g., by claiming that no language has ever changed a rhotic sound to a voiced sibilant (a claim that is both plainly untrue and even if it had been true, barely if at all relevant).

⁴ It is not that all specialists agree; obviously they often do not (and indeed create artificial non-issues to have more things to disagree about than necessary). Rather the way scholarship is done still today (as it has perhaps always been) involves agreement on the basic idea that the specialists (and perhaps even more so their students) know everything, and everyone else nothing, first, and, second, on their right to define the issues and the range of opinions that can be heard at all, e.g., one has to be either for or against Altaic (or sit on the fence), but one cannot be heard at all if one maintains (as I have since the late 1980s) that the entire methodology of this fight (on both sides) was largely fake, much less if one dares to propose (as I do) that most of the traditional comparisons and reconstructions are invalid, but the languages themselves (notably Turkic and Mongolic) are in fact related, though far more distantly than on the traditional pro-Altaic view. This is a very simple point: there could be a science in which a major new journal simply is not interested in this topic; there cannot be a science in which a major new journal encourages articles attacking a supposedly long-since-refuted theory but refuses in principle submissions defending it.

speculations (notably about it being a borrowing, that last refuge of the unsuccessful etymologist) that one can see conveniently summarized in *ĒSTIa*.

Now, me, I never cared about the origin of this, or any other word. What attracted me to the problem was instead the intellectual history. For, while in previous work, I had been able to document any number of myths in various fields of scholarship, including Turcology and nearby fields, I usually focused on AFFIRMATIVE myths (i.e. claims that someone KNOWS something that either is not so or at least is actually unknown or even unknowable), with little if any attention to NEGATIVE myths. Yet these, I have come to realize, do at least as much, maybe more harm. This became clear to me some time ago when at some meeting of historical linguists I was told, when I showed someone a proposed etymology of some word previously unexplained, that this word “is known (*or* agreed) to be of unknown origin”. And of course we all know that some scholars believe that some languages and language families (notably Turkic but also many others) are KNOWN in just way to be of unknown origin (unless of course they or someone they give permission to, should find such an origin).

So the word at issue, and by a curious coincidence, another word for ‘island’ in Turkic and, by more coincidences still, at least three words for the same concept in Indo-European (in Latin, Greek, and Celtic) have also long had no satisfactory etymologies. And I very much fear that in all these cases there has been this very confusion whereby, instead of (humbly) saying “Neither I nor anyone else I know has discovered the origin of X”, many scholars (rather less so humbly) say “I (and others) know that the origin of X is unknown”. And of course they would rather die than ask someone else, above all someone without a current paid-up membership in the club: “And do YOU by any chance know the origin of X, and if so would you tell us?”. The difference between these two approaches to science is fundamental, since one encourages new research, not the least by others than those who have hitherto monopolized (or oligopolized) it, while committing one to welcome such research and consider its results seriously, whereas the other one—well, not as much.

Apart for this small but basic change in attitude, we need some others, more technical. In both Turkic and IE studies there has, for example, been a basic assumption that an island is, in Clauson’s (*EDPT* 65) words “something cut off from the mainland” (this also underlies an often-touted non-etymology of Latin **insula** connecting it to the **sal-** stem of **sāl** ‘salt’ as *‘what is in the sea’). What I would like to suggest that we should stop making such assumptions in general.

In this case, it is evident if we think of life in prehistory (or take a look at a map)⁵ that we should NOT be thinking of Manhattan, Greenland, much less Kaua‘i, but rather of those little patches of soil sometimes seen (often just temporarily) above the water line in the middle of a river or stream,⁶ which I learned just now are called **aits** (or, in certain cases, **braid bars**) in English. It was aits that were used to cross from one side to the other of a body of water, whether on foot or possibly riding an animal (or merely driving them along), keeping feet and hoofs as dry as possible (among other advantages), STEPPING ON THE AITS rather than on the bottom of the river.

Hence, I do not see how our word could NOT be derived from the root *āt- ‘to step’ (*ĒSTia* i: 88). To be sure, there are some questions about the suffix. Once, and not only in *ĒSTia* (passim) but also (and explicitly so, which is surprising) in *DTS* (651) and Gabain (1950: 70),⁷ it may have seemed OK to posit a suffix (or variant) –Ag,⁸ and so a form like *āt-ag. However, other authorities, e.g. Zajączkowski (1932: 73-75), Clauson (1972: xlv), and Erdal (*OTWF* 172ff.), recognize no –Ag suffix at all but only -(X)g (where ‘X’ stands for a HIGH vowel⁹ and the parens indicate that this vowel is replaced by a preceding morpheme-final vowel if any). If so, then *ātag would LOOK like it has to be parsed as *āta-g, which seems impossible. But maybe an –Ag suffix (or variant), while not original, had popped up by the time we need it, either via assimilation of vowel quality¹⁰ from an original *āt-ig or via metanalysis.¹¹ And at least for now I do

⁵ The same point is evident in Arabic **jazīrah**, which appears to derive from a root meaning ‘(for water levels) to go down, to ebb’, and Polish **wyspa**, which appears to come from ‘to pour (a granular substance) out’ and be related to the word for ‘rash’. Note that the Arabic word refers equally to islands and peninsulas.

⁶ Precisely this meaning, incidentally, is actually attested for our word in some living Turkic languages, as implied by some of the glosses (mostly in Russian) quoted in *ĒSTia*.

⁷ However, both works cite examples of words ending in –ag derived from verb stems ending in –a, so the suffix in each is just –g (i.e. precisely –(X)g) and NOT –ag.

⁸ In these system suffixes added to nominal bases are marked with a plus (+), while those added to verbal bases are marked with a hyphen/minus (-). My one slight modification is to the combined symbol (+/-) for suffixes that (apparently) are sometimes found added to either one.

⁹ This is an unfortunate choice of symbol, but it is not obvious what would have been better.

¹⁰ Zajączkowski (1932: 37) mentions **karandaš** from **karīndaš** as an example of just such a vowel assimilation in some Turkic dialects, which he cogently compares to the **a** vowels (here in SMALL CAPS) that would each of them otherwise be **e** in French **camarade** and Italian **maraviglia**.

¹¹ Thus, some word(s) originally analyzed as ending in °a-g (the vowel belonging to the preceding morpheme) could have been reanalyzed as ending in °-ag. Consider, f.ex., **ōtag** ‘temporary habitation, tent’, whose reflexes include Turkish **oda** ‘room’, which by the way does not seem to me, necessarily, an “abbreviation and corruption” (Clauson *EDPT* 46). This word seems to be from (Kashgari’s) **ota-** (or maybe rather **ōta-**?) ‘to warm oneself by a fire’ (itself denominal from **ōt** ‘fire’) and so to be analyzed as *ōt+a-g. But I do not see how, especially since the

posit ***ātag**, possibly itself from an earlier ***ātīg**,¹² and in any case derived from ***āt-** ‘to step’, referring to a place to be used like a STEPPING stone, for crossing from the Turcology of today to that of the future—and hopefully driving the field as a whole with me. As a whole—both because another version of Archimedes’ words actually says he would move the WHOLE earth (“τὸν γᾶν κινήσω ΠᾶΣΑΝ”) and because I am an inveterate optimist, hoping at the age of 67½ to get the field to do what I urged repeatedly and wholly unsuccessfully starting four decades ago.

Speaking of optimism, it seems to me not at all impossible to also find a solution for the other Turkic words for ‘island’, such as **otrug** but also **otrač** and several other variants, which have been very much discussed but whose etymology (or etymologies) seem to be still far from known. This would of course be a solution that had never been anticipated because as I said the semantics and pragmatics seem to have been considered as if early Turkic (and IE) had been spoken somewhere out in the middle of the Pacific. What I am thinking of is whatever connection there may be between at least some of these words and **ortu/orta/otra** ‘middle’ (whose etymology has also remained enigmatic). At least in the case of words like **ortolīk** (Räsänen 1969: 367) but also **ortalīk** (*ĖSTIa* i: 476) the connection is obvious.

I venture, though, to suggest there is even more that we can achieve here. All these words, and **ortuk**, **ortak** ‘partner’ as well, seem to come, at least possibly, from a verb stem (likely not a root but a derived stem) ***otur-** or ***ot-tur-** or the like. Now, it was none other than Clauson that suggested ***otur-** ‘to cut’ as the source of **otrug** “with the connotation of”, as I quoted already, “something cut off from the mainland”.¹³ The verb is right but the semantics and pragmatics seem to me purely Modern. As I keep saying, an island was seen (and that is because it WAS) a link between the two river banks and so precisely not cut off, much else from the mainland, (for the very word ‘mainland’ implies that we are talking about an island out in the middle of a sea or ocean).

Next, for **ortuk**, **ortak**, *ĖSTIa* (i: 477), following proposals by Brockelmann and Doerfer, posits a verb root, too, though of the form ***orta-**, adding: “It is

verb **ota-** (or rather ***ōta-**, because how else would we get the **-d-** in Turkish?) disappeared early, there would NOT be a tendency to metanalyze this ***ōt+a-g** into ***ōt-+ag**. And so this could produce a neo-suffix **+/-ag**.

¹² The Pecheneg form, though old (attested by Constantine Porphyrogenitus as the name of a particular island, but likely just our word, as supposed by Menges [1944-1945: 278]), is not decisive because the quality of the vowel at issue is far from certain. Obviously, I do not share Menges’s confidence that it was “palatal”.

¹³ On p. 57 he suggests that **otur-** is itself **o-tur-**, but I cannot find any basis for such a putative **o-** root. To me, it seems evident that the root was ***ot-** if not ***otV-** and not just ***o-**.

naturally difficult to say [anything] or even to form speculations about the putative verb ***orta-**. All one can say is that it is right to consider the central idea subsuming almost all the meanings of the derived [noun] **ortak** to be the idea of commonality, togetherness, collectivity with, so to speak, equal rights” [*my tr. from the Russian*]. This seems to me a positive development as far as it goes—but it does not go quite as far as Archimedes would have wanted to go if he had been a historical linguist. First of all, this assumes that this word is unrelated to the ‘middle’ words. Second, in the discussion of THOSE words, *ĒSTIa* argues, very cogently, that the forms with the **-rt-** cluster are pretty certain to be secondary as compared to ones with **-tr-**. The same argument surely applies here, too: **ortuk** and **ortak** are likely from ***otruk** or ***otrak**. Third, the (so far a bit vague) semantics proposed for the latter word seems to me to apply equally well to words meaning ‘middle’, as being that which is equally distant (or equally close) to two (or more) others. Finally, this surely has to be the same verb that Clauson was thinking of, a verb that did not even need to be reconstructed because it is directly attested by Kashgari.

But what CAN the semantic connection with Kashgari’s ‘cutting’ word be? To me it is essential here, as everywhere and always, to always focus on the details of the meanings in a language spoken by people who lived a different life from ours and a rather long time ago. Even many Modern languages do not have a single verb ‘to cut’. The key for me is that Kashgari’s **otur-** is specifically said to involve cutting hair or clothes or the like!

Now if the Gentle Reader will think back to his last haircut he will recall the hairdresser or barber doing some specific things with his hands, namely, holding the cutting instrument in one hand and holding two different things with the index and middle finger of the other hand vs. the thumb and the remaining fingers of that hand: respectively, the lock of hair he is trimming vs. the customer’s head (or nothing if those digits are in the air). I would be happy to demonstrate that something similar often happens (which the Gentle Reader may not recall ever seeing or anyway not as readily) when one is cutting fabrics (minor alterations and such are one of my hobbies, less fun but more profit than that of historical linguistics). Something like it, too, can be noticed when one is trying to unlock or rather unbolt an old-fashioned door or lid, as opposed to the relatively newfangled ones where we just turn a key and push or pull, much less those newest-fangled ones that get locked and unlocked electronically by pushing a button on a remote device. Though here, as definitely when hammering a nail into something, it is the thumb and index finger that work together (and the middle finger goes with the last two). And then there is the way one holds the reins, which again is classically ASYMMETRICAL.

I will go out on a limb then and suggest that the earliest meaning we can recover for ***ot(t)ur-** was to do something by holding various relevant things in THREE places,¹⁴ which would have been crucially different, in this and perhaps other very ancient languages, from the concept of holding something in two places (with the five digits of each hand working as a unit). The actions I am talking about would normally have involved then, as we have seen, using two different sets of digits on one hand acting separately and the other hand as the third element—or else using three hands (hence more than one person, hence cooperation!). As a result, I submit that the word for ‘partner’ refers to a person collaborating with EGO, so that the latter has another hand besides his own two to get things done. The words for ‘middle’ refer originally to someone who holds hands, whether literally or not, with two or three others, symmetrically arranged around him. And some words for ‘island’ (or as I keep saying ‘ait’) referred to that which is both in the middle and moreover helps us by, in effect, HOLDING us up.

Now the reason I came up with all this is again a coincidence, which is that I know far more about Indo-European than Turkic (though I seem to have done some work on Turkic before I did any on Indo-European). And I both believe and try to demonstrate in practice that Indo-European linguistics and Turkic linguistics (and every other kind of linguistics, and other sciences too) both can and have to be partners if all kinds of progress is to be made that is otherwise almost inconceivable given that we, the Modern scholars to whom this job has fallen, live (sorry to repeat myself) in a completely different world and in a different way from the speakers of the ancient and above all the prehistoric languages we seek to understand. So I think no one, including me, would make the connections I have proposed if it were not for the fact that everything I have said about Turkic has parallels in Indo-European.

First, let me try to explain yet another word for ‘island’, this time in Indo-European.¹⁵ To begin with the most obvious, Latin **insula** has also had no

¹⁴ I hope to demonstrate, too, that ***ottuz** ‘30’ comes from this very root, alluding to counting on fingers in contrast to ‘10’ and ‘20’. Of course, then we must explain Khalaj **orta** ‘middle’ vs. **hottuz** ‘30’. The former seems to me a possible borrowing from another Turkic language.

¹⁵ It was an even stranger coincidence that got me interested in Indo-European: finding out from the late Eric P. Hamp that the only reason he could name for his opposition to Nostratic was that its main exponent had misanalysed the Armenian nominative plural ending **-k^c** (whereas it seemed to me then and does still today that an individual slip-up does not disprove a theory that can, not just survive but, be improved by simply removing that slip in favor of a real solution, which in fact I did in Manaster Ramer (1996), where I showed that PIE word-final ***-s** has different reflexes depending on what vowel preceded, with **-k^c** being regular after (at least) ***-a-** and ***-e-**. It is worth noting that, in a field that claims to live by regular (exceptionless) sound laws, no one has yet acknowledged this—and contrived “analogical” solutions are still

realistic etymology. And, as so often happens, too many non-etymologies. Not very many by the usual standards of the field,¹⁶ but of course even one is too many.

being repeated that do not anyway account for the facts. It is true that my data are sparse, but then (one example out of many of the double standard prevalent in this field) there is not the same silent rejection but instead widespread acceptance of Nussbaum's (1999) analysis of vowel developments before light and dark **I** in Latin, which is based on zero clear examples (by his own admission) for the sound laws he assumes for ***kelV**- sequences and one clear counterexample (**scelus**, which under his analysis should be ***scolus**), which he accordingly introduces yet a special sound effect for (by definition with this one example) whereby a vowel is kept from darkening by a preceding **sk**- (but not a preceding **k**-). Moreover, in a field that purports to demand typological parallels and/or (though these are often pure posturing) supposed phonetic "motivations" for proposed sound changes, it is a fact that for my proposed Armenian sound change I provided a rather close parallel (where IE word-final *-s after original IE low and mid vowels ends up as -**k** in some dialects of Polish), whereas Nussbaum provides none at all for his claim that somehow a word-initial **sk**- sequence could have such an effect as he claims (preventing a following -e- from darkening) in a language where **k**- does not. See also Manaster Ramer (2022) for a bit more discussion of this particular case, but of course the issue is general. A simple example is Jasanoff's (2018) attack on what I consider Melchert's (2003) Greatest Law where he says that there are no known typological parallels to Melchert's idea that in IE *TK clusters first changed to *TsK then *KTs, which then go to KT in Greek and KS everywhere else. Fair enough but Jasanoff cites not one typological parallel to his alternative, which involves no more than a change from affrication (TK > TsK) to palatalization (TK > T^jK or the like). I see here no more than one more attempt (there have been others, e.g. Kloekhorst 2014) to just tear down one of the best ideas I have seen in IE linguistics, which I see as "a monument to human intelligence" (if I am not mistaken, a phrase coined by Bloomfield), whereas some simply cannot abide Prof. Melchert's simple and elegant solution to a celebrated and perennial problem. The general fact is that in IE, as in Turcology (and many other fields), methodological criteria are constantly being used with such blatant inconsistency to either push through ideas that one has decided to like or else to destroy and condemn to silence ideas one has decided to hate. But on what basis do scholars decide what to like and what to hate? Let us see. It is true that sometimes scholars back away from their own best ideas for no intellectually valid reason but just because it is too good (as discussed in detail in Michalove & Manaster Ramer 2001), but do we ever see a scholar applying such a blatantly double standard in reverse, to anathemize an idea of his own (or his own school's) while canonizing that of another?

¹⁶ This point is elementary. Anyone who is not a professional in the relevant field (or some other field very much like it and so allergic to any criticism that they know would apply to them, too) immediately does get the point, without my having to say anything, when I, f.ex., show them that there close to a dozen different (all native Polish!) etymologies of the name of the city of Szczecin, or close to a score for the Latin word **virgō** 'vigin'. Or any number of other such abuses that are rewarded and applauded, while any criticism is resisted tooth and nail—or better yet simply ignored. And by the same token anyone I show the *Wikipedia* article on the Indus Valley script (again anyone except from top academics in the sensitive fields) immediately gets the point when I call their attention to this statement: "Over 100 (mutually exclusive) attempts at decipherment have been published since the 1920s [...]" (https://en.wikipedia.org/wiki/Indus_script, accessed 25 November 2022).

One is the venerable idea, going back AT LEAST to Vaniček (1881: 298) and widely repeated since (as far as I can see without any argument EVER and USUALLY even without precise attribution), e.g. in Pokorny’s once extremely and still somewhat influential work (*IEW* 878), that the postpound of this word derives from **sal-**, the root/stem of **sāl**, lit. ‘salt’ (here referring to the sea), so the word as a whole “perhaps (*vielleicht*)” meant “the one that is in the sea (*ἡ ἐν ἁλὶ οὖσα*)”.¹⁷ This, in fact (like many semantically and pragmatically absurd etymologies in this and many others fields), is still often repeated by top specialists and moreover (this being crucial to my mind) without that crucial expression of doubt that Pokorny expressed: “*vielleicht*”.

On the other hand (unlike many such ideas) it is also not very widely or firmly accepted either—and so there is at least a slim chance that one might be heard if one were to offer an alternative. Importantly, it is rejected by de Vaan (2008: 306) on the very grounds I myself might have raised: “the Indo-Europeans seem to have indicated with ‘island’ mainly ‘river islands’”.¹⁸ So says, crucially, Prof. de Vaan, and not just an “out-of-work hairdresser” (cf. the “Mona Lisa Vito” character in the movie *My Cousin Vinny*) like me. Moreover, what the professor says about IE happens to agree with what I have been saying about Turkic. De Vaan then adds that “[o]ne might connect Lat. *solum* ‘soil, ground’, but a formation **en-sol-h₂* with a preverb would be hard to explain”, so he gives up just when he may have found a possible solution that would reflect the presumed prehistoric realities (and if not, at least stumbled on a STEPPING STONE on the way towards one). Instead he then offers the mother of all non-solutions: “Since no other etymology is obvious, it may well be a loanword from an unknown language. The same language may be the source for the Celtic and Greek words, which also contain *n* and *s*”. This conclusion of course is frivolous—and I only dwell on it because also one of the several methodological afflictions of Turcology, no less than IE studies is, that various arbitrary etymologies resting on equally arbitrary foundations, including invoking made-up, arbitrary borrowing claims, are constantly not just being advanced but then widely touted and even lily-gilded.

However, now that we understand an island as a patch of dry (or at least not totally submerged) ground that can help people (and their mounts and pack etc. animals) to cross a stream or river, we can see that ***ensol-h₂**, which can be

¹⁷ Pokorny gives the gloss in Greek to emphasize the supposed parallel. The qualification “*vielleicht*” seems to have been generally forgotten.

¹⁸ His other complaint (“‘being ‘in the sea’ is not a very precise description of what an island is”) seems to be saying the same thing in another way, the issue being that an island for archaic IE speakers is what is in a river, not in a sea.

written numerous other ways, too)¹⁹ might make sense after all, namely, as a bahuvrīhi (a kind of compound common in ancient IE but so far anyway not discovered in ancient Turkic) *‘that in which there is soil’. This would describe very well what a (river) island was and why that mattered, because it helped keep, as I keep saying, feet and hoofs dry. But an even more obvious etymology would take the word from ***en-sal-h₂**, after all. However, the postpound would not be a form of **sāl** ‘salt’ but something with the same, or similar, semantics, or at least pragmatics, and closer to the Turkic. In this case, the postpound of ***en-sal-h₂** would be from **saliō** ‘to jump’, hence the compound would mean *‘that on which one jumps’. Either this or the ‘soil’ etymology considered and dismissed by de Vaan has to be right—or it could even be an *étymologie croisée*, perhaps a deliberate bit of ancient word play alluding to skipping from shore to ait to another ait etc. to the other shore.²⁰ There is no way to know for sure which. This is not a bad thing,²¹ and anyway not an avoidable one. We cannot know the etymology of every word (or indeed of many words). In general, we cannot know MOST things. It is a major problem in all domains of human thought and action that most people seem not to want to accept this—or deal fairly with the consequences. And so there really is nothing more to be said about that. The topic would thereby seem exhausted.

About the Celtic ***eni-stī-** there is really also not much to say, except that it need not mean, as is widely assumed (e.g., Matasović 2009: 116), that this meant *‘that which stands in (the water)’, because maybe (especially in light of the Turkic and Latin examples, not to mention the Greek one to come) we could consider that it was *‘that in/on which to stand’. Maybe it is just me but I like this better. Clearer is the case of the Greek word for ‘island’, νῆσος in the kind of Greek (more or less Attic, or specifically, Athenian) we Moderns are usually taught (if we are taught anything much less dead languages) but also attested in its older form (preserved in Doric Greek) as νᾶσος. This word also has no etymology to speak of, and some therefore would be content to consider it a

¹⁹ Some are tolerated as mild eccentricities. Others still are, or would be, received with either white- or red-faced fury (as the case may be) or, if at all possible, with stone-faced silence.

²⁰ Phonologically, both these ideas, as well as the ‘salt’ one, work out identically, since the relevant proto-vowels (***o**, ***a**, and possibly ***h₂**, which I regard as an allophone of ***a** anyway) would give **u** in this position.

²¹ This may seem like the very thing I railed against above, namely, a significant number of different etymologies, but it is not the same thing at all. The difference is that I do not claim, as so many scholars conventionally do, that, they somehow know, without any evidence, which of a number of equally good (or, more usually, equally bad) alternatives MUST be right. I say precisely the opposite, that, since I can see no way to choose between at least two (and perhaps even more) etymologies for this word, I do NOT purport to know which one is right and do not seek to impose it by fiat upon the obedient reading public.

borrowing—while others seem no less happy slavishly repeating a bizarre un-etymology that seeks to derive the word from the verb ‘to swim’. The real etymology I hope to present in more detail somewhere else involves a number of premises that are either entirely new (i.e. my discoveries) and/or that have been long unsettled despite endless preaching to the choir, so much like the Greek-letter or the Altaic question in Turcology, and indeed like the latter “perennial” (Erdal’s word, not mine) questions in that there is only one thing that both sides agree on, and that fervently, namely, that no other view besides their two and above all no individual besides the card-carrying members of their coteries should ever be heard.

In our case, the issues that are relevant that have been, as I say, recognized and then left in a state of cultivated chaos, made possible to a large extent by certain works, certain views, certain facts, and certain voices being either (if extremely lucky) summarily dismissed or else (more usually) simply ignored, are at least these: (1a) the status of the so-called “laryngeals” (or “schwas”) and (1b) that of the *a “vowel” in Proto-Indo-European and its earliest descendants, (2) the existence or absence in IE and its early descendants of sequences like ***h₂ē** (as opposed to ***h₂ā**); (3) the (not unrelated!) status of certain classes of verbal (and also nominal) forms with a long vowel in them that according to Jochem Schindler and Jens Rasmussen (and I agree with them) imply the existence of roots with long vowels (what I call *DANE-STUFE*), (4) the reflexes in Greek (as well as some other languages) of ***iH** and ***uH** (sequences of high vocoid plus “laryngeal/schwa”), here notably ***uh₂**; (5) the relevance of a compound boundary in the same, viz. ***u**h**₂**; (6) the reflexes in Greek of ***HnC** and ***HmC** (i.e., word-initial “laryngeal/schwa” followed by a nasal followed by another consonant); (7) the reflexes in Greek of ***nsV** (sequences of syllabic ***n** [though actually ***m** and even ***r** and ***l** may be involved] followed by ***s** followed by a vowel). The new issues, as far as I can see raised by me for the first time, are (viii) the reflexes in Greek (and elsewhere) of ***nHnsV** (sequences of word-initial ***n** followed by “laryngeal/schwa” followed by a ***n** [though again ***m**, ***r**, and/or ***l** may also be involved] followed by ***s** followed by a vowel, (ix) similarly the reflexes of the same sequences but preceded by another “laryngeal/schwa”, i.e., ***HnHnsV**, and (x) the original meaning, the semantic developments, and many of the reflexes of a root apparently not discussed as such before but implied by a (universally recognized) set of nominal derivatives such as (at least) Latin **ansa** ‘handle (of a cup or other vessel), loop, clamp’, Lith. **ąsà**, Latv. **ùosa** ‘handle of a pot’, Mlr. **eisi** ‘part of the harness of a chariot-horse, reins’, Gr. ἤνῖα ‘reins’, Myc. **a-ni-ja**; OPr. **ansis** ‘kettle-hook’, OIc. **æs** ‘hole for shoe-strings’ (and perhaps several others).

Obviously, I cannot address any much less all of this here. All I can do here is say that (a) a root ***h₂ens-**, or perhaps rather ***h₂ēns-**,²² seems to be implied by those nominal derivatives, (b) its meaning must have been some specific manner of GRABBING/HOLDING, different from holding SYMMETRICALLY with both hands (because that is ***h₂emh₃-**), perhaps (c) something close to the meaning of the Turkic ***ot(t)ur-** in Turkic;²³ (d) that this root is actually attested in living use as a verb in Hittite, namely, the hitherto unexplained **hās-** / **hass-** / **hēs-** / **hess-** ‘to open’ (Kloekhorst 2008: 321f); and possibly also in Sanskrit **asūy-** if the original meaning was not ‘to grumble’ but rather *‘to grasp for’ (e) that (as discovered by Bezzenger 1879: 136) at least in some situations (which remain completely unexplained in the literature, as far as I am concerned) ***-nsV-** sequences and also ***HnsV-** ones give **anV-** in Greek;²⁴ and (f) that *(H)nHnsV sequences may well have given **nās-** (whence **nēs-** in the most familiar dialects).

If so, then **nāsos** could be derived from *(**h₁)n-h₂ns-o-s**. The ***-o-s** part does not require discussion. The base, though, needs to be explained. If I am right, this would originally have meant *‘that ON(TO) (***n-** or *(**h₁)n-**) [which one] holds in three (or so) places (***h₂ns-**)’. If so, then presumably (though there may be other possibilities too) the word originally was not used so much in the singular to refer to a single ait but (as is normal in real life) in the plural to refer to a chain of them.²⁵ And in any case it must involve an extension of meaning from HANDholds to something that provides (people and animals) with FOOTholds.²⁶

²² This root (or stem) is not to be found in *LIV*².

²³ And in fact I arrived at my proposed meaning for that Turkic verb because of the IE facts.

²⁴ Despite even the efforts of such talented scholars as Nikolaev (most recent 2010) and Van Beek (2022) I do not see that anyone can claim to understand why some words lose the sigma.

²⁵ This also gives an alternative to Starke’s (1981) purely mechanical assumption (also granted by Puhvel 1997: 217 and Kloekhorst 2008: 487) that Luwian **kursawar** ‘island’ is named in virtue of being ‘abgetrennt’ from the mainland (‘cutoff, isolated area, island’ according to Puhvel, who lists one example where he takes the word to mean ‘isolated field’, without it seems to me adequate reason). The underlying Anatolian verb root **kur-** can describe various ‘cutting’ actions, including slicing something in pieces and not JUST cutting a small piece off from a bigger one. It is possible that this verb could refer to cutting in pieces. If so, then the Luwian word could naturally have been a metaphor for a chain of aits.

²⁶ Among other things, the etymology I have just proposed is part of a set of words that make it, for those who do not ignore these data, even harder than before to try to avoid the conclusion that Bezzenger was at least partly right about ***-nsV-** sequences giving **-ασ-** in Greek. They do at least under some conditions (and I am not even convinced that the counterexamples, which do exist, are not all simply analogical formations, which would mean that his sound law would have been exception-free). Two other words, involving the same “new” root, which I have for a number of years tried to share with even the very IEnists who still do not listen to almost anything I say, are ἄσιλλα < ***asilja-** ‘yoke, like that of a milk-man’, and βασιλεύς ‘king’ (a word with so many authoritatively promulgated etymologies that surely even the most dutiful supporters of the System as it is do realize that none of them are even remotely possible and

While some may dismiss most of what I have written, this will be just the usual practice of selectively dismissing or ignoring certain discoveries, certain works, and certain voices, while futilely poring over the same few familiar data (inherently insufficient to resolve any issue). Why not instead accept or at least hear, consider and discuss (not just fairly but above all politely), those discoveries, works, and voices in the hope that sufficient data can be (or in some cases have already been) found so that the issues can be settled once and for all, and factually, rather than on the basis of a priori “reasoning” aimed to one or another choir (and quire).

I began with the seemingly trivial topic of the pervasive mishandling of the Archimedes quotation that many of us learned in childhood, moved on to some etymological problems, which took me rather deeply into very specific issues of the historical phonology, morphology, and semantics of both Turkic and IE languages. Such issues can, however, have unexpectedly fundamental implications. It is moreover not only that a falling piece of fruit can alter the whole course of one science (here PHYSICS). It also that it can alter an entire worldview, typically either shaking faith in some received AUTHORITIES (e.g., Aristotle or Aristarchus) and/or building (ideally a humble and cautious) confidence (rather than a new blind faith, though this keeps happening) in a quite different sort of authority (i.e. NO AUTHORITY AT ALL!). The twin births of critical philology first and then of comparative-historical linguistics were (or should have been) such breakthroughs, for properly understood they are NOT what they have been reduced to in practice (two glorified forms of accounting that moreover not rarely get even the figures wrong and rather more often the calculations) but instead two openings to a radically new view of almost EVERYTHING we are taught wrong from earliest childhood on about everything to do with our own species. How many non-specialists know that “When it comes to [language], Plato walks with the Macedonian swineherd, Confucius with the head-hunting savage of Assam” (Edward Sapir, though he was concerned with a different issue)? And how many will have heard of Wackernagel (1877) at a stroke abolishing a view (of the meaning of the Homeric dual) authoritatively taught and accepted, in spite of its transparent absurdity in several key passages, by all (whipped or self-whipped) Greek-reading boys for rather more than two thousand years?. And, which is where we must start, even among specialists,

their cumulative effect is to discredit that System) as a “painfully simple” (a term I owe to the goodness of Olsen 2009, 2021) compound of ***gu-** (< ***gu-**) ‘a hand holding something’ with ***asil-X-**, hence, *‘he who wields the rod’. And yes I have verified that a rod is something often at least bound in three (and not as one might have expected two) places. This set of words might then be cognate with Old Indic **ásira-** ‘ray, beam’, in any case with that whole ***h₂ēns-** set.

how many understand the real point, that the AUTHORITY of Aristarchus was not supposed to be merely replaced by the AUTHORITY of Wackernagel? Many fewer even than those who actually know what Newton (or Kepler or Galileo or even Copernicus) actually did. No, it not entirely too late, even if the clock is ticking.

And what about Archimedes? His words reminded me of the need, if one wishes to pursue the quixotic dream of budging the wheels of science in a new direction, to find a place to stand, even if just simply be able to be HEARD. And since the Gentle Reader is kind enough to ask, NOT a place QUITE like Thor Peak:

, a mere 250 m drop at an average angle of 15 degrees from vertical and thereby ALMOST the levellest playing field on Earth, second only to what not just me but all of you face every day, and more during the summer conference season, when braving Academic Pique.²⁷ My modest goal is not to turn mountains into mole hills—only into a few STEPPING STONES so the Gentle Readers can join me, before even getting their feet wet, crossing over from the historical linguistics of the recent past to that of the (there being no time to waste, hopefully IMMEDIATE) future—a future in which, if I must pick just one thing that I would like to see change before I die, is that authors like Lindquist & Yates (2018: 2148) would no longer even think to ignore Cowgill’s Greatest Law while yielding *a priori*, with no argument and without admitting the absurdity of doing this, to what they themselves refer to as “the majority view”. “*La pluralité des voix n'est pas une preuve qui vaille rien pour les vérités un peu malaisées à découvrir, à cause qu'il est bien plus vraisemblable qu'un homme seul les ait rencontrées que tout un peuple*”, wrote Descartes some four

²⁷ I would like to offer heartfelt thanks Rupert Dörfinger, Grace Fielder, Béla Kempf, Alexander Nikolaev, Rémy Viredaz, Michael Weiss, and Mikhail Zhivlov for (variously) extensive discussions of several of the points raised herein, numerous very useful corrections and additions, bibliographic assistance, and even proofreading an impossible text under inhuman conditions. Any remaining errors and especially those yet to be made are less their fault than that of the many other scholars who now, as ever, are determined to pretend my work and I do not exist, in a last-ditch effort to defend the *status quo* from a man with no battalions and not even access to a university library.

centuries ago. RIGHT NOW both senior and even junior academics do not (or pretend not to) see that *La pluralité, c'est le vol*. But LATER TODAY or at the latest TOMORROW it may perhaps all change.

References

- Beekes, Robert. 1988. Laryngeal developments: a survey. In: Alfred Bammesberger (ed.) *Die Laryngaltheorie und die Rekonstruktion des indogermanischen Laut- und Formensystems*, 59–105. Heidelberg: Winter.
- Bezzenberger, Adalbert. 1879. Zur Lehre von den silbenbildenden Consonanten. *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* (= BB) 3: 133-137.
- Caragounis, Chrys C. 2004. *The Development of Greek and the New Testament: Morphology, Syntax, Phonology, and Textual Transmission*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Ceccarelli, Marco. 2010. The mechanics of Archimedes[: T]owards modern mechanism design. In: A. Paipetis & Marco Ceccarelli (eds.) *The Genius of Archimedes -- 23 Centuries of Influence on Mathematics, Science and Engineering: Proceedings of an International Conference held at Syracuse, Italy, June 8-10, 2010*, pp. 177-187. Dordrecht [et al.]: Springer.
- Clauson, Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon.
- Cowgill, Warren. 1985. The personal endings of thematic verbs in Indo-European. In: Bernfried Schlerath (ed.) *Grammatische Kategorien — Funktion und Geschichte: Akten der VII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Berlin, 20.-25. Februar 1983*, pp. 99-108. Wiesbaden: Reichert. Reprinted 2006 in Jared S. Klein (ed.) *The Collected Writings of Warren Cowgill*, 69-76. Ann Arbor • NY: Beech Stave.
- Cowgill, Warren. †2006. The personal endings of thematic verbs in Indo-European. In: Jared S. Klein (ed.) *The Collected Writings of Warren Cowgill*, 535-567. Ann Arbor • NY: Beech Stave.
- De Vaan, Michiel. 2008. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden • Boston: Brill.
- Dijksterhuis, Eduard J. 1987. *Archimedes*. Princeton NJ: Princeton Univ. Press.
- Doerfer TMEN = Doerfer, Gerhard. 1963–1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*. Wiesbaden: Steiner. 4 vols.
- Drachmann, A. G. 1958. How Archimedes expected to move the Earth. *Centaurus* 5: 278-282.
- DTS = Надеяев, В. М. [et al.] (eds.). 1969. *Древнетюркский словарь*. Ленинград: Наука.
- Erdal, Marcel. 1991. *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erhart, Adolf. 1970. *Studien zur indoeuropäischen Morphologie*. Brno: Universita J.E. Purkyně.

Intricate Materials: Turkic *ātag Latin insula Celtic enistī Greek νᾶσος, νῆσος Luwian kursawar, etc.

- ÈSTIa I = Севортян, Э. В. 1974. *Этимологический словарь тюркских языков*, [i:] *Общетюркские и межтюркские основы на гласные*. Москва: Наука.
- Fero, Barbara. 2013. *Studies on the Dual in Mycenaean, in the Homeric Poetry and the Attic Theatre of the 5th century BC — Morphological, Dialectal, Stylistical variations* || *Studi sul duale in miceneo, nella poesia omerica e nel teatro attico del V secolo— Variazioni morfologiche, dialettali, stilistiche*. Alma Mater Studiorum — Università di Bologna doctoral thesis.
- Gabain, Annemarie von. 1950. *Alttürkische Grammatik*, 2nd rev. ed. Leipzig: Harrassowitz. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Heath, T[omas] L. 1897. *The Works of Archimedes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heiberg, J. L. 1879. *Quaestiones Archimedeae*. Haunia [Copenhagen]: Klein.
- Heiberg, J. L. 1880-1881. *Archimedis opera omnia cum commentariis Eutocii*. Leipzig: Teubner. 3 vols.
- Hill, Eugen. 2012. Hidden sound laws in the inflectional morphology of Proto-Indo-European. A phonological account of the primary first singular of thematic verbs and the instrumental of thematic nouns and adjectives. In: Benedicte Nielsen Whitehead [et al.] (eds.) *The Sound of Indo-European. Phonetics, phonemics, and morphophonemics*, 169–207. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Hill, Eugen & Simon Fries. 2020. On personal endings of thematic verbs in Proto-Indo-European. In: Repanšek, Luka [et al.] (eds.), *Vácāmsi mīsrā kṛnavāmahai: Proceedings of the International Conference of the Society for Indo-European Studies and IWoBA XII, Ljubljana 4–7 June 2019*, pp. 253–282. Hamburg: Baar-Verlag.
- Hirt, Hermann. 1921. *Indogermanische Grammatik*, ii (*Der indogermanische Vokalismus*). Heidelberg: Winter.
- Hübschmann, Heinrich. 1879. Iranische Studien. Erster theil: Ueber den Lautwerth des Zendalphabets. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* (= KZ) 24: 323-415.
- Housman, A. E. [au.] — Archie Burnett [ed.] 2007. *The Letters of A. E. Housman: Two-volume* Oxford [et al.]: Clarendon Press.
- Hultsch, Fridericus. 1878. *Pappi Alexandrini Collectionis quae supersunt*, iii.i (*Libri VIII Reliquiae, Supplementa in Pappi Collectionem*). Berlin: Weidmann.
- Jasanoff, Jay H. 2003 *Hittite and the Indo-European Verb*. Oxford [et al.]: Oxford Univ. Press.
- Jasanoff, Jay H. 2018. Palatable thorns. In: Dieter Gunkel [et al.] (eds.) *Vina Diem Celebrent: Studies in Linguistics and Philology in Honor of Brent Vine*, 276-287. Ann Arbor • NYC : Beech Stave.
- Kloekhorst, Alwin. 2008. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Leiden • Boston: Brill.
- Kloekhorst, Alwin. 2014. Proto-Indo-European ‘thorn’-clusters. *Historische Sprachforschung* 127: 43-67.
- Konstantinidis, Anastasios. 1861. *Fisiki Propedia* [...]. Athens: Lakonia.
- Lehmann, Winfred P. 1970. Linguistic structure as diacritic evidence on proto-culture. In: George Cardona [et al.] (eds.) *Indo-European and Indo-Europeans: Papers*

- Presented at the Third Indo-European Conference at the University of Pennsylvania*, 1-10. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lindquist, Jesse & Anthony Yates. 2018. The morphology of Proto-Indo-European. In: Jared Klein [et al.] (eds.) *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*, iii: 2079–2195. Berlin • Boston: De Gruyter Mouton.
- Logio, George Clenton. 1919. *Bulgaria, Past & Present*. London: Heinemann.
- Manaster Ramer, Alexis. 1996. Armenian $-k^c < \text{PIE } *-(e)s$. *Journal of Indo-European Studies* 24: 361-398.
- Manaster Ramer, Alexis. 2020. Whey to go: Slavic **кѣсьнь** and the roots ***KŪK** and ***KWAHT** in Slavic and beyond. In: Martin Henzelmann (ed.): *Sprachwissenschaftliche Perspektiven der Bulgaristik: Standpunkte – Innovationen – Herausforderungen (Festschrift für Prof. Dr. Dr. H.c. Helmut Wilhelm Schaller anlässlich seines 80. Geburtstags)*, 79-124. Berlin: Frank & Timme.
- Manaster Ramer, Alexis. 2022. More *inebra*: the meaning of PIE $\sqrt{*kelH}$ and a bit more. In: Valentin Gusev [et al.] (eds.): *Siberica et Uralica: In memoriam Eugen Helimski (= Studia Uralo-Altaica 56)*, 293–315. Szeged: Univ. of Szeged.
- Manaster Ramer, Alexis & Paul Sidwell. 1996. The Altaic debate and the question of cognate numerals. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 87: 153-175.
- Manaster Ramer, Alexis, Peter A. Michalove, Karen S. Baertsch & Karen L. Adams. 1998. Exploring the Nostratic hypothesis. In: Joe C. Salmons & Brian D. Joseph (eds.) *The Nostratic Theory: Sifting the Evidence*, 61-84. Amsterdam • Philadelphia: Benjamins.
- Mańczak, Witold. 1997. La désinence primaire de la 1re pers. sing. des verbes athématiques: $*-\bar{o}$ ou $*-omi$? *Lingua Posnaniensis* 39: 51-56.
- Matasović, Ranko. 2009. *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden • Boston: Brill.
- Melchert, H. Craig. 2003. PIE “thorn” in Cuneiform Luvian?. In: Karlene Jones-Bley [et al.] (eds.) *Proceedings of the 14th Annual UCLA Indo-European Conference*, 145-161. Washington DC: Institute for the Study of Man.
- Menges, Karl H. 1944-1945. Etymological notes on some Păcănăg names. *Byzantion* 17: 256-280.
- Michalove, Peter & Alexis Manaster Ramer. 2001. Etymology vs. phonology: the treatment of $*/w/$ after sonorants in Armenian. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 61: 149-162.
- Mitsopoulos, Yorgos N. 1999. *Lexiko parimiakou logou*. Athens: Epikerotita.
- Navarro Antolín, Fernando. 1996. *Lygdamus: Corpus Tibullianum* III. 1-6 (*Lygdami Elegiarum Liber*). Leiden • New York • Cologne: Brill.
- Nikolaev, Aleksandr S. 2010. *Issledovanija po praindoevropejskoj imennoj morfologii*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Nussbaum, Alan J. 1999. $*Jocidus$: An account of the Latin adjectives in *-idus*. In: Heinz Eichner [et al.] (eds.) *Compositiones Indogermanicae in memoriam Jochem Schindler*, 377-419. Praha: Enigma.
- Olsen, Birgit A. 2009. [Review of Joachim Matzinger (2005) *Untersuchungen zum altarmenischen Nomen: die Flexion des Substantivs*. Dettelbach: Röhl]. *Kratylos*:

Intricate Materials: Turkic *ātag Latin insula Celtic enistī Greek νᾶσος, νῆσος Luwian kursawar, etc.

- Kritisches Berichts- und Rezensionsorgan für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft* 54: 121-127.
- Olsen, Birgit A. 2017. Armenian. In: Mate Kapović (ed.) *The Indo-European Languages*, 2nd ed., 421-451. London • New York: Routledge.
- Puhvel, Jaan. 1997. *Hittite Etymological Dictionary*, iv (*Words beginning with K*). Berlin • NYC: Mouton de Gruyter.
- Rasmussen, Jens E. 1989. *Studien zur Morphophonemik der indogermanischen Grundsprache*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität [Innsbruck].
- Rasmussen, Jens E. 1990–1991. *IH, UH and RH in Indo-European: a phonetic interpretation. APILKU: Copenhagen Working Papers in Linguistics* 1: 127–139. Reprinted in his (1999) *Selected Papers on Indo-European Linguistics: With a Section on Comparative Eskimo Linguistics*, 442–458. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Räsänen, Martti. 1949. *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki: Societas Orientalis Fennica.
- Räsänen, Martti. 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Róna-Tas, András. 1974. Tocharische Elemente in den altaischen Sprachen? In: G. Hazai & P. Zieme (eds.) *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker (= Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients* v), 499–504. Berlin: Akademie Verlag.
- Oliphant, Samuel G. 1912. The Vedic dual: Part VI, The elliptic dual; Part VII, The dual dvandva. *Journal of the American Oriental Society* 32: 33-57.
- Salmons, Joe C. & Brian D. Joseph (eds.). 1998. *The Nostratic Theory: Sifting the Evidence*. Amsterdam • Philadelphia: John Benjamins.
- Samartsidis, Spiridon. 1841. *Epistole ithike*. Smirna: [pub. unknown].
- Saripulos, Nikolaos I. 1851. *Pragmatia tou sindagmatikou dikeou*, 1. Athina: Nikolaïdos.
- Shaker, Anthony F. 2021. *Reintroducing Philosophy: Thinking as the Gathering of Civilization: According to contemporary, Islamicate and ancient sources*. Wilmington DE • Málaga: Vernon.
- Sihler, Andrew L. 1995. *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. NY • Oxford: Oxford Univ. Press.
- Stachowski, Marek. 2019. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Starke, Frank. 1981. Die keilschrift-luwischen Wörter für “Insel“ und “Lampe”. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 95: 141–157.
- Thomas, Ivor (tr.) 1941. *Selections Illustrating the History of Greek Mathematics*, ii (*From Aristarchus to Pappus*). [= *Loeb Classical Library* 362]. London: Heinemann • Cambridge MA: Harvard Univ. Press.
- Tietze, Andreas. 2016. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Triandafilidis || Τριανταφυλλίδης, Μανόλης. 1941. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Athens: ΟΕΣΒ.

- [*Unsigned*]. 1844. Die Lage von Griechenland, iv (Die Verfassung, Die Kirche). In: *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* 1844, no. 58 (27 Feb.): 458-460, no. 59 (29 Feb.): 465-466, no. 60 (29 Feb.): 474-476, and no. 61 (1 März): 481-483.
- Van Beek, Lucien. 2022. *The Reflexes of Syllabic Liquids in Ancient Greek: Linguistic Prehistory of the Greek Dialects and Homeric* *Kunstsprache*. Leiden • Boston: Brill.
- Vaniček, Alois. 1881. *Etymologisches Wörterbuch der lateinischen Sprache*. 2d rev. ed. Leipzig: Teubner.
- Vogt, Matthias T. [et al.] 2016. *Ankommen in der deutschen Lebenswelt: Migranten-Enkulturation und regionale Resilienz in der Einen Welt*. Berlin: BWV.
- Wackernagel, Jacob. 1877. Zum homerischen Dual. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* (= *KZ*) 23: 302-310. Reprinted 1953 in his *Kleine Schriften* i: 538-546. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Walton, F.R. (tr.) 1957. *Diodorus of Sicily*, xi (*Fragments of Books XXI-XXXI*). [= *Loeb Classical Library* 409]. Cambridge MA: Harvard Univ. Press • London: Heinemann.
- Yeroulanos, Marinos. 2016. *A Dictionary of Classical Greek Quotations*. London • New York: Tauris.
- Yoshida, Kazuhiko. 2022. On the origin of the Indo-European thematic present. *言語研究 (Gengo Kenkyu)* 162: 119-144.
- Zair, Nicholas. 2012. *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Celtic*. Leiden: Brill.
- Zajączkowski, Ananiasz. 1932. *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Dai MATSUI* (Osaka)

An Old Uigur Contract in the Pelliot Collection

0. Introduction

Paul Pelliot brought a great number of Old Uigur manuscripts and blockprints from the Buddhist cave temples of Dunhuang 敦煌 to Paris. Those Old Uigur texts are generally categorized into two groups. One consists of the texts from the so-called *Cang-jing-dong* 藏經洞 “Library Cave” (numbered Cave 17 by the Dunhuang Academy), approximately dated to the 9th–11th century; and another comes from Pelliot’s “grotte 181” (numbered Cave 464 by the Dunhuang Academy), belonging to the Mongol period of the 13th–14th century.¹

The former group has been wholly edited by James Hamilton.² The 366 materials of the latter group are preliminarily catalogued by Takao Moriyasu.³ According to him, they are mostly of Buddhist contents: besides a Buddhist letter (Pelliot ouïgour 16 Bis) peeled off from a Buddhist booklet,⁴ only ten fragments in four sets are of secular contents.⁵

* Professor, Osaka University, Graduate School of Humanities, Department of Asian History, dmatsui.hmt@osaka-u.ac.jp, ORCID no. 0000-0003-0726-6269

¹ Moriyasu 1985, 3–13.

² CBBMP; MOTH; Moriyasu 1985, 15–36. See also BT XLVI, for revisions of ten letter correspondences from the “Library Cave” in the Pelliot collection edited in MOTH.

³ Pelliot ouïgour grotte 181 nos. 1–363, Pelliot chinois 5592, Pelliot chinois 4521 (= Pelliot ouïgour 16), and Pelliot ouïgour A. See Moriyasu 1985, 37–98.

⁴ Hamilton 1992; BT XLVI, 190–192, for the most up-to-date edition.

⁵ Moriyasu 1985, 70. The set of nos. 16, 181, 183, and 184 seemingly belongs to the Uigur-Mongolian version of the Yuan legal code *Dayuan Tongji* 大元通制. See Ushine et al. 2021, 46–47. For the economic records on nos. 193 and 194, see Moriyasu 1988 = Moriyasu 2015, 490–510; for letter correspondences on nos. 195+197+203, see Moriyasu 1985, 76–87, and BT XLVI, 117, 127–128; no. 220 remains unedited.

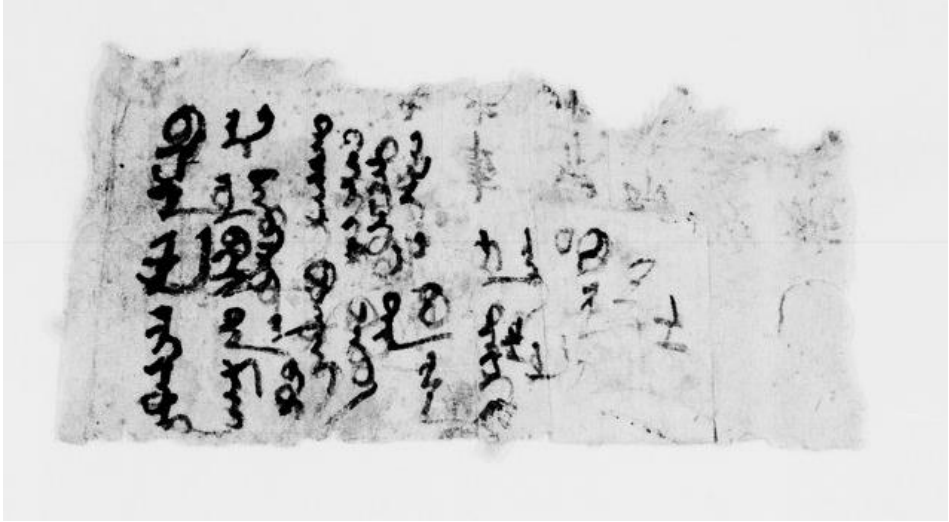

Fig. 1: Pelliot ouïgour grotte 181, no. 213

Source: gallica.bnf.fr / Bibliothèque national de France. Département des Manuscrits

However, I noticed that another fragment in the collection is a secular document. It is numbered as “Pelliot ouïgour grotte 181, no. 213.” Moriyasu’s catalogue offered its physical information as “6 x 12 cm, colored chamois α , a paper of mediocre quality,”⁶ but did not mention its contents.

1. Textual Research

The Uigur text is written in the cursive script (see Fig. 1), to be supposedly dated to the Mongol period.

As displayed below, the contents of the document refer to a loan contract of wheat (*buɣday*). Lacking any seals (*tamyā*) or signatures (*nišan*) and written on the backside of an unidentified Chinese Buddhist text, this manuscript should not be a valid document but a draft.

1.1. Text & Translation

1	bečin yil ikinți	¹ The Monkey year, the second
2	ay on beš-tä mang-	² month, on the fifteenth (day).
3	-a sambirdu-qa bir	To me, ³⁻⁵ Sambirdu, 1 <i>tayar</i> of
4	tayar buɣday	wheat being necessary,
5	kärgäk bolup	

⁶ Moriyasu 1985, 50.

6	tayčidu-tīn	6-7 I have borrowed (it) from Tayčidu.
7	aldī-m bo nišan	
8	mān tayčidu	7-9 This signature is mine, Tayčidu's.
9	-nīng ol	
10	bo nišan mān	10-12 This signature [is] mine, Sambirdu's(?)
11	sam[birdu?]	
12	-ning	

1.2. Notes

Lines 2–3, mang-a : The final *aleph* letter (') is separated from *M'NK* and written on the next line.

Line 3, sambirdu : Apparently derives from a Chinese Buddhist name composed of a Buddhist term of two-Chinese characters (*san*-[...] 三□ > Uig. *S'MPYR*) and *nu* 奴 “slave.”⁷

For its etymon, we may posit *sambirdu* < *San-bi-nu* 三密奴 “Slave of Three Mystic Modes of Activity,” in view of the Sino-Uigur *PYR* = *bir* for Chin. *mi* 密 (MC **mjēt*),⁸ alternative would be *sambirdu* < *San-fo-nu* 三佛奴 “Slave of Three Buddhas (Skt. **Trikāya*)”: Chin. *fo* 佛 (MC **b'juət*) was usually transcribed as *VYR* = *vīr*, but sporadically as *PYR* = *bīr*.⁹

Lines 3–4, bir *taɣar* *burday*: “1 *taɣar* of wheat.” Uig. *taɣar* originally means “sack,” but it was borrowed into Mongolian and Persian (*taḡār*) in the 13th century as a unit for measuring grain, corresponding to the usual Uigur unit *šīy* and Chin. *dan* (*shi*) 石 (ca. 84 liters). Attestations of this usage have been found in two Uigur loan contracts from Turfan (SUK Lo184; SI Kr I/147 = SI 3124_{4,12}) and the Sino-Uigur inscription of 1326 in memory of the reconstruction of Wenshu-si 文殊寺 temple of Suzhou 肅州 (present Jiuquan 酒泉), Gansu.¹⁰

Line 6, tayčidu : This personal name of the creditor most likely derives from Chin. *Da-zhi-nu* 大智奴 “Slave of Vast Wisdom (Skt. *mahāprajña*).”¹¹ See also the note on lines 7–9.

Line 7, aldī-m : The final *-M* was written separately.

⁷ For examples of personal names in this pattern, see Zieme 1994; Matsui 2010a.

⁸ Shogaito 2003, 133; BT XXXIV, 187.

⁹ BT XXXIV, 91–92, 187.

¹⁰ See Matsui 2004 for the detail.

¹¹ Cf. HWAU, 661, for Chin. *Da-zhi-du-lun* 大智度論 (*Mahāprajñāpāramitopadeśa*) > Uig. *tayči-tulun*.

Lines 7–9: Here Tayčidu is mentioned as the holder of a signature (*nišan*), while in lines 6–7 the name was mentioned as the creditor. It contradicts that signatures or seals on the closing part of Old Uigur loan contracts are usually declared to be of the witnesses or the debtors (sporadically including co-debtors or consigners).¹² Given this fragment being a draft, we may interpret that here Tayčidu declared himself as the scribe of the contract, in a mistaken formula.¹³ Nevertheless, it cannot be excluded that another Tayčidu as the scribe or a witness was mentioned.

Lines 10–12: The writing of these three lines is not well legible. ¹⁰*nišan män* may be modified to a single word *nišan*. In line 11, we can only read *S'M-* clearly, and I restored the debtor's name *sam[birdu?]* from the context. The copula *ol* is expected after ¹²*-ning*, but not written.

2. Memorandum

We can easily notice that the text of the fragment, even though not completely, basically follows the formula of the Old Uigur contracts excavated from the Turfan region.¹⁴ This fact would collaterally evidence the historical background that the Old Uigur texts from Pelliot's grotte 181 belonged to the Buddhist Uigurs (emigrants, pilgrims, or travelers) from Turfan.¹⁵

The significance of this fragment also lies in the fact that it is the only contract document among the Old Uigur texts from Dunhuang. Besides the Pelliot collection, the Dunhuang Uigur texts have been scattered in various collections in London, St. Petersburg, Kyoto, Copenhagen, China, etc. since the early 20th century; during 1988–1995, the Dunhuang Academy conducted a series of excavations of the Northern Section of Mogao Caves (including Cave 464 = Pelliot's grotte 181) and newly retrieved a considerable number of Old Uigur texts.¹⁶ Those Dunhuang Uigur collections, however, do not include any contract documents, except our fragment.

Given their provenance of being Buddhist sanctuary cave temples, it is quite natural that most of the Uigur texts from Dunhuang have Buddhist content. On the other hand, a small number of economic records and letter correspondences have displayed to us a couple of aspects of trades and transactions conducted by the Buddhist Uigurs of Dunhuang.¹⁷ Now, our fragment of a loan contract of

¹² Mori 1961, 145–147; Yamada 1965, 125–131; Yamada 1967, 110–113.

¹³ For examples of loan contracts written by the creditor, see SUK Lo10, Lo20, and Lo24. For the formula to declare the scribe of the contract, see Yamada 1963, 57–58; Yamada 1965, 131, 156; Yamada 1967, 113–114.

¹⁴ Mori 1961; Yamada 1965; Yamada 1967.

¹⁵ Moriyasu 1985, 87.

¹⁶ DMBS I, 352–357; DMBS II, 361–368; DMBS III, 383–396. Abdurishid 2006.

¹⁷ Moriyasu 1982; Moriyasu 1988 = Moriyasu 2015, 490–510; cf. Matsui 2008, 169–171.

wheat would suggest that some Buddhist Uigurs settled around Dunhuang to engage in farming and mutually accommodated various materials such as seeds and harvests according to their needs. Even though our evidence is not enough for the time being, we may further suppose that such a society of Uigur sedentary farmers should have materially and financially supported the Uigur Buddhist monasteries of the Mogao cave temples in Mongol times.¹⁸

3. Conclusion

The philological edition and historical analysis of the secular texts among the Old Uigur collection of Pelliot grotte 181 are far behind those of the Buddhist texts. The contents of Old Uigur secular texts from Dunhuang, especially of the Mongol period, are not always graspable due to their scarce number, fragmentary condition, and writings in the rapid cursive script. However, they should deserve more attention for insight into the historical background of the Buddhist Uigurs and their religious activities at Dunhuang.

Abbreviations

- BT XXXIV = Shōgaito Masahiro et al., *The Berlin Chinese Text U 5335 Written in Uighur Script (Berliner Turfantexte XXXIV)*. Turnhout, 2019.
- BT XLVI = Moriyasu Takao, *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Berliner Turfantexte XLVI)*. Turnhout, 2019.
- CBBMP = James Hamilton, *Le conte bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en version ouïgoure*. Paris, 1971.
- DMBS = Peng Jinzhang 彭金章, Wang Jianjun 王建軍, Dunhuang Yanjiuyuan 敦煌研究院 (eds.), 敦煌莫高窟北區石窟 *Dunhuang Mogaoku beiqū shiku*, 3 vols. Beijing, 2000–2004.
- HWAU = Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen, 2021.
- MC = Middle Chinese according to Bernhardt Karlgren, *Grammata Serica Recensa*, Stockholm, 1957.
- MOTH = James Hamilton, *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*, 2 vols. Paris, 1986.
- SUK = Yamada Nobuo 山田信夫, *Sammlung uigurischer Kontrakte*, 3 vols. Ed. by J. Oda, P. Zieme, H. Umemura and T. Moriyasu. Suita (Osaka), 1993.

References

- Abdurishid 2006 = Abdurishid Yakup, Uighurica from the Northern Grottoes of Dunhuang. In: *A Festschrift in Honour of Professor Masahiro Shōgaito's Retirement: Studies on Eurasian Languages*, Kyoto, 2006, 1–41.
- Hamilton 1992 = James Hamilton, Étude nouvelle de la lettre Pelliot ouïgour 16 Bis d'un bouddhiste d'époque mongole. In: A. Cadonna (ed.), *Turfan and Tun-huang: The Texts*, Firenze, 1992, 97–121, +5 pls.

¹⁸ It would be also possible that the Uigur Buddhist monasteries accumulated the cultivated lands and estates, as they did in Turfan. See Matsui 2010b.

- Matsui 2004 = Matsui Dai, Unification of Weights and Measures by the Mongol Empire as Seen in the Uigur and Mongol Documents. In: D. Durkin-Meisterernst et al. (eds.), *Turfan Revisited*, Berlin, 2004, 197–202.
- Matsui 2008 = Matsui Dai, A Mongolian Decree from the Chaghataid Khanate Discovered at Dunhuang. In: P. Zieme (ed.), *Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Memoriam Kōgi Kudara*, Turnhout, 2008, 159–178.
- Matsui 2010a = Matsui Dai, Uigur Manuscripts Related to the Monks Sivšidu and Yaqšidu at “Abita-Cave Temple” of Toyoq. In: Academia Turfanica (ed.), *Journal of Turfan Studies: Essays of the Third International Conference of Turfanological Studies, 2008, Turfan*, Shanghai, 2010, 697–714.
- Matsui 2010b = Matsui Dai, Uigur Peasants and Buddhist Monasteries during the Mongol Period. In: T. Irisawa (ed.), *“The Way of Buddha” 2003: The 100th Anniversary of the Otani Mission and the 50th of the Research Society for Central Asian Cultures*, Kyoto, 2010, 55–66.
- Mori 1961 = Mori Masao, A Study on Uygur Documents of Loans for Consumption. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 20, 1961, 111–148.
- Moriyasu 1982 = Moriyasu Takao, An Uigur Buddhist’s Letter of the Yüan Dynasty from Tun-huang. *Memoirs of the Research Department of the Tōyō Bunko* 40, 1–18.
- Moriyasu 1985 = 森安孝夫 Moriyasu Takao, ウイグル語文獻 [Uigurica from Tun-huang]. In: Z. Yamaguchi (ed.), *Kōza Tonkō 6: Tonkō kogo bunken*, Tokyo, 1985, 1–98.
- Moriyasu 1988 = 森安孝夫 Moriyasu Takao, 敦煌出土元代ウイグル文書中のキンサイ緞子 [Damask (Silk) Appearing from Kinsai as Seen in the Yüan Period Uighur Documents Unearthed in Tun-huang]. In: *Studies in Asian History Dedicated to Prof. Dr. Kazuo Enoki on His Seventieth Birthday*, Tokyo, 1988, 417–441.
- Moriyasu 2015 = 森安孝夫 Moriyasu Takao, 東西ウイグルと中央ユーラシア *Tōzai Uiguru to Chūō Yūrashia*. Nagoya, 2015.
- Shogaito 2003 = 庄垣内正弘 Shogaito Masahiro, ロシア所藏ウイグル語文獻の研究 [Uighur Manuscripts in St. Petersburg]. Kyoto, 2003.
- Ushine et al. 2021 = Ushine Yasuhiro 牛根靖裕 et. al., コズロフ蒐集ハラホト出土モンゴル語印刷文獻斷簡 G110r について [On the Mongolian Printed Fragment G110r Collected by Kozlov from Khara-Khoto]. *Bulletin of the Japan Association for Mongolian Studies* 51, 2021, 41–65.
- Yamada 1963 = 山田信夫 Yamada Nobuo, Forms of Sale-Contract Note in Uighur Documents. In: *Miscellaneous Essays on the Art and History of Central Asia and Tun-huang*, Kyoto, 1963, 29–62, +1 pl.
- Yamada 1965 = 山田信夫 Yamada Nobuo, The Forms of the Uighur Documents of Loan Contracts. *Memoirs of the Faculty of Letters, Osaka University* 11, 1965, 87–216, +6 pls.
- Yamada 1967 = Yamada Nobuo, Uigur Documents of Sale and Loan Contracts brought by Ōtani Expeditions. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 23, 1967, 71–118, +4 pls.
- Zieme 1994 = Peter Zieme, *Samboqdu et alii: Einige alttürkische Personen-namen im Wandel der Zeiten*. *Journal of Turkology* 2-1, 1994, 119–133.

Aziz MERHAN* (İstanbul)

Gülşehri'nin “Kuduri Tercümesi” Var Mı?*

Kısaca Gülşehri olarak bilinen Şeyh Ahmed-i Gülşehri, 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başında Kırşehir'de yaşamış ve ileri yaşında yazdığı *Mantku't-Tayrı*nı tamamladığı 1317 (H. 717) yılından sonra vefat etmiştir. İlk eseri, 1301/2 (H. 701) yılında Farsça olarak yazdığı *Felekname* adlı mesnevisi olup İlhanlı hükümdarı Gazan Han'a (hük. 1295-1304) sunmuştur. Tek nüshası Ankara İl Halk Kütüphanesi'nde (No: 817) bulunan eser, Saadettin Kocatürk tarafından tercüme edilip incelenerek (Ankara 1982) yayımlanmıştır. Diğer eseri ise daha çok bilinen *Mantku't-Tayr* mesnevisi olup Feriddüdin Attar'ın (öl. 1220) aynı adlı Farsça eseri esas alınarak yazılmıştır. Bu iki mesneviden başka farklı mecmualarda bulunan birkaç şiiri, aruz ölçüsü hakkında bilgi veren 16 yapraklık Farsça *Aruz-i Gülşehri* adlı kısa bir risalesi ile 167 beyitlik *Keramat-ı Ahi Evran* mesnevisi de bulunmaktadır. Eser Alman doğu bilimci Franz Taeschner (1888-1967) tarafından ilk defa 1930 yılında *Ein Mesnevi Gulschehris auf Achi Evran* (= Gülşehri'nin Ahi Evran Mesnevisi) başlığıyla Almanca olarak yayımlanmıştır.

Bütün bu eserler dışında *Mantku't-Tayr*daki bilgiler esas alınarak fıkıh bilgini El-Kuduri el-Bağdadi'nin (973-1037) Hanefi mezhebine göre İslam hukuku hakkında bilgi veren *El-Muhtasar* (Muhtasaru'l-Kudûri) adlı el kitabını Türkçeye çevirdiği görüşü ileri sürülmüş olmasına rağmen bu kitabın Türkçe çevirisi şimdiye kadar ele geçmemiştir. Ele geçmeyen böyle bir eserin Gülşehri'ye ait olduğu meselesi şairin *Mantku't-Tayr*ındaki son bölümdeki bir beyte dayanmaktadır. Bu bölümde (*hatm-i kitâb ve târîh beyânındadır* “kitabın tamamlanışı ve tarih hakkında”)¹ 7 beyitlik bahar tasvirinden sonra sekizinci beyitte (3166. beyit) Hicretin 717. yılında (1317) *Gülşenname*'nin (*Mantku't-*

* Doç. Dr., azizmerhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5397-1124>.

** Bu makale aynı adlı bildirimize dayanmaktadır: *II. Uluslararası Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu*. 21-23 Kasım 2011. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ve Türk Dil Kurumu. Ankara.

¹ Bu yazı için tarafımızdan çalışılmış Fatih nüshası (Merhan 2003) esas alınmıştır. Son bölüm 3159.-3202. beyitlerde belirtilmiş olup bu yazıya alınan beyitler Türkiye'de kullanılan yazı çevrimine uyarlanarak bazı düzeltmelerle yazılmıştır.

Tayra kendisinin verdiği isim) açıldığını dile getirir. Takip eden dört beyitte (3167-3170) eserin önemini vurgular. Daha sonra aşağıdaki beyitleri verir:

- 3171 *Mantıku 't-tayrı ki 'Attar eyledi*
pārisīce kuş dilini söyledi
 3172 *anı türki şüretinde biz daħı*
söyledük tazi gibi Tayrı haķı
 3173 *çün Feleknāme düzetdik şahivār*
pārisīce tāt u taħtı zernigār
 3174 *türk dilince daħı taziden laṭif*
Mantıku 't-tayr eyledük aṣa harif
 3175 *ben bu türki defterin çün dürmeyem*
pārisīcesiyile deġşürmeyem
 3176 *kimse bundan tatlu söz söylemedi*
kimse bundan yeġ kitāb eylemedi
 3177 *bunca bāb eylemişem bunda ki hīc*
ķılmadı 'Attar ol fenlerde besīc
 3178 *şehd ü şekker honunı gey dökmüşem*
dürr ü gevher toħmunı çoġ ekmişem
 3179 *çün muraşsa 'söylene te'lfümüz*
kimseden otanmaya taşnifümüz
 3180 *degme 'ilme 'akıl yetüren bizüz*
kim kudürī nazma getüren bizüz

Alıntılanan beyitlerin günümüz Türkçesiyle karşılığı anlamca şöyledir: Attar *Mantıku 't-Tayrı* Farsça yazarak *Kuş Dilini* söyledi. Biz de onu Türkçe olarak Allah için Arapça gibi söyledik. Öyle ki *Feleknāme*yi de şahlara layık biçimde Farsça altın süslemeli taht ve taç olarak hazırladık. Türk dilince Arapçadan daha hoş biçimde *Mantıku 't-Tayrı* ona eş yaptık. Türkçe bu eseri bir kenara fırlatarak Farsçasıyla deġştirmeyiz. Hiç kimse bundan daha güzel söz söylemedi ve bundan daha iyi bir kitap yazmadı. Attar'ın hiç deġinmediġi konuları ele aldık. Bal ve şeker sofrasını açarak inci ve cevher tanelerini içine serpiştirdik. Bu eserimiz süslü şekilde söylediğimiz için hiç kimseden utanmayacağımız gibi seçme bilgiyi anlayan da biziz. Seçkin bilgiye akıl erdiren ve *ķudürī* şiir biçiminde yazan biziz.

Kuduri sözünün geçtiġi beyte biraz daha yakından bakılacak olursa örneğin *degme* (TS II, *deġme* maddesi, 1044-1047) “her, her bir, herhangi bir, gelişigüzel, rastgele; beġenilmiş, seçilmiş” anlamlarına gelmektedir. Bunun dışında *Gülşehri*'de *'ilm* sözü Arapçada olduġu gibi “bilim” anlamına geldiġi gibi “bilgi” anlamına da gelir. Üzerinde durulması gereken bir diġer kelime ise *nazm* kelimesidir. Arapçadan Türkçeye geçmiş olan sözün anlamı “dizme, tertibetme, sıraya koyma; sıra, tertip; *ed.* vezinli, kafiyeli söz.” (Devellioġlu 1986)

anlamlarına gelir. Bir diğer kelime olan *getürmek* fiili de "nakletmek, hikâye etmek, rivayet etmek; tercüme etmek, çevirmek" (TS III, *getürmek* maddesi, 1673-1674) anlamlarındadır.

Beyitteki *kuduri* sözü ele alındığında El-Kuduri el-Bağdadi'yi² (973-1037) ifade ettiğini ilk kez eser üzerinde karşılaştırmalı metin biçiminde doktora çalışması (1952) hazırlayan Müjgan Cunbur'a (1926-2013) aittir. Cunbur (1952: 11) *kuduri* sözünün geçtiği beyitten ve sonrasındaki beyitlerden yola çıkarak Gülşehri'nin İslam hukukuna ait Kudurî nazmı ile İslamî ilimlerin 12 tane olduğu gerçeğine dayanarak on iki risalesi olduğu sonucunu çıkarmış ve hemen ardından bunlardan hiçbirinin elimizde bulunmadığını belirtmeyi ihmal etmemiştir. Ondan sonra *Mantıku't-Tayr*ın Raif Yelkenci nüshasının tıpkıbasımı yayımına yazdığı önsözde Agâh Sırrı Levend (1893-1978) "Gülşehri'nin başka eserleri" içinde (Levend 1957: 28-31) *Kudurî Tercümesini* göstermekte ve Gülşehri'nin hem El-Kuduri'yi manzum olarak Türkçeye çevirdiğini, hem de başka risalelerinin de olduğunu belirtmektedir. Cunbur ve Levend'in çalışmalarından önce de bazı çalışmalar yapılmıştır. Üç tane tespit edebildiğimiz bitirme tezlerinden iki tanesi karşılaştırmalı metin olarak (üç nüsha) hazırlanmıştır.³ Cunbur'un tezinde sözü edilen bitirme tezlerine değinildiğine göre bunlarda da *kuduri* sözü El-Kuduri olarak düşünülmüş olmalıdır. Bunlar dışında Gülşehri'nin *Feleknamesini* Türkçeye çeviren ve eseri hazırlayan Saadettin Kocatürk (1982: 31) ve biz de 2003 yılında tamamlayarak yayımladığımız doktora çalışmamızda (Merhan 2003: 36) aynı biçimde yazmıştık. *Mantıku't-Tayr*ı 2007 yılında günümüz Türkçesiyle birlikte sunan Kemal Yavuz (2007: XXXIX) da var olan bilgileri tekrarlamıştır.

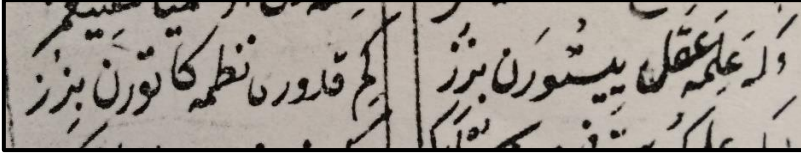
Bütün çalışmalarda metin esas alındığı için ağız birliği edilmişçesine *kuduri* sözüyle El-Kuduri el-Bağdadi'nin kastedildiği düşünülmüştür. Ancak *kuduri* sözü Gülşehri'nin hiçbir eserinde görülmediği gibi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de görülmez. Sadece 1932 yılında gerçekleştirilen Dil Devriminden sonra karşımıza çıkmaktadır. 1934 yılında yayımlanan *Osmanlıcadan Türkçeye*

² Kudurî ve eseri için şu çalışmaya bakılabilir: Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed El-Kudûrî, *Muhtasarı'l-Kudûrî*, Tercüme: Soner Duman - Osman Güman, İstanbul 2015.

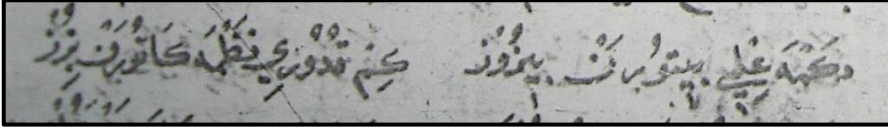
³ Bitirme çalışmaları şunlardır: Ali Gündüz, *Gülşenname Mantıktayr Karşılaştırması*, (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tez No: 353) 1937/1938; Muzaffer Ege, *Gülşehri'nin Attar'dan nazmen türkçeye çevirdiği MANTIK AL-TAYR'ın üç nüsha üzerine yapılmış tenkidli tabı*, (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tez No: 438) 1938/1939 ve Sabahat Uzlaç, *GÜLŞEHRİNİN MANTIK-ut-TAYRı (GÜLŞENNAME) üzerinde dil araştırmaları*, (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tez No: 481) 4.4.1940. Ancak tezler, muhafaza edildiği kütüphanelerde (İstanbul Üniversitesi Merkez ktp, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm ktp ve Türkiyat Enstitüsü ktp.) bulunamamıştır.

Söz Karşılıkları Tarama Dergisinde “cümleten” kelimesine karşılık olarak Uygurca *koduru* önerilmiştir (Laut 1998: 178).

Bu kelime, tarafımızdan daha önce (Merhan 2003: 38-45) ayrıntılı olarak altı nüshası ele alınan *Mantıku't-Tayrın* nüshalarında *ḳudūrī*, *ḳudīrī* veya *ḳadrī* biçiminde yazılmıştır:

Levend-Yelkenci nüshası, s. 296, 12. beyit: *ḳudūrī* veya *ḳodurı*

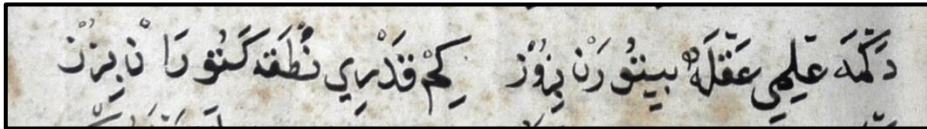
Süleymaniye Kütüphanesi Fatih nüshası, s. 255^a, 16. beyit: *ḳudūrī* veya *ḳodurı*

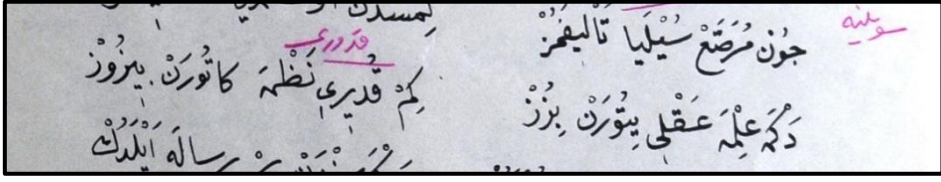
Arkeoloji Müzesi 1360, s. 290, 13. beyit: *ḳudūrī* veya *ḳodurı* biçimindedir.

Arkeoloji Müzesi 236, s. 315, beyit 13: *ḳudūrī* veya *ḳodurı* biçimindedir.

Türk Dil Kurumu A 120 s. 164^a, 12. beyit: *ḳadrī* biçimindedir.

Türk Dil Kurumu B 6, s. 315, 13. beyit: *kuḍīrī* veya *koḍırī* biçimindedir.

Beyitlerde geçen kilit kelime El-Kuduri el-Bağdadi dışında iki olasılığı düşündürmektedir. Bunlardan birincisi Arapça *kuḍūret* sözünden gelen *kuḍūr* “güç, kuvvet” ile ilgili olabilir. Türkçeye de girmiş olan *kuḍret* kavramı “gücü yetmek; bir işi ölçülü ve planlı bir şekilde yapmak, planlamak; kıymetini bilmek; bir şeyin niteliğini, niceliğini ve şeklini belirlemek; rızkını daraltmak” (Topaloğlu 2002) anlamlarındadır. Bu durumda son ses için anlam bütünlüğü düşünüldüğünde Arapçadaki nispet /i/ akla gelmektedir. Bu durumda *kuḍūrī* kelimesi, “kuvvetlice, güçlü şekilde” anlamıyla geçmektedir. Bunu diğer nüshalardaki yazılışlar da doğrular niteliktedir. Nüshalarda *kuḍūrī* dışında *kuḍīrī* veya *kaḍrī* biçimleri de çıkmakta olup tıpkı *kuḍūrī* gibi Arapçada “güç sahibi olmak, muktedir olmak” anlamına gelen *kaḍara* fiilinden türemişlerdir.

İkincisi ise Eski Uygurcadaki *koduru* kelimesiyle ilintili olma ihtimalidir. Bu kelime Anadolu'daki ilk Türkçe metinlerde görülmemekle birlikte Türkçenin Anadolu'daki ilk eserlerinde Uygurca ile benzerlik gösteren kimi kelimeler mevcuttur. Eski Uygurca ile benzerlik gösteren kelimeler meselesine “Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları” başlıklı makalesinde değinmiş olan Saadet Çağatay (1907-1989), yaptığı tasnifte fonetiğini değiştirmeden, doğrudan doğruya eski Osmanlıcada Uygurca ile koşturulan kelimeler ve gramer şekilleri, fonetiğini değiştirmiş olanlar ve bazı tabirler üzerinde durur. Bunlardan bazılarını sıralayacak olursak *karak* “göz”, *yağı* “düşman”, *yazuk* “günah”, *biregü* “her biri”, *assı* “fayda” vb; fonetiği az çok değişmiş olanlardan *yıyı-yıy* “koku” = EU *yıd(ı)*, delim “çok, bol” = EU *telim*, *ögüş* “çok” = EU *öküş*, *dükel* “hep, hepsi” = *tükel* vb.

Eski Uygurcada *koduru* kelimesi “iyice, dikkatle” (Tekin 1993: 42), *kuduru* = *koduru* “tamamiyle, bütünüyle, büsbütün” (Caferoğlu 1968) anlamlarına gelmektedir. *Kuanşi İm Pusar* (Ses İşiten İlah)'da geçtiği cümle şöyledir: *koḍuru tunglang siz* “Siz iyice dinleyin!” Bu (Tekin 1993: 17 ve 23). İslam Öncesi Eski Türkçe Metinleri (VATEC) elektronik korpusunda aynı kelime *Berlin Turfan Metinleri*, *Maitrisimit* ve *Altun Yaruk*'ta “iyi düşünülmüş, tam olarak, tamamen, tamamıyla” anlamlarıyla görülmektedir.

*Mantıku't-Tayr*daki ilgili beyit, yukarıda verdiğimiz bilgiler çerçevesinde yeniden ele alındığında şu şekilde günümüz Türkçesine aktarılabilir:

*degme 'ilme 'aқıl yetüren bizüz
kim kudürî nazma getüren bizüz* (3180. beyit)

“Seçme bilgiyi anlayan/kavrayan biz olduğumuz gibi, güçlü biçimde/tamamıyla yazıya döken/düzenleyen/nazım haline getiren de biziz.”

Sonraki beyte bakıldığında daha açık anlaşılmaktadır:

*degme 'ilmün şerhini çün söyledük
degmesinden bir risâle eyledük* (3181. beyit)

“Seçme bilginin yorumunu yaptık ve açıkladık, her birisinden bir risale eyledik”

Burada üzerinde durulması gereken kelime *risâle* olup “mektup, kısa yazılmış kitap; peygamberlik” gibi anlamlara gelmektedir. Bu beyitte sonraki beyitleri de düşündüğümüzde *Mantıku't-Tayr*ın kastedildiği çok belirgindir.

*çok Süleymân Hüdühde kıldı 'itâb
kim kıla taşnîf bundan yeg kitâb* (3182. beyit)

“Bundan daha iyi kitabı kim yazabilir diye Süleyman peygamber Hüdüh'e çıkıştı.”

*yâ gele kuşlar dilin yüz nâzıla
benden ögrene vü yüz biş sâzıla* (3183. beyit)

“Ki gelip benden kuşların dilini yüz naz ve yüz bin saz ile öğrensin”

*ko beni kim kuş dilini söyleyem
kim Süleymâna irâd eyleyem* (3184. beyit)

“Bırakın beni ki kuş dilini söyleyeyim ki böylelikle Süleyman'a kazandırayım”

Sonuç olarak denilebilir ki bütün bunlarla yeni bilgiler ve veriler ortaya çıkmadığı sürece *Mantıku't-Tayr*daki farklı anlamlara gelebilecek beyitlerden Gülşehri'nin, El-Kuduri el-Bağdadi'nin *El-Muhtasar* adlı eserini nazım (şiir) biçiminde yazdığını düşünmek doğru değildir. *Mantıku't-Tayr*ın yukarıda bir kısmına değinilen son bölümünde eser hakkında bilgi verilmekte ve Türkçe çevirisinin önemi üzerinde durulmakta olup şairin başka eserlerine değinilmemektedir. *Felekname* eserine değinmesi Farsça yazmadaki ustalığını göstermek içindir. Bu ustalığını Türkçe olarak kaleme aldığı *Mantıku't-Tayr* ile pekiştirmiştir. Verilen diğer bilgiler bu eserin değerini ve üstünlüğünü ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Caferoğlu, Ahmet 1968. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara.
Cunbur, Müjgân 1989. *Gülşehrî ve Mantıku't-Tayr'ı*. Ankara Üniversitesi, DTCF, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
Çağatay, Saadet 1947. 'Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları.' *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VI/1-2: 353-368.

- Devellioğlu, Ferit 1986. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara.
- Kocatürk, Saadettin 2000. *Gülşehri ve Felek-nâme*. Ankara.
- Laut, Jens Peter 1998. 'Die Uigurismen im Tarama Dergisi (1934).' *Bahşî Ögdisi. Klaus Röhrborn Armağanı*, Jens Peter Laut/Mehmet Ölmez, Freiburg/İstanbul: 163-230.
- Levend, Ağâh Sırrı 1957. *Gülşehrî: Mantıku't-Tayr*. Tıpkıbasım. Ankara.
- Merhan, Aziz 2003. *Die 'Vogelgespräche' Gülşehrîs und die Anfänge der türkischen Literatur*. Göttingen.
- Röhrborn, Klaus 1977. *Uigurisches Wörterbuch*. Wiesbaden.
- Steingass, F[rancis Joseph] 1884. *The Student's Arabic-English Dictionary*. London.
- Taeschner, Franz 1930, *Ein Mesnevi Gulschehris Auf Achi Evran*. Hamburg.
- Tekin, Şinasi 1993, *Kuanşî İm Pular (Ses İşiten İlah)*. Ankara.
- Topaloğlu, Bekir 2002, 'Kudret', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26. Cilt, Ankara: 316-317.
- TS 1988= Tarama Sözlüğü, I-VIII Cilt, 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- VATEC: *Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus* [= İslam Öncesi Eski Türkçe Metinleri: Elektronik Korpus]:
<http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/query.htm>.
- Wahrmund, Adolf 1887. *Handwörterbuch der neu-arabischen und deutschen Sprache*. Zweite Ausgabe. Giessen.
- Wehr, Hans 1952, *Arabisches Wörterbuch*. Wiesbaden.
- Yavuz, Kemal 2007. *Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı (Gülşen-nâme): Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma*. 2 Cilt. Ankara.

Aysima MİRSULTAN* (Berlin)

Görmedim tanımıyorum bile: Mulla Bağı Yüzbaşı'nın övgü şiiri

1902-1914 yılları arasında Doğu Türkistan'a dört kere gerçekleştirilen Alman yani Prusya "Turfan Seferleri" ile öncelikle İslam öncesi Orta Asya'dan Budist ve diğer kültürel anıtlar ile yazılı belgeleri elde etmek amaçlanıyordu. Albert Grünwedel (1856-1935) birinci ve üçüncü seferlerin, Albert von Le Coq (1860-1930) ise ikinci ve dördüncü seferlerin lideriydi.¹ Alman arkeologlar birinci ve ikinci seferleri kapsamındaki çalışmalarını ağırlıklı olarak Turfan'da, üçüncü ve dördüncü seferleri kapsamındaki çalışmalarını ise Kuça ve çevresinde yaptılar ve tüm zorluklara rağmen eski İpek Yolu üzerindeki kazı alanlarından olağanüstü buluntuları Berlin müzelerine kazandırmayı başardılar.

Le Coq ve Georg Huth (1867-1906)² gibi edebiyat, folklor ve dillerle ilgilenen bilim adamları, görevleri esnasında tarih, ekonomi ve din üzerine en değerli türküleri, anlatıları ve el yazması materyali toplamaya çalıştılar. Devşirdikleri materyalin bir kısmı o dönemde yayımlanmış, bir kısmı ise ilgi azlığı yüzünden o zaman için gizli kalmış veya savaş ganimeti olarak Almanya'ya getirilmişti.

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında söz konusu bölgelerin ağızlarını simgeleyen böyle dille ilgili materyal 100 yıldan fazla bir süre sonra bugün yok denecek kadar azdır. Materyalin dili, modern öncesi Uygurca, yani Çağataycadan Uygurcaya geçiş dönemlerine ait özellikler taşır ve farklı yerlerden yani Turfan ve Kuça'dan gelmekle birlikte ağız unsurlarını da bünyesinde barındırır.

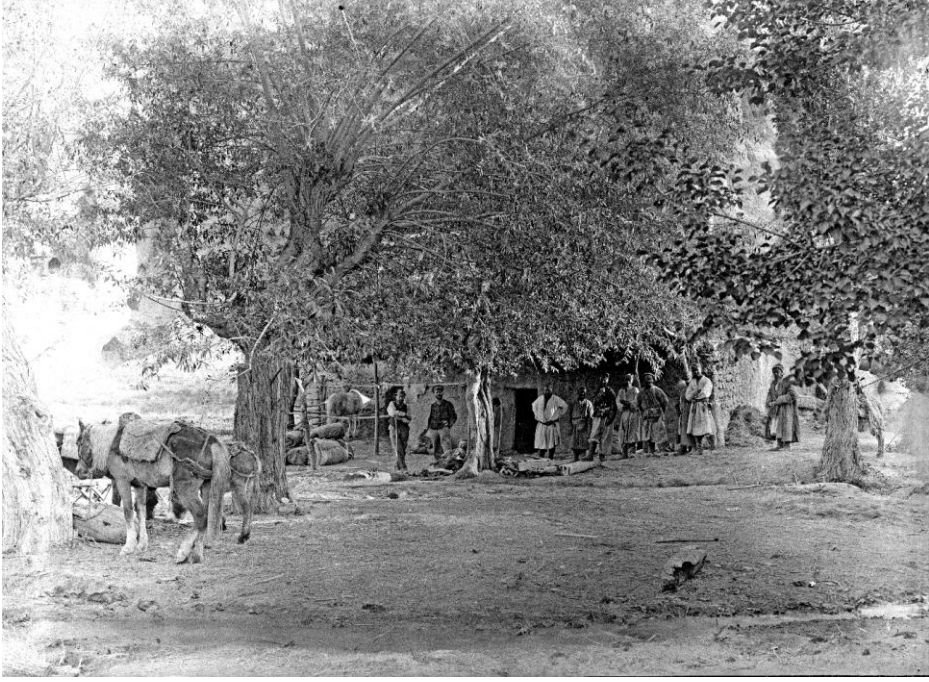
Tarım Havzası'nın kuzey kenarında yer alan Kuça, eskiden İpek Yolu'nun önemli bir Budizm ve ticaret merkeziydi. Tarihte Küsen adıyla bilinen Kuça, bir Orta Asya metropolü olarak İpek Yolu ekonomisinin bir parçasıydı ve Sogdiana

* Dr., Doğu Asya Bölümü, Berlin Devlet Kütüphanesi. ayisima.miersulitan@sbb.spk-berlin.de.

¹ Knüppel and van Tongerloo 2014.

² Yahudi kökenli olan Georg Huth sadece bir Tungusolog değil aynı zamanda bir Tibetolog ve Sinologdur. Daha sonra Orta Asya'daki Türk dillerine ilgi duymaya başlamış ve ilk Turfan seferinin ardından saha araştırması için bir süre Batı Türkistan'da kalmış. Bu nedenle oralardan bazı Çağatayca el yazmaları getirmişti. Ne yazık ki erken ölmesine neden olan hastalığını da beraberinde getirmişti.

ile Bactria dâhil olmak üzere Orta Asya'nın geri kalanıyla ve dolayısıyla Güney Asya, İran ve Çin'in kıyı bölgeleriyle de temas hâlindeydi. Bu nedenle birçok din ve kültür orada kaynaşmış ve iz bırakmıştı.

B 3049³: Kuça Kızıl'da Almanların konaklaması (1906), soldan sağa Albert von Le Coq, Theodor Bartus, Mirab Memet Siyid ve yerel yardımcıları.

Bilindiği üzere 1911'de Le Coq, Turfan Karahoja'dan Mulla Obulmehdi'nin bir kasidesini tıpkıbasımıyla beraber yayınlamıştı. Mulla Obulmehdi (1857-?)⁴ Le Coq'un Karahoja'daki Türkçe hocasıydı ve Le Coq ve ekibi bölgeden ayrılana kadar hatip olarak çalışmıştı. Le Coq, döneme ait bazı türküler, halk hikayeleri ve folkloru ile ilgili Almanya'da yayınladığı makaleleri ve kitaplarının bir kısmını o dönemde yerli halkın kendisi için topladığı ve yazdığı materyalden istifade ederek oluşturmuştu. Mirab⁵ Memet Siyit⁶ de Le Coq'a bu tür konularda

³ Berlin Turfan Arşivinden. Yayın haklarını veren müzenin küratöleri Bayan Dr. Lillia Russel-Smith ve Dr. Melanie Krebs'e teşekkür ederim.

⁴ Schluessel 2022.

⁵ *Mirab* < per. *mir* „Hükümdar“ + per. *âb* „su“ (Steingass 2005: 1205; 1). Suyun dağıtımı, onun hakkında gerçek kayıtları tutan Mirabların (= „Suyun hükümdarı“) göreviydi. Ofisle ilgili sorumluluk nedeniyle bunun için en dürüst ve varlıklı insanlar seçilirdi.

⁶ Mirab Memet Siyit, Almanlara çok yardım eden Turfan'daki sırdaşlarından biriydi. Bu nedenle Lükçün ve Kumul Wangları (kralları) ve Doğu Türkistan'daki diğer yetkililerle beraber

çok yardımcı olmuştu. Le Coq, Obulmehdi'den hep *Munşi* olarak bahsediyordu.⁷ Obulmehdi Almanlar için yazdığı övgü şiirinde Le Coq'un kendisine kâğıt vererek şiir yazdırdığından bahsediyordu.⁸ Hatta Le Coq dördüncü seferde Kuça'dan Turfan'a gidemese de Mirab'ın Kuça'ya gelen oğlundan duyduğu Obulmehdi hikayesini Belçika'daki meslektaşlarına severek anlatıyordu.⁹

Le Coq 1918'de Kuça'daki Mulla Bakı Yüzbaşı¹⁰ tarafından yazılmış bir övgü şiirini Budapeşte'de yayınlanan *Keleti Szemle* dergisinde¹¹ neşretti. Bu yayında tıpkıbasım yer almadı. Aynı dergide Mulla Bakı'nın kendisi için temin ettiği diğer kısa hikayeleri ve şiirleri de yayınladı.¹²

Mulla Bakı Yüzbaşı'nın, Le Coq tarafından yayınlanan övgü şiiri nasıl ortaya çıkmıştır ve muhtevası nedir? Le Coq, Kuça'dayken Mulla Bakı'yla görüşmüş müdür? Obulmehdi'de olduğu gibi Mulla Bakı Yüzbaşı'nın eline kâğıt vererek onu övgü şiiri yazmakla görevlendirmiş midir? Bu yazıda öncelikle söz konusu metni dil ve içerik açısından inceleyecek, daha sonra şiirin oluşturulduğu tarihî zemin üzerine ileri analizler yapacağım.

Şiirin Arap harfleriyle yazılan orijinali bize ulaşmadığı için buradaki metin Le Coq tarafından Latin harfleriyle yayınlanan 38 mısraya göre düzenlendi.

Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarımı.¹³

[mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün]

1. *Hikâye söz kılip men nezme birle, köp tola taşuq*¹⁴;
[Ben şiirle harika bir hikaye anlattım;]
2. *Şeri'ette bu kılgan sözlerimniş be 'zisi mensuq*¹⁵,
[Bu söylediğim şeylerin bazıısı şeriatta geçersiz,]

Almanya Turfan Seferi üyeleri tarafından Berlin Prusya Kralı'nın ödülüne aday gösterilmişti (Turfan-Akte: E 2281/07).

⁷ Knüppel and van Tongerloo 2014: 130

⁸ von Le Coq 1911: 78.

⁹ Knüppel and van Tongerloo 2014: 129-134.

¹⁰ *Yüzbaşı* yüz kişiden sorumlu memur anlamındadır.

¹¹ Keleti szemle; közlemények az ural-altaji nép- és nyelvtudomány köréből 1918/19.

¹² von Le Coq 1918/19: 55-77.

¹³ Arap harfli metin kaybolduğu için buradaki metin yalnızca Le Coq tarafından yayınlanan Latin alfabesindeki metinden düzenlendi.

¹⁴ *Taşuq* „özel, garip, nadir“. HUDL 73

¹⁵ Le Coq 54. sayfada kelimeyi Arapça harflerle *منسوق* olarak verir, transkripsiyonunda *mansuq* olarak okur (von Le Coq 1918/19: 52). Burada burun ünsüzü *ŋ* olması için *-n* ünsüzünden sonra bir *k* ünsüzünün olması gerekir. Dolayısıyla burada *mensuq* „boş, önemsiz“ < per. *mansūkh* „cancelled, obliterated“ (Steingass 2005: 1327b) olarak alındı. Bu kelime modern Uygurcada *mensuq* olarak mevcuttur (UXL 944b).

3. *Kuçāge keldī Germānī Parañler¹⁶ şehri Berlindin;*
[Alman-Frenkler Berlin'den Kuça'ya geldi;]
4. *Tōla katta hünerben-dur, ve lekin başķ'raķ dīndin,*
[Sanatta çok tecrübeliler, fakat başka dinden,]
5. *Tebip hākim iken durler, hünerge köp tōla ālim;*
[Onlar hekimmişler, sanatta çok bilgililermiş;]
6. *Ēverīp¹⁷ dur Kuçāge şehri Berlin Şāhī Gilehalim¹⁸,*
[Onları Kuça'ya Berlin Kralı Wilhelm göndermiş,]
7. *Kiselge dāri ķildīler, ķişıdīn almedī bir pul.*
[Hastaya ilaç yaptılar, kimseden bir kuruş almadılar.]
8. *Būlerniñ hājitinī Haķķ ta 'ālā ķildīler meķbul.*
[Allahu teala bunların hacetlerini kabul etti.]
9. *Būlerniñ kattesīniñ etī durler Purpessor Sāhib¹⁹;*
[Bunların büyüğünün adı Profesör Sahib;]
10. *Tēpip aldī Kuçādin tōla nerse bolseler gā'ib,*
[Kaybolsalar birçok şeyi Kuça'dan bulup aldılar,]
11. *Kuçāge keldī Germānī Parañler üşbü tōrt Sāhib:*
[Şu dört Avrupalı Alman-Frenkler Kuça'ya geldi:]
12. *Birī Likok, birī Bartus, birīniñ eti Port Sāhib.*
[Biri Le Coq, biri Bartus²⁰, birinin adı Pohrt²¹ Sahib.]
13. *İjābet²² eylegil yā rep bulerniñ mudd'āsinī!*
[Ey Tanrım! Bu insanların iddialarını gerçekleştirmelerine izin ver!]

¹⁶ *Parañ* < arab. *faranj* „the Franks, Europeans“ (Redhouse 1800: 1379b). Frenk/Firek ‘Avrupalı’ < Ealm. Frank ‘mühim bir Alm. kabileye veya hanedanına mensup kimse’ (Titze 2016: 117).

¹⁷ *Ēverīp* < *ēvetip* „gönderip“. *Ēverīp* kelimesi von Le Coq tarafından yanlış yazılmış veya Mulla'nın dilsel özelliklerinden kaynaklanma olabilir.

¹⁸ *Gilehalim* < ger. *Wilhelm*. Burda Kral Friederich Wilhelm von Preußen'den (1882-1951) bahsediyor.

¹⁹ *Sāhib* < pers. *şāhib* „sahib, malik; yol arkadaşı; mister, bay“ (Steingass 2005: 778a). *Purpessor sāhib* burada professor Albert Grünwedel'e işaret ediyor. *Sahib* o dönemlerde Avrupalılar anlamına geliyordu; ondan dolayı metinde bazen *sahib* bazen Avrupalı olarak alındı.

²⁰ Theodor Bartus (1858-1941) (Knüppel 2011).

²¹ Hermann Pohrt (1877-1950) Etnoloji Müzesi'nin Doğu Asya bölümünde ücretsiz bir çalışandı.

²² Le Coq yorumunda *ijābet* yazsa da metinde *ijāvet* olarak okumuştur (von Le Coq 1918/19: 53-54).

14. *Tola işlettī ademnī bērip pul merdekāsini*²³,
[İnsanları çok çalıştırdılar; işçilerine para verdiler,]
15. *Kuçādin tapse ger narse enī şāh aldīde koyğay!*
[Kuç'a da ne bulurlarsa onu kralın önüne getirsinler!]
16. *Kilūr köp iltipātlernī bērip in 'āmge toldurğay,*
[Pek çok hediyeler vererek iyilik yağdırısın,]
17. *Hünerge uşvū Germānī Parañler köp tola ālīm;*
[Şu Alman-Frenkler sanatta çok bilgililermiş;]
18. *Bulerge iltipāt kilğay Parañ pāşāsī Gilehalm!*
[Franklar Kralı Wilhelm onlara iyilik göstersiz!]
19. *Munuñdun ilgerī kelgen Parañ, Urus, Germānī;*
[Bundan önce gelenler Frenkler, Rus, Alman;]
20. *Tapalmay heş*²⁴ *nimersinī tçide kalğan ermānī.*
[Hiçbir şey bulamayınca içinde ukde kalmıştı.]
21. *Bū kelgen tört Parañler yettī bolğayler murādīge:*
[Bu gelen dört Frenkler hedeflerine ulaşmış olabilir:]
22. *Bū tapқан nersesinī tōhpe kılsa pātşāsīge*²⁵!
[Bu bulduklarını krallarına saygıyla sunduklarında!]
23. *Büler öz yurtīge tēç amallīk*²⁶ *birle bargayler;*
[Bunlar kendi ülkelerine huzur içinde rahatça geri dönebilirler;]
24. *Parāñ Pātşāsī Gilehalim tōla in 'āmni kilğayler!*
[Frenkler Kralı Wilhelm onlara birçok hediyeye versin!]
25. *Bülerge gayvāne nezme kildī Yüzbaşı Bākī;*
[Bunlar için bilmeden şiir yazdı Yüzbaşı Bākī;]
26. *Bēripdur bu prāsetnī būlerge ul kī hellākī.*
[Bu hediye bu insanlara o Yaratıcı vermiş.]

²³ *Merdekā* < per. *mard-kār* (Steingass 2005: 1212b).

²⁴ *Heş* < hiç.

²⁵ *Pātşā* < per. *pād-shā* (Steingass 2005: 229b).

²⁶ *Amallīk* < amanlık (UTIL I: 183b).

27. *Tuñçisī Muhammed Sīd mīrāp*²⁷ *bēgimge miñ salām!*
[Tercümanı Muhammed Seyyid Mīrāb’a bin selam!]
28. *Şōk ōtīniñ şeddetidin çıktı lefzimdin kelām.*
[Şevk ateşinin şiddetiyle ağızımdan bu söz çıktı.]
29. *Purpessor Sāhip bīlen hemrāleriğe hem salām!*
[Profesör Sahib ile yoldaşlarına selam olsun!]
30. *Āzğine şe’rī ōqup kıldim sözümñi men tamām.*
[Az şiir okuyarak ben sözümü bitirdim.]
31. *Körmedim tōnumaymen; hemini Sīt*²⁸ *Mīrāp*
[Görmedim, tanımıyorum; hepsini Seyyid Mīrāb]
32. *Ōqudum bū şe’rinī bergen hettiñlargē qarap*²⁹.
[Verdiğiniz yazılara bakarak bu şiiri okudum.]
33. *Körsem erdī men bülerni sös*³⁰ *kilūr erdim tōla;*
[Bunları görmüş olsaydım methiyelerini çok söyledim;]
34. *Ġayvāne sös kılip bir munçe sös kaldī çalā,*
[Bilinçsizce söylediğim için fazlası eksik kaldı,]
35. *Kelīpdur pat pat Kuçāge şubū hekkdin reñ bereñ*³¹;
[Bu insanların her türlü bu nedenle sık sık Kuça’ya gelmiş;]
36. *Keldi Urus, hem Ri-biñ-guī*³², *emdī Germānī Parañ,*
[Ruslar geldi, ayrıca Japonlar, şimdi Alman-Frenkler,]
37. *Tōla keldīler Kuçāge köhne tamñi ahterip*
[Eski duvarları aramak için Kuça’ya çok geldiler]

²⁷ *Tuñçi* < chin. *tong* 通 „geçmek; geçirmek“+ uig.-çi (fiilden fiil yapım eki) burada “tercüman” anlamına geliyor (Schluessel 2020: 107-108). Burada Karahojalı Mirab Memet Siyit’in sadece Mirab olmadığı, aynı zamanda bu çevirmenlik görevini de üstlendiği ortaya çıkıyor.

²⁸ *Sīt-Sīt*, *Siyit* adının kısaltılması. Böyle kısaltmalar özellikle Uygur konuşma dilinde çok kullanılıyor.

²⁹ *Mulla Bakı* bunlardan bir mektup aldıktan sonra onlara şiiri okuduğunu söyler. Ancak burada Le Coq’un mektupta Mulla için şiirin içeriğini belirleyip belirlemediğini söyleyemeyiz. Yani mektubun ne içerdiği bizim için belirsizdir.

³⁰ *Sös* < söz. Mulla’nın dilsel özelliklerinden kaynaklanıyor olabilir.

³¹ *Reñ bereñ* < per. *rang ba-rang* “various” (Steingass 2005: 589a; Uy. *rengmu reng*. UXL 518a).

³² *Ri-biñ-guī* < chin. *riben gui* 日本鬼 „japon iblisi“.

38. *Bir hıyālī bar būlarniñ āhīrī bārip bārip*³³.

[Bunların sürekli gelmelerinde sonunda bir arzuları olduğu bellidir.]

Turfan Seferi sırasında Le Coq, Türkçe bilgisi sayesinde Mirab Memet Siyit ve Mulla Obulmehdi gibi Karahoja'dan yerli malzemeyi toplamayı başarıyor. Mirab Memet Siyit, Emin Wang³⁴ tarafından daha ilk seferden itibaren Almanlardan sorumlu tutulmuştu ve onun Doğu Türkistan'daki tüm seyahatlerine eşlik etmesi ve onu desteklemesi gerekiyordu.

1905'te Emin Wang'ın emriyle Mirab Memet Siyit, Le Coq ve teknisyen Bartus'un Grünwedel ve Pohrt'la buluşabilmeleri için onlara Kaşgar'a kadar eşlik etmişti. Mirab Memet Siyit onları aldıktan sonra üçüncü sefer için onlarla beraber 1906 Ocak ayının sonunda Kuça'ya gitti ve Mayıs ayının sonuna kadar bu vahada kaldı. Almanlar genellikle arkeolojik çalışmaların diğer doğrulamalar için çok az zaman bıraktığı kazı alanlarında kalıyor ve bu nedenle şehirde kalış süresi kısılıyordu. Bu yüzden Le Coq, Memet Siyit'in oradaki yerel şiirleri ve hikâyeleri kendisi için kaydetmesini ve uygun zamanlarda kendisine okumasını istiyordu. Le Coq makalesinde, toprak sahipleriyle pek çok bağlantısı olan Memet Siyit'in el yazmalarını kendisine ulaştırdığını, ancak göçebe hayat sebebiyle yabancıların müelliflerle hemen tanışmasının mümkün olmadığını, sadece onların oğulları ile görüşebildiğini belirtiyor.³⁵ Le Coq metin hakkında konuşmak için Mulla Bağı'nın oğluyla buluşur ve sonra onun, babası Mulla'dan daha az eğitilmiş olduğunu öğrenir. Bu nedenle Le Coq, metni çevirirken bazı bölümlerin açıklanmadan kaldığından bahsediyor. Dolayısıyla Le Coq, üçüncü ver dördüncü seferde Kuça'da Mulla Bağı Yüzbaşı'yla hiç karşılaşmamış, Mulla Bağı ise emredildiği gibi Almanları görmeden ve tanımadan onlar hakkında bu övgü şiirini yazmıştır. Bu husus 32-34. mısralardan anlaşılmaktadır. Le Coq sadece 3. Turfan Seferi'nde Mulla Bağı'nın oğluyla karşılaşmış ve Mulla Bağı'nın diğer şarkılarının ve hikayelerinin kayda geçmesini sağlamıştır.

Metinde en dikkat çeken husus, Mulla Bağı Yüzbaşı'nın birkaç kez (16., 18. ve 24. mısra) heyet Almanya'ya döndüğünde Berlin Kralı'nın onları ödüllendirmesi gerektiğini söylemesidir. Eğer şiiri sipariş eden Mulla Bağı'ya şiirin yaklaşık içeriğinden de bahsetmişse Le Coq'un, Berlin Kralı tarafından Mulla Bağı'nın yardımıyla dolaylı olarak ödüllendirilme arzusunun dile

³³ Le Coq cümlelerin anlamından tam olarak emin olmadığından şöyle tercüme etmiştir: *Eines haben sie immer im Sinn-zu gehen, zu gehen!* „Her zaman akıllarında bir şey vardır - gitmek, gitmek!“ (von Le Coq 1918/19: 54). Buradaki *bar-* „gitmek, ulaşmak“ fiili, onların gitmelerini ima etmez, sadece işler bu şekilde gittiğinde sonunda bir şeyler olacağını söyler.

³⁴ Aysima 2022.

³⁵ von Le Coq 1918/19: 50.

getirilmesini sağladığı ileri sürülebilir. Bu husus bizim için tam olarak açık değildir.

Le Coq, Mulla'nın şiir tarzının sadece yerelden değil, aynı zamanda diğer Kumulluk şairlerin metinlerinden önemli ölçüde farklı olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca Mulla'nın 11 şiiri ve hikayesinin dilini inceleyen Le Coq, Mulla'nın sanatsal üslûbunun çok fazla Arapça ve Farsça unsurlar içerdiğini, Buhara'dan Pekin'e kadar eğitilmiş Batı ve Doğu Türkistan halkı tarafından anlaşılabilir olduğunu, ancak konuşulan dile yakın olmadığını, genellikle üst sınıflar tarafından okunan Nevâyî şiirine olan ilginin Mulla'nın üslûbunun gelişiminde muhtemelen etkili olduğunu belirtiyor³⁶ Le Coq'un işaret ettiği üslûp, klasik Çağatay üslûbudur. Bir başka çalışmada Mulla'nın diğer şiirlerinin dil ve üslûp incelemesi yapılacağından bu konuya burada değinmeyeceğim.

Sonuç

Doğu Türkistan'a dört kere gönderilen Alman yani Prusya "Turfan Seferi" (1902-1914) ile sadece çok değerli İslam öncesi materyaller, çeşitli dillerde ve farklı yazı sistemlerinde çok sayıda yazılı belge ve daha fazlası güvence altına alınmakla kalmadı; görevli şahıslar ayrıca halk türküleri, hikayeleri, tarih, ekonomi ve din üzerine en değerli el yazması malzemeyi de toplamaya çalıştılar. Bilhassa yerlileri evlerine davet edip şarkı söylettirmişler, eğitilmişlere türkü ve hikayeler yazdırmışlardır. Burada bahsedilen övgü şiiri, Kuça'dan gelen bir Mulla tarafından Alman seferleri hakkında fazla malumat sahibi olunmadan yazılmış bir şiirdir. Le Coq tarafından 1918-1919 senelerinde Macaristan'da bir dergide yayınlanan söz konusu şiir Turfanlı Obulmehdi'nin şiiri gibi şimdiye kadar ilgi çekmemiştir.

Le Coq, Kuçalı Mulla'ya bu şiiri önceden yazdırdığını, daha sonra görüşmek istese de bunun mümkün olmadığını, o dönemde yerel yazarlarla tanışmanın o kadar kolay olmadığını söylüyor. Sonradan Mulla'nın oğluyla tanışmış, fakat onun, babası gibi eğitilmiş olmadığını fark etmiştir. Bu durumun o dönemde yabancılara karşı takınılan siyasi tutumdan kaynaklandığını varsayabiliriz. Bu da o dönemde Kuça'nın siyasi durumunun Turfan'inkinden farklı olduğunu göstermektedir.

Özetle bilim adamları tarafından o zamanlarda göz ardı edilen bu tür dil materyallerini Avrupa müzelerinde ve kütüphanelerinde bulmak mümkündür. Bu paha biçilmez dil kaynakları, daha fazla araştırılmayı hak etmektedir. Ayrıca bu tür malzeme sadece dil özellikleri nedeniyle değil aynı zamanda o dönemin siyasi ve ekonomik durumunu anlamak için de çok önemlidir.

³⁶ von Le Coq 1918/19: 51.

Kaynaklar

- Clauson, Sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Jilan, Perhat et al. 2007. *Hazirki zaman Uyğur tiliniñ di'alekt we şeviliri luğiti*. Pekin: Milletler Neşriyatı [HUDL]
- Knüppel, Michael 2011. 'Von Lassan nach Ostturkistān- zu Leben und Wirken von Theodor Bartus (1858-1941).' *Beiträge zur Lassaner Heimatsgeschichte*, 36-61.
- and Alois van Tongerlo 2014. *Albert von Le Coq (1860-1930) – der Erwecker Manis. Im Spiegel seiner Briefe an Willi Bang Kaup aus den Jahren 1909-1914*. Berlin (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen N.F. 34; Schriften der Kommission „Manichäische Studien“ 3).
- 2022. *Georg Huth (1867-1906) als Tungusologe: eine Materialsammlung*. Norderstedt.
- Mirsultan, Aysima 2022. 'Albert von Le Coq und der Wang von Lükchün.' In: O.F.Sertkaya, G. Karaağaç, M. Şen (ed.): Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı. Akçağ: İstanbul, 347-360.
- Osmanov, Mirsultan 1990. *Hazirki zaman Uyğur tili di'aléktliri*. Ürümçi: Şinjiya yaşlar-ösmürler Neşriyatı.
- et al. 2007. *Uyğurçe-henzuçe luğet [wei han dacidian 维汉大词典]*. 2007, Pekin: Milletler Neşriyatı. [UXL]
- Qasim, Muhebbet and Halik Niyaz 2006. *Hazirqi zaman Uyghur di'alékt sözliri tetqiqati*. Ürümçi: Şinjiya halk Neşriyatı.
- Redhouse, Sir James W. 1800. *A Turkish and English lexikon: shewing in English the significations of the Turkish terms*. Beirut: Libraire du Liban.
- Schluessel, Eric 2020. *Land of strangers: The civilizing project in Qing Central Asia*. New York.
- 2022: 'Down and out in Khandu and Qarakhoja: An autobiography from late Qing Turfan.' *Journal of Central Asian history* 1: 130-157.
- Steingass, Francis J. 1892. *A comprehensive Persian-English Dictionary: including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London and New York. [2005, Istanbul]
- Tietze, Andreas 2016. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye türkçesi Luğati (üçüncü cilt, F-J)*. Ankara: Tüba yayınları.
- Yakup, Abliz and Ghenizat Gheyurani et al. 1990-1999. *Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti*. Pekin: Milletler Neşriyatı. [UTIL]
- von Le Coq, Albert 1911. *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan: mit einer dort aufgenommenen Wörterliste*. Leipzig/Berlin.
- 1918/19. 'Osttürkische Gedichte und Erzählungen: gesammelt und aufgenommen von A. v. Le Coq.' *Keleti szemle; közlemények az ural-altaji nép- és nyelvtudomány köréből* XVIII, 50-118.
- 1928. *Von Land und Leute in Ostturkistan: Berichte und Abenteuer der 4. Deutschen Turfanexpedition*. Leipzig.

Rauf MUSTAFAOĞLU* (İstanbul)

Eski Türkçe /ŋ/ Ünsüzünün Kazakça ve Yakutçadaki Durumu

0. Giriş

Tarihî Türk lehçelerinde de bulunan damak genizsili /ŋ/ ünsüzünün Türk dilinin ilk yazılı metinlerinde, runik ya da eski Türk alfabesinde " ʎ " işaretiyle gösterildiği bilinmektedir. Türkoloji çalışmalarında umumiyetle /ng/, /ŋ/ ve /ñ/ şeklinde yazılmaktadır. Bu ünsüz ayrıca birçok şekilde adlandırılmıştır. En yaygın olanları *nazal n* ya da *geniz n'si* şeklindeki adlandırmalardır. Bunların dışında bu ünsüz çeşitli dilbilimi ve dilbilgisi sözlükleriyle Türkçenin grameri kitaplarında *nazal konsonant*, *damaksıl n ünsüzü*, *genizsil*, *damak genizsili*, *burun ünsüzü*, *geniz abanığı* veya *geniz sesdeşi* vb. şekillerde adlandırılmıştır.¹

Damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Eski Türkçede² sadece söz içi ve söz sonunda bulunur. Söz başında bu ünsüze rastlanmaz. Boğumlanması genizden (tıpkı /n/, /ñ/, /m/ ünsüzlerinde olduğu gibi) olan bu ünsüzün oluşumu ve kullanımı ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Korkmaz (2014: 152), bu ünsüzün /n/ ve /g/ ünsüzlerinin birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiştir. Bu ünsüz, Köktürkçede umumiyetle tek bir işaretle gösterilir. Runik harfli metinlerde umumiyetle aslı şeklini korurken bazı durumlarda /g/ ünsüzü ile yazıldığı da görülür. Bu ünsüz değişimi Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında görülür. Demirci (2014: 287) ise bu görüşün tam tersi olarak g'li damak /ŋ/si olarak adlandırdığı bu ünsüzün " (...) içerisinde /n/ ve /g/ seslerini barındırmasına rağmen, /n/ ve /g/ seslerinin bir araya gelip kaynaşmasından oluşmaz, ayrıca bu ses çift ses değil tek sestir" demektedir. Aynı şekilde Sertkaya da (2012:2) " ʎ Geniz n'si (Nazal n). Uluslararası fonetik alfabesinde ŋ ile gösterilen ünsüzdür. Vilhelm Thomsen transkripsiyonunda ng ile gösterilen, eski Uygur metinlerinde de önce ng, 1970'li yıllardan beri de ng

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul/Türkiye, rauf.mustafaoglu@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2250-992X.

¹ Literatürde çeşitli şekilde adlandırılan bu ünsüz için bu çalışmada *damak genizsili* terimi tercih edilmiştir.

² Eski Türkçe (ET.) ile kasıt Orhon, Yenisey, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinin dahil olduğu, VIII.-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemdir.

olarak gösterilen ses. İmlası n¹ sesinin ortasına çekilen 45°lik bir yatay çizgi ile tamamlanmaktadır. Ünsüz iki darbe ile yazılmakta ancak genizden tek ses olarak telâffuz edildiği için g ağız açıklığı oranı taşımamaktadır. Yani bu işaret bir çift ünsüz değildir" demektir.

Bu durum Talat Tekin tarafından /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi başlığı altında incelenmiştir. Tekin (2016: 70) bu durumu "geniz ünsüzü /ŋ/ söz içinde ve sonunda sık sık sızıcı /g/ ile nöbetleşir ve bu ses değişmesi tekil ve çoğul 2. kişi iyelik ekleri ile kişi eklerinde görülür." şeklinde açıklamıştır. Bir diğer değerlendirmede Erdal (2004: 80) "/ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesinin fonetik bir mesele olmadığını; Divanu Lugati't-Türk'te Argu diyalektinde de görülen bir diyalekt özelliği olduğunu; bu nöbetleşmenin ne II. çokluk şahıs emir kipinde, ne ilgi hali ekinde ne de Orhun Türkçesi ve Uygurcada köklerde gerçekleştiğini" vurgulamıştır. Ölmez (2009: 214) "(...) yazıtlarda görülen bu imla özelliği /n/ ve /g/ fonemlerinin ayrı birer sestem ziyade o dönem allophone olarak addedilmesidir. Yazıtlarda karşılaştığımız /ŋ/ boğumlanma yeri olarak /g/'ye yakın bir ses olmalı ki aynı ifade ve aynı sözcük için kimi zaman /ŋ/ kimi zaman /g/ kullanılmıştır" demektir. Bu bağlamda Ölmez /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesini bir ses değişimi olarak görmemiş, bu durumun imla özelliği olduğunu vurgulamıştır. Ağca (2012: 78) da "/ŋ/ ~ /g/ ile ilgili olarak Kül Tegin ve Bilge kağan yazıtlarındaki bu durumun Tunyukuk yazıtında karşımıza çıkmamasının, bu değişkenliğin o çevrece bilinmediği, dolayısıyla diyalektikal bir fark ihtiva ettiği çıkarımında bulunur. Ona göre /ŋ/ ~ /g/ değişmesi boylar arası ağız özelliğinin yazı diline yansımadır." Son olarak Çağatay (1954: 15-30), "/ŋ/ sesi ses teşkili bakımından damak kapanma fonemlerinden /g/, /ğ/, /k/ ve /q/ ünsüzleriyle yakın münasebette bulunduğundan, eski lehçelerimizde bile yerini bazen /g/ ünsüzüne terk ettiğini görüyoruz" ayrıca /ŋ/ > /n/ değişimiyle ilgili olarak: "(...) eski lehçelerde son seste görülen /ŋ/ birçok yeni lehçede bugün daha ziyade /n/ olarak görülmektedir; (...) türlü türlü eserlerde bulunan birçok misalden anlaşıldığına göre /ŋ/ ~ /g/ ~ /y/ ses değişikliği galiba artık eski devirlerde de yazıya kadar geçmiş bulunmaktadır" demektir.

Bu bağlamda damak genizsili /ŋ/ ünsüzünün ET. dönemini kapsayan Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesindeki söz başı, söz içi ve söz sonundaki durumu (örnekleme dahil edilen sözcükler bağlamında) şu şekildedir: **Köktürkçe**, söz başında damak genizsili /ŋ/ ünsüzü bulunmamaktadır. **Söz içinde:** sünjök "kemik"; sünjüş- "savaşmak"; siñil "kız kardeş"; yañı "yeni"; teñri "gök, tanrı"; tıñla- "dinlemek" vb. **Söz sonunda:** eñ "en"; bıñ "bin (1000)"; buñ "sıkıntı, dert"; kañ "baba"; ürñ "beyaz"; tañ "tan" vb. (Tekin, 2016: 69-70; Gabain, 2007: 38-41; Ölmez, 2013: 345, 346, 348, 351, 358, 359, 360, 354). **E. Uygurca**, söz başında damak genizsili /ŋ/ ünsüzü bulunmamaktadır. **Söz içinde:** sünjök "kemik"; sünjüş- "savaşmak, birbirleriyle kavga etmek"; siñil "(küçük) kız

kardeş"; yaŋı "yeni"; teŋri "gök, gökyüzü, tanrı"; tıŋla- "dinlemek, duymak, işitmek" vb. **Söz sonunda:** eŋ "(üstünlük derecesi bildiren sıfat) en"; miŋ "bin (1000)"; muŋ "sıkıntı, dert"; kaŋ "baba"; taŋ "tan, şafak"; yürüŋ "beyaz" vb. (Wilkens, 2021:108, 330, 364, 475, 480, 615, 637, 671, 695, 715, 863, 925; Gabain, 2007: 38-41; Nadelyayev, vd. 1969: 101, 124, 174, 234, 419, 500, 511, 517, 532, 544, 568, 627). **Karahanlıca,** söz başında damak genizsili /ŋ/ ünsüzü bulunmamaktadır. **Söz içinde:** süŋök "kemik"; süŋüş- "savaşmak, birbirleriyle kavga etmek"; siŋil "(küçük) kız kardeş"; yaŋı "yeni"; teŋri "gök, gökyüzü, tanrı, Allah"; tıŋla- "dinlemek, duymak, işitmek" vb. **Söz sonunda:** miŋ "bin (1000)"; muŋ "sıkıntı, dert, mihnet"; kaŋ³ "baba"; taŋ "tan, şafak"; ürüŋ "beyaz" vb. (Kaçalın ve Ölmez, 2020: 214, 254, 328, 330, 349, 412, 413, 427, 428, 428, 439, 458, 471, 538, 556).

1. ET. /ŋ/ Ünsüzünün Yakutçadaki Durumu

Damak genizsili /ŋ/ ünsüzü ET.'de sadece söz içi ve söz sonunda bulunur. Söz başında bu ünsüze rastlanmaz. Bu nedenle Yakutça hiçbir örnek tespit edilememiştir. Çalışmanın bu bölümünde örnekleme dahil edilen sözcükler incelenecektir.

ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Yakutçada umumiyetle korunmuştur:

ET. *siŋir* "sinir" (Wilkens 2021: 615; Nadelyayev ve diğ. 1969: 511) || Yak. *iŋir* "sinir (tendon)" (Pekarskiy 1945: 449; Sleptsov ve diğ. 1972: 152).

ET. *söŋük/ süŋök* "kemik" (Wilkens 2021: 637; Nadelyayev ve diğ. 1969: 511) || Yak. *uŋuoŋ* "kemik" (Pekarskiy, 1928: sü. 3132; Sleptsov ve diğ. 1972: 454).

ET. *süŋüg/süŋü* "mızrak" (Wilkens 2021: 637) Nadelyayev ve diğ. 1969: 517) || Yak. *üŋü* "mızrak" (Pekarskiy 1928: sü. 3023; Sleptsov ve diğ. 1972: 436).

ET. *Teŋri/Täŋri* "gök, Tanrı, yüce" (Wilkens 2021: 695; Nadelyayev ve diğ. 1969: 544) || Yak. *taŋara* "Tanrı, ilahi, gök" (Pekarskiy 1925: 2551; Sleptsov ve diğ. 1972: 374).

ET. *yaŋı* "yeni" (Wilkens 2021: 863; Nadelyayev ve diğ. 1969: 234) || Yak. *saŋa* "yeni" (Pekarskiy 1925: sü. 2081; Sleptsov ve diğ. 1972: 315).

ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Yakutçada tespit edilen bir örnekte muhtemelen ŋ>ğ>y ses değişimi sırasına ve /g, ğ/ ünsüzlerinin düşmesi sonucu meydana gelen ses hadisesi bağlamında /uo/ şeklinde bir ikiz ünlü (diftong) oluşmuştur:

³ Kaçalın ve Ölmez'de (2019: 218) *kaŋ+daŋ*: "babası bir kardeşler" sözcüğünde mevcuttur. Madde başı olarak tespit edilememiştir.

ET. *müñüz/müyüz*⁴ "boynuz" (Wilkens 2021: 483; Nadelyayev ve diğ. 1969: 354) || Yak. *muos* "boynuz" (Pekarskiy 1945: 653; Sleptsov ve diğ. 1972: 245).

ET.'de söz sonundaki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Yakutçada umumiyetle korunmuştur.⁵

ET. *biñ/miñ* "bin (1000)" (Wilkens 2021: 475; Nadelyayev ve diğ. 1969: 101) || Yak. *muñ* "yüz ruble" (Pekarskiy 1945: 650).

ET. *buñ/muñ* "bela, sıkıntı, dert" (Wilkes 2021: 480; Nadelyayev ve diğ. 1969: 124) || Yak. *muñ* "sıkıntı, dert" (Pekarskiy 1945: 650; Sleptsov ve diğ. 1972: 244).

ET. *keñ*⁶ "geniş" (Wilkens 2021: 364; Nadelyayev ve diğ., 1969: 532) || Yak. *kieñ* "geniş, vâsi, serbest, engin, açık, büyük vb." (Pekarskiy 1928: sü. 2951; Sleptsov ve diğ. 1972: 169).

ET. *tañ* "şafak vakti, sabah, tan" (Wilkens 2021: 671; Nadelyayev ve diğ. 1969: 532) || Yak. *tiñ* "şafak, gün ağarması, seher, tan" (Pekarskiy 1945: 518; Sleptsov ve diğ. 1972: 421).

ET. *ürüñ/yürüñ* "beyaz, aydın" (Wilkens 2021: 925; Nadelyayev ve diğ., 1969: 627) || Yak. *ürüñ* "beyaz, beyazlık, süt ürünleri"; (Pekarskiy 1928: sü. 3178; Sleptsov ve diğ. 1972: 457; Yıldız 2015: 472).

Özetle, damak genizsili /ŋ/ ünsüzü ET.'de sadece söz içi ve söz sonunda bulunur. Söz başında bu ünsüze rastlanmaz. Bu nedenle Yakutça hiçbir örnek tespit edilememiştir. ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Yakutçada umumiyetle korunmuştur. ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Yakutçada tespit edilen bir örnekte muhtemelen /ŋ/ > /ǵ/ > /y/ ses değişimi sırasına ve /g/ ve /ǵ/ ünsüzlerinin düşmesi sonucu meydana gelen ses hadisesi bağlamında /uo/ şeklinde bir ikiz ünlü (diftong) oluşmuştur. ET.'de söz sonundaki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Yakutçada umumiyetle korunmuştur. Bu bilgiler

⁴ Sözcük Eski Uygurcada /y/'li yani *müyüz* şeklindedir (Wilkens, 2021: 483). Karahanlı Türkçesinde (DLT'de) sözcük *müñüz* şeklindedir (Kaçalın ve Ölmez, 2019: 349). Dolayısıyla sözcüğün ET. döneminde hem /ŋ/'li hem de /y/'li şekli mevcuttur.

⁵ ET. *kalıñ* "mehir, başlık" (Nadelyayev ve diğ., 1969: 412) sözcüğünün || Yak. *kalım, ħalım* "başlık parası, mehir" (Pekarskiy, 1945: 319; Sleptsov ve diğ.: 1972: 477) şeklindeki ses değişmesinin sebebi şu olmalı: Sözcük EDPT, (1972: 622a ve 622b)'ye göre iki şekillidir, modern biçimleri hem *kalıñ* hem de *kalım* biçimindedir. Rusçaya geçmiş şeklin de esasen ikinci şekilden yani *kalım* biçiminden türediği ifade edilmiştir. Clauson, (1972: 622a) 'da madde başı *kalıñ* şeklindedir. Bu bağlamda Yakutçadaki şeklin (*kalım*) ETD (1972: 622B)'de de zikredilen ikinci şekle benzediği, Rusçadan alıntı veya Rusça imlanın etkisi olduğu söylenebilir. Fasmer (1986: 171) sözcüğün Rusçadan geri ödünçleme olduğunu ileri sürmüştür. Kazakçada ise bu sözcük *қалың мал* (*kalıñ mal*) "başlık, mehir" şeklinde varlığını sürdürmektedir.

⁶ Clauson (1972: 724b) bu sözcüğü *kēñ* şeklinde göstermiştir.

ışığında ET. /ŋ/ ünsüzünün Yakutçadaki (söz başı, söz içi, söz sonu) durumu aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

		Yakutça	
		söz başı, söz içi, söz sonu	
ET. /ŋ/	Söz başı	-	
	Söz içi	/ŋ/, /uo/	
	Söz sonu	/ŋ/	

2. ET. /ŋ/ Ünsüzünün Kazakçadaki Durumu

Damak genizsili /ŋ/ ünsüzü ET.'de sadece söz içi ve söz sonunda bulunur. Söz başında bu ünsüze rastlanmaz. Bu nedenle Kazakça hiçbir örnek tespit edilememiştir. Çalışmanın bu bölümünde örnekleme dâhil edilen sözcükler incelenecektir. ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada umumiyetle korunmuştur. Bu bağlamda şu örnekler verilebilir:

ET. *siñil* "kız kardeş" (Wilkens 2021: 615; Nadelyayev ve diğ. 1969: 500) || Kaz. *siñli* "kız kardeş" (Bektaev 1996: 430; Koç ve diğ. 2019: 535).

ET. *siñir* "sinir" (Wilkens 2021: 615; Nadelyayev ve diğ. 1969: 511) || Kaz. *siñir* "sinir (tendon)" (Bektaev 1996: 430; Koç ve diğ., 2019: 535).

ET. *süñüg/süñü* "mızrak" (Wilkens 2021: 637; Nadelyayev ve diğ. 1969: 517) || Kaz. *süñgi* "mızrak" (Koç ve diğ. 2019: 524).

ET. *teñri/täñri* "gök, Tanrı, yüce" (Wilkens 2021: 695; Nadelyayev ve diğ., 1969: 544) || Kaz. *täñir* "Tanrı, Allah, kudretli, güç sahibi" (Bektaev 1996: 438; Koç ve diğ. 2019: 557).

ET. *tıñla-* "dinlemek, duymak" (Wilkens 2021: 715; Nadelyayev ve diğ., 1969: 568) || Kaz. *tıñda-* "dinlemek, duymak, işitmek" (Bektaev 1996: 454; Koç ve diğ. 2019: 601).

ET. *yañı* "yeni" (Wilkens 2021: 863; Nadelyayev ve diğ. 1969: 234) || Kaz. *jaña* "yeni, çağdaş" (Bektaev 1996: 180; Koç ve diğ. 2019: 169).

ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada tespit edilen birkaç örnekte /y/ ünsüzüne dönüşmüştür. Bu bağlamda şu örnekler verilebilir:

ET. *müñüz/müyüz* "boynuz" (Wilkens 2021: 483; Nadelyayev ve diğ. 1969: 354) || Kaz. *müyiz* "boynuz" (Bektaev 1996: 336; Koç ve diğ. 2019: 414).

ET. *söñük/sünök* "kemik" (Wilkens 2021: 637; Nadelyayev ve diğ. 1969: 511) || Kaz. *süyek* "kemik" (Bektaev 1996: 424; Koç ve diğ. 2019: 522).

ET.'de söz sonundaki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada umumiyetle korunmuştur. Bu bağlamda şu örnekler verilebilir:

ET. *biŋ/miŋ* "bin (1000)" (Wilkens 2021: 475; Nadelyayev ve diğ. 1969: 101) || Kaz. *miŋ* "bin (1000)" (Bektaev 1996: 338; Koç ve diğ. 2019: 417).

ET. *buŋ/muŋ* "bela, sıkıntı, dert" (Wilkens 2021: 480; Nadelyayev ve diğ. 1969: 124) || Kaz. *muŋ* "sıkıntı, dert, elem" (Bektaev 1996: 335; Koç ve diğ. 2019: 412).

ET. *eŋ/äŋ* "en" (Wilkens 2021: 108; Nadelyayev ve diğ., 1969: 174) || Kaz. *eŋ* "en başta, ilk başta" (Bektaev 1996: 158; Koç ve diğ. 2019: 146).

ET. *keŋ*⁷ "geniş" (Wilkens 2021: 364; Nadelyayev ve diğ. 1969: 532) || Kaz. *keŋ* "geniş" (Bektaev 1996: 234; Koç ve diğ. 2019: 244).

ET. *taŋ* "şafak vakti, sabah, tan" (Wilkens 2021: 671; Nadelyayev ve diğ., 1969: 532) || Kaz. *taŋ* "tan, şafak, gündüz" (Bektaev, 1996: 434; Koç ve diğ., 2019: 548).

ET.'de söz sonundaki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada bir örnekte /n/ ünsüzüne dönüşmüştür. Bu bağlamda şu örnek verilebilir:

ET. *teyiŋ* "sincap" (Nadelyayev ve diğ., 1969: 549) || Kaz. *tiyin* "sincap". (Bektaev, 1996: 443; Koç ve diğ., 2019: 567).

Özetle, damak genizsili /ŋ/ ünsüzü ET.'de sadece söz içi ve söz sonunda bulunur. Söz başında bu ünsüze rastlanmaz. Bu nedenle Kazakça hiçbir örnek tespit edilememiştir. ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada umumiyetle korunmuştur. ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada tespit edilen birkaç örnekte /y/ ünsüzüne dönüşmüştür. ET.'de söz sonundaki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada umumiyetle korunmuştur. ET.'de söz sonundaki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada bir örnekte /n/ ünsüzüne dönüşmüştür. Bu bilgiler ışığında ET. damak genizsili /ŋ/ ünsüzünün Kazakçadaki (söz başı, söz içi, söz sonu) durumu aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

		Kazakça	
		söz başı, söz içi, söz sonu	
ET. /ŋ/	Söz başı	-	
	Söz içi	/ŋ/, /y/	
	Söz sonu	/ŋ/, /n/	

⁷ Clauson (1972: 724b) bu sözcüğü *keŋ* şeklinde göstermiştir.

3. Sonuç

Çalışmada, Eski Türkçe (Köktürkçe, Eski Uygurca, Karahanlıca dönemlerini kapsamaktadır) /ŋ/ ünsüzünün Yakutça ve Kazakçadaki durumu incelenmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır

Damak genizsili /ŋ/ ünsüzü ET.'de sadece söz içi ve söz sonunda bulunur. Söz başında bu ünsüze rastlanmaz. Bu nedenle Yakutça hiçbir örnek tespit edilememiştir. ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Yakutçada umumiyetle korunmuştur. ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Yakutçada tespit edilen bir örnekte muhtemelen /ŋ/ > /ğ/ > /y/ ses değişimi sırasına ve /g/, /ğ/ ünsüzlerinin düşmesi sonucu meydana gelen ses hadisesi bağlamında /uo/ şeklinde bir ikiz ünlü (diftong) oluşmuştur. ET.'de söz sonundaki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Yakutçada umumiyetle korunmuştur.

ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada umumiyetle korunmuştur. ET.'de söz içindeki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada tespit edilen birkaç örnekte /y/ ünsüzüne dönüşmüştür. ET.'de söz sonundaki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada umumiyetle korunmuştur. ET.'de söz sonundaki damak genizsili /ŋ/ ünsüzü Kazakçada bir örnekte /n/ ünsüzüne dönüşmüştür.

Sonuçlara ve genel listeye bakıldığında örnekleme dâhil edilen sözcüklerden hareketle Eski Türkçe /ŋ/ ünsüzünün Yakutça ve Kazakçadaki durumu şu şekilde özetlenebilir: ET. /-ŋ-/ > Yak. /-ŋ-/ , /-uo-/ > Kaz. /-ŋ/, /-y/; ET. /-ŋ/ > Yak. /-ŋ/ > Kaz. /-ŋ/, /-n/.

Kısaltmalar

ET.	Eski Türkçe
DTS	Drevnetyurkskiy Slovar'
DLT	Divânu Lügati't-Türk
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
Kaz.	Kazakça
Yak.	Yakutça
diğ.	Diğerleri
yay.	Yayınları
vb.	ve benzeri
sü.	Sütun

Kaynaklar

- Ağça, F., 2012: Eski Türkçe Metinlerde /ŋ/ ~ /g/ Değişkenliği Üzerine, Türkbilig Türkoloji Araştırmaları, 23: 69-82.
- Bektaev, K., 1996: *Казакско - Русский Словарь - Қазақша - Орысша Сөздік (Kazakça - Rusça sözlük)*: Алматы: Алтын Казына (Altın Kazına) Yay.
- Clauson, Gerard, 1972: *An Etymological Dicrtionary of Pre-Thirteen Century Turkish*. London: Oxford University Press.

- Çağatay, Saadet, 1954: *Türkçede ñ ~ ğ Sesine Dair*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Demirci, Ümit Özgür, 2014: g'li Damak /ŋ/'si ve Bunun Ardahan Yerli Şivesinde Çözülmesi Üzerine, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/6: 275-289.
- Erdal, Marcel, 2004: *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill Handbook of Oriental Studies.
- Fasmer, M.: 1986: *Etimologičeskiy slovar' russkogo yazıka II*. Moskova: Progres.
- Gabain, A. Von, 2007: *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK.
- İmer, Kamile, Kocaman, Ahmet, Özsoy, A. Sumru, 2011: *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi.
- Kaçalın, M. S. ve Ölmez M. 2019: *Dîvânu Lügât'it - Türk* (1. Baskı). İstanbul: Kabalcı Yay.
- Koç, Kenan, Bayniyazov Ayabek, Başkapan Vehbi, 2019: *Kazak Türkçesi -Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Feryal, 2014: Runik Harfli Türk Yazıtlarında ng Ünsüzü Üzerine, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 48: 151-160.
- Nadelyayev, V. M, D. M. Nasilov, S. P. Tenişev, A. M. Şçerbak, 1969: *Drevnetyurskiy Slovar*, Leningrad: Izdatel'stvo Nauka.
- Ölmez, M. 2013: *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yay.
- _____, 2010: Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır, I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay. 211-219.
- Pekarskiy, E.K. 1917: *Slovar' Yakutskogo Yazıka I*. Petrograd: İmperatorskoy Akademii Nauk.
- _____, 1925: *Slovar' Yakutskogo Yazıka III*. Leningrad: Akademii Nauk Soyuz Sovetskix Sotsialističeskix Respublik.
- _____, 1927: *Slovar' Yakutskogo Yazıka II*. Leningrad: Akademii Nauk. Soyuz Sovetskix Sotsialističeskix Respublik.
- _____, 1928: *Slovar' Yakutskogo Yazıka IV*. Leningrad: Akademii Nauk Soyuz Sovetskix Sotsialističeskix Respublik
- Pekarskiy, E.K. 1945: *Yakut Dili Sözlüğü I (A-M)*. İstanbul: TDK, Ebuzziya Matbaası.
- Sertkaya, F., 2012: Göktürkçedeki (ny) Runası Üzerine, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (International Journal of Turkish Literature Culture Education)*, 1/4: 1-10.
- Sleptsov, P.A., E.İ. Korkina, K. N. Koryakina, S. P. Kılataçanov, G. A. Nikiforov, E. İ. Okoneşnikov, N. E. Petrov, N. V. Skribikin, L.N. Harihonov 1972: *Yakutsko-russkiy slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Tekin, Talat, 2016: *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- Vardar, Berke, 2002: *Açıklamalı Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Wilkens, J. 2021: *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

Yıldız, Hülya. 2015: *Eski Türkçe ile Yakutçanın Sözvarlığının Ünlüyle Başlayan Sözcükler Bakımından Karşılaştırılması*. Yayımlanmamış Doktora. Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zühal ÖLMEZ* (İstanbul)

Çağataycadaki Moğolca Söz Varlığına Katkılar I

0. Giriş

Türk-Moğol dilleri arasındaki ilişki ve etkileşim Altay Dilleri üzerinde yapılan ilk çalışmalarla gündeme gelmiş; ses, yapı ve söz varlığı temelinde karşılaştırmalara dayanan ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır.

Genel olarak Altay dilleri arasındaki ilişkinin araştırıldığı, incelendiği bu çalışmaların dışında Türkçe-Moğolca arasındaki etkileşim de incelenmiş ve iki dil arasındaki ilişki farklı dönemler içinde ele alınmıştır. Moğol istilasından sonra (1206) Orta Asya'da geniş bir coğrafyada hakimiyet sağlayan Moğolların yayılımıyla ortaya çıkan etki dile de yansımış bu yolla Türkçeye Moğolcadan çok sayıda sözcük girmiştir. Türkçeden Moğolcaya geçen sözcükler ise daha çok Moğol istilasından önceki döneme ait olarak değerlendirilmiştir. Bir başka deyişle karşılıklı alıntı sözcükler konusunda 13. yüzyıla kadar Türkçe Moğolcayı, 13. yüzyıldan sonra da Moğolca Türkçeyi etkilemiştir.

13. yüzyılın başında gerçekleşen Moğol işgali yeni bir durum yaratmış neredeyse Asya ve Doğu Avrupa'nın büyük bir kısmı Moğol hakimiyeti altına girmiştir. Fethettikleri yerlerde insanların konuştukları dil üzerine etkileri az olsa da birçok eser resmi Moğol alfabesiyle istinsah edilmiş, Türkçenin söz varlığında birçok Moğolca sözcük yer almaya başlamıştır. Türk-Moğol dil ilişkileri 1. 12. yüzyıl ve öncesi; 2. 12.-14. yüzyıllar. 12. yüzyıl öncesi Türkçe metinlerde Moğolca alıntılar sınırlıdır. Moğolcadan alıntılar esas itibarıyla 13. ve 14. yüzyıllara ait metinlerden itibaren görülmektedir¹.

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, zuolmez@gmail.com, zolmez@yildiz.edu.tr, 0000-0002-5881-503X

¹ Burada ayrıntıya girmeden kısaca ifade ettiğimiz bu çıkarımlar, konunun ayrıntılı olarak incelendiği şu çalışmalara dayanmaktadır: Sir Gerard Clauson, *Turkish and Mongolian Studies*, London 1962; Türkçesi: Fatma Kömürçü (çev.), *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*, Ankara 2017; A. M. Щербак, Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.) //Aleksandr Şçerbak, *Rannie tyurksko-mongol'skie yazikovye svyazi. VIII-XIVvv.* Sankt-Peterburg 1997; Türkçesi: Rysbek Alimov (çev.), *Eski Dönem Türk-Moğol İlişkileri (8.-14. Yüzyıllar)*. Ankara 2019.

1. Çağataycada Moğolca Söz Varlığı

Çağataycada düşünülenden daha fazla Moğolca sözcüğün olduğunu belirten Clauson, Orta ve Batı Asya'nın Moğollar tarafından istila edilmesini Türk dillerinin Moğolca alımına sözcükler tarafından istila edilmesinin takip ettiğini belirtir. Bu sözcüklerin ilk örneklerine son dönem Uygurcası hukuk ve ticaret metinlerinde, Kıpçakça ve Türkmencedeki Arapça kökenli söz varlığında, *Codex Cumanicus*'ta ve *Oğuzname*'de rastlanır; ancak esas sözcük kümesi ilk kez Çağataycada ortaya çıkmıştır (Clauson, (Çev. Kömürcü), 2017: 53).

İki dil arasında akrabalıktan ziyade sözcük alışverişinin olduğuna yönelik çalışmaların son yıllarda daha çok arttığını görmekteyiz. Türkçe ve Moğolca arasındaki etkileşim ve ilişkiyi tespit etmek için Tarihi Türk yazı dilleri ile Çağdaş Türk dillerindeki Moğolca söz varlığı ile Moğolcadaki Türkçe söz varlığı çeşitli çalışmalarla incelenmiştir². Çağataycadaki Moğolca sözcükler hakkında da çalışmalar yapılmıştır³. 2005'te Çağataycadaki Moğolca sözcüklerin incelenmesi ile başladığım çalışma⁴, daha sonra Ali Şir Nevâ'î'nin eserleriyle sınırlandırılmış ve bu bağlamda 2005-2017 yılları arasındaki yayınlarımda toplam 43 sözcük incelenmiştir. Bildiri olarak sunduğum yayımlanmayan sözcüklerle birlikte incelenen sözcüklerin sayısı 47'yi bulmuştur. Bu makalelerimde sözcüklerin geçtiği metinlerden seçtiğim beyit ve satırlarla Moğolca sözcüklerin Çağataycadaki anlamsal ve işlevsel özelliklerini de vurgulamaya çalıştım. 2018 yılında Éva Kincses-Nagy tarafından yayımlanan *Mongolic Copies in Chaghatay*⁵ adlı çalışmada Çağataycadaki Moğolca sözcüklerin büyük bir kısmı ele alınmıştır.

Çağataycadaki Moğolca sözcüklerin çoğunun ortaya konmasına ve incelenmesine rağmen Moğolca ödünçleme olduğu düşünülen, tartışmalı olan ya da geri ödünçleme yoluyla Moğolcadan tekrar Türkçeye geçen sözcüklerle Moğolca eklerle oluşmuş ödünçlemelerin ele alınmadığı Moğolca söz varlığı da söz konusudur. Makalede bu tür sözcüklerden *kavursın*, *koşun*, *kuma*, *oram*, *salkın* ve *savgat* sözcükleri incelenecektir.

1. 1. kavursın “kuş tüyü kalemi, kuş yeleşinin ucundan yapılmış kıl kalem” < *ğagur-su(n)* < Batı Orta Mo. **ka'urasun*.

² Bu çalışmalar hakkında bk. Tümer Karaayak, “Doğu Türkçesi Kuran Çevirilerinde Moğolca Unsurlar P”, *Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı, Esengü Bitig*, 2021: 485-534, İstanbul: Kesit Yayınları.

³ Bu çalışmaların kronolojik künyesi için bk. Tümer Karaayak, *a.g.m.*, 2021: 492-509.

⁴ “Mongolic Words in the Works of Ali Şir Navā'î”, *Symposium Anatolia Melting Pot of Languages*, 24-27 Mayıs 2005, İstanbul. Bu sempozyumun bildirileri basılmamıştır. Bu çalışmada incelediğim sözcüklerin bir kısmı daha sonraki çalışmalarımda yer almıştır.

⁵ Bu çalışma Kincses-Nagy'nin *A csagatáj irodalmi nyelv mongol elemei* (2009) adlı doktora tezinin kitaplaştırılmış şeklidir.

Çağatayca metinlerden sadece Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinden *Garaibü's-sıgar* ve *Ferhad u Şirin*'de tespit ettiğimiz sözcük, Tarihi Türk yazı dilleri metinlerinden de sadece *Codex Cumanicus*'ta bulunur.

çūn hañçer-i hecriñ maña qaṭṭ etti hayāt

bārī gam u derdiñ oḡını tınmayın at

kim ança kavursın per olup bütse kanat

tāyir boluban yetke-men āḡir saña bat (GS, XXI/754; Kut 2003: 541)

“Madem ki, ayrılık hañçerin hayatımı bitirdi, bari gam ve dert oklarını durmadan at. Kıl kalem kanat olup kanat oluştursa uçarak hızlıca sana gelirim”

aña dağı kavursun āb-keşdin

muña hem tāc şāḡ-ı Hızr-veşdin (FŞ, XVII/46; Alpay-Tekin 1994: 166)

“Ona kuşun kanadının ucundan kıl kalem verdi, buna da Hızır aleyhisselām gibi ölümsüz ve ebedi olan bir ağaç dalından tac verdi”

Çağatayca sözlüklerde *kavursun*: **Abuşka** “kuş yeleginin ucuna dەرler, ki aña naḡḡāşlar kıl kalem geçürürler” (Kaçalın 2011: 661); **Senglah**: “per-i tūyūr rā gūyend ki tāze ru’ide henūz sīḡ başed [taze, yeni çıkmış kuş kanadına dەرler] (279v2); **ŞSL**: “henūz çıkmış kuş kanat ve perri; cenāḡ, bāl, kanat, tūg, per” (224b); **DTO**: “plume d’oiseau nouvellement poussée; tuyau de la plume dans lequel on met le pinceau [yeni filizlenmiş kuş tüyü; fırçanın takıldığı kalemin borusu]” (Pavet de Courteille 1870: 412); **FK-ÇTS**: “kuşların yeni çıkmış dikensi tūyū” (Rahimi, 2018: 1508); **F-ÇTS**: Ø; **Radloff**: *kavursun* (Osmanlıca) “eine neugewachsene Feder, Federspule [yeni çıkmış tüy, tüy yumağı]” (Radloff 1960: 479); **Budagov**: *kavursun* “Letatelnoye perp pitits’, konets’, pera [kuş kanadı, kuş kanadının ucu], kuş yeleginin ucına dەرler ki aña naḡḡāşlar kıl kalem geçürürler (Çağatayca Sözlük)” (Budagov 1871: 29a); **NT**: Ø; **NK**: Ø; **LN**: *kavursın* (anlam verilmemiş) (15b-2, 11; Uyğur 2020: 177a, 256b)

Moğolca veriler:

Edebi Moğolca: *gağursu(n)/gaürs(an)* “stem, stalk, stubble,; quill; spike on an ear of corn; chaff; field with stubbles of last year’s harvest, tube, pipe, esp. Tube on helmet in which feathers are stuck [ağaç gövdesi, bitki sapı, tüy sapı, başak; hasat mevsiminden kalma, anızlı tarla; tüp, boru; özellikle kuş tüylerinin sokulduğu şapka üzerindeki delik]” (Lessing 1960: 344a-b); “plume, tuyan de plume, 2. paille, brin de paille [1. tüy, tüylü boru, 2. saman]” (Kowalewski 1846: 984b)

Modern Moğolca: Kalmuk (Ölöt) *gürsñ* “1. Schinne, 2. die hülsen der einzelnen federn; (Dörböt) ungespitzte schreibfeder, gänsefeder [(Ölöt) 1. makine, 2. her bir tüyün kabuğu; (Dörböt) bilenmemiş kuş tüyü kalem, kaz tüyü]”

(Ramstedt 1935: 157a-b); Buryat *gürhan* “1. stvol (*ptiç’evo pera*), 2. però (*dlya pis’ma*) [1. gövde, boru (kuş tüyü), 2. kuş tüyü (kalem, kalem ucu)]” (Çeremisov 1973: 162a).

Sözcüğün Volga-Kıpçak dillerinde Moğolcadan alıntı olduğunu belirten Csáki, sözcüğün eski ve büyük bir ailesi olduğunu, kökünün Eski Türkçe *kap*’a kadar uzandığını belirtir. Ona göre sözcüğün çok sayıda türevi vardır ve görünüşe göre Eski Moğolca sözcüğü ödünç almış, eklerini eklemiş ve bu biçimiyle Volga-Kıpçak dilleri onu Moğolcadan ödünç almıştır (Csáki 2006: 124). Boeschoten de Codex Cumanicus’a gönderme yaparak sözcüğün Moğolcadan geçtiğini belirtir (Boeschoten 2023: 244b).

-*sUn* eki, eylemlerin sonuçlarını belirten isimler oluşturur: *nilbusun* “tükürük” < *nilbu-* “tükürmek”; *kögesün* “köpük” < *köge-* “köpürmek, köpürtmek, yükselmek” (Poppe 1964: 49, §180).

Sözcükle ilgili ayrıca bk. Räsänen 1969: 242b; Csáki 2006: 123.

1. 2. koşun “ordu, saf, alay, askeri birlik” < Batı Orta Mo. *koşun* < *koşıgun* < **koşi-GUn*.

Sözcük, Çağataycadan önceki tarihi Türk yazı dillerinde sadece Harezmi-Altınordu Türkçesi eserlerinden *Hüsrev ü Şirin*’de bulunmaktadır.

Çağataycada ise beş eserde bulunur: *Sedd-i İskenderi*, *Şibâni-nâme*, *Gül ü Nevruz*, *Şecere-yi Türk* ve *Meyveler Münazarası*.

ki bu yanlıg ırmiş alar hey’eti

koşun *elçe*⁶ *her kaysınıñ şevketi* (Sİ, XXVII, 2201; Tören 2001:195)

“onların heyeti böyleymiş, her birinin heybeti saf tutmuş halk gibi”

Teve {ve} koşunnu piyâde aldı taķı kaytıp kelip atlandı da kızılbaşınıñ soñına tüşdi (ŞT, 208-11; Ölmez 2021: 174).

“deve ve askeri birliklerini piyadeler ele geçirdi, dönüp gelip atlara bindiler ve kızılbaşların peşine düştüler.”

şāh-ı şeftālünüñ sözün anlap

kildi ceng kalğalı koşun başlap (MMü, 54; Abik 2005: 54-55).

“Şeftali şahının sözünü anlayıp askerin başına geçerek savaşmak için geldi.”

Şibâni-nâme’de dört yerde geçen sözcük, Evirgen tarafından yapılan çalışmanın *Sözlük* kısmında *Özel İsimler Dizini* içinde *Koşun* “bir Türkmen boyu” (Evirgen 2021: 581) biçiminde tanımlanmış ve bütün veriler bu madde

⁶ Bu sözcük yazmada *elge* yazılmış ancak hem metni yayımlayan Tören (2001:195), hem de Abuşka lugatini yayımlayan Kaçalın (2011: 694) tarafından *elçe* biçiminde düzeltilmiştir

içinde yer almıştır. Metinde ise sadece bir yerde özel ad gibi yorumlanarak sözcüğün baş harfi büyük yazılmıştır:

Almaçuk irdi uşol haylidin

*aña bisyār **koşun** haylidin* (ŞNB 129b-6; Evirgen 2019: 208)

“Almaçuk bu taifedendi, bunların (içinde) çoğu da Koşun (?) taifesindendi”⁷

Aşağıdaki beyitlerdeki *koşun* sözcüğü de yukarıda belirttiğimiz gibi özel isim olarak değerlendirilmiş ve sözlükte *koşun* maddesinde verilmiştir. Ancak bu beyitlerin hepsinde “halk, cemiyet; ordu, askeri birlik” anlamları daha uygun görünmektedir.

her böleknij içinde bir mırzā

*her **koşun** arasında bir gāvga*

bir bölek soñca bir tuğ revān

*her **koşun** içre urandın efgān*⁸ (ŞNB, 131b-2, 3; Evirgen 2019: 210)

“her halkın içinde bir mirza, her halkın arasında bir kavga; her bölüğün sonunda bir tuğ gitmekte, her karargah içindeki seslenmede, her bağırıpta bir feryat, figan var.”

biriniñ cibesi atlas taşlık

*bir **koşunğa** tutup özin başlık* (ŞNB, 179a-10; Evirgen 2019: 273)

“(her) birinin zırhının dışı atlasdandı, (her) biri kendisini bir askeri birliğe baş yapmıştı”

Çağatayca sözlüklerde *koşun*: **Abuşka**: “Cengde saf ve alay manasınadır” (Kaçalın 2011: 693); **Senglah**: “favc u asker rā nāmend [ordu ve askere derler]” (288v17); **SSL**: “çerig, halk, cünd, asker, leşker, yığın, cemiyet, ordu” (237b); **DTO**: “troupe, escadron [asker, yığın, cemiyet, ordu]” (Pavet de Courteille 1870: 433); **FK-ÇTS**: “koşun, ordu” (Rahimi 2018: 977); **F-ÇTS**: Ø; **Radloff**: “der Kontingent, den eine Stadt oder ein Bezirk zu stellen hat, die in’s Feld ziehende Armee, Heereskolonne [bir şehrin veya bölgenin sağlamak zorunda olduğu birlik, sahaya çıkan ordu, ordu kolu] (Radloff II 1960: 642); **Budagov**: “to çislo voyska, kotoroe naznaçeno vistavit’ gorody ili oblasti, kontingent’ voyska, armiya sobravşayasya v’ pohod’, otryad’ eskadron’ [aynı zamanda belirli

⁷ Doerfer, sözcükle ilgili bilgi verdiği maddede *Şibāni-nāme*’den bu beyiti örnek olarak verir ve sözcüğü boy adı olarak değil, “savaşçı” anlamıyla çevirir: “Almaçuk da kendi türünden pek çok savaşçısıyla birlikte bu gruba aitti” (TMEN I, 409).

⁸ Tezde Afğan “Afganistan coğrafyasından olan kimse” biçiminde anlamlandırılan ve sadece bu beyitte geçen sözcük, *efgān* olmalı. Anlam açısından da bu sözcük uygundur.

bir şehir ve bölge için belirlenmiş birlik ordu] (cengde şaf ve ālāy ma'nāsınadır *Çağatayca sözlük*), *koşun tartmak* “birliği savaş durumuna hazırlamak”, *koşun tartıp kelmek* “orduyla savaş için gelmek” (Budagov 1871: 84b); **NT**: “cem'iyet (kalabalık, topluluk)” (11b-6; Sarıca, 2014: 56, 91a); “cemaat, ordu” (10b-3; Kaman-Karagözlü 2020: 60, 95); **NK**: Ø; **LN**: *koşun* (anlam verilmemiş) (16a-2, 22; Uyğur 2020: 183, 260b)

Moğolca veriler:

Orta Moğolca (GT): *hosi'u(n)* “Schnauze, Spitze, Vorsprung [hayvan ağızı, uç, öne atlayış]” (Haenisch, 1939: 68a; Kaçalın, 2020: 151); Rachewiltz sözcükle ilgili şu açıklamayı yapar: “*qoši'un* (= *qosiyun*) “dağ burnu, kolu, dağlık burun (edebi dil ‘burun’)” daha sonra önemli askeri ve bölgesel tümenleri belirleyen bir terim haline gelmiştir” (Rachewiltz 2006: 307);

Edebi Moğolca: *hosigu(n)/ hoşū(n)* “Proboscis, snout, muzzle, beak, bill; chatter; bow of a vessel; spur of a mountain, cape, promontory, peak; any of numerous military-administrative areal units “prince-doms” into which the Mongolian tribes were organized under the Manchu dynasty, called “banners” (khoushun, Ch. ch'i); now in Inner Mongolia a koshun is a division of an aimag [burun, hortum, gaga, ağız; gevezelik, diş gıcırdatma; kabın boğaz kısmı; dağ çıkıntısı; Mançu hanedanlığı idaresindeki Moğol boylarının teşkilatlandığı ‘sancak’ adı verilen sayısız askeri-idari birlik (koşun, Çince ch'i); koşun bugün Moğolistan’da oymağın bir bölümüdür]” (Lessing 1960: 970b); “1. museau, groin, 2. le bec (d'un oiseau), 3. la proue (d'un navire), 4. un cap, promontoire, 5. une division d'armee; une brigade, bannière [1. ağızlık, burun, 2. gaga (bir kuşun), 3. pruva (bir geminin), 4. pelerin, burun, 5. bir ordu tümeni; bir tugay sancağı] (Kowalewski 1846: 905a)

Modern Moğolca: Kalmuk *xoşūn* “bezirk, gebiet; eine heeresabteilung, ‘bataillon’; fürstentum [=semt, bölge; bir ordu müfrezesi ‘tabur’, prenslik] [*qosigun*; > Osmanlıca, Çağatayca, Doğu Türkçesi *qoşun*]” (Ramstedt 1935: 190a); Buryat *xoşuu(n)* “hoşūn (administrativnaya edinitsa, sootvetstviyuşçaya primerno rayonu) [bölge, mıntıka]” (Çeremisov 1973: 593a).

Khabtagaeva, Tuvacadaki Moğolca söz varlığını incelediği çalışmasında sözcüğün türetimiyle ilgili şu bilgiyi verir: *kožūn* “bölge”← Mo. **košūn* < *qoši'yun* < *qoši-GUn* ← Türkçe **qošĪ-*; krş. Eski Türkçe *qoš-* “birleştirmek (iki şeyi) (Khabtagaeva 2009: 31, 179).

Eren, Türkçe *koş-* kökünden *-(u)n* ekiyle yapılmış bir türev olduğu yolundaki eski görüşün yanlış olduğunu ve sözcüğün Moğolca *koşigun*’dan geldiğini belirtir (Eren 1999: 253b). Boeschoten de sözcüğün Türkçeye Moğolcadan geçtiğini belirtir (Boeschoten 2023: 259)

Batı Oğuzcasındaki Moğolca söz varlığını incelediği çalışmasında bu sözcüğe de yer veren Schönig, ayrıca Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki Moğolca sözcükleri incelediği çalışmasında da *koşundaş* “askerlik arkadaşı, saf arkadaşı” türetmesinde de bulunduğunu belirtir (Schönig 2009: 375).

Sözcüğün sonundaki ek için bk. Poppe 1964: 46, §154.

Sözcükle ilgili ayrıca bk. Schönig, 2000: 155; TMEN I 406, §282 ve IV 392, §282; Eren, 1999: 253; Räsänen, 1969: 282a; Tietze (IV), 2016: 380; ESTYa 2000: 91.

1. 3. **ķuma** “kuma” < Mo. *kuma*

Sözcük, *Şecere-yi Türk, Şecere-yi Terâkime ve Şeybânî Han Divanı*'nda *ķuma*, *Babürname*'de ise, *ğuma* olarak mevcuttur:

Munlardın özge ķumalardın bolğan hem oğlanlar köp erdi “bunlardan başka kumalardan olan çocuklar da çoktu” (ŞTe, 79b-13; Ölmez 2020: 142).

Bu altı oğlınıķ ķumadın bolğan oğlanlarınıķ atlarını aytalıķ “bu altı oğlunun kumadan olan çocuklarının adlarını sayalım” (ŞTe, 80b-8, 9; Ölmez 2020: 144).

Ādemî hātūnıdın bolğan ve ķumadın bolğan hem bar erdi “asıl hanımdan olan ve cariyeden olan da vardı” (ŞT, 27-11; Ölmez 2021: 53).

Çingiz Hānnıķ hātūnı ve ķumaları köp erdi “Cengiz Han'ın hatunu ve cariyeleri çoktu” (ŞT, 83-2; Ölmez 2021: 89).

Ay şā'irler anķānı ķomañız

ķuşlar içinde boluptur ķumañız

Ol ķarınıķ yüzide yüñin körüñ

Ger açık kılsa tutaşur ķomañız (ŞHD, 184a-6; Karasoy 1998: 301)

“Ey şairler, kuşların içinde cariyeniz, hizmetkarınız olduğu için ankayı bırakmayınız. O yaşlının yüzünde kanadını görün eğer açarsa tutuşur, (açık) bırakmayınız”

ğuma ve ğunçaçısı hayli bar erdi (BN, 28b, Thackston 1993: 57)

“kuması ve cariyesi çoktu”

özge hātūn u ğuması yok edi (BN, 69a; Thackston 1993: 141)

“başka hatunu ve cariyesi yoktu”

Çağatayca sözlüklerde *ķuma/ğuma*: **Abuşka**: Ø; **Senglah**: “kenîz-i medhüle rā nāmend ve bā kâf hem be-în ma'nā musta'melest [eve alınan cariyeye denir ve kaf ile de bu anlamda kullanılır]” (262v13, 290v1); **ŞSL**: *ğuma/ķuma* “ğuma, ķul, esrîn, cāriye, çorı, ħalayık, kenîz, kırnak, bende, memlūk” (209a, 239b); **DTO**:

guma/kuma “concubine; jeune fille esclave [kuma, kadın köle, cariye]” (Pavet de Courteille, 1870: 386); **FK-ÇTS**: “kuma, odalık” Rahimi 2018: 953, 1536); **F-ÇTS**: Ø; **Radloff**: *koma*⁹ “das Kewsweib, der Gehülfe [cariye, yardımcı]” (Radloff II 1960: 667); **Budagov**: *guma/kuma* “nalojnitsa [nikahsız kadın, odalık]” (Budagov 1871: 64a); **Zenker**: *kuma* “concubine; la seconde femme (nom que se donnent, entre elles, les femmes du même mari) / Beischläferin, Kewsweib; die zweite Frau oder Nebenfrau [cariye; ikinci eş (aynı kocanın eşlerinin birbirlerine verdikleri isim)]”(Zenker, 1866: 721c (t)¹⁰ *kuma*, **NK**: Ø; **NT**: Ø: **LN**: Ø

Sözcüğün Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirten Doerfer, Poppe'nin¹¹ bu sözcüğü Türkçe olarak açıklamasının mümkün olabileceğini ancak sözcüğün Moğol döneminden önce Türkçede görülmemesinin ve Babürnamede *guma* biçiminde yer almasının bu görüşü desteklemediğini açıklar. Ramstedt'in Korece *koma*'nın Türkçeye *koma* ~ *kuma* biçimiyle geçtiği yolundaki görüşünü ise sözcüğün Türkçede “o” ile değil, “u” ile olduğu noktasında eleştirir (TMEN I, 415, § 287).

Eren, şu açıklamayla sözcüğün Moğolcadan gelmiş olabileceğini belirtir: “Kökenini bilmiyoruz, ancak eski diyalektlerde geçmediği ve çağdaş diyalektlerde dar bir alanda kullanıldığı göz önüne alınırsa, yabancı bir dilden geldiği kolaylıkla tahmin edilebilir. O bakımdan Moğolca *kuma* biçimi göz önünde tutulabilir. Korece *koma*'dan geldiği yolundaki sav daha uzak bir olasılıktır” (Eren 1999: 266).

Claus Schönig'in *Mongolische Lehnwörter im Westogusischen*¹² adlı çalışması hakkında yazdığı tanıtımda Eren; Schönig'in, Menges'in sözcüğü Slav dillerinden getirdiği konusuna değinmemesini eleştirir. Bu konu üzerinde de durulması gerektiğini vurgular (Eren 2006: 181).

Sözcüğün Moğolca olduğu Räsänen tarafından da belirtilmiştir (Räsänen 1969: 299b); Tietze ise, sözcüğün kökenini belirtmez, soru işaretiyle karşılar; ayrıca Rusça *kuma* “akraba, yakın dost” sözcüğüne F. Miklosich 1889:13'te zikredilmesinin dışında kimsenin değinmediğini belirtir (Tietze IV 2016: 430).

Sözcüğün Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirten Li, Tarihi ve Çağdaş Türk dillerindeki biçim ve tanımlamaları da açıklar (Li 2019: 329).

⁹ Doerfer, Radloff'un Çağatayca ve Osmanlıca için gösterdiği *koma* şeklini basit bir yanlış okuma olarak değerlendirir (TMEN I, 415, § 287).

¹⁰ t: Türkçe

¹¹ Poppe, *Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift* adlı çalışmasında sözcüğü Türkçe kabul eder (Poppe 1928: 64).

¹² Schönig, bu çalışmasında sözcüğün Batı Oğuz Türkçesindeki durumunu inceler ve sözcüğün Moğolcadan alıntıldığını belirtir (Schönig 2000: 157).

Görüldüğü gibi sözcüğün kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur. Moğolcada Orta Moğolca dönemine ait bir sözcük olarak *Mukaddimetü'l-Edeb*'de yer alır:

Orta Moğolca: *kuma abuba* “kuma aldı” (Poppe 1938: 309b; Kaçalin 2009: 130b).

Poppe, Leidener Handschrift'te 65b sayfasında geçen *kuma* sözcüğünü, “Ein türkisches Wort, vgl. osm. dschag. *quma* id. [Türkçe bir sözcük, krş. Osmanlıca, Çağatayca *kuma* “aynı”]” açıklamasıyla Türkçe sözcük olarak değerlendirir.

Starostin-Dybo-Mudrak ise, Doerfer'in iddiasının tersine sözcüğün Türkçeden Moğolcaya geçtiğini kabul ederler (EDAL, 529).

Türkçede 13. ve 14. yüzyıldan önceki metinlerde görülmeyen sözcük, *Eski Uygurcanın El Sözlüğü*'nde *kuma* “zweite Frau (eines Mannes) [bir erkeğin ikinci eşi, kuma]” (Wilkins 2021: 422a) olarak yer alır ancak sözlüğün düzeni gereği örnekle tanıklandırılmadığı için hangi metinde geçtiği gösterilmemektedir. DTS'de *quma qatun* Suv 502₁₁ (Nadelyayev 1969: 465b) göndermesiyle yer alan sözcük için ilgili metne batığımızda sözcüğün *huma katun* biçiminde yer aldığını görürüz (Kaya 1994: 276). Kaya, sözcüğü *huma* < Skr. *umā* şeklinde açıklar (Kaya 1994: 492a). Altun Yaruk'ta *t(e)ŋri huma hatunnuŋ* (Çetin 2020: 229) ibaresinde geçen bu sözcüğü Çetin de aynı biçimde açıklar: *Huma* < Skr. *umā* bir iblis veya zehir ve delilik tanrıçası (Çetin 2020: 438a).

Bunun dışında Eski Türkçe dönemine ait metinlerde yer almayan sözcük, Çağataycadan önce ilk olarak *İbni Mühennâ Lügati, Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk, Ettuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye* ve *Nehcü'l Feradis*'te kaydedilmiştir. Sözcüğün bu eserlerdeki ve Türk Dillerindeki biçimleri *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* adlı çalışmada işlenmiştir. Buradaki bilgiye göre sözcük, Türkçede Orta Türkçeden (13-14. yüzyıldan) sonra görülmektedir. Li, bu çalışmasında sözcüğün Türkçeye Moğolcadan geçtiğini, Korece *koma*'nın da Moğolcadan alıntılandığını belirtir (Li 2019: 329). Orta Türkçenin erken dönem metinlerinin sözlüğünü hazırlayan Boeschoten da sözcüğü Moğolca kabuleder (Boeschoten 2023: 263b)

Kuma sözcüğünün hangi dilden kaynaklandığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çağataycada klâsik ve klâsik sonrası dönem eserlerinde tespit edilen sözcüğün, Çağataycadan önceki dönem eserlerinde ise sayıda eserde örneklendiği görülür. Özellikle Moğol istilasından önceki dönem metinlerinde görülmemesi sözcüğün Moğolcadan alıntılandığını düşündürmektedir. Çağatay dili özelinde köken bilgisi çalışmalarında sözcük hakkındaki görüşleri sunmaya çalıştık. Sözcüğün Moğolca mı Türkçe mi olduğu tartışmalarında görüşler Moğolca olduğu yönünde ağırlık kazansa da Türkçe-Moğolca ortak bir sözcük olduğu da söylenebilir.

Sözcükle ilgili ayrıca bk. TMEN I, 415, § 287; ESTYa 2000: 135; Eren 1999: 266; Schönig 2000: 157; Li 2019: 329; Räsänen 1969: 299b; Tietze IV 2016: 430.

1. 4. oram “sokak, yol; etraf, civar” < Mo. *orum*

Çağataycadan önce Harezm Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Feradis* ve *Hüsrev ü Şirin*'de “sokak, muhit, semt” anlamlarıyla bulunan sözcük Doğu Türkçesi Kur'an Tercümelerinden ise *Anonim Tefsir*'de geçmektedir¹³. Türkçede XIV. yüzyıldan önce görülmeyen sözcüğü, Çağatayca metinlerden *Lütfi Divanı*, *Gedai Divanı*, *Gül u Nevruz*, *Gülistan Tercümesi* ve Hocendi'nin *Letafetnamesi* 'nde tespit ettik.

Metinlerden seçtiğimiz örnek beyitler:

zamâne fitnesidin aymanıp himāyet için

oramıñ iti bile boldum āšnā, neteyin? (GD, 172:3, Eckmann 1971: 184)

“Zamane insanların fitnesinden korkunca kendimi korumak için sokak köpekleriyle dost oldum.”

ayağıñ toprağı tācım nē yétmes

oramıñ geşti mi'rācım nē yétmes (GN, 459, Efendioğlu 2021: 268)

“Ayağının toprağı tacım olarak nasıl yetmez (yeter), senin yolunda gezmek miracım olarak nasıl yetmez (yeter).”

Müddetidin soñ Mūsā Peyğambeniñ barurı bu kişiniñ oramıñ boldı, kördi kim cema'atı halk yığılıp ba'zısı yığlaşıp tururlar (GTer. 58b-6, Ergene 2017: 326).

“Bir süre sonra Musa Peygamber'in yolu, bu kişinin civarından geçti. Gördü ki bir grup insan toplanmış, kimisi de ağlaşmaktadır” (Ergene 2017: 449).

Çağatayca sözlüklerde *oram*: **Abuşka**: Ø; **Senglâh**: Ø; **ŞSL**: “sokaq, mahalle, fārisī-güzer” (29a); **DTO**: “rue, faubourg [sokak, kenar mahalle] (Pavet de Courteille, 1870: 53); **FK-ÇTS**: Ø; **F-ÇTS**: Ø; **Radloff**: (Kırgızca, Çağatayca) “ulitsa, kvartal – die Strasse, das Satdvtiertel” [sokak, mahalle] (Radloff I, 1960: 1052); *uram* (Tobol, Kazan) *uram* = *oram* (Radloff, 1656) **Budagov**: “ulitsa [cadde, sokak]” (Budagov 1869: 120b); **NT**: Ø; **LN**: Ø; **NK**: Ø.

Moğolca veriler:

¹³ Bu sözcük hakkında ayrıca bk. Tümer Karaayak, “Doğu Türkçesi Kur'an Tercümelerinde Moğolca Unsurlar I”, *Doğununun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı, Esengü Bitig*, s. 485-534, 2021 Ankara.

Orta Moğolca (GT): *horim* (= *horum*) “Seitenweg, nebenweg [yan yol]” (Haenisch, 1939: 77; Kaçalın 2020: 168), *horum* (= Mo. *orum*) (Rachewiltz 2006:406); *orum* (ME) “upotrebitelnıy? [kullanılagelen?]” (Poppe 1938: 443).

Edebi Moğolca: *orom* “trace, vestige, trait, empreinte [iz, ayak izi, işaret]”, *orim* “trace, empreinte, ineffaceable [iz, silinmez damga]” (Kowalewski 1844: 459); *orum* “trace; vestige, gign; footprint; current or course of water, stream; foundation, origin [iz, eser, işaret, ayak izi; su akıntısı, akım, cereyan; temel, menşe, kaynak (Lessing 1960: 633a).

Modern Moğolca: Kalmuk *orım* “zeichen von etwas spur merkzeichen; platz, stele, amt[bir şeyin işareti, iz, işaret; yer (Ramstedt 1935: 289); Buryat *orom* “sled, otpechatok [iz]” (Çeremisov 1951: 375: Ordos *orom* “vestige, trace, appearance, ébauche, fondement (bruit) [iz, görünüm, taslak]” (Mostaert 1968: 521).

Batı Oğuzcada da *oram* biçiminde yaşayan sözcüğü Moğolca *ora-* “girmek” sözcüğüyle ilişkilendiren Tuna, sözcüğün Türk dillerinde XIV. yüzyıldan önceki metinlerde tespit edilemediğini belirtir (Tuna 1976: 302). Schönig, sözcüğün *Tarama Sözlüğü*’nde *irim* (*ırım*) “sokak, dar sokak” ve *Derleme Sözlüğü*’nde *irim* “çıkılmaz sokak” biçimleriyle yer aldığını belirtir (Schönig 2000: 101-102). Räsänen de sözcüğün Çağataycaya ve sözcüğün bulunduğu Türk dillerine Moğolcadan geçtiğini açıklamıştır (Räsänen 1969: 364b). Boeschoten da çalışmasında sözcüğün Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirtir (Boeschoten 2023: 211b).

Sözcükle ilgili ayrıca bk. Räsänen 1969: 364b; Schönig 2000: 101-102, Tuna 1976: 302, Csaki 2006: 208-209; ESTYa 1974: 601; Eren 1999: 372-373 (*sokak* maddesi).

1. 5. **salkın** “sıcak günlerde esen soğuk yel” < Batı Orta Mo. *salki(n)*

Çağataycada oldukça çok sayıda eserde tespit ettiğimiz sözcüğün bu dönemde yaygın olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. *Sekkâki Divanı*, *Lütfi Divanı*, *Hüseyin Baykara Divanı*, *Garâibü’s-sıgar*, *Târîh-i enbiyâ ve hükemâ*, *Şeybânî-nâme*, *Nevâdürü’n-nihâye*, *Bedâyi’ü’l-vasat* ve *Münşeât*’ta bulunan sözcüğü, ayrıca sadece Codex Cumanicus’ta tespit ettik.

Çağatayca dokuz eserde tespit ettiğimiz sözcükle ilgili birkaç metinden örnek vereceğiz:

hayvân suyudur şüdrün İsâ demidür salkın

bostân sarı cānānum gūyâki hırām etmiş (GS 268-3, Kut 2003: 213)

“kırağı, hayat suyudur, soğuk yel İsa nefesidir; yârim sanki bahçede gezintiye çıkmış”.

*tañ yeli zülfün ‘anberin keltürür
cān fedā bolsun anıñ salkınına¹⁴*

köz ü qaşın barça ‘ālemni kırar

hācet ermestür kılıç sal kınına (LD 412; Karaağaç 2020: 279)

“Tan yeli senin saçının güzel kokusunu getirir, onun bu yeline canım feda olsun; gözün, kaşın bütün alemini kırıp geçirir, kılıca gerek yok onu kımına koy”

Çağatayca sözlüklerde *salkın*: **Abuşka**: “soğuk yele dërler, ki issi günlerde ese” (Kaçalın 2011: 586); **Senglâh**: “nesîm-i hunukist ki der roz-hāyi germ bizeved [soğuk esintidir ki sıcak günlerde eser]” (234r8); **ŞSL**: “ıyıcağ günlerde hubûb eyleyen serin rüzgârlı yer ve serin mevki^c, savuğ cāy, mekân-ı serd” (181b); **DTO**: “vent frais qui souffle dans un jour chaud [sıcak günde esen serin rüzgar] (Pavet de Courteille 1870: 339); **FK-ÇTS**: “sıcak günlerde esen serin yel” (Rahimi 2018: 1580); **F-ÇTS**: “serinlik, gölge” (Rahimi 2021: 192, 286 **Radloff**: *salkın/salkun* (Çağatayca, Tarançı) “prohladny v’ter – ein kühler Wind, leiser Luftzug [serin bir rüzgar, hafif bir esinti]” (Radloff IV 1960: 363) **Budagov**: “holodny vter, dyuşçiy b’ jarkiye din [sıcak günde esen serin hava] (Çağatayca Sözlük)” (Budagov 1869: 690a); **NT**: Ø; **LN**: *salkın* (anlam verilmemiş) (Uyğur 2020: 161); **NK**: Ø.

Moğolca veriler:

Edebi Moğolca: *salki(n)/salhi(n)* “wind [yel, rüzgar]” (Lessing 1960: 665b); “vent [rüzgar]” (Kowalewski, 1846: 1312b).

Modern Moğolca: Kalmuk *sal’kñ*, (Ölöt) *sälkñ* “wind [rüzgar, yel]” (Ramstedt 1935: 310a-318b); Buryat *halxi(n)* “véter [rüzgar, yel]” (Çeremisov 1973: 669b); Ordos *sal’xin* “vent, air [rüzgar, hava]” (Mostaert 1941: 556b).

Sözcük, Eski Uygurcada geç dönem metinlerinde *salkım* “kırağı, çiy, şebnem; soğuk” biçim ve anlamıyla yer alır (Wilkens 2021: 577; EDPT 826a-b). Osmanlıcadaki *salkum* sözcüğünü, *salkın* > *salkun* > *salkum* gelişimiyle değerlendiren Tuna, *Un* > *Um* gelişiminin sözcüklerin eskiliğine işaret ettiğini belirtir (Tuna 1976: 312).

Tuna *salkın* ile *salkum*’u bir araya getirmek ister. Okuyuş doğru ise, Eski Türkçe *salkım* “soğuk; kırağı”nın bir biçimi olmalı (Schönig 2000: 162).

Brockelmann, *-kin/-kın* ekiyle türemiş sözcüklerle ilgili örneklerin içinde Çağatayca *salkın* sözcüğünü de zikreder (Brockelmann 1954: 113-114).

¹⁴ Karaağaç çalışmasının sözlük kısmında (2020: 546a) *salkın* sözcüğüne “sapan” anlamını vermiştir ancak dizelerden de anlaşıldığı gibi buradaki sözcük “sıcak havada esen soğuk yel” anlamındaki *salkın* sözcüğüdür. Kanaatimce beyte bu anlam daha uygun düşmektedir.

Salkın'ın Eski ve Orta Türkçede kanıtlanmamış olduğunu belirten Doerfer, yerel dağılım açısından sözcüğün daha çok Moğolca olduğunu belirtir (TMEN 341, §214).

Sözcükle ilgili ayrıca bk. TMEN 341, §214, Räsänen 1969: 398b; Khabtagaeva 2009: 100, 153, Schönig 2000: 161, EDAL II 1508, Tuna 1976: 303-304, Boeschoten 2023: 276b.

1. 6. savğat “hediye, armağan” < ? Batı Orta Mo. *saukat, sauğa* (TMEN I, 345, § 222)

Türkçede ilk kez 14. yüzyıl metinlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb* (ME), *İbnü Mühennâ Lugati* (İM), *Tercümân-ı Türki* (TT) ve *Rasulid Hexaglot* (King's Dictionary) (KD)'ta tanıklanmıştır. Bu sözlüklerin bir kısmında ve kimi çalışmalarda sözcüğün Moğolca olduğu kaydedilse de bazı araştırmacılar tarafından Türkçeden Moğolcaya geçtiği düşünülmektedir. Bu farklı görüşlere geçmeden önce ME, İM, TT ve RH'deki sözcükle ilgili bilgilere ve sözcüğün Çağataycadaki verilerine bakalım:

ME *savgat* ç¹⁵. *savugat* “tanışma hediyesi” (Poppe 1938: 319a; Kaçalın 2009: 143b).

İM'de Moğolca söz varlığı içinde değerlendirilen sözcük, 230. sayfa, 25. bölümde, bu bölüme kadar yapılan sınıflandırmaların hiçbirine girmeyen sözcükler başlığında “armağan” anlamıyla yer alır (Gül 2016: 61, 219).

Saitô, TT'de ikinci kısımda Moğolca ve Farsça sözcükler bölümünde *saw^oqaât* (65b-1-5. sözcük) biçiminde yer alan sözcüğü T(Türkçe) *sauğat, saygat* biçimini de verir (Saitô, 2006: 4). Saitô çalışmasının Moğolca sözcükler dizini kısmında da sözcüğü Türkçe olarak değerlendirir (Saitô, 2006: 48).

KD'de ise Moğolca sözcükler kısmında yer alan *sauğat* (205a)'ın Türkçe karşılığı olarak *armağan* verilmiştir (Golden 2000: 291, §33).

Leidener Handschrift'te de Moğolca söz varlığı içinde yer alan sözcük için Poppe Türkçe kökenli olduğu açıklamasını yapar (Poppe 1927/1972: 59)

Sözcük, Çağatayca metinlerden *Bâbü'r Divânı*, *Seb^{ca}-yi Seyyâr*, *Mecâlisü'n-nefâ'is*, *Babür-nâme* ve *Şecere-yi Türk*'te *savğat, sovğat, soğat* biçimleriyle bulunur:

*Ger hâtırın istese yibergil savğat*¹⁶ (BabD, 399; Yücel 1995: 281). “Eğer istersen hediye gönder”

kıldılar ‘arz hân maqâlâtın

¹⁵ Çağatayca

¹⁶ *Divan*'da sadece bir kıtada geçen sözcüğün geçtiği dizeyi aldık.

her nêçük tuhfe birle savğatın (SS, 1051; Tural 2015: 141).

“Hanın sözlerini ve bütün hediyelerini sundular”

menzilîğa barıp tuhfe ve teberrük sovgat yosunu bile yiberdi (MN, §64, Eraslan 2001: 42)

“ikametgahına gidip hediye ve teberrük olarak bazı eşyaları usülünce gönderdi”

Ol vilâyatning matâ'ıdın bir pâra sawgat keltürdi (BN 246a-5; Thackston 1993: 525).

“O vilayetın mallarından bazılarını hediye olarak getirdi” (Thackston 1993: 524)

Samarqand ve Xurâsân va Kaşgar va 'Irâqqa uruq-qayaş üçün sawgatlar yiberildi (BN, 294a; Thackston 1993: 631).

“Semerkand, Horasan, Kaşgar ve Irak’a hısım-akraba için hediyeler gönderildi” (Thackston 1993: 630).

Teñrim buyursa kaytğanda savğatı bereli (ŞT, 182-3; Ölmez 2021: 157)

“Tanrım buyursa döndüğümde hediye verelim”

Ol bargandın soñ Horâsânnı çapup kaytdılar taqı atasığa her oğlı bir kişidin savğat yiberdi (ŞT, 236-10; Ölmez 2021: 191)

“O gittikten sonra Horasan’ı yağmalayıp geri döndüler ve her oğlu bir kişi aracılığıyla hediye gönderdi”

hemîşe haññ ve savğat yibere turğandır (ŞT, 264-4; Ölmez 2021: 210)

“sürekli mektup ve hediye göndermekteymiş”

Metinlerdeki örneklere göre sözcük “hediye” genel anlamının dışında *Babür-nâme* ve *Şecere-yi Türk*’te “özel durumlarda sunulan hediye” anlamıyla kullanılmıştır. Sözcük, *Babür-nâme*’de iki yerde “savaş sonrası ele geçirilen ganimetten verilen pay, ganimetten verilen hediye” anlamındadır (bk. 233a, Thackston 1993: 495); (261a, Thackston 1993: 559). *Şecere-yi Türk*’te ise, yukarıda örneğini verdiğimiz 182-3 ve 236-10’daki cümlelerde “sefer ve yağmadan dönerken getirilen hediye” anlamında kullanılmıştır.

Çağatayca sözlüklerde *sovgat* ~ *sovkat* ~ *savgat* ~ *savkat* biçimlerinde yer alan sözcük şöyle tanımlanmıştır:

Çağatayca sözlüklerde *savgat*: **Abuşka**: *savgat, sovgat, sovkat* “hilat, peşkeş, ihsan, armağan, inam” (Kaçalın 2011: 619, 992, 998); **Senglah**: *savgat* “hediye ve armağan rā guyend [hediye ve armağana derler]” (236v22); **ŞSL**: *savgat, sovgat* “hediye, peşkeş, tuhfe, ihsan, armağan” (183b, 190b); **DTO**: *savgat, sovgat* “présent, don, cadeau” (Pavet de Courteille 1870: 344, 356); **FK-**

ÇTS: “armağan, hediye” (Rahimi 2018: 806, 1584); **F-ÇTS:** Ø; **Radloff:** *sauğat*, *savğat*, *soğat* “dar’, nagrada, podarok’, gostintı – ein Geschenk, eine Gabe, eine Belohnung [hediye, ödül]” (Radloff IV 1960: 234, 431, 529); **Budagov:** *savğat*, *savkat* “dar’, nagrada, podarok’, gostintets (v’ osobennosti privozimiy druz’yam’ podl’ puteşetsviy); podarki hanam’ i vel’mojam’) [(özellikle bir seyahat sonrası arkadaşlar tarafından getirilen) hanlara ve önemli, zengin kişilere sunulan hediye, ödül]” (Budagov 1869: 647a); **Zenker:** *savğat*, *savkat* “cadeau, don, présent donné comme souvenir [onur hediyesi, seyahat dönüşü getirilen hediye]” (1866: 526b); **NT:** Ø; **NK:** Ø; **LN:** *savğat*, *sovğat* (anlam verilmemiş) (Uyğur 2020: 161, 167)

Moğolcada sadece *Gizli Tarih*’te tanıklanan sözcük, Modern Moğolcada yaygın bir kullanıma sahip değildir:

saohua “hediye” (Haenisch 1939: 132; Kaçalın 2020: 267).

Rachewiltz *sauqa(t)* “esasen kişinin karşılaştığı misafirperverliğin karşılığını vermek için belirlenmiş hediyeler, bu nedenle alıcının geleneklere göre beklediği bir tür borçtur - genellikle yabancılar tarafından rüşvetle karıştırılır” açıklamasını yapar. (Rachewiltz 2006: 433).

Gizli Tarih’teki 114. paragraf hakkında yazdığı makalesinde Mostaert, bu paragraftaki *sauya*’nın araştırmacılar tarafından farklı şekilde yorumlandığını belirtir: “Altanwaçir, *çuyar* ‘hep birlikte’; Bökekeşiğ *jarudasun* ‘hizmetçi, uşak’ biçiminde çevirirler; Keşiğbatu bunun “hediye” olduğunu anlamıştır. Damdingsürüng ise, sözcüğü *beleg* “hediye, armağan” sözcüğü ile doğru çevirmiştir” (Mostaert 1956: 11).

Rachewiltz ve Mostaert’in verdiği bilgilere göre GT’deki *sauqa* sözcüğü, GT üzerinde çalışanlar tarafından farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Bu farklı yaklaşımlara dayanarak sözcüğün aslında çok kullanılmadığını ve bunun yerine *beleg* sözcüğünün daha çok bilindiğini söyleyebiliriz.

Mukaddimetü’l-Edeb’de Moğolca *savğat* için Türkçe (Çağatayca) *savğat* karşılığı verilmiştir: *savğat* ç¹⁷. *sawuğat* “tanışma hediyesi” (Poppe 1938: 319; Kaçalın 2009: 130b).

Edebi Moğolca: *sauğ-a*, *sauğad*, [bk. *sauç-a*; *sauç-a* (S.H., AT)] “gift, present [hediye]” (Lessing 1960: 677a).

Çağdaş Moğolcada sözcük sadece Kalmuk dilinde tespit edildi: *zōxa* “hediye olarak toplayıp getirme; kış için malzeme biriktirme” (Ramstedt 1935: 477a).

¹⁷ ç: Çağatayca

Sözcük, Kıpçak dillerinde de *soğa* ~ *soğa* ~ *sawğa* ~ *sauğat* biçimleriyle yaşar. Csáki bu sözcüğün Kıpçak dillerine Orta Moğolca *sauqa*'dan geçtiğini belirtir (Csáki 2006: 177).

Kökeni tartışmalı olan sözcükle ilgili şu açıklamalar yapılmıştır:

Doerfer sözcükle ilgili görüşleri, tartışmaları ve kendi yorumunu şöyle özetler: “Brockelmann ve Menges fazla ayrıntılı bilgi vermeden sözcüğü Türkçe *sav-ga-t*'tan (etimolojik başka bir açıklama vermeden) getirirler. Pelliot sözcük hakkında kapsamlı bir makale yazmıştır¹⁸. Ona göre sözcüğün tarihi ve etimolojisi belli değildir. Türkçe örnekler her ne kadar zaman bakımından Moğolcalarından sonra olsa da sözcük Türkçede daha önceden olmuş olmalı, çünkü *sajgat/saygat* biçimi 1174 yılından beri Rusça kroniklerde bilinmektedir ancak Ruslar bunu Türklerden doğrudan almış olabilirler. Pelliot *-t*'li biçimleri Türklerin (tıpkı *tarğat*, *tegit* sözcüklerinde olduğu gibi) Avarlardan ödünç aldığı çoğul biçim olarak açıklar. Bu elbette sadece bir varsayımdır. Aynı zamanda sözcüğün Türkçe biçiminde rastladığımız *-at* son eki Nayman dilinden de gelmiş olabilir. Naymanca **sauğat* bir yandan eskiden Batıya doğru Türkçeye (>Rusça *saygat*), diğer yandan *t* sesinin kaybıyla Moğolcaya (krş. Türkçe *kanat* = Moğolca *kana*) geçmiş olabilir. Bu durumda *t*'li Moğolca biçimler Türkçeden ödünç olabileceği gibi Türkçe *t*'siz ödünç kelimeler de Moğolcadan olabilir. Tuhaf bir biçimde Eski İnanca *saoka* (nötr), *saokā* (dişil) “yarar, fayda, avantaj” da aynıdır ve aynı zamanda eşanlamlıdır (belki bu → Naymanca, Naymanca'nın fonetik ve morfolojik kurallarına göre değiştikten sonra Türkçe ve Moğolcaya geçmiştir). Bütün bunlar aynı zamanda sadece hipotezdir. Bilindiği gibi Altayistikte sürekli muammalarla karşı karşıyayız. Buna eski kaynaklardaki hatalar ile birçok aşamanın eksikliği neden olmaktadır” Doerfer, ayrıca Codex Cumanicus'taki *saygat*'ı Rusça'dan geri ödünçleme olarak düşünür: Türkçe → Rus kroniklerinde *sajgat* “ganimet, savaş ganimeti” → CC *saygat* “des heres teyl?” (TMEN I, 345-347, §222).

Pelliot'nun 1936'da yazdığı makaleyle başlayan tartışmalara ek olarak Hasan Eren'in “Le Terme «Altaique» Sauga «Cadeau»” başlıklı yazısındaki görüşlerini eklemek gerekir. Pelliot'nun söz konusu makalesinde, Wang Kou-wei'nin Moğol döneminden kalma çeşitli metinlerde geçen *sao-houa* sözcüğüne yer verdiği bir eseri incelediğini belirten Eren, yazarın sözcüğün “hediye” anlamına geldiğine, Moğol lehçelerinde kullanılmadığına ama Gizli Tarih'te bulunduğu dikkat çektiğini belirtir (Eren 1972: 237). Sözcüğün Çağdaş Türk dillerinde çeşitli biçimlerde (*sauya*, *sauqa*, *savya*) geçtiğini vurgulayan Pelliot'nun, Radloff, Budagov ve Pavet de Courteille'nin sözlüklerindeki biçimleri de verdiği belirten Eren sözcüğün Türkçenin ağızlarındaki

¹⁸ Paul Pelliot, “Sao-hua, sauya, sauyat, saguate”, *T'oung Pao* 32, (1936), 230-237.

kullanımına dikkat çeker. *Sauga* sözcüğünün kökeniyle ilgili Anadolu ağızlarındaki *savğı* “verilen ziyafet, hediye; bir musibet vesilesiyle sunulan, kovulan veya yerine getirilen bir dilek (Silivri); “kurtulduğumuz şey, sıkıntı, musibet” (İstanbul, Bursa)¹⁹ sözcüğüne dikkat çeken Eren, bu anlamların Peliot’nun da belirttiği sözcüğün “ganimet parçası; hediye, seyahatten dönüşte verilen hediye” anlamlarını pekiştirdiğini, genel “hediye” anlamının dışında özel olarak çeşitli vesilerle verilen hediye, iâşe gibi anlamları içerdiğini belirtir (Eren 1972: 239).

Sauya biçimine paralel olarak kullanılan *sauyat* biçiminin son *t*’sinin açıklanması gerekmektedir. Melioranskij Rus vakayinamelerinde kullanılan *sajgat* biçimiyle bağlantılı olarak soruyu gündeme getirdiğini *sauyat*’ın, *sauya*’nın çoğulu olabileceğini, ancak çok eski olduğunu, Türkçede eski çoğul -*t*’nin yalnızca birkaç kalıntısını sunan Orhun yazıtlarından önce Moğolcada hala çok canlı olduğunu söyler. M. Lous Ligeti, Macarcadaki “Mongol” unsurlarına yönelik yaptığı bir çalışmada (1935), “Moğolca” -*t* ekinin Türkçedeki kullanımına *alpayut*, *bayayut*, *urayut* ve çok varsayımsal olarak *şadapit*, *biget* gibi başka örnekler de vermektedir. Görüldüğü gibi, Eski Türkçede bugüne kadar bilinen bu “Moğol” çoğulunun örnekleri, kişilerin sahip oldukları unvanlarla ilgilidir. Bu nedenle *sauya*, *sauyat* bunun dışında kalıyor. Ancak sonuç olarak Pelliot, *sauya*, *sauyat*’ın Avarlara kadar uzanan eski bir Moğolca kelime olduğunu ve Türkler tarafından erken dönemde ödünç alındığını düşünmeye meyillidir (Eren 1972: 240).

Eren bu görüşleri kısaca özetledikten sonra sözcüğün sonundaki -*t*’nin karmaşık bir durum teşkil ettiğini ancak bunun bizim açımızdan günümüzde pek önem arz etmediğini, çünkü uzun zamandır hem Moğolca hem de Türkçede sözcüğün -*t*’siz şeklinin de bilindiğini ifade eder. Son olarak da *sauya*’nın etimolojisini keşfetmek için orijinal anlamının bilinmesi gerektiğini vurgulayarak görüşünü şöyle açıklar: “*Sauya* terimini Türkçe bir türev olarak görme eğilimindeyim. Türkçede “hediye” ya da “hediye” için kullanılan genel sözcük *armağan*dır, Kaşgari’nin kayıtlarına geçmiştir. Bu nedenle Türkçe *savya* sözcüğünün *armağan* sözcüğünün tam eş anlamlısı olması beklenemez; Görünüşe göre *savya*, *armağan* olarak adlandırılardan farklı karaktere sahip bir hediye belirtiyor. *Sauya*’nın Türk lehçelerinde “yolculuktan getirilen hediye” anlamına geldiğini de biliyoruz. Benzer şekilde, bu sözcük bir avcının karşılaştığı ilk kişiye sunduğu av payını da ifade eder. Dede Korkut’ta “avcının tanıştığı kişiye sunduğu pay” anlamını da taşır. Bu durumda *sauya* sözcüğünün Türkçe

¹⁹ **savğı** 1. Baştan savılan bela, yıkım, acı (Bursa, İstanbul); 2. [→savga]; **savga** [**savğı-2**] bir acıdan kurtulmak ya da başarı kutlamak için verilen yemek, şölen Eskişehir, İstanbul, Muğla, Silivri] (DS X, 3553b).

sav- kökünden türediği düşünülebilir. Sözcüğün sonundaki *-ga* eki, Türk lehçelerinde sıkça kullanılan bir ektir (Eren 1972: 241-2).

Eren'in bu görüşü daha sonra Doerfer tarafından da benimsenmiştir. Halaççadaki *sav-* eylemini temel alarak ve Eren'in 1972'de sözcükle²⁰ ilgili yaptığı açıklamalarda olduğu gibi *Derleme Dergisi*'ndeki (1195)²¹ *savğı* sözcüğünden hareketle sözcüğün kökünün Türkçe *sav-* olabileceğini belirtir (Dorerfer-Tezcan 1980: 185b). Tenişev de bu fikri benimsemiştir (Tenişev 2001: 349-350).

Görüldüğü gibi 1936'dan itibaren tartışılan sözcük hakkında Pelliot (1936), Doerfer (1963, 1980) ve Eren (1972)'in açıklamaları ve değerlendirmeleriyle ayrıntılı bilgi ediniyoruz. Daha sonra Türkçedeki Moğolca söz varlığı üzerinde çalışan Schönig (2000: 163) ve Csáki (2006: 177)'nin eserlerinde; ayrıca köken bilgisi sözlüklerinden Räsänen (1969: 406a), ESTYa (2003: 273-276), Tenişev (2001: 349-350) ve EDAL (2003: 1195)'da incelenmiş olan sözcüğe yakın zamanda Şen (2007) "Eski ve Orta Türkçede Hediye Kelimeleri"; Kincses-Nagy ise, "Nine gifts" (2020: 220) başlıklı yazılarında yer vermiş; yukarıda zikrettiğimiz tartışmalara ve yorumlara da değinmişlerdir²².

Tarihi dönem metinlerinden yaygın olarak ilk defa Çağataycada klâsik ve klâsik sonrası dönem metinlerinde (*Bâbür Divânı*, *Seb'a-yi Seyyâr*, *Mecâlisü'n-nefâyis*, *Babür-nâme* ve *Şecere-yi Türk*) tanıklanan sözcüğün Moğolcadan ödünçleme olup olmadığı tartışma konusu olduğu için bu makale çerçevesinde ele alınmıştır. Çağatayca metinlerde özellikle de çıkış noktamız olan *Şecere-yi Türk*'te sözcüğün hangi bağlamlarda bulunduğu ve hangi anlamda kullanıldığı da sözcüğün kökeni açısından önem taşımaktadır.

Gerek yukarıda örnek olarak verdiğimiz metinlerden *Babür-nâme* ve *Şecere-yi Türk*'te gerekse sözlüklerde sözcüğün Çağataycada genel "hediye, armağan" anlamının dışında özel bir anlamla "bir büyüğe sunulan hediye; savaş sonrası getirilen hediye" anlamıyla da kullanılmakta olduğunu görüyoruz. Gizli Tarih'te de "esasen kişinin karşılaştığı misafirperverliğin karşılığını vermek için belirlenmiş hediyeler" anlamını içermesi sözcüğün bir hediye türünü ifade ettiğini de göstermektedir. Belki bu yüzden *savgat* yerine "beleg", "hediye", "armağan" sözcükleri daha yaygın kullanılmıştır.

²⁰ Kincses-Nagy bu görüşün Doerfer tarafından temellendirilip Tenişev tarafından da benimsendiğini belirtmiştir (2020: 221) ancak bu tez daha önce Eren (1972) tarafından ileri sürülmüştür.

²¹ *Söz Derleme Dergisi L-Z*, cilt: 3, İstanbul 1942.

²² Kincses-Nagy, sözcüğün Türkçede Moğolcadan ödünçleme olduğu konusu tartışmalı ve kesin olmadığından *Mongolic Copies in Chaghatay* adlı çalışmasında bu sözcüğe yer vermemiştir.

Sözcüğü, Brockelmann, Menges ve Hasan Eren Türkçe *sav-* eylemine bağlamaktadırlar. *-gA* eki hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerden fail adları, geçişli eylemlerden ise nesne adları türetir (Erdal 1991: 376). Bu durumda ek, geçişli *sav-* eylemiyle türemiş bir nesne adı olabilmektedir, ancak sondaki *-t* ekini açıklamak güçtür. Doerfer²³, Schönig ve Csáki ise sözcüğün Moğolcadan Türkçeye geçtiği görüşündedirler. Boeschoten da sözcüğün Moğolcadan ödünçleme olduğunu belirtir (Boeschoten, 2023: 282b)

Sözcüğün Eski Türkçede bulunmaması, 13. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilasından sonraki dönem metinlerinde 14. ve 15. yüzyılda Çağatayca ve Osmanlı sahası²⁴ metinlerinde görülmesi; sözcüğün sonundaki *-t* ekinin ne olduğu konusunda kesin bir açıklama yapılamaması, Moğolcadan ödünçleme olduğunu mümkün kılmaktadır. Ancak kesin bir şey söylemek zor görünmektedir.

2. Sonuç

Bu çalışmanın amacı Çağataycadaki Moğolca söz varlığı üzerine yapılan çalışmalarda yer almayan sözcükleri incelemek ve Çağataycanın söz varlığı içinde önemli bir yer tutan bu tür sözcükleri belirlemeye çalışmaktır. Bu doğrultuda tespit edilen sözcüklerden makalemizde altı sözcüğe yer verilmiştir.

Uzun bir zaman diliminde metin ve sözlükleri tarayarak belirlediğimiz sözcüklerin incelenip araştırılması sonucunda bu çalışmada *kavursın*, *koşun*, *kuma*, *oram*, *salkın* ve *savgat* sözcükleri incelenmiştir. Bunlardan *kuma* ve *savgat* sözcükleri hakkında farklı görüşlerin ileri sürüldüğünü, özellikle *savgat* sözcüğünün nasıl bir yapıya sahip olduğunun muhtemel önerilerle açıklanabileceğini gördük. Ancak sözcüğün Eski Türkçe metinlerde görülmemesi özellikle Moğol istilasından sonraki Türkçe metinlerde yer alması Moğolca olma olasılığını kuvvetlendirmektedir.

Aynı durum *kuma* sözcüğü için de geçerlidir. Eski Türkçe metinlerde tespit edilemeyen sözcüğün 13. ve 14. yüzyıl metinlerinde görülmesi Moğolcadan Türkçeye geçtiği fikrini kuvvetlendirmektedir.

Koşun sözcüğünün *koş-* eyleminden türediği yanlış değerlendirilse de farazi bir **koşi-* eylemine bağlanan sözcük, Türkçe *koş-* ile karşılaştırılmıştır. Moğolca *-gun* ekiyle türeyen sözcük, **koşigun* üzerinden her iki dilde de *koşun*, *hoşun* biçimleriyle yer almıştır.

²³ Her ne kadar Doerfer, daha sonra *sav-* eyleminden gelebileceğini düşünse de kesin bir şey söylememektedir.

²⁴ Tarama Sözlüğündeki verilere göre sözcük, 14., 15. ve 16. yüzyıl metinlerinde görülür. *savgat* “hediye, armağan, bahşiş ihsan” (TTS V, 1971: 3341)

Salkın sözcüğünü Türkçe *sal-* ile bağlantılı gören önerilerin dışında Eski Türkçede görülmemesi ve yerel dağılım açısından Moğolcaya daha yakın olması hasebiyle Moğolca kabul eden görüş yaygındır.

Kavursın ve *oram* sözcükleri de makalede sunduğumuz araştırma ve çalışmalar doğrultusunda Çağatayca söz varlığı içinde Moğolca kabul edilebilecek sözcüklerdir.

KISALTMALAR

a. g. m.: adı geçen makale; **BabD:** Babür Divanı, bk. Yücel 1995; **BN:** bk. Thackston 1993; **DS:** Derleme Sözlüğü **DTO:** bk. Pavet de Courteille; **DTS:** Nadelyayev 1969; **EDAL:** bk. Starostin; **EDPT:** bk. Clauson 1972; **ESTYa:** Sevortyan 1974; **ESTYa:** Levitskaya 2000; **ESTYa:** Levitskaya 2003; **F-ÇTS:** bk. Rahimi 2021; **FKÇTS:** bk. Rahimi 2018; **FŞ:** bk. Alpay-Trkin; **GD:** bk. Eckmann 1971; **GN:** bk. Efendioğlu 2021; **GS:** bk. Kut 2003; **GTer.:** Ergene 2017; **GT:** Gizli Tarih; **KD:** bk. Golden 2000 **LD:** bk. Karaağaç 2020; **LN:** Uyğur 2020; **ME:** bk. Poppe 1938, Kaçalın 2009; **MMü:** bk. Abik 2005; **MN:** bk. Eraslan 2001; Mo. Moğolca; **NK:** bk. Turan 2019; **NT:** Sarıca 2014, Kaman-Karagözlü 2020; **Senglah:** bk. Clauson 1960; **Sİ:** bk. Tören 2001; **SS:** bk. Tural 2015; **ŞHD:** bk. Karasoy 1998; **ŞNB:** bk. Evirgen 2019; **ŞSL:** bk. Şeyh Süleyman Efendi; **ŞTe:** bk. Ölmez 2020; **ŞT:** bk. Ölmez 2021; **TMEN:** bk. Doerfer 1963-1975; **TTS V:** bk. Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü.

KAYNAKLAR

- Abik, A. Deniz 2005. *Meyveler Münazarası -Doğu Türkçesi-*. Ankara: Seçkin.
- Alpay-Tekin, Gönül 1975). *ALÎ-ŞÎR NEVÂYÎ. Ferhâd ü Şîrin İnceleme – Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Boeschoten, Hendrik 2023. *A Dictionary of Early Middle Turkic*. London-Boston: Brill.
- Brockelmann, Carl 1954. *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill.
- Budagov, Lazar' 1869-1871. *Sravnitelny Slovar' Turetsko-Tatarskih Nareçiy I-II*. Sanktpetersburg.
- Clauson, Sir Gerard 1960. Muhammed Mahdî Xân, *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language. Faksimile Text with an Introduction and Indices*. London.
- 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- (Çev. Fatma Kömürçü) 2017. *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Csáki, Éva 2006. *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Çeremisov, K. M. 1973. *Buryatsko-Russskiy Slovar'*. Moskva.
- Çetin, Engin 2020. *Altun Yaruk VIII. Kitap. Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırılmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Doerfer, Gerhard 1963. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- 1965: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. II. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- 1967: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. III. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- 1975: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. IV. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- ve Semih Tezcan 1980. *Wörterbuch des Chaladsch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Eckmann, János 1971. *The Divān of Gadāi*. United State of America: Indiana University.
- Efendioğlu, Süleyman 2021. *Mevlânâ Lutfî, Gül ü Nevruz (Dil İncelemesi-Metin ve Aktarma-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Eraslan, Kemal 2001. '*Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-nefâ'is I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)*'. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel 1991. *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, Hasan 1972. "Le Terme «Altaïque» Sauga «Cadeau»". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXV: 237-243.
- 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- 2006. "Türkçede Moğolca Kalıntılar: Claus Schönig, Mongolische Lehnwörter im Westogusischen, Wiesbaden 2000, VI+210s., Turkologica 47". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2003/I*, Cilt: 5, Sayı:1, 171-186.
- Ergene, Oğuz (hazırlayan) 2017. *Sadî Gülistan Tercümesi Çeviren Sibicâbî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Evirgen, Arife Ece 2019. *Şibani-namenin Budapeşte Nüshası (Metin-İnceleme-Dizin)*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Golden, Peter 2000. *The King's Dictionary, The Rasülid Hexaglot*. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Gül, Bülent 2016. *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Haenisch, Erich 1939. *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi) Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Kaçalin, Mustafa S. (çeviren) 2009: *Zemahşerî, Mukaddimetü'l-Edeb: Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*. Hazırlayan: N. N. Poppe. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (hazırlayan) 2011. *Niyâzi. Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, El-Luğâtu'n- Nevâ'iyye ve'l-İstişhâdatu'l-Çağâtâiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (çeviren) 2020. *ŞİGİ HUTUHU Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi). Moğolların Gizli Tarihi Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaman, Sevda ve Savaş Karagözlü 2020. *Nisâb-ı Türkî (Nisâb-ı Türkî-i Tûrân) Çağatayca-Farsça Manzum Sözlük (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Gece Kitaplığı.

- Karaağaç, Günay (Hazırlayan), 2020. *Mevlânâ Lutfî, Divân*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaayak, Tümer 2021. “Doğu Türkçesi Kur’an Tercümelerinde Moğolca Unsurlar I.” *Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı. Esengü Bitig*. (Yayına Hazırlayanlar: Tümer Karaayak-Uğur Uzunkaya) Kesit Yayınları, 485-534.
- Karasoy, Yakup 1998. *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, Ceval 1994. *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Khabtagaeva, Bayarma 2009. *Mongolic Elements in Tuvan*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Kincses-Nagy, Éva 2020. “Nine Gifts”. *Ottomans – Criema – Jochids, Studies in Honour of Mária Ivanics*. Edited by István Zimonyi. Szeged.
- Kowalewski, Joseph Etienne 1846. *Dictionnaire Mongol-Russe-Français, Tome Deuxième*. Kazan.
- Kut, Günay 2003. *‘Alî Şîr Nevâyî, Ğarâibü’s-sıgar, İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. Dil Kurumu Yayınları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lessing, Ferdinand D. 1960. *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Levitskaya, L. S. ve A. V. Dıbo ve V. İ. Rassadin 2000. *Etimologiçeskiy Slovar’ Tyurkskiñ Yazıkov. Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovı na bukvu «K»*. Moskva: Rossiskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya.
- ve A. V. Dıbo ve G. F. Blagova ve D. M. Nasilov 2003. *Etimologiçeskiy Slovar’ Tyurkskiñ Yazıkov. Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovı na bukvu L.M.N.P.S.* Moskva: Rossiskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya.
- Li, Yong-Song 2019. *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mostaert, Antoine 1956. “Remarques sur le paragraphe 114 de l’Histoire secrète des Mongols”, *Cenral Asiatic Journal*, Volume 2: 1-11.
- 1968. *Dictionnaire Ordos*, Seconde Édition, New York-London: Johnson Reprint Corporation.
- Nadelyayev, V. M., vd. 1969: *Drevnetyurkskiy Slovar’*. Leningrad.
- Ölmez, Zühal 2020. *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-yi Terakime*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- 2021. *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-yi Türk*. Ankara: BilgeSu.
- Pavet de Courteille, Abel, 1870: *Dictionnaire Türk Oriental*, Paris.
- Poppe, Nicholas 1927-1928. “Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift” *Bulletin de l’Académie des Sciences de l’URSS*. 1927: 1009-1040, 1251-1274. 1928: 55-80.
- 1938. *Mongol’skiy slovar’ Mukaddimat al-adab çast I-II*. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- 1964. *Grammar of Written Mongolian*. Second Edition. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Rachewiltz Igor de, 2006. *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century, Translated with a Historical and Philological*

- Commentary*, Volume I, II. Leiden-Boston: Brill.
- Radloff, Wilhelm 1960. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV*. Gravenhage: Mouton & CO.
- Rahimi, Farhad 2018. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü I-II*. Ankara: Akçağ
- (hazırlayan) 2021. *Feraği'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ramstedt, G. J. 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, Martti 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Saitô, Yoshio 2006. *The Mongolian in 'Kitâb Majmû' Turjumân Turkî wa-'ajami wa-Muğali: Text and Index*. Kyoto: Shoukadoh.
- Sarıca, Bedri 2014. *Çağatayca-Farsça Manzum Bir Lügat Nisâb-ı Türkî*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Schönig, Claus 2000. *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- 2009. "Evlîya Çelebi'de Moğolca'dan Alınmış Sözcükler". *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*. Hazırlayan: Nuran Tezcan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sevortyan, E. V. 1974. *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskiĥ Yazıkov. Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovi na glasnie*. Moskva: Rossiskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya.
- Starostin, Sergei, Anna Dybo, Oleg Mudrak 2003. *An Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston.
- Şen, Mesut 2007. "Eski ve Orta Türkçede Hediye Kelimeleri". *Hediye Kitabı*. Hazırlayanlar: Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç. İstanbul: Kitabevi.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Özbekî el-Buhârî, 1298. *Lügat-i Çağatay ve Türkî-i 'Osmânî*. İstanbul.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V, O-T* 1971, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tenişev, E. R. 2001. *Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskiĥ Yazıkov. Leksika* Moskva: Rossiskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya.
- Thackston W. M. 1993. *Zahiruddin Muhammed Babur Mirza BABURNAMA Part: One: Fergana and Transoxiana, Part Two: Kabul, Part Three: Hindustan*. Chagatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation, Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation, Harvard University, Boston.
- Tietze, Andreas 2016. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati IV*. Ankara: TÜBA.
- Tören, Hatice 2001. *Alî Şîr Nevayî, Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuna, Osman Nedim 1972. "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I". *Türkiyat Mecmuası* 1972. XVII: 209-250.
- 1976. "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler II". *Türkiyat Mecmuası* 1973-1975, XVIII: 281-314.
- Tural, Güzin (hazırlayan) 2015. *Emîr Nizâmu'd-dîn 'Alî Şer-i Nevâyî Hamse Dördünçü Dâstân Seb'a-yi Seyyâr [Yedi gezegen], Giriş-Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, Fikret (hazırlayan) 2019. *Kelimetullâh Hece Pâdişâh, Çağatayca Manzum Sözlük, Nisâb-ı Kutbiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü X, S-T*, 1978, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uyğur, Sinan 2020. *Azerbaycan Sahasında Yazılmış Çağatayca Bir Sözlük: Luğāt-i Nevāyī*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Wilkens, Jens 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch – Deutsch – Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yücel, Bilâl 1995. *Bâbü’r Dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Zenker, Julius. Theodor, 1862-1867. *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch. Dictionnaire turc-arab-persan, I-II*, Leipzig. Reprint:1979 Hildesheim-New York: Georg Olms Verlag.

Ceyda ÖZCAN* (İstanbul)

11-17. Yüzyıl Orta Asya Türkçesinin Söz Varlığı İçerisinde Kıpçakça Ögeler

1. Giriş

Eski Uygurca metinler ve Eski Türk yazıtları haricinde İslamî dönem Türkçe metinlerde görülen Türkçe kelimelerin yer aldığı *11-17. Yüzyıl Orta Asya Türkçesinin Söz Varlığı* adlı doktora çalışmasından yola çıkarak bu çalışmada sadece Kıpçakça metinlerde geçen kelimelere yer verilecektir. Arapça, Farsça kelimeler bu söz varlığı çalışması dışında tutulacaktır. İnceleyeceğimiz kelimeler, Türkçe kökenli olanlarla sınırlıdır. İslamî dönem öncesinde görülmeyen yeni kök ile türeme sözcüklerin bir araya getirilmesi, 12-13. yy. sonrası Türkçesinin söz varlığının ortaya konması amaçlanmaktadır. Bahsi geçen yüzyılları kapsayan süreç içerisinde söz konusu edilecek olan kelimeleri bir araya getireceğimiz kitap yayımında her madde başı için kelimelere dönem dönem bakılacak, her döneme ait eserler taranacak ve sonrasında ayrıntılı bir incelemeye yer verilmeye çalışılacaktır. Sırasıyla Karahanlı Türkçesi (11.-13. yüzyıllar); Harezmi Türkçesi (14. yüzyıl); Çağatay Türkçesi (15.-17. yüzyıllar) ve Kıpçakça (13.-17. yüzyıllar) çerçevesi içerisinde ele alınacaktır. Bu makale çalışmasında ise yön göstermesi açısından sadece Kıpçakça metinlerde geçen kelimelere yer verilmiştir. Kıpçakça için *Codex Cumanicus*, *Kitābü'l-idrāk Li Lisāni'l-Etrāk* (1312), *Kitāb-ı Mecmū'u Tercümān-ı Türkī ve 'Acemī ve Moğolī* (1343), *Et-Tuḥfetü 'z-Zekiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye* (1425 yılından önce veya bu tarih civarında yazılmış olabileceği ihtimali söz konusu), *Kitābu Bulğati'l-Müşṭāk fi Luğati't-Türk ve'l-Kıfçak* (14. yüzyıl sonları ya da 15. yüzyıl başları), *El-Kavānini'l-Küllīye li-Zabṭi'l-Luğati't-Türkiyye* (15. yüzyıl başları), *Ed-Dürretü'l-Mudā fi'l-Luğati't-Türkiyye*, *El-İdrāk Haşiyesi*, *Kitābü'l-Hayl*, *Kitāb Fi'l-Fıkh*, *Kitāb fi 'İlmi'n-Nuşşāb*, Tolu Bey'in emri ile *Baytarat* adlı Arapça bir kitaptan Türkçeye çevrilen *Baytaratu'l-Vazıh*, Sadi'nin *Gülistan* adlı eserinin Türkçeye bilinen ilk tercümesi olan Sarayi'nin *Gülistan Tercümesi* (1391), Berke Fatih'in *İrşadü'l-Mülük ve's-Selatin* ele alınacaktır. Yukarıda ismini zikretmediğimiz ancak karşımıza

* Dr., ozcanceydaa@hotmail.com, ORCID no: 0000-0002-2434-3484.

çıkacak diğer eserlerden yeri geldikçe bahsedilecek, söz konusu edilecektir. İnceleme süreci içerisinde öncelikle *Uigurisches Wörterbuch, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Old Turkic Word Formation, Drevnetyurkskiy Slovar'*, Tietze'nin *Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei- Türkischen*'i ve incelenecek olan kelimenin söz varlığı yapısına bağlı olarak yardımcı olacak diğer başlıca kaynaklar taranarak inceleme kısmı yapılacaktır. Amaçlanan tez çalışmasında ortaya konan, önümüzdeki dönemde etimoloji ve örnekleri ile yayımlanacak olan kitabımız için bir araya getirdiğimiz söz varlığına dikkat çekmek, bu çalışma ile amaçlanan sadece Kıpçak dönemi için belli bir kelime dağarcığı oluşturmaktır. Sonuç kısmında da tekrar değinecek olmakla beraber, bu dönem metinlerinde bazı kelimelerin bir kez geçmesi şüphe ile karşılanmaktadır ancak söz varlığını tamamlamak adına yine de çalışmaya dahil edilecektir.

Eski Uygurca metinler ve Eski Türk yazıtları haricinde İslamî dönem Türkçe metinlerde görülen Türkçe kelimelerin yer aldığı bir söz varlığı meydana getirmeyi amaçladığımızdan dolayı Eski Uygurca kaynaklarda kelimelerin geçip geçmediğini görebilmek için pek çok Uygurca metin, kaynak ve sözlük taranmıştır. Bu taramalar sırasında bazı kelimelere söz varlığı çalışmamız içerisinde yer vermek ya da vermemek arasında şüpheye düştüğümüz söz konusu olmaktadır. Bu kelimeler alfabetik sıra içerisinde karşımıza geldiğinde, bu kelimelerde krş. ibaresi ile bir yönlendirme olacaktır. Zira böylelikle söz varlığını bir araya getirirken eksiksiz ve şüpheye yer vermemek için bazı kelimelerde bu notlamalar söz konusudur. Notlardan da anlaşılacağı üzere bahsi geçen kelimelerin Eski Uygurcada varlığı Wilkens ve Ölmez ile desteklenmiştir. Anlam ya da yazılış farklılıkları ve/ veya benzerlikleri ile beraber söz varlığı çalışması içerisinde yer almasını uygun görmekteyiz. Bahsi geçen kelimeler şu şekildedir: Wilkens *arvanak* “hecin devesi (?)”; Wilkens *boyunlug* “boyunlu”; Wilkens *bükrül-* “eğilmiş olmak, eğilmek”, Ölmez'e göre bu tamamlamadır o yüzden emin olmadığımız için söz varlığı çalışmamızda yer almaktadır Ölmez2023; Wilkens *kamgak* “dikenli çöven, kuzu sarmaşığı”, *kamgak* “papatyagillerden bir bitki” Ölmez2023; Wilkens *künçi* “Hint miyanı”; *künçit* “susam, küncü” Ölmez2023; Wilkens *ötürgüçi* “delgi, matkap” bu kelime söz varlığı çalışmamız içerisinde yer alan *ötürgü*'den ayrı bir kelimedir ama anlam itibari ile aynı olduğunu görmekteyiz ve bu türetilmiş şekil ile benzerliğe dikkat çekilmek için yer almaktadır; Wilkens *sürtüştür-* “sürtüştürmek, birbirine yedirmek”.

A

abak	koku kutusu [Kıpçakça: KM]
abru	ahmak [Kıpçakça: KM]
açıcı	[< ET <i>aç-ıcı</i>] açıcı, açma gücüne sahip olan [Kıpçakça: KF]

ağaçeri	[< <i>yığaç eri</i>] ormancı [Kıpçakça: KM]
ağıllan-	[< <i>ağıl+lan-</i>] hâlelenmek [Kıpçakça: Kİ] <i>ağıl</i> “hâle” Tietze I: 111a.
ağınğaç	[< ET <i>ağın-ğuş</i>] merdiven [Kıpçakça: ağınğaç KM, Kİ, ağınğış CC, anğış EZ] <i>ağınğaç</i> EDPT 88b → <i>şatu</i> EDPT 867a, <i>ağınğuş</i> OTWF I: 358.
ağınğış	→ ağınğaç
ağır	göz kararı ile kabul edilen bir ağırlık ölçüsü [Kıpçakça: KH]
ağıрмаğ	[< ET <i>ağrı-mağ</i>] hastalık, ağrı [Kıpçakça: CC]
ağırsıy	[< <i>ağır+sığ</i>] onurlu, saygılı, hürmetli [Kıpçakça: CC]
ağırsak	[< <i>ağır+çak</i>] yün, iplik eğrilen iği ağırlaştırmak için alt ucuna geçirilen yarım küre ağaç [Kıpçakça: EM; “iplik eğrilecek iğe takılan tahta” KM] <i>ağırsak</i> EDPT 92b, <i>ağırçak/ ağırşuk</i> OTWF I: 107; <i>ağırsak/ arşak</i> “iğın altına bağlanan yuvarlak ağırlık” Tietze I: 111b.
ağrı	dirhem, para [Kıpçakça: EM, “96 miskal tutatında bir ağırlık ölçüsü” GT]
ağrittur-	[< <i>ağrı-t-tur-</i> < ET <i>ağrı-t-</i>] ağrittürmek, ağrımaya vesile olmak [Kıpçakça: Kİ]
ağuldaş	[< ET <i>ağıl+daş</i>] komşu [Kıpçakça: KM]
ağurçuk	[< * <i>ağır+çuk</i>] satranç [Kıpçakça: Kİ] <i>ağırçak</i> EDPT 92b.
ağuz oğlan	[< <i>ağuz oğul+an</i>] süt emen çocuk [Kıpçakça: KM]
ağarsu	akarsu [Kıpçakça: KM]
ağart-	[< <i>ağ+ar-t-</i> < ET <i>āk+ar-</i>] tan ağarmak, sabah yeri açılıp aydınlanmak [Kıpçakça: İM]
ağmık	boza [Kıpçakça: EM]
ağnuna	kağrı arabası [Kıpçakça: EM]
ağruğ	kaçan beygirin yakalandığı ip [Kıpçakça: Kİ]
ağsıla	dar nesne [Kıpçakça: EZ]
ağtaş	köle [Kıpçakça: EZ]
ağışturmak	[< <i>al-ış-tur-mağ</i> < ET <i>al-ış-</i>] değıştirme, değış tokuş [Kıpçakça: CC]
alukla-	[< <i>aluk+la-</i>] palanı düzeltmek, hazırlamak [Kıpçakça: Kİ]
am	vulva, kadının cinsel organı [Kıpçakça: EK, CC, KM, Kİ, EZ] EDPT 155a; TietzeI: 160b-161a.
amçuk	[< <i>am+çuk</i>] kadının cinsel organı, dişilik organı [Kıpçakça: EM, KM, Kİ]
ançık	merdiven [Kıpçakça: EZ]
anğı	aklı az, salak kimse [Kıpçakça: İH]
anra-	[< <i>anır-a-</i>] haykırmak, inlemek [Kıpçakça: İH]

antat-	üzülmek, hüznünlü olmak [Kıpçakça: Kİ]
antlı	[< ET <i>ant+lı</i>] yeminli [Kıpçakça: EZ]
añlı	[< ET <i>añ+lı</i>] zeyrek, anlayışlı [Kıpçakça: EZ]
apraq	kumaş [Kıpçakça: EZ]
apsa	tabut [Kıpçakça: EZ]
araqlı	bir tür keten dokuma [Kıpçakça: CC]
aratma	heybe [Kıpçakça: EM]
ardab	kile [Kıpçakça: KM]
arğaç	dokunacak bezin uzunlamasına gerilen iplik adı [Kıpçakça: İH]
arı alğışlı	[< <i>arı alğışlı</i> < ET <i>alkış+lığ</i>] kutsal, aziz [Kıpçakça: CC]
arık	bok [Kıpçakça: KM, “kuş pisliği” Kİ]
arılca	doğunca, aydınlanınca [Kıpçakça: KF]
arımıcı	[< <i>arı-n-ıcı</i> < ET <i>arı-n-</i>] arınan, temizlenen [Kıpçakça: KF]
artoqçı	[< <i>artoq+çı</i> < ET <i>art-ok</i>] üstün [Kıpçakça: İN] <i>artukcı</i> “çok fazla, aşırı” Tietze I: 203a.
artoqsulıq	[< <i>art-ok+sı+lıq</i> < ET <i>art-ok</i>] üstünlük [Kıpçakça: İM]
artum	[< ET <i>art-um</i>] fazla, çok fazla, ziyadesiyle [Kıpçakça: CC]
arun	(h. ad.) uzun, büyük yılan [Kıpçakça: EM]
arvana	(h. ad.) dişi deve [Kıpçakça: EM, BM] krş. Wilkens <i>arvanak</i> “hecin devesi (?)”; Tietze I: 204a.
aslamla-	[< <i>aslam+la-</i>] kazanmak, faydalanmak [Kıpçakça: EZ]
assıla-	[< <i>ās-ıg+la-</i> < ET <i>ās-ıg</i>] kazanmak, kâr etmek [Kıpçakça: EZ]
astılan	tefecilik [Kıpçakça: CC]
astlançı	[< <i>astılan+çı</i>] aracı, komisyoncu [Kıpçakça: CC]
aşık	[< ET <i>aş-ık</i>] akıntı [Kıpçakça: BV]
aşıklı	[< ET <i>aş-ık +lı</i>] akıntılı [Kıpçakça: BV]
aşıktır-	[< <i>aşıktır-</i> < ET * <i>ās-ık-</i>] acele ettirmek [Kıpçakça: EK]
aşır	nikâh, düğün [Kıpçakça: CC]
aşıf-	aldatmak [Kıpçakça: EZ]
atıl-	[< ET <i>at-ıl-</i>] atılmak [Kıpçakça: İM, EZ] EDPT 56a-b, DTS 67a.
atlam	[< ET <i>at+la-m</i>] adım [Kıpçakça: İM, İN, EZ]
atmaca doğan	(h. ad.) atmaca [Kıpçakça: KM]
attanıl-	[< ET <i>at+ta-n-ıl-</i>] ad verilmek [Kıpçakça: İM]
attur	(h. ad.) doru at [Kıpçakça: EM]
avgas	divit [Kıpçakça: KM]
awlawçı	[< <i>aw+la-w+çı</i> < ET <i>aw+la-</i>] avcı [Kıpçakça: EZ]
avsak	(b. ad.) kavak ağacı [Kıpçakça: KM]

avustırmak	[< <i>avustır-mak</i>] çene çalma, gevezelik, sohbet [Kıpçakça: CC]
ayanu	[< ET <i>ayan-u</i>] şımarık [Kıpçakça: Kİ]
aygakla-	ihanet etmek [Kıpçakça: CC]
ayıncı	[< ET <i>ayın-gçı</i>] alaycı, küçük düşürücü, müfteri [Kıpçakça: CC]
ayl	semer bağı, kolan [Kıpçakça: CC]
ayrak	(h. ad.) dağ keçisi [Kıpçakça: KM]
ayran	at ahır, tavla [Kıpçakça: CC]
aytır-	[< ET <i>ay-tır-</i>] itirafa zorlamak [Kıpçakça: CC]
azırğa-	[< ET <i>az+ırğa-</i>] küçümsemek [Kıpçakça: KM]
azsın-	[< ET <i>az+sın-</i>] azımsamak [Kıpçakça: KM] “az görmek” Tietze I: 251a.
B	
babalağ	eyer kolonlarının ucuna geçirilen ince kayış [Kıpçakça: Kİ]
badanağ	(h. ad.) yelve kuşu [Kıpçakça: EZ]
bağana	çatal [Kıpçakça: EZ, <i>bağanağ</i> BV] <i>bağna</i> EDPT 316a, DTS 78b.
bağanağ	→ bağana
bağdaşlı	[< <i>bağ+da-ş+lı</i> < ET <i>bā-g</i>] bağdaş kurup oturan [Kıpçakça: EZ]
bağırsağan	Deberan yıldızı [Kıpçakça: Kİ]
bakatur-	beklemek [Kıpçakça: KM]
bakılın-	[< ET <i>bak-ıl-in-</i>] bakılmak [Kıpçakça: İM]
bakırçı, bakırışı	[< ET <i>bakır+çı</i>] bakırcı [Kıpçakça: <i>bakırçı, bakırışı</i> KM]
bakraç	[< ET <i>bakır+aç</i>] bakraç [Kıpçakça: İH] Tietze I: 268a.
baqsat-	[< <i>baqsat-</i>] sasımak, kötü kokmak [Kıpçakça: BM]
balavası	→ balavuz
balavuz	bal mumu, mum [Kıpçakça: CC, EZ, <i>balavası</i> EM, Kİ]
balçakla-	→ balçıqla-
balçıqla-	[< <i>balçık+la-</i>] çamur sürmek, balçıklamak [Kıpçakça: <i>balçıqla-</i> BM, KM, <i>balçaqla-</i> “balçıklamak, bir şeyi çamurlamak” Kİ]
baluqla-	[< ET <i>balık+la-</i>] balık tutmak [Kıpçakça: CC]
banbal otu	(b. ad.) banbal otu denilen bir tür bitki [Kıpçakça: İH]
banlaş-	[< <i>banla-ş-</i>] barış yapmak [Kıpçakça: KM] <i>banla-</i> “bağırmaq” Tietze I: 277b. (?)
bararar	puvra [Kıpçakça: EM]

bardağcı	[< <i>bart+ak+çı</i>] testi, fıçı yapımıyla uğraşan [Kıpçakça: EM]
barmakla-	[< ET <i>barmak+la-</i>] parmaklamak [Kıpçakça: KM]
başkağ	başkan [Kıpçakça: CC] “tahsildar” Tietze I: 287a.
başkıç	[< ET <i>bas-kıç</i>] pabuç [Kıpçakça: EZ]
basmur	(b. ad.) çedene, serçe tohumu denilen bitki [Kıpçakça: EM]
batkır-	[< ET <i>bat-kır-</i>] batırmak [Kıpçakça: EK]
baylavuç	tava [Kıpçakça: EZ]
baymak	kıçı çıkık olan adam [Kıpçakça: EZ]
bazık	fena, kötü, kaba, iri [Kıpçakça: İM, EM, KH, CC]
bazlaş-	[< ET <i>baz+laş-</i>] barışmak [Kıpçakça: Kİ]
bazlık	[< ET <i>baz+lık</i>] barış [Kıpçakça: CC]
biçen	[< ET <i>biç-en</i>] kuru ot, biçilen ot, saman [Kıpçakça: CC, <i>biçin</i> GT, EZ] <i>biçin</i> “hasat” Tietze I: 336a. → biçen
biçin-	[< ET <i>biç-in-</i>] kesilmek [Kıpçakça: BM]
bilevüle-	[< <i>bile-vü+le-</i> < ET <i>bile-gü</i>] bileğilemek [Kıpçakça: KM]
birişik	[< <i>ber-iş-ik</i> < ET <i>ber-iş-</i>] vergi [Kıpçakça: Kİ]
bitlen-	[< ET <i>bit+le-n-</i>] bitlenmek [Kıpçakça: KM] Tietze I: 359a.
bitük	kısık gözlü [Kıpçakça: Kİ]
boğnağ	[< <i>boğun-ağ</i>] bardaktan boşanırcasına yağın yağmur [Kıpçakça: İH] EDPT 316b.
boşattır-	[< <i>boş+a-t-tır-</i> < ET <i>boş+a-</i>] boşattırmak [Kıpçakça: EK]
boyunlu	[< ET <i>boyun+lu</i>] boyunlu [Kıpçakça: İN, KH] krş. Wilkens <i>boyunlug</i> “boyunlu”.
bozun	dişleri sökülmüş [Kıpçakça: EZ]
bögövr-	iğrenmek, tiksirmek [Kıpçakça: CC]
buğlat-	[< <i>buğu+la-t-</i>] tütsülemek [Kıpçakça: EZ]
buhaltuğ	çelenk [Kıpçakça: İH]
bulaca	[< <i>bul,ğa-ca</i>] bulaca [Kıpçakça: EM]
bulaştır-	[< ET <i>bula-ş-tur-</i>] karıştırmak, bulaştırmak [Kıpçakça: KM, İM]
bulov	topuz [Kıpçakça: CC]
bura-	[< ET <i>bur-a-</i>] burmak, çevirmek [Kıpçakça: İN]
burçalak	(b. ad.) sahra lalesi [Kıpçakça: “bir nevi nebat, sahra lâlesi” Kİ] <i>burçalık</i> “yer elması biçiminde siyah kabuklu bir bitki” Tietze I: 397b; <i>burçalık</i> Baytop 2007: 47.
burğuça	[< <i>bur-ğu+ça</i> < ET <i>bur-ğu</i>] küçük boru [Kıpçakça: CC]
bursağ	tatar ekmeği [Kıpçakça: EZ]

burtur	[< ET <i>burta-r</i>] ekşi yüzlü [Kıpçakça: EZ]
burunduğla-	[< <i>burun+duğ+la-</i> < ET <i>burun+duğ</i>] burunsallık takmak, yular takmak [Kıpçakça: EZ]
bus	nefes, soluk [Kıpçakça: CC]
busağa	pabuç yamalığı [Kıpçakça: EZ]
butğa	pirinçle pişmiş süt, sütlaç [Kıpçakça: EZ]
buy-	donmak [Kıpçakça: İH] Tietze I: 402a.
buyurçuğ	(h. ad.) yelve kuşu [Kıpçakça: EZ]
buyurla-	[< <i>buyur+la-</i>] hediye kabul etmek [Kıpçakça: KM]
buzla-	[< <i>buz+la</i>] kırağı yağmak, donmak [Kıpçakça: İM, EZ]
buzlan-	[< <i>buz+la-n-</i>] buzlanmak, buz tutmak [Kıpçakça: GT]
büçük-	çürümek [Kıpçakça: İH]
büklü-	[< <i>bükül-ü-</i> < ET <i>bük-ül-</i>] oynamak [Kıpçakça: İH]
bükrül-	[< <i>bükür-ül-</i> < * <i>bükür-</i> < ET <i>bük-</i>] kamburlaşmak [Kıpçakça: EZ, “bükülmek” GT] krş. Wilkens <i>bükrül-</i> “eğilmiş olmak, eğilmek”, krş. Ölmez’e göre bu tamamlamadır Ölmez 2023.
bülgür-	büngüldemek [Kıpçakça: EZ]
bürkü	hararet [Kıpçakça: BM]
bürtük	tahıl [Kıpçakça: BM, Kİ]
C	
camğa	çadır kazığı [Kıpçakça: EM]
cemege	ücret, karşılık [Kıpçakça: EM]
cemşe	bardak [Kıpçakça: KM]
cırılak	(h. ad.) toygır kuşu [Kıpçakça: İH]
cibre	üzüm çöpü [Kıpçakça: İH]
cicik	yerden nebatın ilk görünen yeşilliği [Kıpçakça: İH]
cinder-	doğru olup olmadığını araştırmak [Kıpçakça: İH]
Ç	
çağalan-	[< <i>çağa+la-n-</i>] gevşemek [Kıpçakça: İH]
çağan-	[< <i>çağan-</i>] kıvrınmak, çalkalanmak [Kıpçakça: İH]
çağanak	dirsek [Kıpçakça: EK]
çağıltılak	koyunun kuyruğuna yapışıp kalan pislik [Kıpçakça: Kİ]
çalıt	çalışkan [Kıpçakça: KM]
çamğa	menteşe [Kıpçakça: Kİ]
çanağcı	[< ET <i>çanağ+cı</i>] çanakçı [Kıpçakça: EK]
çapala-	kaygılanmak [Kıpçakça: EZ]
çapla-	[< ET <i>çap+la-</i>] elin ayası ile vurmak [Kıpçakça: KM]
ças	duman [Kıpçakça: KM]
çaşıt-	yaramazlık yapmak [Kıpçakça: İH]
cawlı	erişte kesen alet [Kıpçakça: KM] DTS 142b.

çaynal- çekelen-	[< <i>çayn+a-l-</i>] çiğnenmek [Kıpçakça: İM] [< <i>çike+le-n-</i>] yaranın iyileşmesi güçleşmek ve gecikmek [Kıpçakça: Kİ]
çeper çetlevük çetleyik	beyaz benekli [Kıpçakça: KM] → çetleyik fıstık, fındık ve bütün kabuklu şeyler [Kıpçakça: KM, <i>çetlevük</i> EM, Kİ]
çızlaş- çibiç çimdir- çirdek çirkeme	[< ET <i>çız-ı+la-ş-</i>] yazışmak [Kıpçakça: Kİ, BM] bir yaşındaki oğlak [Kıpçakça: KM] [< <i>çimdi-r-</i>] çimdiklemek [Kıpçakça: KM] Tietze I: 518b. her şeyin çekirdeği [Kıpçakça: KM] içine kıyma konulmuş ve yağda kızartılmış hamur [Kıpçakça: Kİ]
çirmen- çise- çiten çökmen çömlek çöple- çözge-	paçaları, kolları sıvamak [Kıpçakça: KM] ince yağmur yağmak [Kıpçakça: Kİ] Tietze I: 516a. kafes [Kıpçakça: KM] kilim [Kıpçakça: KM] çömlek [Kıpçakça: KM, İH, CC, Kİ, EZ] [< ET <i>çöp+le-</i>] toplamak, derlemek [Kıpçakça: GT] [< ET <i>çöz-üg+e-</i>] sarmak, bağlamak, dolamak [Kıpçakça: GT]
çulban çumğalāk çwğrı- çwıwlı-, çwıwlı- çünge	(b. ad.) bezelye [Kıpçakça: EM] dalgıç [Kıpçakça: Kİ] tiksinmek, iğrenmek [Kıpçakça: Kİ] sıçramak [Kıpçakça: Kİ] kör, kesmeyen [Kıpçakça: KM]
D	
deglükeç devlinkeç dır- dirdük dögüç dümül-	→ devlinkeç çaylak [Kıpçakça: EK, İH, <i>deglükeç</i> KM] koparmak [Kıpçakça: Kİ] tezgah [Kıpçakça: KM] [< <i>tög-üç</i>] havan [Kıpçakça: EM, “sarımsak havanı” KM] vazgeçmek, avunmak, oyalanmak; zihinden atmak [Kıpçakça: Kİ]
E	
efüş efüşlik elestek eleşke	ıslak, ıslanmış [Kıpçakça: İM] [< <i>efüş+lik</i>] ıslaklık [Kıpçakça: İM] salatalık [Kıpçakça: KM] et ile beraber haşlanmış yufka hamur parçaları [Kıpçakça: Kİ]
elir	(h. ad.) katır [Kıpçakça: KM]

elirlü	katırlı [Kıpçakça: KM]
emen	(b. ad.) meşe, ağaç [Kıpçakça: KM]
ene-	at vb. hayvanları burmak [Kıpçakça: KM] EDPT 171a, Tietze I: 723b.
engezer	sakız [Kıpçakça: KH]
enir	(h. ad.) pelikan kuşu [Kıpçakça: EM]
epsem	suskun [Kıpçakça: EM, “suskun, susmuş” EK] “sessiz, ses çıkarmayan, susan” Tietze I: 730b.
erenge	(b. ad.) şalgam [Kıpçakça: KM- ayrıca <i>açı erenge</i> “turp” KM]
erklen-	[< ET <i>erk+le-n-</i>] bir işi sürdürmeye azimli olmak [Kıpçakça: İM]
ersekçi	[< <i>ersek+çi</i>] fahişe, namussuz [Kıpçakça: CC] “erkeğe düşkün kadın” Tietze I: 736b.
erseklik	[< <i>ersek+lik</i>] fahişelik, namussuzluk [Kıpçakça: CC]
etmeksiz	[< <i>et-mek+siz</i> < ET <i>et-mek</i>] ekmeksiz [Kıpçakça: KM]
ewüşle-	[< <i>ewüş+le-</i>] ıslatmak [Kıpçakça: İM]
F	
G	
gözer	geniş delikli büyük kalbur [Kıpçakça: İH]
gümele	avcı evi [Kıpçakça: İH]
H	
I	
ıklık	saz [Kıpçakça: KM] “kemençeye benzeyen bir nevi eski zaman çalgısı” Tietze II: 346b.
ıklıkçı	[< <i>ıklık+çı</i>] saz çalan [Kıpçakça: KM]
ımdı	kasık bölgesindeki kıllar [Kıpçakça: EM]
ınçkır-	gagalamak [Kıpçakça: İM]
ırlayıçı	[< ET <i>ırla-yıçı</i>] şarkıcı [Kıpçakça: KM]
ısrğa	[< <i>ıs-'r-ğa</i>] kadının kulağındaki halka [Kıpçakça: EK]
içegi	kaburga kemiklerinin içinde bulunan beyazımsı sıvı [Kıpçakça: İM]
ilek	(b. ad.) incir [Kıpçakça: KI]
irikmek	[< ET <i>ër-ik-mek</i>] sıkıntı, gam [Kıpçakça: KM]
irimçik	yoğurt yapmak için kaynatılırken kesilmiş olan süt [Kıpçakça: EZ]
irşik	matkap [Kıpçakça: KM]
işim	baldıra çekilen potur [Kıpçakça: KM]
K	
kabuksuz	[< ET <i>kab+uk+suz</i>] kabuksuz [Kıpçakça: BV]
kalıcı	şaşı [Kıpçakça: EK]

kalkınçı	[< ET <i>kalkın+çı</i>] kalkancı [Kıpçakça: EM]
kamkağ	(b. ad.) çalı çırpı [Kıpçakça: KM] <i>kamğak</i> “semer otu” Hauenschild 1994: 55-56; krş. Wilkens <i>kamgak</i> “dikenli çöven, kuzu sarmaşığı”, <i>kamğak</i> “papatyagillerden bir bitki” Ölmez2023.
kamkağ başlu	[< <i>kamkağ baş+lu</i>] akılsız insan [Kıpçakça: KM]
kandala	(h. ad.) tahtakurusu [Kıpçakça: EM, “baş biti” KM, CC, EZ, “bit” İM]
kapturğa	zincir veya bukağı halkalarını bir araya toplayan demir [Kıpçakça: EZ]
karaca kaz	(h. ad.) ördekten küçük mavi bir kuş [Kıpçakça: EM]
kara erük	(b. ad.) siyah erik [Kıpçakça: EM] EDPT 643b, DTS 422b.
kara yarmuğ	bakır para [Kıpçakça: EM]
karçı	makas [Kıpçakça: EZ]
karğısla-	[< <i>karğa-ş+la-</i> < ET <i>karğa-ş</i>] beddua etmek [Kıpçakça: EM]
karıl-	boğazda bir şey kalmak [Kıpçakça: EZ]
karılğaç	(h. ad.) serçe [Kıpçakça: İM]
karma-	bir şeyin ne olduğunu bilmek için araştırmak [Kıpçakça: EZ]
kartal	(h. ad.) kartal [Kıpçakça: EM, KM, Kİ, EZ] Tietze IV: 152
kasartku	→ kasırtka
kasırtka	(h. ad.) kene [Kıpçakça: KM, <i>kasartku</i> İM]
kaşın-	[< <i>kaşın-</i>] (at) işemek [Kıpçakça: KM]
kaşuqçı	[< <i>kaşık+çı</i> < ET <i>kaşık-k</i>] kaşıkçı [Kıpçakça: EK]
katağan	(b. ad.) hindiba [Kıpçakça: KM, Kİ]
kavla-	[< <i>kav+la-</i>] (yılan için) kabuğundan çıkmak [Kıpçakça: Kİ] “tüyü dökülmek, derisi ve kabuğundan soyulmak, soyunmak” Tietze IV: 176.
kavuş	rende [Kıpçakça: KM]
kayışçı	[< ET <i>kadış+çı</i>] kayışçı [Kıpçakça: EM]
kayışka	cüce [Kıpçakça: EZ]
kazancuk	[< ET <i>kaz-ğan+cuk</i>] küçük kazan [Kıpçakça: BV]
kazğış	[< ET <i>kaz-ğış</i>] cimri [Kıpçakça: EK]
kazıcı	[< ET <i>kaz-ı+çı</i>] kazıcı [Kıpçakça: EM]
kazma	[< ET <i>kaz-ma</i>] kazma [Kıpçakça: EM] “toprağı kazmakta kullanılan saplı alet” Tietze IV: 194.
kazmak	ateşin çokluğundan kabın dibine yapışan yemek artığı [Kıpçakça: EZ]
kebilgen	meyhane, bar [Kıpçakça: İH]
keleben	miskinlik hastalığına uğrayan kimse [Kıpçakça: Kİ]

keli	buğday havanı [Kıpçakça: KM, CC, “musluk, kurna, dibek gibi şeyler” EZ]
kelte	(h. ad.) bukalemun [Kıpçakça: KM]
kemirçek	kemik ucundaki yumuşak kemik [Kıpçakça: İH]
kemre	hayvan ayağı altında çiğnenmiş fişki [Kıpçakça: İH]
kendirsi	[< ET <i>kendir+si</i>] keten, kumaş parçası [Kıpçakça: EM]
kermen	şehir [Kıpçakça: KM, Kİ]
kert-	cimada çekmek [Kıpçakça: KM] “(argo) cinsel organını birisinin kalçalarına dayayıp sürtünmek” Tietze IV: 238.
kertme	(b. ad.) armut [Kıpçakça: KM]
kesegen	[< ET <i>kes-e-gen</i>] keskin [Kıpçakça: İN]
keselteki	(h. ad.) kertenkele ve ona benzer bir hayvan [Kıpçakça: Kİ]
kesürtüki	(h. ad.) kertenkele [Kıpçakça: EM]
keşin	(h. ad.) köstek [Kıpçakça: EM]
keşir	→ keşür
keşür	havuç [Kıpçakça: EK, KM, <i>keşir</i> EM] Tietze IV: 252.
kéydürül-	[< ET <i>kéd-dür-ül-</i>] giydirilmek [Kıpçakça: İM]
kılıçır	şaşı [Kıpçakça: EZ]
kılıççı	[< ET <i>kılıç+çıl</i>] kılıççı [Kıpçakça: EK, EM]
kındıra	sazlık cinsinden bir ot [Kıpçakça: İH]
kırşıldat-	[< <i>kır,ş+l+da-t-</i>] kemirmek [Kıpçakça: EZ]
kırtık	boynuzdan yapılıp üflenerek çalınan boru [Kıpçakça: EZ]
kısı	şişmanlıktan göbeğin büklüm büklüm olması [Kıpçakça: İH]
kızılça tırnağ	(h. ad.) boynunda gerdanlık gibi ayrı bir renk bulunan hayvan [Kıpçakça: EZ]
kızıl erük	(b. ad.) kırmızı erik [Kıpçakça: EM]
kızlat-	[< ET <i>kız+la-t-</i>] pahalılandırmak [Kıpçakça: Kİ]
kindik	göbek [Kıpçakça: EZ, KM, Kİ, <i>kindik</i> EK] DTS 308a.
koçur	çorak [Kıpçakça: EZ]
kolansa	koltuk altı kokusu [Kıpçakça: EK, EZ]
kolluk	[< ET <i>kol+luk</i>] yumruk, bilek [Kıpçakça: EM]
komlak	şarap [Kıpçakça: KM]
korluk	horlanmış kimse [Kıpçakça: EZ]
kotar-	yemeği servis yapmak [Kıpçakça: EK, “yemeği tabağa servis yapmak” EM, “yemeği bir kaptan diğer bir kaba dökmek” KM, CC, EZ] “boşaltmak; yemeği bir kaptan başka bir kaba boşaltmak” Tietze IV: 381.
koturğan	[< ET <i>kotur+ğan</i>] uyuz [Kıpçakça: KM]
koyan	(h. ad.) tavşan [Kıpçakça: KM, BM]

köbelek	çoban köpeği [Kıpçakça: EZ]
kökçek	[< ET <i>kök+çek</i>] iyi, hoş [Kıpçakça: İN, İM]
köken	(b. ad.) şeftali [Kıpçakça: KM] “kavun, karpuz, kabak gibi bitkilerin toprak üstüne yayılan dalları” Tietze 2016: 390.
kömülgen	şiddetli çamur [Kıpçakça: Kİ]
kömürçi	[< ET <i>kömür+çi</i>] kömürcü [Kıpçakça: EM]
kötlen-	[< ET <i>köt+le-n-</i>] götlenmek [Kıpçakça: EZ]
köyündür-	[< ET <i>köy-ün-dür-</i>] yakmak [Kıpçakça: KM, Kİ]
közen	(h. ad.) sansar, firavun sıçanı [Kıpçakça: EZ, “gelincik” İM]
közgüçi	[< ET <i>köz+gü+çi</i>] aynacı [Kıpçakça: EM]
közlemek	[< <i>köz+le-mek</i> < ET <i>köz+le-</i>] gözleme, gözlem [Kıpçakça: İN]
kucaklaş-	[< <i>kuç-ak+la-ş-</i> < ET <i>kuç-ak+la-</i>] kucaklaşmak [Kıpçakça: İM]
kuşağuzla-	→ kuşawuzla-
kuşawuzla-	[< <i>kuşawuz+la-</i>] kılavuzluk etmek [Kıpçakça: Kİ, <i>kuşağuzla-</i> KM]
kuşluk	iki yaşındaki koyunun doğurduğu zaman [Kıpçakça: Kİ]
kuş kuş	kuş sürüsü [Kıpçakça: EZ]
kuşturğa	kemerin sağ tarafında taşınan deri çanta [Kıpçakça: Kİ]
kuşğaş	(h. ad.) atmaca [Kıpçakça: EZ]
kuşğaşunla-	[< <i>kuşğaşun+la-</i>] kurşunlamak, kurşun sürmek [Kıpçakça: İM]
kuştuman	(b. ad.) bezelye [Kıpçakça: EM]
kuşkun	hayvanın kuyruğu altından geçirilen kuşak [Kıpçakça: KM, İK] “hayvanın kuyruğu altından geçirilerek eyere bağlanan kayış; şalvarın arkasında bulunan ve kuşağa bağlanan ip; don paçası; bebek bezi; kadınların âdet bezi” Tietze IV: 451.
külüçe	peksimet [Kıpçakça: İH]
külkeç	kadınların başlarına bağladıkları bez [Kıpçakça: Kİ]
künçi	susam [Kıpçakça: EZ] Tietze IV: 481; krş. Wilkens <i>künçi</i> “Hint miyani”; <i>künçit</i> “susam, küncü” Ölmez2023.
kündür	bir çeşit tütsü [Kıpçakça: KH]
L	
lanfurt	(h. ad.) domuzlan böceği [Kıpçakça: EM]
laşa	omuz başı [Kıpçakça: EM]
legün	fıçı [Kıpçakça: EM]
lim	(h. ad.) salyangoz [Kıpçakça: EM]
M	

magla-	ezan okumak [Kıpçakça: EK]
meçi	(h. ad.) erkek kedi [Kıpçakça: KM] <i>maçı</i> EDPT 765b.
memreç	(h. ad.) ayı yavrusu [Kıpçakça: Kİ]
müyün	çorba [Kıpçakça: KM]
N	
O	
oğuntağa	omurga [Kıpçakça: EK]
oğlağı	oklava [Kıpçakça: KM] “hamur açmakta kullanılan yuvarlak değnek” Tietze VI: 129.
olturuş	[< ET <i>oltur-uş</i>] oturuş [Kıpçakça: EK, İN]
osla-	sineği kovmak, uzaklaştırmak [Kıpçakça: KM]
Ö	
ögrümük	salıncak [Kıpçakça: Kİ]
ökçem	taban [Kıpçakça: EK]
öksürmek	[< <i>öksür-mek</i>] öksürük [Kıpçakça: EK, KM]
öksürük	[< <i>öksür-ük</i>] öksürük [Kıpçakça: EK] “ciğerlerdeki havanın ağızdan gürültü ile çıkması” Tietze VI: 209.
öküşsin-	[< ET <i>üküş+sin-</i>] çoğumsamak [Kıpçakça: KM]
öküz alması	(b. a.) ayva [Kıpçakça: Kİ]
örçele-	inat etmek, ısrar etmek [Kıpçakça: İH]
örçeleş-	[< <i>örçele-ş-</i>] inatlaşmak [Kıpçakça: İH]
ötürgü	[< <i>öt-ür-gü</i>] matkap [Kıpçakça: EZ] krş. Wilkens <i>ötürgüçi</i> “delgi, matkap”.
S	
sağak	çene [Kıpçakça: KM]
sağam	serap [Kıpçakça: KM]
sağın	(h. ad.) yabani geyik [Kıpçakça: KM]
saldra-	hışırdamak [Kıpçakça: EZ]
sançık	kova [Kıpçakça: EM]
sapçağ	süt konulan kap [Kıpçakça: İM, “bakır kulplu kova” Kİ]
sawsar	(h. ad.) samur [Kıpçakça: KM]
seklebe	(b. ad.) pazı [Kıpçakça: KM]
sekü	kapı önlerine oturmak için yapılan yer [Kıpçakça: KM]
selinçek	[< <i>selkin+çek</i>] salıncak [Kıpçakça: Kİ]
senit	bir tür tahta [Kıpçakça: KM]
serben	sarık [Kıpçakça: KM]
serük	[< <i>ser-ük</i>] deriden yapılmış sergi [Kıpçakça: KM]
sığrağ	iki parmağın arası [Kıpçakça: Kİ]
sığza	gömleğin yakası [Kıpçakça: Kİ]
sırdağ	ilikli kemik [Kıpçakça: EZ]
sırğa	[< <i>ıs-r-ğa</i>] küpe [Kıpçakça: EM, İK]

sik-	nikahlamak [Kıpçakça: KM]
simkirik	[< <i>sümkür-ük</i>] sümük [Kıpçakça: EK] → <i>sümkürük</i>
soğur	tek gözlü [Kıpçakça: EK]
sorma	boza [Kıpçakça: Kİ]
söklençi	[< <i>söklençi</i> < <i>ET sögül-</i>] kızarmış et [Kıpçakça: KM]
sümkürük	[< <i>sümkür-ük</i>] sümük, <i>simkirik</i> [Kıpçakça: EK]
sümlügün	hastanın zihin dalgınlığı [Kıpçakça: Kİ]
sürtüşdür-	[< <i>ET sür-tüş-dür</i>] birine karşı sürtüşdürmek [Kıpçakça: İN, BV] krş. Wilkens <i>sürtüşdür-</i> “sürtüşdürmek, birbirine yedirmek”.
sürük	[< <i>ET sür-ük</i>] deriden yapılmış yaygı [Kıpçakça: EM]
sürüt-	[< <i>ET sür-üt-</i>] sürtmek, silmek, silip süpürmek [Kıpçakça: Kİ]
Ş	
şal	boz renkli at [Kıpçakça: EM]
şanus	baş parmakla şhadet parmağı arasındaki mesafe [Kıpçakça: Kİ]
şüşüş	kuru üzümden yapılan bir tür şarap [Kıpçakça: EK]
T	
tankuš	(h. ad.) sabah kuşu [Kıpçakça: KM]
tarmavuç	[< <i>tar-m+a-guç</i>] tırmık [Kıpçakça: KM]
taşaksız	[< <i>taşak+sız</i>] hadım [Kıpçakça: EM]
teköt-	boşaltmak [Kıpçakça: KM]
terce-	acele etmek [Kıpçakça: KM]
tezlet-	[< <i>ET tez+le-t-</i>] acele etmek [Kıpçakça: EK, EM]
tilençilik	[< <i>tile-n-çi+lik</i> < <i>ET tile-n-</i>] dilencilik [Kıpçakça: GT]
tirşür-	[< <i>ET tir-şür-</i>] toplamak, saklamak, biriktirmek [Kıpçakça: GT]
tumguluğ	(b. ad.) nilüfer çiçeği [Kıpçakça: KM]
turağ	yoğurt ile yapılan bir yemek [Kıpçakça: KM]
tügmele-	[< <i>tüg-me+le-</i> < <i>ET tüg-me</i>] düğmelemek [Kıpçakça: EZ]
tümek	beşik örtüsü [Kıpçakça: EM]
tümrü	büyük davul [Kıpçakça: KM]
U	
uğurt	yudum [Kıpçakça: KM]
uğurtla-	[< <i>uğurt+la-</i>] yudumlamak [Kıpçakça: KM]
Ü	
V	
Y	
yabağı	kırkılmış yün [Kıpçakça: KM]
yağrık	üstünde et kesilen çok kalın ve düz tahta [Kıpçakça: İH]

yamança	[< ET <i>yaman+ça</i>] kötü, kötüce [Kıpçakça: EM]
yapıldağ	çıplak [Kıpçakça: İH]
yarıkçı	[< ET <i>yarık+çı</i>] zırhçı [Kıpçakça: KM]
yatat-	düzeltilmek [Kıpçakça: EK]
yawıncı-	içi ezilmek, açlık duymak [Kıpçakça: İH]
yençi	hamur [Kıpçakça: EZ]
yenişçe	[< <i>yiñ+ge</i>] ince, hassas [Kıpçakça: EM]
yeskemek	koklama [Kıpçakça: EM]
yıkız	kuma [Kıpçakça: KM]
yona	eyer altına konulan keçe [Kıpçakça: KM]
yova	(b. ad.) soğan [Kıpçakça: KM]
yundur-	kusmak [Kıpçakça: KM]
yuzak	kilit [Kıpçakça: EM]

2. Sonuç

Ulaşabildiğimiz pek çok Kıpçak dönemi eserin söz varlığının birleştirilmesiyle meydana getirilen ve yaklaşık 380 madde başını içeren bu çalışma ile Eski Türk yazıtları ve Eski Uygurca metinler haricinde İslamî dönem Türkçe metinlerde görülen sadece Türkçe kelimeleri içeren bir söz varlığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Sadece Kıpçak dönemi ile görülen Türkçe kökenli kök veya türetilmiş olan gövde yapıdaki kelimeleri bir arada görebilmek ve - mümkünse- etimolojileri verilerek değerlendirme süreci için kolaylık sağlanması amaçlanmaktadır. Önümüzdeki dönemde örneklerle genişletilmiş kitap baskısının genel söz varlığı haricinde elimizde Kıpçak dönemine ait belirli verileri bir arada görmek amacıyla bu makale ile hazırlanılmaya çalışılmıştır. Bazı madde başlarının metinlerde bir kez geçmesi şüphe ile karşılanmaktadır ancak söz varlığını tamamlamak adına yine de çalışmaya dahil edilmiştir. Söz konusu çalışmada yer alan kelimelerin etimolojik değerlendirmeleri ve ilk defa geçen ve/veya sonrasında kullanılan kök veya türetilmiş olan gövde yapıdaki kelimeleri daha ayrıntılı olarak görmemiz mümkündür. Yukarıdaki sayılar daha da artabilir, artırılabilir; Uygurca bazı yeni veya gözden kaçmış kaynaklara göre de eksilebilir.

Taramada Başvurulan Kaynakların Kısaltmaları

- BM** *Kitābu Bulğatü'l-Müştaşk fi Luğati't-Türk ve'l-Kıfçak*: Zajaczkowski, Ananiasz. 1954. Vocabulaire Arabe - Kiptchak: de l'epoque de l'État Mamelouk = Bulğat al-muştaşk fi luğat at-Turk wa-l-Qifzāq; Pt. 2. Warszawa: Państw. Wydawn. Naukowe
- BV** *Baytaratu'l-Vazih*: Ağar, Mehmet Emin. 1986. Baytaratu'l-Vazih (İnceleme-Metin-İndeks). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- CC** *Codex Cumanicus*: Grønbech, K. 1942. Komanisches Wörterbuch. Kopenhag.

- EK** *El Kavâninü'l- Külliye Li-Zabtu'l-Lügati't-Türkiyye*: Toparlı, Recep, M. Sadi Çöğenli, Nevzat Yanık. 1999. *El Kavâninü'l- Külliye Li-Zabtu'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- EM** *Ed-Dürretü'l-Müdiyye fi'l-Lügati't Türkiyye*: Toparlı, Recep. 2003. *Ed-Dürretü'l-Müdiyye fi'l-Lügati't Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- EZ** *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l Lügati't-Türkiye*: Atalay, Besim. 1945. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l Lügati't-Türkiye*. Ankara: TDK Yayınları.
- GT** *Kitâb Gülistan bi't Türkî*: Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. 1989. *Seyf-i Sarayî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*. Ankara: TDK Yayınları.
- İH** *El-İdrâk Haşiyesi*: İzbudak, Velet. 1936. *El-İdrâk Haşiyesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- İM** *İrşadü'l-Müluk ve's-Selattin*: Toparlı, Recep. 1992. *İrşadü'l-Müluk ve's-Selattin*. Ankara: TDK Yayınları.
- İN** *Kitâb fi İlmi'n-Nuşşab*: Öztopçu, Kurtuluş. 2002. *Kitâb fi İlmi'n-Nuşşab*. Memlûk Kıpçakçasıyla 14. Yy'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 34.
- KF** *Kitâb Fi'l-Fıkh*: Ağar, Mehmet Emin. 2006. *Kitâb Fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi.
- KH** *Kitâbü'l-Hayl*: Özgür, Can. 2003. *Kitâbü'l-Hayl (Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)*. İstanbul: Çantay Yayınları.
- Kİ** *Kitâbü'l-İdrak li Lisâni'l-Etrak*: Caferoğlu, Ahmet. 1931. *Abû Hayyân Kitab al-İdrak li Lisân al-Atrak*. İstanbul: Türkiyat Enstitüsü Yayınları.
- KM** *Kitâb-ı Mecmuu Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mogalî*: Toparlı, Recep, M. Sadi Çöğenli, Nevzat Yanık. 2000. *Kitâb-ı Mecmuu Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mogalî*. Ankara: TDK Yayınları.

Diğer Kısaltmalar

- b. ad.** Bitki adı
- Baytop 2007** Baytop, Turhan. 2007: *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. 3. Bs. Ankara: TDK Yayınları.
- c.** cilt
- DTS** Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. Şçerbak. 1969: *Drevnetyurkiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnsitut Yazıkoznaniya.
- EDPT** Clauson, Sir Gerard. 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- ET** Eski Türkçe
- h. ad.** Hayvan adı
- Hauenschild 1994** Hauenschild, Ingeborg. 1994: "Botanica im Dîvân luğât at-turk". *Journal of Turkology*. Vol. 2. No.1: 25-101.
- Lat.** Lat.

- OTWF** Erdal, Marcel. 1991: *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Ölmez2023** Ölmez, Mehmet. 2023: Uygurca Sözlük [hazırlanmakta]
- Tietze I** Tietze, Andreas. 2002: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei- Türkischen I A- E*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tietze II** Tietze, Andreas. 2009: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei- Türkischen II F-J*. OAW.
- Tietze IV** Tietze, Andreas. 2016: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Dördüncü Cilt K- L*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze VI** Tietze, Andreas. 2018: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Altıncı Cilt O- R*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- vb.** ve benzeri
- Wilkins** Wilkins, Jens. 2021: *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch- Deutsch- Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca- Almanca- Türkçe*. Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Kaynaklar

- Ağar, Mehmet Emin. 1986. Baytaratü'l-Vāzıh (İnceleme-Metin-İndeks). Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , 1989. Kitābu Fi'l-Fıkh Bi-Lisani't-Türki (İnceleme-Metin-Sözlük). Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Caferoğlu, Ahmet. 1931. *Abū Hayyān Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*. İstanbul: Türkiyat Enstitüsü Yayınları.
- Erdal, Marcel. 1991. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I- II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- , 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Eren, Hasan. 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l Lugati't-Türkiyye*. çev. Besim Atalay. Ankara: TDK, 1945.
- Gronbech, K. 1942. *Komanisches Wörterbuch*. Kopenhag.
- İzbudak, Velet. 1936. *El-İdrak Haşiyesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. 1989. *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitāb Gülistan bi't-Türki)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Khairullah, Hamdi Lateef. 2016. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l Lugati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi.
- Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. Şçerbak. 1969. *Drevnetyurkiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya.
- Ölmez, Mehmet. 2023: Uygurca Sözlük [hazırlanmakta].
- Özgür, Can. 2003. *Kitābü'l Hayl (Memlük Kıpçakçasıyla Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)*. İstanbul: Çantay Yayınları.

- Öztopçu, Kurtuluş. 2002. *Kitâb fî 'ilm an-nuşşâb. Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 34.
- Özyetgin, A. Melek. 2001. *Ebü Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk. Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: KÖKSAV.
- Paçacıoğlu, Burhan. 2016. *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Tietze, Andreas. 2002. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei- Türkischen I A-E*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- , 2009. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt 2 F-J*. Wien.
- , 2016. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. Dördüncü Cilt K- L*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- , 2018. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. Altıncı Cilt O- R*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toparlı, Recep. 1992. *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*. Ankara: TDK Yayınları.
- , M. Sadi Çöğenli, Nevzat Yanık. 1999. *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- , M. Sadi Çöğenli, Nevzat Yanık. 2000. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK Yayınları.
- , 2003. *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. 2014. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Wilkens, Jens. 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch- Deutsch-Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca- Almanca- Türkçe*. Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Zajaczkowski, Ananiasz. 1954. *Vocabulaire Arabe - Kiptchak: de l'epoque de l'État Mamelouk = Bulğat al-muştağ fî luğat at-Turk wa-l-Qifzâq; Pt. 2*. Warszawa: Państw. Wydawn. Naukowe.

Elisabetta RAGAGNIN* (Venice)

Turkic and Mongolic lexical treasures in Northern Mongolia

Introduction

The village of Tsagaan Üür to the East of Khövsgöl lake is home of one of the most intriguing and enigmatic Siberian Turkic varieties: Tuhān.

Tuhān, often referred to as Uyghur-Uriankhay,¹ is presently spoken by a handful of old speakers and semi-speakers and is severely endangered. The intergenerational transmission is interrupted and children do not learn the language anymore.

As for classification, Tuhān belongs to the Steppe Sayan Turkic group together with Standard Tuhān and its dialects, and Altay-Sayan varieties spoken in China and western Mongolia. Steppe Sayan Turkic is opposed to Taiga Sayan Turkic formed by Tofan, the Toju variety of Tuhān and some varieties of the Tere-Khöl area, as well as Soyot of Buryatia² and Dukhan³ of Mongolia's northern Khövsgöl region. The lifestyle of Taiga Sayan Turkic speakers is/was characterized by reindeer-breeding and hunting until not too long ago.

Besides displaying those features that characterize Sayan Turkic as a whole, Tuhān shares some specific isoglosses with Tofan. On the basis of such linguistic evidence, in Ragagnin (2009) I had defined Tuhān a “low-land Tofan variety” as opposed to high-land or taiga- Tofan” represented by the variety described by Rassadin in several works, a.o. 1971, 1978, 2006, 2002a, 1995.⁴ At the same time, Tuhān displays unique lexical and grammatical features that distinguish it from the rest of Sayan Turkic as, for instance, the occurrence of the element *gXy* –

* Professor, Dr., Ca' Foscari University of Venice, Department of Asian and North African Studies, ragagnin@unive.it, ORCID n.: 0000-0002-4406-5741.

¹ On the various denominations of the Tuhān people, see Ragagnin 2009. For an eye-witnessed account on Tuhāns, see Haslund-Christensen (1934), who visited this area in 1925.

² On Soyot, see Rassadin 2006, 2010, 2010a, 2006a, 2002.

³ On Dukhan, see, a.o. Ragagnin 2011.

⁴ On Tofan, also see Syuryun's materials deposited in ELAR (2017). Syuryun 2022 offers the most up-to-date data on the present situation of Tofan.

likely related to Bolgar Turkic ᠎ᠤ (*kö/kü/gö/gü*), the Chuvash proximal demonstrative <ku> and Western Yugur *kô / kō* ‘this, that’ – and the occurrence of the copula particle *eri*, continuing OT *erür*; see Ragagnin (2009, 2013, 2018 and 2018a).⁵ Finally, Tuhan holds a special position within Sayan Turkic also regarding Mongolic loanwords. As a matter of fact, some of the Mongolic loanwords occurring in Tuhan show archaic phonetic features not otherwise documented in the rest of Sayan Turkic.

It is with great pleasure that I wish to dedicate to Mehmet Ölmez some etymological considerations on the Tuhan lexemes *e-remse-*, *ya-ri* and *avılzay* non documented, to the best of my knowledge, in the rest of Sayan Turkic.

Tuhan lexical composition

The core Tuhan lexical stock is of Turkic origin and includes nouns referring to humans, body parts, physical objects, flora and fauna, celestial and environmental entities, e.g. *ool* ‘boy’, *but* ‘leg’, *mee* ‘brain’, *daş* ‘stone’, *i^ht* ‘dog’, *a^ht* ‘horse’, *mün* ‘soup’, *don* ‘dress/clothes’, *ay* ‘moon’, etc. It contains adjectives belonging to the primary classes, e.g. *sariy* ‘yellow’, *uliy* ‘big’, *semis* ‘fat’, *güzil* ‘red’, *jalıy* ‘warm’, *sooq* ‘cold’, and verbs such as *daara-* ‘to sew’, *je-* ‘to eat’, *ji^ht-* ‘to lie down, to lie’, *al-* ‘to take, to get’, *gör-* ‘to see’, etc. Cognates of these lexemes are found throughout Sayan Turkic.

At the same time, Tuhan shows several lexical items that do not have formal correspondences in the other Sayan varieties or that display a different meaning, such as *toos* ‘pig’, *hös* ‘cow’, *gaşqa* ‘white’, *jirik* ‘lip’, *jıyliy* ‘very’, *turaajär* ‘tomorrow’, *aldı* ‘lynx’, *pi^hşəlaq* ‘cheese’, etc; see Ragagnin (2009).

Tuhan also displays a large quantity of Mongolic loanwords, that have been borrowed at different times. Some are common to all Sayan varieties, e.g. *töp* ‘centre’, *juruq* ‘photo’, *hur* ‘of last year’, *haljan* ‘bald’, *şeverle-* ‘to clean’, *kejiqe* ‘braid’, and *horon* ‘poison’.⁶ Several Mongolic items represent ad-hoc loans from Khalkha Mongolian, since speakers are bilingual and constantly switch from one language to the other. Such instant loans include *boli-* ‘to stop’, *zöndöö* ‘plenty’, *idee* ‘food’, occurring, for instance, in the compound *gaşqa idee* ‘white food, i.e. milk products’, cf. Khalkha Mongolian *boli-* ‘to stop’, *tsagaan idee* ‘white food, i.e. milk products’, and *zöndöö* ‘plenty’, just to quote a few.

However, some Mongolic loanwords gain special importance, as far as they occur only in Tuhan and, moreover, display archaic phonetic features. The presence of such items may indicate that the Turkic speakers of this area had

⁵ Further publications on Tuhan, referred to as Uyghur-Uriankhay are Bold, a.o. 2013 and 1982, and Eriksonas 2013.

⁶ For an analysis of Tuvan cognates, see Khabtagaeva 2009 and Ölmez 2007.

earlier contacts than the other Sayan Turkic peoples with Mongolic speaking groups; on this issue, see Ragagnin (2009 and 2022).

Finally, Tuhan also displays Russian loanwords that show close correspondences with cognates occurring in Tofan; see Ragagnin (2009: 232).

E·remse- and ya·rī

The stem *e·remse-*⁷ is used to express thanks, semantically calquing Mongolian *bayarla-* ‘to rejoice, to be happy, to be thankful’ (cf. Ragagnin 2018: 223). Etymologically, *e·remse-* is related to Old Turkic *ögir-* ‘to rejoice’ (Clauson 1972: 113-114) augmented, most likely, by the simulative suffix {-msA}. On the other hand, Dukhan, Tofan and Soyot show the cognate *öör-*, whereas Tuvan displays *öörü-* (Ölmez 2007: 234). Remarkably, in Tuhan, the initial vowel underwent delabialization, thus showing regressive assimilation.

As an answer to ‘thank you’, Tuhan speakers say *ya·rī*, often in double form *ya·rī ya·rī*, like Khalkha Mongolian *zugeer* and *zugeer zugeer*. On the other hand, Dukhans use the Mongolic loan *jügeeri*, whereas Tuvans employ *ažirbas*. For an etymological discussion of the latter, see Ölmez (2007: 70). Tuhan *ya·rī* could be related to the verbal stem *yara-* ‘to be successful, advantageous, beneficial, useful, serviceable; to be suitable’ documented in Old Turkic sources (Clauson 1972: 956 and Wilkens 2019: 866), and occurring in Yellow Uyghur – a language Tuhan shares isoglosses with (see Ragagnin 2009) – as *yara-* (Roos 2000: 392). Tuhan *ya·rī* could be traced back to Old Turkic *yaragu* ‘passend, geeignet, geziemend, entsprechend // uygun, münasip, yararlı’ (Wilkens 2019: 866). There is, however, one problem with this etymological proposal. Tuhan displays the adjective *jaraylıy* (without initial half-long vowel) that shows close correspondences to Soyot *čaraylıy* ‘fitting, decent, nice, beautiful’ (Rassadin 2006: 153) and which clearly continues Old Turkic *yaraylıy* ‘suitable, opportune, useful’ (Clauson 1972: 964).

The occurrence in a language of two phonetically different forms ultimately coming from the same source is a well-known linguistic phenomenon. In this regard, cf. the items *bas* ‘also’ and *baha* ‘still’ occurring in Khamnigan Mongol and Buryat, both from Mongolic **basa* (Janhunen 2003: 99).

Of course, Tuhan *ya·rī* could have a totally different etymology. It could continue a different Turkic term, or it could be related to Mongolic *jüger* (Lessing 1960: 1083), though not without screeching frictions. It could also be a loanword from a different language once spoken in this area.

⁷ The initial vowel is quantitatively half long.

Avılzay ‘spider’

To refer to ‘spider’, Sayan Turkic varieties generally use cognates of *örümček*, documented in Old Turkic sources (Clauson 1972: 231b), eg. Tuva *eeremčik*, Dukhan, Soyot and Tofan *eremjik*. These forms etymologically go back to a denominal form of the verbal stem (*h*)*ör-* augmented by the suffixes *-(X)m* and the diminutive *-ČAk*; see Räsänen (1969: 275) and Nugteren & Roos (1996: 46).

Tuhan, on the other hand, displays a peculiar Mongolic loanword: *avılzay*. Neighbouring Mongolic cognates are Khalkha-Mongolian *aalz(an)*, Darkhat Mongolian *arwaalj*, Buryat *abaaxai* and Buryat (Sel) *abaalzay*.⁸ Phonetically, the Tuhan form shows close ties to Khamnigan⁹ *abaldzai* (Damdinov & Sundueva 2015: 10).¹⁰

References

- Bold, Luvsandorjijn 2013. Uygur Uriankhay khelend orson mongol üg [Mongolic loanwords in the Uighur-Uriankhay language]. In: B. Tuvshintogs and A. Gongor (eds.), *Tuva: Tüükh, Khel, Soyol* [Tuva: History, Language, culture] [Bibliotheca Oiratica 29.], Ulaanbaatar: Soyombo. 157–164.
- Bold, Luvsandorjijn 1982. ‘Uygur-urianskay khelny khöömiişsen egşgiyn asudal [The problem of pharyngealized vowels in the Uygur-Uriankhay language]’. *Khel Zokhiol Sudlal* [Language and Literature Studies] 15, 54–61.
- Clauson, Sir Gerard 1972. *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Damdinov, D. G. and Sundueva, E. V. 2015. *Xamnigansko-Russkij Slovar’*. Irkutsk: Izd-vo «Ottisk».
- Eriksonas, Tomas 2013. On the phonology and morphology of the Taiga-Sayan Tuha language. In: Marcel Erdal, Yunus Koç & Mikail Cengiz (eds.), *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. 225-246.
- Gruntov, Ilya & Mazo, Olga 2022. The Khamnigan language in Mongolia: Preliminary field notes of 2019 expedition. In: Ragagnin, Elisabetta & Khabtagaeva, Bayarma

⁸ For a thorough analysis of Mongolic forms referring to ‘spider’ and their relations, see Nugteren 2011: 347.

⁹ For the special position of Khamnigan and its archaic features, see, a.o. Janhunen 2003 and 1999 as well as Gruntov & Mazo 2022 and Khabtagaeva 2017.

¹⁰ The common Mongolian proto-form could be **aba ~ *abaa ~ *aya* augmented by the denominal nominal suffix *+ljAi* which forms names of plants and animals, e.g. Literary Mongolian *ulayaljai* ‘Lilium pumilum Delile (L. *tenuifolium*)’ < *ulayan* ‘red’, Buryat *malälzai* ‘flower of *sarana* (Lilium pumilum)’ < *malän* ‘bald’. In Khalkha, the suffix **+ljAi* was reduced, while the Standard Buryat form *abāxai* displays the diminutive suffix *+xAi*, which goes back to Mongolic *+KAi* (Ramstedt 1952: §98; Poppe GWM §123); I thank my colleague and friend Bayarma Khabtagaeva for these etymological clarifications.

- (eds), *Endangered languages of Northeast Asia* (Languages of Asia 28). Leiden: Brill. 100-137.
- Haslund-Christensen, Henning 1934. *Tents in Mongolia (Yabonah). Adventures and experiences among the nomads of Central Asia*. New York: Dutton & Co.
- Janhunen, Juha 2003. Khamnigan. In: Janhunen, Juha (ed), *The Mongolic Languages*. London & New York: Routledge. 83-101.
- Janhunen, Juha 1990. *Material on Manchurian Khamnigan Mongol*. [Castrenianumin Toimitteita 37.]. Helsinki: Finno Ugrian Society.
- Khabtagaeva, Bayarma 2009. *Mongolic Elements in Tuvan* [Turcologica 81.]. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Khabtagaeva, Bayarma 2017. *The Ewenki dialects of Buryatia and their relationship to Khamnigan Mongol* [Tunguso-Sibirica 41.]. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Lessing, Ferdinand D. ³1995. *Mongolian-English dictionary*. Bloomington: The Mongolia Society.
- Nugteren, Hans 2011. *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*. Utrecht: LOT.
- Nugteren, Hans and Roos, Marti 1996. Common vocabulary of the Western and Eastern Yugur languages: the Turkic and Mongolic loanwords. *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae* 49/1-2, 25-91.
- Ölmez, Mehmet 2007. *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen / Tuvacanın Sözcüğü: Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 72). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Poppe, Nicholas 1964. *Grammar of Written Mongolian*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ragagnin, Elisabetta 2022. Further notes on Mongolic elements in Uyghur-Uriankhay (Tuhan). In: Ölmez, Mehmet & Karaayak, Tümer (eds), *Türkçe ve Moğolca Çalışmaları Sempozyumu: Sir G. Clauson ve Talat Tekin'in Katkıları // Turkish and Mongolian Studies: Sir G. Clauson and Talat Tekin's Contributions*. Ankara: Bilgesu. 69-77.
- Ragagnin, Elisabetta 2018. A Turcological gem: The Tuhan language of Northern Mongolia. *Turkic Languages* 22/2, 217-229.
- Ragagnin, Elisabetta 2018a. On Old Uyghur traces. In: Zsuzsanna Gulacsi (ed.), *Language, Government, and Religion in the World of the Turks: Festschrift for Larry Clark at Seventy-Five* [Silk Road Studies 19.]. Turhout: Brepols. 117-135.
- Ragagnin, Elisabetta 2013. Secluded in the valleys of Kubsugul and forgotten in Mongolian libraries: The Uyghur-Uriankhay language and its speakers. In: Tatiana Pang, Simone-Christiane Raschmann and Gerd Winkelhane (eds.), *Unknown treasures of the Altaic World in libraries, archives and museums: 53rd annual meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Institute of Oriental Manuscripts RAS St. Petersburg, July 25-30, 2010*. Berlin: Klaus Schwarz. 358–363.
- Ragagnin Elisabetta 2011. *Dukhan, a Turkic variety of Northern Mongolia* [Turcologica 76.]. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ragagnin, Elisabetta 2009. A rediscovered low-land Tofan variety. *Turkic Languages* 13, 225-245.

- Ramstedt, Gustav J. 1952. *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. Formenlehre* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 104/2). Helsinki.
- Rassadin, Valentin I. 2006. *Slovar'. Sojotsko-russkij*. Sankt-Peterburg: Drofa.
- Rassadin, V. I. 2010. O jazyke sojotov Burjatii. *Turkic Languages* 14, 1: 127–138.
- Rassadin, V. I. 2010a. *Soyotica* (Studia Uralo-Altaica 48). Szeged: Szeged University [Edited by Béla Kempf].
- Rassadin, V. I. 2006. Tofalarskij jazyk i ego mesto v sisteme tjutkskix jazykov [The Tofan language and its place within the system of the Turkic languages]. Elista: Kalmyckij gosudarstvennyj universitet.
- Rassadin, V. I. 2006a. *Slovar'. Sojotsko-russkij*. Sankt-Peterburg: Drofa.
- Rassadin, V. I. 2002. Sojotskij jazyk". In: Neroznak, V. P. (ed), *Jazyki Narodov Rossii: Krasnaja Kniga / The Red Book of the Languages of Russia*. Moscow: Academia. 164-170.
- Rassadin, V. I. 2002a. Tofalarskij jazyk. In: Neroznak, V. P. (ed), *Jazyki Narodov Rossii: Krasnaja Kniga / The Red Book of the Languages of Russia*. Moscow: Academia. 182-190.
- Rassadin, V.I. 1995. Tofalarsko-russkij i russko-tofalarskij slovar. Irkutsk: Vostočno-Sibirskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Rassadin, V. I. 1978. Morfologija tofalarskogo jazyka v sravnitel'nom osve čenii. Moskva: Nauka.
- Rassadin, V. I. 1971. *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Ulan-Ude: Burjatskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Räsänen, Martti 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Roos, Maarti 2000. *The Western Yugur (Yellow Uygur) language. Grammar, texts, vocabulary*. [Unpublished Ph.D. dissertation, Leiden University].
- Syuryun, Arzhaana 2022. Documentation of Tofan: problems and possibilities. In: Ragagnin, Elisabetta & Khabtagaeva, Bayarma (eds), *Endangered languages of Northeast Asia* (Languages of Asia 28). Leiden: Brill. 217-228.
- Syuryun, Arzhaana 2017, "Documentation and revitalization of Tofa: fieldwork with the last speakers", *Endangered Languages Archive*. Handle: <http://hdl.handle.net/2196/00-0000-0000-0010-798D-A>
- Wilkens, Jens 2019. *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften.

Fieldwork moments with Baatar and Urtnasan

Tsagaan Üür village, November 2022

Simone-Christiane RASCHMANN* (Berlin/Hamburg)

Neue Spuren der altuigurischen Xuanzang-Biographie in Berlin

Die Arbeiten zur altuigurischen Übersetzung der Xuanzang-Biographie (Altuig. *tsi-en-čüen nom* „das Buch Ci en zhuan“¹, Chin. 大唐大慈恩寺三藏法師傳 *Datang daciensi sanzang fashi zhuan* „Biographie des Tripiṭaka-Meisters vom Kloster der Großen Barmherzigkeit der Großen Tang“, chin. Kurztitel 慈恩傳 *Ci en zhuan*) sind ein wichtiger Bestandteil im Schriftenverzeichnis des Jubilars. Daher war es ein glücklicher Umstand, dass ich während meiner Arbeit an den unidentifizierten altuigurischen Fragmenten in der Berliner Turfansammlung (Depositum der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin, Orientabteilung) im Online-Katalog (KOHD Digital) ein weiteres Fragment als Bruchstück einer Abschrift der Xuanzang-Biographie identifizieren konnte. Auf ein weiteres, bisher unerkanntes Fragment machte mich während der Arbeit an dieser kleinen Festgabe freundlicherweise Peter Zieme aufmerksam.

Auf die Stellung und Bedeutung dieses Werkes innerhalb des überlieferten altuigurischen Schrifttums muss an dieser Stelle nicht erneut eingegangen werden. Das große Interesse, das diesem Text in der Forschung entgegengebracht wird, beruht auch darauf, dass er eine Vielzahl von nichtreligiösen Themen behandelt und damit zugleich das Spektrum und damit unsere Kenntnis des altuigurischen Wortschatzes bereichert.

Auf der Grundlage umfangreicher Vorarbeiten Annemarie v. Gabains, die sie in den 80er Jahren des 20. Jahrhunderts nach Gießen gab, wurde dort von Klaus Röhrborn eine in Teilen DFG geförderte systematische Neubearbeitung der einzelnen Kapitel des Werkes begonnen. Der erste Band, die Edition des Kapitels VII, erschien 1991.² Wie die Autoren es in ihrer Einleitung der Bearbeitung des

* Universität Hamburg, Centre for the Study of Manuscript Cultures (CSMC), Cluster of Excellence ‘Understanding Written Artefacts’ (UWA), simone-christiane.raschmann@uni-hamburg.de, Orcid ID 0000-0002-2445-3018

¹ Wilkens 2021: 750.

² Vgl. dazu Ölmez und Röhrborn 2001: 8.

III. Kapitels zum Ausdruck bringen, war und ist die Arbeit an der Erschließung der altuigurischen Xuanzang-Biographie „ein dringendes Desideratum, gleichzeitig aber eine Aufgabe, die die Kräfte eines einzelnen übersteigt.“³

An der Edition des soeben erschienenen IV. Kapitels als Teil 7 in der von Klaus Röhrborn herausgegebenen Reihe „Xuanzangs Leben und Werk“ (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 34) hat neben Ablet Semet und Klaus Röhrborn auch Mehmet Ölmez wiederum mitgearbeitet.⁴

Neben der großen, auf vier Sammlungen in Beijing, St. Petersburg, Paris und Berlin verstreuten altuigurischen Handschrift der Xuanzang-Biographie (hier: A) sind im Zuge der weiteren Erschließung der überlieferten altuigurischen schriftlichen Artefakte weitere Handschriften bekannt geworden. Ein kleiner Überblick zum Stand der Forschung soll diese kleine Festgabe abschließen.

I. Zwei weitere altuigurische Fragmente der Xuanzang-Biographie in der Berliner Turfansammlung

Zur Publikation gelangen nachfolgend zwei weitere, kürzlich neu identifizierte altuigurische Bruchstücke der Xuanzang-Biographie.

U 2119⁵

U 2119 recto

U 2119 verso

© Depositum der BBAW in der SBB-PK, Orientabteilung

³ Röhrborn und Ölmez 2001: V.

⁴ Semet, Ölmez und Röhrborn 2022.

⁵ Katalogeintrag (S.-Ch. Raschmann): https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/receive/KOHDoldUygurMSBook_manuscript_00001613

U 2119 ist ein kleines Bruchstück eines breitformatigen Pustaka-Blattes aus dem X. Kapitel der altuigurischen Version der Xuanzang-Biographie. Auf Vorder- und Rückseite sind die Reste von vier Textzeilen erhalten. Eine Textparallele zum vorliegenden Textfragment stellen in der von Aysima Mirsultan veröffentlichten Neubearbeitung des X. Buches die Zeilen 384-388 (U 2119 recto) und 418-421 (U 2119 verso) dar.⁶ Den Inhalt der betreffenden Textabschnitte beschreibt Mirsultan in ihrer Kurzfassung des X. Kapitels wie folgt: "380-403 Todesahnung Xuanzangs, sein letzter Wille. 403-423 Die traurigen Schüler wollen nicht an seinen bevorstehenden Tod glauben, er aber weiß, dass der Moment gekommen ist".⁷

U 2119 recto (~ SI 6538-07a + HtPek 64a/8/-/12/)

/r/01/ ... ä]rtiml[ig] ü[rlü]k[süz] t[örö] ...

/r/02/ ... özin]gä yakın k[ä]lmiš-in bilip [...

/r/03/ ...]'RYNK' inčä tep y(a)rlik[a]d[1] ...

/r/04/ ...]-L'R Ø [...

„[Nachdem der Tripitaka-Meister das *Dabanruojing* vollständig übersetzt hatte, spürte er, dass die Kraft seines Körpers schwand und] dass der Dharma der Vergänglichkeit₂ (Skt. *anityatā*) sich ihm näherte, und er sprach zu [seinen Schülern] folgendermaßen: ...“⁸

U 2119 verso (~ SI 6538-07b + HtPek 64b/19/-/22/)

/v/01/ ... si]zlär [näčükin]⁹ b[i]lgäy [...

/v/02/ ...]-L'R amru mäniñ ütümin [...

/v/03/ ...]-kä anak boluŋ[...]

/v/04/ ... Ø yarlı]kadı : b[o] ...

„[Wie] könnt ihr es wissen? Ihr sollt immer bereit sein, meinen Rat zu []¹⁰, sagte er. Die[se Worte sprach er am 8. Tag des ersten Monats der ersten Jahres.¹¹ ...“

⁶ Vgl. Mirsultan 2010: 108, 111. Zu den Parallelen in der „großen Handschrift“ (A), in der chin. Vorlage und in den früheren Editionen der „großen Handschrift“, vgl. die Konkordanz in der Edition Mirsultan 2010: 52.

⁷ Vgl. Mirsultan 2010: 27.

⁸ Die Textergänzungen in der Übersetzung (recto und verso) erfolgen nach dem Text der „großen Handschrift“ (A), vgl. Mirsultan 2010: 108, 111.

⁹ Unidentifizierbare Graphemreste der rechten Worthälfte am Abbruchrand erhalten. Die Ergänzung erfolgt nach SI 6538-07b + HtPek 64b/19/.

¹⁰ Im Gegensatz zur Ergänzung im nächsten Satz wird hier aufgrund der erkennbaren Textabweichung von der „großen Handschrift“ (A) auf eine Textergänzung verzichtet.

¹¹ Mit Mirsultan 2010: 111 handelt es sich um das Jahr 664, das erste Jahr unter der Devise Linde.

Folgende Textvarianten zwischen dem hier publizierten Berliner Fragment und der edierten Fassung sind anzumerken:

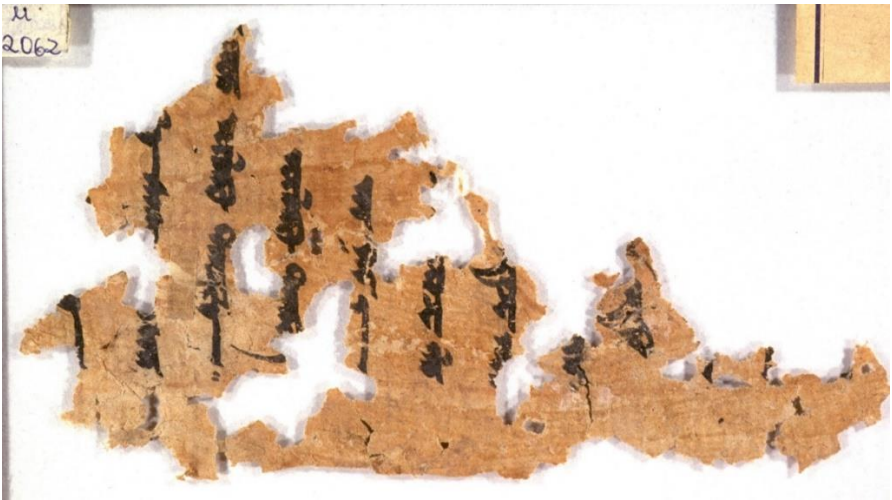
U 2119/v/02/ amru mäniñ ütümün ~ Mirsultan (2010), 111: Z. 419 [a]mru mäniñ ütümčä

Aufgrund der Lückenhaftigkeit des Textes kann diese Abweichung hier nur festgestellt, jedoch nicht genauer interpretiert werden. Dem Vorliegen des Akkusativsuffixes *üt+üm+in* im Berliner Fragment steht mit der Variante *üt+üm+čä* eine Verwendung des Äquativ gegenüber.

U 2119/v/03/ [...]kä anuk boluñ[...] ~ Mirsultan (2010), 111: Z. 420 ... kıl]guka anuk boluñ

Wie aus dem Unterschied in der verwendeten Dativform erkennbar ist (deutliche graphische Unterscheidung zwischen +kä im Berliner Fragment und +ka in der „großen Handschrift“), muss hier von einer textlichen Abweichung ausgegangen werden. Ein gesicherter Ergänzungsvorschlag kann hier nicht unterbreitet werden.

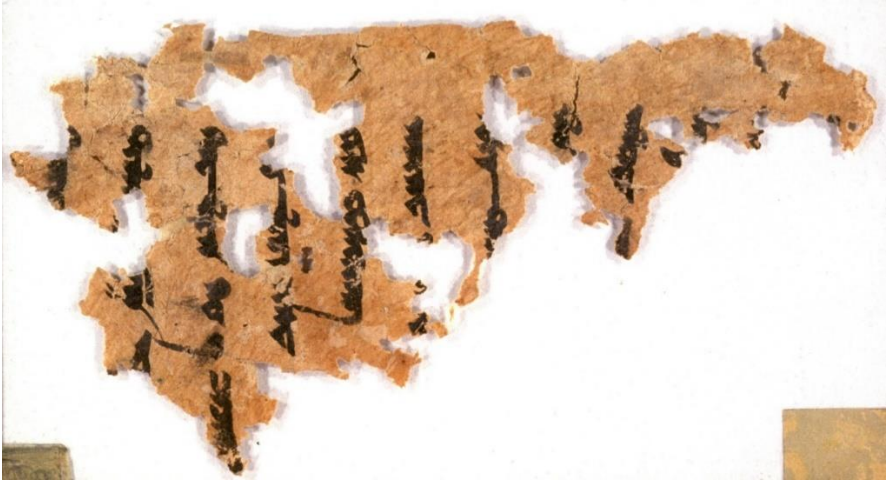
U 2062¹²

U 2062 recto

© Depositum der BBAW in der SBB-PK, Orientabteilung

¹² Katalogeintrag (S.-Ch. Raschmann): https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/receive/KOHDOldUygurMSBook_manuscript_00001519. Identifizierung: Peter Zieme (elektronische Kommunikation vom 18.04.2022).

U 2062 verso

© Depositum der BBAW in der SBB-PK, Orientabteilung

U 2062 ist ein Bruchstück einer unteren (recto) bzw. oberen (verso) Blatthälfte eines breitformatigen Pustaka-Blattes. Das Blatt ist einer von U 2119 abweichenden Handschrift zuzuordnen. Auf Vorder- und Rückseite sind noch 12 Zeilen erkennbar. Jedoch sind von den Zeilen /r/10/-12/ und /v/11-/12/ nur noch Graphemreste erhalten. Die aufgrund der erkennbaren Textunterbrechung in den Zeilen /r/04/-/06/ und /v/04/-/04/ vermutete Lage des Schnürlochkreises lässt darauf schließen, dass die Größe und der Zeilenumfang der vorliegenden Handschrift der der „großen Handschrift“ (A) sehr ähnlich gewesen ist. Auf dem Fragment erhalten ist ein Textabschnitt aus dem VIII. Kapitel der Xuanzang-Biographie. In der Edition des VIII. Kapitels durch Klaus Röhrborn (1996) bieten die Zeilen 1007-1015 (recto) und 1034-1044 (verso) eine Textparallele.¹³

In seiner Inhaltsangabe von Kapitel VIII beschreibt Röhrborn den Textabschnitt, zu dem die hier erhaltenen Textzeilen gehören, wie folgt: „Im folgenden (Z.784-1390 [=264b27-266a3]) wird der Antwortbrief zitiert, den Ming-jun, einer der Mönche um Xuan-zang, an den Würdenträger Liu Xuan schreibt, ...“¹⁴

¹³ Vgl. Röhrborn 1996: 94-97.

¹⁴ Röhrborn 1996: 9.

U 2062 recto (HtPar 179 (33a)/09/-/17/)¹⁵

/r/01/ [*yaki*]n
 /r/02/ [ädrämin ulatı inme]lun šast[r ä]rsär
 /r/03/ [kičig nom ol kö]zünür ülgü täñin :
 /r/04/ [täñlämäk atlıg Ө] ülgü täñig
 /r/05/ [ukıtmaķı] Ө azk(1)y-a
 /r/06/ [ärip yañı Ө bošg]utčı-lar
 /r/07/ [-ka buluñ yıñakıg körkit]däči ärür
 /r/08/ [ööč öčäšgütä tog yumzug tet]ir :
 /r/09/ [takı ymä ürtüglüg solalı]g ädgü
 /r/10/ []/
 /r/11/ []/
 /r/12/ []/

„[Wer könnte die allgemeinen und speziellen Fähigkeiten des Tripitaka-Meisters erkennen? Und was das Hetu]vidyā-Śāstra angeht, [so ist es ein kleiner Lehrtext. Obwohl das, was [dieser Text] über das] Erkenntnismittel₂ ‚Wahrnehmung‘ (skr. pratyakṣa) [und über das ‚Schließen‘ (skr. anumāṇa) genannte] Erkenntnismittel₂ [lehrt,] minimal ist, ist er richtungs[weisend für die Nov]izen. Er ist [das Banner₂, wenn man eine Diskussion durchführen will.] [Ferner kann man absolut₂ nicht [adäquat] schildern, wie [dieser Text die Novizen] mit allen tiefen Lehrsätzen und mit ausgewählter Weisheit ausstattet, wenn er [ihnen] die verdeckten und verschlossenen] guten [Dharmas offenbart.]“

U 2062 verso (~ HtPar 180 (33b)/09/-/19/)

/v/01/ t[e]tir [...
 /v/02/ tılan[gur]mak äd[rämin
 /v/03/ sav-lig hua čäčäki[n ...
 /v/04/ b[ä]g-lig eši[Ө -lig ...
 /v/05/ baš baštıñ Ө [...
 /v/06/ ’’RYQY / []/ []/ Ө [...
 /v/07/ kün t(ä)ñ[ri altınintakı beš ulug grh]
 /v/08/ -lar [...

¹⁵ Die Textergänzungen und die Übersetzung (recto und verso) erfolgen nach der „großen Handschrift“ (A) in der Edition Röhrborn 1996: 94-97 (ZZ. 1004-1015).

/v/09/ altı o[ronlugnuŋ etigin ediz söz]

/v/10/ -läd[äči ärür ...

/v/11/ []/[...]

/v/12/ /[...]

„Er hat [alle Zahlen₂künste ergründet durch das Ausmaß des Wissens, über das er verfügt. Er ließ] seine Elo[quenz im Heiligen Garten (sc. am Hofe) wie einen Wind blasen und ließ] die Blumen seiner Worte [im Wald] der Staatsdiener₂ [erstrahlen.] Er ist der Allererste, [wie der erste Morgenglanz] zwischen [den Wolken und wie die Fünf Elemente-Planeten unter] der Sonne. Über die Figuren [des Zhou-yi] mit den] Sechs [Positionen] hält er [hochgelehrte] Reden.“¹⁶

Textvarianten

U 2062/r/03/ ... kö]zünür ülgü täñin : ~ Röhrborn (1996), 94: Z. 1008 közünür ülgü täñig

Der Text des Berliner Fragments scheint hier, wie die unterschiedlichen Akkusativbildungen anzeigen, im Gegensatz zu der durch das Pariser Fragment repräsentierten Textversion der „großen Handschrift“ zwischen den Bildungen *közünür ülgü täñi* „Erkenntnismittel₂ ‚Wahrnehmung‘ (skr. *pratyakṣa*)“¹⁷ (Nominalphrase, deren Kopf mit dem Possivsuffix der 3. Person markiert ist) und der durch *atl(i)g* erweiterten Bildung [*tä*]ηlämäk *atl(i)g ülgü täñ* „das ‚Schließen‘ (skr. *anumāṇa*) genannte Erkenntnismittel“ zu unterscheiden. Das Pariser Fragment zeigt dagegen durch die verwendete Form des Akkusativ-Suffixes einen unmarkierten Kern in der Nominalphrase *közünür ülgü täñ+ig* an.

U 2062/v/06/ ’’RYQY ~ Röhrborn (1996), 97: Z. 1039 araki

Die vollständige Textpassage lautet nach HtPar 180 (33b)/14/-/16/ in Röhrborn (1996), 97: *baš baštuŋ ol bulit araki ätiñiri y(a)rok täg kün t(ä)ñr[i] altunintaki beš ulug grhlar täg*¹⁸ „Er ist der Allererste, wie der erste Morgenglanz zwischen den Wolken und wie die Fünf-Elemente-Planeten unter der Sonne“

Die Entsprechung im chinesischen Text der Xuanzang-Biographie lautet nach Frankenhauser: (T2053.50.0265a19-2) 驪首雲中。先鳴: 日下 „hob den Kopf in die Wolken“ und proklamierte als erster [seinen Sieg] in der Hauptstadt.“¹⁹ Nach Frankenhauers Kommentar entspricht der Übersetzung „Rixia 日下 „in der Hauptstadt“, wörtlich: „unter der Sonne“. Mit *kün t(ä)ñri*

¹⁶ Röhrborn 1996: 97 (ZZ. 1032-1044).

¹⁷ Röhrborn 1996: 95.

¹⁸ Fettschreibung markiert die erhaltenen Parallelen in U 2062, einschließlich der Variante *araki* ~ *arigu/ariki*.

¹⁹ Frankenhauser 1995: 22.

altunintaki „unter der Sonne“ folgt die altuigurische Übersetzung wörtlich dem chinesischen Text.²⁰

Nach Röhrborns Edition weicht der altuigurische Übersetzer jedoch in der syntaktischen Struktur von der chinesischen Vorlage ab, da er in seiner Übersetzung ‚die Fünf-Elemente-Planeten‘ „unter der Sonne“ plazierte. Frankenhauser übersetzt den nachfolgenden chinesischen Text wie folgt: (T2053.50.0265a20): 五行資其筆削六位佇其高談 „Die Fünf Elemente unterstützten seine Berichtigungen, die Sechs Ränge [der Hexagramme des *Yijing*] warteten auf seine hohen Ausführungen.“²¹

Die in dem Pariser Fragment (HtPar 180 (33b)/14/)²² belegte Schreibung *ol bulit araki* kann als gesicherte altuigurische Übersetzung von Chin. 雲中 *yun zhong* angesehen werden.²³ Bei dem in U 2062/v/06/ belegten ’RYQY muss ein (Abschreib-)Fehler vermutet werden. Der Erhaltungszustand des Fragments lässt keine Aussage zu, ob hier vielleicht eine Variante zum Text der „großen Handschrift“ vorgelegen hat.

II. Die Abschriften der altuigurischen Übersetzung der *Xuanzang-Biographie*

Zur „großen Handschrift“ (hier: A) liegen zahlreiche Beschreibungen vor. Annemarie von Gabain konnte an verschiedenen Arbeitsorten (Peking, Paris und Berlin) direkt an den Originalfragmenten der Handschrift arbeiten und daher sei ihre Beschreibung hier nochmals zitiert. Es ist zu beachten, dass ihrer Beschreibung, entgegen der in der Katalogisierung der Orientalischen Handschriften in Deutschland angewandten senkrechten Leserichtung, die waagerechte Leserichtung zugrunde liegt.

„Die Handschrift besteht aus bräunlichem, stark geripptem Papier. Die einzelnen Blätter, von denen kein einziges mit allen vier Rändern erhalten ist, waren ursprünglich etwa 20 cm breit und 46 cm hoch. Der Schriftspiegel ist 14 cm breit. Jede Seite hat 27 Zeilen. Das pothī-Loch ist von einem roten, konzentrischen Kreis umgeben, der die 6. bis 8. Zeile unterbricht. Die Blätter sind rot liniert und haben rote Randlinien. Die Paginierung befindet sich, wie üblich, auf der Rückseite. Es wird nach Kapitel und Blatt gezählt.“²⁴

Die Angaben zur Handschrift können nunmehr durch die Beschreibung der in St. Petersburg aufbewahrten Fragmente im ersten Band des Katalogs der

²⁰ Frankenhauser 1995: 101 (Anm. 353).

²¹ Frankenhauser 1995: 22.

²² Röhrborn 1996: 97, Z. 1039.

²³ Eine entsprechende Ergänzung kann in dem Eintrag 中 *zhong* in Semet 2005: 204 vorgenommen werden.

²⁴ Ölmez und Röhrborn 2001:, 5 (zitiert nach Gabain 1935: 154).

altuigurischen Handschriften und Blockdrucke in der Serindia Sammlung des Institut für Orientalische Handschriften (Russische Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg) noch spezifiziert werden.²⁵ Zum Papier der Handschrift werden folgende Angaben gemacht: “Laid (4/cm), one-layered, medium, matte paper of brownish colour.“ Der Durchmesser des Schnürlochkreises ist mit 4,5 – 4,9 cm, der Zeilenabstand mit 1,6 cm angegeben. Im Katalogeintrag No. 0303 wird angemerkt, dass die unter der neuen Inventarnummer SI 6538 (vormals Uig/6.) inventarisierten Fragmente 11-12 möglicherweise zu einer anderen Handschrift gehören. Als Format wurde für die Xuanzang-Fragmente in den beiden zugehörigen Katalogeinträgen jeweils “a-pustaka (portrait format)“ angegeben. Der Beschreibung liegt also, wie bei A. v. Gabain, aber entgegen den Konventionen in den VOHD-Bänden, waagerechte Leserichtung zugrunde. Allerdings liegt den Maßangaben in den Katalogeinträgen des St. Petersburger Katalogs die senkrechte Leserichtung zugrunde. Diese Diskrepanz gilt es bei der Katalogbenutzung zu beachten. Die Berliner Fragmente der „großen Handschrift“ (U 7297 – U 7344)²⁶ können durch ihre geringe Größe keine wesentlichen neuen Angaben beitragen. Es handelt sich bei den in Berlin aufbewahrten Fragmenten fast ausschließlich um rechte untere (recto) bzw. obere (verso) Blattecken. Zur Beschreibung der Handschrift lässt sich noch ergänzen: Die Blattecken des Manuskripts sind abgerundet und die Breite der oberen und unteren Blattränder liegt bei den Fragmenten zwischen 2,2 und 2,7 cm. Die Breite des rechten Blattrandes schwankt zwischen 3,7 und 4,5 cm. Eine Fundortangabe ist nicht erhalten.

Die rekonstruierte Größe eines Original-Blattes, kein Blatt der „großen Handschrift“ (A) ist vollständig erhalten, wird im Petersburger Katalog mit 19 x 48 cm angegeben. Kahar Barat gab in seiner Edition des X. Kapitels eine Buchgröße von 20 x 46 cm an.²⁷

Die hier zu Publikation gelangten zwei Fragmente aus der Berliner Turfansammlung lassen sich zwei verschiedenen Abschriften zuordnen. Jedoch sind diese beiden Handschriften schon durch zuvor publizierte Fragmente der Xuanzang-Biographie aus der Berliner Turfansammlung bekannt gemacht worden.

Zu einer Handschrift **B** gehören das hier neu publizierte Fragmente **U 2062** und das bereits 1990 von Peter Zieme edierte Fragment **U 1873**.²⁸ Nur für das Fragment U 1873 ist eine Fundortangabe erhalten: T II Y 59. Nach dieser Angabe

²⁵ Lundysheva, Turanskaya und Umemura 2012: Nos. 0302, 0303

²⁶ Zu den Katalogeinträgen siehe VOHD XIII,12 # 468 – 481.

²⁷ Barat 2000: IV. Der Durchmesser des Schnürlochkreises betrug nach Barat 5 cm. Zum Papier vermerkte er außerdem: “The paper is made of hemp.“

²⁸ Zieme 1990: 80-83

wurde das Fragment während der zweiten deutschen Turfanexpedition (1904-1905) in Yarchoto entdeckt. U 2062 und U 1873 sind Fragmente von breitformatigen Pustaka-Blättern. Da kein Blatt vollständig erhalten ist, lässt sich die Zeilenzahl pro Seite nicht ermitteln. Unter Berücksichtigung der üblichen Lage des Schnürlochkreises, von dem nur Reste der roten Kreisliniierung in der Zeilenmitte U 1873/v/02/ am Abbruchrand erhalten sind, kann man von mindestens 18 Zeilen pro Seite ausgehen.²⁹ Keine Zeile ist vollständig erhalten. Die Länge der am vollständigsten erhaltenen Zeilen U 1873/r/12/-/13/ beträgt 14,3 cm. Das mittelstarke, mittelbraune Papier der Handschrift weist eine deutlich sichtbare senkrechte Papierrippung (5/cm) auf. Zur Blatteinrichtung gehören eine hellrote Rand-, Zeilen- und Kreisliniierung, die jedoch durchgängig stark verblasst und stellenweise ganz erloschen ist. Der Zeilenabstand beträgt 1,5 cm. Vereinzelt treten Abweichungen auf (1,4 – 1,6 cm), die jedoch auch dem Erhaltungszustand des Fragments bzw. des Papiers geschuldet sein können. Die Breite des oberen und unteren Blattrandes beträgt jeweils 2,0 cm. Der Verlauf der Textzeilen auf Vorder- und Rückseite ist gegenläufig. Die Schriftgröße der Handschrift B ist kleiner als die der nachfolgend beschriebenen Handschrift C.

Zu einer Handschrift C gehören das hier publizierte Fragment U 2119 und das von Kogi Kudara und Peter Zieme bereits 1984 publizierte Fragment U 1504b³⁰. Nach der nur auf dem Fragment U 1504b erhaltenen Fundortangabe T I α wurde das Fragment während der ersten deutschen Turfanexpedition (1902-1903) in der Ruine α in Kočo ausgegraben. Es handelt sich wiederum um Bruchstücke von breitformatigen Pustaka-Blättern. Eine Zeilenzahl für die Blätter lässt sich aufgrund des Zustandes der Fragmente nicht ermitteln. Gleiches gilt für die Zeilenlänge.³¹ Das mittelstarke, mittelbraune Papier weist eine waagerechte Papierrippung (5/cm) auf. Eine hellrote Randliniierung ist nur auf U 1504b erhalten. Eine hellrote Zeilenliniierung ist noch schwach erkennbar. Der Zeilenabstand beträgt 1,5 – 1,7 cm. Eine Kreisliniierung ist nicht erhalten. Jedoch wird aufgrund der vorliegenden unbeschriebenen Zeilenabschnitte in den Zeilen U 2219/r/04/ (auf erhaltenen Textzeilenabschnitt folgend) und U 2119/v/04/ (dem erhaltenen Textzeilenabschnitt vorangehend) vom Vorliegen eines Schnürlochkreises ausgegangen. Der untere (recto) bzw. obere (verso) erhaltene Blattrand auf U 1504b hat eine Breite von 2,0 cm. Der Zeilenverlauf auf Vorder- und Rückseite ist gegenläufig. Die saubere, von den Bearbeitern von U 1504b als kalligraphisch bezeichnete Schrift (Block- oder Sūtraschrift) ist größer als die der Handschrift B.

²⁹ Die ursprüngliche Größe des Schnürlochkreises lässt sich nicht mehr ermitteln.

³⁰ Vgl. Kudara und Zieme 1984: 138-140 + Taf. I.

³¹ Die Bearbeiter des Fragments geben eine rekonstruierte Höhe des Schriftspiegels von ≈ 17 cm an, vgl. Kudara und Zieme 1983: 138.

Das im Turfan Museum aufbewahrte Fragment **80TBI.547** wurde ebenfalls in der Turfanoase, in den Tausend-Buddha-Höhlen von Bäcklik (Chin. Bozikeli Qianfodong 柏孜克里克千佛洞) gefunden und von Zieme im Jahr 2011 ediert.³² Im Online-Katalog der nicht-chinesischen Textfunde wird das Fragment wie folgt beschrieben: “Size (cm) 9.7 x 13.3, Color camel, Thickness middle, Trace of screen (/cm) 5, Hardness semi-hard, Paper quality low-mid“. Das Fragment ist in Blockschrift geschrieben, Reste von je 7 Zeilen sind auf Vorder- und Rückseite erhalten, der Zeilenabstand ist für die Seite a mit 1,2 – 1,4 cm, für die Seite b mit 1,5 – 1,8 cm angegeben. Reste einer roten Randlinierung sind an einigen Zeilenenden erkennbar. Zieme kommt in seiner Edition zu dem Schluss, dass die Handschrift des Bäcklik-Fragments der „großen Handschrift“ im Hinblick auf die Blattgröße und Zeilenlänge sehr ähnlich zu sein scheint, aber es sich nicht um zeilengleiche Abschriften handelt. Deutlich erkennbar auf den Digitalaufnahmen des Fragments ist, dass das Papier aufgequollen ist und rotbraune Sandablagerungen aufweist. Eine Zuordnung zu einer der beiden Handschriften (B, C) der Berliner Fragmente scheint jedoch nicht möglich. Vorläufig wird daher hier von einer weiteren Abschrift **D** ausgegangen.

Unter den Dunhuang-Funden befindet sich bekanntlich ebenfalls eine größere Anzahl von Uigurica, darunter auch Fragmente von Handschriften der altuigurischen Übersetzung der Xuanzang-Biographie. Abdurishid Yakup hat 2003 die Funde von Fragmenten der Xuanzang-Biographie aus den Nördlichen Grotten, die als Bruchstücke zweier ‚Versionen‘ identifiziert wurden (Dunhuang A, Dunhuang B), wie folgt beschrieben:

Dunhuang A

„A. The first version consists of nine very small pieces of fragments published in DMBS under the signature number **B49:4-1~9** (pl. XLIII), including four other pieces with the signature **B49:25-1~4** (pl. XLIV). All these fragments were discovered in the same cave (B49) and are written on the thick, hard hemp paper in the square type of the Uyghur script.“³³

Dunhuang B

B53:11³⁴, ein weiteres Fragment der Xuanzang-Biographie, wird als relativ gut erhaltenes Blatt einer weiteren Handschrift (Dunhuang B) beschrieben: “According to the descriptions, it is written on the thick, hard hemp paper which bears a red line ...”.³⁵ Entgegen der ursprünglichen Darstellung in der

³² Zieme 2011: 142-144.

³³ Yakup 2003: 264. Zu den mit pl. XLIII und pl. XLIV angegebenen Abbildungen vgl. die entsprechenden Tafeln in DMBS.

³⁴ Ein Faksimile des Fragments ist veröffentlicht in DMBS, pl. LXIII.

³⁵ Yakup 2003: 265.

Erstpublikation handelt es sich aber, mit Ashuri und Yakup, nicht um einen Blockdruck, sondern wiederum um eine Handschrift. Weitere Angaben zur Handschrift betreffen die Schrift, die als “the square type of the Uyghur script“ bezeichnet wird und die Textbreite, die mit 11,8 cm angegeben wird.³⁶ Yakup verweist darauf, dass die Zeilenanordnung und die Schreibweise einiger Wörter von der in den bisher bekannten Versionen abweicht. Nach der Edition sind jeweils 8 Zeilen auf Vorder- und Rückseite des Fragments erhalten.³⁷ Eine Angabe zur vermuteten ursprünglichen Zeilenzahl pro Seite gibt es nicht. Yakup vermutet, dass die Abschrift, wie auch die anderen Handschriften, während der Song-Periode angefertigt wurde.³⁸

D 0913 ist ein kleines, in der Dunhuang Akademie (Research Department of Dunhuang Academy) aufbewahrtes Fragment, das durch Zhang Tieshan und Peter Zieme 2022 zur Edition gelangte. Die erhaltenen Textzeilen auf Vorder- und Rückseite stammen von unterschiedlicher Hand. Während die Schrift des Kolophons zum IV. Buch auf der Vorderseite des Fragments als “the classical script form used for sutras“ von den Bearbeitern beschrieben wird, ist ein Leserkolophon auf der wohl zunächst unbeschriebenen Rückseite in kursiver Schrift hinzugefügt worden. Die Größe des Fragments beträgt 11,0 x 6,9 cm. Ob ein Zusammenhang zwischen dem Fragment D 0913 und den Fragmenten der Funde aus den Nördlichen Grotten von Dunhuang besteht, wird von Zhang/Zieme nicht angegeben. Das Fragment B49:25~4 aus den Nördlichen Grotten, das Yakup als Bruchstück des IV. Kapitels der Xuanzang-Biographie identifizierte³⁹, ist mit D0913 nicht identisch. Ein Handschriftenvergleich auf der Grundlage der veröffentlichten Fotos lässt eine Zugehörigkeit des Fragments D0913 zur Handschrift Dunhuang A vermuten.

In einer 2006 gegebenen Gesamtübersicht zu den entdeckten Uighurica aus den Nördlichen Grotten von Dunhuang vermerkt Yakup zu einem weiteren, in “square script“ geschriebenen Fragment, **B 157:23**, mit einem Maß von 14,3 x 9,2 cm: “Buddhist (Xuanzang?)“.⁴⁰ Dieses Fragment weist mit Yakup eine chinesische Paginierung auf: “四百七 sibai qi ‘four hundred seven ...’⁴¹

Wie von den Bearbeitern angemerkt, nehmen die der Xuanzang-Biographie zugeordneten altuigurischen Fragmente, die auf den Rückseiten chinesischer Buchrollen niedergeschrieben wurden (Ch/U 6052 + Ch/U 6061 verso, Ch/U 6020 verso, Ch/U 6268 verso) wahrscheinlich eine Sonderstellung ein.

³⁶ Ibd.

³⁷ Yakup 2003: 265.

³⁸ Ibd.

³⁹ Yakup 2003: 265.

⁴⁰ Yakup 2006: 6.

⁴¹ Yakup 2006: 6 Anm. 22.

Bei den Fragmenten **Ch/U 6052/v**⁴² + **Ch/U 6061/v**⁴³ und **Ch/U 6020 /v**⁴⁴ handelt es sich um Bruchstücke einer bilingualen Textfassung des ‚Vorworts zu den Heiligen Lehren Tripiṭakas der Großen Tang‘ (Chin. 大唐三藏聖教序), das 648 von Kaiser Taizong 太宗 verfasst wurde.⁴⁵ Der abweichende kursive Duktus der Handschriften und der divergierende chinesische Text auf den Vorderseiten zeigen an, dass es sich um Fragmente zweier verschiedener Abschriften des Vorwortes handelt.

Ch/U 6268 gehört, wie die erhaltene Fundortsignatur T II Y 17.6 aussagt, zu den Yarchoto-Funden der zweiten deutschen Turfanexpedition. Den altuigurischen Textabschnitt auf der Rückseite konnte Peter Zieme im X. Kapitel der Xuanzang-Biographie lokalisieren.⁴⁶ Der erhaltene Text ergänzt, wie Zieme anmerkte⁴⁷ und wie Mirsultan in ihrer Neubearbeitung des X. Kapitels gezeigt hat⁴⁸, vorhandene Textlücken in der „großen Handschrift“.

Ebenso wie die auf den Rückseiten chinesischer Buchrollen erhaltenen bilingualen Abschriften des ‚Vorworts‘ schließt Zieme für den Textabschnitt aus dem X. Kapitel nicht aus, „daß ein Exzerpt oder der Rest einer Teilübersetzung vorliegt.“⁴⁹ Der erkennbare spezielle Zuschnitt der chinesischen Buchrolle⁵⁰ und der breite, auf die letzte Textzeile Ch/U 6268/v/06/ folgende unbeschriebene Rand unterstützen diese Annahme und weisen auf das Vorliegen eines Textendes hin. Im Hinblick auf das bilinguale Vorwort verweisen Kudara und Zieme auf die Kopie des chinesischen Vorworts auf einer 64 Meter hohen Mamorstele in Xi’an.⁵¹

⁴² Zum Katalogeintrag Ch/U 6052 recto vgl. BT 14: 67: *Mahāparinirvāṇasūtra*, Taishō 374, Bd. 12, 443a 11-21.

⁴³ Zum Katalogeintrag Ch/U 6061 recto vgl. BT 14: 67: *Mahāparinirvāṇasūtra*, Taishō 374, Bd. 12, 443a 23-28.

⁴⁴ Zur Identifizierung der Vorderseite des Fragments Ch/U 6020 vgl. Kudara 2000: 242: *[Buddha]avataṃsakasūtra*, Taishō 279, Bd. 10, 340c 9-16.

⁴⁵ Zur Edition von Ch/U 6052 + Ch/U 6061 verso vgl. Kudara und Zieme 1984: 140-148. Zur Bearbeitung des Fragments Ch/U 6020 verso, vgl. Zieme 2008: 475-479. Zu Taizongs Vorwort vgl. auch die Anmerkung und weiterführende Literaturhinweise in Kudara und Zieme 1984: 140, Anm. 23.

⁴⁶ Zieme 1990: 84-85. Katalogeintrag Ch/U 6268 recto: BT 6: 155: *Suvarṇaprabhāsasūtra*, Taishō 663, Bd. 16, 357a 27 – 357b 5.

⁴⁷ Zieme 1990: 84.

⁴⁸ Mirsultan 2010: 129-130.

⁴⁹ Zieme 1990: 84. Zu den Fragmenten des Vorworts vgl. auch die Bemerkungen in Röhrborn 1986: 119 und Semet 2005: 5.

⁵⁰ Der rechte Blattrand, eine Schnittkante, verläuft durch eine chinesische Textzeile auf der Vorderseite hindurch. Die uigurischen Textzeilen auf der Rückseite nutzen jedoch die gesamte Blatthöhe der chinesischen Buchrolle. Die Breite des Zuschnitts und damit auch die Gesamtzahl der Textzeilen ist durch den Abbruch der linken Blatthälfte unbekannt.

⁵¹ Vgl. Kudara und Zieme 1984: 141 Anm. 23.

Lässt man diese Exzerpte bzw. Teilübersetzungen außer Acht, lassen sich somit bisher sieben Abschriften der altuigurischen Xuanzang-Biographie nachweisen: die „große Handschrift“ (A), Handschrift B, Handschrift C, Handschrift D, Dunhuang A und Dunhuang B. Für die „große Handschrift“ (A) ist der Fundort unbekannt. Für drei Handschriften ist die Turfan-Oase als Fundort gesichert (Handschriften B-D), ebenso wie Dunhuang für die zwei weiteren Handschriften (Dunhuang A-B). Soweit der teilweise fragmentarische Zustand eine Aussage zulässt, kann davon ausgegangen werden, dass alle Handschriften die gleiche Buchform (breitformatige Pustaka-Blätter) aufweisen. Inwieweit dieser Umstand als ein Kriterium für die Annahme einer zeitnahen Anfertigung der Handschriften herangezogen werden kann, bleibt Untersuchungen in der Zukunft und einer vergleichenden Studie zu den altuigurischen Manuskripten der Xuanzang-Biographie vorbehalten. Yakup deutet in seiner Bearbeitung der Dunhuang-Fragmente eine zeitliche Nähe der Abschriften ebenfalls an.⁵²

Tabellarische Übersicht zu den altuigurischen Handschriften der Xuanzang-Biographie

Sammlung/ Aufbewahrungs- ort	Hand- schrift	Lokalisierung/Signatur/ Parallele ⁵³	Katalogeintrag
HtPek: Chinesische Nationalbiblio- thek, Peking ca. 240 Fragmente + 8 Fragmente H 1 – H 8 (Kauf Joseph Hackin 1932 in Turfan)	A	(II) : 184-192; 194 (III) : 124 (b); 124 (a); 146; 145; 144; 143 (a); 143 (b); 142; 141; 140; 139; 138; 137; 136; 135; 158; 159; 130; 129; 128; 127; 134; 133; 132; 131; 37; 36; 35; 34; 33; 32; 31; 30; 29; 28; 27 (VII) 1 – 23 (IX) [SI 6538-5] + 72; [SI 6538-6] + 73; [SI 6538-4] + 74; 81 + 75; 82 + 76; 83(a) + 77; 83(b) + 78; 84 + 79; 85 + 80; 86 + 39; 87 + 40; 88 + 41; 89 + 42; 90 + 43; 91 + H4 +	

⁵² Yakup 2003: 265.

⁵³ Die Angaben zu den Blättern der „großen Handschrift“ beschränken sich auf die edierten Kapitel, die jeweils in runden Klammern vorangestellt sind. Die Reihenfolge entspricht der in der jeweiligen Edition.

		<p>163; 92 + H3 + 162(a); 93 + [HtPar 120] + 160; 94 + [HtPar 119] + 161; 151 + 47; 150 + 48; 149 + 49; 147; 148; 152; 153 + 125; 95 + H2; 96 + 38; 97 + 68; 98 + 69; 99 + 70; 100 + 71; 101 + H6; 102 + H7; 103 + H8; 104 + H1; 105 + 44</p> <p>(X) 106+45; 107+46; 108+50; 123+51; 109+24; [SI 6538-01]+25; [SI 6538-02]+26; [SI 6538-03]+H 5; [SI 6538-07]+64; [SI 6538-08)+65; [SI 6538-09]+66; [SI 6538-10]+67; 157+52; 156+53; 155+54; 154+55; 56; 110+57; 111+58; 112+59; 113+60; 114+61; 115+62; 116+63(b); 117+63(a); 118+(47476-256(122)/255(122)); 119+(47476-246(117)/245(117)); 120+[47476-248(118)/247(118)]; 121+[47476-254(121)/253(121)]; 122(a)+[47476-240(114)/239(114)]; 122(b)+[47476-242(115)/241(115)]; 193+[47476-244(116)/243(116)]</p>	
<p>HtStP: IOM, St. Petersburg SI 3156 (vormals: Uig/3.), SI 6538 (vormals: Uig/6.)</p>	A	<p>(III): SI 6538-12; SI 6538-11 (V) SI 3156-70; SI 3156-31; SI 3156-50; SI 3156-49; SI 3156-48; SI 3156-47; SI 3156-46; SI 3156-45; SI 3156-44; SI 3156-43; SI 3156-42; SI 3156-41; SI</p>	<p>Lundysheva/ Turanskaya/Umem- ura (2012): Nos. 0302, 0303</p>

92 + 2 Fragmente		<p>3156-51 – SI 3156-66; SI 3156-1 – SI 3156-16</p> <p>(VIII) SI 3156-81, SI 3156-82, SI 3156-80, SI 3156-79, SI 3156-78, SI 3156-77, SI 3156-76, SI 3156-75, SI 3156-74, SI 3156-73, SI 3156-72, SI 3156-71, SI 3156-67, SI 3156-68, SI 3156-69</p> <p>(IX) SI 6538-5 + [HtPek 72]; SI 6538-6 + [HtPek 73]; SI 6538-4 + [HtPek 74]</p> <p>(X) SI 6538-01+[HtPek 25]; SI 6538-02+[HtPek 26]; SI 6538-03+[H5]; SI 6538-07+[HtPek 64]; SI 6538-08+[HtPek 65]; SI 6538-09+[HtPek 66]; SI 6538-10+[HtPek 67];</p>	
<p>HtPar:</p> <p>Musée Guimet, Paris 47476</p> <p>123 Fragmente</p>	A	<p>(I) 237 (83a)⁵⁴</p> <p>(III) 123; 111; 112; 113; 101; 102</p> <p>(IV) 103 – 110; 94; 95; 98; 97; 96; 99; 100; 84 – 93; 72 – 82; 62 – 67</p> <p>(V) 68; 69; 70; 71; 60; 61</p> <p>(VII) 14 – 20, 9, 10, 1 – 8</p> <p>(VIII) 22, 21, 31 – 54</p> <p>(IX) 55; 56; 57; 58; 59; [HtPek 93] + 120 + [HtPek</p>	

⁵⁴ Semet 2002: 268-273.

		160]; [HtPek 94] + 119 + [HtPek 161]; (X) [HtPek 118]+ 122; [HtPek 119]+ 117; [HtPek 120]+ 118; [HtPek 121]+ 121; [HtPek 122(a)]+ 114; [HtPek 122(b)]+ 115; [HtPek 193]+ 116	
BBAW, Berlin ⁵⁵ 54 Fragmente	A	(I) U 7316, U 7322 (II) U 7297a-c, U 7298, U 7299, U 7300, U 7301, U 7302, U 7303, U 7304a-c, U 7305, U 7306, U 7307, U 7308, U 7309, U 7310 nicht lokalisiert/ (II ?) U 7296, U 7311 – U 7315, U 7317 – U 7344	VOHD XIII,12 # 482 – 483 VOHD XIII,12 # 468 – 481 VOHD XIII,12 # 484 – 516
BBAW, Berlin	B	(III) U 1873 ~ HtPar 3 - 4 (111a, 111b) = HT III, ZZ. 822-837, 847-862	VOHD XIII,12 # 467
BBAW, Berlin	B	(VIII) U 2062 (o.F.) ~ HtPar 179 (33a)/9/-/17/, HtPar 180 (33b)/9/-/19/ = HT VIII, ZZ.1007-1015, 1034-1044	KOHD Digital
BBAW, Berlin	C	(X) U 1504b ~ HtPek 156a+53b/11/-/17/, HtPek 155b+54a//15/-/22/ = HT X 644-650, 670-677	VOHD XIII,12 # 466
BBAW, Berlin	C	(X) U 2119 recto ~ SI Uig 6 7a/8/-/12/, U 2119 verso ~ HtPek 64b/19/-/22/	KOHD Digital

⁵⁵ Vgl. zu den Digitalisaten der Fragmente das DTA I unter der jeweiligen Standortsignatur U 7297 usw.

BBAW, Berlin		Taizongs Vorwort/(VI) Ch/U 6052 + Ch/U 6061 verso ~ HtPar 30, 11r (131)	VOHD XIII,12 # 462; VOHD XIII,12 # 463
BBAW, Berlin		Taizongs Vorwort/(VI) Ch/U 6020 verso ~ HtPar 29	VOHD XIII,12 # 461
BBAW, Berlin		(X) Ch/U 6268 verso ~ HtPek 52b, HtPek 156b = HT X, ZZ. 606-614	VOHD XIII,12 # 464
Turfan Museum, Turfan (Xinjiang, China)	D	(V) 80TBI:547 ~ SI 3156-63 = Tugusheva (1991) V 49, ZZ. 16-22, V 50, ZZ. 18-24	Catalogue of the Non-Chinese MSS Excavated From Bezeklik ⁵⁶
Dunhuang Academy / Northern Grottoes	Dunhuang A	(I), (IV), (V), (VI), (VIII), (X) B49:4-1~9; B49:25-1~4 ⁵⁷	
Dunhuang Academy / Northern Grottoes	Dunhuang B	(VIII) B53:11 ~ HT VIII: ZZ. 1642-1650, ZZ. 1668- 1675	
Dunhuang Academy / Northern Grottoes		B157:23 Buddhist (Xuanzang?) ⁵⁸	

⁵⁶ <http://bezeklik.sakura.ne.jp/en/index.html>. Passwortgeschützter Zugang für die an dem internationalen Kooperationsprojekt beteiligten Projektmitarbeiter.

⁵⁷ In einer detaillierten Übersicht gibt Yakup den Stand der Lokalisierung der Einzelfragmente an, vgl. Yakup 2003: 265. Zu einer möglichen Identifizierung von B49:4-1 vgl. auch Zieme 2008: 480-482.

⁵⁸ Yakup 2006: 6.

Dunhuang Academy, Research Department	Dunhuang A (?)	(IV) D0913 Kolophon	
---------------------------------------	----------------	---------------------	--

Bibliographie

- Aydemir, Hakan 2013. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Band I-II. [Xuanzangs Leben und Werk 10. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Barat, Kahar 2000. *The Uyghur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang. Ninth and Tenth Chapters. Edited and Translated with a Commentary*. [Indiana University Uralic and Altaic Series. 166.] Bloomington, Indiana.
- BBAW Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften
 BT 6 = Schmitt und Thilo 1975
 BT 14 = Thilo 1985
- Dietz, Siglinde, Mehmet Ölmez und Klaus Röhrborn 2015: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. [Xuanzangs Leben und Werk 11. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- DMBS = Peng und Wang 2000
- DTA I = Digitales Turfanarchiv I: http://turfan.bbaw.de/dta/u/dta_u_index.htm
- Frankenhauser, Uwe 1995. *Cien-Biographie VIII*. [Xuanzangs Leben und Werk 4. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gabain, Annemarie von 1935. ‚Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsang. I. Bruchstücke des 5. Kapitels.‘ *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl.* 1935,7: 151-180. [Reprint in SEDTF 1: 315-344]
- HT III = Ölmez und Röhrborn 2001
- HT X = Mirsultan 2010
- KOHD Digital <https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/content/index.xml>
- Kudara, Kōgi 2000. *A General Catalogue of the Chinese Texts from East Turkestan in the Berlin Collection*. Provisional trial edition. Kyoto.
- Kudara, Kōgi und Peter Zieme 1984. ‚Fragmente zweier unbekannter Handschriften der uigurischen Xuanzang-Biographie.‘ *Altorientalische Forschungen* 11: 136-148.
- Lundyshева, Olga V., Anna A. Turanskaya und Hiroshi Umemura 2021. *Каталог древнейуйгурских рукописей и ксилографов Сериндийского фонда Института восточных рукописей РАН*. Том 1 [= Catalogue of the Old Uyghur manuscripts and blockprints in the Serindia Collection of the Institute of Oriental Manuscripts, RAS. Volume 1]. Edited by Peter Zieme. Tokyo.
- Mirsultan, Aysima 2010. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie*

- von *Gabain* ediert, übersetzt und kommentiert. [Xuanzangs Leben und Werk 9. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ölmez, Mehmet 2002. ‚Die alttürkische Xuanzang-Biographie II (Eski Uyurca Xuanzang Biyografisi, II).‘ Mehmet Ölmez und Simone-Christiane Raschmann (eds.) *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*. [Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 35.] Istanbul/Berlin, 199-242.
- Ölmez, Mehmet und Klaus Röhrborn 2001. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. [Xuanzangs Leben und Werk 7. VdSUA. 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Özertural, Zekine 2021. *Alt türkische Handschriften. Teil 4: Varia Buddhica: Buddhistische Gedichte und kleinere Sutra-Texte*. [VOHD XIII,12.] Stuttgart: Franz-Steiner-Verlag.
- Peng, Jinzhang 彭金章, Wang Jianjun 王建军 und Dunhuang Academy 2000–2004. 敦煌莫高窟北区石窟 Dunhuang Mogaoku Beiqu shiku [Northern grottoes of Dunhuang Mogao Caves]. I–III. Beijing.
- Röhrborn, Klaus 1986. ‚Der Wert der modernen Übersetzungen der chinesischen Hsüantsang-Biographie und die alttürkische Version des Textes.‘ *Ural-Altäische Jahrbücher N.F.* 6: 100-121.
- Röhrborn, Klaus 1991. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. [Xuanzangs Leben und Werk 3. VdSUA 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Röhrborn, Klaus 1996. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. [Xuanzangs Leben und Werk 5. VdSUA 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schmitt, Gerhard und Thomas Thilo 1975. *Katalog chinesischer buddhistischer Textfragmente in Zusammenarbeit mit Taijun Inokuchi*. Bd. 1. [Berliner Turfantexte 6.] Berlin: Akademie-Verlag.
- SEDTF 1 Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung. 1. Text-Editionen und Interpretationen von Albert August von Le Coq, Friedrich Wilhelm Karl Müller, Willi Bang, Annemarie von Gabain, Gabdul Rašid Rachmati, Wilhelm Thomsen. Gesammelte Berliner Akademieschriften 1908-1938. Mit Vorwort von Georg Hazai. Leipzig 1972. (Opuscula. Sammelausgaben seltener und bisher nicht selbständig erschienener wissenschaftlicher Abhandlungen. 3, 1.)
- Semet, Ablet 2002. ‚Ein Fragment des I. Kapitels der uigurischen Xuanzang-Biographie.‘ Mehmet Ölmez und Simone-Christiane Raschmann (eds.) *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*. [Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 35.] Istanbul/Berlin, 265-277.
- Semet, Ablet 2005. *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie*. [Xuanzangs Leben und Werk 8. VdSUA 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Semet, Ablet, Mehmet Ölmez und Klaus Röhrborn 2022. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IV. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie*

- nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert.
[Xuanzangs Leben und Werk 12. VdSUA 34.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Thilo, Thomas 1985. *Katalog chinesischer buddhistischer Textfragmente*. Bd.2. [Berliner Turfantexte 14.], Berlin: Akademie-Verlag.
- VdSUA Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica
- VOHD Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland
- VOHD XIII,12 = Özertural 2021
- Yakup, Abdurishid 2003. 'On the newly unearthed Uyghur Buddhist texts from the northern grottoes of Dunhuang.' Sven Bretfeld und Jens Wilkens (eds.) *Indien und Zentralasien: Sprach- und Kulturkontakt. Vorträge des Göttinger Symposiums vom 7. Mai bis 10. Mai 2001*. [VdSUA 61] Wiesbaden: Harrassowitz, 259-276
- Yakup, Abdurishid 2006. 'Uighurica from the Northern Grottoes of Dunhuang.' A *Festschrift in Honour of Professor Masahiro Shōgaito's Retirement. Studies on Eurasian Languages*. Kyoto: Nakanishi, 1-41.
- Zieme, Peter 1990. 'Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung.' Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (eds.) *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*. [VdSUA 27]. Wiesbaden: Harrassowitz, 76-107.
- Zieme, Peter 2008. 'Some Bilingual Manuscripts of the Xuanzang Biography.' Peter Zieme (ed.) *Aspects of Research into Central Asian Buddhism. In memoriam Kōgi Kudara*. [Silk Road Studies 16.] Turnhout: Brepols, 475-483.
- Zieme, Peter 2011. 'A New Manuscript of the Old Uigur Translation of the Xuanzang Biography among the Bezeklik Fragments.' *Turfanological Research* 2, 142-144. [In Chinese, translated by Wang Ding]
- Zhang Tiezhan und Peter Zieme 2022. 'Two Old Uyghur fragments of the Research Department of Dunhuang Academy.' *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 75,4, 549-561.

Klaus RÖHRBORN* (Göttingen)

Altürkische Verben mit zwei Bedeutungs-Phasen

1. Einführung

Man weiß, dass Verben, die zwei Bedeutungs-Phasen haben, im Altürkischen ebenso wie im Türkeitürkischen nicht unbekannt sind. Die eine Phase beschreibt eine Handlung, die zu einem Zustand führt, die andere beschreibt das Ergebnis der Handlung, eben den erwähnten Zustand. Das Verb *turmak* kann sowohl „aufstehen“ als auch „stehen“ bedeuten. Ebenso das Verb *olurmak*, das sowohl „sich setzen“ als auch „sitzen“ bedeuten kann. Welche Verben zu diesen zwei-phasigen Verben gehören, wird sich erst klären, wenn das ganze verbale Corpus des Altürkischen im Rahmen des Uigurischen Wörterbuchs bearbeitet sein wird.

Verschiedene Sprachen, etwa das Deutsche und das Russische, haben zwei Übersetzungs-Äquivalente für diese beiden Phasen. Für das Deutsche sind das die soeben erwähnten Verben: *aufstehen* versus *stehen* und *sich setzen* versus *sitzen*. Im Russischen beschreiben die Verben *vstavat'* oder *vstat'* die Handlung des Aufstehens und das Verb *stojat'* beschreibt den Zustand des Stehens. Die Verben *sadit'sja* oder *sest'* verwendet man für die Handlung des Sich-Setzens, während man für den Zustand des Sitzens das Verb *sidet'* verwendet.

Lars Johanson, der sich ausgiebig mit den Aktionsarten usw. des Türkeitürkischen beschäftigt hat, weist auf die Schwierigkeiten hin, die erwähnten beiden Phasen im Türkeitürkischen scharf zu trennen¹. Das ist im Altürkischen nicht viel anders. Zum Beispiel ist der folgende Satz aus Maitrisimit durchaus zweideutig, auch wenn die vorliegende Übersetzung von Tekin eindeutig ist: *takı ymä tözün maitreka amranmakın ulug kişilär olurgu turgu yerig oronug sipirürlär arıurlar* „und weiterhin, aus Liebe zum edlen Maitreya fegen sie den Platz und den Ort, wo die wichtigen Personen zu sitzen und zu stehen pflegen, und putzen ihn“². Man könnte diesen Satz aber auch wie

* Prof. Dr. (Emeritus), Georg-August-Universität Göttingen, Philosophische Fakultät, Seminar für Turkologie und Zentralasienkunde, Klaus.Roehrborn@phil.uni-goettingen.de.

¹ Johanson 1971: 197 ff.

² Maitr 136 v. 8-10.

folgt übersetzen: „... sie fegen die Orte², wo wichtige Personen sich hinsetzen und hinstellen können, und putzen [diese Orte]“.

2. Die Verben *tur-* und *olur-* und ihre Ergänzungen

Wir stützen uns vor allem auf diese beiden Verben. Das Verben *olur-* ist durch den dritten Band „Verben“ des „Uigurischen Wörterbuchs“ von Zekine Özertural, der die Verben mit anlautendem *o-*, *ö-*, *u-* und *ü-* enthält und den die Bearbeiterin uns liebenswürdigerweise zugänglich gemacht hat, und für das Verb *tur-* ist allein durch den Index der Daśakarmāvadānamālā genügend Material vorhanden.

2.1 Die Verben *tur-* und *olur-* mit Ortsangabe im Dativ

Ein Aktant im Dativ weist im Allgemeinen auf die Handlungs-Phase hin, aber leider nicht immer. Die Belege für die Handlungs-Phase sind zahlreich: *ymä m(ä)n k(ä)ltim ornuma* (sic) *olurdum* „ich bin gekommen und habe mich auf meinen Thron gesetzt“³. Jetzt ein Beispiel aus einem präklassischem Text: *bo ok tonug kädip v(a)žir örgün üzä olurup burhan kutin bultu* „er zog ebendieses Kleid an, setzte sich auf den Vajra-Thron und erlangte die Buddha-Würde“⁴. Ein weiterer Beleg aus einem eher späten Text: *ačadašaturu eligniņ ogli udayi tegin padalipudar balıkta el orunuņa olurdi* „der Sohn des Königs Ajātaśatru, der Prinz Udāyin, setzte sich auf den Thron des Reiches in der Stadt Pāṭaliputra“⁵.

Einige Belege sind von vornherein zweideutig. Beide Phasen, Handlungs- und Zustands-Phase können gemeint sein: *kačan yeu wang han el ornuņa olurtukta nomug šazinig artokrak ayadı kötürdi* „als sich der Kaiser Yao-wang (366-416 n. Chr.) auf den Thron des Reiches setzte, ehrte und erhob er Lehre und Disziplin noch mehr“. So haben wir im Jahre 1996 diesen Passus übersetzt (HT VIII 510-13). Nach einem Vergleich mit der chinesischen Vorlage (Cien VIII 15 u.) halten wir es jetzt auch für möglich, dass der erste Teil des Satzes keine Handlung, sondern einen Zustand beschreibt: „als der Kaiser Yao-wang (366-416 n. Chr.) auf dem Thron des Reiches saß, ...“.

Andere Belege beschreiben eindeutig einen Zustand: *udayi tegin elig ymä altmiš yıl el orunuņa olurdi* „der Prinz Udāyin saß als König sechzig Jahre auf dem Thron des Reiches“⁶. Ebenso mit dem Verb *tur-*, wenn auch die Belege für dieses Verb selten sind: *bo kutlug tnl(i)g nirvan kapagiņa yagukk(i)ya turur* „dieses charismatische Wesen steht ganz nahe an der Pforte des Nirvana“⁷. Bei

³ TT II A 74.

⁴ Maitr 170 r. 22.

⁵ ZhangZiemeAnnals 64.

⁶ ZhangZiemeAnnals 67.

⁷ BT XXXVII 08958.

diesem Beispiel ist es natürlich möglich, dass die Festlegung auf die Zustands-Phase durch den Aorist des Verbs *tur-* bedingt ist.

2.2 Die Verben *olur-* und *tur-* mit Ortsangabe im Lokativ

Auch wenn die Ortsangabe im Lokativ steht, kann sowohl die Handlungs-Phase als auch die Zustands-Phase gemeint sein. So wird in einem Avadāna vom Selbst-Opfer des Königs Mahāpadma berichtet. Der König legte also seine Kleidung ab, „stellte sich an die Bergklippe und sprach gelobend Folgendes: ...“. Das ist die Übersetzung des Satzes: *tag sāñirintā turup kut kolumu inčā tep tedi:* ... in Berliner Turfantexte XXXVII⁸. Man könnte diesen Teil des Satzes aber auch auf die Zustands-Phase beziehen und folgendermaßen übersetzen: „während er an der Bergklippe stand, sprach [der König] folgendermaßen, indem er ein Gelübde äußerte“. Der Satz ist also doppeldeutig. Dasselbe trifft für die folgende Passage zu: Es wird im Rahmen des sechsten Karmapatha von dem Vergehen der Grobheit (skr. *pāruṣyavāda*) gesprochen und es heißt in diesem Zusammenhang: *birök kadir katig savlag kişi birlä ašta toyda olursar ...*. Das wird in Berliner Turfantexte XXXVII⁹ folgendermaßen übersetzt: „Wenn man sich mit einem Menschen, der heftige und schneidende Worte gebraucht, zu einem Mahl oder zu einer Feier niederlässt...“. Diese Übersetzung fokussiert also die Handlungs-Phase. Die folgende Wiedergabe ist aber ebenfalls richtig, und hier liegt der Akzent auf der Zustands-Phase: „Wenn man mit einem Menschen, der heftige und schneidende Worte gebraucht, bei einem Mahl oder einer Feier sitzt ...“.

3. Die Verben *tur-* und *olur-* in eindeutigen Kontexten

Wie wir gezeigt haben, sind die Verben *tur-* und *olur-* nicht in allen Kontexten eindeutig. Es gibt aber bestimmte Zusammenhänge, in denen nur die Handlungs-Phase oder die Zustands-Phase vorliegen kann.

3.1 Die Verben *tur-* und *olur-* in Verbindung mit Präverben

Präverben sind im Alttürkischen nicht unbekannt.¹⁰ Häufig sind es erstarrte Konverben wie *örü* und *kudt*. In Verbindung mit dem Verb *tur-* wird das Präverb *örü* häufig gebraucht, um dieses Verb auf die Handlungs-Phase festzulegen¹¹, wie es in der folgenden Phrase von einem Handwerker gebraucht wird: *ötrü ärdini ötürgüci är yänä ök örü turup ...* „da erhob sich der Juwelen-Bohrer erneut ...“¹². Ähnliche Sätze mit Lokativ oder Ablativ finden sich in Berliner Turfantexte III und im alttürkischen Vimalakīrtinirdeśa-sūtra: *beş yüz arhantlar olurmiş oronlarında örü turup ...* „indem die fünfhundert Arhats von den Plätzen, wo sie

⁸ BT XXXVII 10793-10794.

⁹ BT XXXVII 05301.

¹⁰ Vgl. Röhrborn 2021, passim.

¹¹ Vgl. Röhrborn 2021, S. 471.

¹² BT XXXVII 10694.

gesessen hatten, aufstanden ...¹³; und fast derselbe Wortlaut im folgenden Satz: *bodis(a)t(a)vlar kuvragı olurmiş oronıntın örü turup ...* „indem die Schar der Bodhisattvas von den Pätzen, wo sie gesessen hatten, aufstand ...“¹⁴. Eine vergleichbare Rolle spielt vielleicht das Präverb *yokaru*: ... *ögrünçlüg sävinçlig bolup yerdä yokaru turup ...* „indem [der König] ... froh und glücklich wurde und sich auf dem Boden aufrecht stellte ...“¹⁵. Eine ähnliche Funktion hat vielleicht das Präverb *yakin* in Verbindung mit dem Verb *olur*-¹⁶.

3.2 Die Verben *tur-* und *olur-* in Verbindung mit gegensätzlichen Verben

Hier betrachten wir die Verben *tur-* und *olur-* in Verbindung mit Verben, die keine zwei Phasen haben, also in Verbindung mit nicht-initialtransformativen Verben. Es handelt sich meist um Junktoren, in denen die Verben *tur-* und *olur-* im Gegensatz zu anderen Verben gebraucht werden. Im Uigurischen Wörterbuch werden solche Belege als Belege in Opposition (= in Opp.) oder als Belege in Antithese besonders gekennzeichnet: in beiden Fällen handelt es sich um Belege eines Wortes in Kontrast zu einem Wort mit gegensätzlicher Bedeutung.

Von Opposition sprechen wir dann, wenn die beiden Wörter in derselben Form direkt nebeneinander stehen, von Antithese sprechen wir, wenn sie durch andere Elemente getrennt sind. In den folgenden Sätzen handelt es sich um Verben in Antithese: *samtso açarı täprämäzün enç olurzun* „der Tripiṭaka-Meister möge sich nicht bewegen, [sondern] ruhig sitzen bleiben“¹⁷. Der folgende Satz ist ganz ähnlich: *azu ymä kañım(i)z bagtaşını amrılıp enç täprämädin olurmiş üdtä ...* „oder aber, wenn unser Vater (d. h. der Buddha) mit gekreuzten Beinen beruhigt und friedlich, ohne sich zu bewegen, dasitzt ...“¹⁸.

Es gibt aber auch Beispiele, wo diese Verben in Opposition zu gegensätzlichen Verben stehen: *tiltagsız kök kalıkda yer üzä olururça olurur turur yatar yoriyur* „auf dem blauen Äther², der ohne Grundlage ist, sitzt er, als ob er auf der Erde sitzen würde, steht er, liegt er und wandelt er“¹⁹.

3.3 Die Verben *tur-* und *olur-* in bestimmten Verbalformen

Es gibt bestimmte Verbalformen, die nur mit der Handlungs-Phase oder der Zustands-Phase vorkommen²⁰. Dazu gehört wahrscheinlich der Imperativ, der

¹³ BT III 554-555.

¹⁴ BT XX 0978-0979. Ähnlich auch ApokrSü 11.

¹⁵ Maitr 185 r. 7. Ähnlich auch Maitr 13 r. 26.

¹⁶ Vgl. Maue 1989, S. 55.

¹⁷ HT V 0407.

¹⁸ BT XLIV D014.

¹⁹ Maitr 148 v. 2-4.

²⁰ Vgl. Erdal 2004: 249.

das Verb auf die Handlungs-Phase festzulegen scheint: *mäniñ yüräkimtä isig özümtä adırsız köñülin olurgıl* „lass dich in meinem Herzen nieder, als wärest du von meinem Leben nicht verschieden“²¹.

Wenn das Verb in der Form auf *-mİš* oder Aorist steht, scheint dagegen stets die Zustands-Phase gemeint zu sein.²² Leider haben wir für den Aorist keine Beispiele, sondern nur für *-mİš* mit dem Verb *tur-*: *muntag osuglug [kiš] ap ymä turmišta ap ymä yatmišta inçip burhanlarig yügärü köz üzä özükdäki täg körür* „ein derartiger [Mensch], sei es dass er steht, sei es dass er liegt, sieht dann die Buddhas gegenwärtig vor Augen wir [sein] Gegenüber“²³; ... *ulug küçlüg t(ä)ñrilär ... kayu ärmiš turmiš oronlarta yetärip küyü küzädü tutarlar* „... große mächtige Gottheiten ... werden [ihnen] folgen und sie beschützen“², an welchen Orten sie sich auch aufhalten^{2*24}.

4. Literatur

Für Siglen und Kurztitel, die man hier nicht finden kann, verweisen wir auf: *Uigurisches Wörterbuch*, Neubearbeitung, Teil II. Nomina – Pronomina – Partikeln, Band 2: aš – äžük, S. XII – XX.

ERDAL, Marcel: *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston 2004. (Handbook of Oriental Studies, Handbuch der Orientalistik. Sect. 8: Central Asia, Vol. 3.)

JOHANSON, Lars: *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*. Uppsala 1971. (Acta universitatis Upsaliensis. Studia Turcica Upsaliensia. 1.)

MAUE, Dieter: Sanskrit-Komposita mit präpositionalem Vorderglied in uigurischen Übersetzungstexten. In: E. Wagner / K. Röhrborn: *Kaškül. Festschrift zum 25. Jahrestag der Wiederbegründung des Instituts für Orientalistik an der Justus-Liebig-Universität Giessen*. Wiesbaden 1989, S. 52-55.

RÖHRBORN, Klaus: Die Türkssprachen und Verbalpräfixe oder Präverben. In: Nevskaya, Irina et al.: *Ayagka tegimlig bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal*. Harvard Üniversitesi 2021. (Journal of Turkish Studies. Special Edition. Vol. 1), S. 467-476.

²¹ BT XXXVII 02457-02458.

²² Erdal 2004: 249.

²³ ApokrSü 28-31.

²⁴ ApokrSü 337-341.

Börte SAGASTER* (Nicosia/Lefkoşa)

Berlin’de Üç Osmanlı Seyyahı

“El-hasıl İhlamurlar Altı caddesi bu payitahtın en geniş en ma’mûr gezergâhı olduğu gibi şu Brandenburg kapısı dahî e’âzım azâr-ı mimarîyeden bulunarak ilk cevelânımın mukaddimesinde bu müşâhede bu temâşâ bana o kadar te’sîr eyledi ki ne bileyim ama bu te’sîr Paris bulvarlarını gezdiğim zamân vâki’ olamadı.” (Avrupada Bir Cevelân, s. 382).

Tanzimat döneminin tanınmış Osmanlı-Türk yazarı ve yayıncısı Ahmed Midhat 1889’da Stockholm’deki Oryantalist Kongresi’nden dönerken Berlin’i ziyaret etmişti. Henüz 20 yaşında bile olmayan Alman İmparatorluğu’nun başkentinde üç gün bulundu – tam olarak 16 Eylül 1889 akşamından 19 Eylül 1889 öğlesine kadar – ve bu süreyi uzun yürüyüşler yaparak, Stadtbahn ve Reichsbahn’la seyahat ederek ve müzeleri gezerek geçirdi.

Ahmed Midhat gibi diğer Osmanlı Türkleri de 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Berlin’e seyahat etmiştir. Elleri Baedeker rehberi, modern turistler olarak geldiler ve birkaç yıl içinde çehresini muazzam bir şekilde değiştiren şehrin hızlı gelişimine hayran kaldılar. Avrupa’nın kültür başkenti olarak Osmanlı turistleri için tartışmasız birinci sırada yer alan Paris’ten sonra Londra ile birlikte ikinci sırada yer alan Berlin, Osmanlıları her şeyden önce hızlı gelişimi açısından kendi toplumlari için model oluşturabilecek, Prusya düzeni ve disiplininin somutlaştığı bir şehir olarak büyüledi.

Prusya’nın başkenti Berlin 18. yüzyıldan beri Osmanlı seyyahları için ilgi çekici bir yer olmuştur. Başlangıçta bu ilgi öncelikle siyasiydi: Berlin’le ilgili ilk Osmanlı seyahat raporu Aralık 1764 – Nisan 1765 arasında Berlin’de bulunan elçi Ahmed Resmi Efendi’nin elçilik raporu, ikincisi ise Kasım 1790 ile Kasım 1791 arasında Berlin’de bulunan Ahmed Azmi Efendi’nin raporudur. Her ikisi de Büyük Friedrich’in (1740-1786) politikalarını ayrıntılı olarak anlatmakta ve kendi ülkelerinde reform için olası bir model olarak inceledikleri Prusya devletinin düzenliliğini, ekonomi politikasını ve merkantilizmini övmektedirler.

* Assoc. Prof., University of Cyprus, Faculty of Humanities, Department of Turkish and Middle Eastern Studies, sagaster@ucy.ac.cy

Berlin'deki sosyo-kültürel hayata dair gözlemleri de ilginçtir: Her ikisi balo, tiyatro ve operadan (“hayalhane”lerden) bahseder ve kendisinden sonra gelen birçok Osmanlı seyyahı gibi Berlin ve Potsdam'daki yeşil alanlara hayran kalır.

Ahmed Resmi'nin ve Ahmed Azmi'nin gözlemleri hâlâ yer yer biraz acemice yazılmış ve belirsiz olsa da, 19. yüzyıldaki Osmanlı seyyahları Tanzimat döneminde Batı edebiyatı türlerini inceleyerek edindikleri edebi eğitim sayesinde, ki seyahatname de bu türlere dahildir, gittikleri yerleri büyük bir belagat ve analitik titizlikle tasvir etmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Berlin birçok Osmanlı Türkü'nün de özel olarak seyahat ettiği bir yer olmuştu bile; bu kişiler ya Alman kültürünü ve Almanya'daki sanayi ve teknolojinin gelişimini öğrenmek için “Osmanlı turist” olarak kısa bir bilgilenme gezisi yapıyor ya da daha uzun bir süre boyunca burada eğitim görüyorlardı.

Aşağıda, sırasıyla 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında Berlin'e seyahat eden üç geç dönem Osmanlı yazarının anlattıklarına değinmek istiyorum. Bu yazarlar, 19. yüzyılda modern Türk edebiyatının yaratılmasında etkin olan birinci ve ikinci kuşağın yazarlarıydı ve Osmanlı okurları tarafından gazeteci, yayıncı ve edebiyatçı olarak tanınıyor, büyük saygı görüyorlardı. Bunlar, ünlü Tanzimat yazarı Ahmed Midhat (1844-1912), Servet-i Fünun edebiyat dergisinin editörü Ahmed İhsan (Tokgöz; 1868-1942) ve modern Türk edebiyatının ilk akımı olan Servet-i Fünun hareketinin yazarlarından Cenab Şehabeddin (1871-1934) idi.

1. Ahmed Midhat

Hayatını “halkın aydınlanmasına” adanmış olan Ahmed Midhat, Tanzimat döneminin ıslahatçı amaçları doğrultusunda örnek bir seyyahı. Danimarka dahil İskandinavya, Almanya, Fransa, İsviçre, Avusturya ve İtalya'yı kapsayan ve 15 Ağustos'tan 25 Ekim 1889'a kadar süren turunda Avrupa kültür ve medeniyeti hakkında yeni izlenimler edinmek ve bilgisini derinleştirmek için her fırsatı değerlendirdi. Berlin'de de durum böyleydi: Elinde Baedeker kitabı ile sokakları yaya olarak gezdi, tüm turistik yerleri itinayla saydı ve izlenimlerini Osmanlı okuyucularıyla paylaşmak için akşamları otel odasında yazıya döktü.

Reform döneminin çocuğu olan bir Osmanlı Türkü'nü Berlin'de özellikle ilgilendiren şey neydi? Cevap şu: Berlin'in şehir tarihinden Prusya ve imparatorluğun devlet tarihine, kentsel gelişim ve altyapıdan sosyal yaşam ve kültüre kadar, aslında her şey. Ancak Ahmed Midhat Berlin'deki modern teknolojiyen, özellikle de modern ulaşım sisteminden çok etkilenmişti. Seyahat arkadaşı Madam Gülzar – Stockholm'deki Oryantalist Kongresi'nde tanıştığı, Osmanlı hayranı Rus asilzadesi Olga Lébedeva – onu bir müze gezmeye “zorlamadığında”, zamanını 1882'de tamamlanan Berlin Stadtbahn banliyö hattında bir trene binmek ve şehrin iç bölgelerini gezmek için kullanmayı

seviyordu. Berlin çevresini de Reichsbahn trenleriyle geziyordu. Kendisinin de yazdığı gibi, bu sayede fabrikaları, ormanları ve çiftlikleri de gördüğü için çevre hakkında faydalı bir izlenim edinebilmişti.

Ahmed Midhat, Berlin’deki büyük inşaat faaliyetlerinden de özellikle etkilenmişti. Yirmi yıl önce Avrupa’nın en büyük üçüncü kentiyken, son zamanlarda o kadar çok şey inşa edildiğini, dolayısıyla, o zamanlar burayı görenlerin tanımakta zorlanacağını yazar. Ahmed Midhat’ın Berlin’deki müzelerden daha az etkilendiği anlaşılıyor. Ne “vasat” olarak değerlendirdiği ve Louvre ve St. Petersburg’deki resim galerisi kadar ilginç bulmadığı Ulusal Galeri’yi (Berliner Nationalgalerie) ne de eski ve yeni Ulusal Müze’yi – onları çok özenli bir şekilde anlatmasına rağmen - pek heyecan verici bulmadı– öte yandan, iki kez ziyaret ettiği Tiergarten’deki Berlin Akvaryumu’nu, Balmumu Müzesi’ni ve müzelerin yakınında bulunan ve programında Sedan Savaşı’nın üç boyutlu, devasa bir gösteriminin de bulunduğu iki katlı panorama çadırını daha dikkat çekici buldu. Bundan hareketle, başlangıç noktası Galata Kulesi olmak üzere, İstanbul’da da böyle bir serginin yapılması fikrini geliştirdi.

Ancak, opera ziyareti Ahmet Midhat’ın pek hoşuna gitmeyecekti. Gezi yazılarında, Berlin Ulusal Galeri gibi, burayı da Gülnar’ın ısrarı üzerine iki kez ziyaret etmek zorunda kaldığından yakınır. Yine de, ikinci akşam Richard Wagner’in Uçan Hollandalı’sının sahneye gerçek gemilerin getirildiği iyi bir prodüksiyonundan etkilendi ve bunu İstanbul’daki Osmanlı-Türk tiyatrosunun Ermeni kurucuları Güllü Agob ve Dikran Cuhacıyan’ın Osmanlı oyunları ve müzikleriyle karşılaştırmıştır.

Son olarak, Ahmed Midhat’ın Berlin ziyareti sırasında Berlin restoranlarını ziyaret etme fırsatını kaçırmadığını da belirtmek gerekir. Burada Gülnar Hanım’la epeyce bira içmişe benziyor. Almanya’da sadece gazlı maden suyu, şarap ya da bira içildiği için, su içmeye alışmış bir Doğulu olarak insanın neredeyse yeise kapılabileceğinden, bu yüzden de ister istemez yarı sarhoş dolaştığından yakınması herhalde pek ciddiye alınmamalı.

2. Ahmed İhsan (Tokgöz)

Ahmed Midhat’tan iki yıl kadar sonra, genç yayıncı ve yazar Ahmed İhsan (Tokgöz; 1868-1942) Berlin’e gitti. O da Yunanistan ve İtalya üzerinden Fransa, Almanya, İngiltere, Belçika, Hollanda, Avusturya ve Macaristan’a uzanan bir Avrupa yolculuğu yapmıştı. 22 yaşındaki Ahmed İhsan’ın seyahati öncelikle editörü olduğu Servet-i Fünun dergisi için yeni baskı tekniklerini keşfetmek içindi ve daha sonra bu seyahatten çok renkli baskı bilgisiyle döndü. Yeniliklere açık olan Ahmed İhsan bugünkü paket turların öncüsü olan Thomas Cook acentasının bir seyahati için rezervasyon yaptırmıştı. Bir Cook gezgini olarak, tren biletleri ve otel konaklaması konusunda endişelenmek zorunda kalmadan

rahatça seyahat edebiliyor, oteldeki tabldot yemekler dahil olmak üzere tüm hizmetler önceden rezerve edilmiş bulunuyordu. Seyahat çeklerinin öncüsü olan seyahat akreditifleri ile ödeme yapılabilirdi. Böylece Ahmed İhsan, gururla belirttiği gibi, iki yıl önce Ahmed Midhat ve yol arkadaşlarının yer bulamadığı Friedrichstraße'deki ünlü Hotel Central'da kalabildi. Oradaki iyi hizmetten çok etkilendi: Cook bileti sayesinde kendisine otelin en güzel odalarından biri tahsis edilmiş oluyor, otele geldiğinde bellboylar hemen bavullarına uzanıyordu; çok etkileyici bir şekilde belirttiği gibi, akşamları elektrik ışığı bile vardı.

Ahmed İhsan Berlin'e gitmeden önce, tren yolculuğunda özellikle ünlü bir çağdaşını görür: Hamburg'tan Berlin'e giderken treni Berlin-Wartenberg'de durur; çünkü burada "Yaşasın!" diye tezahürat yapan bir kalabalık – resimlerden edindiği izlenimden çok daha yaşlı ve daha az heybetli olduğunu görünce hayal kırıklığına uğradığı – Prens Bismarck'ı karşılamak için toplanmıştır.

Ahmed Midhat'ın aksine, Ahmed İhsan'ın şen bir yol arkadaşı yoktu ve bu nedenle şehri tek başına dolaştı. Baedeker'ini de her zaman yanında taşıyor, çoğunlukla bu rehberin tavsiye ettiği yerleri ziyaret ediyordu. O da Berlin'deki büyük inşaat faaliyetinden ve Berlin Stadtbahn'dan çok etkilenmiştir. Ancak, yine Ahmed Midhat'ın aksine, Berlin'in, binalarının ve sokaklarının güzelliği açısından Paris'le kıyaslanabileceğini düşünmeye yanaşmaz. Aksine, karşılaştırdığında Berlin ona gayet küçük gelir ve neredeyse hiçbir Alman Fransızca bilmediği için halkla iletişim kuramaması onu çok rahatsız eder. Friedrichstraße'deki, İstanbul'dan kendisine postrestant olarak gönderilen mektupları alacağı postaneye gittiğinde, mektupların kendisine teslim edilmesi talebini kimsenin tercüme edememesini skandal olarak değerlendirir. Daha sonra şehirde yaptığı yürüyüş sırasında yolu Unter den Linden caddesine düşer. Bu caddenin çok muhteşem olduğunu ve "bazı insanların" – muhtemelen Ahmed Midhat'a bir gönderme – bu caddenin Champs Elysées'den aşağı kalmadığını iddia ettiğini kaydeder. Ancak caddedeki ağaçlar yapraksız ve kurudur, bu da gözüne kasvetli ve iç karartıcı görünür. Brandenburg Kapısı'ndan daha çok etkilenir. Burada, Paris'teki Zafer Takı, Arc de Triomphe, ile bir karşılaştırmaya izin verir ve bu yapının arkasındaki Tiergarten'in de Paris'teki Bois de Bologne ile bir karşılaştırmayı pekâlâ kaldırabileceğini düşünür. Bununla birlikte, her yerde oturan, park banklarında piknik yapan yoksul insanlar olduğunu da hoşnutsuzlukla not eder.

Ahmed İhsan, Ahmed Midhat'ın bir özellik olarak övdüğü akvaryumu görülmeye değer bulmamıştır. Buna karşılık, "Berlin'deki en önemli bina" olarak tanımladığı Berlin tersanesi ona son derece önemli görünür. Nationalgalerie'nin üç müzesini de dolaşır ve ayrıntılı bir şekilde anlatır. Ancak daha sonra, planlanmamış bir akşam gezisinde – muhtemelen o dönemdeki pek çok hemcinsi

gibi – kalbini balmumu müzesinde teknik bir mekanizma sayesinde nefes alırken göğsü yükselip alçalan bir kadına kaptırır.

3. Cenab Şehabeddin

Ahmed Midhat ve Ahmed İhsan, yirmi yıl önce Alman İmparatorluğu’nun kurulmasından sonra şehrin büyük ölçüde değiştiği ve her ikisinin de belirttiği gibi Avrupa’da büyüklük ve prestij kazandığı bir dönemde Berlin’de bulunmuşken, burada tanıtmak istediğim üçüncü seyyah Cenab Şehabeddin (1871-1934) şehre 1. Dünya Savaşı’nın sürdüğü ve zor bir dönemin yaşandığı bir zamanda gelmiştir. Osmanlı gazetesi Tasvir-i Efkâr’ın muhabiri olarak Avrupa’daki ve özellikle Almanya’daki durum hakkında haber vermek üzere Avrupa’ya gönderilmiştir. Tasvir-i Efkâr’da 22 mektup şeklinde basılmış olan seyahat izlenimleri 1335 (1917) senesinde kitap olarak yayımlandı. Kitabın kısa giriş sözlerinde yolculuklarını “geçen sene ve bu sene” yaptığını açıklıyor. Ancak içeriğe baktığınızda, yolculuklarına daha önce çıkmış olabileceğini fark ediyorsunuz: Cenab, ilk mektubun sonunda kitaba bir dipnot düşerek (s. 16), ilk seyahat mektubu yayımlandığında Bulgaristan’ın henüz Birinci Dünya Savaşı’na katılmamış olduğunu belirtir. Bulgaristan savaşa 14 Ekim 1915’te girdiğine göre, Cenab Şehabeddin bu tarihten önce orada bulunmuş olmalıdır. Çok sonra, Viyana izlenimlerini anlatan 21. Mektubunda, Viyana’da bulunduğu sırada Avusturya İmparatoru I. Franz Joseph’in vefat ettiğini anlatmaktadır. Yani, 21 Kasım 1916’da Viyana’daydı. Buna göre, seyahatleri muhtemelen 1915 ile 1917’nin başları arasında gerçekleşmiştir.

9. mektubunda anlattığı gibi, Cenab Berlin’e Çekoslovakya üzerinden geldi. ve şehrin merkezindeki, Parkhotel adlı bir otelde kaldı. Kendisinden önceki iki meslektaşı gibi o da ertesi sabah ilk iş olarak şehir turu yapmak üzere yola çıktı ve savaş zamanında araç bulmak zor olduğu için bu amaçla eski bir faytona binmek zorunda kaldı. Büyük Avrupa şehirlerinde otobüsler, otomobiller ve elektrikli tramvaylar olduğu için bu tür ulaşım araçlarının aslında tamamen çağdışı görüldüğünü hüznle belirtir.

Cenab Şehabeddin yeni ve çok temiz olan ama, nedense hiçbir zaman “hak ettiği kadar sevilmeyen” Berlin’e dair izlenimlerini hafif bir sohbet tonuyla anlatır. Şehrin kendi gözünde çok genç ve çok istikrarsız olduğunu ve gerçek tarihi havayı kaçırdığını söyler. Şehir mimari bakımından sıkıcı değildir ve birçok Avrupa şehri gibi tekdüze bir düzen göstermez, ancak yine de insanı, hayalgücünü harekete geçirerek gerçekten büyüleyemeyecek kadar fazla planlı ve hesaplıdır. Ancak Cenab, Berlin’de, kamusal alanda gördüğü, geçmiş tarihin ve entelektüel yaşamın anısını yaşatan çok sayıda heykelden etkilenir ve Moltke, Bismarck, Mozart, Beethoven, Wagner, Lessing, Goethe, Haydn, Kraliçe Luise, Friedrich Wilhelm III v.d. için dikilmiş anıtları sayar.

Başta Cenab Şehabeddin'in Berlin'e ve Almanya'ya pek ısınmadığını söylemiştim. Tasvirlerinde Berlin'i entelektüel yaşamıyla da etkileyen son derece ilerici bir şehir olarak görmesine rağmen, bu şehrin her yerinde gördüğü düzen, çalışkanlık, hiyerarşi duygusu ve Alman görev bilincinden pek hoşnut olmadığını, Paris'in cazibesini ve Fransızların *laissez faire*'ini daha çok sevdiğini açıkça ifade eder. Ancak Berlin, Cenab Şehabeddin'in, burada kısaca tanıttığım Berlin'e gelen diğer iki Osmanlı turisti gibi kaçamadığı bir cazibeye sahiptir: Yazarımız Berlin'de savaşın zorluklarının hissedilmediği tek bir yer olduğunu belirtir: İnsanın her zaman bolca yiyecek bulabildiği barlar ve birahaneler.

Sonuç olarak Berlin, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki Osmanlı seyyahlarının gözünde, bir Avrupa destinasyonu olarak büyük öneme sahip bir şehirdi. Her şeyden önce, teknolojik ilerlemesi ve büyük inşaat faaliyetleriyle büyüleyen, evler ve parkların bir arada büyüyerek yeşil bir şehir oluşturduğu genç, örnek, gelecek vaat eden bir Avrupa başkenti olarak görülüyordu. Bu gezginler başta Zafer Sütunu olmak üzere Berlin'deki anıtlara ve Alman entelektüel yaşamının önde gelenlerini canlandıran – ve heykel sanatı Osmanlı ülkesinde daha yeni yeni gelişmekte olduğu için onlara çok özel gelen – heykellere istisnasız hayran kaldılar. Gezinler ayrıca kamu düzenini de ilginç bularak bu düzendeki büyük disiplinden etkilendiler ve memnun oldular. Öte yandan Berlin'in, Ahmed İhsan'ın ve özellikle de “Fransız şıklığı” tutkunu Cenab Şehabeddin'in gözünde Paris'in gerisinde kalmasına yol açan, taşralı bir karakteri vardı.

Kaynaklar

- Ahmed İhsan (Tokgöz) 1891. *Avrupada Ne Gördüm*. İstanbul 1307.
 Ahmed Midhat, 1891. *Avrupada Bir Cevelân*, İstanbul 1307.
 Atsız, Bedriye 1980. *Ahmed Resmî Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri*. İstanbul: Tercüman 1001 Eser Serisi sayı 151.
 Asiltürk, Baki 2000. *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, İstanbul: Kaknüs.
 Şehabeddin, Cenab 1917. *Avrupa Mektupları*. İstanbul 1335.
 Koçak, Ahmet 2020. “Servet-i Fünun sahibi Ahmet İhsan Avrupa'yı nasıl gördü ya da bir Osmanlı aydınının Avrupa izlenimleri”. (editör) Ali Kurt. *Kültür, Sanat ve Düşünce Dünyasının Nabzı Dergiler 1: Servet-i Fünun Dergisi ve Servet-i Fünûn Topluluğu Edebiyatı*. Kocaeli, Gölcük Belediyesi, 69-103.
 Sagaster, Börte 1997. “Beobachtungen eines ‘Okzidentalisten’. Ahmed Midhats Wahrnehmung der Europäer angesichts seiner Reise zum Orientalistenkongreß in Stockholm 1889“. *Asien Afrika Lateinamerika*, Vol. 25: 29-40.
 Unat, Faik Reşit 1987. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kamil STACHOWSKI* (Cracow)

***j- in Altai. A preliminary report**

The paper examines the evolution of *j- in six South Siberian languages: Chelkan (= Lebedin), Kumandin, Oirot (= Altai proper), Telengit, Teleut, and Tuba. The main directions have been known for more than a century; here, the focus is on the variance within each of these languages, which is considerable, as well as on the inconsistencies between the available sources.

1 INTRODUCTION

Nooked in between Kazakhstan, Mongolia, and China, the Altai Republic and the neighbouring lands are home to several Turkic tribes. These territories had been incorporated into the Russian Empire during the 18th century (Kudrjašov 1928: map 24), though a more intensive Russian settlement did not begin until after the Emancipation Reform of 1861 (Güner Dilek 2004: 73). Missionaries, however, had arrived earlier and already in the 1840s developed for some of these tribes a literary language based on Teleut (Tadykin 1973: 63). After the October Revolution in 1917, it was decided that a new standard would be created, based this time on Oirot. It would encompass six dialects: Oirot, Teleut, and Telengit (the so-called southern group), as well as Chelkan (= Lebedin), Kumandin, and Tuba (the northern group). This was an artificial conglomerate defined by administrative pressures rather than linguistic, ethnographic, or historical ones (cf. Pritsak 1959: 569). In 1948, it was renamed to *Altai*. Finally, it was as it were disbanded in 2000 when all the six constituent tribes were given the official status of nations,¹ and accordingly, the 2002 census listed their ethnolects as languages.

The origin of PTkc. *j-, as well as its subsequent phonetic evolution in the six idioms has been discussed in different works, and the outlines are quite well understood (e.g. Ölmez 1991, Räsänen 1949: 187, Ščerbak 1970: 158–161). To the best of my knowledge, however, a detailed examination has not as yet been

* PhD, Jagiellonian University, Faculty of Philology, Institute of Linguistics, Translation Studies and Hungarian Studies, kamil.stachowski@gmail.com, ORCID 0000-0002-5909-035X.

¹ Resolution of the Government of the Russian Federation No. 255 dated March 24, 2000; <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102065057> (accessed 29.05.2022).

performed, and it is needed, in light of the considerable variance attested in all of them. The present paper attempts to take one step towards this goal, in preparation for a slightly more comprehensive analysis.

1.1 Nomenclature

In theory, the change of the official status (see above) ought to have facilitated the nomenclature but this does not seem to have been the case in practice. The linguistic community appears to have largely overlooked it. Some authors accepted it only half-heartedly, resulting in such confusing statements as “[к]умандинский язык является диалектом алтайского языка”.² Depending on the author and the period, each of the six idioms can be found in the literature under different, sometimes overlapping names.³

An especially confusing pair are the names *Altai* and *Oirot* which can both refer to the literary language together with its six dialects, as well as to the one dialect upon which it was based; a brief overview can be found in tab. 1. In an attempt to reconcile all the issues mentioned above, I will use the following scheme in this paper: I will refer to all six idioms as ‘languages’, to them all as a group as ‘the Altai languages’, to the idiom which formed the base of the literary language as ‘Oirot’, and to that literary language as ‘literary Oirot’.

	Language	Dialect	Authors
before 1917	<i>Altai</i>	<i>Altai, Oirot</i>	GrammAlt, Radloff, Verbickij
1917–1948	<i>Oirot</i>	<i>Altai</i>	Dyrenkova, Baskakov and Toščakova
1948–2000	<i>Altai, Oirot</i>	<i>Altai</i>	Baskakov
after 2000	<i>Altai</i>	–	officially
	<i>Altai</i>	<i>Altai</i>	Güner Dilek, Širobokova et al.

Table 1. Usage of the names *Altai* and *Oirot*.

1.2 Sources

This paper is based primarily on four groups of sources: Baskakov (1966, 1972, 1985; henceforth *B*), Güner Dilek (2015; *G*), Ĵajym et al. (2004; *Ĵ*), and Radloff (1893–1911; *R*). Between them, they cover all the six Altai languages: Chelkan (*B, G, Ĵ, R*), Kumandin (*B, G, Ĵ, R*), Oirot (*G, R*), Telengit (*G, R*), Teleut

² <https://lingsib.iea.ras.ru/languages/kumandy.shtml> (accessed 04.06.2022).

³ Some examples can be found in Pritsak (1959: 570–571); note, however, that Radloff’s confounding of Telengit and Teleut in *Proben* does not extend to his dictionary where Teleut is referred to as such, while Telengit can be found under the name *Tölös* (cf. Baskakov 1960: 235).

(R), and Tuba (B, G, Ĵ, R). Chronologically, the sources are spaced fairly evenly from the turn of the 20th century (R), through its second half (B), to the beginning of the 21st century (G, Ĵ).

I discarded those words which are known to be borrowings. This includes reborrowings such as Tlut. *d'eren* 'wild steppe goat' (R III 338) < Mo. *žegren* 'antelope' < Отк. *jegren* 'chestnut, sorrel' (cf. KEWT *ceylan*, Schönig 2000: 115–116). The remaining material contains 115 roots attested in 821 unique stems (verb roots, nominal derivatives, etc.). Between the various phonetic variants, the six languages, and the four sources, 3731 entries.

Each of the sources uses a different transcription. The system employed in R is explained quite well (see Stachowski K. and Urban [in preparation]), followed fairly closely by B and then G, and lastly Ĵ where virtually no explanation is to be found. This is not a problem, for the most part, though all the examples have been retranscribed here in a system that is more traditional in Turkology (Stachowski K. 2011: 323).

It is only one case, that of <j>/<ТЬ>/<ДЬ> (transcribed here as <t'>/<d'>), that requires some discussion. In 19th century sources, this sound is described as a [j] with a short [t] before it (R I XIII), barely audible in Oirot but quite clear in Teleut (GrammAlt 3). In the second half of the 20th century, Baskakov says that there exists considerable variance and describes it as a 'mid-palatal' (*среднетвердонёбный*) affricate (1966: 24, 1985: 22) or a 'mid-palatal lingual' one (*средненёбно-язычный*) (1972: 24). At the beginning of the 21st century, Širobokova et al. (2013: 40, 50, 71, 84, 97, 126) offer several slightly differing descriptions for the various languages but generally transcribe the sound as [h]. This is a character from the Universal Unified Phonetic Transcription developed by V.M. Nadeljaev in 1960, where it corresponds to IPA [ç] (Urtegešev et al. 2009: 107), i.e. represents [k]. The trouble is that it is used to notate two distinctly separate sounds: [k], such as can be heard in Tksh. *kel* 'bald', but also [k̟ = t̟] (= IPA [ç = t̟], unofficially [t̟]) such as the Cz./Slk. <t'> or Hung. <ty>, i.e. a sound between [k] and [č], both in terms of the place and also the manner of articulation (cf. Bolla 1980: 81–84, Král' and Sabol 1989: 229–231, Romportl 1985: 67, 75, 80–83, Szende 1994: 91). The palatograms and X-ray sections suggest the latter reading (Širobokova et al. 2013: 44, 59, 75, 92, 106, 136). I believe that Baskakov's descriptions target the same sound. It is not strictly crucial for the present paper whether the 19th century descriptions do too, but I suspect (see sec. 3) that they refer to one or more stages in between a clear semivocalic [j] and the contemporary [k̟], perhaps [j̟] and [t̟].

A separate question is how Güner Dilek's material relates to the above. It features <t'> = IPA [t̟] as well as <k> = IPA [ç] but they almost never appear in words which originally had *j-, and in which other sources have t'- or j-. Especially puzzling are cases where she records ʒ- (= IPA [dʒ]), a sound which

no other source even acknowledges exists in any of the Altai languages (see sec. 2.1, 2.3, 2.4, 2.6).

1.3 Method

For the great majority of its history, neither of the six languages possessed a single, unified standard. All six have been used in relative geographical proximity, they are fairly similar phonetically, and their speakers no doubt maintained contact with each other. Such circumstances must have been greatly conducive to borrowing – however, the current state suggests that the integration went further than just borrowing. The continuants of CTkc. **j*- are quite thoroughly mixed in each of the languages. It would appear that the speakers are so well accustomed to the sound correspondences between them, as well as to the variability within their own, that they have as a result developed a rather liberal attitude to phonetics. It is not, in fact, very rare that a single word is recorded from a single consultant with different reflexes, e.g. Chlk. *jaza-* ~ *žasa-* ‘to prepare’ (G *yaza-*, *casa-*), Kmnd. *čelim* ~ *d’elim* ‘glue’ (B), Tuba *d’aya* ~ *ńaka* ‘collar’ (J 42).

In this situation, establishing inviolable sound laws appears to be impossible. We are reduced to relying on quantitative proportions to determine the dominating tendencies. The subsections in sec. 2 contain tables with counts of roots and stems in which various continuants are attested in the given language. The term *root* refers here to the ultimate root of the word, potentially even at the Proto-Turkic level, whereas *stem* to a specific derivative; e.g. Chlk. *t’yg-* ‘to collect’, *čygylyš* ‘meeting’, and *jyrma* ‘fold in a dress’ (B) are considered three separate stems but one root.

It must be noted, however, that the picture presented in the tables in sec. 2 is misleading in some ways. Firstly, the various reflexes recorded by different authors appear largely not in the same words. Taken pairwise, the four sources typically share less than 20% of stems and 40% of roots.⁴ And secondly, a part of Baskakov’s material is cited after Radloff. In the case of Chelkan, for example, it is almost exactly the same half that features initial *j*- rather than *t’*- or *d’*-.

Also, the tables have been slightly simplified to improve their legibility. The four sources used here differ with regard to the phonetic detail of their transcription, e.g. G’s <š> represents [ṣ̌] whereas J’s <ш> is not explained, so in theory, we should assume that it denotes a simple [š]. In reality, both most likely represent the same phoneme /š/ which is realized [ṣ̌]. These differences appear most commonly among the hushing sounds, so those have been unified in the tables below. (Though where the source used an unusual notation, such as <ш> in J (see fn. 21), that was preserved.)

⁴ These values, and all similar ones below, refer to the Jaccard index.

Another general remark is the question of voicing. With potentially some exceptions, voicing appears to be phonologically irrelevant in the Altai languages, at least in the anlaut, so voiced and voiceless variants will be generally treated as if they were one. (Cf. e.g. Širobokova et al. 2013: 40, 50–51, 71–72, 83–84, 97,⁵ 124–125.)

2 REFLEXES

2.1 Chelkan

	Stems				Roots			
	B	G	ǰ	R	B	G	ǰ	R
č-	18	5	4	2	16	5	4	2
d'-	63	–	27	5	40	–	25	5
j-	199	13	–	201	70	12	–	76
n-	1	–	1	–	1	–	1	–
ń-	16	15	7	3	9	6	6	2
ś-	–	–	1	–	–	–	1	–
t-	1	–	1	–	1	–	1	–
t'-	77	–	–	–	42	–	–	–
ž-	–	1	–	–	–	1	–	–
ʒ-	–	1	–	–	–	1	–	–
ǰ-	–	57	1	–	–	35	1	–

Table 2. Reflexes of CTkc. *j- in Chelkan. See sec. 1.3.

As was mentioned in sec. 1.3 above, the picture painted by tab. 2 may be misleading. The different reflexes in different sources appear mostly in different words, as the four sources only have between 9 and 16% of stems in common, which is only between 26 and 40% of roots. The only exceptional pair is Baskakov–Radloff, but this is because the former cites just over a half of his material after the latter. Notably, it is almost exactly the same half that features initial *j-*. When this portion is removed, the most common reflex in Baskakov's data becomes *t'-/d'-*, while *j-* slips to fourth place (4 stems, 3 roots). This renders B and ǰ quite compatible. The overall picture does not change significantly if we only take into account those stems that are shared by each pair of sources.

Much of the variance seen in tab. 2 can probably be explained either by

⁵ In Chelkan, unusually, Širobokova et al. (2013) consider voiced variants to be separate phonemes. Note, however, that this description does not come from Širobokova or her team but is instead cited after Kirsanova (2003: 69–70, 121). Baskakov (1985: 20) views voice as allophonic in Chelkan.

borrowing or by the apparent social acceptance of phonetic code-mixing mentioned in sec. 1.3. Nonetheless, at least one phonetically motivated tendency can also be established.

I examined the correlation between the reflex of **j-* and the following vowel, as well as the consonant after that. I removed from Baskakov's material the entries that are cited after Radloff (see above), and prepared a contingency table. In order to minimize the number of cases where there are not enough examples for a statistical test to return a reliable result, I simplified the table by eliminating the authors' individual notational peculiarities (see sec. 1.3), and also the opposition of voice, the opposition of length in vowels, as well as merged the reflexes *n-* and *ń-*. I then partitioned the table into 2×2 subtables and applied Pearson's chi-squared test to them.

The test returned five *p*-values below 0.05 for the vowel directly following the reflex of **j-*, but I was unable to find clear phonetic motivation in them, e.g. *č-/ž-* turned out to be underrepresented and *j-* overrepresented before *ü/ǖ*.⁶ The former result may be simply due to the small number of examples, mere two: *žügürük* 'quick' (G *cügürük*), and *žüs* 'hundred' (G *cüs*). The latter is attested in 19 entries (18 stems, 9 roots) from R and G, e.g. *jük* 'load, pack' (R III 586), *jürek* 'heart' (R III 600), *jüs* 'hundred' (G *yüs*). This last example, however, is the only one that does not come from R, and almost all Chelkan examples in R have initial *j-*. When the test is repeated on Radloff's data in isolation, statistical significance is no longer there.

The second consonant of the word seems to have been more influential. Seventeen pairs produced statistically significant results but only some can be reasonably connected to phonetics.

Firstly, *t-* appears exclusively before *g*.⁷ There are, however, only three examples: *tēken* 'wolverine' (B), and *tiglē ~ tinglek* 'berry' (J 131–133). Considering that *t'* is auditorily similar to both *t* and *k* at the same time (see sec. 1.2), this phenomenon may appear to be of phonetic nature. However, there are 92 entries (51 stems, 20 roots) with *k/g* as the second consonant, and a reflex other than *t-*.

Secondly, when the second consonant of the word is *n*, *ń*, or *ŋ*, the original **j-* turns out to be considerably more likely to yield *ń-/n-* than any other consonant. This is visible in multiple subtables, but I will only list the ones that returned *p*-values below 0.05. They highlight the same phenomenon from four angles. On the one hand, *d'-* is underrepresented before *n*,⁸ *ŋ*,⁹ and *j-* before *n*.¹⁰ On the other,

⁶ Respectively, $\chi^2(1, N=589)=4.85, p=0.0276$, and $\chi^2(1, N=589)=4.85, p=0.0278$.

⁷ $\chi^2(1, N=589)=9.93, p=0.0016$.

⁸ $\chi^2(1, N=589)=8.12, p=0.0044$.

⁹ $\chi^2(1, N=589)=4.25, p=0.0394$.

¹⁰ $\chi^2(1, N=589)=8.08, p=0.0045$.

n̄-/n- is underrepresented before *k/g*,¹¹ *l*,¹² and *r*.¹³ Thirdly, *t̄-/d̄-* is overrepresented before *r*,¹⁴ and *j-* before *l*.¹⁵ Lastly, *n̄-/n-* is overrepresented before *m*,¹⁶ *n*,¹⁷ *ŋ*.¹⁸ The *N–N* sequence appears in 41 entries (23 stems, 14 roots), which are attested in all four sources, e.g. *ńaŋmyr* ‘rain’ (B), *ńeŋ* ‘sleeve’ (Ĵ 42), *ńin-* ‘to wash oneself’ (G *ńin-*). This compared to only five entries where the reflex is nasal but the second consonant of the word is not: *ńaskan* ‘alone’ (B), *ńāk* ‘cheek’ (J 8), *ńiada* ‘grandfather’ (G *ńiada*), *ńurtka* ‘egg’ (B), *ńūrgan* ‘blanket’ (J 48) – which in fact leaves only the last example as the first four originally did have a nasal consonant.¹⁹

There are, however, 29 entries (17 stems, 10 roots) where the second consonant is nasal but *j- did not yield *n̄-* or *n-*. Such examples are attested in all four sources, and mostly, they feature the most common reflex in every source, though they also include the highly unusual cases in *ś-* and *ź-* (see below). Lastly, we have here the two examples in *n-*, rather than *n̄-*, which are entirely unclear to me: *nyŋmyr* ‘rain’ (B), and *nem* ‘bait’ (Ĵ 113).

Overall, 34 stems (18 roots) have a nasal second consonant. Of this number, 17 stems (8 roots) are only attested with a nasal reflex of *j-, 11 stems (4 roots) only with a non-nasal one, and 6 stems (6 roots) with both, e.g. *d̄ēn* ~ *ńēn* ‘maternal nephew/niece’ (Ĵ 22), *ńan* ‘side’ (R III 629) ~ *jān* id. (G *yān*), *ńaŋys* ‘lone’ (G *ńaŋys*) ~ *t̄aŋys* id. (B).

The situation is thus as follows. Radloff’s material is dominated by *j-*. In B, by far the most common reflex is *t̄-/d̄-*, followed in distant second place by *č-*, and in third by the phonetically motivated *n-/n̄-* (this excluding the words which Baskakov cites after Radloff, and which almost all show *j-*; see above). In Ĵ, as in B, the prevailing continuant is *d̄-*. In G, on the other hand, the most common is *ź-* and in distant second place, *n̄-*, with *j-* right behind it. A very similar pattern can be observed in the remaining languages; see sec. 3.

Lastly, I want to list some of the most surprising cases for which I am

¹¹ $\chi^2(1, N=589)=6.00, p=0.0143$.

¹² $\chi^2(1, N=589)=5.40, p=0.0201$.

¹³ $\chi^2(1, N=589)=6.93, p=0.0085$.

¹⁴ $\chi^2(1, N=589)=4.23, p=0.0396$.

¹⁵ $\chi^2(1, N=589)=7.76, p=0.0053$.

¹⁶ $\chi^2(1, N=589)=12.65, p=0.0004$.

¹⁷ $\chi^2(1, N=589)=186.71, p=1.66 \times 10^{-42}$.

¹⁸ $\chi^2(1, N=589)=72.67, p=1.53 \times 10^{-17}$.

¹⁹ The etymology of *ńūrgan* is not fully clear. Clauson (1972: 907a) and KEWT (*yorgan*) connect it tentatively to **jog-* ‘to thicken (*intrans.*)’ (> Tksh. *yoġun* ‘thick’). I assume that this was inspired by the production process of blankets. If so, it would be interesting to see whether the same root is not also responsible for *urgan* ‘rope’ (cf. KEWT *argan, urgan*, Ölmez 2017), seeing as how a rope grows in thickness while being twisted from individual yarns. Cf. also *jyg-* ‘to collect, to assemble (*trans.*)’ (Clauson 1972: 897a).

unfortunately unable to provide any explanation. I mentioned above *nyňmyr* ‘rain’ (B) and *nem* ‘bait’ (Ĵ 113), as well as *tēken* ‘wolverine’ (B) and *tiglē ~ tinglek* ‘berry’ (Ĵ 131–133). Further, we have *šymšijer* ‘to become soft’ (Ĵ 77),²⁰ then *žymšāk^h ~ -ž-* ‘soft’ (G *jumjaq, jumšāq*), and lastly *žer* ‘ground’ (G *čer*). Regarding *ž-* see also sec. 2.3.

2.2 Kumandin

	Stems				Roots			
	B	G	Ĵ	R	B	G	Ĵ	R
<i>č-</i>	80	45	20	–	48	32	17	–
<i>d-</i>	–	1	–	–	–	1	–	–
<i>d’-</i>	225	–	19	–	82	–	17	–
<i>j-</i>	3	10	–	37	3	10	–	19
<i>n-</i>	8	–	2	–	6	–	2	–
<i>n’-</i>	12	10	3	–	8	5	2	–
<i>š-</i>	–	3	–	–	–	3	–	–
<i>t’-</i>	28	–	–	–	22	–	–	–
<i>ž-</i>	–	3	–	–	–	3	–	–
<i>ž’-</i>	2	47	2	–	2	26	2	–

Table 3. Reflexes of CTkc. **j-* in Kumandin. See sec. 1.3.

I mentioned in sec. 1.2 that different sources contain mostly different words. In the case of Kumandin, the four sources only share between 4 and 17% of stems (taken pairwise), which is between 16 and 40% of roots.

As opposed to Chelkan (sec. 2.1), here the overlap between B and R is very limited (13% of stems, 21% of roots) but I nonetheless applied to Kumandin material the same procedure that I did to Chelkan data, including the removal from Baskakov’s material of forms cited after Radloff.

I found six correlations with a *p*-value below 0.05 between the reflex of **j-* and the following vowel, but neither appears to bear much phonetic significance, e.g. *č-/ž-* is overrepresented before *i*²¹ while *j-* is underrepresented before *e*.²² The former is attested in 27 entries (11 stems, 7 roots) in B, G, and Ĵ, e.g. *či-* ‘to eat’ (B), *čir* ‘ground’ (G *čir*), *čijlek* ‘berry’ (Ĵ 131–133). The latter in just one example, *jem* ‘poison’ (R III 387).

²⁰ The original spelling is ⟨шымшиер⟩. The value of ⟨ш⟩ is not in fact explained but since □ typically uses ⟨ш⟩ to represent š (probably [ʃ]), I suspect that ⟨ш⟩ was used here to denote [š].

²¹ $\chi^2(1, N=707)=7.09, p=0.0078$.

²² $\chi^2(1, N=707)=4.63, p=0.0315$.

With regard to the second consonant of the word, the seventeen significant tests fall into four groups: irregularities concerning *č-/ž-* and *š-/ž-* (seven results), irregularities concerning *t’-/d’-* (three results), one concerning *j-*, and lastly those concerning *ń-/n-* (six results). Only in the last group is there a clear link to phonetics.

For example, in the first group, *č-/ž-* is overrepresented before *t/d*,²³ and simultaneously underrepresented before *m*.²⁴ In the first case, there are 49 entries (15 stems, 5 roots) from B, G, and Ĵ, e.g. *čet-* ‘to reach’ (B), *čiten* ‘seventy’ (G *çiten*), *čadar* ‘s/he lies’ (Ĵ 56). The attestations from G are disproportionately numerous (29 entries) which is not surprising as *č-/ž-* is by far the most common reflex in G. The statistical significance of this results is most likely only due to the large number of phonetic variants listed in G. In the second case (*č/ž-m*), there are only 5 entries (5 stems, 4 roots) from B, G, and Ĵ, e.g. *čaman* ‘bad’ (B), *čymśag* ‘soft’ (G *çımşag*), *čymčajar* ‘s/he becomes soft’ (Ĵ 77). I suspect that it is a result of sheer chance that words with *t/d* as the second consonant happened to be more numerous in G, or have more phonetic variants listed in it and, as a consequence, to appear exceptionally connected with **j-* yielding *č-/ž-*.

Probably the same is true for groups two and three. I do not believe that there exists any compelling phonetic reason for why *t’-/d’-* should be overrepresented before *b*,²⁵ or *j-* before *t/d*.²⁶

In group four, however, such a reason does exist. Here, *ń-/n-* is underrepresented before *t/d*,²⁷ *l*,²⁸ and *r*,²⁹ while being simultaneously overrepresented before *m*,³⁰ *n*,³¹ and *ŋ*.³² There are overall 45 entries (17 stems, 10 roots) with the *N-N* sequence across B, G, and Ĵ, e.g. *ńān* ‘side’ (B), *ńian-* ‘to return’ (G *ńian-*), *ńana* ‘grandmother’ (Ĵ 16). There are also six entries (6 stems, 4 roots) with *ń-/n-* and a non-nasal second consonant, e.g. *nā* ‘new’ (B), *ńurtka* ‘egg’ (B), *ńāk* ‘chin’ (Ĵ 8), but in all of them there originally was a nasal consonant following **j-*.³³

However, there are also 89 entries (64 stems, 25 roots), across all four sources, in which the second consonant is nasal but the reflex of **j-* is not, e.g.

²³ $\chi^2(1, N=707)=11.33, p=0.0008.$

²⁴ $\chi^2(1, N=707)=10.1, p=0.0015.$

²⁵ $\chi^2(1, N=707)=5.38, p=0.02$

²⁶ $\chi^2(1, N=707)=6.91, p=0.0086.$

²⁷ $\chi^2(1, N=707)=6.43, p=0.0112.$

²⁸ $\chi^2(1, N=707)=5, p=0.0254.$

²⁹ $\chi^2(1, N=707)=10.41, p=0.0013.$

³⁰ $\chi^2(1, N=707)=19.89, p=8.24 \times 10^{-6}.$

³¹ $\chi^2(1, N=707)=127.51, p=1.44 \times 10^{-29}.$

³² $\chi^2(1, N=707)=13.11, p=0.0003.$

³³ In one case, there might have been an additional consonant in between: Kmnd. *nagyskan* ‘lone’ (B) << **jalŋŋ*, though see also Trkm.dial. *jaŋlŋd* ‘only, alone’ (cf. KEWT *yalnız*).

čymśag ‘soft’ (G *çimşag*), *d’amynčy* ‘blanket’ (B), *jöŋ* ‘fletching’ (R III 447). Nearly all of them have whichever reflex is the most common in the given source, though they also include the exceptional *danak^h* ‘cheek’ (G *danaq*).

The tendency to nasalize is considerably weaker in Kumandin than it is in Chelkan or Tuba (see sec. 2.1, 2.6). There are a total of 70 stems (25 roots) with a nasal second consonant, and of them only 6 stems (0 roots) never have a non-nasal reflex, while 53 stems (15 roots) never have a nasal reflex, and 11 stems (10 roots) have both, e.g. *čān* ~ *nan* ‘big’ (G *çān*, *nan*), *čymyrтка* ~ *nurтка* ‘egg’ (B), *d’enił* ~ *neŋil* ‘light’ (B).

To sum up, in Radloff’s data only *j-* is attested. Baskakov’s material is dominated by *t’/d’-*, though cases in *č-* are also quite numerous. In Ĵ, examples with *č-/ž-* and with *d’-* are almost equally frequent, and lastly in G, *č-/ž-* is clearly the most common. The last three, it appears, document the subsequent stages of the process of *t’/d’-* being replaced by *č-/ž-*. However, I would be cautious to draw bold conclusions here because, as it was mentioned at the beginning of this subsection, the three sources contain largely disjoint sets of words, and so this apparent progression may be illusory. Also, it follows a pattern that repeats in the remaining languages; see sec. 3.

For last, I will list the unusual reflexes for which I can provide no explanation, phonetic or otherwise. The one word in *d’-* was already mentioned above: *danak^h* ‘cheek’ (G *danaq*). Next, we have a relatively large number of cases in *n-* rather than *n’-*, e.g. *naman* ‘bad’ (B), *neŋ* ‘sleeve’ (Ĵ 42), *nymyrтка* ‘egg’ (B). The three stems in *š-* are *šajyk^h* ~ *šājyk^h* ‘flood’ (G *şayıq*, *şāyıq*), *šāryχ* ‘clear’ (G *şārıχ*), and *šat-* ‘to live’ (G *şat-*). Finally, the two stems in *ž-*: *žat-* ‘to live’ (G *jat-*), *žogal-* ‘to disappear’ (G *joğal-*), and *žymśak^h* ‘soft’ (G *jimşaq*).

2.3 Oïrot

	Stems		Roots	
	G	R	G	R
<i>č-</i>	9	—	9	—
<i>d’-</i>	—	11	—	10
<i>j-</i>	15	431	13	111
<i>s-</i>	1	—	1	—
<i>ž-</i>	14	—	12	—
<i>č’-</i>	110	—	48	—

Table 4. Reflexes of CTkc. **j-* in Oïrot. See sec. 1.3.

Despite being the largest of the Altai languages, as well as the basis for the literary language, Oïrot is only attested in two of the four sources used here. They

have 16% of stems in common, which is 46% of roots.

Treating Oirot material in the same way that I did Chelkan data (sec. 2.1), I prepared contingency tables and applied the chi-squared test to them.

I found four statistically significant correlations between the continuant of *j- and the following vowel: *č-/ž-* is overrepresented before *u/ū*³⁴ and underrepresented before *ü/ū̄*,³⁵ while *j-* is underrepresented before *u/ū*,³⁶ and *ʒ-* overrepresented before *o*.³⁷ All four refer to labial vowels, but I am unable to identify in them any deeper connection to phonetics.

Unfortunately, the relation of the reflex of the initial *j- to the second consonant of the word did not prove to be more insightful, as none of the six statistically significant results relates to phonetics in an obvious way. For example, *č-/ž-* is overrepresented before \emptyset ,³⁸ while *j-* is underrepresented before it,³⁹ e.g. *či-* ‘to eat’ (G *çi-*), *ja* ‘bow’ (R III 1), *jū* ‘enemy, war’ (R III 534). In fact, there are fifteen words which never have or no longer have a second consonant, and all fifteen are in this group. Then again, the great majority of Oirot examples have either *č-/ž-* or *j-* in place of the original *j-, so this result is neither very surprising nor very informative.

As the last example of a statistically significant correlation, I will adduce the overrepresentation of *ʒ* before *h*. There are only three entries: *ʒaχšy* ‘good’ (G *čahşı*), *ʒaχ* ‘non-existent’ (G *čoħ*), *ʒaχdu* ‘poor’ (G *čoħdu*) – from a total of ten entries with *h* as the second consonant. There does not appear to be any phonetic motivation here but *ʒ* is in itself interesting, as a continuant of *j- or otherwise. This sound is only recorded in G, it is missing entirely from R, and it is also missing from Širobokova et al. (2013: 37–47); see also sec. 2.1, and 2.4.

We have two sources for Oirot, and they paint rather different pictures. According to R, *j-* is by far the most common reflex of *j- while according to G, it is *ž-*. This fits the pattern that we see in the other languages; see sec. 3.

There are also two unusual reflexes attested for Oirot. Above I mentioned *ʒ-* which is surprising not only in reference to *j- but as an Oirot sound in general. The other one is *s-*, attested only in one word, *saŋ* ‘a kind of mechanism set up during religious ceremonies and holidays’ (G *saŋ*). The same word is also listed in G and R with three other reflexes: *ʒ-* and *ž-* in G, and *j-* in R: *zan* ‘tradition, custom’ (G *çüm çan*), *žañ* ‘tradition, custom, faith’ (G *caŋ*), *jaŋ* ‘soul, custom, faith, plague’ (R III 57). See also 2.4.

³⁴ $\chi^2(1, N=675)=8.61, p=0.0033.$

³⁵ $\chi^2(1, N=675)=4, p=0.0454.$

³⁶ $\chi^2(1, N=675)=5.54, p=0.0186.$

³⁷ $\chi^2(1, N=675)=16.81, p=4.13 \times 10^{-5}.$

³⁸ $\chi^2(1, N=675)=8.74, p=0.0031.$

³⁹ $\chi^2(1, N=675)=5.68, p=0.0171.$

2.4 Telengit

	Stems		Roots	
	G	R	G	R
∅-	1	—	1	—
č-	5	—	5	—
j-	16	2	13	2
s-	1	—	1	—
ʒ-	38	—	28	—
ʒ̣-	84	—	43	—

Table 5. Reflexes of CTkc. *j- in Telengit. See sec. 1.3.

Technically speaking, two of the four sources used here contain Telengit material, but for all practical purposes, we only really have G. Telengit only features occasionally in R and, a little confusingly, is listed under the name *Tölös* (Stachowski K. 2021: 39).

For an analysis of phonetic correlations, I prepared Telengit material in the same way that I did with Chelkan data (sec. 2.1). Unfortunately, the tests did not return any statistically significant results, not with regard to the vowel following the continuant of *j-, and not with regard to the consonant following that vowel.

The prevalence of j- in Radloff's material and of č-/ʒ- in Güner Dilek's data is not unusual, see sec. 3. What is unusual, is the appearance of ʒ-. It features in 53 entries (38 stems, 28 roots), e.g. *ʒazyl-* 'to recover' (G *ćazıl-*), *ʒēz* 'moss' (G *ćēz*), *ʒüreḱ* 'heart' (G *ćüreḱ*). It is, however, conspicuously missing from Almadakova (2013) and Širobokova et al. (2013: 69–80). See also sec. 2.1.

Other highly unusual reflexes recorded in G are ∅- in *üreḱdün* 'heart-GEN' (G *üreḱdün ḱruzu*), and s- in *saḱ* 'a kind of mechanism set up during religious ceremonies and holidays' (G *saḱ*). The former is attested in four more forms, two with ʒ- and two with ʒ̣-. The latter, *saḱ*, in nine more forms, six with ʒ- and three with ʒ̣-; see also sec. 2.3.

2.5 Teleut

	Stems		Roots	
		R		R
<i>d'</i> -		416		98
<i>j</i> -		270		90
<i>ń</i> -		2		1
<i>t</i> -		1		1

Table 6. Reflexes of CTkc. *j- in Teleut. See sec. 1.3.

Across the four sources used here, unfortunately only R contains Teleut material. It is, nevertheless, possible to find statistically significant phonetic correlations in it.

The correlations between the reflex of *j- and the following vowel are not clear to me from the phonetic point of view, but they do form a very clear pattern. Namely, *d'*- is overrepresented before *a/ā*⁴⁰ and underrepresented before *ü/ū*,⁴¹ while *j*- is overrepresented before *ü/ū*⁴² and underrepresented before *a/ā*.⁴³ The *d'a-/d'ā*- sequence appears in 195 entries (188 stems, 40 roots) while the *ja-/jā*- sequence in 168 entries (154 stems, 41 roots). The *d'ü-/d'ū*- sequence can be found in 39 entries (36 stems, 9 roots) while the *jü-/jū*- sequence in 12 entries (11 stems, 6 roots). Interestingly, the *d'a*- and *ja*- groups share 40% of stems between them while the *d'ü*- and *jü*- groups only 17%. Examples: *d'ajna*- ~ *jajna* 'to strive' (R III 110), *d'albaŋ* 'plain, field' ~ *jalbak* 'flat' (R III 187), *d'aryš* ~ *jaryš* 'races' (R III 127); *d'üχür* ~ *jür* 'to go' (R III 595), *d'ük* ~ *jük* 'load, pack' (R III 586, 588), *d'üs* ~ *jüs* 'hundred' (R III 614).

One more correlation passed the threshold of significance, the overrepresentation of *ń*- before *e/ē*.⁴⁴ Only two examples are available: *ńemne*- 'to lay out bait' (R III 631), and *ńemze*- 'to eat (of animals)' (R III 631). There is, then, a link to phonetics here, only it does not lie in the vowel. See below.

With regard to the second consonant of the word, I only found one correlation, the overrepresentation of *ń*- before *m*.⁴⁵ There are only two examples, the same two that were mentioned above, and it is of course the *m* rather than the *e* that should be considered responsible for *j- yielding *ń*-. These two are all the

⁴⁰ $\chi^2(1, N=737)=12.72, p=0.0004.$

⁴¹ $\chi^2(1, N=737)=5.23, p=0.0222.$

⁴² $\chi^2(1, N=737)=14.41, p=0.0001.$

⁴³ $\chi^2(1, N=737)=4.97, p=0.0258.$

⁴⁴ $\chi^2(1, N=737)=7.69, p=0.0056.$

⁴⁵ $\chi^2(1, N=737)=10.73, p=0.0011.$

examples with *n̄-* that there are in Teleut; however, there are as many as 156 entries (116 stems, 25 roots) where the second consonant is nasal and the reflex of **j-* is not, e.g. *d'um* ‘feather’ (R III 574), *jamyn-* ‘to cover oneself’ (R III 308), *joŋdo-* ‘to blame’ (R III 415). In this light, the two cases in *n̄-* appear more likely to be borrowings than a result of any phonetic tendency within Teleut.

It seems that the most common reflex in Teleut is *d'*- but *j-* is in second, and not very distant place. Interestingly, 40% of stems appear in both groups at the same time. This creates the impression of a transitional phase, and indeed in the 1995 Teleut dictionary (Rjumina-Syrkaševa and Kučigaševa 1995) we find a section in *⟨j-⟩* but none in *⟨ú-⟩*, *⟨я-⟩*, etc.

Apart from the two words in *n̄-* discussed above, Radloff’s Teleut material only contains one unusual reflex of **j-*. It is *tum* ‘to close one’s eyes’ (R III 1517), and it is entirely mysterious to me. The same root is attested in R in five more words, three with *d'*- and two with *j-*, e.g. *d'um-* ‘to squeeze’ (R III 574), *d'umuštur-* ‘to close one’s eyes’ (R III 581), *jumul-* ‘to be squeezed’ (R III 579). Rjumina-Syrkaševa and Kučigaševa (1995) only records *d'um-* (*⟨jym̄⟩*) ‘to blink’.

2.6 Tuba

	Stems				Roots			
	B	G	ǰ	R	B	G	ǰ	R
∅-	–	1	–	–	–	1	–	–
č-	5	3	–	1	4	3	–	1
<i>d-</i>	–	2	–	–	–	2	–	–
<i>d'</i> -	145	–	32	–	72	–	28	–
<i>g-</i>	–	3	–	–	–	3	–	–
<i>ǰ-</i>	–	4	–	–	–	4	–	–
<i>j-</i>	30	23	1	28	19	19	1	20
<i>k-</i>	1	–	–	–	1	–	–	–
<i>k̄-</i>	2	–	–	–	2	–	–	–
<i>n-</i>	–	–	1	–	–	–	1	–
<i>n̄-</i>	74	7	11	73	26	5	10	26
<i>t'-</i>	4	–	–	–	4	–	–	–
<i>ž-</i>	–	1	–	–	–	1	–	–
<i>ʒ-</i>	–	26	–	–	–	14	–	–
<i>ž̄-</i>	–	1	–	–	–	1	–	–

Table 7. Reflexes of CTkc. **j-* in Tuba. See sec. 1.3.

It was mentioned above more than once that the picture presented in tab. 7,

while true, is misleading in two ways. Firstly, the different reflexes attested in different sources are mostly found in different words. Taken pairwise, the four sources only have between 6 and 12% of stems in common (between 20 and 33% of roots). But, secondly, this is with the exception of the Baskakov–Radloff pair, as these two share a much larger portion of their sets. In fact, a little more than a quarter of Baskakov’s material is cited after R, and it is exactly the quarter that contains nearly all the examples in *n̄-*, as well as a third of the examples in *j-*.

For this reason, the quarter in question has been excluded from the considerations below. I also applied all the other simplifications mentioned in sec. 2.1.

I found as many as eleven statistically significant correlations between the continuant of *j- and the following vowel. Some of them are only due to the extremely low number of examples, e.g. Ø- is overrepresented before *i/ī*⁴⁶ because there is only one word in which the original *j- disappeared: *īr* ‘ground’ (G *īr*); likewise, *n̄-* is overrepresented before *ia/īa/īā* because there are only four examples with a diphthong, and they are all variants and derivatives of a single root attested only in G: *n̄ian* ‘big’ (G *n̄ian*).

Similar, though more surprising, is the case of *k-/g-* and *k̄-/ḡ-*. There are four words (4 stems, 4 roots) in *k-/g-*: *gav* ‘war’ (G *gav*), *gäsal-* ‘to be done’ (G *gäsal-*), *gɔl* ‘road’ (G *gɔl*), *köžön-* ‘to hide’ (B); and seven entries (6 stems, 5 roots) in *k̄-/ḡ-*, e.g. *gäriḃi* ‘twenty’ (G *gäriwi*), *gior-* ‘to live’ (G *gior-*), *köžön-* ‘to hide’ (B). The reflex itself is rather unusual, and adding to the mystery are the two front words with a velar *k-/g-* (*gäsal-* and *köžön-*). Especially the latter is unclear. Normally, Baskakov does not mark positional palatalization in *k/g*, but this word is listed under <кӧжӧн>. as well as under <кӧжӧн>. There are in fact only two more entries in <кӧ->: <кӧет> ‘to reach’, and <кӧӧнӧкӧр> ‘to overturn’. In all three cases, entries with <к-> exist and contain nothing more than a reference to the respective entries with <кӧ->.

Also unclear is the case of *ʒ-*. It is a little overrepresented before *a/ā*,⁴⁷ which has probably no relation to phonetics but is, again, noteworthy because of the reflex itself. Širobokova et al. (2013: 122–138) do not record such a sound for Tuba. See also below.

Tests between the continuant of *j- and the second consonant of the word returned as many as 21 significant results. Fifteen of them consider nasality, and reveal effectively the same phenomenon from three angles: *t’-/d’-* and *j-* are underrepresented before nasal consonants, and *n̄-/n-* are underrepresented before non-nasal consonants, while being overrepresented before nasal ones, e.g. *t’-/d’-*

⁴⁶ $\chi^2(1, N=497)=4.91, p=0.0266.$

⁴⁷ $\chi^2(1, N=497)=4.79, p=0.0286.$

appears only in nine entries before η ,⁴⁸ \acute{n}/n - never appears before l ,⁴⁹ and only once before r ,⁵⁰ in *ńūrȳan* ‘blanket’ (Ĵ 48). Meanwhile, \acute{n}/n - are abundant before m ,⁵¹ n ,⁵² and η .⁵³ There are in total 98 entries (78 stems, 26 roots) with the $N-N$ sequence. They are attested in all four sources though as many as 74 of the 98 entries come from R, e.g. *ńanaj* ‘sideways’ (R III 629), *ńimśag* ‘soft’ (G *ńimśag*), *ńeȳe* ‘elder brother’s wife’ (Ĵ 26). On the other hand, there are only six entries (6 stems, 5 roots) where the reflex is \acute{n}/n - but the second consonant is not nasal. They are recorded in all sources but R, e.g. *ńaka* ‘collar’ (Ĵ 42), *ńausgan* ‘lone’ (G *ńausgan*), *ńeȳe* ‘elder brother’s wife’ (Ĵ 48). A half of them, however, originally did have a nasal consonant following the initial $*j$ -.

That said, attested are also 45 entries (32 stems, 20 roots) where the second consonant is nasal but the reflex of $*j$ - is not. They come from all four sources, but as many as 35 are from B, e.g. *d’an* ‘side’ (B), *d’ōn* ‘thick’ (Ĵ 32), *jaȳ-* ‘to return’ (G *yaȳ-*). Lastly, the one exceptional word in n - is *nemenijir* ‘he slanders’ (Ĵ 63).

Overall, out of a total of 90 stems (28 roots) with a nasal second consonant, 58 stems (8 roots) only have a nasal reflex, 12 stems (2 roots) only have a non-nasal reflex, and 20 stems (18 roots) are attested with both, e.g. *d’aman* ~ *jaman* ‘bad’ (B), *d’eȳ* ‘sleeve’ (B) ~ *ńeȳ* id. (Ĵ 42), *d’unun-* ‘to wash oneself’ (B) ~ *ńunun-* id. (R III 632).

Some of the remaining statistically significant results are directly connected to nasality of the reflex, e.g. the overrepresentation of $t’/d’$ - before l ⁵⁴ and r .⁵⁵ There are 93 such entries (61 stems, 30 roots) attested in B and Ĵ, e.g. *d’erve* ‘twenty’ (Ĵ 78), *d’yrȳa-* ‘to rejoice’ (B), *t’ol* ‘road’ (B).

Other correlations appear to have little connection to phonetics, though three are interesting because of the reflex itself. I already mentioned z - in relation to the vowel, but it turns out to also correlate with the second consonant of the word. It is overrepresented before d ,⁵⁶ h ,⁵⁷ and v .⁵⁸ There are 18 entries (12 stems, 6 roots), all recorded in G, e.g. *zāβal-* ‘to cover’ (G *čāwal-*), *zet-* ‘to reach’ (G *čet-*), *zōχ* ‘non-existent’ (G *čōh*).

⁴⁸ $\chi^2(1, N=497)=16.62, p=4.57 \times 10^{-5}$.

⁴⁹ $\chi^2(1, N=497)=13.02, p=0.0003$.

⁵⁰ $\chi^2(1, N=497)=23.12, p=1.52 \times 10^{-6}$.

⁵¹ $\chi^2(1, N=497)=76.57, p=2.12 \times 10^{-18}$.

⁵² $\chi^2(1, N=497)=49.38, p=2.11 \times 10^{-12}$.

⁵³ $\chi^2(1, N=497)=79.53, p=4.74 \times 10^{-19}$.

⁵⁴ $\chi^2(1, N=497)=8.6, p=0.0034$.

⁵⁵ $\chi^2(1, N=497)=17.83, p=2.41 \times 10^{-5}$.

⁵⁶ $\chi^2(1, N=497)=10.81, p=0.001$.

⁵⁷ $\chi^2(1, N=497)=7.08, p=0.0078$.

⁵⁸ $\chi^2(1, N=497)=10.87, p=0.001$.

To sum up: the dominating reflex in R is *n̄-*, but it can largely be explained phonetically. The second most frequent is *j-*. In B, *j-* is also relatively common, but not nearly as much as *n̄-* (most of the examples being cited after R) and, most of all, as *d'*. The latter, and in second place *n̄-*, are also the most frequent ones in Ĵ. Somewhat breaking the pattern established above, the most common reflex in G is *ʒ-*, though almost equally numerous is *j-*. See sec. 3.

Some of the reflexes are utterly surprising. Mentioned above were *īr* ‘ground’ (G *īr*) and *nemenijir* ‘he slanders’ (Ĵ 63), as well as some of the words in *k-/g-* and *k-/g̃-*: *gav* ‘war’ (G *ġav*), *gäsal-* ‘to be done’ (G *ġäsal-*), *göl* ‘road’ (G *ġöl*), *köžön-* ‘to hide’ (B), and *ġäriβi* ‘twenty’ (G *ġäriwi*), *ġior* ‘to live’ (G *ġior-*), *köžön-* ‘to hide’ (B). There remain two cases in *d-*, one in *ž-*, and one in *ž̃-*: *danak^h* ‘cheek’ (G *danaq*), *dükde-* ‘to load’ (G *dükde-*), *žagšy* ‘good’ (G *jağşı*, and *žat-* ‘to stay’ (G *čat-/čad-*).

3 DISCUSSION

The overall picture that emerges from tables in sec. 2 has been summarized in tab. 8. Perhaps the most important conclusion from it is that only two sources, B and Ĵ, are in agreement with each other.

	Chelkan	Kumandi	Oirot	Telengit	Teleut	Tuba
19th c. (R)	<i>j-</i>	<i>j-</i>	<i>j-</i>	<i>j-</i>	<i>d', j-</i>	<i>j- + n̄-</i>
20th c. (B)	<i>d' + n̄-</i>	<i>d', č- + n̄-</i>	–	–	–	<i>d' + n̄-</i>
21st c. (Ĵ)	<i>d' + n̄-</i>	<i>d', č- + n̄-</i>	–	–	–	<i>d' + n̄-</i>
21st c. (G)	<i>ž- + n̄-</i>	<i>ž- + n̄-</i>	<i>ž-</i>	<i>ž-, ʒ-</i>	–	<i>ʒ-, j- + n̄-</i>

Table 8. Main reflexes of *j-.

The difference between R on the one hand, and B and Ĵ on the other, might be the easier one to explain. The discrepancy has been noticed before. Kirsanova (2001: 24–25) hypothesized that Radloff worked with an insufficiently small number of consultants. This, combined with his tendency to limit the number of variants listed for each language, and in this way to present a more uniform, normative picture (Stachowski K. 2021: 42), could potentially explain the inconsistency.

However, Radloff’s data is generally corroborated by GrammAlt and Verbickij (1884). Also, his and GrammAlt’s description of the phonetic value of *t/d*⁵⁹ seem to point to [t̚] or [t̚] rather than the modern realization which is [k̚ = t̚]

⁵⁹ GrammAlt 3: “[...] у алтайскихъ калмыковъ—произносится какъ смягченное, едва слышное, *m*; у телеутовъ смягченный звукъ *m* слышнень совершенно ясно [...]”.

(see sec. 1.2). I think Kirsanova was closer to the truth with her other suggestion (2001: 25), that the language evolved phonetically between Radloff and Baskakov. The change most likely began in the second half of the 19th century, Radloff captured the transitional phase, it completed in the first half of the 20th century, and Baskakov documented its result.

It is theoretically possible that Altai kept evolving after that, and that Güner Dilek simply documents the newest stage. Her work, however, was published only eleven years after Ĵ, and Ĵ is consistent with B. A decade is not sufficient time for a phonetic change to begin and complete within – especially when that change involves the rise of a new sound (ʒ), which a phonetic description from mere two years prior (Širobokova et al. 2013) failed entirely to record.

The secondary reflex in Chelkan, Kumandin, and Tuba is *ṇ*-, in rare cases *n*-, which occurs when the second consonant of the word is nasal. The phenomenon was already observed by Radloff (1883: 161), but it has proven to not be as exceptionless as he had thought, affecting only about 2/3 of examples in Chelkan and Tuba, and only about 1/3 in Kumandin. Between 16 and 22% of stems in the three languages are attested with both a nasal and a non-nasal reflex of **j*- (see sec. 2.1, 2.2, 2.6). Moreover, *ṇ*- seems to be receding from Tuba; see sec. 2.6.

A detailed analysis of the individual examples will be necessary to fully understand this phenomenon. The same is true for the considerable number of unusual, often surprising cases that have been mentioned in sec. 2, such as Chlk. *šymsijer* ‘to become soft’ (Ĵ 77), Kmnd. *žat*- ‘to live’ (G *jat*-), or Tlut. *tum* ‘to close one’s eyes’ (R III 1517).

ABBREVIATIONS AND REFERENCES

Alt. = Altai; **C-** = common; **Chlk.** = Chelkan (= Lebedin); **Cz.** = Czech; **dial.** = dialectal. **Hung.** = Hungarian; **Kmnd.** = Kumandin; **Mo.** = Mongolian; **O-** = old; **Oir.** = Oirot (= Altai proper); **P-** = proto; **Slk.** = Slovak; **Tkc.** = Turkic; **Tksh.** = Turkish; **Tlng.** = Telengit; **Tlut.** = Teleut; **Trkm.** = Turkmen

Almadakova 2013 = Алмадакова, Надежда Дмитриевна 2013. ‘Консонантная система языка теленгитов.’ Андрей Данилович Каксин (ed.) *Уральские и алтайские языки и народы: сопоставительно-типологический взгляд: Материалы Международной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения выдающегося финно-угроведа и алтаиста М.-А. Кастрена (1813–1852) (Абакан, 25–28 сентября 2013 г.)*. Абакан: Хакассский государственный университет им. Н.Ф. Катанова, 194-199.

B = Baskakov 1966, 1972, 1985 (depending on the language).

Baskakov 1960 = Баскаков, Николай Александрович 1960. *Тюркские языки*. Москва:

Radloff (1883: xix): “j = t + j. In diesem Laute ist der T-Vorschlag von sehr kurzer Dauer, während die Zunge in der J-Lage länger verweilt. In einzelnen Dialecten ist der T-Vorschlag kaum hörbar.”

- Издательство восточной литературы.
- Baskakov 1966 = Баскаков, Николай Александрович 1966. *Диалект черневых татар (туба-кижи). Грамматический очерк и словарь*. Москва: Наука.
- Baskakov 1972 = Баскаков, Николай Александрович 1972. *Диалект кумандинцев (куманды-кижи). Грамматический очерк, тексты, переводы и словарь*. Москва: Наука.
- Baskakov 1985 = Баскаков, Николай Александрович 1985. *Диалект лебединских татар-чалканцев (куу-кижи). Грамматический очерк, тексты, переводы, словарь*. Москва: Наука.
- Bolla, Kálmán (ed.) 1980. *Magyar hangalbum. A magyar beszédhangok artikulációs és akusztikus sajátosságai*. [Magyar fonetikai füzetek 6]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Clauson, sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- G = Güner Dilek 2015.
- GrammAlt = [членами алтайской миссии]. *Грамматика алтайского языка*. Казань 1869.
- Güner Dilek, Figen 2004. 'Altay Türkçesinin Yazı Dili Hâline Getirilmesi.' *1552 Ve Sonrası: Kazan'ın İşgali Ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri*. [Türk Dil Kurumu Yayınları 847]. Ankara: Türk Dil Kurumu, 73–78.
- Güner Dilek, Figen 2015. *Güney Sibiryа Altay Türkçesi Ağızları (Altay Kişi, Telengit Kişi, Çalkandı Kişi, Kumandı Kişi, Tuba Kişi). Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ǰ = ǰajym et al. 2004.
- ǰajym et al. 2004 = ǰайым Н.А., Александра Тайбановна Тыбыкова, Лариса Николаевна Тыбыкова and Надежда Владимировна Тыдыкова 2004. *Алтай тилдин тўндўк диалекттерининг темалар айыынча сўзлиги. Тематический словарь северных диалектов алтайского языка*. Горно-Алтайск: Институт алтаистики им. С.С. Суразакова.
- KEWT = Stachowski M. 2019.
- Khabtagaeva, Bayarma 2015. 'Some remarks on Turkic elements of Mongolic origin in Yeniseian.' *Studia Etymologica Cracoviensia* 20: 111–126.
- Kirsanova 2001 = Кирсанова, Н.А. 2001. 'Изучение чалканского консонантизма.' Ираида Яковлевна Селютина et al. (ed.) *Языки коренных народов Сибири. Выпуск 9. Фонологические системы*. Новосибирск: Сибирский хронограф, 22–35.
- Kirsanova 2003 = Кирсанова, Н.А. 2003. *Консонантизм в языке чалканцев (по экспериментальным данным)*. Новосибирск: Сибирский хронограф. [Cited after Širobokova et al. (2013: 97).]
- Kráľ, Ábel and Ján Sabol 1989. *Fonetika a fonológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Kudrjašov 1928 = Кудряшов, Константин Васильевич 1928. *Русский исторический атлас*. Москва, Ленинград: Государственное издательство.
- Ölmez, Mehmet 1991. 'Ana Altayca Sözbaşı *d-.' *Türk Dilleri Araştırmaları* 1, 167–190.
- Ölmez, Mehmet 2017. 'One more Mongolian word from the Turkish dictionary. Urgan 'a stout rope'.' Michał Németh, Barbara Podolak, Mateusz Urban (ed.). *Essays in the history of languages and linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the*

- occasion of his 60th birthday.* Kraków: Księgarnia Akademicka, 457–461.
- Pritsak, Omeljan 1959. ‘Das Altaitürkische.’ Jean Deny, Kaare Grønbech, Helmuth Scheel and Zeki Velidi Togan (ed.). *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden: Franz Steiner, 568–598.
- R = Радловъ, Василий Васильевич / Radloff, Wilhelm 1893–1911. *Опытъ словаря тюркскихъ нарѣчій. Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte.* Санктпетербургъ: Императорская академія наукъ.
- Radloff, Wilhelm 1883. *Phonetik der nördlichen Türkssprachen.* Leipzig: T.O. Weigel.
- Räsänen, Martti 1949. *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen.* [Studia Orientalia 15]. Helsinki: Druckerei-A.G. der Finnischen Literaturgesellschaft.
- Räsänen, Martti 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen.* [Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1]. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rjulina-Syrkaševa/Куцигаšева 1995 = Рюмина-Сыркашова, Людмила Тимофеевна and Надежда Александровна Кучигашева 1995. *Телеут-орус сѡзлик. Телеутско-русский словарь.* Кемерово: АО Кемеровское книжное издательство.
- Romportl, Milan 1985. *Základy fonetiky.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Schönig, Claus 2000. *Mongolische Lehnwörter im Westoghuischen.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Stachowski, Kamil 2011. ‘Remarks on the usefulness of different types of transcription, with a particular regard to Turkic comparative studies.’ *Suomalais-Ugrilainen Seuran Aikakauskirja. Journal de la Société Finno-Ougrienne* 93, 303–338.
- Stachowski, Kamil and Mateusz Urban M. [in preparation]. ‘Radloff’s transcription.’
- Stachowski, Marek 2019. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache.* Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Szende, Tamás 1994. ‘Hungarian.’ *Journal of the International Phonetic Association* 24(2), 91–94.
- Ščerbak 1970 = Щербак, Александр Михайлович 1970. *Сравнительная фонетика тюркскихъ языков.* Ленинград: Наука.
- Širobokova et al. 2013 = Широбокова, Наталья Николаевна et al. 2013. *Атлас консонантныхъ артикуляцій в тюркскихъ языкахъ народовъ Сибири.* Новосибирск: Институт филологии СО РАН.
- Tadykin 1973 = Тадыкин, Василий Николаевич 1973. ‘Орфография алтайского языка.’ Кенесбай Мусаевич Мусаев (ed.) *Орфографии тйуркскихъ литературныхъ языковъ СССР.* Москва: Наука, 63–76.
- Urtegešev et al. 2009 = Уртегешев, Николай Сергеевич et al. 2009. ‘Фонетические транскрипционные стандарты УУФТ и МФА: система соответствий’ *Вопросы филологии. Серия «Урало-алтайские исследования»* 1/УА (1), 100–115.
- Verbickij 1884 = Вербицкий, Василий Иванович 1884. *Словарь алтайскаго и аладагскаго нарѣчій тюркскаго языка.* Казань: Православное Миссионерское Общество.

Marek STACHOWSKI* (Kraków)

Gagavuzcanın üç tabakası sorunu

0. Giriş

Gagavuzların üst üste üç etnik katmandan meydana geldikleri görüşü gibi Gagavuzcanın da üç tabakadan oluşmuş olduğu fikri Türkologlar arasında oldukça yaygındır. Bu düşünceyi ilk olarak Tadeusz Kowalski *Les Turcs et le langue turque de la Bulgarie du nord-est* (Kraków 1933) adlı 28 sayfalık kitapçığında dile getirdi.¹ Bugün bu kaynakta sunulan görüşü herkes bilir ve herhâlde bu sebeple bundan kimse şüphe etmez, etmeyince de Kowalski'nin kitapçığını okumayıp adını zikretmekle yetinir.

Bazen „üç tabaka teorisi” olarak anılan bu fikir, aslına bakılırsa kavram, tanım, aksiyom ve teoremlere dizgeli bir biçimde dayanan bir düşünce sistemi anlamında teori sayılamaz; bir açıklama, en çok bir savdır. „Üç tabaka teorisi” terimi kısa ve pratik ise de bilimsel terminoloji bakımından doğru değildir.

Üç katman terkinbine teori mi, sav mı demeliyiz sorunu bir yana, işin özü şudur: Gagavuzların en eski tabakasını kuzeyden, daha doğru bir anlatımla Kırım Yarımadasından Bulgaristan'a gelmiş olan Kıpçaklar teşkil eder. Orta katman, Moğollardan kaçarak 1256 yılında II. İzzeddin Keykâvûs'un komutasında Balkanlar'a gelen Selçuklulardır. En yeni katmanı ise Osmanlı zamanında Anadolu'dan gelen Türkler oluşturur.

Kırım Kıpçaklarının yanı sıra sonraki yüzyıllarda gelmiş olan Kıpçaklar da vardır. XVIII. ve XIX. yüzyılda bazı Kıpçak grupları Rusya'dan Balkanlar yoluyla Türkiye'ye ulaştılar. Bu topluluklardan biri bugün Eskişehir ilinde bulunan Osmaniye köyünde yaşamaktadır ki, orada konuşulan Tatarcada Gagavuzcanın bazı tipik özelliklerine çok benzer hususiyetleri görebiliriz. Örnekler:²

* Prof. Ord., Uniwersytet Jagielloński, Instytut Filologii Słowiańskiej, marek.stachowski@uj.edu.pl , ORCID: 0000-0002-0667-8862

¹ Kowalski'den önce yapılan araştırmalar için bkz. Aydemir 2005: 27-28.

² Kısaltmalar: K 19,1 = Kowalski 1933: 19, § 1; Ö 16 = Özkan 1997: 16; Tatarca örneklerin yazısı basitleştirilmiştir.

(1) Aslı *ey* > Gag. *î* [i:] (K 19, 1) – krş. Tatarca *iy!* (Ö 57) = Türkçe *ey!*; Tatarca *sîleş-* (Ö 16) = Türkçe *söyleş-*.

(2) Art ünlülerin *y* ünsüzünün tesiri altında ön denklere değişmesi (K 19, 4) – krş. Tatarca *çey* ‘çay’, *yeş* ‘genç’ (Ö 15) = Türkçe *yaş* (zaman, çağ).

(3) Gagavuzcada geniş *ä* ile dar *e* ünlüsünün varlığı (K 19, 6) – krş. Tatarca çok geniş *ä* (Ö 9: <ä>), orta geniş *e* ile dar *ë* ünlüsünün varlığı.

(4) Aslı *g* > Gag. *v* (K 20, 9) – krş. Tatarca *avız* ‘ağız’, *sav* ‘sağ’ (Ö 27).

Görüldüğü üzere Osmanlı Tatarlarının ataları da XIX. yüzyılda Balkanlar’dan geçerek zamanın Gagavuzcasını etkileyebildiler.³

Üstelik, XIII. yüzyılda Romanya’ya Tatarların maiyetinde köle olarak gelen ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında özgürlüklerini geri kazanıp Sırbistan, Bosna ve kuzey Bulgaristan’a göç eden Çingenelerin, konuştukları Kıpçakçanın unsurlarını yaymada olası rolleri üzerine özel çalışmalar şimdilik yapılmadığı (ve belki de yapılması hiç mümkün olmadığı) için bu konu yazımızda maalesef tartışılmayacak (Kocój 2016:272; Stachowski M. 2019: 102; bundan başka bkz. Marushiakova, Popov 2001).

Bu kavramsallaştırma çok mantıklı görünüyorsa da ortaya çıkan bazı sorulara cevap bulmak kolay değil. Meselâ, bu üç katmanın biri diğerlerine göre ağır basar mı? Evetse hangisi? *Gagavuz* adına bakılırsa orta tabakanın hâkim olduğu düşünülebilir.⁴ Fakat bu hâkimliğin belirtileri pek bulunamaz. Öyleyse hiç bir katmanın hâkim olmadığı düşünmek daha mı doğrudur?

Bu durumda Gagavuzcanın Türk dilleri tasnifindeki yeri meselesi gündeme gelir. Aslına bakılırsa, Gagavuzca bir Kıpçak dili değildir, Oğuzcadır. Aynı zamanda Selçuklu katmanını Osmanlı katmanından ayırmak çok az vakada mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla üç tabaka yerine belki sadece iki tabaka (Kıpçakça + Oğuzca) hakkında konuşmalıyız.

Ancak, Osmanlılar gelmeden önce Gagavuzca bu dünyada var mıydı? Yani, Anadolu köylüleri Balkanlar’a, Deli Orman’a geldiklerinde Gagavuzlar ile mi yoksa biri Kıpçak biri de Selçuk olmak üzere iki ayrı etnik grup ile mi

³ Moğollar tarafından Orta Asya’nın çeşitli bölgelerine yerleştirilen Kıpçak kabileleri ve dillerinin etkisi sonucunda Oyrotça’ya giren Kıpçak özelliklerinin Gagavuzcada bulunan denklere için bkz. Aydemir 2005: 39, dipnot 21.

⁴ *Gaga(v)uz* adının kökeni Paul Wittek (1953)’in zamanından beri genel olarak reisleri *Keykāvūs*’un adı ile ilişkilendirilir: *Keykāvūs* [? *Kaykāv(v)ūs*] > **Gaykāv(v)ūs* > **Gāgā(v)ūs* > **Gaga(v)us* > *Gaga(v)uz*; aslında bu değişimin en zor açıklanabilir kısmı, **Gaga(v)us* > *Gaga(v)uz* aşamasıdır; yine de -s > -z değişimi bilinmiyor değil, örn. Fransızca *fil d’Écosse* > Türkçe *fildekoz* (Stachowski M. 2000: 144, § 8.2); Farsça *çaprāst* > Türkçe **çapras* > *çapraz* (Stachowski K. 2020: 40, § 2.45).

karşılaşmışlardı? İkinci ihtimale göre Gagavuzları ulus olarak terkip eden unsur Anadolu'lular oldu. Bu soru son derece önemli görünüyor.

Öbür taraftan, Cermence ile Romence öğelerden oluşan Fransızca iki katmanlı bir dil olarak tanımlanmaz. İçerdiği Cermence, Keltçe ve Fransızca elemanlar sebebiyle üç katlı bir dil olduğu söylenerek, İngilizcenin Cermence bir dil olduğundan kimse şüpheye düşmez. Öyleyse bir dilin üç tabakası olduğu iddiası ne demektir aslında?

Ahmet Caferoğlu (1953: 180) tarafından «türkolojinin en mahir şamanlarından [biri]»; Annemarie von Gabain (1939) tarafından ise «unser aller Lehrmeister» şeklinde değerlendirilen Tadeusz Kowalski'nin, iddiasının bu gibi zorluklar içerdiğinin farkında olmaması pek muhtemel değildir. O hâlde üç tabaka savını niçin önerdi? Broşüründe, görüşünü açıklayan yerler var mı?

Neredeyse yüz yıl önce Fransızca yazılmış bu broşür bugün kolay ulaşılabilir bir kaynak sayılmadığı için aşağıdaki fasılda Kowalski'nin en önemli görüşleri özetle sunulacak.

1. Kowalski'nin görüşleri

[1] Kuzey-doğu Bulgaristan'daki bir arazinin adı olan *Deli Orman* ifadesi ilk olarak XII. yüzyılda «Τένου ὄρμον» = *Tenu ormon* diye bozuk bir şekilde tespit edilmişti. Anlaşılan bu coğrafyada Osmanlılardan 200 yıl önce bir Türk şivesi konuşan bir grup varmış.⁵

[2] Gagavuz ağızı [!] ile Anadolu ağızları arasındaki farklar, Deli Orman Türkçesi ile Anadolu ağızları arasındaki farklardan belirgindir. Buna rağmen ikisi de birbirine çok yakın ağızlardır.⁶

[3] Deli Orman Türkçesi Gagavuzcaya o kadar yakındır ki, her iki ağız da ortak bir isim altında toplanabilir: „Tuna Türkçesi”.⁷

[4] „Gagavuz *dili*” ifadesini „Türk *dili*” adı ile eşit saymak için aslında makul argümanlar yoktur. Çünkü Gagavuzca, Türkçenin bir ağızından başka bir şey değildir.⁸

⁵ « Nous concluons au caractère turc du Déli Ormane avant la conquête osmanlie surtout d'après le nom turc de ce territoire, qu'atteste déjà un document du XII-ième siècle, antérieure de deux siècles à cette conquête. » (Kowalski 1933: 16).

⁶ « [...] il s'agit ici de deux dialectes très proches, mais non identiques. Le dialecte [!] des Gagaouzes s'écarte plus sensiblement des autres dialectes osmano-turcs que celui des Turcs de Déli Ormane. » (Kowalski 1933: 21).

⁷ « Le dialecte turc du Déli Ormane [...] révèle une proche parenté avec celui des Gagaouzes [...]. [O]n peut considérer ces deux dialectes comme formant un seul groupe et les désigner par le nom commun de *turc danubien*. » (Kowalski 1933: 26, § 1°).

⁸ « La dénomination »langue gagaouze«, au même degré que »langue osmanlie« ne s'appuie sur aucune raison plausible, la première n'étant qu'un dialecte de la seconde. J'emploie le terme

[5] Tuna Türkçesinde, Kara Deniz coğrafyasından gelen Kuzey, yani Kıpçak Türkçesi etkilerinin bazı izleri görülebilir. Analog etkiler, kuzey-doğu Anadolu'da da tespit edilebilmektedir.⁹

[6] Bugünkü bilgilerimize göre Deli Orman Türkçesi ile Gagavuzcanın kaynağını bir tek Türk dilinde bulmak mümkün değildir. Tuna Türkçesini konuşanlar, ağızlarının özelliklerinden dolayı Balkanlar'da Osmanlıların hâkimiyetinden sonra kalmış olan Anadolu'luların torunları olarak düşünülemez. Gagavuzlar için böyle bir varsayım Hristiyan olmalarından dolayı kabul edilebilir bir fikir değildir. Aynı durum Deli Orman Türkleri için de – onları Gagavuzlara bağlayan dil akrabalığı yüzünden – geçerli bir iddia olmazdı.¹⁰

[7] Bu durumda hem Deli Orman Türklerinin hem de Gagavuzların üst üste dizilmiş üç tabakadan gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. En eskisi kuzeyden gelmiş Kıpçaklardan kalmadır. Orta tabakayı Osmanlılardan önce gelen Selçuklular oluşturmuştur. Sonunda, en genç tabakayı Osmanlı idaresinde bu topraklara gelmiş olanlar teşkil etmiştir. Gagavuzların Hristiyanlığı şüphesiz olarak en eski tabakaya bağlıdır; Deli Orman Türklerinin İslâmlığı ise orta ve en yeni tabakadan kaynaklanır.¹¹

[8] Söz konusu Türk nüfusunun orta tabakası, en eski tabaka ile birleşmesinden oluşmuş yeni yapının dilini değiştirip güney, yani Oğuz Türkçesi hâline getirdi. Deli Orman Türkleri ile Gagavuzların konuştuğu dilin tâ Osmanlıların gelmesine kadar kuzey, yani Kıpçak Türkçesi ağız olduğu iddiası

›osmanlı‹ dans le sens linguistique et non dans le sens historique ou politique. » (Kowalski 1933: 26, § 2°).

⁹ « Le turc danubien révèle des traces d'une certaine influence septentrionale qui prouvent l'existence des rapports entre ce dialecte et les langues turques du nord de la mer Noire. [...] Une influence analogue se manifeste également dans les dialectes de l'Anatolie du nord-est. [...] » (Kowalski 1933: 26, § 3°).

¹⁰ « Le caractère particulier du turc danubien ne nous permet pas de considérer cette population tout simplement comme des colons turcs venus d'Asie Mineure après l'occupation des Balkans par les Osmanlis. Cette hypothèse serait inadmissible en ce qui concerne les Gagauzes, vu leur religion, comme elle ne serait pas soutenable pour les Turcs du Déli Ormane à cause de la parenté linguistique qui les rattache aux premiers. » (Kowalski 1933: 27, § 4°).

¹¹ « Dans cet état de choses nous ne pouvons que considérer les Gagauzes, aussi bien que les Turcs du Déli Ormane, comme un gisement, composé des trois couches successivement superposées. La plus ancienne est formée par les débris d'une peuplade turque septentrionale, la deuxième par un fort groupe méridional remontant à une époque antérieure à l'arrivée des Osmanlis, enfin la troisième couche est constituée par des colons turcs et des éléments turquisés de l'époque osmanlie. [...] Le christianisme des Gagauzes doit sans doute être rattaché à la couche la plus ancienne, d'origine transdanubienne, tandis que l'Islam des Turcs du Déli Ormane provient de la deuxième et de la troisième couche, d'origine méridionale. » (Kowalski 1933: 27).

pek muhtemel değildir. Zira durum böyle olsaydı Kıpçakçanın izleri bugün daha çok ve daha net olurdu.¹²

2. Yorumlar

Madde [2]'yi, madde [4] ile karşılaştırsak Gagavuzcanın üç katmanlılığı oldukça önemsiz görünecek ve aynı zamanda bu şivenin tasnif durumu netleşecek: Oğuzca. Ancak madde [6] da dikkate alınırca işler karmaşıklaşır. Bu zıtlık açıklanabilir mi acaba?

Aşağıda Kowalski'nin görüşlerini tartışıp kendi yorum ve kanaatlerimi sunuyorum.

Görüş [5] – Kıpçak Türkçesi izlerinin iki kaynağı gösterildi: Kırım ve Doğu Anadolu. Bununla beraber ikincisinin bir rakip açıklama olarak tekrar zikredilişini broşürün bir başka yerinde bulamadım. Yine de Kıpçakça özellikler Doğu Anadolu ağızlarında bulunuyorsa Gagavuzcada geçen öğeler niçin Anadolu'dan Balkanlar'a getirilmiş olmasındı? O takdirde XII. yüzyılda Kırımdan gelen göçmenler, Selçuklular gelmeden önce dillerini kaybetmiş olsalardı bile bazı Kıpçakça öğeler Selçuklular ve hatta Osmanlılar zamanında Anadolu'dan gelenlerin ağızlarında bulunabilirdi.

Görüş [1], [5], [6] ile [7] – Bir mantık silsilesinde insanları ([1], [6], [7]) dil unsurları ([5], [6]) ile birleştirmek çok risklidir. XII. yüzyılda (veya ondan biraz önce) Balkanlar'a bir Türk ağzını konuşan bir grup insanın gelmiş olduklarına şüphe yoktur. Ancak sonraki kaderlerini bilmiyoruz. Bu halkın dilini, dinini anlatan kaynaklar elimizde yok. Selçuklular bu topraklara geldiği zaman Kıpçaklarla karşılaşmış, karşılaşmadıklarını, dillerini duyup duymadıklarını bilemiyoruz. Bugünkü Gagavuzcadaki Kıpçakça öğelerin Anadolu'dan gelenler tarafından Balkanlar'a getirildikleri tezi kanaatimce daha güvenilir bir fikirdir. – Bu karışık tartışmada dini de ([7]) hesaba katmak gerçekten çok tehlikelidir. Çünkü bu gidişle tartışanların her biri, kendi ihtiyacına göre kâh millet, kâh dil, kâh din biliminin delillerini kullanmaya kalkışır. Diletiler yalnızca Gagavuz dilini incelerken Gagavuz halkı ve dinini de başka uzmanlar tartışsın.

Görüş [8] – (8a) Selçukluların, Bulgaristan ile Besarabya'da onlardan önce konuşulan Kıpçakçanın özelliklerini değiştirebildikleri fikri bir inanç meselesidir ve bana göre bu inancın ne makul bir temeli ne de bir kanıtı var. – (8b) Kowalski'ye göre Kuzey-Doğu Bulgaristan'daki Türk nüfusunu Gagavuz hâline

¹² « C'est la deuxième couche qui, s'étant mélangée avec la précédente, a imprimé son caractère linguistique méridional à l'ensemble. L'opinion suivant laquelle les Gagauzes et les Turcs déliormaniens serait des éléments septentrionaux n'ayant changé de caractère linguistique que depuis le commencement de l'occupation osmanlie, est peu vraisemblable, car, dans ce cas-là, les traces septentrionales conservées dans leur langue devraient être beaucoup plus nombreuses et plus nettes qu'elles ne le sont en réalité. » (Kowalski 1933: 27).

getiren Selçuklular oldu. Lâkin, Kowalski bu sonucu Gagavuzcanın Selçukça özelliklerinden değil, Gagavuzcadaki Kıpçakça öğelerin azlığından çıkarır. Hâlbuki, bu durum için farklı açıklamalar da bulunabilir, örneğin Doğu Anadolu'dan getirilen Kıpçakça unsurların, o yerler ile bağlantı koptukça unutulup gitmesi gibi. Bu durum da Kıpçakça unsurların Anadolu'dan getirilebildiklerine işaretir.

3. Önerim

Gagavuzcada, biri Kıpçakça, öbürü de Oğuzca olmak üzere iki tabaka var. Aynı zamanda Selçukçayı Selçuklulardan sonraki Anadolu Türkçesinden ayırt etme imkânı son derece azdır. Bu nedenle Kowalski'nin önerdiği Kıpçakça, Selçukça ile Türkçe (= Anadolu Türkçesi) unsurlardan oluşan üç tabaka yerine Kıpçakça ile Oğuzca şeklinde iki tabaka tasarlamak daha iyidir.

Fakat en iyisi, Gagavuzcayı, tarihinde Kıpçakça unsurlar da almış bulunan Anadolu Türkçesi ağızlarının devamı olarak düşünmektir.

İki, Kıpçakça öğelerin nereden, nasıl ve ne zaman oluşmuş olduğu sorununu hâlâ çözemiyoruz. Bana göre Kıpçakça öğelerin Balkanlar'a sadece Kırım'dan değil, birkaç dalga ile değişik Kıpçak göçmen gruplarından alındığı ve Doğu (?) Anadolu'dan da getirilmiş, böylece Gagavuzcaya tarihinin çeşitli anlarında ve çeşitli kaynaklardan sızmış olması çok ihtimal dâhilindedir.

Üç, Gagavuzcanın yapısında tartışmasız olarak Oğuzca unsurlar ağır bastığına göre bu dili, kaynağı bakımından, bir Türkiye Türkçesi ağzı, bugünkü sosyal ve siyasî durumuna göre ise özel bir Oğuz dili olarak düşünmemiz gerekiyor.

Demek ki, İzlandaca nasıl Norveç dilinin Batı diyalektinden geliştirse Gagavuzca da aynen o şekilde Anadolu Türkçesi ağızlarından gelişmiştir.

Literatür

- Aydemir, Hakan 2005. 'Gagavuzcada Kıpçakça etkisi üzerine.' Ewa Siemienieć-Gołaś, Marzanna Pomorska (eds.) *Turks and non-Turks. Studies on the history of linguistic and cultural contacts* [Studia Turcologica Cracoviensia 10]. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 27-47.
- Caferoğlu, Ahmet 1953. 'Azerî şivesinde *nohur* ve *lap* kelimeleri.' *Rocznik Orientalistyczny* 17: 180-183.
- Gabain, Annemarie von 1939. 'Turkologie in Polen.' *Polski Biuletyn Orientalistyczny* 2 (1938, ed. 1939): 48-49.
- Kocój, Ewa 2016. 'Ignorance versus degradation? The profession of Gypsy bear handlers and management of inconvenient intangible cultural heritage. Case study – Romania (I).' *Zarządzanie w kulturze* 17/3: 263-283.
- Kowalski, Tadeusz 1933. *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

- Marushiakova, Elena / Popov, Vesselin 2001. *Gypsies in the Ottoman Empire. A contribution to the history of the Balkans*. Hatfeld: Centre de recherches tsiganes & University of Hertfordshire Press.
- Özkan, Fatma 1997. *Osmaniye Tatar ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Stachowski, Kamil 2020. 'Phonetic renderings in Turkish Arabisms and Farsisms.' *Türkbilig* 40: 23-47.
- Stachowski, Marek 2000. 'Abriß der Konsonantenadaptation westeuropäischer Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen.' *Türk Dilleri Araştırmaları* 10: 139-189.
- Stachowski, Marek 2019. 'Slavic languages in contact, 2: Are there Ottoman Turkish loanwords in the Balkan Slavic languages?' *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis* 136: 99-105.
- Wittek, Paul 1953. 'Les Gagaouzes – les gens de Kaykāūs.' *Rocznik Orientalistyczny* 17: 12-24.

Funda ŞAN* (İstanbul)

Osmanlı Dönemine ait İslami terminoloji ile yazılmış bir Hristiyanlık kitabı: İlm-i Nâfi**

0. Giriş

Anadolu'da Oğuz Türkçesiyle eserlerin yazılmaya başlandığı ilk zamanlardan (13. yüzyılın sonu) itibaren gerek Eski Anadolu Türkçesi döneminde gerekse sonrasındaki Osmanlı Türkçesi döneminde telif ya da tercüme pek çok eser ortaya konmuştur. Arap harfleriyle Türkçe olarak yazılan bu eserler din, ahlak, siyaset, aşk, sevgi gibi çeşitli konularda ya estetik kaygı, okuyucuda güzel hisler uyandırma gibi sanatsal bir amaçla yazılmış ya da okuyucuyu bilgilendirme, eğitime, ona bir şeyler öğretme gibi didaktik bir amaçla meydana getirilmişlerdir.

Özellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış didaktik eserlerin büyük bir çoğunluğu halka İslami kuralları, Kur'an-ı Kerim'in kaidelerini, hadisleri öğretmek amacıyla yazılmış İslamiyet'i konu edinen eserlerdir. Yazımıza konu olan Royal Asiatic Society Kütüphanesinde Turkish 4 numarasıyla kayıtlı bulunan eser ise halka İncil'i anlatmak, Hristiyanlığın kaidelerini öğretmek amacıyla yazılmıştır. Eser, her ne kadar Hristiyanlıkla ilgili yazılmış olsa da eserde kullanılan terminoloji İslami terminolojidir. Bu terminolojiden yola çıkarak yazarın Müslüman halkı Hristiyanlığa davet etmek amacıyla bu eseri yazmış olabileceği söylenebilir.

1. Nüşanın Fiziksel Özellikleri

Nüsha, Royal Asiatic Society kurumunun kütüphanesinde Turkish 4 numarasıyla kayıtlıdır. Ebru desenli karton bir kapakla ciltlenmiştir. 8 x 5.2 ölçülerindedir. Toplamda 13 yapraktan oluşur. Mensur bir eserdir. Her sayfada 13 satır bulunur. Sayfalara sayfa numaraları verilmemiştir. Nüsha sonunda istinsah tarihine, yerine ya da müstensihe ait herhangi bir bilgi yoktur. Metin

* Arş. Gör. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sanfunda@hotmail.com, ORCID no. 0000-0002-7357-4668.

** Bu yazı, 2219 TUBİTAK yurt dışı araştırma bursu kapsamında Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland kurumunun kütüphanesinde Türkçe yazma eserler üzerine çalışmalarımızı sürdürürken rastladığımız söz konusu metnin incelenmesi neticesinde ortaya çıkmıştır.

kısmı, 1a sayfasından başlar. Nüshanın ana başlığı ve nüsha boyunca geçen bazı cümleler kırmızı kalemle yazılmış, bazı cümlelerin ise kırmızı kalemle altları çizilmiştir. Sayfalarda metin kısmı, kırmızı bir cetvel içerisine yazılmıştır. Cetveller, üçüncü yapraktan itibaren düz bir çerçeve yerine bir evi andıran çatılı bir çerçeve görünümündedir. Nüsha nesih yazıyla biraz çalakalem denilebilecek bir özensizlikle yazılmıştır.

Kütüphanenin dijital kataloğunda eser, 17 yaprak olarak görünse de baştan üç yaprak ve sondan bir yaprak boş olduğu için eserin eski katalogda¹ belirtildiği gibi 13 yapraktan oluştuğunu söylemek daha doğru olur. Nüsha, hem dijital katalogda hem de eski basılı katalogda Hristiyanlığa ait bir eser olarak kaydedilmiştir. Nüshanın kapağının iç kısmında Gibb'e ait olduğunu tespit ettiğimiz² nüsha hakkında kurşun kalemle yazılmış İngilizce birkaç söz söylenmiştir. Gibb, eserin Hristiyanlığa ait didaktik bir eser olduğunu belirtmiş, ardından bu eserin bir misyonerlik kitabına benzediğinden bahsetmiştir.

Eski basılı katalogda eserin yazılış yeri, tarihi ve yazarına ait bir bilgi verilmemesine rağmen dijital katalogda eserin bin yedi yüzü yıllarda Türkiye'de yazıldığı ve yazarının Kalemkar Hasip Akif Bintaz, Aydın Dacca olduğu söylenmiştir. Buradaki Aydın Dacca ismi muhtemelen yazarın doğum yeridir. Yaptığımız tüm okuma ve incelemeler neticesinde nüshada Kalemkar Hasip Akif Bintaz adına rastlanmamıştır. Söz konusu durum, kütüphane yetkilileri ile görüşülmüş ve tüm incelemelere rağmen bu bilginin eski basılı katalogda olmamasına rağmen dijital kataloğa ne suretle konduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu sebeple kütüphane yetkilileri, müellif bilgisinin yanlış girilmiş olabileceği sonucuna varmış ve müellif bilgisi dijital katalogdan çıkarılmıştır.

2. Nüshanın İçerik Özellikleri

Nüsha, Hristiyanlığın temel bilgilerinin anlatıldığı bir tür misyonerlik kitabıdır. Eserde dikkat çeken nokta, Hristiyanlığa ait kavram ve ifadelerin İslami terminolojiyle anlatılmış olmasıdır (Allahu Ta'ala, Hak, rabb İsa el-Mesih, rabbe'l-âlemîn vb). Bu durum kitabın Müslüman halka Hristiyanlığı öğretmek ve onların Hristiyan olmasını sağlamak amacıyla yazılmış olabileceği fikrini güçlendirmektedir.

¹ M. D. Oliver Codrington, *Catalogue of the Arabic, Persian, Hindustani and Turkish Manuscripts in the Library of the Royal Society (JRAS)*, London, 1892.

² Royal Asiatic Society kurumunun kütüphanesinde Türkçe yazmaların hemen hemen hepsinde aynı yazı stili ile yazılmış notlar bulunur. Gibb, bu nüshaların sadece birinde notunun altına kendi adını kaydetmiştir. Ayrıca Gibb üzerine çalışmaları olduğunu bildiğimiz Doç. Dr. Nagihan Gür de yazının Gibb'e ait olduğunu doğrulamıştır.

Nüsha, kelime yazımlarındaki yanlışlar, noktalı harflerin noktalarının unutulması, eklerin yazımındaki farklılıklar, hâl eklerinin yanlış kullanılması gibi pek çok imla hatalarıyla doludur.³ Bu durum, müstensihin ya Türkçeyi sonradan öğrenen bir yabancı ya da pek eğitim görmemiş bir alaylı olduğunu akla getirmektedir. Bu da eserin estetik kaygıyla iyi bir kitap yazmaktan ziyade halka mesaj vermek, halkı eğitmek amacıyla yazıldığını göstermektedir.

3. Transkripsiyonlu Metin

Hazā kitābu'l-‘ilmi’n-nāfi‘

(2) Hâk sühbānehu ve Ta‘ālā hazreti yüce ve kudretlü (3) perverdigārimız⁴ her birimize bilmeklik arzusını (4) vèrdi. Her kimse nece ahvâlde ise bir (5) şey bilmek istiyor. Şālîh kişiler Allahu Ta‘ālā (6) hazretinün hikmetlerine ve kudretlerine nazār (7) etmege ve yaratduğı nesnelere hakkında dāyimā (8) tefekkür ve endişe etmege haz ederler ve dünyāya (9) hevesi olanlar perverdigārını unudup (10) nefsinün hevāsına gezerler. Şālîh kişiler her (11) ne kadar bilürler ise dağı ziyāde bilmeye sa‘y (12) ederler. Allahu Ta‘ālānın hikmetini ve kudretini (13) tefekkür etmek derin⁵ datlı şuvl⁶ bıjara beşzer [2] ki her ne kadar içersenğ dükenmez. Dünyā hevāsını (2) tefekkür etmek⁷ dağı bir pıjara beşzer ki şuyunuğ (3) üsti datlı ve dibi acıdur ve hem şuyı (4) tēz dükenir. Ba‘zı şey bilmekte fāyide var (5) ba‘zısında yok. Birisini redd etmege ve ğayrısına (6) nāyil olmağa sa‘y etmelidir. Ba‘zı bilmeklik (7) tuza beşzer ki rüzgār dokunmasıyla mahy (8) olur. Ve ba‘zı bilmeklik yer içinde ve denizler (9) dibinden çıkan cevher gibidür. Birisine nāyil (10) olan ne ‘izzetlü ve ne mertebelü olur. Ğayrısını (11) bulan hem rāhatlu ve hem ‘azimetlü olur. (12) İbtidā ol hallāk-ı zu‘l-celāl hazretini bir (13) bilüp⁸ ve dāyimā kulluk etmek gerek. Zīrā [3] perverdigārımızı bilmez iseğ sāyir ‘ilm fāyidesizdir. (2) Şonra kendilerimizi bilmek gerek. Zīrā bir kimse gendüzini (3) bilmezse yā ğayrı nesnelere bilmeklik fāyidesi (4) yokdur. Êmdi söze gelelim. Menedemos nām bir (5) ğişi dedi ki Atınaya gelen yigitler birinci senede şūfiler (6) idi. Êkinci senede feyleşūf, üçüncü senede (7) haţibler, dördüncü senede bilmezliklerinden ğayrı bir (8) şey bilmediler bilmekliğı arayanlar dağa çıkanlar gibidür. (9) Evvelā çıkmaya āsān, şonra giderek güç olur. Da‘uğ (10) evvel üstüne çıkmadan toprağı görünür ammā üzerine (11) çıkınca toprağı ğāyet çok görünür.

³ Metnin tamamını ortaya koyduğumuz bu yazının üçüncü bölümünde söz konusu yanlışlıklar düzeltilmiş; ancak metnin orijinalinde bulunan biçim dipnotta gösterilmiştir.

⁴ Yazmada: *perverdergārimız*.

⁵ Yazmada: *deriğ*.

⁶ Yazmada: *şuyı*.

⁷ Yazmada: *etmege*.

⁸ Yazmada: *biküp*.

Evvelki bāb (12) envā'î hâllerde olan âdemlere bilmeklik nef'î olduğunu (13) beyân eder. Her gişi 'âlemlerin mertebesine erişmek mümkün değil. [4] Rençpere 'ilm-i nücüm lâzım değil ve müneccime rençperlik gerekmez ve (2) ba'zı nesne bilmek rençpere ve müneccime lâzımdır. Yek ednâ kimseye (3) dağı lâzım değil mi ki cānını ve cesedini yokdan (4) var eden hâllāk-ı zü'l-celālını bilmek ve kudretlerine ve (5) hikmetlerine nazar edüp tefekkür etmek ve dāyimā şükr etmek (6) revā mıdır ki sene-be-sene gün-be-gün sā'at-be-sā'at (7) Allahu Ta'ālā hazretinin dürlü ni'metlerini yeyüp içüp (8) hâletini bilmeyesin. Her ne denli ednâ dağı olursa (9) saña ellerün olup gözlerin olmayaydı. Zulfâtde kalup (10) nece dürlü zahmetler çekerdin ve dünyâyı görmeden mahrûm (11) kalurdun. Bu envā'î a'zânı saña bağışlayan, gönülünüzden (12) cevâb veriniz, ol yüce Allahu Ta'ālā değil mi ki (13) sen anı günden güne fikr etmezsin. Civarında olan [5] nesnelere bakup 'ibret alınız. Eger kelbe bir lokma etmek (2) verirsen ardundan gelüp saña hizmet edecek. (3) Kudretli perverdigârimiz her zamân rızık verüp (4) seni besliyor. Sen anı ni'metlerin ve biz[e] olan envā'î ihşânların (5) hatıra getürmiyorsun. Saña evvel lâzım olan bunları (6) bilmekdir ve senin gafletin içü[n] peşimân olmalıdır. Dāyimā (7) hamd ü senâlar olsun. Saña yüce perverdigârimiz (8) âmîn yâ rabbel-'âlemîn. Evvelki fazl: emdi ey (9) karındaşım Allahu Ta'ālā hazretini bilir isen gendüni (10) dağı bilmelisin. Cānının hâlıkını bilir isen cānının (11) şifâtların bilmez isen ne fâyide var. Ta'accüb etme (12) ki ben saña kendi nefsini bilmek lazımdır dedim. Zîrâ (13) her kimseye gerektir. Emdi ma'lûm olsun-ki sen hem ben ve cümle [6] bu dünyâda olan âdemler günâhlu ve hatâlıdır. (2) Hikâyet: Âdem peygamber evvel babamız ibtidâ günâhsız ve hatâsız (3) idi. Lâkin hâtininin igvâsına ve yılan şüretine tebdil (4) olan iblîsin vesvesesini gelüp⁹ ol mertebesinden (5) düşdi. Nêtekim Tevriye-i şerifin evvel ki kitabının üçüncü (6) bābında¹⁰ gelür. Âdemlerin günâhlu ve hatâlı olduğına (7) delil çokdur. Evvelâ delil budur ki Âdem peygamberin aşırından (8) bir eki kimseden ma'adâ rüy-ı zemîn¹¹ üzerinde olanlar (9) vefât etmişlerdir. Bes ölüm ne ecelden oldu, (10) elbetteki anı sebebi günâh olmalıdır. Nêtekim haq sübhâne ve Ta'ālā (11) hazretleri İncil-i şerifinde buyurur: Bir âdemın sebebiyle 'âlemde (12) günâh ve günâh sebebiyle ölüm dâhil oldu. Yine bu (13) vech-ile çünkü hepsi günâh etdiler. Hepsine ölüm [7] [i]şâbet eyledi. Ve dağı gayrı mahallinde buyurur: Bir (2) kişinin hatâsı ile cem'î âdemler hükmi deynünet (3) için geldi. Emdi ey karındaşım ma'sümlara (4) nazar eyle. Ba'zısı ana rahminden tevellüd etdüğü eşnâda (5) vefât ederler ve ba'zısı êkinci veyâ üçüncü haftaya (6) degin 'ömr sürerler. 'Âkıbet her ne vilâyete varsa ve her ne (7) dürlü kavme nazar edersek cümlesinin hâli (8) budur ki gün-be-gün sene-

⁹ Yazmada: *geliyüp*.

¹⁰ Yazmada: *yâbında*.

¹¹ Yazmada: *remîn*.

be-sene âhirete riħlet (9) ederler ve her ne kadar ğanı ve kudret şāhibi olursalar (10) ol pādīşāhlar pādīşāhın ħūkm ü kazāsı (11) redd ü men' etmege kādır degillerdir. Mevt dedıgi (12) şey hırsız gibidir. Dīvān içine ve hem eñ ednā (13) kimseniñ tamı altına dāħil olup pādīşāhın [8] başından tācı ve rencperiñ altından kazmayı qakar. (2) Zālimiñ kudreti tabībiñ 'ilācı fuqarāniñ deligi anı (3) men' etmez. Bes vefāt etmeyecek bir ādem olmadıysa günāhı (4) olmayan bir ādem yokdur. Netekim İncil-i şerifde mestūr olduğı (5) gibi ki hiç şādık yok, biri bile yokdur, hiç bir 'aql (6) sāhibi yok, hiç Allahu arar kimse yokdur. Hepsi (7) 'udul edüp hem fāyidesiz öldiler. Eyülik eder kimse (8) yokdur. Biri bile yokdur daħı Zebūr içinde gelür. (9) İşde ħatāda maşnū' oldum ve enām beni günāhda (10) toğurdi. Delil evvel burada tekmil oldı: (11) Ėkinci delil budur ki her yerde ħasta mevcüddur. Her (12) tarafımıza nazār eylesek envā' i marazları müşāhede ederiz. (13) saçı ve şakalı beyāz olmuş pīrlere ve ihtiyārlar dürlü [9] dürlü renclere ve marazlara mübtelā olmuşlardır ve yeñi (2) doğan şabī ve ma' şūmlar daħı bundan ħālī ve emīn (3) degildirler. Ėmdi Ėdem peygamber Allahu Ta'ālāya 'āşī (4) olmadan muqaddem ne cānında ve ne hısmında bir zahmet (5) çekmedi. Ammā Allahu zūl'celāl¹² ħazretiniñ emrinden ħurūc (6) edtügi eñnāda her dürlü zahmetleri çekmeye başladı (7) ve günāh ol mertebeye bāliğ oldı ki ol cāndan muħabbetlü (8) oğullarınıñ birisi kātıl oldı. Herkes kim gerek pādīşāh (9) olsun ve gerek faqir olsun marazdan firar etmek (10) ile ħalāş olmazlar. Pādīşāhın cümle ħazīneleri (11) bir daķıķa müddeti alamaz. Marazlar kuş yünjinden yapılmış (12) ve şamandan yapılmış döşekler ziyāret ederler. Bes günāh (13) olmasa idi, Ėmdi bu zahmetler olmaz idi. Ėmdi bu zıkr [10] [ētdüğimiz]¹³ cümle ādemiñ günāhlu olduğuna delil v[a]zıhdur. (2) Üçüncü delil oldur ki hiç bir kimse ħabīs fikrlerden (3) ve shevāt-i nefsanıyyeden münezzeħ degildir. Allahu Ta'ālā ħazretleri (4) buyurur: Bārī Allahu Ta'ālā görüp ki yerde insāniñ se li (5) çokdur ve kalbi efkārlarınıñ cümle taşavvurı her gün (6) hemān beter olmaķdadır. Ėdem peygamber 'āşī olduğundan (7) evvel yüce perverdigārını göñülde severdi, bed endişeler (8) kalbine gelmedi. İtā'atsiz olmağıla mütekebbir olup bir müddet (9) Allahu unuttı. Bes her tarafımıza bakar iseñ kabāħatsız bir ādem (10) görmezüz¹⁴. 'Amelde ve sözde toğrı görinen ādemler çokdur. (11) Ammā yaramaz fikrlerden münezzeħ bir kimse yokdur. Ve her şer 'amel (12) şer fikrden çıkar. Netekim İncil içinde gelür: Bed efkār (13) ve ħaller ve zenānlar ve fücūr ve sirķatler ve yalan şehādetler ve [11] tecdīfleri kalbden çıkarlar. Kalbün toğrı sözlüğünden (2) çıkıdı. Elbetde Allahu Ta'ālādan gelmedi. Öyle olsa (3) iblisden olmalı idi. Ya'nī günāhdan çıkarlar. (4) Üçüncü delil bu maħalde tekmil oldı. Ėmdi Ĥaķ (5) sübhāne ve Ta'ālā ħazretlerine ħamd [ü] senalar olsun ve her (6) ħalk edtügi insān kendi

¹² Yazmada: "z" ve "c" harflerinin noktaları yazılmamıştır.

¹³ Bu sözcük bir önceki sayfada diğer sayfanın sayfa başı sözcüğü olarak yazılmış; ancak burada unutulmuştur.

¹⁴ Yazmada: "k"nin üst çizgisi yazılmamıştır.

günâhlarına peşimân olsun. (7) Āmīn yâ Râbbe'l-‘âlemīne. Dördüncü delîl (8) budur ki hîç bir kimse kendi qalbini eridüp pāk (9) étmez. Her ne kadar cehd ü sa‘y edersek habîs efkârlarımızı (10) men‘ edemeyiz. Pâdişâhlar kendi re‘âyâsının şuçlarını (11) zecr ü men‘ etmek için envâ‘i dürlü şerī‘at¹⁵ (12) ve kânûnlar icâd éttiler. Vel[ī]kin gün-be-gün şerī‘atlerinin (13) kuvvetsizliğini görürler. Günâh bir ağaç gibidir; âdemün [12] cehdi ol ağacın budaklarını kesmege kâdirdür. (2) Vel[ī]kin tamarını kıparan Allahu Ta‘âlâdur. Ėmdi ol (3) ağacın tamarı göyüldür ve budakları ‘amellerdür. (4) ‘Amellerimizi ba‘zı vaktde¹⁶ işlâh étmege kâdirüz. Ammâ (5) qalbimizi işlâh eden kimse yokdur. Meger Allahu Ta‘âlâ (6) hazreti pes bir ağacın budaklarını keser iseñ (7) gene yerine âhîr budaklar biter. Ammâ ol ağacın tamarını (8) kıparsañ bir dañı hîç hâşıl olmaz. Âhîr bir temşîl (9) dañı edelüm ki insânın qalbi bir çokrak gibidür. (10) ‘Amelleri ol çokrakdan çıkan ırmağ gibidür. Eger (11) ol çokrakın şuyı acı olurısa elbet ki ırmağın (12) şuyı tatlı olmaz. Irmağın şuyını biraz tatlı étmege kâdirüz (13) ammâ akınca¹⁷ yine acı olur. Ėmdi karındaşum mülzem olmadı [13] ki cümle insân günâhlu ve hatâlıdur. Ėy yüce kudretlü (2) bize halâşın yolını göster. Günâhın cezası[n]dan (3) necât u halâş olanlar dâyimâ saña hamd ü senalar ederler. (4)

Ėkinci bâb: melekûte’s-semavâta dâhil olanların (5) ebedî sa‘âdetini ve dañı tamu içine girenlerin takrir olunmaz (6) meşakkatini beyân eder. Melekûte’s-semavât demek olduğunu (7) bilmek diler iseñ ma‘lûm olsun ki ol görünmeyen (8) mekândur ki Allahu Ta‘âlâ anı kendüni sevüp emirlerini hıfz (9) edenlere hâzırlamışdur. Nêtekim İncîl-i şerîfde buyurur: Ėy (10) küçük sürî kırkma! Zîrâ babanızın murâdıdır ki size (11) melekûti vere. Ėmdi su‘âl edersen Allahu Ta‘âlâyâ muñ (12) olanlar melekûte’s-semavâtde ne aşl-ı zevk [u] şafâlara ve ne aşl-ı (13) râhatlıklara nâyil olurlar, işde cevâb¹⁸ budur: Allahu Ta‘âlânın [14] kendüni sevenlere âmâde étdüğü şeyleri ki anları ne gözler (2) görmüşdür ve ne kulak eşitmişdür ve ne insânın hatırına (3) girmişdür. Biz bilirüz ki melekûte’s-semavât içinde (4) bir zerre kadar günâh yokdur. Elbetki günâh yok ise anda gam u (5) guşsa dañı olmaz. Nêtekim İncîl-i şerîfde buyurur: Hîç-bir nâ-pāk (6) nesne yâ kırîhe eden yâ yalan söyleyen kimesne içine girmeyecekdür. (7) Sâlih kıllar aña erişdüğü eşnâda hem iblisün (8) igvâsından ve hem dünyânın necâsetinden dâyimâ azâd u emîn (9) olurlar. Ol sa‘â[de]tlü melekût hakkında az bilirüz. Bu (10) ecelden ki yüce hâlî‘umuz âhîretün perdesini bi‘l-kemâl (11) kaldurmamışdur. L[ī]kin bu sâyir ef‘âlî gibi hikmetlüdür. (12) Deñiz yalısında bulunan kabarcıklar içinedür. Yayınan (13) şuyı şıgmaz ve insânın ‘aklı âhîretün

¹⁵ Yazmada: *serī‘at*.

¹⁶ Yazmada: *ve kanda* (?).

¹⁷ Yazmada: *akınca*.

¹⁸ Yazmada: *cevâbe*.

'izzetini idrāk [15] eylemez. Ruqyede ziyā vèren aftāba nazar èdersek gözümüz (2) kamaşır ve eger aftābı halk eden Allah āhīretün perdesini (3) ka[l]durur ise insān aña göz-ile nazar ètmege kâdir olmaz. (4) Qanā'at èdelüm ki bize lâzım olacaq miqdārı (5) bildürmişdür. Meleküte's-semevāt yalnız sa'âdetlü degül muqaddes (6) maqāmdur. Şehvāt ve nā-pāk efkār semevātta sâkinlerün (7) kalblerine hiç girmez. Ebedī rāhata nâyil olanlar Allahuñ (8) şıfatları ve ef'ālī için dāyimā tefekkür ve endīşe èdecekler (9) hem dañı kendülerini halās eden Allahu Ta'ālāya (10) dāyimā hamd u şenālar èdecekler. İncilde yazar: (11) Ebedü'l-ābā[d] dañı olana secde ederler idi ve taçların (12) kürsünün önüne atıp derler idi ki yā Rabb celāl ü (13) ikrām u kudret saña lāyıkdur. [16] Zīrā her şey'i sen yaratduñ ve irādetünle düzdün (2) ve halk olmuştur. Èmdi şālīhlü er bilür ammā āhīreti (3) bilmekliği ziyādesiyle āzād¹⁹ edecek. Nèce ki bir yerde (4) dañı meştürdür; bir cüzi bilürüz ve bir cüzi şübüt²⁰ (5) ederüz ammā kemāl geldiği zamān ol cüzī (6) olan nesne ibtāl ola. Ben ma'süm iken ma'süm (7) gibi fikr eder idüm ammā büyük adam olduğumdan sonra (8) ma'süm ahlākını terk eyledüm. Zīrā hālā āyinede ve remz ile (9) görürüz ammā ol zamānda bileceğim nèce ki bilinden ise. (10) Èkinci faşl tamunuñ 'azābını ve meşakkatini yapan idür. Tamu (11) dedüğü öyle bir maqāmdur ki Allahu Ta'ālā anı kendüye 'āşī olup (12) ve emrini dutmayanlar için ve imān göstermeyenler için[n] hāzırlamışdur. [17] Tamunuñ 'azābınıñ derecesini kemāl-ile bilemez. Zīrā (2) ne Allahu Ta'ālā tamu 'az[ā]bınıñ derecesini ve miqdārını bize (3) bildürdi ve ne cehennem 'az[ā]bını çeken bir kimse rücū' edüp (4) bize beyān ètdi. Vel[ī]kin ol kadar beyān olunmuşdur ki her kimseye (5) lâzım olan budur ki andan havf ède ve halās isteye. (6) Èy karındaşum tamunuñ 'azābını tefekkür ètmez misin? Eger mūmuñ (7) yañına parmağun ucını tokundursañ anuñ elemi ve acısını (8) taħammül èdebilür misin? Cehennemün āteşi ise bütün vücūduñı (9) yağsa gerek ve andan kendünji çıkarmaya kâdir degül misin? Dün-yā (10) pādişāhlarınuñ birisi saña hışm u gāzab èderse elbet-ki ne kadar (11) qorqulur ve çok zaħmetler çekseñ gerek ammā belki mevt seni (12) veyā ol pādişāhı bu dūnyādan ayıracak. Pes ol pādişāhlar (13) pādişāhı olan Allahu Ta'ālā vefātından münezzehtür. Eger ol saña [18] gāzab²¹ eder ise ne vech-ile halās olacaksın? Nètekim (2) Allahuñ kitābında gelür: Anlardan qorqmañ ki teni öldürürler (3) ammā cānı öldürmege kâdir degüllerdür. İllā andan (4) qorquñ ki hem cānı hem teni cehennemde helāk ètmege kâdirdür. (5) Èy habīb karındaşum, cehenneme girenlerün kasāveti cānı yaqar. (6) Nèce ki āteş cesedini yağsa gerek ve dañı tamuya dāhil (7) olanlaruñ kasāveti hiç tükenmez. Nètekim İncilde buyur[ur]: Anlaruñ (8) düdı olmaz ve

¹⁹ Yazmada: *azdiyād*.

²⁰ Yazmada: *nübüt*.

²¹ Yazmada: "ğ" ve "z"nin noktaları yazılmamıştır.

äteşi sönmez²². Ammā anlaruñ düdü zamīr²³ (9) demekdür. Zīrā zamīr²⁴ kırt gibi içini yoyup (10) taqrīr olunmaz. Dāyimā kasāvet edecek cehenneme dāhil olanlar (11) oradan hīç çıkmaz²⁵. Nētekim bir yerde dañı buyurur: Bunlar ise (12) ebedī ‘azāba ve şādıklar ise ebedī hayāta gideler. Ėy (13) yüce perverdigārimız tarīk-i müstakīme kılavuzla vère, [19] nesne göstere, ne vech-ile kendüñ şādık olasin ve (2) günāhlu olanları taşdıķ eyleyesin. Ne [ve]ch-ile cehennemden (3) halāş olmağa ve uçmağuş sa‘ā[de]tine nāyil mümkündür. (4) Elḥamdü‘lillah ki bize kendü tarīkini beyān etmişdür.

Üçüncü bāb: (5) Allahu Ta‘ālā tarafından ilh[ā]m olmuşdur, halāş tarīkini (6) beyān eder. Evvelki faşl: İnsān günāhdan ve günāhuñ (7) cez[ā]sından kendü nefsini halāş etmege kādır olmaduğımı (8) beyān eder. Ėy qarındaşum bildüñ ki ne günāh ve günāhlu (9) kişi meleküte’s-semevāta dāhil olamaz. Pes ne vech-ile ve (10) ne ismle [?] ile halāş olacaksın? Ėy ḥabībüm bu nesne (11) ḥaķķında hīç fikr yürütmez misin? Tēz vefāt edüp bu (12) dünyādan göçeceksin. Ölüm tedāriküñ (13) olmaz. Bu şey’i te’ḥīr etseñ belki ölümünğden evvel [20] tevbe etmege zamānuñ olmaz. Belki baña cevāb vērüp dēyeceksin (2) ki baña bu dünyā içü[n] endīşe ve tefekkür etmek gerek. (3) mālum var u māluma baķmaluyum. İşte ey sevgülüm bu saña demegim (4) kendü sözüüm degül, Allahuñ ilhāmıdır. Ādeme ne fāyidesi (5) ola ki bütün dünyāyı kázana kendü cānını yavı (6) kıla yāḥūd bir ādem kendü cāni için ne fedā (7) edebilür. Ėmdi saña ma‘lüm olsun ki hem ḳalbümüz (8) ve hem a‘mālumuz günāhlu olup her ne edersek meleküte’s-semevātuñ (9) rāḥatına müsteḥāķ olmazuz²⁶. Anuñ içine girdüğümüzden (10) evvel kılımız pāk olup günāhdan āzād olmaluyuz. Pes (11) nā-pāk kılıp kendüni ve şer ‘ameller kendülerini pāk edemez. (12) Nētekim İncilde buyurur: Sizi ḥaṭā vü günahlarda ölmüşdür (13) iken ihyā eyledi. Ve bir yerde dañı buyurur: Raḥmeti bol [21] Allahu Ta‘ālā bize etdügi keşr muḥabbetinden biz ḥaṭālarda (2) ölmüş iken bizi Mesīḥ ile ihyā eyledi ve anuñ ne (3) ‘ināyeti ile halāş olduñuz. Bir yerde dañı buyurur: (4) Bizi halāş eyledi muḳaddes da‘vet ile, [a]‘mālimize göre (5) degül. Belki ezelden ḥazret-i Mesīḥ ile vērilen kendü (6) taķdīr-i ‘ināyetine göre çağırdı²⁷. Ėkinci faşl: Tarīki (7) ve ḥaķķı ve hayātı beyān eder. Allahu Ta‘ālā ḥazreti ezelden (8) bilüp ki ādem ü cümle evladı günāhlu ve kasāvetlü (9) olacaķlardur. Kaşd etdi-le [?] her kim ki anuñ göndereceg[i] (10) maḥlaşa imān getürse günāhdan ve günāh ‘azābından halāş (11) edecek. Anuñ için Ādem ve Ḥavvā iblis igvāsına (12) diñledüklerinden soñra ilanuş şüretine tebdil (13) olan şeyṭāna Allahu Ta‘ālā tarafından buyurulmuş idi [22] ki senüñ ile ol ‘avratuş

²² Yazmada: *sönmez*.

²³ Yazmada: *şamir*.

²⁴ Yazmada: *şamir*.

²⁵ Yazmada: “ç” ve “ķ” harflerinin noktaları yazılmamıştır.

²⁶ Yazmada: *olmaruz*.

²⁷ Yazmada: “ç”nin noktası unutulduğı için “ḥ” gibi okunmaktadır.

arasında hem senüñ (2) zürriyetün hem anuñ zürriyetinün arasında 'adâvet bıraķayım. (3) Ol senüñ başuñı eze sen de anuñ topuğımı şoķasın. (4) Andan şoñra Allahu Ta'âlâ İbrâhîm peygambere buyurdu ki (5) yêrün cemî' kabîleleri senüñ ile berekâtлана. Ba'de Mûsâ (6) peygambere emr olundu ki envâ'î dürlü hayvânları zebħ (7) êdecek Ol sebebden Mûsâ ve cümle benî İsrâyl (8) Allahu Ta'âlânun emrine göre 'amel êtdiler. Pes ol qurbânlar âħir zamânda zebħ olunacak maħlaşuñ numunesi idiler. (9) Nêtekim Allahu Ta'âlâ buyurur: Şerî'atun²⁸ gelecek hayrâtuñ gölgesi (10) olmağ-ıla hem bir yerde daħı buyurur: Maħâldür ki boğalaruñ (11) ve kösemleñün kanı günâhları ibtâl eyleye. 'Âķibet Âdeme İbrâhîme Ya'ķûba Mûsâya vesâyir peygamberlere beyân olinmış [23] 'İsâ Mesîħ bu dünyâya geldi. Nêtekim İncilde buyurur: (2) Vaķtuñ tamâmı geldükden şoñra Allahu Ta'âlâ 'avratdan (3) mevlüd u şerî'ata münķâd kendü oğlını irsâl eyledi. (4) Êmdi su'al êder iseñ Allahu Ta'âlânun oğlı nece olur, (5) işte cevâbum budur: Senüñ cesedün içinde bir cân (6) vardur ammâ ne vech-ile ol cân cesed ile mütteħid (7) olmışdur ne sen ve ne bir kimse beyân êdemez. Pes kendü (8) vücudumuzda ħikmetler var ise 'acâyib mi ki vücudumuzı (9) ħalk êden Allahu Ta'âlâda ħikmetler vardur ki anlara bizüm (10) 'aķlumuz erişmez. Bizüm bildüğümüz budur ki Meryem'den mevlüd (11) olan kimse insân idi; vel[î]kin Allahu Ta'âlâ ol insân (12) ile mütteħid oldu. Nêtekim İncilde buyurur: Taķvânun sırrı (13) büyük sırdur. Allahu Ta'âlâ cesedde²⁹ tecelli eyledi. [24] 'İsâ toğduğundan berü ziyâdesiyle çok zaħmet (2) çekdi. Gerçi günâhı yok idi. Fâsidleñün elleriyle ħaçlanup (3) öldürülmüş idi. Êmdi su'al êtseñ (4) günâhsuz olup neçün öldürüldi, işte cevâbum (5) budur: Nece ki İncilde buyurur: Allahu Ta'âlânun bize derķâr (6) olan muħabbetine delâlet budur ki biz daħı günâhkârlar iken (7) Mesîħ yolumuza öldi. Anuñ zaħmetinün ve ölümünün ħürmeti-çün (8) cümle aña göñülden inananları ħalâş êdecek. Nêtekim (9) İncilde buyurur: Mesîħ daħı bir kere günâhlu ecelinden (10) 'âdil [ü] zâlimler için 'azâb elemi çekdi tâ kim bizi Allahu (11) Ta'âlâya taķrîb eyleye. Êmdi qarındaşum her kim iseñ bu ħalâşuñ (12) kelâmı irsâl olunmışdur. Nêtekim buyurur: Rab 'İsâ (13) el-Mesîħe imân getür ve ħalâş bulasın. Hem bir yerde daħı [25] buyurur: Tarîķ u ħaķķ u ħayât bin ümm babaya [?] kimse gelmez (2) illâ benüm vâşıtam ile. Hem bir yerde daħı buyurur: Allahu Ta'âlâ (3) 'âlemi ol ķad[ar] sevdi ki biricik oğlını vêrdi [4] tâ ki aña imân getüren helâk olmaya, ebedî ħayy ola [5] Zîrâ Allahu Ta'âlâ kendü oğlını 'âleme anuñ içü[n] göndermediyle [6] 'âlemi ħüküm eyleye ammâ anuñ için [7] ki 'âlem anuñ sebebiyle ħalâş bula. Hem daħı bir yerde [8] buyurur: İmân getüren ħalâş ola ammâ imân getürmeyen...³⁰ [9] Êy ħabîbüm eger inanırısañ ki

²⁸ Yazmada: "ş"nin noktaları yazılmamıştır.

²⁹ Yazmada: "c"nin noktası yazılmamıştır.

³⁰ Yazmada: *getürmeyen* sözcüğünden sonra diğeri satır başında yanlış olduğunu düşündüğümüz *-meden imân* sözcükleri yazılmıştır.

senün [10] ḥalāşuñ³¹ için elem çekdi ve ‘ākıbet öldi, [11] hem ‘amellerün ile imānuñı bildürseñ dāyimā ḥalāş olacağsın. ‘İsā Mesīḥ buyurdı ki benüm emrlerimi tutan [15] ve gözden yiti seven odur.

Åhır vaşiyetüm budur ki kitāblar mücibince [26] Mesīḥ günāhlarımız için öldi ve defn olunup [2] kitāb mücibince üçüncü günde ihyā olındı. [3] Andan soñra meleküte’-semavāta şu‘ūd etdi. Oradan [4] bir kerre dañı bu dünyānuñ ḥalkını ḥükm etmek için gelecek. [5] Nêtekim İncilde buyurur. Bu nesneleri işhād [6] eden dër ki taḥḳīḳ ben tez gelürem. Āmīn. Gel [7] emdi yā Rabb [8] ‘İsā. Temm.

4. Günümüz Türkçesine Çeviri

Bu İlm-i Nâfi³² kitabıdır

Her türlü kusur ve noksandan uzak olan Allah, yüce ve kudretli padişahımız her birimize bilme arzusunu verdi. Herkes pek çok durumda bir şey bilmek istiyor. Günah işlemekten kaçınan iyi insanlar Allah’ın hikmetlerine ve kudretlerine bakmaya ve sürekli onun yarattığı şeyler hakkında düşünmeye meyillidirler. Dünya malının peşinde koşanlar ise padişahlarını unutup heveslerinin peşinden giderler. Günah işlemekten kaçınan kişiler her ne kadar bilgi sahibi olsalar da daha çok bilgilenmek için çabalarlar. Yüce Allah’ın hikmetini ve kudretini düşünmek derin tatlı suyu olan bir pınara benzer. Bu öyle bir pınardır ki suyundan ne kadar içsen de su tükenmez. [2] Dünyevi şeyleri düşünmek ise öyle bir pınara benzer ki hem suyunun üstü tatlıyken dibi acıdır hem de su çabuk tükenir. Bazı şeyleri bilmekte fayda vardır bazılarında ise yoktur. Birisini reddetmeye ve diğerlerine ulaşmaya çabalamalıdır. Bazı bilgiler tuza benzer; tuz rüzgârın esmesiyle mahvolur. Bazı bilgiler ise yeraltından ve denizlerin dibinden çıkan cevher gibidir. Bu cevherlerden sadece birine ulaşan izzet ve mertebe sahibi olur. Diğerlerini de bulabilen hem rahat hem de ulu olur. Öncelikle yüce Yaradan’ı tek bilip ona kulluk etmek gerekir; çünkü [3] padişahımızı bilmezsen diğer tüm ilimleri bilmek faydasızdır. Daha sonra ise kendimizi bilmemiz gerekir; zira bir insan kendini bilmezse diğer şeyleri bilmesinin bir faydası yoktur. Şimdi asıl söze gelelim. Menedemos³³ adında bir kişi demiş ki Atina’ya gelen yiğitler ilk sene sofuydular, ikinci sene filozof oldular, üçüncü sene hatip, dördüncü sene ise hiçbir şey bilmediklerinden başka bir şey bilmediklerini anladılar. Bilgiyi arayanlar dağa çıkanlar gibidir; çıkmak, başlangıçta kolaydır, ama dağı çıktıkça zorlaşır. Üstüne çıkmadan önce dağın toprağı görünür ama üzerine çıkınca toprak daha da çok görünür. İlk bölüm farklı

³¹ Yazmada: ḥalāş.

³² İlm-i Nâfi: “İnsana aczini, kusurunu, Rabbinin büyüklüğünü bildiren, kalpte Allah korkusunu ve mahlûklara karşı tevazu, alçak gönüllülüğü artıran, kul haklarına ehemmiyet vermeyi temin eden sonsuz saadeti (mutluluğu) ve Allahu Teâlâ’nın rızasını kazanmaya vesile olan ilim.” *Dîni Sözlük*, İhlas Holding, İstanbul, 2009.

³³ Menedemos: Eretria felsefe okulunun kurucusu olan Antik Yunan filozofu.

durumlarda bulunan insanlara bilginin faydalı olduğunu açıklar: Herkesin âlemlerin mertebesine erişmesi mümkün değildir. [4] Çiftçinin astroloji bilmesine, müneccimin de çiftçilik bilmesine gerek yoktur. Çiftçinin kendi alanıyla ilgili şeyleri bilmesi, müneccimin de kendi alanıyla ilgili şeyleri bilmesi gerekir. Canını ve bedenini yoktan var eden yüce yaratanını bilmek ve onun kudretlerine ve hikmetlerine bakıp tefekkür etmek ve daima şükretmek en basit kişiye bile layık değil midir? O kişinin her sene, her gün, her saat yüce Allah'ın türlü nimetlerinden yiyip içerken onun vasıflarını bilmemesi mümkün olabilir mi? Her ne kadar basit biri olursan ol, ellerin olup gözlerin olmasaydı karanlıkta kalıp çok eziyet çekerdin ve dünyayı görmekten mahrum kalırdın. Gönlünüzden cevap veriniz! Bu çeşit çeşit organlarını sana bağışlayan yüce Allah değil midir ki sen onu her gün tefekkür etmezsin. Etrafınızda olan [5] şeylere bakıp ibret alın! Eğer köpeğe bir lokma ekmek verirsen köpek senin peşinden gelip sana hizmet eder. Kudretli padişahımız sana her zaman rızık verip seni besliyor. Sen ise onun nimetlerini ve bize verdiği türlü türlü bağışları aklına getirmiyorsun. Öncelikle senin bunları bilmen ve gafletin için pişman olman gerekir. Sana daima şükürler ve övgüler olsun yüce padişahımız! Amin ey âlemlerin rabbi!

İlk bölüm: Şimdi ey kardeşim, yüce Allah'ı bilmek yanında kendini de bilmelisin. Canını yaratanı bilirken kendini bilmezsen bunun bir faydası olmaz. Şaşırma; ben sana kendi nefsinin bilmen gerekir dedim; çünkü kendi nefsinin bilmek herkes için gereklidir. Şimdi açıkça bilinsin ki hem sen hem ben hem de [6] bu dünyada olan tüm insanlar günahkâr ve hatalıyız. Hikâye: İlk babamız Âdem peygamber ilk başta günahsız ve hatasızdı. Ancak karısının baştan çıkarmasına ve yılan kılığına giren şeytanın vesvesesine gelip günahsız ve hatasız olma mertebesinden düştü. Nitekim mübarek Tevrat'ın ilk kitabının üçüncü bölümünde söylenmiştir: İnsanların günahkâr ve hatalı olmalarının çok kanıtı vardır. Öncelikle şu kanıttır ki Âdem peygamberin zamanında yeryüzünde bir iki kişiden başka diğer herkes vefat etmiştir. Ancak onların ölümleri sadece ecel ile olmadı, ölümlerinin asıl sebebi günahkâr olmalarıydı. Nitekim yüce Allah mübarek İncil'de bildirmiştir: Dünyaya bir insandan dolayı günah ve günahtan dolayı da ölüm dâhil oldu. Yine bu sebepten dolayı hepsi günah işledikleri için hepsine ölüm [7] isabet etti. Ve [Allah, İncil'in] başka bir yerinde buyurmuştur: Bir insanın hatası yüzünden tüm insanlar [bu dünyaya] hesap vermek için geldiler. Şimdi ey kardeşim, masumlara bir bak! Bazısı ana rahminden doğduğu esnada vefat ederler bazısı da ikinci veya üçüncü haftaya kadar yaşarlar. Sonuçta hangi memlekete gitsek ya da hangi millete bakarsak bakalım hepsinin durumu bu şekildedir. [Tüm milletler] her gün ve her sene ahirete doğru yol alırlar. Ve ne kadar zengin ve kudretli olurlarsa olsunlar, onların o padişahlar padişahının hükmünü ve yazdığı kaderi reddetmeye ya da yok saymaya güçleri yoktur. Ölüm denilen şey hırsız gibidir; [sarayda] divan içine de girer, en basit kişinin çatısının altına da girer. Padişahın [8] başından tacını, çiftçinin altından da kazmayı çalar.

Zalimin gücü, tabibin ilacı, fukaranın deliği onu durduramaz. Vefat etmeyen bir insan olmadığı gibi hiç günahı olmayan bir insan da yoktur. Nitekim mübarek İncil’de yazıldığı gibi hiç [tamamen] sadık insan yoktur, [tamamen] aklı başında olan bir kişi de yoktur. Hiç Allah’ı arayan kimse yoktur. Hepsi yoldan sapıp faydasız bir şekilde öldüler. İyilik eden hiç kimse yoktur, bir kişi bile yoktur. Zebur’da anlatılmıştır: Hata içindeyken yapıldım ve halk beni günah içinde doğurdu. İlk delil buydu. İkinci delil şudur ki her yerde hastalar vardır. Her ne yöne bakacak olursak türlü türlü hastalıklar görürüz. Saçı sakalı beyazlamış ihtiyarlar, türlü türlü [9] ağrılar ve hastalıklarla uğraşmaktadır ve yeni doğmuş bebekler ve masumlar bile bu ağrı ve hastalıklardan uzak ya da korunmuş değildir. Şimdi Âdem peygamber yüce Allah’a karşı gelmeden önce ne kendisi ne de ailesi herhangi bir zahmet çekmediler; ancak yüce Allah’ın emrinden çıktıktan sonra her türlü zahmeti çekmeye başladılar. Ve günah o mertebeye ulaştı ki o canından çok sevdiği oğullarından biri katil oldu. İster padişah ister fakir olsun hiç kimse hastalıktan kaçarak kurtulamaz. Padişahın bütün hazineleri [birleşse] bir dakikalık zamanı satın alamaz. Hastalıklar kuş yününden yapılmış ve samandan yapılmış döşekleri [bile] ziyaret ederler. Ama [yeryüzünde] günah olmasaydı, tüm bu eziyetler de olmazdı. Şimdi bu zikrettiğimiz [10] tüm insanların günahkâr olduğunun delili yazılmıştır. Üçüncü delil şudur ki hiç kimse kötü düşüncelerden ve nefsin şehvetlerinden kendini tamamen korumuş değildir. Yüce Allah buyurur: Yüce Allah bakmış ki yeryüzünde insanlar ne kadar çabalasa da onların kalplerinden geçen düşünce ve fikirler her geçen gün daha da kötüleşmektedir. Âdem peygamber Allah’a karşı gelmeden önce yüce padişahını gönülden severdi, kalbini hiç kötü düşüncelerle doldurmazdı. İtaatsiz olup kibirlenince bir süre Allah’ı unuttu. Amelde ve sözde doğru görünen insanlar çoktur; ama kötü düşüncelerden tamamıyla arınmış bir insan göremeyiz. Ve her kötü amel, kötü bir düşünceden çıkar. Nitekim İncil’de söylenmiştir: Kötü düşünceler ve hâller, zinalar, fuhuşlar, hırsızlıklar, yalan şahadetler [11] ve nimete nankörlük etmeleri kalpten çıkarırlar. Kalbin doğru sözlü olmaktan saptı. Elbette bu Allah’tan olmadı, öyle olsaydı şeytandan dolayı olurdu; yani günahlarından dolayı doğru sözlülüğünden saptılar. Üçüncü delil bu şekilde oldu: Şimdi yüce Allah hazretlerine şükür ve dualar olsun ve yarattığı her insan kendi günahından dolayı pişman olsun. Âmin ey âlemlerin rabbi! Dördüncü delil şudur ki hiç kimse kendi kalbini eritip tertemiz yapamaz. Her ne kadar çabalarsak çabalayalım kötü düşüncelerimizi başımızdan savamayız. Padişahlar kendi tebaasının suçlarını engellemek için türlü türlü şeriatlar ve kanunlar icat ettiler. Ancak günden güne şeriatlarının ne kadar güçsüz kaldığını gördüler. Günah bir ağaç gibidir, insan [12] istese ağacın budaklarını kesmeye gücü yeter. Ancak o ağacın kökünü koparan yüce Allah’tır. Şimdi o ağacın kökü gönüldür ve budakları amellerdir. Amellerimizi bazı zamanlarda ıslah etmeye gücümüz vardır. Ancak kalbimizi ıslah eden kimse yoktur. Yüce Allah bir ağacın

budaklarını kesersen o budaklar yerine yine yeni budaklar biter; ama o ağacın kökünü koparırsan bir daha hiç yeni bir kök çıkmaz. Son olarak bir örnek daha verelim: İnsanın kalbi memba gibidir. Amelleri ise o membadan çıkan ırmağın suyu gibidir. Eğer o membaın suyu acı olursa elbette ırmağın suyu da tatlı olmaz. İrmağın suyunu biraz tatlılaştırmaya gücümüz yeter; ama akınca yine acı olur. Şimdi kardeşim, [13] tüm insanların günahkâr ve hatalı olması gerekli oldu. Ey yüce ve kudretli olan, bize kurtuluşun yolunu göster. Günahlarının cezasından kurtulanlar sana daima dua ve övgüler ederler.

İkinci bölüm: Melekût-semavat'a ulaşanların sonsuz saadetini ve cehennem içine girenlerin anlatılmaz meşakkatini açıklar. Melekût-semavat'ın ne demek olduğunu bilmek istersen, bilinsin ki o görünmeyen mekândır; yüce Allah bu mekânı kendisini sevip emirlerini muhafaza edenler için hazırlamıştır. Nitekim mübarek İncil'de buyurmuştur: Ey küçük sürü, korkma! Zira babanızın isteği size melekûtu vermektir. Şimdi yüce Allah'a itaat edenler melekût-semavatda hangi zevk ve sefaların aslına ve hangi huzurların aslına erişirler diye sorarsan, işte cevap şudur: Yüce Allah'ın [14] kendisini sevenlere hazırladığı şeyleri ki bunlar öyle şeylerdir ki onları daha önce hiçbir göz görmemiş, hiçbir kulak işitmemiş, hiçbir insan hayal bile etmemiştir. Biz biliriz ki melekût-semavat içinde bir zerre kadar bile günah yoktur. Elbette ki günah olmayınca orada gam ve kedere de yer yoktur. Nitekim mübarek İncil'de buyurmuştur: Saf ve temiz olmayan hiçbir şey ya da çirkinlik eden, yalan söyleyen hiç kimse onun içine girmeyecektir. Günah işlemekten kaçınan kullar, ona eriştikleri esnada hem şeytanın şaşırtmasından hem de dünyanın pislüğünden daima uzak olup korunurlar. O saadetli melekût hakkında çok az şey biliriz. Yüce Yaradan'ımız ahiretin perdesini ecelden tamamıyla kaldırmamıştır. Ancak bu da başka işleri gibi hikmetlidir. Sahilde bulunan kabarcıklar içindedir, yayılan suyu sığmaz. Ve insanın aklı ahiretin izzetini idrak [15] edemez. Efsunlu duada ışık veren güneşe bakarsak gözümüz kamaşır ve eğer güneşi yaratan Allah, ahiretin perdesini kaldırır ise insan ona gözüyle bakamaz. Bize lazım olan miktar kadarını bize bildirmiştir, bununla kanaat edelim. Melekût-semavat yalnız saadet dolu bir mekân olmakla kalmayıp aynı zamanda kutsal bir makamdır. Şehvetler ve saf, temiz olmayan düşünceler semavatda bulunanların kalplerine hiç girmez. Sonsuz huzura erişenler, Allah'ın sıfatları ve eylemleri için daima tefekkür edip düşünecek hem de kendilerini kurtaran yüce Allah'a daima dua ve övgüler edeceklerdir. İncil'de [şöyle] yazmaktadır: Sonsuza kadar var olacak olana da secde ederlerdi ve taçlarını kürsünün önüne atıp derlerdi ki ey Rabbim, sana büyüklük, başışılama ve kudret yakışır. [16] Zira her şeyi yaratıp ve iradenle düzünce [her şey] yaratılmıştır. Şimdi iyi amel sahibi kişi bilir; ama ahireti bilmesi onu ziyadesiyle azat edecektir. Nitekim bir yerde de yazılmıştır; küçük bir kısmı biliriz ve küçük bir kısmı da tahakkuk ederiz; ama tekâmül geldiği zaman, o küçük olan şey değişir. Ben masum iken masum gibi düşünürdüm; ama büyük adam olduktan sonra masum

ahlakını bıraktım; çünkü şimdi aynada ve işaret ile görürüz. Ancak o zaman geldiğinde hangi bilgiyse bileceğim. İkinci bölüm cehennem azabını ve eziyetini yapandır. Cehennem dediği öyle bir makamdır ki yüce Allah onu kendisine karşı çıkıp emrini yerine getirmeyenler için ve iman göstermeyenler için hazırlamıştır. [17] Cehennem azabının derecesini tekâmül ile bilemez. Zira ne yüce Allah cehennem azabının derecesini bize bildirdi ne de cehennem azabını çeken bir kimse geri dönüp bize bu azap hakkında bilgi verdi. Ancak o kadar açıklanmıştır ki herkesin ondan korkması ve kurtuluşu istemesi gerekir. Ey kardeşim, cehennem azabını düşünmez misin? Eğer mumun yanına parmağının ucunu dokundurursan onun acısına tahammül edebilir misin? Cehennem ateşi ise bütün vücudunu yaktığında kendini oradan çıkarmaya gücün yok mu? Dünyadaki padişahlardan biri sana hışım ve kötülük etse elbette ki çok korkar ve çok eziyetler çekersin; ama belki de ölüm seni veya padişahı bu dünyadan ayıracaktır. Öyleyse o padişahlar padişahı olan yüce Allah vefattan arındırılmıştır. Eğer o sana [18] öfkelenirse nasıl kurtulabileceksin? Nitekim Allah'ın kitabında yazılmıştır: Onlardan korkmayın; çünkü onlar bedeni öldürebilir ama canı öldürmeye güçleri yetmez. Sadece hem bedeni hem de canı cehennemde helak edebilen ondan [Allah'tan] korkun! Ey sevgili kardeşim, cehenneme girenlerin üzüntüsü canı yakar. Ateş, cehenneme girenlerin bedenlerini yakarken bu kişilerin kederleri hiç tükenmez. Nitekim İncil'de buyurmuştur: Onların dumanı olmaz ve ateşleri sönmez. Ama onların dumanından kasıt kalptir. Çünkü kalp, kurt gibi içini imha eder [ama] tespit edilemez. Daima üzüntü içinde kalacak olan cehenneme girenler oradan hiç çıkamayacaklardır. Nitekim bir yerde buyurmuştur: Bunlar sonsuz azaba, sadık olanlar ise ebedî hayata gideceklerdir. Ey yüce padişahımız, doğru yolda bize rehberlik etsin, [19] nesnelere gösterebilirsin. Nasıl kendin sadık olurken günahkâr olanları tasvip edebilirsin? Cehennemden kurtulup cennetin saadetine ulaşmak nasıl mümkündür? Allah'a şükürler olsun ki bize kendi yolunu açıklamıştır.

Üçüncü bölüm: Yüce Allah tarafından ilham olmuştur, kurtuluş yolunu açıklar. İlk kısım: İnsanın günahından ve günahın cezasından kendi nefisini kurtarmaya gücünün olmadığını açıklamaktadır. Ey kardeşim, ne günahın ne de günahkârların melekût-semavata giremeyeceğini anladın. O hâlde ne surette ve hangi şöhetle kurtulacaksın? Ey sevgili insan, bu şey hakkında hiçbir fikir yürütmez misin? Tez zamanda vefat edip bu dünyadan geçeceksin. Ölüm hazırlığın olmayacak. Bu şeyi ertelesen belki ölümünden önce tövbe [20] etmeye zamanın olmaz. Belki bana cevap verip diyeceksin ki benim bu dünya hakkında düşünmem ve tefekkür etmem gerekir, bilinen şeyler var ve ben bu bilinenlere bakmalıyım. İşte ey sevgili [insan], bu sana söylediklerim kendi sözlerim değil, Allah'ın ilhamıdır. İnsan, bütün dünyayı kazanıp kendini kaybetse bunun ona ne faydası olur ya da insan kendi canı için ne feda edebilir? Şimdi şunu iyice bil ki hem kalbimiz hem de amellerimiz günahkâr olduğu için her ne yaparsak yapalım

melekût-semavatın huzuruna müstahak olamayız. Onun içine girmeden önce bir kılız (bile) tertemiz olarak gûnahtan arınmış olmalıyız. O hâlde kendini kirletmiş ve kötü şeyler yapmış olanlar kendilerini arındıramazlar. Nitekim İncil'de buyurmuştur: sizi hata ve gûnahlar içerisinde ölmüş iken diriltti. Ve bir yerde de buyurmuştur: Rahmeti bol [21] yüce Allah bize olan sevgisinin çokluğundan dolayı biz hatalar içinde ölmüşken bizi Mesih ile diriltti ve onun hangi lütfu ile kurtuldunuz? Bir yerde buyurmuştur: Mukaddes davetle bizi kurtardı, malımıza göre değil, belki ezelden beri Hazreti Mesih ile verilen kendi lütfunun takdirine göre [bizi] çağırdı. İkinci kısım: Yolu, doğruyu ve hayatı açıklamaktadır. Yüce Allah ezelden beri insanın ve onun tüm evlâtlarının gûnahkâr ve sıkıntılı olacaklarını bilmiş. Her kim ki onun göndereceği kurtarıcıya iman ederse gûnahtan ve gûnahın getireceği azaptan kurtulacaktır. Onun için Âdem ve Havva şeytanın ayartmasını duyduktan sonra yılan kılığına giren şeytana yüce Allah tarafından buyurulmuştu: [22] Seninle o kadının arasında hem senin soyun hem onun soyu arasında düşmanlık bırakayım. O senin başını ezsün, sen de onun topuğunu sokasın. Ondan sonra yüce Allah İbrahim'e buyurdu ki yeryüzünün tüm kabileleri seninle çoğalsın. Sonra Musa peygambere çeşit çeşit hayvanları kurban etmesi emredildi. Bundan dolayı Musa ve tüm İsrail oğulları yüce Allah'ın emrine göre hareket ettiler. İşte o kurbanlar ileriki zamanlarda kurban edilecek kurtarıcıların numunesiydiler. Nitekim yüce Allah buyurmuştur: Şeriatın gelecek hayırların gölgesi olmakla. Hem bir yerde daha buyurmuştur: Boğaların ve kösemelerin kanı gûnahları iptal eder. Neticede Âdem'e, İbrahim'e, Yakup'a, Musa'ya ve diğer peygamberlere açıklanmıştır: [23] İsa Mesih bu dünyaya geldi. Nitekim İncil'de buyurmuştur: Vakit tamamlandıktan sonra yüce Allah kadından doğmuş ve şeriata tâbi kendi oğlunu gönderdi. Şimdi yüce Allah'ın nasıl oğlu olur diye sorarsan, işte cevabım şudur: Senin bedeninin içinde bir can vardır ama o can beden ile nasıl birleşmiştir? Bunu ne sen ne de başka bir kimse açıklayamaz. O hâlde kendi vücudumuzda hikmetler varsa, vücudumuzu yaratan yüce Allah'ta da bizim aklımızın ermeyeceği hikmetlerin olması tuhaf mıdır? Bizim bildiğimiz şudur ki Meryem'den doğmuş olan kişi insandı; ancak yüce Allah o insan ile birleşti. Nitekim İncil'de buyurmuştur: Takvanın sırrı büyüktür. Yüce Allah bedende tecelli etti. [24] İsa, doğduğundan beri ziyadesiyle zahmet çekti. Gûnahı yoktu; ama fesatçıların eliyle haçta çarmıha gerilerek öldürülmüştü. Şimdi gûnahsızken neden öldürüldü diye sorarsan, işte cevabım budur: İncil'de de buyurduğu gibi, yüce Allah'ın bize aşikâr olan sevgisine delil şudur ki biz daha gûnahkâr iken Mesih bizim uğrumuzda öldü. Mesih'in zahmetinin ve ölümünün hürmeti için [Allah] tüm ona inananları kurtaracaktır. Nitekim İncil'de buyurmuştur: Mesih bile bizi Allah'a yakınlştırabilmek için gûnahkâr ecelinden adil ve zalimler adına bir kere azap çekti. Şimdi kardeşim, her kimsen bu kurtuluşun sözleri gönderilmiştir. Nitekim buyurmuştur: Rab İsa el-Mesih'e iman getir ki kurtuluşu bulasın. Bir yerde daha [25] buyurmuştur:

Benim vasıtam dışında oğul, anne ya da baba hiç kimseye yol, doğruluk ve hayat ulaşamaz. Zaten bir yerde de buyurmuştur: Yüce Allah âlemi o kadar sevdi ki ona biricik oğlunu verdi. Böylelikle ona iman eden helak olmayacak, ebediyen yaşayacaktı. Zira yüce Allah kendi oğlunu âleme hükmetmesi için gönderdi ki âlem onun sayesinde kurtuluşu bulsun. Zaten bir yerde daha buyurmuştur: İman getiren kurtulur; ama iman getirmeyen... Ey sevgili (insan), eğer inanırsan ki [İsa] senin kurtuluşun için eziyet çekti ve sonunda öldü, amellerin ile imanını bildirdiğinde daima kurtulacaksın. İsa Mesih buyurdu ki [beni] gözünden [bile] daha çok seven, benim emirlerime uyandır.

Son vasiyetim şudur ki kitapların gerektirdiği gibi [26] Mesih günahlarımız için öldü ve defnedildi, yine kitabın gerektirdiği gibi üçüncü günde diriltildi. Ondan sonra melekût-semavata yükseldi. Oradan bir kere daha bu dünyanın halkına hükmetmek için gelecektir. Nitekim İncil’de buyurmuştur: Bu şeylere şahitlik eden der ki şüphesiz ben tez geleceğim. Âmin! Gel şimdi ya Rab İsa.

4. Sonuç

İngiltere’de Royal Asiatic Society’nin kütüphanesinde bulunan Turkish 4 numarasıyla kayıtlı “Haza Kitâbu İlmi’n-Nâfi” (Bu İlm-i Nâfi Kitabıdır) başlıklı nüshanın ne Türkiye’deki ne de yurt dışındaki kütüphanelerde bir benzerine rastlanmamıştır. Başlığından dolayı eser her ne kadar İslam’ın kaidelerinin anlatıldığı bir eser gibi görünse de aslında İncil’de geçen bazı olayların ve Hristiyanlığa ait temel bilgilerin anlatıldığı bir misyonerlik kitabıdır.

Osmanlı Türkçesinin son dönemlerinde yazıldığını tahmin ettiğimiz nüsha, -(I)yor şimdiki zaman ekinin varlığı (besliyor 5/4; getürmiyorsın 5/5), Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak olarak kullanılan bazı eklerin -çoğunlukla öyle olmasa da- kimi yerlerde özellikle düz okunacak şekilde harekelenmesi (gözlerin 4/9; perverdigârimız 3/1) gibi gramer özellikleriyle dikkat çekmektedir.

Nüshanın imlasına bakıldığında, kelimeler ve eklerde yazım yanlışları ve tutarsızlıklar, fiil-hal eki eşleşmelerinde uyumsuzluklar (iblis iğvâsına diyledüklerinden sonra 12/11) görülmektedir. Bu durum, müstensihin Türkçeyi sonradan öğrenen biri olabileceğini akla getirmektedir. Eserin bir misyonerlik kitabı olması, onun Türkiye’ye Hristiyanlığı yaymak amacıyla gelen bir yabancı tarafından yazılmış olabileceği fikrini kuvvetlendirmektedir.

Kaynaklar

- AYVERDİ, İlhan 2011. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-III*, 4. baskı, İstanbul. [ilk baskı:2005].
- CLAUSON, Sir Gerhard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DEKHODÂ, A[li Ekber] 1931. *Loghatnâme*, Tehran University Publication, Tehran, 1931.

- DENY, J[ean] 2012. *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çeviren: Ali Ulvi Elöve, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, [yeniden dizilmiş baskı].
- Derleme Sözlüğü* 1963-1982. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜR, Nagihan (proje devam ediyor). *E. J. W. Gibb'in monografisi (kişisel arşivi, yazışmaları, yazma ve matbu eser kütüphanesi)*.
- CODRINGTON, M. D. Oliver 1892. *Catalogue of the Arabic, Persian, Hindustani and Turkish Manuscripts in the Library of the Royal Society (JRAS)*, London.
- REDHOUSE, J[ames]. W[illiam] 1890. *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul. *Royal Asiatic Society catalog*, www.koha-ptfs.co.uk (Erişim tarihi: 24.11.2022)
- STEINGASS, Franz Josef 1892. *Comprehensive Persian-English Dictionary*, 8, London-New York.
- Tarama Sözlüğü* 1963-1977. I-VIII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük* 2011. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- ZENKER, Julius Theodor 1866-1867. *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch I-II*, Leipzig.
- WEHR, Hans 1952 *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart und Supplement*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1952. [A Dictionary of Modern Written Arabic, Wiesbaden 1961].
- MENINSKI, Franciscus à Mesgnien 2000. *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, I-VI*, [Yayımlayan: Mehmet ÖLMEZ], Simurg Yayınları, İstanbul.
- JOHNSON, Francis 1852. *Dictionary Persian, Arabic and English*, London

İbrahim TAŞ* (Bilecik)

Sözlükten Edebî Metine: Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Kutadgu Bilig'e Süz- Fiili

Giriş

Mahmûd el-Kâşgarî'nin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü ile Yûsuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i hemen hemen aynı tarihlerde ve aynı yazı dili ile kaleme alınmış olmalarına rağmen nitelik bakımından birbirinden ayrılırlar. *Dîvân*, başka bilgiler ihtiva etmesinin yanında her şeyden önce örnekli ya da tanıklı bir sözlüktür. Sözlük yazarının önceliği sözcükleri tanımlamak ve ek olarak onları örneklemektir. Mahmûd bu hususla ilgili olarak sözcüğü bazen doğrudan tanımlamış bazen de tanımlamadan örnek vermekle yetinmiştir. Örneğin *yarat-* maddesinde tanım yoktur, tanık cümleler vardır:

yarat-: *tejri yalñuq yarattı* “Allah Âdem’i (ve öbür varlıkları) yarattı (*ħalaqa*)”. *Oğuzlar ol tönüg yarattı* “O, elbiseyi uygun hale getirdi (*ħaddara*)” derler. *bu etükni maña yarat* “Bu çizmeyi bana uygun hale getir (*ħaddir*)”. *ol õzindin sõz yarattı* “O, kendi kafasından bir söz uydurdu (*iħtalaka*)” (Kaçalın 2019: 560).

Bu ve benzeri maddelerde sözcüğü belirlemek ya da tanımlamak tanık cümlelerin filolojik tahliliyle mümkündür ki örneğin yukarıdaki tanıklara göre *yarat-* fiilinin üç tanımını yapabiliriz: ‘1. (Tanrı) yaratmak, yoktan var etmek; 2. (elbise, çizme vb.) ölçüp biçip uygun hâle getirmek, kullanışlı hâle getirmek; 3. icat etmek, uydurmak, kafasından düzmek’.

Bazı maddelerde sadece tanım vardır, örnek yoktur; bu gibi durumlarda çoğu zaman sözcüğün ilk ve özgün anlamına yer verilir:

tügün: *tügün* ‘dügüm (*uħda*)’ (Kaçalın 2019: 504).

Bazı maddelerde ise tanım etimolojik ve kuşatıcıdır; örneğin,

tüz: *tüz* ‘düz (*mustawⁱⁿ*) olan her şey’. *tüz yēr* ‘düz yer’ (Kaçalın 2019: 513).

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ibrahim.tas@bilecik.edu.tr, 0000-0002-1802-1534.

Burada *tüz* için verilen ‘düz olan her şey’ tanımı, yukarıda ifade edildiği gibi fiili değildir ve etimolojiktir; pratikte bir karşılığı yoktur. Oysa *Dîvân*’ın çağdaşı olan *Kutadgu Bilig*’de sözcüğün fiilî manalarından biri olan ‘ova’ kullanılmıştır; örneğin,

5372. ya *kuzda yoriğlı qalın köp kotoz*
 ya *tüzde yoriğlı uğ ingek öküz*

[= Ya dağın gün görmeyen yerinde dolaşan kalabalık yaban sığırı sürüsü ya da ovada dolaşan inek ve öküzler.]

Bazı maddelerde ise hem tanım hem de tanık cümle vardır:

bilig: *bilig* ‘ilim, bilim (‘ilm)’. *bilig öğren* “İlim öğren”. *bilig* ‘akıl (‘akl)’. Atasözü: *oğlan biligsiz* “Erkek çocuklarında akıl olmaz”. *bilig* ‘hikmet, felsefe (‘hikma)’. *ozakı bilgeler* “Kadim bilgiler, ilkçağ filozofları (*al-hukamā al-mutaqaddimūn*)” (Kaçalın 2019: 112).

Dîvân ile *Kutadgu Bilig* arasındaki en temel fark hiç şüphesiz ilkinin sözlük, ikincisinin ise edebî bir metin olmasıdır. Bu, söz varlığı açısından şu anlama gelir: Bir sözcük *Dîvân*’da pratikte en çok kullanılan ya da ilk ve özgün tanımını içerirken *Kutadgu Bilig*’de metnin yaratıcısının dünya görüşüne uygun olarak yeni bir ‘tanım’ ihtiva eder; bu tanım çoğu zaman çağrışımsaldır; hatta ‘yaratıcı’ya özgüdür. Örneğin *tüg-* ‘dügümlemek, düğüm atmak’ fiili *Dîvân*’da sadece temel anlamıyla kayıtlıyken (**tüg-:** *er tügün tügdi* “Adam düğüm vb. attı, bağladı (‘akada)”. Atasözü: *tılın tügmişni tışın yazmas* “Dille bağlanan dişle çözülmez”. Bu atasözü, kişinin verdiği sözü yerine getirmesini öğütler. Kaçalın 2019: 502) aynı fiil *Kutadgu Bilig*’de, Yûsuf’un dilinde pek çok çağrışımsal anlam ihtiva eder. Örneğin 1673. beyitte *tügmiş elig*, ‘eli sıkı, cimri, hasis’ anlamındadır:

1673. *negü tēr eşitgil saranığ bilig*
 ê çırğuy ê muñluğ ê tügmiş elig

[= Bilgi cimri hakkında ne der, dinle; ey zavallı, ey biçare, ey eli sıkı!]

4756. beyitte ise *kaş tüg-*, ‘kaş çatmak, somurtmak, surat asmak, hoşnut olmamak’ anlamındayken;

4756. *sewindi tédükte sasitur söker*
 yazıldı tédükte buşup kaş tüger

[= Sevindi dersin; ağır ve çirkin sözler söyler; güler dersin; öfkelenir, kaşlarını çatar.]

Bu kez 80. beyitte aynı birleşik gökyüzünün yağmur yağdırmadan önce kara bulutlarla kaplı olmasını kaşı çatık kimseye benzeterek anlatır:

80. *kalık kaşı tügdi közi yaş saçar*
çêçek yazdı yüz kör küler katgurur

[= Gökyüzü kaşını çattı, gözleri yaş döker; bak, çiçek yüzünü açtı, katılarak gülüyor.]

Aynı birleşik 1586. beyitte ise '(felek) gün yüzü göstermemek, bahtını karartmak' anlamında feleğe atfen kullanılır:

1586. *yırağ boldum êlig tapuğında taş*
iriglendi ödleg maña tügdi kaş

[= Hükümdarın hizmetine girmekten mahrum kaldım; felek sert yüzünü gösterdi ve kaşlarını çattı.]

Tüg- 'düğümlemek, düğüm atmak' ile ilgili çağrışımlar bunlarla sınırlı değildir; eserde benzer semantik çağrışımlar *kaş köz tüg-* ve *yüz tüg-* birleşikleriyle de Yûsuf'un dilinde yer bulmuştur:

770. *êligke bağa kördi yaşru közin*
kaşı közi tügmiş açıtmuş yüzin

[= Hükümdara gizlice gözüyle baktı; kaşını çatmış, yüzünü ekşitmiş.]

626. *yana aytu kirdi êlig öz sözün*
yanut bêrdi ay toldı tügdi yüzin

[= Hükümdar yine konuşarak söze başladı; Ay Toldı cevap verdi, yüzünü buruşturdu.]

Dîvân ile *Kutadgu Bilig* bu yönüyle karşılaştırıldığında bir sözlük ile edebî metin arasındaki ayrım söz varlığı ve onların semantik kategorileri açısından daha somut olarak görülecektir. Bu aynı zamanda sözcüğün, metin yaratıcısının dilinde onun dünya görüşüne hizmet etmek üzere nasıl bir enstrümana dönüştüğünü göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Aşağıda bu tür bir karşılaştırmaya daha ayrıntılı bir örnek teşkil etmek üzere *süz-* fiili üzerinde durmaya çalışacağım.

süz-

Dîvân'da *süz-* ve türevleri için doğrudan tanım verilmemiş, örnek cümleler aktarılmıştır; veriler şöyledir (Kaçalın 2019: 430):

süz-: *ol sūw süzdi* "O, suyu vb. süzdü (*şaffā*)".

süzlün-: *sūw süzlündi* "Su vb. süzüldü (*şafā*)".

süzlüş-: *sūwlar kamuğ süzlüşdi* "Bütün sular süzüldü (*taşāfat*)".

süztür-: *ol sūw süztürdi* "O, suyu vb. süzdürdü, süzülmesini (*taşfiya*) emretti".

süzük: *süzük sūw* “Süzülmüş duru (*azrak şāfi*) su”. Yakut vb. saf (*şāfi*) olan her şeye *süzük* denir.

süzül-: *sūw süzüldi* “Su (ve başkası) süzüldü (*şafā*)”.

süzün-: *er özişe sūw süzüندی* “Adam kendisine su süzer göründü (*yuşaffi*)”.

süzüندی: *süzüندی sūw* “Çok süzülmüş (*allażī şufiyya kaşīr^{an}*) su”.

Bu verilere baktığımızda *süz-* ve türevlerinin, ‘su’ ile birlikte kullanıldığını ve fiilin pratikteki ilk ve temel anlamına işaret edildiğini görüyoruz: *süz-* ‘(suyu) süzmek, süzgeçten geçirmek, arılaştırmak, filtrelemek’. Bu temel anlam ilginç şekilde *Kutadgu Bilig*’de hiç görülmez; onun yerine fiilin şiir dilinde elde ettiği farklı çağrışımlara ve duygu değerlerine şahit oluyoruz.

Fiilin yalın biçimi *süz-*, bazı beyitlerde (421, 1038, 2712, 5504 vb.), ‘(iş vb.) yoluna koymak, düzene sokmak, istenilen şekle sokmak, düzenlemek’ anlamındadır. Örneğin 421. beyitte, işleri bilgisiyle düzene sokan, tabiatıyla güneş gibi dünyayı aydınlatan hükümdar Kün Tuğdı, işlerinde kendisine yardımcı olabilecek akıllı bir kimse aramakta ve işlerinin çokluğundan dert yanmaktadır:

421. *baş ağırığ köp ol körse işi üküş*
üküş işni süzgen ukuşluğ küsüş

[=Dikkat edersen baş ağrısı çoktur, işleri de çoktur; pek çok işleri yoluna koyan akıllı kimse azizdir.]

Bu ve benzeri pasajlarda yer yer *tüz-* ‘düzleştirmek, düzeltmek, düzenlemek’ (Clauson 1972: 572^b) fiilinin de kullanıldığını görüyoruz ki bu, iki fiilin anlam içeriklerinin örtüştüğünü gösterir:

5739. *ésiz yolğa tartgay éligni ésiz*
ésizler işini tüzüp kodğa iz

[= Kötü kimse hükümdarı kötü yola götürür; kötülerin işini yoluna koyarak (kötü) iz bırakır.]

Her iki pasajda dikkat edilirse nesne *iş*’tir ve işlerin düzenlenmesi, düzene sokulması, yoluna koyulması söz konusudur. Bu, Yûsuf’un dilinde, kimi bağlamlarda *tüz-* ve *süz-* fiillerinin tercihen kullanıldığı anlamına gelir.

Süz- ve *tüz-*, bazı beyitlerde aynı anlam içeriğiyle mısra sonunda ahenk unsuru olarak da kullanılır:

5203. *boğun artasa anı begler tüzzer*
çalı artasa beg anı kim süzer

[= Halk bozulursa onu beyler düzeltir; eğer bey bozulursa onu kim düzeltir.]

5949. *yorık tüzse boğnı begi kılķ tüzzer*
kılķ tüzse begler tüzün el süzer

[= Halkı tavır ve davranışlarını düzeltirse beyi tabiatını düzeltir; beyler tabiatını düzeltirse halîm (olanlar) ülkeyi düzeltir.]

Bu anlam örtüşmesi, her iki fiilin dönüşlülük çatısıyla sıralama birleşği olarak kullanıldığı pasajlarda daha belirgindir:

5951. *tüzüldi boğun hem süzüldi eli*
tınıp ençke tegdi yıl ay kün tılı

[= Ülkesi ve halkı düzene girdi; halkın şikâyetleri kesildi, uzun müddet huzura kavuştu.]

Aynı anlam örtüşmesi *êt-* ‘düzenlemek’ (Clauson 1972: 36^b) fiilinde de söz konusudur; *êt-*, *süz-* ve *tüz-* fiillerinin yer yer aynı anlamı karşılamak üzere sıralama birleşği oluşturacak şekilde kullanıldıkları görülüyor:

418. *özi etti tüzdi kör el kün işi*
taķı ma tiler erdi üdrüm kişi

[= Böylece kendisi halkın işini düzene soktu; yine de seçkin kimseler arardı.]

5504. *ête tur süze tur bu el işlerin*
boğun ençke teggey özünj me yarın

[= Ülke işlerini günü gününe düzenlemelisin; (böylece) sen de halk da yarın rahata kavuşacaksınız.]

Süz- fiili başka bazı pasajlarda (1856, 2131, 5201, 5512 vb.) karışık işlerin (*bulğanuķ iş*) açıklığa kavuşturulması gerektiği durumlarda kullanılır ki bu beyitlerde fiil, ‘açıklığa kavuşturmak, berraklaştırmak, netleştirmek, aydınlatmak, açık seçik duru hâle getirmek, çözüme kavuşturmak’ anlamında olmalıdır; tüm örneklerde fiilin nesnesi *bulğanuķ (iş)*’tir:

1856. *neçe bulğanuķ işke tegse süzer*
neçe ters tügün erse baksa yazar

[= (Akıl), ne kadar karışık işlere el atsa çözer; ne kadar güç bir düğüm ise de el attığında çözer.]

Bu beyitte *süz-* ‘çözmek’ fiilinin *yaz-* ‘çözmek; açmak, sermek; dağıtmak, yok etmek’ (Clauson 1972: 983^b) fiiliyle anlam olarak örtüştüğüne ayrıca dikkat edilmelidir.

Süz- fiili, 268. beyitte *yorık yol* ‘tavır ve davranış’ sıralama birleşğiyle birleşik fiil oluşturur ve ‘tavır ve davranışını düzeltmek’ anlamını kazanır:

268. *kılıç aldı biri boğunuğ tüzzer*
kalem aldı biri yorık yol süzer

[= “(Bey) kılıç aldı, halkı düzene sokar; (âlim) kalem aldı, (halkın) tavır ve davranışlarını düzeltir.]

Aynı birleşik *süz-* yerine *tüz-* fiiliyle de geçer; anlam içeriği aynıdır:

1508. *ésizke yağuma yırağ tur tez e*
yori edğülük kıl yorık yol tüz e

[= Kötüye yaklaşma; uzak dur, kaç; yürü, iyilik yap, tavır ve davranışlarını düzelt.]

Süz- fiilinden türemiş olan *süzük*, *Dîvân*’da temel anlamıyla ‘süzülmüş, duru (su)’ anlamındayken *Kutadgu Bilig*’de, Yûsuf’un dilinde farklı duygu değerleriyle yer alır. 973. beyitte bilginin tükenmeyen sözü, suyu eksilmeden akan duru pınara (*ağığlı süzük yol*) benzetilirken;

973. *biliglig kişiniğ sawı egsümez*
ağığlı süzük yol suwı egsümez

[= Bilgili kimsenin sözü eksilmez; akan duru pınarın suyu eksilmez.]

3107. beyitte kanun (*törö*), ateşleri söndüren duru suya (*süzük suw*) benzetilir:

3107. *törö suw teg ol küç kör ot teg yodug*
süzük suw ağıttığ uğıttı otug

[= Kanun su gibidir, zulüm ise ateş gibi yok edicidir; sen duru su akıttın, ateşi söndürdün.]

Bazı pasajlarda *süzük cān* (1524, 5422, 6065), bedenden ayrılmış cana atfen kullanılır ve bütün dünya kötülüklerinden arınmış canı ifade eder. 1524. beyite göre insanın bedeni süslü dünyaya (*beğizlig ew*) aittir; duru can (*süzük cān*) ise heykel gibi olan tene aittir:

1524. *et’öznüğ ewi ol beğizlig ewiğ*
süzük cān ewi ol beğiz teg teniğ

[= Bedenin evi süslü dünyandır; duru canın evi heykel gibi olan bedenindir.]

1521. beyitte ise *süzük turug* ‘arı duru’ sıralama birleşigi *cān*’ı nitelediğinde yine bütün kötülüklerden arınmış, tenden ayrılmış can için kullanılır. Ay Toldı ölüm döşeginde Allah kelamı ile ruhunu teslim ettiği sırada nurlu can (*yaruk cān*) bedenden koparılır; bedenle ilişigi kesilmiş, her türlü kötülükten arınmış olan duru can (*süzük cān*) göge yükselir ve cansız beden geride boş bir kalıp olarak kalır:

1520. *yaruk cān üzülde tünardi küni*
bayat atı birle kesildi tını

[= Nurlu can ayrıldı, günü karardı; Allah adı ile nefesi kesildi.]

1521. *eğizlik tiledi süzük cān turuğ*
uçup bardı cān kaldı kâlbud kuruğ

[= Duru can yükselmek istedi; can uçup gitti, boş bir kalıp kaldı.]

Köñli süzük birleşigi ise bazı beyitlerde (2237, 3085, 3687, 3936) her türlü olumsuzluklardan ve kötülüklerden kendisini alıkoyan kimseye atfen ‘duru, temiz gönüllü’ anlamında kullanılır:

2237. *tapuğsağ ne özgey yine eymenük*
emānet bile bolsa köñli süzük

[= (Vezir) hizmete hazır, sadık, emanet hususunda güvenilir ve temiz gönüllü (olmalı).]

Bazen *köñli süzük* ve *köñli tüzük* paralel kullanıma sahiptir ki bunda mısra sonunda ahenk yaratma kaygısı etkili olmuş olmalıdır:

3085. *negü tēr eşitgil è köñli süzük*
ķamuğ iş içinde è köñli tüzük

[= Temiz gönüllü ve her işte gönlü dürüst olan ne der, dinle.]

5114. beyitteki *süzük*'ün ise *köñli süzük*'ten eksiltme yoluyla oluştuğunu tahmin ediyorum:

5114. *yanut bērdi ēlig ayur ēy süzük*
için me taşın birle barça tüzük

[= Hükümdar cevap verdi: “Ey yüreği temiz, için de dışın da tastamam birdir” dedi.]

Sonuç

Yukarıda izah etmeye çalıştığım gibi bir sözlük ile edebî bir metin aynı söz varlığı ile kaleme alınmış olsa da nitelik bakımından birbirinden farklılık gösterir; bu fark esasında her bir sözcüğün sözlükte pratikteki temel anlamları ile yer almasına, edebî metinde ise metnin yaratıcısının dünya görüşüne uygun olarak yeni çağrışımlar barındırmasına dayanır. Her iki eseri bu açıdan karşılaştırdığımızda *süz-* ve türevleri *Dîvân*'da temel anlamlarıyla yer alırken *Kutadgu Bilig*'de bu temel anlamlara tesadüf edilmez. Buna karşın *süz-* ve türevlerinin eserde çeşitli duygu değerleri ve çağrışımlar içeren şu semantik kategorilerinin yer aldığı görülmektedir:

süz- 1. '(iş vb.) yoluna koymak, düzene sokmak, istenilen şekle sokmak, düzenlemek' (421, 1038, 2712, 5504 vb.) ~ *tüz-* 'ay.' (5203, 5739, 5949); 2. 'açıklığa kavuşturmak, berraklaştırmak, netleştirmek, aydınlatmak, açık seçik duru hâle getirmek, çözüme kavuşturmak' (1856, 2131, 5201, 5512 vb.) ~ *yaz-* 'çözmek' (1856)

yol yorık süz- 'tavır ve davranışını düzeltmek' (268) ~ *yol yorık tüz-* 'ay.' (1508)

êt- tüz- 'düzene sokmak, düzenlemek' (418) ~ *êt- süz-* 'ay.' (5504)

tüzül- süzül- 'düzene girmek, düzenlenmek' (5951)

süzük cān 'dünya kötülüklerinden arındırılmış, teni terk etmiş can < duru can' (1524, 5422, 6065) ~ *süzük turuğ cān* 'ay.' (1521)

köyli süzük 'her türlü kötülük ve olumsuzluklardan kendisini alıkoyan kimse < duru, temiz gönüllü' (2237, 3085, 3687, 3936) ~ *köyli tüzük* 'ay.' (3085)

süzük 'her türlü kötülük ve olumsuzluklardan kendisini alıkoyan kimse < duru, temiz gönüllü' < (*köyli*) *süzük* < *köyli süzük* 'ay.' (5114)

Kaynaklar

- Arat, Reşid Rahmeti ²1979. *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Clouston, Sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
Kaçalın, Mustafa S. 2019. *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânu lugâti't-turk Türk Dilleri Derlemesi*. Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Hacer TOKYÜREK* (Kayseri)

Altun Yaruk Sudur 4. Tegzinç'teki 'A' Harfi ile Başlayan Sanskritçe Kelimelerin Çince Denklikleri Üzerine

Giriş

Altun Yaruk Sudur metni Sanskritçeden Çinceye, Çince'den de Eski Uygurcaya tercüme edilen bir metindir. Eserin pek çok nüshası olmakla birlikte en tam nüsha St. Petersburg nüshasıdır ve bu nüsha da 1684 tarihlidir. Eser Süü, Buyan Evirmek ve 10 tegzinç'ten oluşmaktadır. Bu tegzinçler içinde 4. tegzinç'in Çince denkliği oldukça azdır ve bu nedenle özellikle Sanskritçe kelimelerin okunması, tespiti ve anlamlandırılmasında zorluk çekilebilmektedir. Çünkü Uygurca metinde geçen Sanskritçe kökenli kimi kelimelerin Çince metin ile denkliği olmayabilmektedir ya da Uygurca metin ile Çince metin arasında anlamsal olarak farklılıklar söz konusu olabilmektedir. Daha öncesinde aynı konuyla ilgili Ayazlı, 6. Tegzinç'te geçen bazı Sanskritçe kelimelerin Çinceleri üzerinde durarak çalışmasını iki başlık hâlinde yapmıştır. Buna göre; 1. Tercüme olan Sanskritçe kelimeler; 2. Çince transkripsiyonuyla verilen Sanskritçe kelimeler (2008: 61-76). Ayazlı'nın bu çalışması konu hakkında bir fikir vermesi açısından son derece önemlidir. Aynı şekilde AY4. metninde de Sanskritçe kökenli Uygurca kelimelerin Çince denklikleriyle karşılaştırılması sonucunda benzer ve farklı sonuçlar çıkmaktadır.

Bu çalışmada AY4.Tegzinç'teki Sanskritçe kökenli kelimelerin tamamının incelenmesinin mümkün olmadığı için sadece 'a' harfi ile başlayan Sanskritçe kökenli Uygurca kelimelerin Çince denkliği ele alınmıştır. Ayrıca sadece AY4. Tegzinç'in seçilmesinin nedeni bu metnin Çince denkliğinin daha az olmasıdır. Çünkü çevirmen özellikle bu bölümde daha fazla serbest çeviri yapmıştır. Burada Ayazlı'nın yönteminden faydalanılmakla birlikte ondan ayrı olarak metinde geçen kelimelerin diğer Tegzinç'lerdeki durumu da incelenmiş ve

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/Türkiye. E-posta: hacertokyurek@erciyes.edu.tr, htokyurek@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-0008-1213.

değerlendirilmiştir. Ayrıca kelimelerin değerlendirilmesiyle ilgili bir sınıflandırma yapılmamış, kelimeler alfabetik olarak sıralanmıştır.

1. İnceleme

1.1. abimuki << Skr. abhimukha, abhimukhī = Çin. 現前 xianqian.

Altun Yaruk metninde bir defa geçen kelime Kaya tarafından *abimuki* şeklinde okunur (2021: 8617). Röhrborn çalışmasında bu kelime için AYS metnindeki yeri örnek gösterir ve ‘bir Bodhisattva’nın (Buddha olacak kimse) geçmesi gereken 10 aşamadan 6.’sının adı’ olarak tanımlar (2015: 4). Ayrıca dinî bir terim olan Çin. 現前 *xianqian*, Skr. *abhimukhī* ‘kirliliğin ve temizliğin üstündeki bilgeliğin yolunu açmak’ anlamını ifade etmekle birlikte ‘görülmekte olan varlıkların muhteşem bilgisi’ni de belirtir (SH 47b, 288b). Çin. 現前 *xianqian* ‘şimdi ve öncesinde tecelli etmek’ (SH 359a) olarak da tanımlanmasının yanında ‘ortaya çıkmak, görünmek, (olduğu gibi) tezahür etmek, abhimukha’¹ şeklinde de anlamlandırılabilir. Sanskritçe kelime olan *abhi-mukha* ve *abhi-mukhī* ‘yüzünü (yönlere, yukarı) döndürmek’ (MW. 67b), ‘yüzün dönük veya çevrili olması, yönünde, doğru, yönelmiş, karşı karşıya’ (Apte 1890: 135b) anlamındadır. Skr. *abhi* ‘yerde, rütbede ve güçte üstünlük, (üzerinde, üstünde, karşısında)’ (Vidyasagara 1900: 043-b), *mukha* ‘yüz; baş, önde gelen’ (Vidyasagara 1900: 569-b) kelimelerinden oluşur ve Çince kelime Sanskritçe kelimenin çevirisidir ve kelimelerin denkliği *mukha, mukhī* = 前 *qian*, *abhi* = 現 *xian* şeklindedir. Bunun yanında AY4 metninde aynı Çince ifade olan 現前 *xianqian*’ın *yüüz yügärü boldaçı atl(i)g oron, yügärü kil-, yügärü turgurtaçı (atl(i)g samadı dyan)* şeklinde Uygurca kullanımları da vardır ve bu Uygurca ifadelerin de Çince denkliği 現前 *xianqian*’dır. Burada Çince ifade tek tek incelendiğinde *yüüz* ‘yüz’ = 前 *qian* ‘ön taraf, baş, önde; önce, önceki, şimdiye kadar’², *yügärü* ‘yukarı’ = 現 *xian* ‘görünmek, zahir olmak, tezahür; yükselmek’³ şeklindedir. Çince metinde Sanskritçe bu kelimenin sadece çevirisi yapıldığı ve Sanskritçe şekli kullanılmadığı hâlde Uygurca metinde ise hem Sanskritçe kökenli kelime hem de Çince kelimenin çevirisi kullanılmaktadır. Çince metinde sadece Sanskritçe kelimenin çevirisi varken Uygurca metinde ise Sanskritçe kökenli *abimuki* kelimesinin kullanımı neden ve nasıl ortaya çıkmıştır? AYS metninin Berlin fragmanlarında ne yazık ki bu kelimenin bulunduğu yer yırtıktır, dolayısıyla bu kelimenin daha erken döneme ait nüshalarında kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Fakat St. Petersburg nüshasında görüldüğü üzere müstensih tarafından bu kelime eklenmiş olabilir.

¹ DDB: 現前 | to be appear in front of one (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 05.01.2023].

² DDB: 前 | front (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 05.01.2023].

³ DDB: 現 | to manifest (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 05.01.2023].

AY4.2860-2861 altınç *abimuki yüüz yügärü boldaçı atl(i)g oron ol.* 現前 0419c13.

AY4.2866-2867 bo oronnuñ atı *yüüz yügärü boldaçı atl(i)g oron tep tetir.* 現前 0419c14.

AY4. 2865 *yügärü kılurlar.* (Çince denkliği yok).

AY4.2935 *yügärü kılmakta.* 現前 0420a01.

AY4.3019-3020 *yügärü turgurtaçı atl(i)g samağı dyanıg.* 現前 0420a25.

1.2. abizek < Toh. A/B abhişek < Skr. abhişeka = 灌頂 guanding. Altun Yaruk metninde 14 defa geçen kelimeyi, Kaya *abijik* (2021), Çetin *abijik* (2020), Röhrborn *abişek* (2020: 5) şeklinde okur ve kelime 'abhişeka, (Budizm'de) kutsama, takdis etme; taç gitme töreni' (Röhrborn 2015: 5-6) olarak tanımlanır. Ayrıca kelime 'aklanma, taç giyme töreni; Ezoterik Budizm'de bir kişiye ilkeleri, belirli bir mistik öğretiyi vermek için yapılan bir tören; başına su serpererek veya dökerek açılış veya kutsama'⁴ olarak anlamlandırılır. Skr. *abhişeka* 'mesh etme, kutsamak (su serpilerek), bir kralın göreve başlama töreni; dinî yıkanma, abdest; kendisine tapınılan ilahın yıkanması' (MW. 71a-b) anlamındadır. Skr. kelimenin Çince denkliği olan 灌頂 *guanding*, tek tek incelendiğinde 灌 *guan* 'sulamak, dökmek, serpmek'⁵ ve 頂 *ding* 'başın üstü, baş, taç'⁶ anlamındadır ve 灌頂 *guanding* 'başı yıkamak, başa su serpmek' anlamındadır. Dinî terim olan kelimenin Çincesinde Sanskritçe kelime kullanılmamış, onun çevirine yer verilmiştir. Uygurca metinde ise sadece Sanskritçe kökenli kelime kullanılmıştır.

AY4.324-325 *abişek kılmaklıg* (kâzig). 灌頂(位) 0418b10.

AY4.2500 *abişek kılmaklıg törö.* 灌頂 0419a17.

AY4.3209 *abişek kılmaklıg.* 灌頂 0421b23.

AY8.582 *abişek kılmaklıg padak ol.* 灌頂 0439c14.

AY8.1155-1156 *abişek kıltı .. abişek kılp.* 灌頂 0442a25.

1.3. açala << Skr. acalā = 不動 budong 0419c18. Altun Yaruk metninde tek bir kullanımı olan ve Röhrborn tarafından da sadece AYS metnindeki tek kullanımı gösterilen *açala* 'Bodhisattva (Buddha adayı)'nın geçmesi gereken, on aşamadan sekizincisinin adı' olarak tanımlanır (Röhrborn 2015: 8). Çin. 不動地 *budong di*, Skr. *acalā* 'kımıldamadan sakinliğe girme'yi ifade eden terim, 'devinimsiz, durağan, orta yol gerçeğinde yer alma, hiçbir şeye üzülmeme' anlamlarında kullanılır. Bodhisattva alanının sekizincisidir (SH 47b; Edgerton

⁴ DDB: 灌頂 | consecration (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 05.01.2023].

⁵ DDB: 灌 | to water (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 05.01.2023].

⁶ DDB: 頂 | head (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 05.01.2023].

2004: 6b). Ayrıca ‘hareketsiz, durağan, sabit’⁷ olarak da anlamlandırılır. Sanskritçe kelime olan *a-cala/a-calā* ‘hareket etmeyen, taşınmaz, Buddha olmadan önce bir Bodhisattva’nın geçmesi gereken on aşamadan biri’ (MW. 8c) şeklinde tanımlanır. Burada *a-* olumsuzluk ifade eder (MW. 1a). Bu kelimenin Çince denkliği *a-* = 不 *bu*, *calā* = 動 *dong* şeklinde düşünülebilir. Çince kelimenin de Uygurca denkliği *açala täpräñsiz* şeklindedir. Burada kelimenin hem Sanskritçe kökenli şekli hem de Çince denkleme çevrilmiş Uygurca şekli kullanılmaktadır. Buna göre Uygurca kelimelerin Çince denkliği *açala* = 不動 *budong* ve +sIz = 不 ve *täpräñç* = 動 *dong* ‘hareket etmek, çalkalamak, harekete geçirmek’ (G. 12256) şeklinde ifade edilebilir. Bu Çince ifade için AY4 metninde genellikle *täprä-* fiili kullanılırken burada ayrıca *açala* kelimesi de eklenmiştir.

AY4.2875-2876 säk(i)zinç *açala täpräñsiz atl(i)g oron ol*. 不動 0419c18.

AY4.1930 *täpräñsiz*. 不動 0419a01.

AY4.3402 *täprämadin*. 不動 0422a27.

AY4.3408-9 *täprämadin*. 不動 0422a29.

1.4. açari < Soğd. ’c’ry < Skr. ācārya = (說)法師 (shuo) fashi. Altun Yaruk metninde 20 defa geçen kelime, Eski Uygur metinlerinde de oldukça sık kullanılır. Kelime, ‘önder, üstat, usta (öğretme kabiliyeti olan Budist bir rahibin unvanı’ (Röhrborn 2015: 8) olarak tanımlanır. Skr. *ācārya* ‘ācāra⁸ ya da kuralları bilen veya öğreten, ruhani bir rehber ya da öğretmen’ (MW. 131c) anlamındadır. Ayrıca Sanskritçe kelimenin Çince denkliği olan 說法師 (*shuo*)*fashi* ‘dharma vaizi, dharmayı açıklayan kişi (Skr. dharma-bhāṅaka, dharma-bhāṅake pudgale)’⁹ anlamındadır. Burada Çince ifade tek tek incelendiğinde 說 *shuo* ‘konuşmak, anlatmak, söylemek, sohbet etmek’ (G. 10164), 法 *fa* ‘Buddha’nın kanunu ya da öğretisi’ (G. 3366), 師 *shi* ‘öğretmen, eğitmen’ (G. 9909) şeklindedir. Çince ifade Skr. *ācārya* kelimesinin çevirisi durumundadır. Uygurca ifadede de ise yine hem Çince metnin çevirisi hem Sanskritçe kökenli kelime bulunmaktadır. Buna göre *nomlataçı* = 說 *shuo*, *nomçı* = 法師 *fashi* ve *açari* = 法師 *fashi* ‘Budist rahip’ (G. 1210c § 9909) şeklinde söylenebilir. Burada *nomçı* ile *açari* kelimesi ikileme olarak düşünülebilir.

⁷ DDB: 不動 | unmoving (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 06.01.2023].

⁸ Ācāra ‘davranış, iyi davranış, hareket tarzı, yerleşik davranış kuralı, kural’ (MW. 131c).

⁹ DDB: 說法師 | Dharma preacher (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 06.01.2023].

AY4.3451 nomlataçı *nomçı açarig*. 法師 0422b11-12.

Altun Yaruk metninin başka bölümlerinde de Uygurca *açari* kelimesi Uygurca *ratnaraşi* kelimesi ile birlikte kullanılır. Hatta Uygurca metnin bir yerinde de *açari* kelimesi tek başına kullanılır ve bu kelimenin denkliği Çince 寶積 *baoji* kelimesi yani Skr. *Ratnarāşi* olarak gösterilebilir.

AY9.58-60 kördi barın bir nomçı ,, *ratnaraşi atl(i)g açarig*. 法師名寶積 0444a27.

AY9.74-75 bar mu munta käd *nomçı ratnaraşi atl(i)g açari*. 法師名寶積 0444b03.

AY9.91-92 *ratnaraşi atl(i)g açari*. 法師名寶積 0444b08.

AY9.98-99 ol *açarika* yükünüp. 寶積 0444b10.

AY9.104 *ratnaraşi atl(i)g açari*. 寶積法師 0444b12.

AY9.133 *nomçı açari* başlayu. 法師 0444b21.

AY9.136-137 *nomçı ratnaraşi atl(i)g açari*. 寶積大法師 0444b22.

AY9.149-150 *ulug nomçı ,, ratnaraşi atl(i)g açari*. 寶積大法師 0444b26.

1.5. adikarmike << Skr. ādikarmika = Çin. AY4'te gösterilmez. Altun Yaruk metninde bir defa geçen kelime Kaya tarafından *adikarmiki* şeklinde okunur (2021: 8501). Röhrborn kelimeyi 'bir Bodhisattva'nın katetmesi gereken 10 aşamadan 3. aşamanın sıfatı' olarak tanımlar ve başka bir örnek göstermez (Röhrborn 2015: 36). Skr. *ādikarmika*, Çin. 阿夷恬 *ayitian* 'yeni başlayan, acemi' (SH 286b) ve 'acemi, deneyimsiz kişi' (Edgerton 2004: 93b) anlamındadır. Bu kelimenin Altun Yaruk'un Çince metin denkliğinde karşılığı bulunmamaktadır yani Uygurca metin ile Çince metin karşılaştırıldığında metinde uyumsuzluk görülür. Buna göre Çince metin 三地菩薩。是相先現。 *san de pusa. shi xiang xian xian* (T. 0419b11-12). 'Üçüncü Bodisattva aşaması' şeklindedir ve Uygurca metin bundan bağımsızdır. Her ne kadar 三地菩薩 *san de pusa* ifadesi Bodhisattva'nın 3. aşamasındaki yeri ifade etse de *adikarmike atl(i)g yañırtı ögrätintäçi* 'ādikarmika adlı yeni öğrenecek' ifadesiyle anlamsal olarak uyumlu değildir. Dolayısıyla Uygur çevirmenin sadece Çince versiyondan başka versiyonlardan da faydalanmış olabileceği akla gelmektedir. Çünkü gerek *adikarmike* gerekse *yañırtı ögrätintäçi* ifadesi Çince metinde bulunmaz. Bunun yanında metnin devamında Uygurca *üçünç oron* ile Çince 三地菩薩 *san de pusa* ifadesi eşleşmektedir.

AY4.2747-2748 *üçünç adikarmike atl(i)g yañırtı ögrätintäçi orontaki* bodis(a)t(a)vlarık. 三地菩薩。是相先現 0419b11-12.

AY4.3100 *üçünç orontaki* bodis(a)t(a)vlarık. 三地菩薩 0420b25.

1.6. akşar << Skr. akşara = 一字 yizi 0421c12. Kelimenin ara dili olarak TohA *akşar* / < TohB *akşār* gösterilir ve ‘ses, hece’ olarak anlamlandırılır (Wilkens 2021: 26). Kelime için de Röhrborn TohB *akşār* ara dilini belirtir ve başka metinlerden de örnekler sunarak yine ‘ses, hece’ anlamını verir (Röhrborn 2015: 83). Uygurca *akşar* kelimesi AYS metninde iki defa geçer. Skr. *akşara* ‘yok olmaz, değişmez; alfabenin bir harfi, hece’ anlamındadır. Ayrıca kelimenin Çince karşılıklı olan 一字 *yizi* ‘bir kelime, sihirli ezoterik bir kelime’ (SH 5b) anlamındadır. Çince ifade tek tek anlamlandırıldığında 一 *yi* ‘bir’ (G. 5342) ve 字 *zi* ‘hece, ses’¹⁰ şeklindedir. AYS metninde *birk(ä)yä y(ä)mä üzik akşar* ifadesinin tamamı 一字 *yizi* ile karşılanır. Burada *üzik akşar* ifadesi de ikileme olarak kabul edilir ve Wilkens ‘harf ve hece, hece₂’ olarak tanımlar (2021: 813). Ayrıca diğer kullanımda ise kelime *birerkeye üzik akşar padak* (Kaya 2021: 13805-6) şeklinde kullanılır. Buradaki *üzik akşar padak* ‘hece₂ ve mısra’ şeklinde anlamlandırılır (Wilkens 2021: 813). Yaygın bir kullanıma sahip olan kelime U 582 ön/12’de de bulunur ve bu da kelimenin daha erken dönem nüshalarda da kullanıldığını gösterir.

AY4.3274 *birk(ä)yä y(ä)mä üzik akşar*. 一字 0421c12.

AY8.791-792 *üzik akşar padakın*.

1.7. arçışmati << Skr. arcişmatī = Çin. 焰地 yandi. Altun Yaruk metninde bir defa geçen kelime Kaya tarafından *arçışmati* şeklinde okunur (2021: 8599). Röhrborn kelimeyi *arçışmati* okur ve ‘bir Bodhisattva’nın geçmesi gereken 10 aşamadan dördüncüsünün adı’ şeklinde tanımlayarak Uygurca metinler arasında da başka örnek göstermez (2015: 226). Skr. *arcişmatī* ‘yanan şey’ ve ‘ateşli prajña’nın yeri’ olarak tanımlanır¹¹. Sanskritçe kelimenin Çincesi ise 焰地 *yandi* ‘yanan yer; (Skt. arcişmatī bhūmiḥ) on Bodhisattva alanının dördüncüsü’ anlamındadır¹². Bunun yanında Çin. 焰地 *yandi*, Skr. *arcişmatī* ‘bilgelğin parlaması’ yahut ‘dünyevi arzuların uzak yerde yanan bilgelğin ateşi’ olarak tanımlanır (SH 47b) ve ‘dördüncü Bodhisattva alanı’ olarak gösterilir (Edgerton 2004: 66a). Çin. 焰 ‘alev, yangın, yanmak; serap’¹³ ve 地 ‘yer, alan’ (G. 10956) anlamındadır. Çince kelime Sanskritçe kelimenin çevirisi olmakla birlikte, Uygurca *arçışmati yalınayur bilgä bilig* ifadesi ise Çince kelimenin çevirisinden ziyade Sanskritçe kelime ile daha çok ilişkilidir.

AY4.2843-2844 *törtünç arçışmati yalınayur bilgä bilig atl(i)g oron ol*. 是故 四地名爲焰地 0419c11.

¹⁰ DDB: 字 | word (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 12.01.2023].

¹¹ <https://www.wisdomlib.org/definition/arcishmati> [Erişim tarihi: 08.01.2023].

¹² DDB: 焰地 | burning ground (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 07.01.2023].

¹³ DDB: 焰 | blaze (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 12.01.2023].

1.8. arhant < Skr. arhat 'aziz' = Çin. 聲聞 shengwen, 聖者 shengzhe, 上座 shangzuo. Eski Uygurcada oldukça sık kullanılan kelime AYS metninde 47 defa geçer (bk. → Kaya 2021: 670). Kelime 'arhat (kurtuluş yolunun dördüncü ve son aşamasında olan Budist rahip; Hīnayāna'nın ideal azizi olarak sık sık Pretyekabuddha ve Bodhisattva'ya karşı, çoğunlukla olumsuz anlamda)' şeklinde tanımlanır (Röhrborn 2015: 228-230). Altun Yaruk'un Çince metni ile Uygurca metin karşılaştırıldığında ise Çince metindeki 聲聞 *shengwen* kelimesi Uygurca hem *arhant* hem de *şravak* kelimesiyle karşılanır. Genel olarak değerlendirildiğinde Çince 聲聞 *shengwen* Skr. *śrāvaka* kelimesini karşılar. "Skr. *śrāvaka* 'ses duyan, mürit' anlamındadır. Śrāvakalar Buddha'nın sesini duyanlar olarak gösterilir ve Śākyamuni'nin bütün müritlerini ifade eder. Bu müritlerin liderine Mahāśrāvaka denir. Bunlar, üstün canlılar dünyasında yer alırlar (SH 279b). Terim, ayrıca dört öğretiyi anlayan Hīnayāna müritlerini işaret eder (Edgerton 2004: 353a)" (Tokyürek 2018: 695). Çince 聲聞 *shengwen* 'bir şeyi rivayet etmek, Buddha'nın sözlerini dinleyenler, Skr. śrāvaka, itibar' (G. 1204b § 9883) anlamındadır. Kelime tek tek incelendiğinde Çin. 聲 *sheng* 'uyumlu ses, müzik, insan sesi, ses, ilan etmek; itibar; şöhret' (G. 9883), 聞 *wen* 'duymak' (G. 12651) anlamındadır. Skr. *arhant* kelimesi de 'saygıdeğer, muhterem, saygın; Budist hiyerarşisinde en yüksek rütbe; en değerli, en muhterem' (MW. 93c) anlamındadır. Skr. *śrāvaka* kelimesi ise 'işitme, dinleme; öğrenci, mürit; Buddha'nın öğretilerini Buddha'nın kendi ağzından duyanlar *śrāvaka* adını taşır' (MW. 1097a).

AY4.89-91 *arhantniŋ arhant* tep atı bultukmaz. 聲聞聲聞 0418a14-45

AY4.450-451 törtünç *arhant* pratyekabuñlar. 聲聞 418b20-21

AY5 10604 *arhant* pratyekabutlarka tutguluk. 聲聞 0427a03

AY5.9577-9578 *şravaklar* pratyekabutlar kutıja. 聲聞 0423c06

AY10.1147 *şravak* tetsilär. 聲聞 0455b02.

Eski Uygurca bir diğer ifade *şravak arhant tetsilär*'dir ve bu ifade için kullanılan Çince 聲聞衆 *shengwen zhong* kelimesidir. Çin. 聲聞衆 *shengwen zhong* 'śrāvaka grubu, śrāvaka topluluğu (Skt. śrāvaka-saṃgha)'¹⁴ anlamındadır. Çin. 衆 *zhong* 'çok, kalabalık, birçok' (G. 2900) anlamındadır. Uygurca metinde *şravak arhant* < Skr. *śrāvaka* ve *arhat* kelimelerinin yanında 'öğrenci, mürit, takipçi'¹⁵ anlamında *tetsi* kelimesi için de kullanılmıştır ki bu kelime Çin. 弟子

¹⁴ DDB: 聲聞衆 | group of direct disciples (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 07.01.2023].

¹⁵ DDB: 弟子 | student (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 04.01.2023].

dizi'dir. Gulcalı, kelimeyi 'mürit' olarak tanımlar (2021: 527). Uygur mütercim Çince metni oldukça serbest çevirmiştir.

AY10.1168-1169 *şravak arhant tetsiläriñiz*. 聲聞衆 0455b09.

Eski Uygurcada yine *arhant tetsilär* şeklinde başka bir kullanım daha bulunur. Buna göre bu ifadenin Çince denkliği yine 聲聞 *shengwen*'dir. Burada *tetsi* kelimesi için ayrıca Çince kelime kullanılmaz ve 聲聞 *shengwen* ifadesi hem *arhant* için hem de *tetsi* için kullanılır.

AY10.1487-1488 kamağ *arhant tetsilär* kölüñüsintä. 聲聞 0456b29.

Eski Uygurca *arhant* kelimesi için ayrıca Çince 聖者 *shengzhe* kelimesi de kullanılır. Çin. 聖者 *shengzhe* 'bilge, asil biri; bir arhat, Bodhisattva veya Buddha. Lekesiz bilgeliğe yol açan ve gerçeği gören bir kişi' olarak tanımlanır¹⁶. Ayrıca 聖者 *shengzhe* 'Skr. ārya, kutsal veya aziz olan; nirvāna yoluna başlamış biri; kutsallık' şeklinde anlamlandırılır. Kelime tek tek incelendiğinde 聖 *sheng* 'asil bir insan; bilge, bilge adam, kutsal adam; temiz, saf; doğru, gerçek'¹⁷ ve 者 *zhe* 'bir kişi ya da şey' (G. 542) anlamındadır. Burada Skr. *arhat* kelimesi için Çince kelime daha fazla uyum göstermektedir.

AY8.59-60 alku pretyekabudlarınñ *arhantlarınñ*. 聖者 0438a08.

Altun Yaruk metninde *arhant* kelimesi için kullanılan bir diğer Çince ifade de 上座 *shangzuo*'dur. Bu kelimenin temel anlamı 'baş koltuk' olmasıyla birlikte 'toplantıda en yüksek rütbeli koltuğa oturan keşiş, baş keşiş, başkan ya da başrahip, manastırda keşişlerin liderliğini üstlenen kişi'¹⁸ anlamlarını ifade eder. Ayrıca Çin. 上座 *shangzuo*, Skr. *sthavira*; *mahāsthavira* ile ifade edilir ve 'yaşlı adam, baş keşiş, başrahip, Mahākāśyapa unvanı' olarak tanımlanır (SH 56a). Zaten Uygurca metinde de *mahakaşip arhant* ifadesi geçer ve bu metnin Çince denkliği 上座大迦葉波 *shangzuo da jiaye bo* (T. 0456b28, Gulcalı 2021: 252) şeklindedir.

AY10.1184 ol üdün *mahakaşip arhant*. 上座 0456b28.

Bunun yanında Uygurca *arhant* kelimesi için hangi Çince ifade kullanılırsa kullanılsın Uygurca metnin çevirmeni Sanskrit kökenli kelimeyi kullanmayı tercih etmiştir.

1.9. asanke < Toh. A asaṃkhe / Toh. B asaṃkhyai < Skr. asaṃkhyeya = Çin. AY4'te gösterilmez. AY4 metninde Çince denkliği olmayan Uygurca *asanke* kelimesi Skr. *asaṃkhyeya* 'asaṃkhyeya çağı, sayılamayacak kadar uzun

¹⁶ DDB: 聖者 | saint (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 07.01.2023].

¹⁷ DDB: 聖 | saint (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 07.01.2023].

¹⁸ DDB: 上座 | head seat (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 08.01.2023].

bir devir; asaṃkhyeya çağları boyunca devam eden; kurtuluş yolunda sayılamayacak kadar uzun bir süre zahmet çekme, asaṃkhyeya yolunda ilerleme' (Röhrborn 2015: 290-292) şeklinde tanımlanır. Skr. *asaṃkhyeya* 'sayısız, fazlasıyla sayısız' (MW. 118a) anlamındadır. Kelimenin AYS metninin diğer bölümlerinde Çince karşılığı ise 無量百千 *wuliang baiqian* şeklindedir. Çin. 無量 *wuliang* 'ölçülemez, hesaplanamaz, akıl almaz'¹⁹ ve 百千 *baiqian* 'yüz bin, yüz binlerce'²⁰ anlamındadır. Dolayısıyla Çince 無量百千 *wuliang baiqian* 'hesaplanamaz yüz bin, sınırsız' olarak tanımlanabilir.

AY3.185.8-10 öñrä ärtmiş ür irak ülgüsüz *sansız yüz miñ asanke* kalp üdlärtä. 無量百千 0411a25.

AY6.566-567 *asankelar* içindeki. 無量百千 0429b21-22.

AYS metninin başka bir bölümünde de Uygurca *asanke* kelimesi için Çin. 阿僧企耶 *asengqiye* kelimesi kullanılır ve kelime 'sayılamayan, asaṃkhyeya (ya da asaṃkhyeya) kelimesinin harf çevrimi'²¹ şeklinde açıklanabilir. Burada Çince kelime doğrudan Sanskritçe kelimedenden alıntılanmıştır.

AY7.120 on *asanke*. 阿僧企耶 0433a27.

Yine AY10 metninde de Uygurca *asanke* kelimesi için farklı Çince denklikler kullanılmaktadır. Buna göre Uygurca *sansız sakışsız kolusuz asanke kalplar* için Çince 無量無數劫 *wuliang wushu jie* (T. 0453a11) ifadesi geçer. Fakat burada *asanke* kelimesi için Çince 無數 *wushu* 'sayısız, sonsuz (Skr. asaṃkhyeya, asaṃkhyeya)', *sansız sakışsız kolusuz* için de 無量 *wuliang* 'ölçülemez, hesaplanamaz, akıl almaz' kullanılır. Uygurca *kalp* kelimesi için de Çince 劫 *jie* 'kalpa, sonsuz, bir dünya dönemi'²² ifadesine yer verilir. Bununla birlikte *täñsiz ülgüsüz sansız asanke kalp üdlär* ifadesi için Çin. 無量大劫 (T. 0455c22) ifadesi geçer. Burada *täñsiz ülgüsüz sansız asanke* ifadesini bir bütün hâlinde düşünüp 無量 *wuliang* kelimesi ile denkleştirmek mümkündür.

AY10.562-563 *sansız sakışsız kolusuz asanke* kalplar içintä. 無數 0453a11.

AY10.1314-1315 *ülgüsüz sansız asanke* kalp üdlärtin bärü. 無數 0455c16.

AY10.1337-1338 *täñsiz ülgüsüz sansız asanke* kalp üdlärtin bärü. 無量大劫 0455c22.

¹⁹ DDB: 無量 | uncountable (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 24.12.2022].

²⁰ DDB: 百千 | one hundred thousand (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 08.01.2023].

²¹ DDB: 阿僧企耶 | incalculable (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 09.01.2023].

²² DDB: 劫 | kalpa (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 09.01.2023].

Ayrıca AY5. metninde *asanke* kelimesi için Çin. 阿僧祇 *asengqi* kelimesi de kullanılır. Çin. 阿僧祇 *asengqi* ‘hesaplanamaz, sayılamaz’ anlamında olup Skr. *asamkhyeya* veya *asamkhyā* kelimesinin harf çevrimidir²³.

AY5.10464 üç miñ *asanke* kalpları. 阿僧祇 0426b19.

Tüm bunların yanında yine AY5 metninde *öñrä uzun asankelig yol* ifadesinin Çince denkliği 往昔 *wangxi*’dir ve bu Çince ifade ‘geçmiş; eski çağlar; önceki varoluşlar, (Skr. purā, pūrva)’²⁴ anlamına gelir. Çince kelime tek tek incelendiğinde 往 *wang* ‘geçmiş, eskiden’ (G. 12500) ve 昔 *xi* ‘eskiden, bir zamanlar’ (G. 4105) anlamındadır. Dolayısıyla Çince bu ifade ‘çok eski bir dönemi’ ifade etmektedir ki Uygurca *öñrä uzun asankelig yol* ifadesi de aynı şekilde ‘oldukça uzun geçmiş’ anlamına gelmektedir.

AY5.10497-10498 *öñrä uzun asankelig yolta*. 往昔 0426b29.

1.10. asankavibagabumi << Skr. *asamkhyavibhāgabhūmi = Çin. AY4’te gösterilmez. Eski Uygurca *asankavibagabumi* ‘her Bodhisattva’nın geçmesi gereken on aşamanın altıncı aşamasının bir adı’ (Röhrborn 2015: 290) olarak tanımlanır. Ayrıca Röhrborn Skr. *vibhaṅga*, *vibhāga* için ‘bölme, sınıflara ayırma’ tanımlamasını yapar ve Uygurca metinde geçen *böl-* fiili ile ilişkilendirir (2015: 290). Tek bir örnek olan kelime Uygurca metinde *asankavibagabumi atl(i)g asankelarıg bölüp ärtürmäk oronluğ* ‘Asamkhyavibhāgabhūmi adlı asmkhyeyaları bölüp ulaştırmak yer’ şeklindedir. Burada Skr. *asamkhyavibhāgabhūmi* kelimesi de *asamkhyā* ‘sayısız, fazlasıyla sayısız’ (MW. 118a), *vibhāga* ‘dağıtma, paylaşırma; bölme, ayırma, ayırım, fark’ (MW. 977b) ve *bhūmi* ‘dünya, toprak, zemin, yer; derece, aşama; Budistlerdeki 10 ya da 13 mükemmellik aşaması’ (MW. 763a) şeklinde tanımlanabilir. Bununla birlikte Uygurca metne denk gelen Çince metin denkliğinde karşılığı 六地菩薩。是相先現 *liu de pusa. shi xiang xian xian*. (T. 0419b18) şeklindedir. Fakat bu ifade ile Sanskritçe kökenli Uygurca kelime uyuşmamaktadır. Hatta Sanskritçe kökenli kelimenin açıklaması olan *asankelarıg bölüp ärtürmäk oronluğ* ifadesi de Çince metinle uygunluk göstermez. Bu durum da akla Çince metnin diğer versiyonlarının ya da başka dildeki metinlerin bilinip bilinmediğini akla getirebilir. Bunun yanında metnin devamında Uygurca *altınç oron* ile Çince 六地菩薩 *liu de pusa* ifadesi eşleşmektedir.

AY4.2767-2770 *asankavibagabumi atl(i)g asankelarıg bölüp ärtürmäk oronluğ altınç orontakı bodis(a)t(a)vlarka törtđin yınak*. 六地菩薩。是相先現 0419b18.

²³ DDB: 阿僧祇 | incalculable (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 09.01.2023].

²⁴ DDB: 往昔 | antiquity (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 09.01.2023].

AY4.3149-3150 *altınç orontakı* bodis(a)t(a)vlarığ. 六地菩薩 0421a05.

1.11. asure < Soğd. 's'wr, āsūr, 'swr, Toh. A asur < Skr. asura = Çin. AY4'te gösterilmez. AY metninde 20 defa kullanılan *asure* kelimesinin Çincesi AY4. metninde bulunmaz. Fakat diğer bölümlerde kelimenin Çince denkliği vardır. Uygurca *asure* 'tanrıların aşağı bir kategorisi olan devlerin bir sınıfının bir adı' (Röhrborn 2015: 306) olarak tanımlanır. Skr. *asura* 'ruhani, manevi, ilahi; kötü vir ruh, iblis, hayalet, tanrıların rakibi' (MW. 121a) anlamındadır. Skr. *asura* kelimesinin Çince denkliğinden biri 阿蘇羅 *asuluo*'dur ve bu Çince kelime Sanskritçe kelimenin harf çevrimi olup anlamı 'asura, dev'dir²⁵.

AY3.138.8-9 tamu pret yılı *asurelar* yerintä. 阿蘇羅 0410c19.

AY5.9362 *asureta*. 阿蘇羅 0422c21.

AY5.10633 *asurelar* kumbantılar kinarılar 阿蘇羅 0427a14.

AY6.30 *asurelar* birlä süñüşgäli. 阿蘇羅 0427c01.

AY6.516 gandervalarnıñ *asurelarnıñ*. 阿蘇羅 0429a28.

AY7.802-803 *asurelar* arkası. 阿蘇羅 0437b05.

AY8.261-262 *asurelarıg* ymä ançulayu ok. 阿蘇羅 0438c04.

AY8.1584 *asurelar* kuvragı. 阿蘇羅 0443c07.

AY10.1379-1380 *asurelarnıñ* kuvragı. 阿蘇羅 0456a06.

Uygurca *asure* kelimesi için kullanılan bir diğer Çince kelime de 修羅 *xiuluo*'dur. Çince 修羅 *xiuluo* 'asura, tam şekli 阿修羅 *axiuluo*; devler; Indra ile savaşılan şeytanlar' anlamında olmakla birlikte Skr. *sura* kelimesi ile de ilişkilendirilerek 'tanrı, ilah' anlamı verilir²⁶.

AY9.123-124 t(ä)ñrilär luular *asurelar* 修羅 0444b18.

AYS metninde geçen bir diğer Çince ifade de 蘇羅 *suluo*'dur. Bu Çince ifade 'asura, dev, kelimenin tamamı 阿蘇羅; Skr. *sura* kelimesinin çevirisi, bir ilah'²⁷ anlamındadır. O hâlde burada başka bir Sanskritçe kelime ile karşılaşılmaktadır. Buna göre Skr. *sura* '(a-sura) bir tanrı, ilah, tanrıların katili' (MW. 1234b) anlamını ifade eder.

AY8.1270-1272 kişi yalañuk ulatı .. *asurelarnıñ* yme kuvragı. 蘇羅 0442c02

AY8.1637-1638 adın *asurelar* yme arkası. 蘇羅 0443c19.

²⁵ DDB: 阿蘇羅 | asura (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 09.01.2023].

²⁶ DDB: 修羅 | (Skt. asura) (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 09.01.2023].

²⁷ DDB: 蘇羅 | (Skt. asura) (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 09.01.2023].

1.12. *aştamabumi* << Skr. *aştamabhūmi* = Çin. Çin. AY4'te gösterilmez.

Altun Yaruk Sudur metninden başka yerde kullanılmayan bu kelimeyi Kaya, *aştamabumi* okur (2021: 8805). Röhrborn kelimeyi 'Bodhisattva (Buddha adayı)'nın geçmesi gereken on aşamadan sekizincisinin Sanskritçe adı' olarak tanımlar (2017: 15). Skr. *aştamabhūmi* kelimesi, *aştama* 'sekizinci' (MW. 117a) ve *bhūmi* 'dünya, toprak, zemin, yer; derece, aşama; Budistlerdeki 10 ya da 13 mükemmellik aşaması' (MW. 763a) kelimelerinden oluşur. Burada Uygurca *säk(i)zinç oron* ifadesi de Sanskritçe kelimenin çevirisi durumunda olmakla birlikte Uygurca ifade için aynı zamanda Sanskritçe kökenli *aştamabumi* de kullanılır. Bunun yanında Uygurca metnin Çince metin denkliği yoktur. Bunun yanında AY4 metnin devamında *säk(i)zinç oron* şeklinde ifade geçmekle birlikte bu ifadelerin Çince denklikleri 八地 *bade* (T. 0420a05) şeklindedir. Fakat bu ifadenin *aştamabumi* kelimesinin denkliği olup olmadığına emin olmak zordur.

AY4.3045-3036 *aştamabumi atl(i)g säk(i)zinç oronta*.

1.13. *avayanasanpraştiti* << Skr. *avayānasamprasthiti* = Çin. AY4'te gösterilmez. Kelime Röhrborn'da bulunmaz. Kaya ise kelimeyi önce *avayanasanpraştiti* (1994: 313.9), daha sonra da *navayanasanpraştiti* şeklinde okur ve Skr. *navayānasamprasthita* ile ilişkilendirir (2021: 804 § 8515). Wilkens ise kelimeyi *avayanasanpraştidi* şeklinde gösterir ve Skt. **avayānasamprasthiti* ile ilişkilendirerek 'devam etmede emin olma (beşinci Bhūmi'nin adı)' şeklinde tanımlar (2021: 83). Tokyürek de *avayanasanpraştiti* şeklide okumuş ve Skr. *avayānasamprasthiti* kelimesine dayandırarak 'geri çekilmek' anlamını vermiştir (2018: 792 § 2790). Tokyürek'in anlamlandırması eksik ya da yanlış olarak değerlendirilebilir. Çünkü kelime 'geri çekilmeyen' olmalıdır. Bunun yanında Uygurca metnin devamında *yanmaksızta turmuş* 'geri çekilmeyen, dönmeyen' anlamı olduğu için *avayanasanpraştiti* şeklinde okunması tercih edilmiştir. Buna göre Skr. *avayāna* 'aşağı gitme, geri çekilme' (MW. 102b) ve Skr. *samprasthiti/samprasthita* 'yolculuk, Buddhalığa doğru ilerlemek' (MW. 1176c) anlamındadır. O hâlde Skr. kelime 'yolundan geri dönmeyen, Buddha yolunda ilerleyen ve geri dönmeyen' şeklinde tanımlanabilir. Metnin Çince denkliği 五地菩薩是相先現 *wude pusa shi xiang xian xian*'dır. Fakat bu ifade hem Uygurca hem de Sanskritçe kelime ile ilişkili değildir. Uygurca bu bölüm Sanskritçe kelime ile ilişkilidir. Bunun yanında Uygurca *avayanasanpraştiti* kelimesi başka Uygurca metinlerde de tespit edilememiştir. Bunun yanında metnin devamında Uygurca *beşinç oron* ile Çince 五地菩薩 *wude pusa* ifadesi eşleşmektedir.

AY4.2760-2762 *avayanasanpraştiti atl(i)g yanmaksızta turmuş beşinç orontakı*. 五地菩薩是相先現 419b15-16.

AY4.3133 *beşinç orontakı bodis(a)t(a)vlarig 五地菩薩* 0420c15.

1.14. avayvarṭik << Skr. avaiṣvartika, avinivartanīya = Çin. AY4'te gösterilmez. Kelimeyi Kaya *avayvartik* (2021: 8508), Röhrborn da *avyavartik* şeklinde okur ve 'bir Bodhisattva'nın (Buddha adayı) geçmesi gereken 10 aşamadan dördüncüsünün adı' şeklinde tanımlar (2017: 57). Wilkens ise kelimeyi *avaivardik* << Skr. *avaivartikā* 'dönüşsüz (yer) (on aşama [Skr. daśabhūmi]'dan dördüncüsünün adı' olarak okur ve anlamlandırır (2021: 82). RM metninde ''v'yv'rd'k (RM 313.2) şeklinde yazılan kelime, RM metninin arkasında n'v'yv'rdyk şeklinde düzeltilmiş (RM 717) olmakla birlikte bu düzeltme kabul edilemez. Ayrıca Wilkens'in okuma şekli olan *avaivardik* de Türkçenin yabancı kelimelerin ortasındaki -i-'yi -y-'leştirme özelliğinden dolayı kabul edilmemiştir. Bunun yanında Sanskritçe kelime *avaivartika* olduğu için RM metninde ve Wilkens'te d'li olan kelime t'li tercih edilmiştir.

Uygurca *avayvartik*, Skr. *avaivartika* 'geri dönmeyen, Bodhisattvalar için (aydınlanma yolunda kararlı bir şekilde yola çıkan kişiler)' (Edgerton 2004: 79a) sözünden alıntılanmıştır. Uygurca metne denk gelen Çince metin denkliğinde bu kelimenin karşılığı 四地菩薩是相先現 *side pusa shi xiang xian xian* (T. 0419b13-14) şeklindedir. Fakat bu ifade ile Sanskritçe kökenli Uygurca kelime ile uyuşmamaktadır. Dolayısıyla Uygurca metin serbest çeviri durumundadır. Bunun yanında AY4 metninde *beşinç ävrilinçsiz yer oronug küsämökkä tayanıp* ifadesi geçer ki bu ifadenin Çince denkliği 五者[願求]不退轉地 *wu zhe [yuanqiu] butuizhuandi* şeklindedir. Uygurca *ävrilinçsiz yer oron*, Çin. 不退轉地 *butuizhuandi* 'dönülme-yen yer, alan; Skr. *avaivartika*-bhūmi, *avaivartya*-bhūmi'²⁸ şeklinde ifade edilebilir. Ayrıca Çin. 不退 *butui*, 不退轉 *butuizhuan*, Skr. *avaivartika*, *avinivartanīya* 'asla geri çekilmeyen, daima ilerleyen, geri kaymayan ya da zeminini kaybetmeyen, asla çekilmeyen, Nirvāṇa'ya düz giden ya da her Buddha'nın bir unvanı' olarak tanımlanabilir (SH 109b).

AY4.2753-2755 *avayvarṭik atlıg ävrilinçsiz törtünç orontaki bodis(a)t(a)vlarka*. 四地菩薩。是相先現。0419b13-14.

AY4.776-777 *beşinç ävrilinçsiz yer oronug küsämökkä tayanıp*. 五者願求不退轉地。0418c04.

Bunun yanında AY6 metninde bu aşama ile ilgili *aginçsiz ävrilinçsiz ve ävrilmäk* kelimeleri tek başına da kullanılmaktadır. Uygurca *aginçsiz ävrilinçsiz* ikilemesinin Çince denkliği 不復退轉 *bufutuizhuan*'dır. Çin. 不復退轉 *bufutuizhuan* ifadesi, 不復退 *bufutui* 'gerilemeyen; Skr. *apratyudāvartanīya*'²⁹ ve 轉 *zhuan* 'dönüşmek, başkalaşmak, değişmek; devam etmek, gelişmek, ilerlemek

²⁸ DDB: 不退轉地 | ground of nonretrogression (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 09.01.2023].

²⁹ DDB: 不復退 | does not retrogress (buddhism-dict.net) [Erişim Tarihi: 11.01.2023].

(Skt. pravṛtti, pravartaka); ortaya çıkmak³⁰ anlamındadır. Burada 不 *bu* olumsuzluk yapısı 轉 *zhuan* kelimesinin yapısını da etkiler. Çin. 不復退轉 *bufutuizhuan* ifadesi Uygurca *yanmaksız ävrilmäksiz* kelimeleri için de kullanılmaktadır.

AY6.561-563 üzäliksiz üstünki yeg köni tüz tuymak burhan kutıña *aginçsız ävrilinchsiz* bolurlar. 不復退轉 0429b17.

AY6.384-386 üzäliksiz üstünki yeg köni tüz tuymak burhan kutıña *yanmaksız ävrilmäksiz* bolgay m(ä)n. 不復退轉 0428c17.

2. Sonuç

Altun Yaruk Sudur 4. Tegziñç'te geçen 'a' harfi ile başlayan Sanskritçe kökenli 14 Uygurca kelimenin incelemesi ve değerlendirmesi yapılmıştır. Her ne kadar 14 kelime sayısı sonuca ulaşmada yeterli olmasa da bazı konularda fikir vermesi açısından önemlidir. Buna göre;

- Uygurca *abimuki*, *açala*, *aştamabumi*, *avayvartik* gibi kelimelerde hem Sanskritçe kökenli kelime hem de Sanskritçeden çevrilmiş Çince kelimenin çevirisi bulunmaktadır. Bunun yanında Sanskritçe kelime kullanılmadan sadece Çincenin çevirisi de metinde yer almaktadır.

- Uygurca *abižek* kelimesinde sadece Sanskritçe kökenli kelime kullanılmakta, Çince metnin çeviri kullanılmamaktadır.

- Uygurca *açari* kelimesi diğer kelimelerden farklılık gösterir. Bu kelimedede hem Çince kelimenin çevirisi hem de Sanskrit kökenli kelime kullanılmakla birlikte hem de *Ratnarāśi* anlamına gelen Çince kelime *açari* kelimesinin yerine kullanılmaktadır.

- Uygurca *adikarmike*, *asankavibagabumi*, *avayanasanpraṣṭiṭi* kelimeleri ile Çince metin denkliği tamamıyla uyumsuzdur. Uygurca metinde hem Sanskritçe kökenli kelime hem de bu metnin çevirisi olan Uygurca ifade bulunmaktadır. Buradan farklı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Mütercim ya Çince ifadenin anlamını çok iyi bilmekte ve bu ifadelerin Sanskritçesini kullanmayı tercih etmektedir ya da mütercim Çince metin dışında başka dillerdeki Suv. metninin versiyonlarını da görmüş olabilir. Buna tam olarak karar vermek şimdilik zordur. Bununla birlikte metnin devamında Çince ifadenin Türkçeye çevrilmiş şekli de bulunmaktadır.

- Uygurca *arçişmati* gibi kelimelerde hem Sanskritçe kökenli kelime hem de Sanskritçeden çevrilmiş Çince kelimenin çevirisi bulunmaktadır.

- Uygurca *arhant* kelimesinin çok fazla farklı anlamlarda Çince denkliği bulunmasıyla birlikte *arhant*, *şravak arhant*, *şravak*, *arhant tetsi* gibi farklı

³⁰ DDB: 轉 | to transform (buddhism-dict.net) [Erişim Tarihi: 11.01.2023].

ifadeler kullanılmaktadır ve ifadelerden *arhant* ve *şravak* kelimeleri yine Sanskritçe kökenlidir.

• Uygurca *asanke* kelimesi AY4 metninde sık kullanılan bir kelime olmakla birlikte kelimenin Çince denkliği bulunmamaktadır. Fakat bu kelimenin diğer Tegziñç'lerde farklı Çince karşılıkları kullanılır. Ayrıca Çince bir ifade Sanskritçe kelimenin transkripsiyonu şeklindedir.

• Uygurca *asure* kelimesinin Çince denkliği genellikle Sanskritçe kelimenin transkribe edilmiş şeklindedir. Bunun yanında bazı Sanskritçe kelimelerin kısaltılmış şekilleri de *asure* kelimesinin Çince denkliği olarak kullanılabilir.

Kaynakçalar ve Kısaltmalar

Altun Yaruk Sudur [AYS]

Apte, V. S. (1890). *The Practical Sanskrit-English Dictionary*. Budhwar Peth: Poona Shiralkar & Co., Book-Sellers & c. &c.

Ayazlı, Ö. (2008). 'Altun Yaruk'ta Geçen Sanskritçe Bazı Kelimelerin Çince Denklikleri'. (Ed. Mehmet Ölmez: Festschrift in Honor of Talat Tekin), *Türk Dilleri Araştırmaları Cilt 18*, İstanbul, 61-76.

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap: Karşılaştırmalı Metin Yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AY6]

Çetin, E. (2020a). *Altun Yaruk VII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AY7]

Çetin, E. (2020b). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AY8]

Çince [Çin]

Edgerton, F. (2004). *Buddhist Hybrid Sanskrit. Grammar and Dictionary, Vol. 1 Grammar, Vol. 2. Dictionary*, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.

Giles, Herbert A., (1912). *A Chinese-English Dictionary*. Second Edition, Revised & Enlarged, Shanghai, China and London. [G.]

Gulcalı, Z. (2021). *Altun Yaruk Sudur X. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AY10]

Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AY5]

Monier-Williams, M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. [MW.]

Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Kitap) (Suvarṇaprabhāsaśūtra)*. Ankara: Odak Ofset (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1). [AY3]

Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, – Neubearbeitung – II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a – asvik*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Röhrborn, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, – Neubearbeitung – II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 2: aş – äzük*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Soothill, W. E., Hodous, L. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, London. [SH]

- Radloff, W.; Malov, S. E. (1913). *Suvarṇaprabhāsa (sutra zolotogo bleska)*. Tekst uigurskoj redakcii. I-II. Sanktpeterburg. (Bibliotheca Buddhica. 17). [RM]
Sanskritçe [Skr.]
Suvarṇaprabhāsa [Suv.]
Taishō (1924-1935). 大正新脩大藏經 Taishō, shinshū daizōkyō (Yay. Haz.: 高楠 順次郎 Takakusu Junjirō, Watanabe Kaigyoku), Tōkyō. [T.]
Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegziñç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AY4]
Uçar, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegziñç (Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin)*. İzmir: Dinizor Kitabevi Yayınları. [AY9]
Vidyasagara, J. (1990). *A Comprehensive Sanskrit-English Lexicon, Chiefly Based on Horace Hayman Wilson's Sanskrit-English Dictionary*. Calcutta: Mookerjee & Company, Calcutta Press.
Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch - Türkisch, Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca - Almanca - Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

İnternet Kaynakçası

- DDB: 現前 | to be appear in front of one (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 05.01.2023].
DDB: 前 | front (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 05.01.2023].
DDB: 現 | to manifest (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 05.01.2023].
DDB: 灌頂 | consecration (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 05.01.2023].
DDB: 灌 | to water (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 05.01.2023].
DDB: 頂 | head (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 05.01.2023].
DDB: 不動 | unmoving (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 06.01.2023].
DDB: 說法師 | Dharma preacher (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 06.01.2023].
DDB: 字 | word (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 12.01.2023].
DDB: 焰地 | burning ground (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 07.01.2023].
DDB: 焰 | blaze (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 12.01.2023].
DDB: 聲聞衆 | group of direct disciples (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 07.01.2023].
DDB: 弟子 | student (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 04.01.2023].
DDB: 聖者 | saint (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 07.01.2023].
DDB: 聖 | saint (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 07.01.2023].
DDB: 上座 | head seat (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 08.01.2023].
DDB: 無量 | uncountable (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi 24.12.2022].
DDB: 百千 | one hundred thousand (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 08.01.2023].
DDB: 阿僧企耶 | incalculable (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 09.01.2023].
DDB: 劫 | kalpa (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 09.01.2023].
DDB: 阿僧祇 | incalculable (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 09.01.2023].
DDB: 往昔 | antiquity (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 09.01.2023].
DDB: 阿蘇羅 | asura (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 09.01.2023].
DDB: 修羅 | (Skt. asura) (buddhism-dict.net)[Erişim tarihi: 09.01.2023].
DDB: 不退轉地 | ground of nonretrogression (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 09.01.2023].
DDB: 不復退 | does not retrogress (buddhism-dict.net) [Erişim Tarihi: 11.01.2023].
DDB: 轉 | to transform (buddhism-dict.net) [Erişim Tarihi: 11.01.2023].
<https://www.wisdomlib.org/definition/arcishmati> [Erişim tarihi: 08.01.2023].

Uğur UZUNKAYA* (Erzurum)

Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvân'ının Söz Varlığı Üzerine**

0. Giriş ve Problemin Tanımı

Tarihî Kıpçak Türkçesi, 13-17. yüzyıllarla tarihlendirilen bir yazı dili olup temelde üç kola ayrılır: *Kuman Kıpçakçası* (14. yüzyıl), *Ermeni Kıpçakçası* (1559-1664) ve *Memlûk Kıpçakçası* (1250-1517). Bu çevrelerde yer alan eserler; türleri, dil hususiyetleri ve söz varlığı bakımından kimi noktalarda birbirlerinden ayrılmaktadır. Karadeniz'in kuzeyinde teşekkül eden Kuman veya Bozkır Kıpçakçasını *Kodeks Kumanikus* temsil etmekteyken, Ermeni Kıpçakçasını din, edebiyat, tarih, hukuk, leksikoloji ve filoloji konulu kaynak ve belgelerden meydana gelen Ermeni harfli Kıpçakça eserler oluşturmaktadır. Bunun yanında Mısır ve Suriye'de ortaya çıkan Memlûk Kıpçakçasını ise sözlükler, gramerler, edebî, ilmî, dinî ve askerî konulu eserler oluşturmaktadır.

Moğol baskınlarının doğal bir neticesi olarak Mısır ve Suriye'ye doğru gerçekleştirilen göçler bu bölgede farklı diyalektlerin karışmasına sebep olmuş ve böylece Memlûk Kıpçakçasıyla ortografik, filolojik ve leksikolojik hususiyetler bakımından birbirinden farklılık gösteren eserler kaleme alınmıştır. Bu sebeple Memlûk Kıpçak Türkçesi dönemi, araştırmacılar tarafından dil hususiyetleri temelinde birtakım tasniflere tabi tutulmuştur.

Halasi-Kun (1941-43: 81), Memlûk Kıpçakçasını üç döneme ayırır: (a) Asıl Kıpçak dili; (b) Osmanlıca; (c) Oğuz-Kıpçak dili. Eckmann (1982-83: 85-87) da yine benzer şekilde Memlûk Kıpçakçasını üç döneme ayırır: (a) Asıl Memlûk Kıpçakçası; (b) İki alt gruba ayrılan Oğuz-Kıpçak karışık diyalekti: (1) Kıpçak unsurlarının hâkim olduğu diyalekt (2) Osmanlı Türkçesi unsurlarının hâkim olduğu diyalekt (c) Osmanlı Türkçesi. Eckmann'a göre, Asıl Memlûk Kıpçakçası bazı farklılıklar ihtiva etse de fonoloji ve morfoloji bakımından Harezmi Türkçesi ile sıkı münasebeti olan bir diyalekttir (1982-83: 86). Fakat Memlûk Kıpçakçası, Öztöpcü'nün da belirttiği üzere, "14. yy.'in sonlarında ve 15. yy.'in başlarında

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, uguruzunkaya@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4534-9305.

** Bu yazı TÜBİTAK tarafından 122K528 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

gitgide düzenli bir şekilde değişmeye başlamış, bir yandan Osmanlılar'ın bölgede artan etkisi, öte yandan Kıpçak kökenli kölelerin güçlerini yitirmeleri sonucunda Memlûk Kıpçakçasına gitgide daha fazla Osmanlıca (Oğuzca) özellikler karışmıştır ve Memlûk Kıpçakçası 15. yy.'ın sonunda Osmanlıcadan farkedilemez bir duruma gelmiştir." (Öztopçu 2007: 250).

Öztopçu'nun (2007) söz ettiği Memlûk Kıpçakçasının son evresinin "Osmanlıcaştığı" meselesi, esasında Kıpçakça araştırmalarında genel kabul görmüş bir fikrin beyanı durumundadır. Hemen her kaynak bu fikir hakkında mutabık görünmektedir; ancak bu durum birkaç soruyu beraberinde getirmektedir:

(1) Memlûk Kıpçakçasının son evresini oluşturan ve kaynaklarda Osmanlıca/Osmanlı Türkçesi dönemi olarak adlandırılan bu dönemin yazılı kaynakları nelerdir?

(2) Bu dönem eğer farklı dil bilgisel hususiyetler taşıyorsa nasıl adlandırılmalıdır?

(3) Bu dönem hangi tarih aralıklarını kapsamaktadır?

(4) Hangi dil bilgisel ölçütler ve leksikolojik veriler bu dönemi Osmanlı Türkçesi içerisinde anma(ma)yı gerekli kılmaktadır? Bu dönemde kaleme alınan kaç eserin neşri ve filolojik analizi gerçekleştirildi ve dolayısıyla bu dönem Osmanlı Türkçesine nasıl hasrolundu?

Bu soruların cevaplarını alan yazında bulmak ne yazık ki güç görünmektedir; fakat yine de şu şekilde yanıtlanabilir:

(1) Osmanlı Türkçesinden fark edilemez duruma geldiği iddia edilen Memlûk Kıpçak Türkçesinin son devresinin yazınsal kaynaklarını sunan ve bugün iyi bilinen üç önemli temsilcisi vardır: Sultan Kayıtbay, Sultan Kayıtbay'ın oğlu Muhammed b. Kayıtbay ve Kansu Gavri. Bu isimlere ilaveten yine Memlûk coğrafyasında eser kaleme alan Yaş Bek ve Nâsır da burada zikredilmelidir (Eckmann 1982-83: 90; Yavuz 2002: 22). Esasında anılan bu beş isim Memlûk devletinin hâkim olduğu dönem içerisinde muhtelif eserler kaleme almış ve Arapçanın yanında Türkçe manzumeler de vücuda getirmiştir.

(2) Memlûk Kıpçakçasının son evresini oluşturan bu dönem her defasında kaynaklarda Türkmençe (İnan 1953), Anadolu Türkçesi (Yavuz 2002) veya Osmanlı Türkçesi (krş. Halasi-Kun 1941-43; İnan 1953; Eckmann 1982-83; Öztopçu 2007) olarak adlandırılmış ve bunlarla eş değer olarak anılmıştır. Adlandırmadaki bu karmaşa esasında ortografik, filolojik ve leksikolojik bir analizin noksanlığını gözler önüne sermektedir. Alan yazın incelendiğinde doğrusu bu beş şaire ait eserler ne Türkmençe edebiyatta, ne Kıpçak edebiyatında ne de Anadolu Türkçesi veya Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan edebiyatta

kendine yer bulmuştur. Dolayısıyla her ne kadar bugün burada anılan kimisi sultan bu beş şairin şiirlerinin teferruatlı bir filolojik analizi yapılmamış olsa da Osmanlı Türkçesi vd. terimlerle karşılanmasında beis görülmemiştir. Hatta kaynaklar Sultan Kayıtbay söz konusu olduğunda yalnızca birkaç manzumesine atıf yapmaktan öteye gidememiştir. Bu dönem, bu beş şairin şiirlerinin filolojik analiziyle birlikte daha teferruatlı olarak başka bir incelemenin konusunu oluşturacağından burada ayrıntısına girilmeden Mısır Oğuzcası olarak anılmakla yetinilecektir.

(3) Mısır Oğuzcası olarak adlandırdığımız dönemin tarihsel sınırlarını çizmek güç olsa da Sultan Kayıtbay'ın tahta çıktığı 1468 yılından Kansu Gavri'nin Mercidabık Savaşı'ndaki (1516) vefatına kadarki süre referans olarak alınabilir. Bu tarih aralığı 1468-1516 ile belirginleşse de kabaca 15. yüzyılın ilk yarısından sonraki ilk on yılda başladığı ve 16. yüzyılın geç çeyreğinde tamamlandığı belirtilmelidir.

(4) Esasında bu dönem, şimdiye kadarki araştırmalarda Osmanlı Türkçesi döneminden ayrı tutulmamış ve bu devreye özel bir dönem hüviyeti ile yaklaşılmamıştır. Bundaki gerekçe metinlerin ayrıntılı bir filolojik analize tabi tutulmaması ve hatta bazı metinlerin hâlâ neşredilmemiş olmasıdır. Bu döneme ait olan Kansu Gavri, Yaş Bek, Kayıtbay'ın oğlu Sultan Muhammed b. Kayıtbay ve Nâsır'ın manzumeleri Yavuz (2002) tarafından neşredilmiştir; bir diğer yandan Sultan Kayıtbay'ın manzumeleri ise tarafımızca yayıma hazırlanmaktadır.

Bütün bunlardan sonra esasen Memlûk Kıpçakçasının son evresini oluşturan, Mısır'daki Memlûk sarayı ve çevresinde 1468-1516 tarihleri arasında varlığını devam ettiren, yazınsal kaynaklarını Sultan Kayıtbay, Sultan Kayıtbay'ın oğlu Muhammed b. Kayıtbay, Kansu Gavri, Yaş Bek ve Nâsır'ın verdiği devreyi Mısır Oğuzcası olarak adlandırmayı uygun buluyoruz.¹

Bu yazıda yukarıda söz edilen sorulara yanıt bulmanın bir yolu olarak Orhan Yavuz (2002) tarafından neşredilen Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı temelinde kısa bir söz varlığı incelemesi yapılacaktır. Yavuz (2002) tarafından titizlikle kaleme alınan bu çalışmada söz varlığı, dizin veya bir sözlük kısmına ne yazık ki yer verilmemiştir. Dolayısıyla bu noktada özeldede Kansu Gavri'nin, genelde ise Mısır Oğuzcasının leksik materyalinin bir incelemeye konu olmadığını belirtmek gerekir. Bu sebeple Kansu Gavri'nin ve Mısır Oğuzcasının leksikolojisinin ana bileşenlerini tespit etmek, öne çıkan yönlerine değinmek ve incelemek amacıyla bu yazı kaleme alınmıştır.

¹ Elbette bu görüş şimdilik bir hipotez olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışmanın finansal kaynağını sağlayan TÜBİTAK'a (proje no. 122K528) sunulan projenin bir neticesi olarak bu dönemin fonetik, morfolojik ve söz varlığı incelemesiyle bu hipotez görünürlük kazanacaktır.

1. Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı Üzerine Bir Araştırma Tarihiçesi

1501-1516 tarihleri arasında Memlûk sultanı olarak görev yapan Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı üzerine iki çalışma mevcuttur. İlk çalışma Yalçın (1993) tarafından *Dîvan-î Qânsûh al-Ğûri: A Critical Edition of Turkish Poetry commissioned by Sulţan Qânsûh al-Ğûri (1501-1516)* adıyla Harvard Üniversitesi'nde hazırlanan doktora tezidir. Bu tez 2002 yılında *The Dîvân of Qânsûh al-Ghûri* adıyla yayımlanmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Eserin giriş bölümünde Memlûk tarihi genel hatlarıyla izah edilmiştir. Birinci bölümde Kansu Gavri'nin hayatı, siyasi yaşantısı ve edebî şahsiyeti üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde çalışmaya esas alınan yazma eserin nüsha tavsifi yapılmış ve Kansu Gavri'nin şiirleri tür ve muhteva bakımından incelenmiştir. Üçüncü bölüm Kansu Gavri'nin şiirlerinin çeviri yazısını ve İngilizceye tercümesini içermektedir. 1993 tarihli doktora tezine dayanan bu çalışma Kansu Gavri'nin şiirlerini sunan ilk çalışma olması sebebiyle son derece önemlidir. Fakat bu çalışmanın dil çalışmasından çok bir edebiyat çalışması olması ve metnin dil hususiyetlerinin incelenmemiş olması bir eksiklik olarak görülmektedir. Karasoy (2003) tarafından hazırlanan bir değerlendirme yazısında da belirtildiği üzere bu çalışma, kimi okuma hatalarını ihtiva etmektedir. Bununla birlikte Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nın söz varlığı Yalçın (2002) tarafından adı geçen çalışmada sunulmamıştır. Çalışma metnin dil hususiyetlerine ve söz varlığına ilişkin malzemeye de değinmez.

Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı üzerine yapılan bir diğer çalışma ise, yukarıda da belirtildiği üzere, Yavuz (2002) tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışma *Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı (Metin-İnceleme-Tıpkıbasım)* adını taşımaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde Memlûklardan, Mısır'daki Türkçeden, Mısır'da Türkçenin devrelerinden, Mısır'daki Anadolu Türkçesinden, Türk dünyasındaki şair hükümdarlardan ve Kansu Gavri ile onun şiirlerinin şekil ve muhtevasından söz edilmiştir. Daha sonra metin bölümünde Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı farklı yazma eserlerdeki parçalardan hareketle kurgulanmış ve bütünlüklü olarak ortaya konulmuştur. Bunu metnin ses ve şekil bilgisi incelemesi takip etmektedir. Esasında bu hâliyle Yavuz (2002) tarafından hazırlanan bu çalışma Türk dili araştırmalarına kaynaklık edecek çok kapsamlı bir inceleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat Yalçın (2002)'de de yer verilmediği gibi Yavuz (2002)'de de Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nın söz varlığı bir inceleme konusu olarak ortaya konmamıştır. Bununla birlikte Yavuz (2002) bu eserin gramer hususiyetlerini incelemesine karşın Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nın ortografik özelliklerine değinmemiştir. Titizlikle hazırlanan ses ve şekil bilgisi incelemesi Anadolu/Oğuz Türkçesi veya Osmanlı Türkçesiyle doğrudan bir mukayeseyi ihtiva etmez. Yalçın (2002) tarafından açıkça ifade edilmemesine karşın, Yavuz (2002: 22) tarafından Kansu Gavri, Mısır'daki

Anadolu Türkçesinin bir temsilcisi olarak anılmıştır. Yavuz (2002) Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı isimli çalışmasında, esasında Kansu Gavri'ye ait olmasa da aynı yazma içinde yer alan Muhammed b. Kayıtbay (Yavuz 2002: 24), Yaş Bek (Yavuz 2002: 35-36) ve Nâsır'a (Yavuz 2002: 37-38) ait olan kısa manzum parçalarını da neşretmiştir. Burada anılan her iki metin neşri de son derece büyük bir emek ürünü olmasına karşın, Kansu Gavri'nin söz varlığına ilişkin bir incelemeyi içermemektedir.

2. Kansu Gavri Dîvân'ının Söz Varlığının Tespiti ve İncelenmesi

Memlûk Kıpçak Türkçesinin son evresini teşkil eden ve kaynaklarda Türkmence, Anadolu/Oğuz Türkçesi veya Osmanlı Türkçesi olarak nitelendirilen ve şimdiye kadarki araştırmalarda teferruatlı bir dilsel incelemeye tabi tutulmayan Mısır Oğuzcasının yazınsal kaynaklarını Memlûk sarayı etrafında teşekkül etmiş edebî muhitte yer alan Sultan Kayıtbay, Sultan Muhammed b. Kayıtbay, Kansu Gavri, Yaş Bek ve Nâsır'ın Türkçe manzumeleri oluşturmaktadır. Bu isimlere ilişkin manzum parçaların hacmi aşağıdaki gibidir:

Müellif	Eser	Hacim	Nüsha sayısı
Sultan Kayıtbay	Türkçe manzumeler	91 kısa manzume	2
Sultan Muhammed b. Kayıtbay	Türkçe manzume	1 kısa rubai	1
Kansu Gavri	Türkçe Dîvân	80 gazel	1 temel, 4 yan
Yaş Bek	Türkçe manzumeler	2 kısa şiir	1
Nâsır	Türkçe manzume	1 kısa şiir	1

Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, Sultan Kayıtbay'ın kimisi 2 mısradan oluşan kısa manzumeleri bir kenara bırakıldığında ve Mısır Oğuzcasının söz varlığı söz konusu olduğunda Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı büyük bir önem arz etmektedir. Dolayısıyla Dîvân'ın bu gözle incelenmesi Mısır Oğuzcasının söz varlığı, Kansu Gavri'nin ve dönemin Türkçesi hakkında fikir verecektir. Bu amaçla burada Dîvân'ın söz varlığı, Türkçe ve alıntı sözler olmak üzere iki ayrı başlıkta incelenecektir. Türkçe sözler; isimler ve fiiller temelinde irdelenecektir. Alıntı sözler bahsinde ise Dîvân'dan tanıklanan Türkçe eklerle ekleşmeye girmiş alıntı sözler ve Dîvân'da öne çıkan birkaç söz irdelenecektir.

2.1. Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'ndaki Türkçe Sözlerin Tespiti ve İncelenmesi

Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nın Türkçe söz varlığı fiil kök ve gövdeleri ile isim kök ve gövdeleri bakımından iki ayrı biçimde incelenecektir. Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda 209 Türkçe fiil kök veya gövdesi tespit edilmiştir. Bu fiiller ve metindeki frekansları şöyledir: 'acabla- (1); aç- (6); açıl- (4); ağla- (2); al- (27); alın- (1); ak- (2); akıt- (4); arın- (1); art- (1); aş- (1); aş- (1); at- (3); aņ- (3); aņıl- (1); aņla- (4); bağışla- (7); bağla- (1); baķ- (7); baş- (3); bēze- (1);

bèzen- (3); belür- (1); beñze- (4); bil- (44); bildür- (1); birik- (1); bitür- (3); boya- (1); boyan- (1); bozul- (2); bul- (27); bulun- (1); büzül- (1); çal- (1); çalm- (2); çalış- (1); çat- (1); çek- (10); çevür- (1); çığır- (1); çık- (11); çıkar- (1); dağ- (1); dê- (67); değiş- (1); del- (2); dik- (3); dile- (14); dirit- (1); ditre- (1); diñle- (2); dokın- (1); dök- (6); dökil- (1); dön- (36); dönder- (2); döşe- (1); dur- (1); dut- (1); düş- (21); düşür- (1); düz- (2); edin- (2); èlet- (1); èn- (1); èr- (26); èrgür- (1); èriş- (11); èrüş- (1); èşit- (6); èt- (143); ètdür- (1); èvet- (1); eg- (1); em- (4); eri- (1); es- (1); esirge- (1); eyle- (80); ez- (1); ezberle- (1); geç- (11); geçin- (1); geçür- (2); gèder- (1); gèt- (18); gèy- (5); gel- (71); getir- (4); gez- (1); gir- (11); gizle- (1) gör- (66); görün- (6); göster- (3); götür- (2); gözet- (5); gözle- (2); gül- (1); iç- (6); içür- (1); inan- (1); işle- (1); iste- (15); inile- (1); kes- (3); ol- (256); olın- (4); okı- (3); okın- (1); oku- (4); otur- (1); oyna- (1); oynat- (2); ög- (1); öl- (4); öldür- (2); öp- (3); öykün- (2); kaç- (1); kal- (12); kaldur- (1); kan- (17); kavşur- (1); kayır- (1); kayur- (1); kıl- (69); kıy- (3); kızart- (1); ko- (21); koş- (2); kuç- (1); kur- (1); kurı- (1); kurtıl- (1); saç- (4); şakın- (4); şal- (5); şalın- (1); şan- (8); şarın- (1); şavur- (1); şay- (1); sı- (3); sığ- (2); şın- (1); şor- (3); şor- (3); şun- (1); şula- (1); sev- (2); sevdür- (1); sız- (1); söyle- (3); söylet- (1); sür- (9); tap- (1); tağ- (1); taş- (1); tañla- (1); tayan- (1); tol- (3); tolan- (1); toldur- (1); tur- (2); tut- (21); uç- (1); uğra- (1); uğurla- (7); um- (7); ur- (21); uşan- (1); utan- (1); uy- (2); uyan- (2); uyar- (1); uzan- (1); uzat- (1); üşen- (1); var- (10); varın- (1); vèr- (32); yağdur- (1); yan- (24); yandur- (2); yap- (1); yapı- (1); yağ- (10); yarat- (2); yarlığa- (2); yat- (1); yaz- (1); yazıl- (1); yè- (6); yèdür- (2); yèl- (1); yèlten- (1); yèt- (1); yımur- (1); yıķ- (1); yöri- (5); yörit- (1); yörü- (2); yu- (2); yuddur- (1); yum- (1) ve yut- (1). Bu fiil kök ve gövdelerinin tamamına değinmek bu yazının kapsamını arttıracığından yalnızca öne çıkan sözcükler üzerinde durulacaktır.

Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'ndaki iki fiil Türkçe kökenli olmayan isimlere dayanmaktadır:

'acabla-: Bu ifade *ney gibi nâle kılduğımı sen 'acablama / 'ışk âteşiyile bağrumı biryân eder halîl* (Yavuz 2002: 118, XLIV/5) beytinde geçmektedir. Sözcük Ar. *'acab* (Steingass 1892: 836b) sözüne Tü. {+IA-} isimden fiil yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur ve "şaşırmak" anlamındadır (krş. TETTL 222). | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. Ø. Krh. Ø. Hrz-AltO. Ø. Kıp. Ø. Çağ. Ø. EAT. Ø.

bağışla-: Bu fiil metinde çokça kez tanıklanmıştır. Bir örnek şöyledir: *yazıklı ümmetüñi saña hep bağışladum / maķşüdüñi murâduñi benden kıl ilticâ* (Yavuz 2002: 79, VII/7). Sözcük Far. *bağış* (Steingass 1892: 159b) sözüne Tü. {+IA-} isimden fiil yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur ve "affetmek" anlamındadır (krş. ED 321b; DTS 78b). Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda bu fiil yanında aynı anlamda *yarlığa-* "affetmek, bağışlamak" fiili de tanıklanmıştır.

| **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. Ø. Krh. *bağışla-* “bağışlamak, affetmek; ihsan etmek” (Ünlü 2012a: 90a). HrZ-AltO. *bağışla-* “bağışlamak, affetmek; ihsan etmek, lütfetmek” (Ünlü 2012b: 73b). Kıp. *bağışla-* “hediye etmek” (Toparlı vd. 2007: 21b). Çağ. *bağışla-* “bağışlamak, ihsan etmek, bahşetmek, affetmek” (Ünlü 2013: 92a). EAT. *bağışla-* “teberru etmek, hibe etmek; hediye etmek” (TETTL 551).

Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda daha evvel tespit edilmemiş yahut da nadiren beliren bazı yapı ve anlam farklılığı taşıyan fiiller mevcuttur:

çak-: Bu ifade yalnızca bir kez şu örnekte geçmiştir: *peyveste kaşın çakduğunu gördi müneccim / başında bu ayuñ dedi âşüb olacağdur* (Yavuz 2002: 120, XLVI/4). Bu fiil alıntılanan örnekte de görüleceği üzere *kaş* “kaş” ismi ile birlikte “çatmak” anlamında geçmektedir. *kaş çak-* ifadesi “kaş çatmak, kaşlarını çatmak” anlamını taşımaktadır. Bunun yanında *kaş* sözcüğü esasen eserde *çat-* “çatmak” fiili ile de tanıklanmıştır: *kaşlaruñı çatuban göñlümüze vërme melâl / hay elâ gözlüm bizimle ètmegil mekrile al* (Yavuz 2002: 138, LXX/1). Buradan hareketle sözcüğün bu dönemde *kaş çat-* yanında *kaş çak-* söz öbeğinin de mevcut olduğu belirtilmelidir. *çak-* fiilinin buradaki anlamı tarihî dönemlerde de ilk kez Harezm-Altın Ordu Türkçesinde tanıklanan “eriştirmek” anlamıyla ilişkilendirilmelidir (ayrıca krş. ED 405b; DTS 140a; OTWF 555). | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. *çak-* “vurmak, çarpmak” (Wilkens 2021: 218a). Krh. *çak-* “(1) aşağı inmek; (2) eriştirmek; (3) kışkırtmak; (4) yakmak” (Ünlü 2012a: 174a). HrZ-AltO. *çak-* “(1) kıvılcım vermek, ateşlemek, tutuşturmak; (2) gammazlık etmek, ihbar etmek, ifşa etmek; (3) çakmak, eriştirmek, kışkırtmak” (Ünlü 2012b: 130a). Kıp. *çak-* “(1) iftira etmek; (2) ihbar etmek, ifşa etmek; (3) vurmak, çakmak; (4) erişmek; (5) çalmak; (6) birini bir büyüğe şikâyet etmek” (Toparlı vd. 2007: 45b). Çağ. *çak-* “(1) çakmak, kazık çakmak; (2) açığa vurmak, gammazlamak; (3) iftira etmek, haksız olarak şikâyet etmek” (Ünlü 2013: 222b-223a). EAT. *çak-* “(1) iyice anlatmak, bildirmek, tanıtmak, ifşa etmek; (2) kovlamak, jurnal etmek; (3) aksettirmek” (YTS 49b).

dirit-: Bu ifade metinde yalnızca bir kez şu örnekte tanıklanmıştır: *ğara yèrden bitürürsin şecer ü kand ü nebât / diridürsin beşeri ölmüş-iken ‘azm-i remîm* (Yavuz 2002: 76, IV/8). Tietze, sözcüğün *dirilt-* fiilinin başka bir varyantı olduğunu ifade ederek fiil sonundaki /t/ → /t/ basitleşmesini yaşadığını (krş. *boşat-*) kaydeder ve anlamının da “diriltmek” olduğunu belirtir (krş. TETTL 433). Sözcük kökeni itibarıyla *dir-* “canlı olmak” (krş. **tir-* ED 529b) fiiline dayanır. Türkçenin tarihî dönemleri söz konusu olduğunda sözcüğe ilk kez *İbn Mühennâ Lügati*'nde *tirit-gen* “ihya eden” biçiminde Tanrı adı olarak rastlanmaktadır. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. Ø. Krh. Ø. HrZ-AltO. *tiritgen* “(Tanrı adlarından) dirilten” (Ünlü 2012b: 596a; Battal 1934: 73a; Al-Jasimi 2016: 153). Kıp. Ø. Çağ. Ø. EAT. Ø.

ërgür-: Bu sözcük Kansu Gavri'nin Türkçe Divânı'nda yalnızca bir kez tanıklanmıştır: *ne kim fikr êde her 'ākıl berīdür fikr olınandan / aña idrāk ërgürmez bilür 'aczini her dānā* (Yavuz 2002: 73, II/9). Sözcüğün yapısının *ër-* “ulaşmak, varmak, kavuşmak” (ED 194a) fiilinin üzerine gelen {-gUr-} ettirgen çatısı ile oluştuğu ve anlamının “ulaştırmak, eriştirmek” olduğu açıktır (ED 227b; OTWF 575; TETTL 629). Esasen sözcüğün Türk dilinin Doğu sahasında yaygın kullanıldığı biçimiyle bu metinde tanıklandığını, bunun yerine *eriştür-* biçiminin bulunmadığını belirtmek gerekir. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. *ërgür-* “(bir şeye) ermek, ulaşmak; (bir şeyi) kaçırmak” (Wilkens 2021: 260a). Krh. *ërgür-* “erişmek, vaktinde erişmek” (Ünlü 2012a: 238). Hrz-AltO. Ø. Kıp. Ø. Çağ. *ërgür-* “yetiştirmek” (Ünlü 2013: 342a). EAT. *ëriür-* “ulaştırmak, eriştirmek” (YTS 117b).

ëvet-: Bu sözcük Kansu Gavri'nin Türkçe Divânı'nda yalnızca bir kez tanıklanmıştır: *ëvedüp 'adlile mışrı yapardum köşkile kaşrı / benidüm tutan ol 'aşrı ki devrümde hemānidum* (Yavuz 2002: 125, LII/2). Sözcük köken itibarıyla *ëv-* “acele etmek” (ED 4b; DTS 189a) fiiline dayanır. Sözcüğün bu kökten türemiş *ëviniş-* “birlikte acele etmek” (OTWF 557) biçimi olduğu gibi, yine *ëvet* “acele” (TETTL 666), *ëvetle-* “acele etmek” (TETTL 666), *ëvet ët-* “acele etmek” (TETTL 666) ve *ëvedü* “acele” (TETTL 662; Türkiye Türkçesinde *ivedi*) gibi biçimleri de mevcuttur. Sözcüğün bu türevleri yanında bu metinde geçen *ëvet-* biçimi daha evvelki yazınsal kaynaklarda (Krh.daki *ëwit-* “acele etmek” hariç) tanıklanmamıştır. Yapısı itibarıyla sözcük için iki görüş öne sürülebilir: (1) *ëvet-* veyahut (2) *ëvet ët-*. Birinci görüş için *ëv-* fiilinin üzerine fiilden fiil yapma eki {- (A)t-} ile tasarlanabilir; ancak bu tanıklanmamış bir yapım eki olduğundan bu görüş sağlam bir temele dayanmayacaktır ({-It} eki için ise krş. Gülsevin 2020: 151). Sözcüğün yapısına ilişkin tarafımızca önerilecek ikinci ve makul görüş ise *ëvet ët-* “acele etmek” fiilinin bir tür büzülme yoluyla *ëvet-* (< *ëvet ët-*) “acele etmek” biçimini kazanmasıdır. Bu yapı doğrusu birçok kez *ët-* (krş. *n'ët-*) ve *ol-* (krş. *n'ol-*) fiillerinde benzeri tanıklanan bir büzülme/derilme yoluyla oluşmuş olmalıdır. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. Ø. Krh. *ëwit-* “acele etmek” (Ünlü 2012a: 259b). Hrz-AltO. Ø. Kıp. Ø. Çağ. Ø. EAT. Ø.

koş-: Sözcük metinde iki kez *baş* “baş” sözcüğü ile birlikte tanıklanmıştır: *nev-cevān şanma cihāni aña başuñ koşmağıl / kim neçe biñ nev-cevān yemiş-durur bu çarh-ı pīr* (Yavuz 2002: 131, LIX/13) ve *'adliñ güninde koşmasa nā-mahremile baş / mülk-i cihān olmazıdı sengsār la l* (Yavuz 2002: 141, LXXI/28). Tanıklanan beyitlerde de geçtiği üzere *baş koş-* deyimini “baş koymak; bir işi başarmak için çalışmak” anlamında geçmektedir (ayrıca krş. ED 670b). | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. *koş-* “bağlamak, katmak, eklemek, birleştirmek” (Wilkens 2021: 396b). Krh. *koş-* “(1) koymak, katmak; (2) yazmak, şiir düzmek, türkü düzmek” (Ünlü 2012a: 454b-455a). Hrz-AltO. *koş-* “koşmak, koşul tutmak,

yerine koymak, katmak, göstermek, saymak; (2) koşmak; (3) eşlemek” (Ünlü 2012b: 338a). Kıp. *koş-* “(1) koşmak, eklemek, ilave etmek; yanına getirmek; takılmak; (2) koşmak, atlamak” (Toparlı vd. 2007: 154b). Çağ. *koş-* “koşmak, katmak, çift etmek, birleştirmek; şiir söylemek” (Ünlü 2013: 649b). EAT. *koş-* “(1) arkadaş olarak vermek, eklemek, artırmak; (2) nazmetmek” (YTS 145a).

öykün- Bu fiil metinde iki kez tanıklanmıştır: *ey kân-ı lutf elünje neden öykünürmiş ebr / ebrün sehâsı âb elünjüñ bî-şümâr la'l* (Yavuz 2002: 142, LXXI/34) ve *aşlan gibidür hünula gamzey / öykünse gözüñ çeşm-i gâzâle* (Yavuz 2002: 104, XXIX/4). Her iki örnekte de sözcük “taklit etmek, benzemeye çalışmak” (TETTL 248) anlamındadır. Tarihi dönemler göz önünde bulundurulduğunda sözcüğün Orta Türkçe döneminden itibaren tanıklandığına şahit olunmaktadır. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. Ø. Krh. Ø. Hrz-AltO. *öykün-* “benzemek” (Ünlü 2012b: 465b). Kıp. Ø. Çağ. *öykün-* “taklit etmek, tavrını değiştirmek, başka kıyafete girmek” (Ünlü 2013: 882a) ~ *öyken-* “taklit etmek, benzemeye çalışmak” (Ünlü 2013: 881b). EAT. *öykün-* “taklit etmek, taklide çalışmak, özenmek” (YTS 170b).

sor-: Sözcük metinde “emmek” (ED 843b; TETTL 429) anlamında üç kez tanıklanmıştır. Bunlardan birine şu örnek beyit verilebilir: *lebleründen şoralı şehd ü şeker kana kana / hızdur şan ki hayât âbın içer kana kana* (Yavuz 2002: 100, XXIV/1). Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda bu fiil yanında *em-* “emmek” fiili de kullanımdadır: *hızr-veş mürde dile vere hayât emdükçe / şekker-âmîz lebün teşne ciger kana kana* (Yavuz 2002: 100, XXIV/4). | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. *sor-* “emmek” (Wilkens 2021: 621a). Krh. *sor-* “emmek” (Ünlü 2012a: 695a); Hrz-AltO. *sor-* “emmek, somurmak” (Ünlü 2012b: 529a). Kıp. *sor-* “emmek” (Toparlı vd. 2007: 239b). Çağ. *sor-* “emmek” (Ünlü 2013: 1000b). EAT. *sor-* “emmek, emer gibi çekmek, sorumak, soğurmak” (YTS 190b).

yarlığa-: Bu fiil Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda iki kez tanıklanmıştır: *gavrünün çoğdur günâhı rahmetünle yarlığa / kim günâhı çoğ olanlar lâyıq olur rahmete* (Yavuz 2002: 136, LXVII/7) ve *o dergâha kim urdu yüz ki gëtdi 'âkıbet mahrûm / kuludur yarlıgarısı n'ola fazlıyla mevlâ* (Yavuz 2002: 74, II/21). Her iki örnekte de *yarlığa-* (ED 968a; OTWF 462; DTS 242a) fiili *bağışla-* (ED 321b; DTS 78b) fiili ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. *yarlığa-* “esirgemek, luftetmek, buyurmak” (Ölmez 2013: 365a). EUyg. *yarlığa-* “buyurmak, emir vermek; vaaz vermek” (Wilkens 2021: 869b). Krh. *yarlığa-* “buyurmak, emretmek; affetmek, bağışlamak, rahmet etmek” (Ünlü 2012a: 961a). Hrz-AltO. *yarlığa-* “esirgemek, rahmet etmek, bağışlamak, affetmek, buyurmak, emretmek” (Ünlü 2012b: 666b). Kıp. *yarlığa-* “acımak, merhamet etmek, affetmek” (Toparlı vd. 2007: 313a). Çağ. *yarlığa-* “esirgemek,

korumak, merhamet etmek” (Ünlü 2013: 1235a). EAT. *yarlığa*- “suç bağışlamak, mağfîret etmek” (YTS 236b).

yımur-: Bu fiil Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nda yalnızca bir kez *yık-* fiiliyle ikileme olarak tanıklanmıştır: *‘ömr esâsını yıkup yımurmadın / olmadın bünyâd vîrân tevbe kıl* (Yavuz 2002: 88, XIV/17). Esasen daha evvel sözcüğün *yımur-* (YTS 244b) ve *yumur-* “(1) derleyip toplamak; (2) ezip bükme, iki kat etmek, kıvırmak. (3) bozmak, harap etmek” (YTS 252b) biçimleri tespit edilebilmiştir; ancak *yımur-* biçimine rastlanılmamıştır. Daha evvel de zikredildiği üzere ikileme olarak geçen *yık- yımur-* yapısı burada doğrudan “yıkmak, bozmak” anlamlarındadır. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. *yumur-* “hor bakmak, ezme” (Wilkens 2021: 920b). Krh. Ø. Hrz-AltO. *yumur-* “bozmak, yerle bir etmek” (Ünlü 2012b: 698b). Kıp. *yumur-* “koşmak” (Toparlı vd. 2007: 330a). Çağ. *yumur-* “yumulup yuvarlak olmak, tohumlanmak, devr etmek, döndürülmek” (Ünlü 2013: 1262b). EAT. *yımur-* (YTS 244b) ~ *yumur-* “(1) derleyip toplamak; (2) ezip bükme, iki kat etmek, kıvırmak. (3) bozmak, harap etmek” (YTS 252b).

Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nda 288 Türkçe isim kök veya gövdesi tespit edilmiştir. Bu isimler ve metindeki frekansları şöyledir: aç (2); ad (8); ağ (1); ağaç (1); ağız (5); ağru (1); ağulu (1); al (9); alçağ (1); alın (1); alt (1); ana (1); anca (1); ancağ (1); ancılayın (1); anda (3); andan (15); anı (16); anlar (1); ansuz (1); anuğ (39); aņ (1); aņa (24); ara (1); arslan (1); art (2); așlan (1); așşı (1); at (4); ata (1); ay (10); ayak (11); aylak (2); ayru (1); baba (1); bağ (2); bağır (9); bahâdurlıg (1); bal (1); baņa (11); baş (21); başlu (1); beg (1); bek (2); bêl (3); ben (21); benden (2); bēni (1); benüm (33); beņ (1); bērü (1); bigi (4); biņ (16); bir (84); biri (13); birle (1); biz (22); bizim (1); boy (3); boyun (2); böyle (1); bu (120); budak (2); bular (5); bulut (1); bunca (10); bunuğ (2); çak / çağ (3); çeri (1); çok / çoğ (9); dahı (18); dağ (1); damak (1); degül (17); dek (1); delim (1); delük (2); deniz (1); denlü (6); derdlü (1); deriņ (1); devletlü (1); dilek (1); dirlik (1); dizin (2); dolayı (1); dörd (2); dün (4); dürlü (5); düș (1); egin (2); eksük (1); eksüklü (2); el (3); el (47); em (1); emdi (2); emeksüz (1); er (3); erlik (1); eș (1); eșik (4); eșük (1); etek (14); eyü (1); fitnelü (1); gece (8); gelincük (1); gene (6); gerçek (2); gerek (6); gibi (24); gök (7); gönül (30); göre (1); görk (1); göz (38); gözlü (1); gün (21); gündüz (2); günehlü (1); güneș (1); güzel (3); hağan (1); haņercük (1); irak (1); iç (15); içeri (1); içre (13); içün (1); iki (6); ile (19); iler (1); ince (1); iplik (1); issi (1); iş (11); it (1); kaçan (6); kağan (1); kamu (18); kan (15); kanda (3); kamı (1); kanlu (3); kapu (7); kara (7); karaņu (2); karșu (5); kaș (9); kat (1); katı (2); katralık (1); kaya (1); kebütercük (1); kendü (6); kendüzü (1); kez (3); kızıl (1); kim (99); kimesne (1); kimi (11); kimse (7); kirpük (1); kiși (5); kol (2); kor (2); korhu (2); korķu (1); kucağ (3); kul (18); kulak (3); kuș (1); kutlu (1); kuzı (1); kül (2); merdümlük (1); nē (84); nece (4); neçe (21); neden (2);

nemçe (1); neng (2); nerlik (1); nète (1); nihâyetsüz (1); niştercük (1); o (16); od (7); oğ (2); ol (98); olar (6); onlar (1); ortak (1); ölüm (1); öğ (2); öğdin (1); öğdün (1); öz (6); özge (1); saç (6); saçlı (1); sağ (1); sağış (1); şan (1); sancağ (3); saña (28); şatun (1); şavaş (1); sen (65); senüñ (32); servercük (1); serverlik (1); sevgü (1); şıfatlı (1); sırça (2); siz (8); söz (22); suç (1); suç (7); şüretlü (1); şeb-revlik (1); şimdi (3); şol (10); şöyle (3); şu (2); şübhesüz (1); tañ (2); tañrı (13); tapu (1); taş (6); tatlı (2); tay (1); teg (1); terk (8); toksan (1); tokuz (1); tolu (5); toprak (3); toz (1); tudak (2); turağ (1); uç (2); uçmağ (1); uğrı (2); ulu (2); ululuk (1); un (1); uş (8); uşbu (2); üküş (2); üst (8); üzre (5); var (29); varlık (1); yağ (2); yağma (2); yağmur (1); yahş (2); yağa (1); yakın (1); yalan (2); yan (1); yaña (1); yañağ (6); yarağ (1); yaş (12); yaşlı (1); yat (1); yazuk (1); yazuklu (2); yedi (5); yel (2); yene (8); yer (20); yoğ (1); yoğsa (1); yok (13); yokarı (1); yoksa (1); yol (21); yoldaş (1); yüce (1); yürek (7); yüz (61); yüzlü (1). Bu isim kök ve gövdelerinin tamamına değinmek bu yazının kapsamını arttıracığından yalnızca öne çıkan sözcükler üzerinde durulacaktır:

arslan / aşlan: Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda aynı anlama gelen bu iki söz *arslan* ve *aşlan* yan yana bir kullanıma sahiptir: *benüm olmışdı serverlik bahādurlığıla erlik / kağan arslan gibi nerlik güzide pehlevānidum* (Yavuz 2002: 125, LII/3) ve *aşlan gibidür hūnıla gamzeñ / öykünse gözün çeşm-i gazāle* (Yavuz 2002: 104, XXIX/4). Bilindiği üzere bir ünlü sonrasında gelen zayıf /r/ ünsüzü düşme temayülü gösterir; fakat burada her iki durumun da mevcut olması bunun bir tür diyalekt unsuru olduğunu göstermektedir. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. *arslan* “aslan” (Wilkens 2021: 65a). Krh. *arslan* “aslan” (Ünlü 2012a: 55b). Hrz-AltO. *arslan* “aslan” (Ünlü 2012b: 51b). Kıp. *arslan* “aslan” (Toparlı vd. 2007: 12a) ~ *aşlan* “aslan” (Toparlı vd. 2007: 13b). Çağ. *arslan* “aslan” (Ünlü 2013: 53a). EAT. *aslan* “aslan” (YTS 14b).

ata / baba: Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda hem *ata* ve hem de *baba* sözleri tanıklanmıştır: *yedi dāye tokuz atası mevcūd / yaratdı dörd anadan şeş cihātū* (Yavuz 2002: 74, III/6) ve *pilāvi zerde 'i ne'eylersin 'aşığ / saña besdür bu dem baba şomunū* (Yavuz 2002: 145, I/3). *ata* sözcüğü burada “baba” anlamında iken, *baba* sözcüğü *baba somun* “yumru somun (ekmeği)” ifadesinden de anlaşılacağı üzere “yumru, yuvarlak” anlamında bir sıfattır. *baba* sözcüğünün bu anlamı EAT döneminde tespit edilmiştir. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. *ata* “baba, kayımbaba, kaynata” (Wilkens 2021: 80a). Krh. *ata* “baba, ata, ced” (Ünlü 2012a: 71a). Hrz-AltO. *ata* “baba, ata, ced” (Ünlü 2012b: 60a) ve *baba* “baba, yaşlı adam” (Ünlü 2012b: 72a). Kıp. *ata* “baba, ata” (Toparlı vd. 2007: 15a) ve *baba* “büyük, büyüğün küçüğe ve küçüğün büyüğe hitap ettiği zaman söylediği kelime” (Toparlı vd. 2007: 21a). Çağ. *ata* “baba, ata, ced, ihtiyar, muhterem” (Ünlü 2013: 67a) ve *baba* “baba, yaşlı, ileri gelen, bir topluluğun

ulusu” (Ünlü 2013: 87a). EAT. *ata* “baba” (YTS 16a) ve *baba* “ur, yumru” (YTS 34a).

baş: Bu sözcük Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nda *eyle-* yardımcı fiiliyle birlikte “yaralamak” anlamında üç yerde tanıklanmıştır. Bunlardan biri şöyledir: *ķurb-ı cenāb-ı hāzrete yol bulamaz ol ķiři kim / derdile ķeřmin yař ēdūp hem bağrını bař eylemez* (Yavuz 2002: 89, XV/4). *baş* sözcüğü bilinen anlamının dışında özellikle ETü. döneminde “yara” (ED 376a) anlamıyla belgelenmiştir. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. *baş* “yara” (Wilkens 2021: 148a). Krh. *baş* “yara” (Ünlü 2012a: 100b). HrZ-AltO. *baş* “yara” (Ünlü 2012b: 80b). Kıp. *baş* “yara, çıban” (Toparlı vd. 2007: 24b). Çağ. *baş* “yara, cerahat” (Ünlü 2013: 105b). EAT. *baş* “yara” (YTS 25b).

bigi / gibi: Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nda geçen *gibi* edatı metatezi *bigi* ile birlikte tanıklanmıştır; ancak sıklık durumuna bakıldığında *bigi* edatı 4 kez tanıklanmışken, *gibi* edatı 24 kez tanıklanmıştır. Yoğunluk Anadolu Türkçesinde de olduğu şekliyle *gibi* tarafındadır. Metinden iki örnek şöyledir: *eřcāra dūřse pertev-i ķandīl-i devletūy / bāđ-ı irem bigi getüre berg ü bār la’l* (Yavuz 2002: 142, LXXI/38) ve *ķaldı felekde māhı řak mu’cize-i muħammedī / neķe bunun gibi ola fāhr u kemāl-i muřtafā* (Yavuz 2002: 82, X/4). | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. *ķep* “model, örnek, biçim” (Wilkens 2021: 365b). Krh. *kibi* “gibi” (Ünlü 2012a: 428a). HrZ-AltO. *kibi* “gibi” (Ünlü 2012b: 324b) ve *bigin* “gibi” (Ünlü 2012b: 96a). Kıp. *kibi / kibe* “gibi” (Toparlı vd. 2007: 147b) ve *bigi / bigin* “gibi” (Toparlı vd. 2007: 30b). Çağ. *kibi* “gibi” (Ünlü 2013: 631b) ve *bigi / bigin* “gibi, benzer” (Ünlü 2013: 138a). EAT. *bigi* “gibi” (YTS 32b) ve *gibin* “gibi” (YTS 93b).

çoğ ~ çok / delim / üküş: Bu üç söz de “çok” anlamına gelmektedir. Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nda sıklıkları bakımından *çoğ / çok* 9, *delim* 1 ve *üküş* 2 kez geçmiştir. Esasen temel ağırlık ETü.de tanıklanmayan ancak HrZAltO.dan itibaren kaynak metinlerde geçen *çok* tarafındadır. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. *üküş* “çok, yoğunluk” (Ölmez 2013: 363b). EUyg. *telim* “pek çok, çok, sayısız, sık, bol” (Wilkens 2021: 692b) ve *üküş* “çok, bir sürü, pek çok, bol” (Wilkens 2021: 821b). Krh. *telim* “çok, pek çok” (Ünlü 2012a: 777b) ve *üküş* “çok, pek çok, çoğu, birçoğu” (Ünlü 2012a: 897a). HrZ-AltO. *çok* “çok, fazla, oldukça” (Ünlü 2012b: 138a), *telim* “çok, fazla, pek çok” (Ünlü 2012b: 580) ve *üküş* “çok, pek çok” (Ünlü 2012b: 635b). Kıp. *çok* “çok, çok fazla” (Toparlı vd. 2007: 52b), *telim* “çok” (Toparlı vd. 2007: 269a) ~ *delim* “çok” (Toparlı vd. 2007: 58b) ve *üküş* “çok, fazla” (Toparlı vd. 2007: 297b). Çağ. *çok / çoğ* “çok, fazla” (Ünlü 2013: 254b), *telim* “çok, pek çok” (Ünlü 2013: 1105b) ve *üküş* “çok, fazla, aşırı” (Ünlü 2013: 1196a). EAT. *çok / çoğ* “çok” (YTS 57b), *delim* “çok, birçok, fazla” (YTS 63a) ve *üküş* “çok, fazla” (YTS 167b).

dün / gece: Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda her iki söz de aynı anlamda kullanılmıştır. *dün* sözü 4 kez, *gece* sözü ise 8 kez geçmiştir. Her iki söze de örnek olarak şu beyitler verilebilir: *gehî rūhu'llāhula 'isîyi anđuy dün ü gün / gehî tûrında dedüñ müsāya luţfıla kelîm* (Yavuz 2002: 76, IV/10) ve *gece gündüz ma 'şiyetlerden sağın / kendüñe gel sırr u i 'lān tevbe kııl* (Yavuz 2002: 87, XIV/2). Esasında Türk dilinin tarihî dönemlerinde de her iki sözcük de bir arada kullanılır. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. *tün* “gece” (Ölmez 2013: 362b) ve *kęce* “akşamleyin” (Tekin 1993: 58a). EUyg. *tün* “gece, geceleyin” (Wilkens 2021: 772b) ve *kęce* “geceleyin, akşamleyin” (Wilkens 2021: 362a). Krh. *tün* “gece” (Ünlü 2012a: 846a) ve *kęce* “gece, geceleyin” (Ünlü 2012a: 385b). HrZ-AltO. *tün* “gece; dün” (Ünlü 2012b: 611b) ve *kęce* “gece” (Ünlü 2012b: 304a). Kıp. *tün* “(1) dün, dünün gecesini; (2) akşam, gece” (Toparlı vd. 2007: 287b) ve *kęce* “gece” (Toparlı vd. 2007: 135b). Çağ. *tün* “gece; dün” (Ünlü 2013: 1171b) ve *kęce* “gece” (Ünlü 2013: 604a). EAT. *dün* “gece” (YTS 75a) ve *gece* “gece” (YTS 93b).

gene / yine: Bu iki söz her ikisi de aynı anlamda Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda tanıklanmıştır. *gene* sözcüğü 6 kez tanıklanmışken, *yene* sözcüğü 8 kere tanıklanmıştır. Her iki söze de şu örnekler verilebilir: *anca mücrim bendeññüñ 'aybın görürsin rüz u şeb / gene maħrûm eylemezsin rahmetüñ olur naşîb* (Yavuz 2002: 135, LXVI/3) ve *cihān bāğ-ı cinān oldı hayāt-ı cāvidān buldı / yine kıutlu zamān oldı erişdi mürdeler cāna* (Yavuz 2002: 95, XX/2). *yene* “yine, tekrar” ifadesi Türk dilinin tarihsel seyri göz önünde bulundurulduğunda çok daha yaygın bir biçim olarak tespit edilmişken, *gene* “yine, tekrar” biçimi bir diyalekt unsuru olarak metinde karşımıza çıkmaktadır. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. *yana* “yine, tekrar, yeniden” (Ölmez 2013: 364b). EUyg. *yene* “yine, tekrar, bir daha, yeniden, bunun üzerine” (Wilkens 2021: 882a). Krh. *yana* “yine, tekrar, daha” (Ünlü 2012a: 939b). HrZ-AltO. *yana* “yine, başka, tekrar, ikinci defa” (Ünlü 2012b: 659a). Kıp. *yana* “yine, tekrar, ikinci defa” (Toparlı vd. 2007: 309b) ~ *yene* “yine, tekrar, ikinci defa” (Toparlı vd. 2007: 324a). Çağ. *yana* “yine, tekrar” (Ünlü 2013: 1227a) ~ *yene* “yine, tekrar” (Ünlü 2013: 1247b). EAT. *yene* “tekrar” (YTS 246b).

gün / gündüz: Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda her iki söz de aynı anlamda kullanılmıştır. *gün* sözü 21 kez, *gündüz* sözü ise 2 kez geçmiştir. Her iki söze de örnek olarak şu beyitler verilebilir: *gehî rūhu'llāhula 'isîyi anđuy dün ü gün / gehî tûrında dedüñ müsāya luţfıla kelîm* (Yavuz 2002: 76, IV/10) ve *gece gündüz ma 'şiyetlerden sağın / kendüñe gel sırr u i 'lān tevbe kııl* (Yavuz 2002: 87, XIV/2). | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. *kün* “gün; gündüz” (Ölmez 2013: 354b) ve *küntüz* “gündüz” (Ölmez 2013: 354b). EUyg. *kün* “gündüz” (Wilkens 2021: 440a) ve *küntüz* “gündüzün” (Wilkens 2021: 443b). Krh. *kün* “gün, gündüz” (Ünlü 2012a: 518a) ve *kündüz* “gündüz” (Ünlü 2012a: 518b). HrZ-AltO. *kün*

“gün, gündüz” (Ünlü 2012b: 363b) ve *kündüz* “gündüz; gündüzün” (Ünlü 2012b: 364a). Kıp. *kün* “güneş; gündüz” (Toparlı vd. 2007: 168a) ve *kündüz* “gündüz” (Toparlı vd. 2007: 168b). Çağ. *kün* “gün; güneş; gündüz” (Ünlü 2013: 682b) ve *kündüz* “gündüz” (Ünlü 2013: 683b). EAT. *gün* “güneş; gündüz” (YTS 103a).

hakan / kağan: Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda *hakan* sözü de, *kağan* sözü de birer kez tespit edilmiştir: *yere çaldı külâhını nece fağfūr u hakanuñ / yele vērdi seririni eşitdük sen süleymānuñ* (Yavuz 2002: 124, LI/2) ve *benüm olmuşdı serverlik bahādurlıgıla erlik / kağan arslan gibi nerlik güzide pehlevānidum* (Yavuz 2002: 125, LII/3). ETü. metinlerde de *kağan* olarak geçen sözcük sonraki dönemlerde Farsçaya *hakan* şeklinde ödünçlenmiştir. TMEN'e göre (c. III, *1161), *kağan*, *hākān*, *han* bütün bu sözler Ruanruan dilindeki **ha'an*'a dayanır. Metne baktığımızda her iki söz de bir kez tanıklanmıştır. Bununla birlikte aynı anlamı karşılar gibi görünse de belirtilmelidir ki *kağan arslan* ifadesinde *kağan* bir sıfat olup bu metinde “kızmış, kükremiş, çok öfkeli (aslan, kaplan)” (YTS 122a) anlamında kullanılmıştır ve sözcük Kıp. döneminden itibaren bu anlamıyla tespit edilmiştir. Dolayısıyla her iki sözcük burada birbirleriyle eş anlamlı sayılmamalıdır. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. *kağan* “hakan, kağan, han, hükümdar” (Ölmez 2013: 350b). EUyg. *hağan* ~ *kağan* “hakan, hükümdar” (Wilkens 2021: 277a). Krh. *hakan* “hakan” (Ünlü 2012a: 279a). Hrz-AltO. *hakan* “hükümdar, hakan” (Ünlü 2012b: 209a). Kıp. *kağan* “kükreyen, kızgın (arslan)” (Toparlı vd. 2007: 122a). Çağ. *hākān* ~ *hakan* “Türk hükümdarlarına verilen unvan” (Ünlü 2013: 424b). EAT. *kağan arslan* “kızmış, kükremiş, çok öfkeli (aslan, kaplan)” (YTS 122a).

öğdin / öğdün: Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda geçen bu sözcük “önce” (ayrıca krş. ED 178a; DTS 386b) anlamındadır: *ölümünğden öğdin öl dedi rasul / her nefeste bir kez ey cān tevbe kıl* (Yavuz 2002: 88, XIV/12) ve *rūh-ı pāk-idük hulūl etmezden öğdün kālība / 'ālem-i unşūrda görünmezdi şey ašlā bize* (Yavuz 2002: 90, XVI/4). Sözcüğün yapısı *öğ+din* biçimindedir (Tekin 2016: 127). Sözcük zaman anlamını Eski Uygurca döneminden itibaren kazanmıştır. Bunun yanında metinde *evvel* “önce” (Steingass 1892: 121b) sözcüğü de 5 kez tanıklanmıştır. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. *öğdün* ~ *öğtün* “doğu” (Ölmez 2013: 356b). EUyg. *öğdün* ~ *öğdin* ~ *öğidün* ~ *öğtün* “doğu, erken, önce, doğu, doğudan, ileride, ileriye” (Wilkens 2021: 638b). Krh. *öğdün* ~ *öğdin* “önden, önceden” (Ünlü 2012a: 746a). Hrz-AltO. *öğdin* “önceden, önce” (Ünlü 2012b: 461a). Kıp. Ø. Çağ. Ø. EAT. *öğdün* ~ *öğdin* “(1) önce, ilk önce, önceden, önden, daha önce; (2) avans” (YTS 168b).

şağış: Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda *şağış* sözcüğü “hesap” (ED 816b) anlamında bir kez Ar. *hisāb* “hesap” ile ikileme olarak tanıklanmıştır: *aya vü āl ü ehline taḥiyyāt u selām olsun / hisāb u şağışı anuñ ne 'azz oluna ne iḥşā* (Yavuz 2002: 73, II/18). Sözcük bu anlamını EUyg.dan itibaren kazanmıştır. |

Tarihî Türk lehçeleri: Orh. Ø. EUyg. *sakış* “sayı, sayım, hesap, takvim” (Wilkens 2021: 576a). Krh. *sakış* “sayma, sayış; hesap” (Ünlü 2012a: 790a). Hrz-AltO. *sakış* “sayı, hesap, vergi” (Ünlü 2012b: 497b). Kıp. *sağış ~ şağış ~ şağış ~ şağış* “sayı, hesap” (Toparlı vd. 2007: 222b). Çağ. *sağış hisâb* “rakam” (Ünlü 2013: 937b). EAT. *sağış ~ şağış* “sayı, adet, miktar, hesap” (YTS 177a).

yarağ / yat: Bu iki söz Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda “teçhizat, hazırlık, levazım” (ED 962a) anlamlarında bir ikileme olarak tanıklanmıştır: *bilürsin gavri fânîdür bu dünyâ / varacağ yere kıl yarağ u yatı* (Yavuz 2002: 75, III/12). *yarağ* kelimesi “teçhizat, hazırlık” anlamlarını EUyg. döneminden itibaren kazanmıştır. Bunun yanında *yat* sözcüğünün “teçhizat, hazırlık” anlamları ise Anadolu Türkçesi döneminde tespit edilmiştir. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø; fakat *yaraklıg* “silahlı” (Ölmez 2013: 365a) ve *yat* “yabancı” (Ölmez 2013: 365a). EUyg. *yarağ* “takım, donatım, silah” (Wilkens 2021: 866a) ve *yat* “yabancı, yaban, tuhaf, garip, acayip, saçma, anlamsız” (Wilkens 2021: 876a). Krh. *yarağ* “(1) imkan, fırsat, fayda; (2) yarı, gedik; (3) gücü yetme, muktedir olma” (Ünlü 2012a: 1151a) ve *yat* “(1) yabancı; (2) taşlarla yağmur ve rüzgar getirmek için yapılan kamlık” (Ünlü 2012a: 1178b-1179a). Hrz-AltO. *yarağ ~ yarak* “silah, teçhizat, hazırlık” (Ünlü 2012b: 662b) ve *yat ~ yağ* “yabancı” (Ünlü 2012b: 670b). Kıp. *yarağ* “hazırlık” (Toparlı vd. 2007: 311a) ve *yat* “yabancı, el” (Toparlı vd. 2007: 314b). Çağ. *yarağ ~ yarak* “silah, hazırlık” (Ünlü 2013: 1232a) ve *yat* “yabancı, yakın olmayan” (Ünlü 2013: 1240a). EAT. *yarak ~ yarağ ~ yarağ* “(1) hazırlık, levazım, teçhizat; (2) silah; (3) (at hakkında) pişkin ve idmanlı” (YTS 235a) ve *yat* “(1) hüner, usul, üslup, tarz; (2) vaziyet, durum; (3) hazırlık, levazım; (4) hizmet, iş” (YTS 238a).

yazuk: Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda *yazuk* “günah” sözcüğü bir kez, bu sözcükten türeyen *yazuklu* “günahkâr” sözü ise iki kez tanıklanmıştır: *gamzen ki döker kanımı her dem / demez yazuğı üstine kıla* (Yavuz 2002: 104, XXIX/3); *yazuklu ümmetüñi saña hep bağışladum / mağşüdüñi murâduñi benden kıl ilticâ* (Yavuz 2002: 79, VII/7) ve *yazuklu ümmetüñ şem' u çerâğı / delîl ü hüccet ü burhân muhammed* (Yavuz 2002: 80, VIII/2). Bu eserde ilgi çekici olan *yazuk* (ED 985b; OTWF 256; DTS 251b) sözcüğü yanında Türkçe *suç* (ED 794b; DTS 512b) ve Farsça *günâh* (Steingass 1892: 1097b) sözcüklerinin de aynı anlamda tespit edilmesidir. Esasen *suç* sözcüğü tarihî Türk lehçelerinden Kıpçak döneminden itibaren tanıklanmaya başlar (krş. Toparlı vd. 2007: 242a). *günâh* sözü ise Harezmi Türkçesi döneminden itibaren Türkçede kullanıma girmiştir (krş. Ata 1997: 228b; Ünlü 2012b: 202b). | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø; fakat *yazukla-* “yoldan çıkmak, hata etmek” ve *yazukluğ* “kabahatli, suçlu, hatalı” (Ölmez 2013: 365b). EUyg. *yazuk* “suç, günah, kusur, hata” (krş. *yazok*, Wilkens 2021: 881a). Krh. *yazuk* “suç, kusur, hata, günah” (Ünlü 2012a: 1191b). Hrz-AltO. *yazuk* “günah, suç” (Ünlü 2012b: 675a) ~ *yazık* “günah, suç” (Ünlü 2012b:

674b). Kıp. *yazık* “günah, suç” (Toparlı vd. 2007: 316b) ~ *yazuğ* “günah, suç” (Toparlı vd. 2007: 317a) ~ *yazuğ* “günah, suç” (Toparlı vd. 2007: 317a) ~ *yazuk* “günah, suç” (Toparlı vd. 2007: 317a). Çağ. *yazuk* “suç, günah” (Ünlü 2013: 1244b) ~ *yazuğ* “suç, günah” (Ünlü 2013: 1244b). EAT. *yazuk* “günah, cürüm, suç” (YTS 253a).

2.2. Alıntı Sözler Üzerine Bazı Tespitler

Bu başlıkta Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nda geçen bütün alıntı sözlere ve bu sözlerin sıklık sayılarına değinmek yerine, eklemeye giren alıntı sözlere ve bununla birlikte iki sözcüğün anlamsal ve biçimsel seyrine ışık tutulacaktır. Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nda köken itibarıyla Türkçe olmayıp Türkçe yapım ekleriyle eklemeye giren alıntı sözler şunlardır:

bahādurlıg: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *benüm olmuşdı serverlik bahādurlıgıla erlik / kağan arslan gibi nerlik güzide pehlevānidum* (Yavuz 2002: 125, LII/3). Sözcüğün yapısı, Moğolca *bahādur* “güçlü, cesur” (Lessing 1960: 68b; Steingass 1892: 209a) sözünün üzerine {+IK} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

derdlü: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu rubaide tanıklanmıştır: *tende cānum kalmadı cān isterem / cān içinde gör ne cānān isterem / derdlü oldum u dermān isterem / cānumı yolunđda kurbān isterem* (Yavuz 2002: 133, LXIX/1). Sözcüğün yapısı Far. *derd* “acı, ağrı, derd” (Steingass 1892: 510b) sözünün üzerine {+IU} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

devletlü: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *ay yüzün gördükçe vallāh hasta gönüm şād olur / haq seni var eylesün devletlü sulṭānum benüm* (Yavuz 2002: 156). Sözcüğün yapısı Ar. *devlet* “refah, zafer” (Steingass 1892: 546b) sözünün üzerine {+IU} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

fitnelü: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu manzumede tanıklanmıştır: *hey hāy neçe fitnelüdür cādū gözün kim / cān kaşdına her dem / hançer doqınur ya ‘nī ki bu sāz u selebdür / rüstem ola yā key* (Yavuz 2002: 131, LX/4). Sözcüğün yapısı Ar. *fitne* “fitne” (Steingass 1892: 907a) sözünün üzerine {+IU} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

günehlü: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *yā ilāhī ol habībün aḥmed-i muḥtār-içün / kim şefī’ êtdün anı uşbu günehlü ümmete* (Yavuz 2002: 136, LXVII/6). Sözcüğün yapısı Far. *güneh* “suç, günah” (Steingass 1892: 1100a) sözünün üzerine {+IU} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

hançercük: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *gözidür āḫir anuñ fitne vü āşub-ı cihān / nāvek-i gamzesini gör ki ne hançercük*

olur (Yavuz 2002: 126, LIII/3). Sözcüğün yapısı Ar. *hançer* “hançer, kama” (Steingass 1892: 476a) sözünün üzerine {+cUk} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

kaçralık: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *ölmezden evvel bir ölüp andan ebed dirlik bulup / sen kaçralıktan kurtulup cehd ile bu ebhâra gel* (Yavuz 2002: 149, III/8). Sözcüğün yapısı Ar. *katra* “bir damla” (Steingass 1892: 977a) sözünün üzerine {+IIK} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

kebütercük: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *kimisi tāvüs-ı ra'nā dedi kim kebk-hırām / hele bu şiveyle hoşça kebütercük olur* (Yavuz 2002: LIII/2). Sözcüğün yapısı Far. *kebüter* “güvercin, kumru” (Steingass 1892: 1013a) sözünün üzerine {+cUk} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

merdümlik: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *merdümlük edüp gözlerümün yaşını rahm ét / hâ andan iki çeşme revân eylemek olmaz* (Yavuz 2002: 123, XLVIII/4). Sözcüğün yapısı Far. *merdüm* “adam, insan” (Steingass 1892: 1213a) sözünün üzerine {+IIK} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

nihâyetsüz: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *nihâyetsüz olup 'âciz beher 'ilminde 'âlimler / bulurlar lîk kâmiller demez bilür kirâm-kânı* (Yavuz 2002: 147, II/22). Sözcüğün yapısı Ar. *nihâyet* “son” (Steingass 1892: 1438a) sözünün üzerine {+sUz} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

niştercük: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *nècesi nefret edüp kaçmaya cân çün kim anuñ / gözleri 'ayn-ı belâ kirpüğü niştercük olur* (Yavuz 2002: 126, LIII/5). Sözcüğün yapısı Far. *nişter* “neşter, bisturi” (Steingass 1892: 1442b) sözünün üzerine {+cUk} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

servercük: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *o güzel tıflı görüp dāye kucağında dedüm / 'âkıbet hüsn eline ol şeh-i servercük olur* (Yavuz 2002: 126, LIII/4). Sözcüğün yapısı Far. *server* “han, prens” (Steingass 1892: 679b) sözünün üzerine {+cUk} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

serverlik: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *benüm olmuşdı serverlik bahādurlığıla erlik / kağan arslan gibi nerlik güzide pehlevānıdum* (Yavuz 2002: 125, LII/3) Sözcüğün yapısı Far. *server* “han, prens” (Steingass 1892: 679b) sözünün üzerine {+IIK} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

şıfatlu: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *êy hūr şıfatlu cān-ı muṭlak / komadı güneşle aya revnaḡ* (Yavuz 2002: XL/1). Sözcüğün yapısı Ar. *şıfat* “tanım, tanımlama” (Steingass 1892: 788b) sözünün üzerine {+IU} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

şüretlü: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *ne cān şüretlü dilberin diyār içinde dāversin / ‘alī heybetlü serversin ki şuruḡ pādīşāhāne* (Yavuz 2002: 96, XX/8). Sözcüğün yapısı Ar. *şüret* “resim, şekil, figür” (Steingass 1892: 795a) sözünün üzerine {+IU} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

şeb-revlik: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *cān u dili ki benden eletedi perī şıfat / şeb-revlik êtdi zülfi perīşān uğurladı* (Yavuz 2002: 123, XLIX, 2). Sözcüğün yapısı Far. *şeb-rev* “eşkiya, gece nöbetçisi” (Steingass 1892: 731a) sözünün üzerine {+IIK} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

şübhesüz: Sözcük metinde yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *‘aceb mi eylese kuluḡ kemālī feyz-i faẓlından / riyāsuz şübhesüz ayā cihānuḡ cümle sulṭānı* (Yavuz 2002: 146, II/2). Sözcüğün yapısı Ar. *şübhe* “şüphe” (Steingass 1892: 732b) sözünün üzerine {+sUz} isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

Bunun yanı sıra Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nda iki alıntı sözcük dikkat çekmektedir:

nemçe: Sözcük Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nda yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *‘ālemde her bir rengi bil her dürlü olan cengi bil / nemçe macar efrenği bil tıḡuḡ urup küffāra gel* (Yavuz 2002: 150, III/15). Sözcük “Avusturya’ya ve halkına verilen ad, Nemse” (TS 1763a) anlamında Sırpça bir sözcüktür. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. Ø. Krh. Ø. Hrz-AltO. Ø. Kıp. Ø. Çağ. Ø. EAT. Ø.

uçmak: Sözcük Kansu Gavri’nin Türkçe Dîvânı’nda yalnızca bir kez şu beyitte tanıklanmıştır: *yüzini gören fūrüşte şanur / ya ola perī ya hūr-ı uçmak* (Yavuz 2002: 114, XL/2). Metinde Soğdca kökenli *uçmak* (ED 257b; DTS 604a) yanında *cennet* (Steingass 1892: 373b) ifadesi de 11 kez geçmiştir. | **Tarihî Türk lehçeleri:** Orh. Ø. EUyg. *uṣmah* “cennet” (Wilkens 2021: 806a). Krh. *uçmah* “cennet” (Ünlü 2012a: 1043a) ~ *uçmak* (Ünlü 2012a: 1043b) ~ *uçmah* (Ünlü 2012a: 1043b) ~ *uṣmah* (Ünlü 2012a: 1076a) ~ *uṣmah* (Ünlü 2012a: 1076b). Hrz-AltO. *uçmağ* “cennet” (Ünlü 2012b: 617b) ~ *uçmah* (Ünlü 2012b: 617b) ~ *uçmah* (Ünlü 2012b: 617b) ~ *uçmak* (Ünlü 2012b: 618a) ~ *uçmah* (Ünlü 2012b: 618a) ~ *uçmak* (Ünlü 2012b: 618b) ~ *uṣmah* (Ünlü 2012b: 629a) ~ *uṣmah* (Ünlü 2012b: 629a) ~ *uṣmah* (Ünlü 2012b: 629a). Kıp. *uçmak* “cennet” (Toparlı vd. 2007: 291a). Çağ. *uçmağ* (Ünlü 2013: 1180a) ~ *uçmah* (Ünlü 2013: 1180a) ~

uçmak (Ünlü 2013: 1180a) ~ *uşmah* (Ünlü 2013: 1189b) ~ *uşmaḥ* (Ünlü 2013: 1189b). EAT. *uçmağ* ~ *uçmaḥ* ~ *uçmak* “cennet” (YTS 228b).

3. Sonuç

Mısır Oğuzcasının leksik malzemesinin önemli bir kısmını ihtiva eden Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı üzerine yapılan bu incelemenin sonuçları şöyle sıralanabilir: (1) Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda 209 Türkçe fiil kök veya gövdesi tespit edilmiştir; ancak bunlardan ikisi Türkçe kökenli olmayan isimlere dayanmaktadır. (2) Bu fiillerden kimileri yapıcı ve anlamca Doğu Türkçesine kimileri ise Batı Türkçesine yakındır. Örneğin, *'acabla-* fiili Osmanlı Türkçesindeki biçim ve anlamıyla tespit edilmiştir. Diğer taraftan *érgür-* ve *koş-* fiilleri Doğu Türkçesindeki anlam ve yapı ile Dîvân'da tanıklanmıştır. Bir diğer taraftan *évet-* fiili bu metinden başka, biçim ve anlam bakımından Karahanlı Türkçesinde tanıklanmıştır. *dirit-* fiili ise tespit edilebildiği kadarıyla bu biçim ve anlamıyla Harezmi Türkçesinde tanıklanmıştır. *yımur-* fiili metindeki anlamını Kıpçak Türkçesinden itibaren kazanmışken, Doğu Türkçesinde sıklıkla kullanılan *şor-* fiili eş anlamlısı *em-* ile bu metinde yan yana bulunmaktadır. (3) Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda 288 Türkçe isim kök veya gövdesi tespit edilmiştir. (4) Bu isimler göz önünde bulundurulduğunda kimi zaman bir kavram birden fazla Türkçe sözcük ile karşılanmışken (örneğin; *çoğ / çok / delim, üküş; dün / gece; gün / gündüz* gibi), kimi zaman da hem Türkçesi hem de alıntı dildeki karşılığıyla (örneğin; *yazuk / suç / günāh / güneḥ* gibi) karşılanmıştır. (5) Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda eş anlamlı sanılabilecek *ata / baba* ve *ḥakan / kağan* sözleri geçmektedir, *ata / baba* ifadeleri Anadolu Türkçesindeki anlam farkıyla, *ḥakan / kağan* ifadeleri ise Kıpçakçadaki anlam farkıyla tespit edilmiştir. (6) Bununla beraber metinde diyalektik unsur olarak kabul edilebilecek *bigi / gibi* ve *yene / gene* gibi isimler de tespit edilmiştir. (7) Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı'nda alıntı sözlerin yoğun olduğunu belirtmek gerekir. Her ne kadar burada -çalışmanın kapsamını genişletmemek için- hepsine ayrı ayrı değinilmese de Türkçe sözlerin yanında alıntı sözcüklerin büyük bir hacmi olduğu söylenmelidir. Bunun yanında kimi alıntı sözler Türkçe eklerle eklemeye girerek Türkçeleştirilmiştir. (8) Bütün bu tespitlerden sonra, şimdilik yalnızca söz varlığı bakımından incelenen Mısır Oğuzcasının, daha evvelki kaynaklarda da zikredildiği üzere Osmanlı Türkçesiyle aynı kabul edilmesinin leksik açıdan mümkün olmadığını belirtmek gerekir.

Kısaltmalar

AltO → Altın Orda Türkçesi, **Ar.** → Arapça, **c.** → cilt, **Çağ.** → Çağatayca, **DTS** → *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Nadalayev vd. 1968; **EAT** → Eski Anadolu Türkçesi, **ED** → *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clauson 1972; **ETü.** → Eski Türkçe, **EUyg.** → Eski Uyurca, **Far.** → Farsça, **Hz-AltO.** → Harezmi-Altın Ordu

Türkçesi, **Kıp.** → Kıpçakça, **Krh.** → Karahanlıca, **Orh.** → Orhon Türkçesi, **OTWF** → *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, Erdal 1991, **TETTL** → *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Tietze 2016, **TMEN** → *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Doerfer 1963-1975, **TS** → Türkçe Sözlük, **Tü.** → Türkçe, **YTS** → Yeni Tarama Sözlüğü, Dilçin 2009.

Kaynaklar

- Akalın, Şükrü H. vd. [haz.] 2011. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Al-Jasimi, Sawash Muslihedin Abdulmajeed 2016. *İbnü Mühennâ Lûgati (Kitâb Hilvetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân) (Metin-Dil özellikleri-Dizin)*. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Ata, Aysu 1997. *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II: Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Battal, Aptullah 1934. *İbnü-Mühenna Lûgati*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Clauson, Sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Dilçin, Cem 2009. *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Doerfer, Gerhard 1963-1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 1. Mongolische Elemente im Neupersischen [1963]. 2. Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis tā [1965]. 3. Türkische Elemente im Neupersischen: ğim bis kāf [1967]. 4. Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit [1975]*. [Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission. 16, 19, 20, 21.] Wiesbaden.
- Eckmann, János 1982-83. 'Memlûk Kıpçak Edebiyatı.' *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 30-31: 85-99.
- Erdal, Marcel 1991. *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Vol. I-II*. [Turcologica 7.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gülsevin, Gürer 2020. *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Halasi-Kun, Tibor 1941-43. 'Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul.' *Körösi Csoma-Archívum* 3: 77-83.
- İnan, Abdülkadir 1953. 'XIII ve XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri.' *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1: 53-71.
- Karasoy, Yakup 2003. 'Kansu Gavri Divanı'nın İki Neşri.' *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 30: 251-261.
- Lessing, Ferdinand D. [ed.] 1960. *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington.
- Nadalyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev ve A. M. Şçerbak (1969). *Drevnyeturkskiy Slovar'*. [Akademiya Nauk SSSR. Institut Yazıkoznaniya] Leningrad: Izdat. Nauka, Leningradskoe Otd.
- Ölmez, Mehmet 2013. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu.

- Öztopçu, Kurtuluş 2007. 'Kısa Memlûk Kıpçakçası Grameri.' *Türk Dilleri Araştırmaları [Festschrift in Honor of András J. E. Bodrogliget]* 17: 249-282.
- Steingass, Francis J. 1892. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- Tekin, Talat 1993. *Irk Bitig: The Book of Omens*. [Turcologica 18.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tekin, Talat 2016. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, Andreas 2016. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (A-Z)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toparlı, R., H. Vural ve R. Karaatlı 2007. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, Suat 2012a. *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, Suat 2012b. *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, Suat 2013. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Wilkens, Jens 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen.
- Yalçın, Mehmet 1993. *Dîvan-î Qânsûh al-Ğûrî: A Critical Edition of Turkish Poetry Commissioned by Sultan Qânsûh al-Ğûrî (1501-1516)*. Harvard University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge, Massachusetts.
- Yalçın, Mehmet 2002. *The Dîvân of Qânsûh al-Ghûrî*. İstanbul: Bilimsel Akademik Yayınlar.
- Yavuz, Orhan 2002. *Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı (Metin-İnceleme-Tıpkıbasım)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Jens WILKENS* (Göttingen)
Hans NUGTEREN** (Göttingen)

Grammaticalisation and lexicalisation of the Old Turkic verb *ur-*^{***}

1. Introduction

The study of auxiliary verbs has a long tradition in the study of the Turkic languages. An early treatment can be found in the list of auxiliaries called “descriptive verbs” in Annemarie von Gabain’s grammar of Old Turkic (Gabain 1974: 131–132, especially §§ 255–258). She provides the following definition:

“Verben können ihre eigene Bedeutung verlieren, wenn sie hinter einem, in der *u-* oder *p-*Form stehenden logischen Hauptverbum gebraucht werden, dessen Sinn sie dann malend beschreiben” (Gabain 1974: 131).

This comes close to current definitions of grammaticalisation, i.e., the development of lexical items into grammatical markers. The term grammaticalisation had already been coined in von Gabain’s time, but was not widely used until recent decades. Marcel Erdal refers to the categories of actionality, intention, ability or version in his treatment of complex verb phrases (Erdal 2004: 246). Sometimes it is a matter of interpretation whether a verb is identified as an auxiliary or a full lexical verb. Some of the examples provided below are ambiguous too. As in the course of time more and more Old Uyghur texts became available, additional auxiliaries were added to von Gabain’s list. Erdal enumerates the following auxiliaries expressing actionality: *alk-*, *är-*, *bar-*,

* Dr., The Göttingen Academy of Sciences and Humanities in Lower Saxony, Jens.Wilkens@phil.uni-goettingen.de; ORCID no. 0000-0002-5110-0533.

** Dr., The Göttingen Academy of Sciences and Humanities in Lower Saxony, Hans.Nugteren@phil.uni-goettingen.de; ORCID no. 0000-0001-9055-5031.

*** The transcription of text examples is slightly standardized. For example, confusion of dentals and sibilants in the manuscripts are not indicated in the quoted passages. If a *d* is expected from the point of view of etymology but the word is actually spelled with a *t* we give *d* in the transcription and vice versa. The same goes for the confusion of *s* and *z*. If a suffix or a letter was added by the scribe in a manuscript this is not indicated in the transcription. A superscript 2 in the translations indicates a hendiadys. Damaged letters or lost words are given in []. The translations given below are ours or slightly adapted.

bol-, *id-*, *kal-*, *käl-*, *tur-*, *tut-*, *tükät-* and *yori-* (Erdal 2004: 248). His overview with numerous examples is the most comprehensive treatment of auxiliaries in Old Turkic to date (Erdal 2004: 249–262). A further auxiliary, *kämiš-*, was discovered later (Wilkens 2012/2013). Recently Klaus Röhrborn has presented his views on *kämiš-* and analysed the auxiliaries *id-* and *bar-* (Röhrborn 2021). These auxiliaries are placed after the lexical verb describing the core meaning of the verb action. Therefore they are also called postverbs. Leaving aside some other categories of auxiliaries¹, these verbs usually denote aspect or actionality (*Aktionsart*). They describe the phase, duration, frequency, intensity, result, intentionality of the verb action. Many of these verbs also retain (aspects of) their original lexical meaning.

Several of the Old Turkic auxiliaries survive in modern Turkic languages, especially in Kipchak (NW), Chaghatay (SE) and Northeastern (NE) Turkic. Interestingly, modern standard Turkish seems to be one of the languages that retain fewest of them (Demir 1993).

Most languages are able to express a similar set of concepts, but the individual verbs need not be the same even in closely related languages. The semantic nuances of these verbs are not described in detail for many Turkic languages.

In this paper we discuss – from a wide range of texts – examples of the verb *ur-* (‘to hit, to strike’, ‘to place, to put’) in postverbal position which we tend to analyse as: instances of *ur-* as a) an auxiliary in the sense described above, namely as expressing actionality, b) in lexicalised expressions, c) ambiguous cases, and d) as a lexical verb.

2. The verb *ur-* in Orkhon Turkic and Old Uyghur

2.1. The use as an auxiliary

In a Buddhist text discussed below in example no. (8), quoted in Nugteren & Wilkens (2021), we surmised that *ur-* might have been an auxiliary in Old Uyghur. Without discussing the matter in detail we left the question open in order to come back to it, which we do in these pages. After checking the relevant literature we discovered that Gregory Anderson interpreted a sentence from the Kül Tegin inscription as containing the auxiliary *ur-*. He thereby differs from traditional interpretations of the sentence:

(1)

<i>bayırkunıñ</i>	<i>ak</i>	<i>adgırıg</i>	<i>udlıkın</i>	<i>sıyu</i>
Bayırku:GEN	white	stallion:ACC	thighbone:POSS3.ACC	break:CV

¹ These include modal auxiliaries such as *u-* ‘to be able’, and the honorific/humilific auxiliaries such as *yarlıka-* ‘to deign’. Postverbs that denote the direction or orientation of movements or the beneficiary of an action are not considered auxiliaries by Erdal (2004: 247).

urtı

AUX:PAST

“he broke the thighbone of the white stallion of (the ruler of) the Bayırku”
(Kül Tegin inscription, eastern face line 6; Anderson 2012:14)

The same sequence *sıyu urtı* is attested in the Küli Čor inscription:

(2)

<i>[k]arluk</i>	<i>yägrän</i>	<i>ärmälig</i>	<i>arkasin</i>	<i>sıyu</i>
Karluk	chestnut	fast horse:ACC	back:POSS3.ACC	break:CV

urtı

AUX:PAST

“he broke the back of the chestnut courser of the (ruler of the) Karluk”
(ed. Ölmez 2013: 218, line 21)

Clauson quoted the sentence in his dictionary s.v. *ermeli:* and translated it as follows: “he struck the Karluk chestnut courser and broke its back” (Clauson 1972: 232a). The acts of striking and breaking can not be temporally separated nor can these actions be reversed in their sequence. The act of hitting the back of the horse would naturally precede the action of breaking it. Thus we would expect a finite form of the verb *sl-* preceded by a converb of *ur-*. But instead *urtı* is found in sentence-final position in both examples. It is therefore in all likelihood not used as a lexical verb here.

If Anderson’s interpretation as an auxiliary verb construction is correct – and we think it is – we can expect to find further evidence in other early texts. There are further instances of the verb *ur-* in Old Uyghur texts, typically preceded by a lexical verb with the converb in $-(X)p$, in which the meaning ‘to strike, to hit’ shines through. The contexts suggest that the action is performed with force.

(3)

<i>d(a)ržul</i>	<i>šaktıların</i>	<i>älgäk</i>	<i>täg²</i>	<i>sančarl[ar :]</i>
trident	javelin:PL-POSS3.ACC	sieve	like	pierce:PL

² This is the most likely interpretation of the word although it rather looks like *tan*. But the slightly damaged parallel in the Sängim manuscript suggests this reading and we can assume that part of the ink has simply flaked off the last letter in the Hami manuscript.

<i>yagar</i>	<i>täg</i>	<i>atıp</i>	<i>ururlar</i> ³
rain:AOR	like	throw:CV	AUX:AOR-PL

“(The guardians of hell) pierce (the infernal creatures) with their tridents and javelins (until they look) like a sieve. They throw (them) as if it were raining.” (ed. Geng, Klimkeit and Laut 1998: 49, chapter XXV 6 v. 11–13)⁴

(4)

<i>[bir]</i>	<i>[altun]</i>	<i>önlüg</i>	<i>muygak</i>	<i>ilinmiş[in]</i>
1	golden	with colour	maral doe	get caught:PP-ACC
<i>[körü]p</i>	<i>ärtinü</i>	<i>sävinip</i>	<i>tirig</i>	<i>tutup</i>
see:CV	very much	be joyful:CV	alive	catch:CV
<i>[katıg]</i>	<i>bagın</i>	<i>bap</i>	<i>urtı</i>	
firm	bond:INSTR	bind:CV	AUX:PAST	

“(the hunter) saw that a maral doe of golden colour got caught (in a snare); he was very joyful, captured (her) alive and tied (her) up with tight bonds” (Wilkens 2016: 442, lines 04308–04310)

The interpretation as an auxiliary can already be found in the translation of the edition. A similar construction, with another verb for ‘to strike’, is found in Altay Tuvan as *baɣlap ɣaɣ-* (Aydemir 2012: 40).

A damaged phrase in a poem is likely to contain a verb phrase with *ur-* as an auxiliary and two lexical verbs with similar semantics as *ba-* in the previous example:

(5)

<i>///KWK</i>	<i>ilištürüp</i>	<i>solašturup</i>	<i>urmišta</i>
?:ACC	connect:CV	bind:CV	AUX:PP-LOC

“... connecting and linking the *///* (Acc.)”
(ed. Zieme 1985: 37, text 1:105–106)⁵

³ In the Sängim parallel the lexical verb is broken off and only the auxiliary is preserved (Tekin 1980b: 208, plate r. 14).

⁴ Zieme 1999: column 237 proposes a different reading of the sentence. However, the Sängim parallel has *sančarlar* (Tekin 1980b: 208, plate 84 r. 13).

⁵ Only the two lexical verbs are quoted as verbal stems in Özertural and Röhrborn 2020: 124.

In another likely instance of the auxiliary function, *ur-* follows *titrät-* in the following example from the Biography of Xuanzang:

(6)

<i>uč</i>	<i>kıdıg</i>	<i>y[er]lärig</i>	<i>titrätip</i>	<i>taškay</i>
end	edge	place:PL-ACC	shake:CV	foreign
<i>ellärig</i>	<i>titrätip</i>	<i>urdi</i>		
land:PL-ACC	shake:CV	AUX:PAST		

“he shook up the borderlands and the foreign nations”
(Dietz, Ölmez and Röhrborn 2015: 79–80, lines 0486–0488)

There are some passages that occur in a fragmentary context. The following example is damaged but it is possible to offer a new solution:

(7)

<i>öñdin</i>	<i>kolın</i>	///	<i>basıp</i>	<i>urur</i>	<i>täpräməz</i>
situated in front	arm:INSTR	///	press:CV	AUX:AOR	move:NEG.AOR

“with his front arm he presses /// down and does not stir”
(ed. Kasai 2011: 138, lines 515–516)⁶

2.2. Lexicalisation

In our recent article in the Festschrift for Marcel Erdal we surmised that *ur-* might function as an auxiliary in Old Uyghur in the following sentence:⁷

(8)

<i>arıg</i>	<i>süzök</i>	<i>čambunat</i>	<i>altun</i>	<i>yalpırgakta</i>	<i>vaiduri</i>
pure	pure	a kind of gold	gold	leaf:LOC	lapis lazuli
<i>ärdinig</i>	<i>genlap</i>	<i>anıñ</i>	<i>suv<ı></i> ⁸	<i>üzä</i>	<i>taipaşıke</i>
jewel:ACC	grind:CV	DEM:GEN	water:POSS3	POSTP	(title)
<i>sudur</i>	<i>bitip</i>	<i>urmiš</i>	<i>ärti</i>		
scripture	write:CV	AUX:PP	COP		

⁶ In the edition itself we find the reading: *öñdin kolın [...]/'syp urur tapınmaz.*

⁷ Tekin gave the correct translation “nachdem er ... niedergeschrieben hatte” for *bitip urmiš ärti* in his edition (Tekin 1980a: 260). See also his glossary for the verb *ur-*: “*schlagen (hier als modales Hilfsverb)*” (Tekin 1980a: 305b).

⁸ For the emendation see Nugteren and Wilkens 2021: 375.

“he had ground up lapis lazuli and with its ink (made from it) had written down the *Mahāprajñāpāramitāsūtra* on leaves of pure² *jambūnada* gold” (ed. Tekin 1980a: 214, lines 359–360; Nugteren and Wilkens 2021: 375)

It is evident that *ur-* in this example still carries the connotation ‘to place’. But at the same time it apparently expresses the completion of the action described by the preceding verb, in this case, the production of a precious manuscript. The verb *ur-* in postverbal position may have been the semantic predecessor of the ‘completive’ auxiliary/postverb *qoy-* and its cognates found in modern languages.⁹

Writing down a text is also attested with the lexical verb in the causative:

(9)

<i>bo</i>	<i>tokuz</i>	<i>ālig</i>	<i>šloklug</i>	<i>kimkoke</i>	<i>nomug</i>
DEM	9	50	with verse	(title)	scripture:ACC

bititip ***urdi***
 let write:CV AUX:PAST

“(the Chinese Emperor Wu of the Liang dynasty) ordered to write down this Sūtra Jin’gangjing in 49 *ślokas*” (Yakup 2010: 58, 60, lines B054–055)

The recitation and subsequent canonisation of authoritative texts is expressed by a similar verb sequence:

(10)

<i>alku</i>	<i>mahaširavaklar</i>	<i>saŋgit</i>	<i>kılıp</i>	<i>ornatıp</i>
All	eminent monk:PL	recitation	make:CV	establish:CV

urdular
 AUX:PAST-PL

“all the Mahāśrāvakas (i.e., eminent Buddhist monks) recited (the text) and established (its canonical form)” (Shōgaito 2008: 326, lines 2127–2128)¹⁰

⁹ See Muhamedowa 2016: 104 for Kazakh (‘expresses completion of an action’), Schönig 1984: 306 for Tatar (‘to do thoroughly’), and Bodrogligeti 2003: 736 for Uzbek (‘action has been completed thoroughly, quickly, completely or energetically’).

¹⁰ Similarly lines 2137, 2146, 2343–2345.

The original lexical meaning ‘to put’ can still be perceived when the grammatical function of *ur-* is used. The same applies for the following example:

(11)

<i>tag</i> mountain	<i>töpösintä</i> top:POSS3-LOC	<i>m(a)rk(a)t</i> emerald	<i>ärdni</i> Jewel	<i>öylüg</i> with colour	
<i>yılınçga</i> soft	<i>yumşak</i> soft	<i>ärdnilärig</i> jewel:PL-ACC	<i>töşäp</i> spread:CV	<i>urmiş</i> AUX:PP	
<i>täg</i> like	<i>ölän</i> meadow	<i>çimgänläri</i> meadow:PL-POSS3	<i>ärür</i> be.AOR		

“on the mountain-top are its meadows² in the colour of emerald as if one had spread out soft² jewels” (ed. Tekin 1980b, vol. 1: 156; plate 55 v. 11–14)

There is another example with the same lexical verb:

(12)

<i>bo</i> DEM	<i>künki</i> day:CONV	<i>küntä</i> day:LOC	<i>m(ä)n</i> I	<i>bultum</i> find:PAST.1SG	<i>sakınu</i> think:CV
<i>sözläyü</i> say:CV	<i>yetinçsiz</i> unattainable	<i>uçsuz</i> limitless	<i>kıdıgsız</i> limitless	<i>ülgüsüz</i> without measure	
<i>buyan</i> merit	<i>ädgü</i> good	<i>kılınçig</i> deed:ACC	<i>k(a)ltı</i> as	<i>birök</i> if	<i>bar</i> existent
<i>ärsär</i> be:COND	<i>yalınayu</i> flame:CV	<i>turur</i> AUX:AOR	<i>oot</i> fire	<i>yügmäk</i> mass	<i>yüz</i> 100
<i>yočan</i> yojana	<i>yer</i> place	<i>içintä</i> inside:POSS3-LOC	<i>tolu</i> full	<i>töşäp</i> spread:CV	
<i>urmiş</i> AUX:PP	<i>täg</i> like	<i>äşidgäli</i> hear:SP	<i>bulgu</i> find:VN	<i>üçün</i> POSTP	<i>bo</i> DEM
					<i>nom</i> scripture
<i>ärdini</i> jewel	<i>yörügin</i> meaning:POSS3.ACC		<i>ärinmätin</i> be miserable:NEG.CV	<i>barzunlar</i> go:IMP3.PL	
<i>açig</i> bitter	<i>ämğäk</i> pain	<i>temätin</i> say:NEG.CV			

“On this very day I have acquired infinite² and immeasurable merit² (Skt. *punya*) which is unimaginable and unutterable. It is as if there were a flaming mass of fire spread out everywhere within the expanse of a hundred *yojanas* (an Indian measure of distance), but in order to be able to hear the meaning of this jewel of a sutra (the people) should go (through it) without feeling annoyance and without paying heed to the severe pain”
(Radloff and Malov 1913–1917: fol. 584:10–19)

In the eighth chapter of the *Altun Yaruk Sudur* there is an interesting instance of the use of a simple lexical verb *kod-* in the late manuscript from St. Petersburg which is followed by the auxiliary in an older manuscript from the Berlin Turfan Collection:

(13)

<i>bo</i>	<i>körküm</i>	<i>öskintä</i>	<i>törtgil</i>	<i>mantal</i>	
DEM	image:POSS1	POSTP	quadrangular	maṇḍala	
<i>kılıp</i>	<i>tört</i>	<i>burnaçta</i>	<i>tolu</i>	<i>mir</i>	<i>suvi</i>
make:CV	4	vessel:LOC	full	honey	water:POSS3
<i>azu</i>	<i>panit</i>	<i>suvi</i>	<i>kodzun</i>		
or	molasses	water:POSS3	place:IMP3		

“one should fashion a quadrangular *maṇḍala* in front of my image and place honey-water or molasses-water filled in four vessels”
(ed. Radloff and Malov 1913–1917: fol. 544:7–10)

Instead of *kodzun* the now lost manuscript *U 9107 had *kodup urzun* in v. 15 (ed. Kaya 2021: 531 footnote 2945) which suggests that *ur-* has already lost its lexical meaning. What is more, the semantics of the lexical verb *ur-* are close to the preceding *kod-*.

Similar to *kodup ur-* above we also have the following combination:

(14)

<i>yinçgä</i>	<i>uvšak</i>	<i>kog</i>	<i>kılsar</i>	<i>oron</i>	<i>sayu</i>	<i>öñi</i>
fine	fine	dust	make:COND	place	each	different
<i>öñi</i>	<i>üküp</i>	<i>ursar</i>				
different	pile:CV	AUX:COND				

“if one turns them into fine² dust and then heaps them up separately everywhere” (Radloff and Malov 1913–1917: fol. 370:4–5)

The phrase *üküp urtu* in the famous Tocharian B-Old Uyghur bilingual text could be a further instance of the same lexical verb plus auxiliary. However, an object is missing here and the interpretation of the Tocharian B parallel *topi tessa* is not without problems. Only *tessa* can safely be established as 3rd person singular preterite of *täs-* “to put” (Pinault, Peyrot and Wilkens 2019: 85b, no. 41).

There are four examples of the lexical verb *tiz-* with the converb ending in a vowel, which demonstrates clearly that the phrase *tizä ur-* had become lexicalised. As all three examples are found in texts from the Yuan dynasty, the lexicalisation may have occurred in the 13th century:

(15)

<i>beš</i>	<i>tapıgl(a)rıg</i>	<i>ič</i>	<i>tapıgıg</i>	<i>üč</i>	<i>tepe</i>
5	offering:PL-ACC	inner	offering:ACC	3	plate

<i>balil(a)rıg</i>	<i>tizä</i>	<i>urup</i>
bali offering:PL-ACC	line up:CV	AUX:CV

“having lined up the five offerings, the (two) inner offerings and the three *bali* (offerings) on plates ...” (Kara and Zieme 1976: 47, lines A 362–364)

With an identical accusative object the same verbal compound is met with in a fragmentary context:

(16)

///	<i>balılarıg</i>	<i>ymä</i>	<i>tizä</i>	<i>urgu</i>	<i>ol</i>
	bali offering:PL-ACC	also	line up:CV	AUX:VN	COP

“one should also place the *bali* offerings in a row”
(ed. Yakup 2016: 174, lines G20–21)

The same lexical verb is attested also in the vowel converb in another text, in which several cultic activities are enumerated. Here we are quoting only the relevant converb phrase:

(17)

<i>tüšrök</i>	<i>hwa</i>	<i>čäčäklärıg</i>	<i>tizä</i>	<i>urup</i>
variegated	flower	flower:PL-ACC	line up:CV	AUX:CV

“putting the variegated flowers² in a row ...” (Müller 1911: 47, line 75)

(18)

<i>tangarıgka</i> vow:DAT	<i>tükällig</i> provided with	<i>erkäk</i> male	<i>tiši</i> female	<i>tözünlärkä</i> noble person:PL-DAT
<i>čäčäk</i> flower	<i>üläp</i> distribute:CV	<i>yığıp</i> pile:CV	<i>közüngü</i> mirror	<i>mandalka</i> mañđala:DAT
<i>tizä</i> line up:CV	<i>urup</i> AUX:CV	<i>közüngü</i> mirror	<i>mandal</i> mañđala	<i>ötüngül</i> worship:VN + COP

“one should distribute flowers among the male and female noble ones who are endowed with the vow or pile them up, put them in a row (facing) the mirror *mañđala* and (then) worship the mirror *mañđala*”

(Zieme and Kara 1978: 184, lines 1308–1310)

Twice we find the lexical verb attested as a converb in $-(X)p$. The first instance is from the *Maitrisimit* in an enumeration of the 32 auspicious marks of Maitreya:

(19)

<i>üč</i> 3	<i>otuzunč</i> 30 th	<i>ičtin</i> inside	<i>taštın</i> outside	<i>kirmädök</i> go in:NEG.PP
<i>ünmädök</i> come out:NEG.PP	<i>tizip</i> line up:CV	<i>urmiš</i> AUX:PP	<i>täg</i> like	<i>tišlärin</i> tooth:3PL.ACC
<i>körür</i> see:AOR				

“23rd (auspicious mark): (king Siṃha) sees his (i.e., Maitreyas) teeth which do neither recede nor protrude and are as it were lined up” (ed. Geng, Klimkeit and Laut 1998: 62, chapter 26, fol. B verso 13–15)

The very same construction is met with in a much later text, namely in the second text of the composite manuscript from Dunhuang, which also contains the so-called Uyghur Book of the Dead:

(20)

<i>lalana</i> lalanā	<i>soltın</i> located left	<i>rasana</i> rasanā	<i>oñdin</i> located right
<i>av(a)duti</i>	<i>otura</i>	<i>bolup</i>	<i>altun</i>
			<i>čöki</i>

<i>avadhūti</i>	in the middle	be:CV	golden	chopstick
<i>tizip</i>	<i>urmiš</i>	<i>täg</i>	<i>turur</i>	
line up:CV	AUX:PP	like	COP.AOR	

“(the mystical channel in the subtle body) *lalanā* is on the left, (the channel) *rasanā* on the right and (the channel) *avadhūti* in the middle; they are like golden chopsticks put in a row” (Zieme and Kara 1978: 98, lines 373–374)

2.3. *ur-* as a lexical verb after a converb

In instances where *ur-* is not part of a frequently recorded sequence, it is difficult to determine whether it should be interpreted as the lexical verb or as an example for the grammatical function. One such case is the following. However, the Chinese equivalent, 安在 *an zai* ‘to place, to deposit’,¹¹ helps to identify *ur-* as a lexical verb.

(21)

<i>mantal</i>	<i>otrasinta</i>	<i>oy</i>	<i>kazıp</i>	<i>bir</i>
maṅḍala	middle:POSS3-LOC	pit	dig:CV	1
<i>ulug</i>	<i>čopun</i>	<i>kömüp</i>	<i>üzäsintä</i>	<i>suv</i>
big	basin	excavate:CV	above:POSS3-LOC	water
<i>akguluk</i>	<i>yazı</i>	<i>ban</i>	<i>ıgač</i>	<i>urup</i>
flow:NEC	flat	board	wood	place:CV
<i>ol</i>	<i>ıgač</i>	<i>üzäsintä</i>	<i>ol</i>	<i>sokmiš</i>
DEM	wood	above:POSS3-LOC	DEM	crush:PP
<i>otug</i>	<i>suv</i>	<i>birlä</i>	<i>kayınturup</i>	<i>urzun</i>
drug:ACC	water	POSTP	boil:CV	place:IMP3

“one should dig a pit in the middle of the *maṅḍala*, excavate a large basin, place a flat wooden board upon (the place) where the water is supposed to flow and boil the crushed drugs with water and place them on top of that (piece of) wood” (ed. Radloff and Malov 1913–1917: fol. 477:13–17)

Although a converb (*körüp*) is followed by *ur-* the following example cannot be interpreted as having auxiliary function either:

¹¹ 安在 *an zai* is used twice in this ritual instruction. See Nobel 1958: 238–239, footnote 6 for the interpretation of the two characters (‘stellen, hinstellen, anbringen’).

(22)

<i>bo</i> DEM	<i>alkingalı</i> perish:SP	<i>ugramış</i> AUX:PP	<i>erinç</i> poor	<i>y(a)rlıg</i> poor
<i>balıkkayalarka</i> little fish:PL-DAT	<i>suv</i> water	<i>bergil :</i> give:IMP2	<i>kim</i> CONJ	<i>säniy</i> you:GEN
<i>akar</i> flow:AOR	<i>suv</i> water	<i>tep</i> say:CV	<i>atıñın</i> name:POSS2-ACC	<i>iki</i> 2
<i>törlüg</i> -fold	<i>yörügüg</i> meaning:ACC	<i>körüp</i> see:CV	<i>urmiş</i> place:PP	<i>ärür</i> COP

“Give water to those poor² little fish who are on the point of perishing. One has given you your name meaning ‘running water’ in view of twofold meanings.” (ed. Radloff and Malov 1913–1917: fol. 600:15–19)

The converb *körüp* closes the embedded clause (*iki törlüg yörügüg körüp*) here, whereas *ur-* is part of the expression *at ur-* ‘to call, to give a name’.

In the following example *urup* and *tolguru* do not follow each other and appear in reverse order. This rather points to the use of *ur-* as a lexical verb here:

(23)

<i>üç</i> 3	<i>miñ</i> 1000	<i>ulug</i> great	<i>miñ</i> 1000	<i>yertinçü</i> world	<i>yer</i> land	<i>suvda</i> water:LOC	<i>yeti</i> 7
<i>ärdini</i> shake:CV	<i>urup</i> place:CV	<i>anıñ</i> dem:GEN	<i>içintä</i> inside:POSS3-LOC	<i>tolguru</i> fill:CV			

“if one places the seven jewels in the three-thousand-great-thousand-world (in large quantities), filling it inwardly” (ed. Hazai and Zieme 1971: 37, lines 164–166; re-edited in Yakup 2010: 148, lines C406–408)

The combination *tolu ur-* following a noun in the locative case is attested more often, as in:

(24)

<i>k(a)ltı</i>	<i>birök</i>	<i>ulug</i>	<i>bädük</i>	<i>keñ</i>	<i>alkıg</i>
----------------	--------------	-------------	--------------	------------	--------------

as	if	great	big	wide	wide	
<i>kemi</i>	<i>ičintä</i>		<i>tälim</i>	<i>üküş</i>	<i>äd</i>	<i>tavar</i>
ship	inside:POSS3-LOC		many	many	goods	goods
<i>ärdinilär</i>	<i>birlä</i>	<i>tolu</i>	<i>urup</i>			
jewel:PL	with	full	place:CV			

“if one loads a large² and wide² ship, filling it with numerous² goods² and jewels” (ed. Radloff and Malov 1913–1917: fol. 694:5–8; re-edited in Zieme 1996: 160, lines 1133–1136)

Here *tolu ur-* corresponds to Chinese 盛滿 *cheng man*.

However, in some cases *tolu* and *ur-* do not directly follow one another. Thus, in this combination the status of *ur-* as an auxiliary is unlikely:

(25)

<i>yertinčüdä</i>	<i>tolu</i>	<i>yeti</i>	<i>ärdini</i>	<i>urup</i>
world:LOC	full ¹²	7	jewel	place:CV

“filling the world (with) seven jewels” (ed. Yakup 2010: 199, lines D140, D134–135)¹³

In one instance *tolu* and the direct objects follow the converb *urup*:

(26)

<i>ulsuz</i>	<i>tüpsüz</i>	<i>ontın</i>	<i>sıjar</i>	<i>yertinčülärtä</i>	
baseless	rootless	ten:OR	direction	world:PL-LOC	
<i>urup</i>	<i>tolu</i>	<i>ärdinilär</i>	<i>t(ä)ñridäm</i>	<i>aş</i>	<i>ton</i>
place:CV	full	jewel:PL	heavenly	food	clothes

“filling the boundless² worlds of the ten directions with jewels, heavenly foods and clothes” (ed. Yakup 2021: 310, C122–123)

¹² According to Erdal (1991, 2: 678), the adjective *tolu* ‘full’ is a petrified converb of *tol-* ‘to fill’.

¹³ The second instance is to be restored as *yertinčü[lär]dä* according to the edition. The phrase appears in a slightly different context also in Yakup 2010: 194, line D095.

3. Comparative materials

3.1. Modern Turkic languages

The two main meanings of the lexical verb *ur-* are ‘to hit, strike’ and ‘to place, put’. It survives with the former meaning in the Central Turkic languages. The latter meaning is still found in South Siberian languages, e.g. Tuva *ur-* ‘to pour (e.g. grains into a sack), put on (a saddle)’ (Tenišev 1968: 440a), with equivalents in Khakas, Altay, etc. Only some modern Turkic languages, such as Turkmen, preserve traces of both meanings.

In Modern Turkic languages the grammatical functions of *ur-* are mostly represented by *qoy-* (< *kod-*), whose lexical meaning were ‘to put’ and ‘to release’.

Compare the Modern Uyghur example:

(27)

<i>üstälgä</i>	<i>qačilarni</i>	<i>tizip</i>	<i>qoydum</i>
table:DAT	vessel:PL-ACC	arrange:CV	place:PAST.1SG

“I arranged the vessels on the table” (Nadžip 1968: 351a)

The same verb sequence is also recorded by Jarring (1964: 309): *tizip qoy-* “to arrange in rows”. Another such sequence is *yezip qoy-*:

(28)

<i>biznimu</i>	<i>tizimğa</i>	<i>yezip</i>	<i>qoyuŋ</i>
we:ACC-PTCL	list:DAT	write:CV	place:IMP.2SG

“write us down (register us) on the list as well” (Nadžip 1968: 773b)

This verb sequence can be found in other languages, such as Karachay-Balkar *jazib qoy-* ‘to write down’ (Tenišev and Sujunčev 1989: 216a), Bashkir *yađıp quy-* ‘to write down’ (Uraksin 1996: 832a), and in “Turki” according to Jarring (1964: 234) *pitip qoy-* ‘to write’.

3.2. Parallels in Classical Mongolian

Mongolic languages feature a similar set of auxiliary verbs to Turkic, including those that denote aspect and actionality. In one of the early publications on the topic, Yoshitake (1929) briefly describes their function in Written Mongolian (Classical Mongolian). Many of the Mongolic auxiliaries are not etymologically related to their Turkic functional counterparts, but several auxiliaries with parallel semantic connotations in Turkic and Mongolic also stem

from lexical verbs with similar meanings. The Mongolic verb *talbi-*, which originally covered the meanings ‘to put’ and ‘to release’, as does Turkic *kod-* (the successor of *ur-* discussed here) developed a similar connotation.

According to Yoshitake, the auxiliary *talbi-* “serves to indicate the complete settling of a matter (for the time being with a view to its future use)”. One of his examples is the following:

(29)

<i>ene</i>	<i>qoyar</i>	<i>ere</i>	<i>üker</i>	<i>anjisun-ıyan</i>
this	2	male	bovine	plough:REFPOS.ACC
<i>kedün-te</i>		<i>toyoriysan-i</i>	<i>maryata</i>	<i>nada</i>
how many:MULT		encircle:PP-ACC	tomorrow	me
<i>toyalajū</i>		<i>talbi</i>		
count:CV		place:(IMP)		

“(re)count for me tomorrow how many times these two bulls have drawn (lit. turned) their plough”¹⁴ (Yoshitake 1929: 532)

In many cases the lexical meaning “to place” is still there:

(30)

<i>turayan-u</i>	<i>niyujū</i>	<i>talbiysan</i>
crow:GEN	hide:CV	place:PP

“that what a crow¹⁵ has hidden” (Bosson 1969 № 171)

Bosson translates “placed in hiding”. Interestingly the Mongolian verb sequence corresponds to a single verb in the Tibetan parallel: *bya-rogs-dag-gis bskuñs-pa* “that what crows¹⁶ have hidden”.

(31)

<i>bojomilaḷū</i>	<i>alayad</i>	<i>yasun-i</i>	<i>inu</i>	<i>absalaḷū</i>	<i>talbibai</i>
strangle:CV	kill:CV	bone:ACC	POSS3	encoffin:CV	place:PAST

¹⁴ Yoshitake translates “Count how many times these two bulls went round with the plough and be prepared to tell me to-morrow morning.”

¹⁵ It is not quite clear which bird of the crow family is meant here.

¹⁶ Tibetan *dag* is usually a plural marker, but in translations can also render a Sanskrit dual. Indefiniteness with respect to the category of number can also be expressed by *dag*. In his discussion of *dag*, Hahn (1978:147) concludes that it is a ‘collective particle’.

“they strangled (him) and placed his corpse in a coffin”
(Maezono 2007: 119)

There are many instances where the verb preceding *talbi-* merely describes a manner of placement, e.g. *dabqurlaǰu talbi-* ‘to pile up’, *elgüǰü talbi-* ‘to hang up, suspend’, *kebtægülǰü talbi-* ‘to lay down’. The first verb occasionally takes the converb *-n* rather than the more common *-JU*, as in *kömürin talbi-* ‘to put or place (a container) upside down’, *ǰergelen talbi-* ‘to put or arrange in a line or in order’ (examples from Lessing). These can be viewed as lexicalised sequences.

In the following example we have a parallel to the Old Turkic examples above (especially no. 10), where the establishment of texts is described.

(32)

<i>qamuy</i> all	<i>nomud-i</i> book:PL-ACC	<i>burin</i> completely	<i>tegüs</i> completely
<i>orčiyulǰu</i> translate:CV	<i>bürün</i> be:CV	<i>ǰayiyamsig</i> wondrous	<i>ǰokistai-a</i> suitable:DATLOC
<i>debter-tür</i> volume:DATLOC	<i>orosiyulǰu</i> put into:CV	<i>talbibai</i> place:PAST	

“they translated all the scriptures completely and arranged them in marvelous, appropriate volumes” (Kollmar-Paulenz 2002: 181)

However, the following example only denotes the literal placement.

(33)

<i>ulaǰan</i> red	<i>darumal</i> printed	<i>ǰanǰuur-i</i> Kanjur:ACC	<i>süme-yin</i> temple:GEN	<i>sitügen</i> cult object
<i>bolǰan</i> make:CV	<i>talbibai</i> place:PAST			

“they placed the red printed Kanjur in the temple as an object of veneration” (Bischoff et al 2016: 604, note 91)

In short, the verb *talbi-* is among the least convincing auxiliaries listed by Yoshitake. The completion of actions is more typically expressed by the auxiliary function of *orki-* ‘to throw’, which also has the meanings ‘to leave, abandon’ and ‘to release’. This auxiliary is also mentioned by Yoshitake (1929: 531) as

denoting the completion of an action. Lessing (1960: 619) also documents *orki-* as an auxiliary “expressing completion of action”, alongside its lexical meanings. We are unable to further investigate the auxiliary function of *talbi-* here.

4. Closing Remarks

The verb *ur-* ‘to put; to strike’ was an emergent auxiliary verb in Old Turkic. It appears to have had a final transformative connotation. Additionally, as shown in the first examples, *ur-* was also used to express that an action was carried out forcefully. The lexical verb *ur-* also survived with its original meanings. In some of the sentences presented in these pages the lexical meaning of ‘placing’ or ‘striking’ is still present while the grammatical meaning is expressed as well. Some verb combinations containing *ur-* may have been lexicalised. As far as we have been able to determine in a cursory investigation, the auxiliary functions of *ur-* do not seem to survive in any modern Turkic language.

In modern Turkic languages, including Modern Uyghur, Uzbek and Kazakh, similar auxiliary functions are performed by the descendants of *kod-* ‘to put’. The definition or description of its precise meaning tends to be rather vague. Hahn (1991: 616) states about Modern Uyghur *qoy-*: “the action expressed by the preceding verb is performed (1) in advance or preparation, the doer anticipating the future necessity or benefit of its result; (2) for no particular purpose, usually as a matter of convention”. The second usage, without any semantic connotation, seems unlikely. It seems that *qoy-* involves the performance or completion of planned, expected or obviously required actions. This connotation is not always easy to confer in translation, but may be interpreted as “to make sure that, to see to it that”. As the semantic nuances are incompletely described in modern languages whose speakers can be consulted, it is understandable that the precise functions of auxiliaries in Old Uyghur are hard to establish.

Abbreviations

1SG	first person singular (personal ending)
ABL	ablative
ACC	accusative
ACT	actionality marker
AOR	aorist
AUX	auxiliary
CAUS	causative
COND	conditional
CONJ	conjunction
CONV	(adjective) converter
CV	converb
DAT	dative

DATLOC	dative-locative
DEM	demonstrative
fol.	folio
GEN	genitive
IMP	imperative
IMP3	imperative third person
INSTR	instrumental
KT E	Kül Tegin inscription, eastern face
LOC	locative
MULT	multiplicative numeral
NEC	necessitative participle
NEG	negative
OBL	oblique stem
OR	orientational suffix
PAST	past tense
PAST3	past tense, third person
PL	plural
POSS1	possessive first person
POSS2	possessive second person
POSS3	possessive third person
POSTP	postposition
PP	past participle
REFPOS	reflexive possessive
SG	singular
SP	supine
VN	verbal noun

References

- Anderson, Gregory D. S. 2012. ‘Auxiliary Verb Constructions in Old Turkic and Altay-Sayan Turkic.’ Marcel Erdal, Irina Nevskaya and Astrid Menz (eds.), *Areal, Historical and Typological Aspects of South Siberian Turkic*. [Turcologica 94.] Wiesbaden: Harrassowitz, 1–36.
- Aydemir, Ahmet 2012. ‘Zu Postverbiaalverbindungen im Altai-Tuwinischen.’ Marcel Erdal, Irina Nevskaya and Astrid Menz (eds.), *Areal, Historical and Typological Aspects of South Siberian Turkic*. [Turcologica 94.] Wiesbaden: Harrassowitz, 37–44.
- Bischoff, Jeannine, Astrid Düvelmeyer, Britta Maria Gruber and Rudolf Kaschewsky 2016. ‘Das Leben des Byams-chen chos-rje und die Entwicklung des Klosters Serra.’ *Zentralasiatische Studien* 45, 591–650.
- Bodrogligeti, András J. E. 2003. *Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek*. 2 vols. [LINCOM Studies in Asian Linguistics 50.] Los Angeles: LINCOM.

- Bosson, James E[vert] 1969. *A Treasury of Aphoristic Jewels. The Subhāṣitaratnanidhi of Sa Skya Paṇḍita in Tibetan and Mongolian*. [Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 92.] Bloomington: Indiana University.
- Clauson, Sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Demir, Nurettin 1993. *Postverbien im Türkentürkischen: unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. [Turcologica 17.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Dietz, Siglinde, Mehmet Ölmez and Klaus Röhrborn 2015. *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V: nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. [Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 34,11.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdal, Marcel 1991. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. 2 vols. [Turcologica 7.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdal, Marcel 2004. *A Grammar of Old Turkic*. (Handbook of Oriental Studies; section eight: Central Asia 3.) Leiden / Boston: Brill.
- Gabain, Annemarie von 1974. *Altürkische Grammatik*. 3rd edition. [Porta linguarum orientarium; Neue Serie XV.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Geng Shimin, Hans-Joachim Klimkeit and Jens Peter Laut 1998. *Eine buddhistische Apokalypse: Die Höllenskapitel (20–25) und die Schlußkapitel (26–27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit unter Einbeziehung von Manuskriptteilen des Textes aus Säyim und Murtuk*. [Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 103.] Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Hahn, Michael 1978. 'On the Function and Origin of the *Particle dag*'. *Tibetan Studies*, 95-104.
- Hahn, Reinhard F. in collaboration with Ablahat Ibrahim 1991. *Spoken Uyghur*. Seattle/London: University of Washington Press.
- Hazai, Georg and Peter Zieme 1971. *Fragmente der uigurischen Version des „Jin'gangjing mit den Gāthās des Meisters Fu“*. [Berliner Turfantexte I.] Berlin: Akademie-Verlag.
- Jarring, Gunnar 1964. *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. [Lunds Universitets Årsskrift N.F. Avd. 1, vol. 56/4.] Lund: CWK Gleerup.
- Kara, Georg and Peter Zieme 1976. *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. [Berliner Turfantexte VII.] Berlin: Akademie-Verlag.
- Kasai, Yukiyo 2011. *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra*. [Berliner Turfantexte XXIX.] Turnhout: Brepols.
- Kaya, Ceval 2021. *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, metin ve dizin*. 2nd edition. [Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları 607.] Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kollmar-Paulenz, Karénina 2002. 'A Note on the Mongolian Translator Ayusi güsi.' Karénina Kollmar-Paulenz and Christian Peter (eds.) *Tractata Tibetica et Mongolica: Festschrift für Klaus Sagaster zum 65. Geburtstag*. [Asiatische Forschungen 145.] Wiesbaden: Harrassowitz. 177–187.
- Lessing, Ferdinand D. (ed.) 1960. *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

- Maezono, Kyōko. 2007. *Verbbildungs-Suffixe im Mandschu und Mongolischen*. [Tunguso Sibirica 19.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Muhamedowa, Raihan 2016. *Kazakh: A Comprehensive Grammar*. [Routledge Comprehensive Grammars.] London & New York: Routledge.
- Müller, F[riedrich] W[ilhelm] K[arl] 1911. *Uigurica II*. [Abhandlungen der Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften 1910, philosophisch-historische Klasse 3.] Berlin: Verlag der königlichen Akademie der Wissenschaften.
- Nadžip, Ė[mir] N[adžipovič] 1968. *Ujgursko-russkij slovar'*. Moscow: Izdatel'stvo Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Nobel, Johannes (1958). *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra: Das Goldglanz-Sūtra, ein Sanskrittext des Mahāyāna-Buddhismus. I-Tsing's chinesische Version und ihre tibetische Übersetzung. Erster Band: I-Tsing's chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem photomechanischen Nachdruck des chinesischen Textes versehen*. Leiden: Brill.
- Nugteren, Hans and Jens Wilkens 2021 (2022). 'Notes on Chinese Loanwords in Old Uyghur – Thirteen Etymologies.' Irina Nevskaya, Hatice Şirin and Ferruh Ağca (eds.), *Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal (= Journal of Turkish Studies, Special Edition Vol. 1)*, 369–386.
- Ölmez, Mehmet 2013. *Orhon-Uygur hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları: Metin-çeviri-sözlük*. 2nd edition. Ankara: BilgeSu.
- Özertural, Zekine (unter Mitwirkung von Klaus Röhrborn) 2020. *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. I. Verben, Band 2: edād- – ıztä-*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Pinault, Georges-Jean, Michaël Peyrot and Jens Wilkens 2019. 'Vernaculars of the Silk Road – A Tocharian B–Old Uyghur Bilingual.' *Journal Asiatique* 307/1, 65–90.
- Radloff, Wilhelm and Sergej E. Malov 1913–1917. *Suvarṇaprabhāsa (Sutra zolotogo bleska): Tekst' ujugskoj redakcii*. 2 vols. [Bibliotheca Buddhica XVII.] St. Petersburg. [reprint: Osnabrück 1970]
- Röhrborn, Klaus 2021. 'Hilfsverben im Altürkischen.' *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge* 28, 192–237.
- Schönig, Claus 1984. *Hilfsverben im Tatarischen: Untersuchungen zur Funktionsweise einiger Hilfsverbverbindungen*. [Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz; Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission XXXV.] Wiesbaden: Franz Steiner.
- Shōgaito Masahiro 2008. ウイグル文アビダルマ論書の文献学的研究 *Uigurubun Abidaruma ronsho-no bunkengakuteki kenkyū / Uighur Abhidharma Texts: A Philological Study*. Kyoto: Shoukadoh.
- Tekin, Şinasi 1980a. *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit*. [Asiatische Forschungen 69.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tekin, Şinasi 1980b. *Maitrisimit nom bitig: Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*. 2 vols. [Berliner Turfantexte IX.] Berlin: Akademie-Verlag.
- Tenišev, Ė[dgem] R[aximovič] 1968. *Tuvinsko-russkij slovar'*. Moscow: Izdatel'stvo Sovetskaja Ėnciklopedija.

- Tenišev, È[dgem] R[aximovič] and X[anafij] I[drisovič] Sujunčev (eds.) 1989. *Karačaevsko-balkarsko-russkij slovar'*. Moscow: Russkij jazyk.
- Uraksin, Z[innur] G[azizovič] 1996. *Baškirsko-russkij slovar'*. Moscow: Izdatel'stvo "Digora", "Russkij jazyk".
- Wilkins, Jens 2012/2013 ('2014). 'Ein bisher übersehenes Hilfsverb im Altuigurischen.' *Ural-Altäische Jahrbücher* Neue Folge 25, 167–181.
- Wilkins, Jens 2016. *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien: Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā*. 3 vols. [Berliner Turfantexte XXXVII.] Turnhout: Brepols.
- Yakup, Abdurishid 2010. *Prañāpāramitā Literature in Old Uyghur*. [Berliner Turfantexte XXVIII.] Turnhout: Brepols.
- Yakup, Abdurishid 2016. *Altuigurische Aparimitāyus-Literatur und kleinere tantrische Texte*. [Berliner Turfantexte XXXVI.] Turnhout: Brepols.
- Yakup, Abdurishid 2021. *Buddhāvataṃsaka Literature in Old Uyghur*. [Berliner Turfantexte XLIV.] Turnhout: Brepols.
- Yoshitake, S[aburo] 1929. 'Auxiliary Verbs in Mongolian.' *Bulletin of the School of Oriental Studies* 5/3, 523–539.
- Zieme, Peter 1985. *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. [Berliner Turfantexte XIII.] Berlin: Akademie-Verlag.
- Zieme, Peter 1996. *Altun Yaruq Sudur: Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Versionen des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāśottamasūtra)*. [Berliner Turfantexte XVIII.] Turnhout: Brepols.
- Zieme, Peter 1999. Review of Geng, Klimkeit and Laut 1998. *Orientalistische Literaturzeitung* 94/2, columns 235–239.
- Zieme, Peter and Georg Kara 1978. *Ein uigurisches Totenbuch: Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)*. [Bibliotheca Orientalis Hungarica XXII.] Budapest: Akadémiai Kiadó.

S. Dilek YALÇIN ÇELİK* (Ankara)

Yılmaz Karakoyunlu'nun Rubâîleri Üzerine Bir Değerlendirme

0. Giriş

İran edebiyatından Türk edebiyatına geçen rubâî¹, bir edebiyat türü olarak dört mısradan oluşan nazım şeklidir. Rubâî, kelime olarak Arapça kökenlidir ve “dörtlü”, “dörde ait”, “dörtlü durumundaki” gibi bir anlama gelmektedir (Çetin 2012: 13). Dört mısradan oluşan bu nazım şekli, edebiyatımızda saf ve özellikli bir şiir türünün gelişmesine neden olmuştur. Başlangıcından itibaren türün dört mısra ile sınırlı olması, değişmez kurallarla belirlenmiş vezin ve kafiye kullanımı, şiirin içeriğini de etkilemiştir. Şiirler felsefi, yoğun, saf şiir kategorisi içerisine alabileceğimiz bir anlam dokusu ile örülürken, tür, sanatçısının usta bir şair olmasını zorunlu kılmaktadır.

Rubâîlerin biçimsel özelliklerine baktığımızda, bu şiirlerin özel bir vezin ve kafiye şeması ile kaleme alındıkları görülmektedir. Rubâî, ahreb ve ahrem adları verilmiş iki grup aruz vezninin kalıpları ile yazılır. Aslında rubâiyi dörtlük ve kıt'adan ayıran en önemli özellik de budur. Rubâî, her ne kadar aruz vezninin ahreb ve ahrem kalıpları ile yazılıyor olsa da Türk edebiyatında, çoğunlukla şu vezinler kullanılmıştır. Ahreb vezinlerinden:

Mef'ûlü / Mefâ'ilün / Mefâ'ilü / Fa'ül

(-- / .- / .- / .-)

Mef'ûlü / Mefâ'ilü / Mefâ'ilü / Fa'ül

(-- / .- / .- / .-)

Mef'ûlü / Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Fa'ül

(-- / .- / .- / .-)

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Beytepe, Ankara 06800 sdilek@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9366-8194.

¹ Rubâî hakkındaki bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: Çalka 2015, Çetin 2012, Dilçin 1983: 207-210, Dilçin 2003: 6, Gariper 2017, İpekten 1985: 97-105, Yerdelen 1996: 181-191.

Ahrem vezinlerinden ise edebiyatımızda yaygın olarak şu vezinler kullanılmıştır (İpekten 1989):

Mef'ûlün /Fâ'ilün /Mefâ'ilün /Fa'

(--- / -.- / --- / -)

Mef'ûlün / Fâ'ilün / Mefâ'ilü / Fa'ül

(--- / -.- / .-- / --)

Aruz vezninin belli kalıplarının kullanıldığı rubâîler, genellikle “a a x a” şeklinde kafiyelenmektedir. Şiirin anlam yapısına ve şairinin tercihinine göre “a a a a” veya “x a x a” şeklinde kafiyelenmiş rubâîler de bulunmaktadır.

Şair, dile getireceği konuyu bu dört kısa mısra içinde söyleyip bitirmek zorunda olduğu için bu nazım biçimiyle daha çok felsefi düşünceler, özlü anlatılar kaleme alınmaktadır. Bu şiirlerde hayatın anlamı, yaşam felsefesi, tasavvuf, ölüm, zaman, aşk gibi konular işlenmektedir. Biraz daha didaktik ve felsefi yanı ağır basan bu şiirlerde ahlaki olma gayesi de güdülmektedir. Hikmetli söz söyleme çabası dikkati çeker. Cem Dilçin rubâîyi çok değerli bir mücevherin içine konan küçük bir kutuya benzetmektedir (Dilçin 2003: 6).

Edebiyatımızda ilk örneklerinin Fuat Köprülü'nün referansına dayanarak XII. yüzyıla ait olduğu (Çalka 2015: 61) söylenebilir. XIV. yüzyıla gelene kadar edebiyatımızda, rubâî türünün ilk örneklerinin sayıca az, bir kısmının da Farsça kaleme alındığı düşünülecek olunursa türün gelişimi bu yüzyıldan sonradır. XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla gelene kadar divan edebiyatı içerisinde yaygınlaşan rubâî, XIX. yüzyılda eski önemini kaybetmişse de XX. yüzyılla birlikte tekrar ilgi görmeye başlamıştır (Çetin 2012: 30). Denilebilir ki, çağdaş Türk edebiyatında divan şiiri türlerinden en çok rubâî, gelişerek değişerek ve yorumlanarak kullanılan tür olmuştur. Günümüz anlayışına uyarlanmış, gelişimini devam ettirmiştir.

XII. yüzyılda İran'da yaşayan Ömer Hayyam bu türün en tanınmış şairidir. Türk edebiyatında Mevlana'nın Farsça kaleme aldığı rubâîler, türün edebiyatımızda sevilmesine neden olmuş, yüzyıllar boyunca pek çok şair rubâî tarzında şiirler kaleme almıştır. Klâsik Türk edebiyatında pek çok şair bu türde, eser vermişse de, en çok Kara Fazlî (XVI. yy.), Azmizâde Haleti ve Nâbî (XVII yy.) yazdığı rubâîlerle öne çıkmaktadır. Ayrıca pek çok divan şairinin divanında ve XIX.yüzyıl şairlerinin eserlerinde bu türe ait şiirler bulunmaktadır. Günümüz edebiyatına² gelindiğinde Yahya Kemal, Faruk Nafiz Çamlıbel, Cemal Yeşil,

² XX. Yüzyıla gelindiğinde liste biraz daha genişletilebilir: “20. yüzyılın ilk çeyreğinden bugüne Tahir Olgun (Tahirülmevî), Şeyh Abdülbâki, Hama-mizâde İhsan, Emin Hâkî, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Yahya Kemal, İbrahim Alâaddin Gövsa, Ârif Nihat Asya, Âsaf Hâlet Çelebi, Tahsin Banguoğlu, Veled Çelebi İzbudak, Fuad Bayramoğlu, Cemal Yeşil, Bekir Sıtkı Erdoğan, Azmi

Rıfki Melûl Meriç, Rıfki Necdet Evrimer, Fuad Bayramoğlu, Ümit Yaşar Oğuzcan, Arif Nihat Asya, Azmi Güleç, Talat Sait Halman, Yılmaz Karakoyunlu vd. (XX. yy.) yazdıkları rubâilerle tanınmışlardır.

Çağdaş Türk edebiyatında, Yılmaz Karakoyunlu (1936-)³ da bu türde şiirler kaleme almıştır. Karakoyunlu, 1988 yılında *O Hayâl Aynasından* isimli kitabını rubâî türünde şiirlerle kurgulamıştır. 1994 yılında, *Rubâiler*⁴ adıyla yayınladığı kitabında şair, daha önce kitabına almadığı, yine rubâî tarzda kaleme aldığı şiirleri toplamıştır. Şair rubâî dışında başka bir tarz ve türde şiir kaleme almamış, şiir sanatı açısından sadece rubâî yazmıştır.

Yılmaz Karakoyunlu çok yönlü⁵ bir sanatçı kişiliğine sahiptir. Genellikle roman, hikâye, tiyatro oyunu, biyografi, deneme inceleme tarzında kitaplar

Güleç, Talât Sait Halman, Feyzi Halıcı, Seyfettin Başçılar, Nail Memik, Ahmet Hayyat, Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, Abdullah Öztemiz Hacıtahiroğlu, Halis Erginer, Rıfki Necdet Evrimer, Mehmet Çavuşoğlu, Hüsrev Hatemi, Hüseyin Hatemi, Muhyiddin Raif Yengin (...) Rıfki Melûl Meriç, Ömer Ferid Kam, Hüseyin Haşim, Enver Tuncalp, Ali Nihat Tarlan, Cahid Öney, İbrahim, Hanedanoglu, Kenan Seyithanoğlu, Beşir Ayvazoglu, Aydil Erol, Talât Gönensay, Ahmet Metin Şahin, Haydar Ali Dirioz, Safa Erkün, İbrahim Erdinç, Yılmaz Karakoyunlu, Bedri Gürsoy, M. İlhan Sonuç, Mikail Bayram, Memduh Cumhur, Ali Sevim, Şahin Uçar, Güngör Öztolan, Mesud Kacaralp, Ümit Gürelman, Nevin Emgen, A. Vahap Akbaş, Rüstem Akınsu, Muhsin İlyas Subaşı, Mehmet Turan Yarar, Türkan Oğuzbaş, Hasan Sami Bolak, Harun Ögmüş, İsmail Âdil Şahin, Uğur Öztemiz, Muhammed Hikmet, Yusuf Dursun, Nihat Yücel, Necibe Taşkın Çetinkaya, Mehmet Özdemir, Filiz Bedük gibi imzalar, rubai nazım şeklinde eser vermişlerdir. Bu isimler arasında özellikle Cemal Yeşil, Fuad Bayramoğlu ve Bekir Sıtkı Erdoğan çağdaş rubai şairleri olarak tanınmışlardır.” (Şimşek 2021: 5-6).

- 3 Yılmaz Karakoyunlu ile ilgili bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir, bakılabilir: Işık 2004, Işık 2007, Özbek 2020. Ayrıca https://tr.wikipedia.org/wiki/Yılmaz_Karakoyunlu.
- 4 “Cumhuriyet Dönemi’nde de kimi şairler Rubailer, Rubaiyyât gibi adlarla şiir kitapları yayımlamışlardır. Yahya Kemal Beyatlı (Rubailer ve Hayyam Rubailerini Türkçe Söyleyiş), Ahmet Hayyat (Rubaiyyât), Ârif Nihat Asya (Rubaiyyât-ı Ârif I, II, III, IV, Kova Burcu-Rubailer, Nisan-Rubailer, Kıbrıs Rubailer, Avrupa’dan Rubailer), Rıfat Necdet Evrimer (Boşlukta Dönen Rubailer), Cemal Yeşil (Rubailer, Rubailer II), Fuad Bayramoğlu (Rubailer, Fuad Bayramoğlu’nun Rubailer), Azmi Güleç (Azmi’den Rubailer), Bekir Sıtkı Erdoğan (Sabır Sarmaşıkları-Rubailer), Muhyiddin Raif Yengin (Eski Rubailerim), Rıfki Melûl Meriç (Rubaiyyât-ı Melûl), Yılmaz Karakoyunlu (O Hayal Aynasından-Rubailer), Recep Bulut (Yeni Rubailer 1990-1992), Yasin Hatipoğlu (Sözdeki Füsûn-Rubailer), Feyyaz Sağlam (Kırk Kırık Rubai), Kenan Sarılioğlu (Ayna Rubailer), Nâzım Hikmet, Yusuf Ahıskalı, Mircevat Ahıskalı, Bedri Gürsoy, Nevin Emgen, Hüseyin Yurdabak (Rubailer), Bekir Oğuzbaşaran (Rubaiyyât-ı Oğuz, Poetika Rubailer, Ahir Zaman Rubailer), Muhsin İlyas Subaşı (Aşkistan-Rubailer), Rüstem Akınsu (Göktaş-Rubailer ve Dörtlükler), Muhammed Hikmet (Rubailer ve Tuyuğlar) ve İsmail Hakkı Aydın (Nefes-Rubailer, Yâ Hayy-Rubailer), Lütfü Şahsuvaroğlu (Her Geceye Bir Rubai) bu isimler arasındadır.” (Şimşek 2021: 7)
- 5 Yılmaz Karakoyunlu’nun edebiyatçı kimliği dışında asıl mesleği ekonomi alanındadır. Kendisi maliye eğitimi almış, yurtdışında doktora eğitimini tamamlamıştır. Çalışma alanı ve Türkiye ekonomisi ile ilgili olarak kitaplar yazmıştır. Yurda döndükten sonra da bir süre mesleğini yapmış, özel sektörde çalışmışsa da sonrasında aktif olarak işlere uğramıştır. Özelleştirme

kaleme alan ve çoklukla da bir roman yazarı olarak tanınan Yılmaz Karakoyunlu'nun yayınlanmış iki şiir kitabı bulunmaktadır. Aruzu iyi bilen, iki yüze yakın güfte ve bestesi bulunan Yılmaz Karakoyunlu'nun *Rubâiler*'i bugüne kadar bir makale ya da kitap boyutunda ele alınıp incelenmemiştir. Şiirler genel olarak değerlendirmeye alınmamıştır.

Yılmaz Karakoyunlu'nun edebiyata ilgisi ilk olarak şiir yazmasıyla başlamıştır. Lise döneminde başlayan bu etkilenme süreci gazel, rubâî ve murabbalar yazarak gelişmiştir (Özbek 2020). Yazar, hem Divan hem Halk edebiyatı ürünlerini yakından incelemiş, rubâîyi kendi hislerini ve sanatını anlatması için daha uygun bir tür olarak görmüştür. Öte yandan Karakoyunlu'nun çok yönlü edebiyatçı kişiliğinin gelişiminde, klâsik şiir ve musikiye olan ilgisinin oluşumunda aldığı eğitimin ve babasının payı büyüktür. Sanatçının babasının keman çalması onun müziğe karşı ilgisini yoğunlaştırmış ve kendisi küçük yaşta müzik eğitimi almıştır. Karakoyunlu enstrüman çalmayı öğrendiği gibi bu eğitimleri sırasında aruzu da öğrenmiştir. İki yüze yakın güfte ve bestesi de bulunmaktadır. Bu bilgiler bizim için önemlidir çünkü sanatçının iyi bir rubâî şairi olmasının etkileri çocukluk yıllarından başlayan eğitimin, ilgi ve merakın, yaratıcılığın ardında aranabilir.

Karakoyunlu, şiir ve özellikle rubâî alanında iki önemli kitap yazmıştır. *O Hayâl Aynasından* (1988) ve *Rubâiler* (1994). Şair, *O Hayâl Aynasından* (1988) adlı kitabına yüz yirmi iki rubâîsini almıştır. Bu kitabın düzeni üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüme herhangi bir ad koymamış, ikinci bölüme “O Hayal Aynasından” başlığını koymuş ve üçüncü bölüme “Ne Kaldı O Sevdadan” başlığını koyarak rubâîlerini bu şekilde tasnif etmiştir. Çalışmamıza bu kitap dâhil edilmemiştir.

Rubâiler (1994) yılında yayınlanır. Kitabın ikinci baskısı 2014 yılında gerçekleşir. Bu çalışma kapsamında Yılmaz Karakoyunlu'nun *Rubâiler* kitabının 2014 baskısı temel alınmıştır. *Rubâiler* iki ana bölümden oluşmaktadır:

1. Rubâiler
2. Dörtlükler

Kitapta 136 rubâî ve 182 dörtlük yer almaktadır. Bu çalışma 136 rubâîyi kapsamaktadır. Kitapta yer alan şiirlerde ilk bölüm aruz ölçüsü ile ikinci bölüm ise hece ölçüsü ile yazılmıştır. Çağdaş Türk edebiyatında gelişen bir tür olan rubâî

İdaresi ile Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT)'ndan sorumlu Devlet Bakanlığı, Hükümet Sözcülüğü, Anavatan Partisi Genel Başkan Yardımcılığı görevlerini üstlenmiştir. Tiyatro ve sinema alanında çalışmıştır. TRT televizyonuna belgeseller hazırlamış, danışmanlıklar yapmıştır. Gazetecilik ile de uğraşmış çeşitli gazetelerde çalışmış, yazılar yazmıştır. Musiki onun özel ilgi alanlarından birisidir. Klâsik Türk musikisi alanında yaptığı inceleme ve araştırma yazıları ile derlemeleri bulunmaktadır.

yazımında gelişen iki anlayış vardır. Birincisi geleneksel türün yapısını aynen korumak ikinci eğilim ise türü modernize etmek. Her iki türde de rubâi yazan şairler vardır. Bizim bu çalışma için tercihimiz geleneksel yapıyı aynen devam ettiren şiirler üzerinde durmak olduğundan kitabın birinci kısmı üzerinde çalışılmıştır.

Karakoyunlu'nun rubâilerinde özgün bir söyleyiş, farklı bir imge yaratımı, kusursuz teknik yapı dikkati çekmektedir. Karakoyunlu,

“Hatasız vezin kullanımı, zengin kafiye oluşturma biçimi, özlü söyleyiş ve yoğun hayal gücünü akıcı bir üslup ile birleştirdi. Türkçe ile yeni karşılıkları bulunmamış bazı eski söz ve özdeyişleri bağdaştırdı. Türk ve dünya kültüründen geleneksel kavramlarla çağdaş yaklaşımları bir araya getirdi.” (Işık 2007: 2023).

Yılmaz Karakoyunlu, kitabının sunuş yazısında rubâi türü hakkında genel olarak bir bilgi vermektedir. Günümüz çağdaş Türk şiirinde yeni eğilimlerin ağırlıkta olduğu bir sanat anlayışı içerisinde klâsik zevki sürdüren şair, türü tanımayan, alana uzak okurları için bir ön bilgi vermeyi tercih etmektedir. Çünkü rubâi, öylesine bir nazım şeklidir ki, tür, gerek yazım aşamasında gerekse alımlanma aşamasında iyi bir şair istediği kadar iyi bir okur da istemektedir. Rubâi türün biçimsel özelliklerini bilen, aruz zevki gelişmiş olan, dört mısra içerisine yoğun anlam ve içerik detaylarını kavrayabilen okura ihtiyaç duymaktadır. Karakoyunlu, rubâilerin değişmez biçim özelliklerini ve yapısını bilmektedir. Bu beğeni ve ilgisini dile getirir. Ayrıca bu tarz şiirleri yazma nedenini de şöyle açıklamaktadır:

“Bütün bu teknik yönleri bir yana bırakarak diyebilirim ki, rubâilerimi yazarken hep insanı düşündüm. Bir yandan üstün değerlere, varlıklara olan duygularımı, düşüncelerimi dile getirirken; öte yandan, insanoğlunun gündelik duygularına, sevgilerine, hayallerine, hüsrânlarına, aşklarına, acılarına da yer verdim. Bazen de, inançların insanlığa kazandırdığı yüksek duyguları ve erdemleri rubâi tarzının örnekleriyle sundum. Bu rubâiler, okuyucunun önüne büyük bir iddia ile çıkmaktadır. Bu rubâiler, altmış yıllık bir dönem içinde yaşanan duygu, düşünce ve deneylerin ilhamıyla doğmuş; mısralarda biçimlenmiş ve zaman içinde birikmiş yüzlerce rubâiden seçilmiş örneklerdir. Çoğunda dostlarımin, ustalarımin, sevdiklerimin ve beni sevenlerin payları ve hakları vardır. Açıkçası ilhâmları vardır.” (Karakoyunlu 2014: 11-12).

Dolayısıyla bu tarz şiirler hem biçim hem de içerik olarak şairi cezbetmektedir. Karakoyunlu'da şiir ve musiki açısından klâsik bir zevk bulunmaktadır. Yılmaz Karakoyunlu kitabına yazdığı ön açıklamada pek çok rubâi kaleme aldığını bu iki şiir kitabında yer alan rubâilerin ancak bir seçme ile okuruna ulaştığını altını çizmektedir. Öyleyse, şairin, türü iyi tanımış olduğunu,

ne yaptığını iyi bildiğini, yaratıcılığının sınırlarının farkında olduğunu açıkça söyleyebiliriz.

Bu çalışmada şiirleri tahlil ederken dıştan içe doğru bir tahlil metodu uygulamayı tercih ediyoruz. Rubâîlerin öncelikle biçimsel özellikleri üzerinde durmak gerekmektedir. Çünkü rubâî klasik bir nazım şeklidir ve Türk edebiyatında ilk yazıldığı dönemden Yılmaz Karakoyunlu'ya gelene kadar biçimsel özellikleri bu tarzı aynen devam ettiren şairler tarafından hemen hiç değişmemiştir. Kafiye düzeni ve aruz vezni net olarak kurullarla belirlenmiştir.

Karakoyunlu'nun şiirlerine biçim açısından yaklaşıldığında klâsik rubâî tanımlamalarına uygun düştüğü görülmektedir. Rubâîlerin tümünün (136 tanesinin de) kafiye şeması şu şekildedir: "a a x a". Üçüncü mısra dışındaki tüm mısralar birbirleri ile kafiyeli üçüncü mısra serbest olarak düzenlenmiştir. Şairin genellikle zengin kafiyeyi tercih ettiği, rediflere bolca yer verdiği görülmektedir. Şiirler bu açıdan ahenkli bir yapı içermektedir. Örnekleme gerekirse:

“----- a *kısmet diyoruz*
----- a *devlet diyoruz*
----- x *geçen*
----- a *nimet diyoruz*” (Karakoyunlu 2014: 39).

Kafiye açısından şiirlerde çok az hata bulunmaktadır. Örneğin, 52⁶ numaralı rubâî ile 110⁷ numaralı rubâîde olduğu gibi. Her iki rubâîde görünüşte ses benzerlikleri olmakla birlikte redifler ve öncesindeki kelimeler arasındaki uyum tam olarak sağlanamamıştır.

Rubâîlerin vezinlerine baktığımızda, Türk edebiyatında gerek Türkçenin gerekse ses tekrarlarının yapısal özelliklerinden dolayı «Ahreb» vezni kalıpları kullanılmıştır. Yılmaz Karakoyunlu da aruz vezni kullanımındaki bu geleneği devam ettirmiştir. Şair, günümüz Türkçesini aruz veznine başarı ile uygulamıştır. Zihaf ve imale neredeyse yok derecesindedir. Bu konuya özellikle dikkat edilmiştir. Dolayısıyla kitaptaki rubâîler teknik açıdan aruz vezninin uygulama aşamasında kusursuz bir nitelik taşımaktadır.

⁶ ----- avunur

----- hasret bulunur

----- a güzel

----- cennet bulunur

⁷ ----- yer; dönemem...

----- mahşer; dönemem...

----- yeniden

----- sönemem

Yılmaz Karakoyunlu'nun rubâîlerinde Ahreb vezninin iki kalıbı yoğun olarak kullanılmıştır.

1. mefûlü / mefâ'ilü / mefâ'ilü / fe'ül (116 rubâî)

--./.../.../.-

2. mefûlü mefâ'ilü mefâ'ilün fâ' (20 rubâî)

--./.../.../-

Örnekleme gerekirse:

"Düşmüş o ateş bir kere; ölgün yaşarım.

Bir ânını bin yıl gibi her gün yaşarım.

Kaf dağları artık bana cennet geliyor;

Yurdumda senin ülkene sürgün yaşarım." (Karakoyunlu 2014: 28).

--./.../.../.-

mefûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ül

a a x a"

Ya da:

"Bülbül susuyor; bahçede seyran bitti

Tâkat tükenip dizdeki derman bitti.

Bir an bile gülsen bana bin yıl gibidir;

Sen gel yetişir; âleme ferman bitti." (Karakoyunlu 2014: 73).

--./.../.../-

mefûlü mefâ'ilü mefâ'ilün fâ'

a a x a"

Genel olarak Karakoyunlu'nun bütün rubâîleri tek tek incelendiğinde aruz vezni kullanımı açısından şairin neredeyse kusursuz denebilecek bir söyleyişe sahip olduğunu dile getirebiliriz. Günümüz Türkçesi, uyumlu ve başarılı bir biçimde aruz veznine tatbik edilmiştir.

Yılmaz Karakoyunlu'nun rubâîlerine içerik açısından yaklaşıldığında, didaktik ve hikmetli bir söyleyiş ile meselelerin ele alındığı görülmektedir. Rubâîlerde sıklıkla ele alınan temalar şöyle sıralanabilir:

- Şiirlerin genel konusu insandır.
- Allah ve varlık meseleleri ağırlıklı olarak işlenmektedir.
- Sırra ermek, insan-ı kâmil olmak, vahdet-i vücud konuları şiirlerde ele alınan temalardır.

• Zaman meselesi, bu perspektiften yaşamın geçiciliği ve dünyanın döngüsü arasındaki bağın irdelenmesi söz konusudur.

• Ses, şiir ve musiki gibi konular şiirin estetik tarafını oluşturan birer tema olarak bulunmaktadır.

• İnsanın gündelik yaşamları ile acıları, aşkları, hayalleri, zaafı gibi bireysel konuların da şiirlerde ele alındığı görülmektedir.

Yılmaz Karakoyunlu, “teknik yönü bir yana bırakarak diyebilirim ki, rubâilerimi yazarken hep insanı düşündüm” (2014: 11)” demektedir. Gerçekten de rubâiler tek tek incelendiğinde, şiirlerin genel konusunun insan üzerine odaklanmakta olduğu görülür. Rubâiler arasında şairin ailesine, sanatçı dostlarına, yazar, şair ve musikişinaslara, siyaset adamlarına yazdığı, onlara ithaf ettiği şiirler bulunmaktadır. Bu rubâilerde, şiirde ithaf edilen kişi ile şair arasındaki insani ilişkiye bir gönderme yapılmaktadır. Şiirlerde, ya ithaf ettiği kişi ile şair arasındaki ilişki ya yaşanmışlıklar ya da karşı tarafa duyulan sevgi ve saygının anlatımı söz konusudur. Dolayısıyla şair burada kendi özel tarihini, içten ve samimi duyguları ile iç dünyasını samimiyetle okuru ile paylaşmaktadır. Kitapta pek çok örnek bulunmakla birlikte burada bizim seçimimiz şairin eşine yazdığı rubâiyi almak yönünde olmuştur.

“Eşim Altan Hanım’a

Hep yâd ederek geçmişi anmak mı güzel?

Bir tâze hayal zevkine kanmak mı güzel?

Son kez çıkıyor karşına ömrün ateşi;

Ver hükmünü! Sönmek; ya da yanmak mı güzel?.” (Karakoyunlu 2014: 17).

-. / . - . / . - . / . -

mefûlü mefâ’îlü mefâ’îlü fe’ûl

a a x a”

Yılmaz Karakoyunlu’nun rubâilerinde ithafta bulunduğu kişiler arasında şu isimler yer almaktadır: eşi Altan Hanım, kızı Zeynep, oğlu Ömer, aile dışından; Fuat Bayramoğlu, Mesut Yılmaz, Coşkun Ürnlü, Prof. Dr. Suat Çağlayan, Radi Dikici, Özgen Gürbüz, İbrahim Yüncü, Kenan Gökkaya, Halil Soyuer, Dr. Bingür Sönmez, Ulvi Puğ, Prof. Dr. Tuğrul Pırnar, Cansın Erol, Ramiz Eronat, Dr. Alâeddin Yavaşca. Yukarıda ismi verilen isimlere ithaf edilen şiirlerde, şairin karşı tarafa duyduğu sevgi ve dostluk bağı, saygı ve beğenisi şiirlerin dokusuna yedirilmiştir.

Karakoyunlu, kimi rubâilerde de kendisi dışındaki şairlerin şiirlerinin birer mısraını alarak tazmin yapmıştır. Örneğin Fuat Bayramoğlu’nun, Faik Âli’nin, Mehmet Turan Yarar’ın birer mısraı Yılmaz Karakoyunlu tarafından tazmin

edilmiştir. Tazmin edilen şiirlerde hem Türk edebiyatının önemli rubâî şairlerinin şiirlerine metinlerarası bir gönderme yapılmış hem de bu gönderme ile rubâî şiir geleneği ve kendi sanatçı gelişimindeki kişileri açığa çıkartmak adına bir yol haritası çıkartmıştır.

*“Faik Âli'nin bir mısraının tazmini
ve ilhâmıyla Mevlâna'yı anarak”
Geldik yine dergâhına; sohbet ne güzel.
İlhâmına varmaktaki haşmet ne güzel.
Sır cevherinin sunduğu kudret gibisin;
'Allah ile hâşâ, bu rekabet ne güzel' ...” (Karakoyunlu 2014: 26).*

-. / . - . / . - . / . -

*mefûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ül
a a x a”*

Yılmaz Karakoyunlu'nun rubâilerine içerik açısından yaklaşıldığında şu temel meseleler karşımıza çıkmaktadır: Allah ve insanın varlığını sorgulaması meseleleri ağırlıklı olarak işlenen temalar arasındadır. Şair bu konuya tasavvufî bir bakış açısından yaklaşmakta, rindane bir söyleyiş tarzını benimsemektedir. Allah'tan gelip yine ona dönmek, Allah'ın nuru, Allah'a şükretmek, Allah'ın bağışlaması yine şiirlerde geçen temalar arasında yer almaktadır. Allah bir “Küllî Sır”dır. Her cüzünde mânâ, denilen o sır, o “kül” aranmaktadır.

*“Her şey sana dönmüş: yine senden gelecek.
Son safhada vahdet o bedenden gelecek.
Musa ile İsa ve Muhammet'teki ruh;
«Dün toprağa verdik» denilenden gelecek.... (Karakoyunlu 2014: 24).*

-. / . - . / . - . / . -

*mefûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ül
a a x a”*

Şiirlerde, cennet ve cehennem, tek tanrılı dinler, peygamberler, Hz. Muhammet, Hz. İsa ve H. Musa'dan bahsedilir. Melekler anılır. Örneğin İsrâfil'in Sur'a üflemesinden söz edilir. Dervişlerden, dergâhlardan bahsedilir çünkü cânân aranmaktadır. Vuslata ermek için çile çekmek, zulmette kalmak beis değildir. Tevekkül ile iman etmeye devam edilmelidir. Gönül ehli olmak için gönül tanımak gereklidir. Çünkü burada gönül ehli olmak önemli bir adım, aşılması gereken bir basamak olarak anlatılır.

İman, irfan ile tefsir edilmelidir. *Kur'an-ı Kerim* nurlu alfabe olarak anılır. Yüce Allah'a ulaşmak sadece iman ile değil bilgi ile de olmalıdır. Ama insanoğlu gaflet içerisinde. Nura ermek zordur. Vahdetteki sırrı bulmak kolay değildir. Perde-i ibretin açılması sıkıntılıdır. Şair mânâyı bulmak ve bir derya gibi olmak istenmektedir.

“Her âna huzur, her güne kısmet diyoruz.

Tek bir nefesin hazzına devlet diyoruz.

Tam kırk yıl sensiz deli ikbâlde geçen;

Ömrün o melûl haline nimet diyoruz.” ... (Karakoyunlu 2014: 39).

-. -. / . -. -. / . -. -. / . -

mefûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ül

a a x a”

Sırra ermek, insan-ı kamil olmak, vahdet-i vücut konuları şiirlerde ele alınan diğer temalardır. Mansur gibi sevdalanmak, Enel Hak diyebilmek için yüce bir imana sahip olabilmek gerekir. Amaç dünyanın insanlara cennet gibi olması ama vuslata ermek isteyenlere sürgün gibi gelmesi olmalıdır. Dolayısıyla vuslata erme isteği sıklıkla dile getirilir. Sürekli mânâ kapısı aranmaktadır.

“Cennetteki nûr gölgesi düşmüş yüzüne.

Güller ve karanfiller üşüşmüş yüzüne....

Manâ kapısından süzülürken Tanrım,

Gök kubbede sevda ile gülmüş yüzüne... (Karakoyunlu 2014: 35).

-. -. / . -. -. / . -. -. / . -

mefûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ül

a a x a”

Âlem uçsuz bucaksız bir yerdir. Ondan ilham almak, ona hayran olmamak mümkün değildir. Toprak, topraktan gelip toprağa gitmek, vuslat anı ile birlikte dile getirilir. Ölüm sorgulanır. Çünkü mânâ ve sır ile ölüm arasında bir ilişki vardır.

Yılmaz Karakoyunlu'da, ses, şiir ve musiki gibi meseleler, şiirinin estetik tarafını oluşturan ayrı temalar olarak bulunmaktadır. Musiki, şiirlerde anlamı tamamlayan ana unsurlardan birisidir. Ses ve musiki yaşamı anlamaya, Tanrı'yı aramaya, kendini bulmaya vesile olan ana unsurlardan birisidir. Bunun için nağmelerden, bestelerden söz edilir. Neyden, tamburdan sıklıkla söz edilir. Hazin bestelerden, güzel nağmelerden, fasl-ı beyati'den dem vurulur. Dolayısıyla musiki ve ses unsuru rubâîlerde sıklıkla dile getirilir.

Söz, hikmet ile yakından ilgilidir. O nedenle söze ait her mesele değerlidir. Söz mânâ kapısını aralayan yegâne unsurlardan birisidir. Şiirde mana ve lafız sanatları, aruz vezni örneğin “Bahr-ı hezec sahilini şenlendiren” Fuat Bayramoğlu şiirinden söz edilmektedir, rubâilerde ele alınır. Divan şiiri mazmunları kullanılır. Sâki, mey, bade, şarap, meclis, kadeh, gül bülbül, karanfil, gönül, ateş ve pervane, zühd ile zahid ... şiirlerde geçen mazmunlar arasındadır. Ayna ve sır arasındaki ilişkiden söz edilir. Divan şiiri mitolojisinde geçen kahramanlara telmih yapılır. Örneği, Saba Melikesi Belkis, Süleyman Peygamber, Nuh Peygamber ve onların kıssaları gibi. Divan şiirindeki kişilerden ve eserlerden söz edilir: Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Kısra gibi.

Şairlerden söz açılır. Rubâilerde Türk edebiyatından Hacı Bektaş-ı Veli, Şems, Mevlâna, Ahmed Yesevi'nin adı anılır. İran edebiyatından Sadi ve onun *Bostan ve Gülistan* eserine telmih yapılır. Öte yandan, ele aldığımız rubâilerde açıkça hiç söz edilmemekle birlikte kendisinin Yahya Kemal hayranlığını, musikiye olan merakını alttan arlta takip edebildiğimizi de burada dile getirmek gerekmektedir.

Zaman meselesi, ele alınan bir başka ana temadır. Zaman ile bu perspektiften bakıldığında yaşamın geçiciliği ve dünyanın döngüsü arasındaki bağın irdelenmesi söz konusudur. Zaman çok yönlü olarak ele alınırken şair, her anı doldurmak ve her bir anı bin yıl gibi yaşamak istemektedir. Ama zaman çoğunlukla ya sessizce akar gider ya da ömür beyhude olarak geçer. Kişi yaşamın geçtiğini, akıp gittiğini fark edemez bile. Şair çoklukla dünyanın geçiciliğini fark edemeyen insanı geçip giden mevsimlerle metaforik olarak anlatmaktadır.

“Sessizce çekip gitti o nâdîde zaman.

Bir sâde tevekkül ile âsûde zaman....

Her ânıma bir hor tepeden hükmediyor;

Son faslına gelmiş gibi beyhude zaman” (Karakoyunlu 2014: 35).

-. - / . - - . / . - - . / . -

mefûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ül

a a x a”

Gece özellikle dile getirilen ve vurgulanan bir zaman dilimidir. Çünkü gece hayâl âlemine gidilen özel bir zamandır. Gece aynı zamanda sevgilinin düşünüldüğü bir zaman dilimidir. Güneşin doğuşu, mevsimler, özellikle bahar ve güz aylarından yaşamın döngüsünü anlatmak için söz edilir. Gerçek zaman döngüsü, mevsimler ve duygular arasındaki ilişkiyi tanımlamak için kullanılır. Ayrıca zaman vuslata ulaşmanın bir yoludur. O nedenle de tılsımlı bir tarafı vardır. Çünkü zaman ve mutlak varlık arasında bir ilişki bulunmaktadır.

Yılmaz Karakoyunlu'nun şiirlerinde, insanın gündelik yaşamları, acıları, aşkları, hayalleri, sevgileri gibi bireysel konuların da işlendiği görülmektedir.

“Can sevmeyi bilmiş, cana canlar katarak.

Susmuş nice yıllar heyecanlar katarak.

Doğmuş o gönül bahçeme talih güneşi;

Her gün yeni imkân ve zamanlar katarak... (Karakoyunlu 2014: 75).

- ./ . - - ./ . - - ./ . -

mefûlü mefâ'îlü mefâ'îlü fe'ûl

a a x a”

Rubâîlerdeki aşk ve sevgi bir kadına duyulabildiği gibi diğer insanlara da duyulur. Çocuk sevgisi, eş dost sevgisi de şiirlerin temaları arasında yer almaktadır.

Rubâîlerde dünyadaki insanlardan söz eder Karakoyunlu. Etrafımızda hem şeytan hem de derviş tipli insanların bulduklarını dile getirir. Bencil kişiler bizleri üzerler. Çünkü nefsin putu ve iblisi vardır. İmanın olmadığı, kiblenin bilinmediği yerde gafil olan çaktır.

Yılmaz Karakoyunlu rubâîlerinde insan ve yaşamı anlatırken kimi karşıtlıklardan da yararlanmaktadır. Şöyle ki, bahar ve güz, yaz ve kış, gece ve gündüz, mazi ve ati, gülme ve ağlama, haz duyma ve acı çekme, yaşam ve ölüm, hayal ve gerçek, iman ile şeytan çoklukla karşıtlıklar hâlinde sorgulanmaktadır. Tüm bunlarda amaç yaşam döngüsünü vermek ve mutlak gerçekliğe ulaşma isteğinden doğmaktadır.

Sonuç olarak Yılmaz Karakoyunlu'nun *Rubâîler* kitabındaki yüz otuz altı rubâîsi incelendiğinde, sanatçının şiir sanatı açısından klâsik bir zevke sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kendisinin roman, hikâye, tiyatro gibi düzyazılarını kurgularken tavrı farklı, rubâîlerini yazarken tavrı farklıdır. Rubâî dışında başka türde şiir yazmamıştır. Dolayısıyla rubâî onun özel tercihidir ve şair yaratıcı gücünü bu türe kanalize etmiştir. Böyle bir dikkat, Türk edebiyatında klâsik zevkin sürdürülmesinde ve rubâî türünün gelişiminde Yılmaz Karakoyunlu'yu özel bir konuma taşımaktadır. Rubâîler genel olarak incelendiğinde şair Yılmaz Karakoyunlu kadar, mütefekkir ve filozof Karakoyunlu'yu görebiliriz. Onun klâsik zevki devam ettiren estetik yönüne tanık olabiliriz.

Dolayısıyla Yılmaz Karakoyunlu'nun, Türkçeyi, aruz vezni ve şiirde kafiye konularını iyi bilmekte olduğunu, dünya görüşü ve yaratıcılığı ile bilinçli bir seçim sonucu rubâîyi seçtiğini söyleyebiliriz. Gelenek, divan şiiri, aruz vezni ve şiirde ahenk unsurlarını rubâîlerinde kullanmak konusunda bir üstattır. Seçkin bir tavrı vardır. Şiirlerde bireysel temalar yerine felsefî konulara ağırlık

vermiştir. Tasavvuf felsefesi, insanın varlığı, yaşam döngüsü, zaman ve varlık konuları şiirlerin ana temaları arasında yer almaktadır.

Kaynaklar

- Çalka, Mehmet Sait 2015. *Divan Şiirinde Rubâî*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Çetin, Nurullah 2012. *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Rubâî*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dilçin, Cem 1983. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 207-210.
- Dilçin, Cem 2003. "Cumhuriyet'in 80. Yılında Divan Şiiri Üzerine Düşünceler". *Türkoloji*, 16: 3-22.
- Gariper, Cafer 2017. "Rubai Bağlamında Şiir ve Felsefe". *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 9 /17, Ocak-Haziran: 105-116.
- Işık, İhsan 2004. "Karakoyunlu, Yılmaz". *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi. C.II*. Ankara: Elvan Yayınları, 1051-1052.
- Işık, İhsan 2007. "Karakoyunlu, Yılmaz". *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi. C.V*. Ankara: Elvan Yayınları, 2023-2024.
- İpekten, Halûk 1985. *Eski Türk Edebiyatı: Nazım Şekilleri*, Ankara: Birlik Yayınları, 97-105.
- Karakoyunlu, Yılmaz 2014. *Rubâîler*. Konya: Palet Yayınları.
- Özbek, Devrim 2020. "Yılmaz Karakoyunlu". <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/karakoyunlu-yilmaz> (erişim tarihi: 12 Aralık 2022)
- Şimşek, Tacettin 2021. "Çağdaş Türk Şiirinde Rubai". *Rubai*, 5, Eylül-Ekim: 4-9.
- Yerdelen, Cevat 1996. "Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Rubai", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 181-191.
- ?, 2010. "Karakoyunlu, Yılmaz". *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçıları Ansiklopedisi. C.II*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 589.
- ?, 2022. "Yılmaz Karakoyunlu", https://tr.wikipedia.org/wiki/Yılmaz_Karakoyunlu (erişim tarihi 10 Aralık 2022).

Hülya YILDIZ* (Eskişehir)

İrk Bitig'in 27. İrki Üzerine Bir Okuma ve Anlamlandırma Önerisi

1. Giriş

Kâğıda yazılı runik işaretli Eski Uygurca metinlerden biri olan ve toplam 65 ırk yani faldan oluşan İrk Bitig, Eski Uygurcanın y Mani diyalektiyle yazılmış küçük bir kitapçıktır. İlk olarak Thomsen tarafından 1912 yılında yayımlanan metin, sonrasında Orkun (1938), Malov (1951), İkeda (1984), Tekin (1993) ve Yıldırım (2014) tarafından tekrar tam metin olarak ele alınmıştır. Bunların dışında Clauson (1961), Arlotto (1970), Erdal (1977, 1997) gibi pek çok araştırmacının metni çeşitli açılardan değerlendirdiği ya da bazı ırklarda geçen sözcüklerle ilgili yeni okuma önerileri getirdiği incelemeler de bulunmaktadır.

İrk Bitig'in 27. ırkı Thomsen'den (1912) bu yana *bay är qonı ürküpän barmış bōrikä soquşmiş bōri ayzi ämsimiş äsän tükäl bolmiş tir anča biliñlär ädgü ol* şeklinde okunagelmıştır. Bu ırkın tek zorluğu, Erdal'ın da (1977) ifade ettiği üzere <msImIs> olarak yazılan sözcüktedir. Söz konusu sözcük bugüne kadarki çalışmalarda hep *ämsimiş* olarak okunmuş; Thomsen (1912) ve Malov (1951) tarafından 'emmiş'; Orkun (1938) ve Clauson (1972) tarafından 'sulanmış', Tekin (1993) ve Yıldırım (2013) tarafından 'zehirlenmiş' anlamlarıyla çevrilmiştir. Ancak söz konusu ırk incelendiğinde, araştırmacıların sözcükle ilgili yorumlarının ırkı semantik açıdan tamamlamadığı ya da sözcüğün yapısıyla ilgili açıklamaların Eski Türkçenin gramerine uygun düşmediği görülmektedir.

Bu makale İrk Bitig'in 27. ırkıyla ilgili yeni bir okuma ve anlamlandırma önerisi sunmak amacıyla kaleme alınmıştır. Araştırmada <msImIs> şeklinde yazılan işaret grubu *ämsimiş* 'dişsizmiş' şeklinde okunup *bōri ayzi ämsimiş* cümlesi 'kurdun ağzı dişsizmiş' olarak anlamlandırılmış ve Kırgızca *ämşiy-* ~ *ämşäy-* 'dişsiz görünümde olmak (dişler dökülüp çene öne doğru çıktığında)' (Yudahin, 1985, s. 454) fiili bu okuyuşa kanıt gösterilmiştir. Çalışma dört bölüm olarak düzenlenmiştir. Giriş başlığını taşıyan birinci bölümde İrk Bitig ile ilgili

* Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-1496-1617

belli başlı çalışmalara yer verilmekte ve makalede ele alınacak soruna değinilmektedir. İkinci bölümde, 27. ırkla ilgili geçmiş okuma ve anlamlandırma çalışmaları üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölüm, yeni bir anlamlandırma önerisinin okuyucunun dikkatine sunulduğu bölümdür. Dördüncü bölüm olan sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular özetlenmektedir.

2. Irk Bitig'in 27. Irkıyla İlgili Geçmiş Okuma ve Anlamlandırma Çalışmaları

İncelemenin bu bölümünde Irk Bitig'in 27. ırkıyla ilgili geçmiş okuma ve anlamlandırmalar kronolojik sırayla ele alınacaktır. Burada sırasıyla Thomsen (1912), Orkun (1938), Malov (1951), Clauson (1972), Erdal (1977), Tekin (1993) ve Yıldırım'ın (2013) çalışmalarına yer verilecektir.

2.1. Thomsen (1912)

Irk Bitig metnini ilk yayımlayan araştırmacı olan Thomsen, yukarıda belirtildiği gibi okuduğu 27. ırkın tamamını “A rich man's sheep took fright and went away. It met a wolf. The wolf's mouth (still) sucked (?) (The sheep) was hale and hearty. Know ye this. This is good. [Zengin bir adamın koyunu ürküp kaçmış. Bir kurda rastlamış. Kurdun ağzı (hâlâ) emiyormuş (?). (Koyun) sağ salim kalmış, der. Şöyle biliniz. Bu iyidir.]” şeklinde çevirmiştir (s. 201). Thomsen, bu ırkla ilgili notlarında *ämsi-* yanında *ämši-* okuyuşuna da yer vermiş, bağlama bakıldığında sözcüğün ‘dişsiz olmak, ısıramamak’ anlamlarına gelmesi gerektiğini ancak sözcüğün esas anlamının muhtemelen *äm-* ‘emmek’ olduğunu belirtmiştir (s. 212, 213). Thomsen ayrıca burada anlamını vermediği Osmanlıca *ämzä-* (?) ve Teleütçe *ämši-* ‘herabhängen [sarkmak]’ fiillerine de yer vermiştir.

2.2. Orkun (1938)

Orkun, Eski Türk Yazıtları II’de 27 ırkı “Zengin adam koyunu ürküp varmış. Kurda rastlamış. Kurdun ağzı sulanmış. Sağ, keyifli olmuştur. Bunu biliniz. İyidir bu.” şeklinde çevirmiştir (s. 80). Orkun’un fiili Thomsen gibi *ämsimiş* şeklinde okuduğu ancak Thomsen’den farklı olarak *böri ağızi emsimiş* ibaresini ‘kurdun ağzı sulanmış’ diye çevirdiği görülmektedir. Orkun numarasını XVII yerine yanlışlıkla XXVIII şeklinde verdiği ırkla ilgili kısa notta (s. 93) anlamını vermeden DLT’deki *ämsä-* fiiline gönderme yapmaktadır. Kaşgarlı’nın ‘emmek istemek’ (Atalay 2006: 278) anlamıyla kaydettiği bu veri, *äm-* ‘emmek’ fiilinin istek biçimidir (Clauson 1972: 164).

2.3. Malov (1951)

Malov’un çalışmasında 27. ırk “Govoryat: Obtsa bogaça, ispugavşis', pobejala i stolknulas' s volkom. Volk sosal u neyo (moloko). Ona ostalas' sovsem blagopolučna (jiva). Tak znayte: Eto xorošo. [Der ki: Zengin adamın koyunu ürküp kaçmış ve kurtla karşılaşmış. Kurt onun sütünü emmiş. (Koyun) tamamen

sağ salim (canlı) kalmış. Şöyle bilin: Bu iyidir.]” (s. 87) şeklinde çevrilmiştir. Malov *böri ayzî ämsimiş* okuduğu (s. 82) ibareyi “Kurt onun sütünü emmiş” şeklinde yorumlayarak Thomsen ve Orkun’un aksine bu kısa cümlelerin öznesinin *kurt* olduğunu düşünmüştür. Parantez içinde verilen *moloko* ‘süt’ sözcüğü ise Malov’un ırktaki *ayzî* sözcüğünde yer alan <AGz> işaretlerini *aguz* ‘ağız sütü’ sözcüğüyle bağdaştırmak istediğini gösteriyor olabilir.

2.4. Clauson (1972)

Clauson *ämsi-* olarak okuduğu fiil için *äm-* fiilinin benzerlik biçimi (s. 164) açıklamasını not düşmüş, *böri ayzî ämsimiş* ibaresini “The wolf’s mouth watered [Kurdun ağzı sulanmış]” şeklinde çevirmiştir. Ayrıca İrk Bitig’deki *ämsi-* fiilini türettiğini varsaydığı *-sı/-si-* ekini fiilden fiil türeten ekler arasında sıralayarak benzerlik fiilleri türeten bu ekin çok nadir olduğunu, ekin aynı zamanda isimlerden de sözcük türettiğini belirtmiş ve aynı yerde *äm-si-* örneğini vermiştir (s. xlvı). Ancak Clauson’un (1972) sözlüğünde *-sı* ile biten diğer veriler olan *açığ+sı-* (s. 24), *kak+sı-* (s. 613), *suv+sı-* (s. 793), *yag+sı-* (s. 908) fiillerinin hepsi DLT’de geçen ve isim köklerinden türemiş veriler olup Eski Türkçede fiilden fiil türeten bir **-sı-* ekinin varlığı tamamen kuşkuludur.

2.5. Erdal (1977)

Thomsen tarafından açıklanmalı notlarla yayımlanmasından sonra İrk Bitig metnini ilk defa ayrıntılı bir biçimde yeniden ele alan Erdal, 1977’de yayımladığı makalesinde 27. ırktaki <msImIs> işaret grubuna da değinmiştir. Erdal şimdiye kadar hiçbir yerde ortaya çıkmamış olsa da bu fiilin herhalde *ämsimiş* şeklinde okunması gerektiğini fakat Eski Orta Asya Türkçesinde *+sı-* ile türetilmiş tek bir fiile bile rastlanmadığını belirtmiştir (s. 98). Erdal ayrıca DLT’de *+sı-*’lı fiillerin çok olduğuna, eğer *ämsi-* fiili bir türevse bunun *äm* ‘ilaç’ isminden türemiş olması gerektiğine değinerek Orkun ve Clauson’un ‘ağız sulanmak’ çevirilerini eleştirmiştir (s. 98).

2.6. Tekin (1993)

Kendisinden önceki araştırmacılar gibi sözcüğü *ämsi-* okuyan Tekin, *böri ayzî ämsimiş* ibaresini “The wolf’s mouth (somehow) got poisonous [Kurdun ağzı (her nasılsa) zehirlenmiş]” (s. 15) şeklinde çevirmiştir. Tekin ayrıca Thomsen, Orkun ve Clauson’un çevirilerine değinmiş ve *+sı-* ekinin sadece isimden fiil türettiğini belirten Erdal’ın (1977) Clauson’u eleştirmesine hak vermiştir. Tekin’in görüşü, *ämsi-* fiilinin ‘to become poisonous [zehirlenmek]’ anlamına geldiği yönündedir ve kendisi bu okuyuşa destek olarak Yakutça *ämtiy-* ‘zehirlenmek, zehirli olmak’ (s. 36) fiilini göstermiştir. Ancak Tekin’in önerdiği ‘zehirlenmek’ fiili kendisinden önceki *ayzî* kelimesiyle birlikte düşünüldüğünde semantik açıdan kabul edilir olmaktan uzaklaşmaktadır. Çünkü ‘zehirlenmek’ fiilinin öznesinin *böri ayzî* değil, *böri* olması gerekmektedir. Üstelik bu yoruma

göre, eğer kurt ağız yoluyla zehirlendiyse, etçil bir tür olan bu canlının yiyeceği bir et parçasına, avladığı bir canlının bedenine ya da bulduğu bir hayvan leşine insan yapımı kimyasal bir madde bulaşmış olmalıdır. Bu da Irk Bitig metninin yazıldığı yüzyıldan oldukça uzakta ve modern bir bakış açısıyla düşünülmüş bir yorumdur.

2.7. Yıldırım (2013)

Irk Bitig'in tamamını yeniden yayımlayan son araştırmacı olan Yıldırım'ın çalışmasında 27. ırk Tekin'de olduğu gibi yorumlanmış ve *böri ayzi ämsimiş* ibaresi “Kurdun ağız zehirlenmiş” şeklinde çevrilmiştir (s. 368).

3. Yeni bir okuma ve anlamlandırma önerisi:

Yukarıdaki çalışmalara bakıldığında, Irk Bitig metninin 27. ırkıdaki *böri ayzi* <msImIs> cümlesinde geçen <msImIs> işaret grubunun Thomsen'den (1912) bu yana daima *ämsimiş* şeklinde okunduğu görülmektedir. Buna karşın sorunlu sözcük Thomsen (1912) ve Malov (1951) tarafından 'emmiş'; Orkun (1938) ve Clauson (1972) tarafından '(ağız) sulanmış', Tekin (1993) ve Yıldırım (2013) tarafından 'zehirlenmiş' anlamlarıyla çevrilmiştir. Erdal (1977) ise kendisinden önceki anlamlandırmaları kabul etmemekle birlikte fiile belli bir anlam vermekten kaçınmıştır. Tekin de (1993) Orkun (1938) ve Clauson'un (1972) “Kurdun ağız sulanmış” çevirisini bunu izleyen *äsän tükäl bolmiş* “(Koyun) sağ salim olmuş” cümlesiyle bağdaşmadığı için eleştirmiştir. Gerçekten de 27. ırkın bu noktasında yırtıcı bir kurt ile karşılaşan evcil bir koyunun beklenmedik bir biçimde sağ kalması anlatılmakta ve bu olağan dışı gelişmeye istinaden 27. ırk *anča biliñlär ädgü ol* “Şöyle biliniz: (bu fal) iyidir” şeklinde güzel bir kehanetle sonlanmaktadır. Normal koşulda koyunla karşılaşan bir kurt, saldırdığı hayvanı pençeleriyle zapt edecek ve ağızındaki sivri dişleri boğazına geçirip onu öldürecektir. Ancak 27. ırkta çizilen tasvire göre kurdun “ağız” öyle bir durumdadır ki koyun yaşamaya devam etmiştir. Buna göre ırkın ilgili cümlesi Thomsen'in (1912: 212-213) zamanında isabetle işaret ettiği üzere ‘dişsiz olmak, ısırılmamak’ anlamında bir fiille bitmelidir. Gelgelelim, <msImIs> işaret grubundaki ilk <s>'nin transkripsiyonu s ile yapılp buradaki fiil âdet olduğu üzere *ämsi-* şeklinde okunduğunda ne tarihî ne de çağdaş Türk dillerinde böyle bir fiile rastlanabilmektedir.

Bilindiği üzere, Irk Bitig'in ortografik özelliklerinden biri, *ş* sesi için ayrı bir işaret bulunmamasıdır. Metinde art ve ön s işaretleri *ş* sesi için de kullanılmaktadır (Tekin 1993: 3). Bu durumda, <msImIs> işaret grubundaki ilk <s>'nin transkripsiyonunu s ile değil, *ş* ile yapmak ve fiili *ämşi-miş* okumak mümkündür. Buradaki *ämşi-* fiili yine hiçbir tarihî metinde tespit edilemeyecektir; ancak çağdaş Kırgızcadaki *ämşäy~ämşiy-* ‘dişsiz görünümde olmak (dişler dökülüp çene öne doğru çıktığında)’ (Yudahin 1985: 454) fiili tam

aradığımız karşılıktır. 27. ırktaki tasvire göre, koyunun karşılaştığı kurt o kadar yaşlı bir hayvandır ki ağızındaki dişleri dökülmüştür ve muhtemelen tamamen güçten düşmüş bir hâlde ölümü beklemektedir. Koyun bu nedenle sağ kalabilmiştir. Öyleyse 27. ırktaki cümlenin *böri ağızi ämsimiş* “Kurdun ağızi dişsizmiş” şeklinde okunup anlamlandırılması ve *ämsi-* ‘dişsiz olmak’ fiilinin yeni bir veri olarak İrk Bitig’in söz varlığına eklenmesi düşünülebilir. Kırgızca fiilin sonunda görülen -y türemesi ise Kırgızcada Moğolcadan alıntı olarak yer alan ve kişinin yüz şeklini, bedensel özelliklerini, bir nesnenin görünümünü, biçimini ve yapısını karakterize eden söz sonu -y’li¹ figüratif fiillerin² (Shamayeva ve Prokopeva 2018: 1782) etkisiyle gerçekleşmiş olmalıdır.

4. Sonuç

Bu çalışmada İrk Bitig metninin 27. ırkındaki *böri ağızi* <*msImIs*> cümlesinde geçen <*msImIs*> işaret grubu ele alınmıştır. Bu cümleye dair evvelki okuma ve anlamlandırma denemeleri kronolojik olarak değerlendirilmiştir. Makalede, transkripsiyonu bugüne kadar *ämsimiş* şeklinde yapılan işaret grubunun *ämsimiş* ‘dişsizmiş’ şeklinde okunup anlamlandırılabilmesinin mümkün olduğu gösterilmiş ve Kırgızca *ämşäy-* ~ *ämşiy-* ‘dişsiz görünümde olmak (dişler dökülüp çene öne doğru çıktığında)’ fiili bu okuyuşa kanıt olarak sunulmuştur. Bu öneri doğrultusunda, söz konusu cümlenin tümü *böri ağızi ämsimiş* “Kurdun ağızi dişsizmiş” şeklinde okunup anlamlandırılmıştır.

Kaynaklar

- Aarlotto, A. Thomas 1971. ‘Old Turkic oracle books’. *Monumenta Serica XXIX*: 685-696.
- Atalay, Besim (haz.) 2006. *Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügat-it-Türk*. 5. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, Gerard 1961. ‘Notes on the İrk Bitig.’ *Ural-Altaysche Jahrbücher* 33: 218-225.
- Clauson, Gerard 1972. *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Erdal, Marcel 1977. ‘İrk Bitig Üzerine Yeni Notlar.’ *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 87-119.
- Erdal, Marcel 1997. ‘Further Notes on the İrk Bitig.’ *Turkic Languages I*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 63-100.

¹ Örn. Kır. *baltay-* ‘şişman ve hantal olmak’ (Yudahin 1985: 106) < Moğ. *baltay-* ‘to be stubby or thickset [güdük ve tıknaz olmak]’ (Lessing 1960: 81); Kır. *çormoy-* ‘kalın dudaklı ve suskun olmak; (kalın dudaklarını) şişirmek’ (Yudahin 1985: 369) < Moğ. *çorbuy-* ‘to protrude the lips, pout [dudakları şişirmek, dudak bükmek]’ (Lessing 1960: 198).

² Bu fiiller Kırgızca dışında Yakut, Tuva ve Tofalarcada, bu dillerden daha az sayıda olmak üzere Altayca, Hakasça, Kazakça, Karakalpakça, Özbekçe, Tatarca ve Başkurtça gibi Moğolcadan etkilenen dillerde alıntı olarak görülen ve Moğolcanın karakteristik özelliklerinden olan sözcükleridir (Rassadin 1980’dan aktaran Shamayeva ve Prokopeva 2018: 1781).

- Ikeda, Tetsuro 1984. ‘古代トルコ語の占い文書 (Īrq Bītīg) に就いて [The Īrq Bītīg, an Ancient Turkic Book on Divination].’ *Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences*, 6/1, 81-125.
- Lessing, Ferdinand 1960. *Mongolian English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Malov, Sergey Efimoviç 1951. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. Teksti i issledovaniya*. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Orkun, Hüseyin Namık 1938. *Eski Türk Yazıtları II*. İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- Rassadin, V. I. 1980. *Mongol-Buryat Loanwords in Siberian Turkic Languages*. Moscow: Science.
- Shamayeva, Anastasia Egorovna ve Prokopeva, Svetlana Mitrofanovna 2018. ‘Concept analysis of Yakut figurative verbs with Mongolian parallels’. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*. Eylül 2018 Özel Sayısı: 1778-1785.
- Tekin, Talat 1993. *Irk bitig. The book of omens*. *Turcologica* 18. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Thomsen, Wilhelm 1912. ‘Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-Huang.’ *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. Cambridge: Cambridge University Press, 181-227.
- Yıldırım Fikret, Aydın Erhan ve Alimov Risbek 2013. *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: Bilge Su.
- Yudahin, Konstantin Kuzmiç 1985. *Kırgızsko-ruskiy slovar'*. Frunze: Sovetskaya Ėnsiklopediya.

Zhanna YUSHA* (Novosibirsk)

Orta Asya Türk ve Moğol Halklarında Yılbaşının Kutlanması

0. Giriş

Yeryüzünde birçok manevi kültürde takvime (ay takvimine) dayalı gelenek ve görenekler özel bir yere sahiptir. Bu kültür, o halkların farklı etnik, sosyo-politik, tarihî ve kültürel yaşamlarını gösterir. Türklerin yıllık takvimi ise Moğollarla benzemektedir: yılda “ilkbahar-yaz” ve “sonbahar-kış” şeklinde iki ana mevsim yer alır [Zhukovskaya 2002: 45]. Bu durum ise eskiden, hayvancılıkla yaşamlarının sürdüren göçebe halkların, böylece bir yılı iki mevsime ayırmasına işaret eder [Tokarev 1983: 96].

Bugün ise Doğu ve Orta (Central) Asya halklarında yılbaşı bayramı resmî olarak iki kez kutlanmaktadır. Birincisi: Avrupa’da yılbaşı Miladi takvimine göre (1 Ocak’ta), ikincisi ise Doğu halklarında kutlanan ay takvimine göredir. Bu vesileyle, Moğol bilim adamı N. Zhukovskaya [1985: 189], "daha önce olduğu gibi, her Moğol'un Tsagaan Sar'ı ‘gerçek’ yeni yıl olarak gördüğünü" belirtir. Son zamanlara kadar devam edegelen, ay takvimine göre kutlanan Yılbaşı bayramı Türk-Moğol halkları için en önemli bayramlardan biridir. Bütün halklar tarafından en sevilen, en önemsenen ve coşkuyla kutlanan özel bir bayramdır. Yılbaşı kutlaması için insanlar bütün yıl boyu hazırlanırlar, bu gelenek böylece eskiden beri devam etmektedir.

Ay takvimine göre kutlanan bu yılbaşı bayramının sabit bir kutlama tarihi yoktur, genellikle Ocak ayının sonundan başlayıp Şubat ayının sonuna kadar kutlanmakta ve her sene değişmektedir. Çin’de, Kore’de ve Japonya’da yılbaşı kutlamasının tarihini tarım kültürünün altmış devir şekli belirler [Kalendarniye obraydi i obichai 1985: 323]. Onun için bazen Çin’de kutlanan yılbaşı bayramı, bazen Rusya’da ve Moğolistan’da yaşayan Tuva, Altay, Buryat, Moğol gibi Türk-Moğol halklarının kutladığı bayram, göçebe Tibet-Moğolların ay takvimi ile örtüşmez. Bu yüzden Yılbaşı bayramıyla tarihleri örtüşmeyebiliyor (farklı günlere denk gelebiliyor). Ancak aynı zamanda Çin’de yaşayan Türk-Moğol

* Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi, Filoloji Enstitüsü, e-mail: zhanna-yusha@yandex.ru, ORCID 0000-0002-4076-4553

halkları, Yeni Yılı ikamet ettikleri ülkede kabul edilen tarihte kutlarlar ve onlar ortak bir inanç ve gelenek katmanına sahip olan Türk-Moğol halklarının özelliği olan yeni yılı kutlamasının genel modelini takip ederler.

Aşağıdaki tabloda, Çin, Rusya ve Moğolistan halklarında Yeni Yıl kutlamasının farklı ve aynı günlere denk geldiğini göstereceğiz:

Çin’de yılbaşı kutlaması tarihleri:	Rusya, Moğolistan’da Yılbaşı kutlaması tarihleri Çin’den farklı günlere denk geldi.	Çin, Rusya, Moğolistan’da Yılbaşı kutlaması tarihleri aynı günlere denk geldi
2012 yılında - 23 Şubat	2012 yılında – 22 Şubat	
2013 yılında - 10 Şubat	2013 yılında – 11 Şubat	
2014 - 31 Şubat		2014 yılında – 31 Şubat,
2015 - 19 Şubat		2015 yılında – 19 Şubat
2016 yılında - 8 Şubat	2016 yılında – 9 Şubat	
2017 yılında - 28 Ocak	2017 yılında – 27 Şubat	
2018 yılında – 16 Şubat		2018 yılında – 16 Şubat
2019’da - 5 Şubat		2019 yılında – 5 Şubat
2020 yılında – 25 Ocak	2020 yılında – 24 Şubat	
2021 yılında – 12 Şubat		2021 yılında – 12 Şubat
2022 yılında – 01 Şubat	2022 yılında – 2 Şubat	
2023 yılında – 22 Ocak	2023 yılında - 21 Şubat	

1. Yılbaşı Kutlaması Hakkında Mitolojik Görüntüler

Geleneğe göre, Yılbaşı bayramını Tuvalar ‘Şagaa’, Altaylar ‘Çaga’, ‘Çaga-Bayram’ Buryatlar ‘Sagaağın’, Moğollar ‘Tsagaan Sar’, Sarı Yugurlar ‘Akay’, Shira Yugurlar ‘Tsagaan Sar’ ifadeleriyle söylemektedirler. Bu halklar için Yılbaşının gelişi ilkbaharın geldiği zamandır. Son yıllarda bizim saha çalışmalarından edindiğimize göre, Yılbaşının geldiği andan itibaren Türk-Moğol halklarında insanlar ve hayvanların yaşlarına bir yaş eklenmiş olur. Örneğin, Çin’deki Tuvalar eskiden günümüze kadar böyle sanıyorlardı: *“Ben 28 yaşındayım, bu Yılbaşında 29 yaşa gireceğim. Yılbaşında bir yaş daha ekleneceği için 29 yaşında olacağım”* (Sinjan-Uygur rayonu, Aldat aymagi, Akhaba koyu, Ulaanbayir, 2011 yıl).

Türk-Moğollar, on iki yıllık döngüye göre bir kişinin doğum yılına büyük önem verirler. Birçoğu, önümüzdeki yıldan nelerin beklenebileceğini, hangi eylemleri gerçekleştirmenin yılı sağlık ve esenlik içinde geçirmesini sağlayacağını önemsiyor. Çin Tuvalarının arasında çalışırken, orta ve yaşlı insanların doğum yılını sorduğumda doğum yıllarını on iki yıllık bir döngüye göre adlandırdıklarıyla sıkça karşılaştım. Genellikle yaşlı insanlar doğum tarihini ve ayını bilmiyorlardı (belgelerinde yanlış tarih ve ay gösterdiğini söylediler), ancak onlar için doğumlarının tam yılını [Fare, İnek (Öküz), Tavşan, Ejderha, Yılan, At, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek, Domuz] bilmek önemliydi. Doğum yılını bilen kişi, önümüzdeki yılın hangi elementli (rüzgâr, ateş, su, hava) olacağını bağımsız olarak ortaya çıkarabilir.

Türk-Moğol kültüründe, hayvan döngüsünün on iki yıllık takvimine dayanan yılların sırasını ve adlarını koruyan günlük saatin varlığı ilginçtir. Bir günün “saatleri on iki çift saate bölünür ve her saat hayvanlardan birinin adıyla belirlenen: fare saati (0-2), boğa saati (2-4), kaplan saati (4-6), tavşan saati (6-8), ejderha saati (8-10), yılan saati (10-12), at saati (12-14), koyun saati (15-16), maymun saati (16-18), tavuk saati (18-20), köpek saati (20-22), domuz saati (22-24) olarak adlandırılır [Zhukobskaya 1985: 175]. Geçmişte, ritüel uygulamasında bu tür saat atamaları büyük önem taşıyordu. Aynı zamanda Çin Tuvaları gibi Rusya'nın Türk-Moğol halkları da 12 yıllık döngüye, bu döngünün doğdukları yılı hakkındaki bilgilere bağlı kalıyorlardı. Örneğin, Çin Tuvaları düğün ritüellerinde belirli saatlere bağlı kalarak, sözde belirli bir kişi için refah içinde olurlar. Bu nedenle, gelin kendi doğum yılının uygun bir saatinde, ailesinin evinden damadın evine gitmek zorundadır.

Araştırmacı Grigoriy Kurbatskiy'e göre, aynı konuşma tarzları, yani Yılbaşına göre yaş belirleme durumu, 1970 yıllarda Rusya'daki Tuvalarda da vardı ve bu konuda o, şunları söylemekte idi: “*Ben şu kadar Yılbaşı kutladım*”. Ne kadar Yılbaşı kutladıysa o kadar yaşta olduğu belli olurdu. O yüzden yeni doğan bebek bir yaşında kabul edilirdi, Yılbaşından önce doğan bebek 2 yaşında kabul edilirdi [Kurbatskiy 1973: 9]. Ancak, Rusya'daki yaşayan şimdiki Tuvalar için bu gelenek neredeyse unutulmuş, devam etmemektedir. Rusya'da yaşayan bugünkü Tuvalar için hayatlarına yaş ekleme günü, onların biyolojik doğduğu gündür. Aynı zamanda Çin Tuvaları gibi Türk-Moğol halkları da 12 yıllık döngü, bu döngünün hangi yılında doğdukları ve bu yıl hakkındaki bilgilere bağlı kalıyorlardı. Doğu döngüsü, doğum yılının önemine özellikle inanan Buryatlar, Tuvalar ve Moğollar arasında gözlemlenir. Yılbaşı gecesi ve sonrasında Budist tapınaklarda *hurulaları* ziyaret ederler, astrolog lamalara yönelirler.

Rusya'da yaşayan Tuva, Altay ve Buryatların eskiden, Sovyet zamanında “*Şagaa, Çaga, Tsagaansar*” yılbaşı bayramları yasak idi. Tarihsel verilere göre, Tuva Halk Cumhuriyetine (1924-1944) 1929'da Yeni Yıl kutlamalarına ay

takvimine göre Shagaa'ya geleneksel bir yasak getirildi. Eski tatiller yerine ideolojik bir renge sahip yenilerini tanıtmaya başladılar» [Istoriya Tuvi 2001: 262]. 1989 yılında Tuvanın başkenti Kızııl'da 60 yıllık yasaktan sonra Sagaa ilk defa kutlanmıştır.

Şu anda ise, Rusya'da yaşayan bazı halklarda, mesela Aldaylarda yılbaşı bayramları modern yaşamın etkileri altında kutlanmaktadır, bu bayram geleneğini, kutsallığını, şenliğini, çoğunluğunu kaybetmiş durumdadır. Son yıllardaki saha çalışmalarının sonuçlarına göre, Çin'de yaşayan küçük halklardan biri olan Tuvalar, Oyratlar, Uryanhaylar, Sarı Uygurlar ve Şira Uygurlarda Yılbaşı kutlamaları tüm aşamalarıyla, en arkaik özelliklerini koruyarak kesintiye uğramadan devam etmektedir. O zamanki kültürel devrim yıllarında (1966-1976) bile kesintiye uğramadan, merkezden uzak yerlerde yaşatıldığından korunabilmiştir. Bugün ise, Türk-Moğol halklarında Yılbaşı ritüelleri birbirini takip eden üç aşamadan oluşmaktadır: **Yılbaşı öncesi**, **Yılbaşı kutlaması** ve **Yılbaşı son aşaması**. Her aşaması çeşitli geleneklerden, mitolojik görüntülerden ve geleneksel inançlardan oluşmaktadır.

2. Yılbaşı Öncesi Aşama

Yılbaşı öncesinin birinci ön aşaması sonbaharda başlar, bu şekilde köyde yaşayan insanlar ve çobanlar süttten yapılan yemekleri ve içkileri Yılbaşı kutlamasında sunarlar. Yılbaşı ritüellerinde yemekler önemli bir rol oynamaktadır. Et ve süt ürünleri hem günlük yemek hem de bayram yemeğidir. Geleneksel ritüellerde, ritüel yemekleri kutsal bir karakter kazanmıştır. Her Yeni Yıl aşaması için, belirli bir dönemin temel görevlerini simgeleyen özel bir yemek kodu, karakteristiktir. Tüm süt ürünlerine beyaz yiyecek (*ак чем, цагаан хоол*) adı verilir, bölgelerin sahibi olan ruhlara kurbanlık bir hediye olarak kullanılır ve böylece onlardan korunma ve himaye istenirdi. Bu kurbanlık yiyecekler, (*deezhi дээжи* (тув.), *дээж* (бурят., монг.) denir) saygı duyulan süt ürünleri ve et parçalarıdır.

İkinci aşaması ise Yılbaşına on gün kala başlar. Bu aşamada evlerde yoğun bir temizlik yapılır, çamaşır ve giysiler yıkanır, mutfak gereçleri temizlenir ve yaşanılan evlerin etrafı yani çevresi de temizlenir. Böylece, geçen yılın tüm olumsuzluklarının ve negatifliklerinin, bu yapılan temizlikle giderileceğine inanılır, çünkü her takvim döngüsü (gün, ay ve özellikle yıl) kademeli bir "cüruf", atık, yıkıcı güç birikimi ile karakterize edildiğinden sonuç olarak aşınır, eskir, arınmayı garanti eden özel, ritüel olarak resmileştirilmiş prosedürler gerektirir [Bayburin 1993:40].

Bugünlerde, temizlik ve geçen yılık çamurdan kurtulma fikrinin ifade ettiği prosedürleri yerine getirmek için, ay takviminde olumlu günler hakkındaki fikirlere dikkat edilir. Giden yılın son ayının 25 ila 28'i olumlu olarak kabul edilir.

Bugünlerde, evde sıradan yıkamaya elverişli olmayan şeyleri (halılar, battaniyeler) ve kıyafetleri (koyun derisi palto, şapka) çıkarırlar, bu eşyaları insanlar dışarıya çıkıp karda temizleyebilirler. Ancak, bu temizleme işi ay takvimine göre giden yılın son günlerinde (29, 30) yapılmaz, çünkü olumsuzluk olarak kabul edilir, evden bir şeyler ve kıyafetler çıkarılmaz. Mümkün ise, bu ay sonu değil daha önceki günlerde temizlik işlerinin yapılmış olması gerekir [Yusha 2018:281].

Temizlik ayinleri sadece maddi nesnelere için değil, aynı zamanda bir kişinin fiziksel saflığı için de karakteristiktir. Bu nedenle, Yılbaşı öncesi günlerde çocuklar da dâhil olmak üzere yıkanmak, özenle temizlenmek gelenekseldir. Çin'deki Tuvalarda yıkamak için *artış* suya eklenir, bu durum geleneksel görünümünde kötü olan (hastalık, mutsuzluk gibi) her şeyden arınmayı sembolize eder.

Mitolojik fikirlere göre, önceden hazırlanmış Yılbaşı yemeği, ailenin refahı ve servetinin, gelecek yıldaki bolluk ve doygunluğun, bir yıldan diğerine geçmenin anahtarıydı. Bu nedenle, Yılbaşı sofrasının hazırlanması çok ciddiye alınır. Moğollar, Sagaan Sar sırasında "tüm ayda bol miktarda yemek yemenin arzu edilir olduğuna, bunun yılın geri kalanında bolluğu sihirli bir şekilde etkilemesi gerektiğine" inanırlardı [Zhukovskaya 1985: 185].

Fotoğraf 1. Çin'deki Tuvalar arasında Sagaa zamanında yapılan yeni yıl kutlamasına hazırlanma.

Çin Tuvalarında odun kesilmesi kesinlikle yasak olduğu için yeni yıl kutlamaları sırasında ev sahipleri yakacak odunu önceki günlerde hazırlar. Gelecek yılın ilk günlerinde keskin sesler çıkarsa, o zaman yeni yılda amaçlanan iyi talihin korkutabileceğine inanılır, diğer bir deyişle yüksek sesin halk kültüründe büyük bir rolü vardır. Çin mitolojisinde de benzer yasaklar mevcuttur. Çinliler, Yeni Yılın başlamasından sonra "yemek pişiremez, kesici ve bıçaklayıcı nesnelere kullanamaz ..." [Malyavin 1989: 102].

Yılbaşından bir gün önce Türk-Moğol halklarında doğada kutlama ritüeli için bir tepede veya dağda özel bir yer hazırlanır. 30. sayı - giden yılın son günü Türk-Moğol halklarında "kapalı, geçilmez" anlamında *бүдүү* "büdüü" veya *битуун* "bituun", *күчүн* "küçün" olarak adlandırılır. Çin'deki Tuvalarda bu gün aynı zamanda *chapsar* ("mola") olarak da adlandırılır, çünkü inançlara göre, Yılbaşı arifesinde, yıllık döngünün sona erdiği ve yenisinin başlaması gereken eski ve gelecek yıl arasında bir boşluk var. Bugünde, Rusyadaki Budistler – Buryatlar, Tuvalar Budist tapınaklarına gidip dua ederler.

Türk-Moğol halklarının eski inanışlarına göre, geçen yılın son günü, eskiyle yenisinin mücadelesi, eskiyle devam etmek zorunda kaldığında ve yenisinin doğduğunda geçici bir sınırla ilişkili artan bir tehlike ile karakterize edilir. Bu geçiş döneminde kötülük ruhu aktif olur, eski ve geleneksel anlamda yeni olan ve kötülük arasındaki ritüel çatışması, takvim ayinlerinin karakteristiği görülür. Bu nedenle, eskilerin üstesinden gelmek için yeni zamana yardımcı olmak amacıyla, insanlar, yeni yılın başlangıcını hızlandırmak için giden yılı başarıyla tamamlamak için tasarlanmış bazı ritüeller düzenler ve gelenekleri yerine getirirler.

Bugünde Çin ve Moğolistan'ın Moğol halkları ve Tuvalar özel bir tören düzenler - bir ineğin veya koyunun kemiğini keser. Bu ritüelin gerçekleştirilmesinin nedeni, ilk olarak eski yılı "kovma" ve ikincisi de Yılbaşının yaklaşmasını sembolize eden "yeni olan her şeyin yolunu açma"dır.

Natalya Zhukovskaya'ya göre, Moğollar yeni yıl arifesinde "bir koçun kaval kemiğini kırıp kemik iliğini çıkarır, açılmamış sütlü şarap şişesini açarlar, sonbaharda hazırlanan ve işlenen eti açarlar [Zhukovskaya 1985: 180]. Aynı şekilde Çin'deki Tuvalarda yılbaşı gecesinde ev sahipleri misafirleriyle birlikte şenlik masasına oturur. Bayramın ana yemeği, bir inek veya koyunun uyluk kemiğinin haşlanmış etidir. Et yendiğinde ve kemik kaldığında uyluk kemiğini kırma (*чилиг кагары*) töreni yapılır. Bunu yapmak için kemiğe bir ritüel kurdele (*чалама*) bağlanır. Ardından, farklı ritüel eylemler gerçekleştiren konuklar arasından iki genç adam seçilir. Birincisi, baltanın bir darbesiyle kemiği tam ortasından ayırmaya çalışır ve ikincisi sokağa çıkar, bağırır: Geçilmez yarıldı! ("*Бүдүү чарылды! / Бүдүү хавырылды!*"). Mevcut herkes tarafından

yankılanıyor. Çıkarılan kemik iliği önce en yaşlı kişiye verilir, ardından tüm katılımcılar tarafından yenir.

Fotoğraf 2. Çin'in Tuvalarında uyluk kemiği yeme ritüeli.

Yılbaşı kutlaması törenlerinde tüm Tuvalarda – Çin, Moğolistan, Rusya'da yaşayan - Yeni Yılın ritüel metinlerinde, ilgi çeken şey sürekli aynı ifadelerin varlığıdır. Burada kullanılan yılların isimleri, çok renkli tanımları dikkat çekiyor. Giden Eski Yıl «буура чылы» “bir yaşındaki devenin yılı” (eski bir takvim zamanı olarak) . Yeni Yıl kelimesi «бодоган чыл» tam anlamıyla “yeni doğmuş deve yavrusunun yılı” olarak adlandırılır. Mesela bir örnek:

Буура чыл үнүп,	Сығыр yılı gelip
Бодаган чыл кирип,	Deve yavrusu yılı gelip
Өгбөн чыл үндү,	Yaşlı yıl gidiip
Өлчейлиг чыл кирди! [Yusha	Uğurlu yıl geldi!

2018: 286]

Yılbaşının geldiğini anlatmak için Türk halkları özel ifadeler kullanmaktadırlar. Mesela Tuvalar'da: *Чыл бажы келди, / Чылан бажы союлду - Chyl bazhi keldi, / Chylan bazhi soyuldu - Yılın başlangıcı geldi, / Bir yılın başı koptu.* Bu cümlelerin tüm etnik Tuva gruplarında varlığı, baharda yılanların derilerini değiştirdiği inancı ile bağlantılıdır. Bu bağlamda, mecazi anlamda ifade, “eskisi geçmişe gitti, yenilemeye başladı” anlamına gelir [Kurbatsky 1973:10]. Benzer fikirler Altaylarda *Gyulgayak (Дыйылгыяк)*, Hakas ve Şorlarda *Chyl Bazhy (Чыл бажы)* [Ukachina 2008; Butanaev 1996]

şeklinde bahar tatilinde telaffuz edilen yıllık zaman hakkındadır. Altaylarda: *Жыл жылып чыккай /, Жылан бажы сойылгай - Sürün, sürün, yeniden doğsun /, Yılın başı sırayla olsun* [Ukachina 2008: 311].

Bu ritüel metinlere dayanarak, Budizmden önce Tuvalar Yılbaşını, diğer Türk halkları gibi, bahar ekinoksunun yapıldığı bahar günü (21 Mart) kutlamışlar diye varsayabiliriz. Ardından, Budizmin etkisiyle Tuvalar, yaygın bir şekilde Budist dinine sahip Moğollar, Tibetliler, Çinliler Ocak-Şubat aylarında Yılbaşını kutlamaya başlamışlar. Bu nedenle, tüm Tuva gruplarında – Rusya’da, Çin’de, Moğolistan’da yaşayan - baharda Yeni Yıl ile ilgili, hayvanların bahar davranışlarının işaret ve alışkanlıklarının tanımlandığı ritüel metinler vardır. Ancak, bugün kültür ve dil taşıyıcıları bu kelimelerin anlamını anlamıyorlar, “öyle demek adetten”, “atalarımız böyle konuştu” diyorlar.

Rusya’daki Tuvalar, Buryatlara göre, eğer bir kişi Yılbaşı arifesinde uyursa, Buda Shakyamuni’nin uyuyan insanı hayata yaşayan insanlar listesine dâhil etmeyeceğine inanır. Bu, gelecek yıl uyuyan bir kişiye ölümüne kadar her türlü sıkıntıyı vaat edeceği anlamına gelir. Bu nedenle Tuvalılar ve Buryatlar, önümüzdeki yılın onlar için her bakımdan daha başarılı geçmesi için yılbaşı gecesi uyumamaya çalışırlar. Bu mitolojik inanışlar, bu âdetleri takip eden ve yılbaşı gecesini "gelecekteki mutluluklarını kaçırmamak için" uyumayan Çinlilerin mitolojik fikirlerine benzemektedir [Malyavin 1989:37]. Rusya’nın Budist merkezlerinde, Yeni Yıl şenliklerinin arifesinde, Budist rahiplerin Sagaalga, Sagaa, Caga Bayram’dan önceki gece en az sabah 3’ten sabah 6’ya kadar uyumaması tavsiye ediliyor. Rusya’daki Türk-Moğol halklarının gece nöbetinde, evden veya yurt dışına çıkmadan oynanabilecek çeşitli oyunlar oynamaları âdettendir. En yaygın oyunlar satranç (Tuv. *шыдыраа.*, Mog. *шагара*) ve astragalus’tur (Tuv. *кажык.*, Mog. *шагай*). Son oyunda, araştırmacılar sığır yetiştiriciliğini doğurganlığın büyüü ile bir ilişki görüyorlar [Zhukovskaya 1985: 184]. Ancak Çin’deki Moğollar ve Tuvalarda uyumanın yasak olduğu inancı yoktur, yeni yılın arifesinde, uyluk kemiği kırma ritüelinden sonra, yarın yeni yılın ilk gününü karşılamak için yaşlı ve genç herkes yatağa gider.

Çin Tuvalarının Yılbaşı ritüellerinde var olan mitolojik görüntülerinde, Çin Altayının* ruhu Ak-Ogben veya Sagaan-Ogben (*Ак-Өгбен, Сагаан-Өгбен*) imgesi özel bir yer tutmaktadır. Ak-Ogben, hayvancılığın patronu olarak hareket eder, insanlara mutluluk, refah verir. Onu kocaman, yaşlı, beyaz sakallı, beyaz bir irade çeken bir adam olarak tanımlıyorlar. Ak-Ogben, yaşadığı Çin’de Altay dağlarının tüm topraklarından sorumlu olmasına rağmen, popüler inançlara göre,

* Altay dağ sistemi, dört eyaleti içeren geniş bir alanda yer almaktadır: Rusya, Moğolistan, Çin ve Kazakistan. Altay Dağlarının hangi ülkede bulunduğuna bağlı olarak, buldukları yeri gösteren farklı bir coğrafi isme sahiptir: Rus Altayı, Moğol Altayı, Çin Altayı ve Kazakistan Altayı [Yusha 2018: 26].

her doğal nesnenin kendine has bir ruhu (ateş, dağlar, nehirler, vb.) vardır. Bu aynı karakter, Moğol halkları tarafından saygı gören Beyaz Yaşlı olarak da bilinir (Bur. *Sagan Ubgen*, Mong. *Tsagaan Awg*, Kalm. *Tsagan Ovgen*). Benzer görüşler “onu servet, mutluluk, şans, aile refahı, uzun ömür, doğurganlık, üreme tanrısı olarak onurlandırmak” olarak nitelendiren Moğol halklarının karakteristiğidir [Batchulun, 2015]. Moğolistan’da zahçinler Sagaan Sarin ilk gününde obo’ya taparlar ve bu ritüeli "Altay Tütsü" olarak adlandırırılar [Dampilova, Yusha 2021: 31].

3. Yeni Yıl Kutlaması

Rusya; Tuva, Altay ve Buryatlardan farklı olarak Yılbaşını güneşin ilk ışıkları ile dünya hâlâ karanlıkken kutlar. Çin ve Moğolistan’ın Türk-Moğol halklarında Yılbaşı kutlama ritüeli, güneşin dünyayı tamamen aydınlatmasından sonra gerçekleştirilir ve dualar o zaman başlar. Bu durum, güneş doğmadan önce *deeshi* tanrılarına serpm ritüeli gerçekleştirilmenin yasak olması ile açıklanır.

Yılbaşı kutlamalarının doğada, özel ritüeli, sadece erkekler tarafından yapılır: kurban ateşi yakma, kurban edici bir yangının inşası; ritüel yerin güneşle üç dolaşırı; ritüel kurdelelerin asılması; araziye serpm; *Hurai*, *Hurai* / *Hurei*, *Hurei* seslerinin tekrarlanması ile üçlü yürüyüş; tüm iyi dileklerin saygın bir kişi tarafından telaffuz edilmesi; tören katılımcılarının diz çökme duaları; fedakâr ateşi körüklemek.

Fotoğraf 3. Yeni Yıl kutlaması ritüeli.

Kurban ateşini tutuşturmak (süt ve et yemeklerinden), tüm Türk-Moğol halklarının takvim ayinleri için evrenseldir. Ritüelin gerçekleştirilme amacı, doğanın (sahibinin) ruhunu yatıştırmak ve gelecek yıl için her açıdan fayda sağlamaktır. Yeni Yıl şenlik ateşi sayesinde, bağışlanan yemeğin konuğun ruhuna teslim edildiğine inanılmaktadır. Yılbaşı geleneğinde sözlü kod, ritüelin ana fikri ile ilişkilendirilir ve katılımcıların ritüel eylemleri yorumlanır. Ritüel metinlerin telaffuzundan sonra katılımcıların kopyaları, ünlemleri iyi bir dileğin, sihirli kelimelerin etkinliğinin "sonucunu düzeltmek" için yapılır. Örneğin, khurei-khurei, ahre-ahre "ilahi güçlere başvurmak..., kutsamalar, iyilikler, mutluluklar çağırmak" anlamına gelir [Tatrintsev 2004: 308].

Bütün bunlardan sonra, erkekler Yeni Yıl selamlaşmalarını yaparlar (*shagalazhyr, cholukshuur, zolgo-* olarak adlandırılır): *kadak* adı verilen ipeki kumaşı ellerinde tutarken, yaşça büyük olanların elleri üstte küçüklerin elleri ise altta yer alır. Bu sayede yılbaşı selamlaşması gerçekleştirilir. Saygı, güven ve refah dilekleri dile getirilir. İpek *kadak*'lar beyaz, mavi, sarı renkleri olur, Bu Budist geleneğin etkisidir. Aynı gelenek, Çin Tuvalar ve Moğollar, Sarı Yugurlar, Rus Tuvaları, Buryatlar arasında da vardır. Ardından duaları tamamlayıp, erkekler ritüel alanından iki ya da üç metre uzağa giderek ceketlerini ve şapkalarını kara sürerler. Bu da geçen senenin ruh ve beden temizliğini sembolize eder.

Fotoğraf 4. Yeni yıl selamlaşmaları

Çin'in Türk-Moğol halkları için, Yeni Yıl kutlaması on beş gün sürer, bu sırada her evin kapısı misafirlere açık olur. Eve giren yabancı misafire bile aynı hürmet gösterilir. Bu halklarda erkekler tören yerinden evlerine döndükten sonra, Yeni Yıl kutlaması, karşılıklı ev ziyaretleri ve ikramlar başlar. Tüm aileler misafirleri evlerinde kabul ederler.

Konuklar için Buryatlarda, Çin'deki Tuvalarda da belli davranış kuralları vardır. Çin Moğolları, Tuvaları, Rusya Buryatları, eve giren her kişi, yetişkin veya çocuk olsun, her şeyden önce, yanan *lampad-chula*'nın kurulduğu yer olan tanrı ile ev sunağına boyun eğmelidir. Eller önce katlanır sonra alınına götürülür son olarak da göğsüne getirilir. Bu; erkekler, kadınlar ve çocuklar tarafından yapılır.

Çin ve Moğolistan Tuvalılarının ritüel metinleri ile karşılaştırıldığında, Rusya Tuvalarının Yeni Yıl dilekleri metinlerinde, genellikle iki blok vardır. Bunlar her metinde tekrarlanmasa da çoğu metinde sık ve mevcuttur.

I. blok - “Geçen yıl ile vedalaşma” (*Эрги чыл, сен эки чолду, / Эктивисти ажыр шаңнадың. / Эргин ажыр байырлажып, / Эстеңнедип чорувут че. / Байырлыг чылым, / Байырлыг! - Eski yıl bizi mutlu ettin / Çok iyilik verdin / Eşik üzerinde elveda diyip / Hızlı gidin. / Güle güle yılım, / Güle güle!*) [Yusha 2009:92]; (*Эртинелиг, буянныг Аът чылы / Чоруун чогуудуп, / Ырак-узак оруунче / Аъттаныр деп барды!*) [Shagaa 2015: 24.] - Değerli, zarif At Yılı / İşinizi tamamlayıp / gitme zamanı geldi!).

II. blok - “Yeni yıl için tebrik ve dilekler” (*Кончуг чараи маң-биле / Кокпазынга кирип алгаи / Кодан чыл хайыракан / Кончуг оожум моорлан келди! / Уткуп алган чылым, / Уттунмас буянныг, / Уттундурбас кежиктиг болзун!*) [Yusha 2009:92] - Çok güzel koşu izinde, / Tavşan-Nayrakan Yılı, / Çok sessizce geldi! / Bulduğum Tavşan Yılı Mutluluk dolu olsun / Unutulmaz mutlu olsun!)

Örneklere de görüldüğü gibi, metnin vazgeçilmez bileşeni, Doğu takviminin on iki yıllık döngüsüne göre yıl isimleridir. Ek olarak, Yeni Yıl selamlanır, yeni yıl övgüleriyle karşılanır, yılın sembolü olan adlara saygı gösterilir.

Şu anda, Yeni Yıl kutlamasında, Çin'deki Tuvalar ve Moğollarda Yılbaşı kutlamasının önemli bir parçası olarak okçuluk yarışmaları yapılmaktadır. Yeni yılın ikinci gününden itibaren yarışma başlar. Sabahtan akşama kadar iki veya üç gün boyunca sürer. Gelecek yılın ilk günlerinde, yайдan atılan okların temizleme gücüne sahip olduğuna, geçmiş yılın tüm kötü şeylerinden arındıklarına ve erkeklerin ruhunu ve gücünü (*хей-аът*) artırdığına inanılır.

4. Yeni Yılın Son Aşaması

Gelukpa Tibet Budizminde Yeni Yıl ayının son aşaması, takvimin ilk ayının on beşinci günü olarak kabul edilir. Çin, Moğolistan ve Rusya bölgelerinde o gün Budistler, Chotrul Duichen'i kutlarlar. O gün, Buddha Shakyamuni'nin her gün için bir tane olmak üzere on beş mucize gösterdiği ve yeni yılın on beş gününe adanmış, takvim yılının dört büyük Budist bayramından biri olduğu kabul edilir. Budist mitolojiye göre, bu olayların şerefine, saygıdeğer Tsonkhava büyük bir dua ayini düzenler bu sırada Budanın yaptıklarını anlatan dualar ve metinler anlatılır, bunun yanı sıra " öğretilerini çürüten ve uyandıran altı sahte öğretmene karşı kazandığı zaferler anlatılır" [Zhukovskaya 1985: 189]. İlk ayın on beşinci gününde, Rusya'daki ve Moğolistan'daki Türk-Moğol halkları tapınaklara gelip, Budist duaları dinler ve dua ederler. Ay takvimine göre Yeni Yıl kutlamasından sonraki 15. günde, Budist tapınaklarda, *lama-bagshilar* Buddha Maitreya'nın gelişine adanmış mantraları okuduğunda özel bir ayin düzenlenir.

Fotoğraf 5. İnsan ruhunun gücünü simgeleyen Budist ritüel bayrağı

Aynı gün, Çin Tuvaları ve Moğollar (Oyratlar, Uryanhaylar) birlikte, gelecek bin yılın Budası Maitreya'ya adanmış *Meter* adında özel bir törenle kutlarlar. Tuvalar ayrıca bu günü "Shagaa atkarar kun" (Shagaanın Son Günü) olarak adlandırır. Kırsal kesimde, âdet birbirini ziyaret ederek "Shagaa adaktadyr" (kelime tam anlamıyla "tam Shagaa") olarak adlandırılan 15'inci gün kutlanır. Kırsal kesimlerde Tuva ve Moğollar *Meter* törenini en yaşlı kişinin evinden başlayarak birbirlerini ziyaret ederek kutlar. Şehirlerde, kutlamalar bir

kafe veya restoranda yapılır. Akşam senaryosuna modern kültürün unsurları ile girilir. Akşam boyunca sunum yapan kişi; emekçileri, sahne gazilerini ve Yeni Yıl kutlamalarına saygı duyan insanları çağırır, ulusal çocuk kıyafetleri gösterisi düzenler, izleyicilere modernize edilmiş danslar sunar, katılımcılar türküler ve orijinal şarkılar söyler. Bu olay bir halk bayramını andırır.

Fotoğraf 6. Meter bayramı

Ritüel nesnelere - bir Budist sunağı, bodhisattvaların görüntüsü, bu festivalin dinî özünü anımsatan mantraların okunması gibi şeyler bu törende yer almaz.

Bununla birlikte, yaşlı insanların hikâyelerine göre, 1920'lerin başında, Tuvalar ve Moğollar yeni yılın 15. gününde şimdi Moğolistan topraklarında bulunan Budist tapınaklarda dua etmeye giderlerdi. Moğol halklarının yaşadığı Altay aymag'da Khandgaty köyünde ve Tuvaların yaşadığı Hom köyünde Budist tapınaklar olmasına rağmen, yerel Budist nüfus dua etmeye gelebilir ama Moğol ve Tuva nüfusu arasındaki bu gelenek çok fazla gelişmemiştir. Bunlarla bağlantılı olarak, Çin'deki Türk-Moğol halkları tarafından düzenlenen Meter gibi bir bayram kutlanırken, yerel koşullara uyarlanmış Budist bir ayinin dönüşümünü görüyoruz.

Sonuç

Bu makalede, Orta Asya'daki Türk-Moğol halklarının geleneklerinde Doğu Yeni Yılı buluşmasının özgünlüğü, ritüel uygulamasının özellikleri, mitolojik temsilleri, inançları ve yasakları belirlenir. Rusya ve Moğolistan'a yerleşen Türk-

Moğol halkları, Tibet-Moğol çoban takvimine bağlı kalır ve Çin'de yaşayan Türk-Moğollar, ikamet ettikleri ülkede kabul edilen çiftçilerin Çin takvimi tarihine göre, ay takvimine göre Yeni Yılı kutlarlar. Hayvancılık ve ziraat takvimlerine göre yılbaşı tarihleri tesadüfler göstermekte, bazen bir günden bir aya kadar farklılık göstermektedir. Bu farklılığa rağmen Türk-Moğol halklarının yeni yıl döngüsündeki yeni yıl geleneğinin ortak kökleri olduğu ortaya çıkmıştır.

Ritüel uygulamasında, üç Yeni Yıl (Yeni Yıl öncesi aşama, Yeni Yıl ile tanışma, son aşama) aşamasının sırası aynıdır, Yeni Yıl toplantısının genel yapısı çakışır. Yeni Yıl toplantısına hazırlık, arınma işlemlerinin yapılması, erkekler tarafından bir tepede yılbaşı kutlanması, kurban ateşinin yakılması, ev sahibi ruhlara rica ile başvurulması, yeni yılı selamlama ritüeli buna benzer mitolojik inanışlar, yıl boyunca birikmiş "pislik"ten kurtulmak, ev sahibi ruhlara kurban teklifleri, gelecek yıl için esenlik duaları, yemek sembolizmi, mitolojik karakterler (Altay'ın ana ruhu, Ak-Ogben) vb.

Ek olarak, daha yüksek güçlerle teması sürdürmek için ritüel alanında, sözel, mekansal, karakter ve yemek kodları hakkındaki benzer fikirler, Yeni Yıl döngüsü sırasında zorunlu olarak gözlemlenen önemli araçlardır.

Sonuç olarak, Türk-Moğol halklarının ritüel gelenekleri hakkında daha fazla karşılaştırmalı araştırma yapılması gerektirdiği kanaatindeyim.

Kaynaklar

- Batchulun, Sergelen. Obraz hozyanina zemli Belogo startsa v iskusstve mongolii, buryatii I kalmikii kak otrajenie vzaimodeistviya kul'tur. <http://anthropology.ru/ru/text/bachuulun-s/obraz-hozyaina-zemli-belogo-starca-v-iskusstve-mongolii-buryatii-i-kalmykii>
- Bayburin, Albert K. Ritual v tradisionnoi kul'ture. Strukturno-semanticheskiy analiz vostochnoslavyanskikh obryadov. SPb: Nauka, 1993. 237 s.
- Butanaev, Viktor Ya. Traditsionnaya kul'tura I bit hakasov. Abakan: Hakasia, 1996. 221 s.
- Dampilova Lyudmila S., Yusha, Janna M. Mifologicheskiy hozyain Altaya, 2021. Istoriya Tuvi: v 3 t. // Pod obsh.red. S.I. Vaishteina, M.H. Mannai-oola. Novosibirsk: Nauka, 2001. T.2. 430 s.
- Kalendarniye obryadi i obichai narodov Vostochnoi Azii. Noviy god. M.: Nauka, 1985. 264 s.
- Kurbatskiy, Grigoriy N. Tuvinskie prazdniki. Istoriko-etnograficheskiy ocherk. Kizil: Tuv.kn.izd-vo. 1973. 80 s.
- Listova, N.M. Pisha v obrayadah I obichayah // Kalendarniye obichai i obryadi v stranah zarubejnoj Evropi. M.: Nuka, 1983. S. 161-173.
- Malyavin V.V. Kitaytsi // Kalendarnie obryadi i obichai narodov Vostochnoi Azii. Godovoy tsikl. M.: Nauka, Glav.red.vost.lit. 1989.s. 20-104.
- Mongush, Marina V. Istoriya buddisma v Tuve: (vtoraya polovina VI – konets XX v.). Novosibirsk: Nauka, 2001. 200 s.

- Obradnost” v tradisionnoi kul’ture altaytsev^ Kollektivnaya monografiya. Institute altaistiki im. S.S. Surazakova; Gorno-Altaysk, 2019. 704 s.
- Pimenova, K.V. Vozrojdenie I transformatsiya traditsionnih verovaniy i praktik tuvintsev postsovetitskiy period (osnovnie problem). Diss.kand.ist.nauk. M., 2007. 336 s.
- Sagaa yoreelderi. Aas chogaaldin turaskaaldari // Sost. Ch.S. Chondan, V.S. Salchak. Kizil, 2015. 86 s.
- Tokarev, Segei A. Istoriya izucheniya kalendarnih obichaev i poveriy // Kalendarniye obichai I obryadi v stranah zarubejnoj Evropi: Istoricheskiye korni I razvitie obichaev. M.: Nauka, 1983. S.8-54.
- Ukachina, Klara E. Dilgayak – drevniy kalendarniy prazdnik altaitsev // Aktual’nie problemi sibirskoi folkloristiki: Materiali Vseross.nauch.konf. Novosibirsk, 2008. S. 309-317.
- Yusha Janna, M. Folklor i obryad tuvintsev Kitaya v nachale XXI veka. Struktura. Semantika. Pragmatika. Novosibirsk: Nauka, 2018. 400 s.
- Yusha, Janna M. Obryadovaya poeziya tuvintsev: struktura I semantika. Novosibirsk: Apelsin, 2009
- Zhukovskaya, Natal’ya L. Kochevniki Mongolii: Kul’tura. Traditsii. Simvolika. M.: Vost.lit.RAN. 2002. 246 s.

Peter ZIEME* (Berlin)

Bir Garşuni-Türkçe Antolojisinin Dokuz Pasajı

0. Giriş

Özellikle ilgimi çeken Mardin'in Kırklar Kilisesi'nde bulunan CFMM 00799 numaralı el yazması¹, bir şiir ve şarkı antolojisi olarak karşımıza çıkıyor. Henüz geçici nitelikte olan notlarım, hürmetli Mehmet Ölmez'e küçük bir armağan olarak düşünülmüştür ve sonuçta bu da Garşuni-Türkçe mirasına daha fazla ilgi gösterilmesi umuduyla bağlantılıdır. Dokuz sözünün aynı zamanda "hediye"² anlamına da gelebileceği göz önünde bulundurulurken, burada sadece dokuz parça seçilmiştir.

No. 1

Bu el yazmasının 9. sayfasında, kökeni itibarıyla Malatyalı bir şair olan Şehri'nin *Divan*'ında bulduğum iki kıta var. Şener Demirel'in editörlüğünü yaptığı bu *Divan*'ın yazarı³, 17. yüzyılda yaşamış Malatıyevi Âli Çelebi olarak bilinen Şehri'dir. Söz konusu dizeler, *müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün* uyak düzeniyle⁴ yedi dördlükten oluşan 103 numaranın birinci ve dördüncü şiirleridir. Garşuni el yazmasında, her iki dize de biraz değiştirilmiş olarak *acem*⁵ başlıklı bir şiirin başlangıcını oluşturur.

* Prof. Dr., Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (BBAW), ziemepet@gmail.com, ORCID no. 0000-0002- 8090-7707

¹ Hill Museum & Manuscript Library (HMML) tarafından internette kullanıma sunulan fotoğraflar için büyük teşekkür borçluyum. El yazması veritabanında aşağıdaki imzaya sahiptir: HMML CFMM 00799'de Mardin/Church of the forty Martyrs, 124 pages manuscript in Turkish Garshuni; safinah format 19th century (?). Bana neşir iznini verdiği için Kırklar Kilisesi'nin papazı Hori Gabriel Akyüz'e teşekkür borçluyum. Ayrıca yazmanın iznin alınması noktasında yardımlarını gördüğüm Arş. Gör. Mahsun Atsız'a teşekkür ederim.

² Fekete 1956.

³ Bu vesileyle, kitabının bir kopyasını benim için temin eden Sayın Demirel'e şükranlarımı sunuyorum. Demirel birçok el yazması kullanmıştır. Burada sadece Paris'teki Bibliothèque Nationale'de bulunan ve Blochet tarafından kataloglanmış olan 1261 numaralı el yazmasını kullandım.

⁴ Demirel 2017: 113.

⁵ Burada *acem* bir makamın adıdır.

BNF Supp. turc 1261 // Şehri Divan 103/1	CFMM 00799; s. 9, 1-4
İçdüm şarâb-ı la‘lünî mestâne-yem mestâne-yem	01 içt(i)m ş(a)rabi l‘(a)l(i)ni . 02 m(e)stan(e)y(i)m m(e)stan(e)y(i)m .
Oldum esîr-i kâkülün dîvâne-yem dîvâne-yem	03 old(u)ma sili ⁶ kakül(i)n .. 04 divan(e)y(i)m . divan(e)y(i)m .

Güfte bir mecmuada bu beyitleri ihtiva eder:

İçtim şarab-ı la‘lîni mestaneyem mestaneyem
Oldum esir-i kakülün divaneyim divaneyim⁷.

Mevcut yazmada hemen ardından gelen dizeler Şehri Divanı'nda aynı gazelin dördüncü kıtası⁸ olarak yer almaktadır.

BNF Supp. turc 1261 // Şehri Divan 103/4	CFMM 00799; s. 9, 5-7.
ey dilber-i âli cenâb âhumdan eyle ictinâb	05 o dilb(e)r(i)n ‘ali c(e)nab . 06 ah(u)md(a)n eyle işl(e)mey(i)n işl(e)mey(i)n
devrân beni kıldı harâb vîrâne-yem vîrâne-yem	07 d(e)vran b(e)ni k(i)ldı h(a)rab 08 viran(e)y(i)m q(a)d(a)m ham êd(i)b cur ile .

⁶ *oldum esiri* ışığında *old(u)ma sili* istinsah hatasıdır.

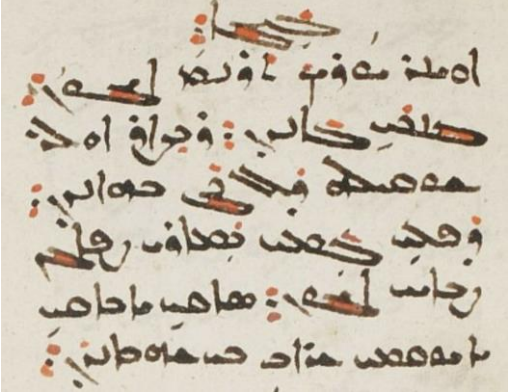
⁷ Başara, Erdoğan ve Yıldız 2010: 141, 150.

⁸ Demirel 2017: 113.

Şehri'nin *Divan*'ı ile başka hiçbir benzerlik yoktur. Garşuni-Türk derleyicisinin çeşitli kaynaklardan yararlandığını ve böylece bir anlamda bir antoloji derlediğini varsaymaktan başka yapacak bir şey kalmamıştı.

No. 2

“Gece” adlı şarkı, Yürük Semai⁹ usulündeki “Rast-i cedit” makamıyla birebir örtüşmektedir.

Makam “Rast-i cedit”	CFMM 00799; s. 2, 2-8 (⁰² gece)
	
oynar yürek terennümi çeng-ü çegânenen ¹⁰	⁰³ oyn(a)r yür(e)k t(e)r(e)n(nü)m için . ⁰⁴ ç(e)nki gan(e)d(e)n .
raks âver oldu şevk ile dil geç behânenen	r(a)hsar ¹¹ ol(u)r ⁰⁵ ş(e)vqile d(i)l k(e)ç b(e)han(e)d(e)n .
def-i gâmi humâr-ı safâyı sabah için	⁰⁶ d(e)f i g(a)mı h(u)mari s(a)fac(a)n ⁰⁷ s(a)bah için .
sâkî bakıyye yok mu şerâb-ı şebânenen	saqiya baqi ⁰⁸ ya yoqmı şerab-bi şeban(e)d(e)n ..

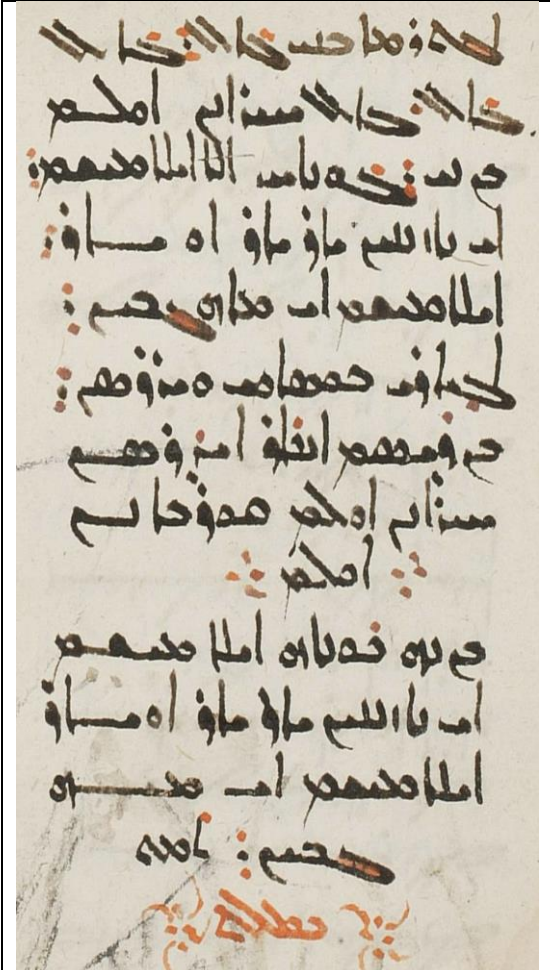
⁹ Tamay 2008.

¹⁰ çegane “Rasselinstrument der Zigeuner” (Steuerwald 172b).

¹¹ raks âver.

No. 3

Sayfa 13'teki nakarat popüler "Alaydın Elin Elime" isimli türküden tanınmış, ancak sözleri farklı ve belki de yeniden yaratılmış olan aşağıdaki şarkı yer almaktadır¹².

CFMM 00799; s. 13	
	<p>⁰¹açt(ı)rma b(e)ni gel gel .</p> <p>⁰²gel h(e)yan(ı)n olam</p> <p>⁰³b(e)n ni gunah ile eylemiş(i)m .</p> <p>⁰⁴ey naz n(e)nin yar yar o yar .</p> <p>⁰⁵eylemiş(i)m ey mahc(e)bin¹³ .</p> <p>⁰⁶agyari b(a)qsa ki ver(i)rs(e)n .</p> <p>⁰⁷b(e)n dis(e)m enkar id(e)rs(e)n</p> <p>⁰⁸hayran(ı)n olam qurban(ı)n ⁰⁹olam</p> <p>¹⁰b(e)n ne gunah eylemiş(i)m</p> <p>¹¹ey naz n(e)nin yar yar o yar</p> <p>¹²eylemiş(i)m ey m(a)h ¹³c(e)bin</p>

¹² Kalın yazılı nakarat burada çok benzer bir biçimde yer almaktadır.

¹³ ماھجین māhcebin "aya benzer alınlı".

Yaygın bir versiyon aşağıdaki gibidir:

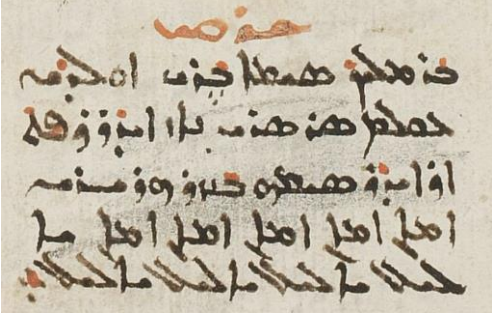
Alaydım Elin Elime

Varaydım baban evine
Kurbanam dudu diline
Kurbanın olam yar senin
Hayranın olam yar senin

Başına örtmüş valalar
Yüreğim başı paralar
Korkaram seni alalar

Kurbanın olam yar senin
Hayranın olam yar senin

No. 4

CFMM 00799; s. 25	CFMM 00799; s. 25
	ş(a)rki ⁰⁴ b(i)r m(e)l(e)k sima p(e)ri oldı ⁰⁵ (a)ql(i)m s(e)r s(e)ri naz ed(e)r r(a)ft ⁰⁶ ar éd(e)r sime b(e)nz(e)r h(e)r y(e)ri ⁰⁷ aman aman aman aman aman ya ⁰⁸ leyla ya leyla ya leyla ya leyla

Sadece birinci satır örneğin bir genel ağdaki şarkı¹⁴ ile karşılaştırması yapılabilir:

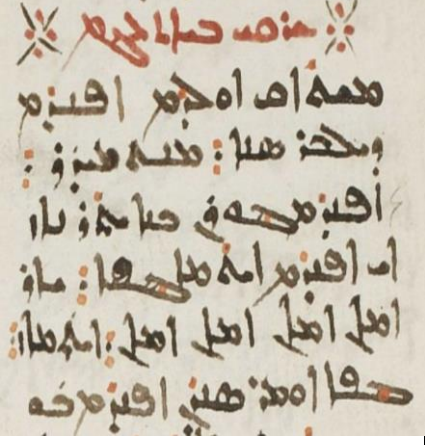
Bir melek sima peri gördüm deri meyhânede
Kalmadı gamdan eser asla dil-i divânede
Var imiş bir başka hâlet sohbeti mestânede
Gözlerim sâkide kaldı ellerim peymânede.

¹⁴ Mesela: <https://www.salihbora.com/eserlerimiz/sarkilarimiz/b-sarki/bir-melek-sima-peri-gordum-der-i-meyhanede/>.

No. 5

CFMM 00799 sayfa 28'deki bir parçaya genel ağıdan belirlenmiş bir şarkıya doğrudan bir karşılık vardır.

Müştak oldum dilber sana
Nimet midir cevrin bana
Yeter cevri etdin sultanım
Umar senden bu dil vefâ.¹⁵

CFMM 00799; s. 28	CFMM 00799; s. 28
	<p>ş(a)rqrı b(a)yat '(a)c(e)m</p> <p>⁰⁴m(ü)ştâq old(u)m ef(e)ndim ⁰⁵dilb(e)r s(a)na .</p> <p>m(i)n(ne)t mid(i)r¹⁶ ⁰⁶ef(e)ndim c(e)vr(i)n b(a)na</p> <p>y(e)t(e)r naz ⁰⁷ey ef(e)nd(i)m êtme c(e)fa .</p> <p>yar ⁰⁸aman aman aman aman . êtmez ⁰⁹c(e)fa</p> <p>um(a)r s(e)nd(e)n efendim bu ¹⁰dil vefa</p>

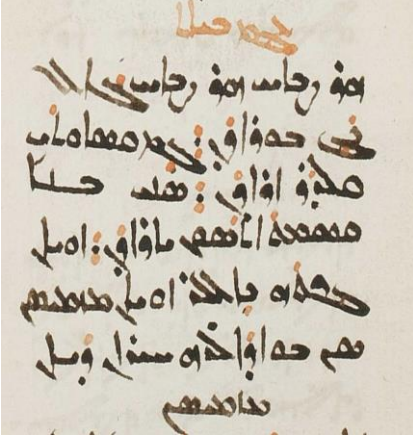
No. 6

Mersin/Silifke-Yöre Ekibi-TRT İstanbul'dan tespit edilmiş metne benzer şiir bu el yazmasında tespit edilmiştir.

Her sabah her sabah gel
Geç buradan gamı gasaveti
Kaldır aradan (vay)
Ben ne güzel yaratmış seni yaradan
De seni yaradanın kuluyum (vay)

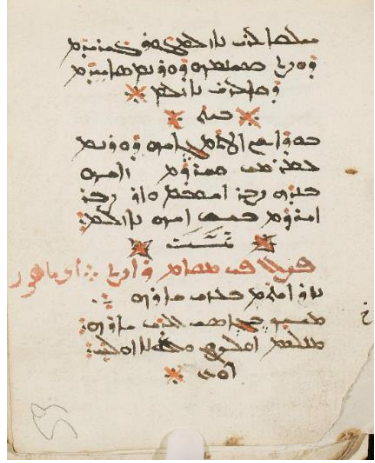
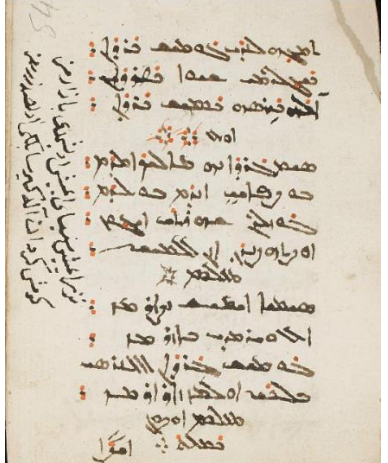
¹⁵ Mesela: <https://sarkilarnotolar.blogspot.com/2022/08/mustak-oldum-dilber-sana.html>.

¹⁶ *m(i)n(m)e)t midir*. Burada *nimet midir* ile ilgili bir karışıklık veya bir kelime oyunu olabilir.

CFMM 00799; s. 29	CFMM 00799; s. 29
	<p>⁰⁵(a)c(e)m b(a)yat</p> <p>⁰⁶her s(a)bah her s(a)bah gel ⁰⁷k(e)ç burad(a)n . g(a)m q(a)sav(e)ti ⁰⁸q(a)ld(i)r arad(a)n . s(e)ni b(a)na ⁰⁹q(ı)sm(e)t etsün yarad(a)n . uyan ¹⁰c(ü)bte hall(e)r uyanmamıs(ı)n ¹¹sen bu adalara heyran dayan ¹²mamıs(ı)n</p>

No. 7

Tambûrî Mustafa Çavuş'un (18. yüzyıl) repertuarından çok iyi bilinen bir şarkı bazen türkü, bazen de şarkı olarak alıntılanır¹⁷. Bu el yazmasında da bulunmaktadır. 53/11-54/15. sayfalardaki bölüm kırmızı renkle yazılmış (53/9) başlıkla tanıtılmaktadır: *f(a)sl fi m(a)qam rast* :: Bunun solunda Arap harfleriyle yazılmış: *ای ماهور ey mahur*, yani rast makamında, mahur melodisinde yazıldığı anlamına gelir¹⁸.

CFMM 00799, s. 53	CFMM 00799, s. 54
	

¹⁷ Kocatürk 1963: 351.

¹⁸ Özgün 1992.

Tambūrī Mustafa Çavuş ¹⁹	CFMM 00799; ss. 53/11-54/15
Nazar etti bazı yâran,	¹¹ n(a)z(a)r êt(i)m b'(a)zı yara .
Ol muğbeçe aldı meydan.	¹² mik p(e)çesi aldı yara .
Ne ayyardır mâlum oldu, ²⁰	¹³ m'(a)lum olşun allulla oldı . ¹⁴ wl

Damgalandı gümüş gerdan.	^{54/01} t(a)mgal(a)ndı gümüş g(e)rdan
Geçilir mi ŝivekârdan	⁰² geç(i)l(i)rmi şive kardan .
Ele girse gümüş gerdan!	⁰³ ele girse gümüş g(e)rdan . ⁰⁴ wl

	⁰⁵ sim g(e)rdana mal(i)k old(u)m .
	⁰⁶ bu s(a)fayı and(ı)m buld(u)m .
	⁰⁷ gözl(e)r(i)n ŝ(ö)hr(e)ti için .
	⁰⁸ ustas(ı)nd(a)n iz(i)n almış .

Kimya idi nazarımız	⁰⁹ m'(a)lum ¹⁰ simya imiş n(a)sar(ı)m(i)z . ²¹
uysa idi pazarımız	¹¹ al verm(e)di b(a)zar(ı)m(i)z .
gümüş gerdan ele girse	¹² gümüş g(e)rdan al(i)n(ı)rsız
belki olmaz zararımız	¹³ b(e)lki olm(a)z zarar(ı)m(i)z . ¹⁴ m'(a)lum osun ¹⁵ kmlt

¹⁹ Kocatürk 1963: 351.

Nazar etti bazı yaran / Ol muğbeçe aldı meydan / Ne ayyardır malum oldu / Damgalandı gümüş gerdan

Geçilir mi ŝivekardan / Ele girse gümüş gerdan

Kimya idi nazarımız / Uyuŝaydı pazarımız / Gümüş Gerdan ele girse / Belki olmaz zararımız

Geçilir mi ŝivekardan / Ele girse Gümüş Gerdan

Mahlas oldu Gümüş Gerdan / Aŝıkları oldu hayran / Hep güzeller kol kol olmuş / Var Tamburi eyle seyran

Geçilir mi ŝivekardan / Ele girse Gümüş Gerdan..

²⁰ Türkü'nün genel ağ versiyonunda 3. satır "Bir haydut ne kadar ünlü oldu" şeklindedir.

²¹ Für die Zeilen 54/10-13 steht auf dem linken Rand der Text in arabischer Schrift:

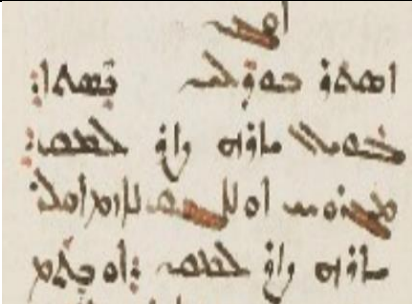
بازارمز شمدي ار ايمش سبای ايمش نزر
زرررمز ارلود بلکی کيرسا اله کردان کومش

No. 8

Sekizinci sayfanın alt yarısında Baki'nin (1526-1600) bir gazelinin bölümlerine karşılık gelen dizeler yer almaktadır²²: 'wē üç başlığını taşımaktadır, ancak bu sayının neyi ifade ettiği belirsizdir. Bunlar 247 numaralı gazelden sadece iki kıtadır (01 ve 03).²³

01 İsterse n'ola haste gönül yâre sarılmak

Mecrûh olıcak lâzım olur yara sarılmak

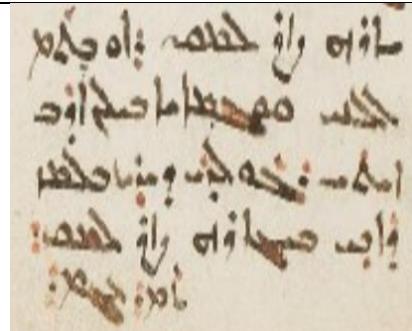
CFMM 00799, s. 8	CFMM 00799, s. 8
	<i>üç</i>
<p>⁰⁸ist(e)r bu d(e)li h(a)ste</p> <p>⁰⁹göy(i)l yare sar(ı)lm(a)q</p> <p>¹⁰m(e)cruh olac(a)q laz(ı)m</p> <p>ol(u)r ¹¹yara sar(ı)lm(a)q</p>	

02 Olmadı müyesser baña bir serv-i revânuñ

La'lini öpüp biline bir pâre sarılmak

03 Öpdüm elini kucmaga bilin edeb itdüm

Güldi didi bilmez dahı bî-çâre sarılmak

<p>öpt(ü)m ¹²el(i)ni quçmaya</p> <p>bêl(i)n ed(e)b ¹³êti .</p> <p>güldi dèdi b(i)lm(e)z ¹⁴daki</p> <p>biçare sar(ı)lm(a)q</p>	
--	--

²² Bu satırlar benim için Baki ile yeniden karşılaşmak anlamına geliyor, çünkü yaklaşık 60 yıl önce Sigrid Kleinmichel'in dersinde bu önemli şairin şiirlerini okumuştum.

²³ Sabahattin Küçük tarafından yapılan baskıya göre. Hammer-Purgstall *Divan*'ı Almanca'ya çevirmiştir, ancak bu şiirin eksik olduğu açıktır.

04 Dil-berlerüñ ey gonca-dehen ‘âdeti budur

Gül ruhlarını ara öpüp ara sarılmak

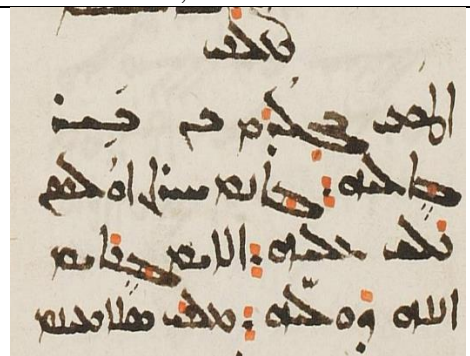
05 Zâyi’ ola mı bunca belâ dünyede Bâkî

Yâ Rabbi nasîb ola mı dildâra sarılmak.

Mehmet Pektaş²⁴, bu gazelin ilk dörtlüğü için yaptığı çözümlemede, *yara* “yara” ve *yara* “yâra/sevgiliye” sözcük oyunlarına dikkat çekerek şu sonuca varır: “Şair, sevgiliye kavuşma yolunda dünyanın belasını çeker. Fakat bundan şikâyetçi değildir, onun tek kaygısı, bunca sıkıntıya rağmen sevgiliye kavuşamaması ve çektiklerinin zayi olmasıdır.”

No. 9

Çoğu zaman olduğu gibi, yaygın bir türkü, doğadan veya pratik yaşamdan bir sahne ile başlar: *Atımı bağladım bir iğde dalına*. Dolaylı nesne çok çeşitli olabilir, *iğde dalı* “söğüt dalı”nın yanı sıra da: gül ağacı, orman, kotan, massa, dal diken, meşe, nar ağacı, hozan, delikli taş, binek taşı, duvar, gara daş. Ama burada bir *çalı*’dır.

CFMM 00799, s. 45	CFMM 00799, s. 45
	<p>⁰³m(e)l(e)ki²⁵</p> <p>⁰⁴at(ı)mı b(a)gl(a)d(ı)m b(e)n bir ⁰⁵çal(ı)ya ²⁶.</p> <p>can(ı)m h(e)yan ols(u)n ⁰⁶k(e)l(e)ş²⁷. ‘(a)l(i)ye .</p> <p>alay(ı)m ç(e)key(i)m ⁰⁷anne dol(ı)ya²⁸ .</p> <p>m(e)l(e)ki s(e)lamin(ı)m²⁹</p>

²⁴ Pektaş (web sayfa).

²⁵ mlky en yakın karşılığı m(e)l(e)ki “engelgleich” (Steuerwald 1972: 621b) olabilir. Bu nedenle meleki selam, Başmelek Cebrail'in Meryem'e Tanrı'nın Oğlu'nu doğuracağını bildiren sözlerini ifade eden “İngilizce selamlama” terimine karşılık gelebilir.

²⁶ Birçok şarkı çeşidi benzer dizelerle başlar, örneğin *Atımı bağladım ben bir kotana* “Ich band mein Pferd an einen Weidenzweig” (web); *Atımı bağladım iğde dalına* “Ich band mein Pferd an einen Wald” (web).

²⁷ *keleş* “güzel, yakışıklı (insan)” (Tietze IV: 213), TDK’ye göre hem “yiğit, bahadır”. ‘Alî’ (ali “yüce”) Muhammed’in damadıydı (Junker, Alavi 1965: 520). Kürtçede “savaşçı”, bkz. Bekki 2015: 625.

²⁸ Anadolu için “anne” (’nnh) yazımıyla *anne dol(ı)* olarak yazım dikkat çekicidir.

²⁹ Belirsiz!

Buna benzer bir varyant Yörükler arasında bulunabilir: *atımı bağladım ben bir çalıya*. O. Eryüksel şarkıyı aşağıdaki metinde aktarıyor³⁰:

Atımı bağladım ben bir çalıya,
Arz-u-hâlim çıktı Bâb-ı Âlî'ye
Yine minnet düştü saçlı doruya
Nakarat (Refrain)

Kaynakça

- Baldauf, Ingeborg 1988. *Die Knabenliebe in Mittelasien: Baçabozlik*. Berlin: Das Arabische Buch.
- Başara, Erol, Mehtap Erdoğan ve Zeynep Yıldız 2010. 'XVIII. Yüzyıla Ait Bir Güfte Mecmuası İncelemesi.' *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1: 137-172.
- Bekki, Salahaddin 2015. 'Köroğlu Keleşlerinden Köse Kenan'ın Evlenme Yolculuğu.' *Turkish Studies* 10/8: 623-632.
- Demirel, Şener 2017. *Şehrî (Malatyalı Alî Çelebî)*. *Dîvân*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Eryüksel, Ahmet 2017. 'Konar-Göçer Yörüklerde Bur Yayla Göçü Hikâyesi.' Onur Kılıçer, Hatice Görgün (haz.) *Doğu Göç Edebiyatı*. İstanbul: Demavend Yayınları: 88-99.
- Fekete Lajos 1956. 'Doquz — a törökben és a perzsában.' Bárzsi Géza, Benkő Lórand (haz.) *Emlékkönyv Pais Dezső hetevenedik születésnapjára*. Budapest: Akadémiai Kiadó: 647-652.
- Hammer(-Purgstall), Joseph von 1825. *Baki's, des größten türkischen Lyrikers Diwan*. Wien: Im Verlage der C.F. Beck'schen Buchhandlung.
- Junker, H. F., Bozorg Alavi 1965. *Persisch-deutsches Wörterbuch*. Leipzig: Verlag Enzyklopädie.
- Kocatürk, Vasfi Mahir 1963. *Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatının Saz Şiiri Tarzında Yazılmış En Güzel Şiirleri*. Ankara: Edebiyat Yayınevi.
- Küçük, Sabahattin tarih yok. *Bâkî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Erişim için: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0>. (Erişim tarihi: 17.10.2022).
- Özgün, Aykan 1992. *Tanbur'ı Mustafa Çavuş'un Eserlerinde Edebi ve Teknik Çalışma*. İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Özoğuz, İsmet 2008. *Hep O Türküler: Yanınızda Bulunsun*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Öztürk, Furkan 2007. *Bakî Divanı Sözlüğü*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Pektaş, Mehmet tarih yok. *Bakî'nin Bur Gazelini Şerh Denemesi*. Erişim için: <http://www.mehmetpektas.com/?pnum=65&pt=Ba>. (Erişim tarihi: 17.10.2022).

³⁰ Eryüksel 2017: 98.

- Steuerwald, Karl 1972. *Türkisch-deutsches Wörterbuch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Tamay, Raşan 2008. *Hammâmî-Zâde İsmail Dede Efendi'nin "Ferahfezâ Mevlevî Âyîni" Eseri'nin Tür ve Biçim Yönünden İncelenmesi*. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müzik Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- TDK, Türk Dil Kurumu Sözlük. Erişim için: <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim tarihi: 17.10.2022).
- Tietze, Andreas 2016. *Tarihi Ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Dördüncü Cilt K – L. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

Fotoğraflar

FOTOĞRAFLAR

FOTOĞRAFLAR

FOTOĞRAFLAR

FOTOĞRAFLAR

M. Ölmez, P. Zieme ve Talat Tekin

FOTOĞRAFLAR

